

શેઠ કલિદાસ વીરજી-રંગારક-અંથમાળા : પુષ્પ ૧

શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર

પ્રબોધ - ટીકા

[અષ્ટાંગ-વિવરણ]

ભાગ પહેલો

[સૂત્ર ૧ થી ૨૪]

સંપાદક :

ધીરજલાલ ટાકરશી શાહ

પ્રયોગકર્તા :

અમૃતલાલ કલિદાસ દોશી, બી. એ.

સંશોધકો :

પંન્યાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીગણી

પંન્યાસ શ્રી દુરંધરવિજયજીગણી

પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી

પ્રકાશક :

જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ

વિલેપારસે : મુંબઈ ૨૪.

પ્રકાશક :
ધીરજીલાલ ટોકરશી શાહ

મંત્રી :

ઢેન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ,
ન્યૂયોર્ક, ઇટાલી સિત્ર, ધોરબંદર રોડ.
વિલોપારણે, મુંબઈ ૨૪.

પહેલી આવૃત્તિ:
મૂલ્ય રૂપિયા પાંચ
વિ. સં. ૨૦૦૭

સર્વ હક્ક રસાધીન

મુદ્રક:
રમણલાલ જીવણલાલ પટેલ,
વ્યવસ્થાપક, સાધના પ્રેસ,
રાવપુરા, વડોદરા.

विषयानुक्रम

प्रकाशकृतं निवेदन	...	...	...	...	...	५
अष्टांग विवरणुनी सामान्य समग्रूती	...	...	...	...	...	१७
आधारभूत ग्रन्थोनी याही	...	...	...	...	...	१८
उपयोगमां श्रेयायेवी हस्तलिखित पोथीओ...	...	...	...	...	...	३१
मंकैतसूत्रि	...	...	...	...	...	३७
उपोहधात	...	...	...	...	...	३९
शुद्धिपत्रक	...	...	...	...	...	९७
१ नमुकारो—नवकारमंत्र	...	...	...	...	...	१
२ पंचिदिय-मुत्तं—‘पञ्चिदिय’-सूत्र	...	...	...	...	...	३१
३ योमवन्दण-मुत्तं—‘यमोमवन्दण’-सूत्र	...	...	...	...	...	५३
४ सुगुरु-सुखशाता-पृच्छा—गुरुनिर्भत्रणु सूत्र	...	...	...	...	...	६२
५ ईरियावहिया-मुत्तं—‘ईरियावही’-सूत्र	...	...	...	...	...	६८
६ उत्तरीकरण-मुत्तं—‘उत्तरस उत्तरी’-सूत्र	...	...	...	...	...	८०
७ काउस्सग-मुत्तं—‘अनतथ-सूत्र’	...	...	...	...	...	१०८
८ चउवीसत्यय-मुत्तं—‘योगरस सूत्र’	...	...	...	...	...	१४०
९ सामाइय-मुत्तं—‘उरेमि भांते’-सूत्र	...	...	...	...	...	१८३
१० सामाइयपारण-मुत्तं—‘सामाधिक-पारवानुं सूत्रं	...	...	...	...	...	२२६
११ जगचितामणि-मुत्तं—‘जगचितामणि’-सूत्र	...	...	...	...	...	२५१
१२ तित्यवन्दण-मुत्तं—‘तित्यि’-सूत्र	...	...	...	...	...	२६७
१३ सक्त्यय-मुत्तं—‘नभोत्थुणु’-सूत्र	...	...	...	...	...	३०५
१४ सव्वचेइयवन्दण-मुत्तं—‘अवन्ति येधियाई’-सूत्र	...	...	...	...	...	३४६
१५ सव्वसाहु-वन्दण-मुत्तं—‘अवन्त के पि साहु’-सूत्र	...	...	...	...	...	३४८
१६ पद्यपरमेष्टि-नमस्कारसूत्रम्—‘नमोहत्त’-सूत्र	...	...	...	...	...	३५४

૧૭	હવસગહર-શોત્ત—‘ હિવસગહર ’ સ્તોત્ર	...	...	૩૫૬
૧૮	પણિદ્વાળ-મૃત્ત—‘ વ્ય વીયરાય ’ સૂત્ર	...	...	૩૭૬
૧૯	ચેડ્યથય-મૃત્ત—‘ અરિહંત ચેડ્યાણું ’ સૂત્ર	...	...	૪૦૯
૨૦	કલ્લાળ-કંદે-થુઈ—‘ કલ્લાણું કંદે ’ સ્તુતિ	...	...	૪૨૯
૨૧	સંસાર દાવાનલ-થુઈ—‘ સંસારદાવાનલ ’ સ્તુતિ	...	...	૪૪૭
૨૨	સુયધમ્મ-થુઈ—‘ પુકખરવર ’-સૂત્ર	...	...	૪૭૦
૨૩	સિદ્ધ-થુઈ—‘ સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું ’ સૂત્ર	...	...	૪૯૪
૨૪	વેયાવચ્ચગર-મૃત્ત—‘ વેયાવચ્ચગરાણું ’ સૂત્ર	...	...	૫૧૫
૧	સામાયિક શ્રેવાનો વિધિ	...	...	૫૨૨
૨	સામાયિક શ્રેવાના વિધિ અંગેની સમજ	...	...	૫૨૬
૩	સામાયિક પારવાનો વિધિ	...	...	૫૩૩
૪	સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ	...	...	૫૩૭
૫	મુદપત્તી-પડિસેહણનો વિધિ	...	...	૫૩૯
૬	ચૈત્યવંદનનો વિધિ	...	...	૫૫૪
૭	ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ	...	...	૫૫૭
૮	પૂજાની પરિભાષા...	...	...	૫૬૦
	પરિશિષ્ટો અંગે કિંચિદ્ વક્તવ્ય	...	...	૫૭૪
	પરિશિષ્ટ પહેલું—પડાવશ્યક	...	...	૫૭૬
	પરિશિષ્ટ બીજું—સામાયિકની સાધના	...	...	૫૮૦
	પરિશિષ્ટ ત્રીજું—ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું રહસ્ય	...	...	૬૦૧
	પરિશિષ્ટ ચોથું—જ્ઞાનચૈત્યનો વંદનવિધિ	...	...	૬૨૭
	પરિશિષ્ટ પાંચમું—ધર્મોપદરણો	...	...	૬૪૫
	શબ્દવિપયસૂચિ	...	...	૬૫૫
	વિશેષ નામોની અનુક્રમશિક્ષા	...	...	૬૯૬

પ્રકાશકનું નિવેદન

૧. પ્રાતઃકાલે, સંધ્યાકાલે, પક્ષના અંતે, ચાતુર્માસના અંતે અને સંવત્સરના અંતે, એમ પાંચ વિવિધ સમયે જેનું અનુષ્ઠાન ઉચિત અને અવશ્ય-કરણીય મનાયેલું છે, તે “પડાવશ્યકની ક્રિયા” જૈન સમાજમાં “પ્રતિક્રમણ”ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. તેના અંગે ગદ્ય અને પદ્ય-સ્વરૂપે અર્ધમાંગધી પ્રાકૃત આદિ ભાષામાં જે સૂત્રો જોવામાં આવે છે, તેનું નામ “પ્રતિક્રમણ સૂત્ર”.

૨. આ સૂત્રસંગ્રહ મુખ્યત્વે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના પ્રતિક્રમણને લગતો છે, પરંતુ સાધુ-સાધ્વીની અને શ્રાવક-શ્રાવિકાની પ્રતિક્રમણની ક્રિયાઓમાં ઘણાં સૂત્રો સમાન છે અને થોડાં જ સૂત્રો જુદાં છે; એટલે તેનું નામ શ્રાવક-પ્રતિક્રમણ સૂત્રને બદલે માત્ર “પ્રતિક્રમણ સૂત્ર” રાખેલું છે.

૩. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા સામાન્ય કે લૌકિક નથી, પરંતુ અ-સામાન્ય કે લોકોત્તર છે. તેથી જ તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કરવામાં તે નિમિત્તભૂત છે અને ભાવના ઉચિત અનુસંધાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો ગમે તેવાં કઠિન કર્મોમાંથી પણ શીઘ્ર મુક્તિ અપાવે છે. કહ્યું છે કે—

“આવસ્સણ ઇણ, સાવઓ જહ વિ બહુરઓ હોહ ।

દુક્કણમંતકિરિઅં, કાહી અચિરેણ કાલેણ ॥”

“જો કે શ્રાવક કર્મથી બહુ રત—બહુ ખરડાયેલો હોય તોપણ આ “આવશ્યકો” વડે તે બહુ દ્રેક સમયમાં દુઃખોનો અંત કરે છે.”

૪. આ લોકોત્તર અને બલ્ય ક્રિયામાં જે સૂત્રો જોવાય છે, તે સામાન્ય કોટિનાં નથી પણ અધ્યાત્મ અને યોગના ગૂઢ રહસ્યોથી

ભરેલાં છે અને છવનની સર્વ કૃટ સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરનારાં છે. તેથી આ સૂત્રોનાં મનનચિંતન-સંપાદન-પ્રકાશન તથા પ્રચાર માટે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ થવાની જરૂર છે.

૫. આ બાળકમાં દીર્ઘ અનુભવને અંતે અમને બતાવ્યું કે તેનું સંપાદન-પ્રકાશન જે નીચેની રીતે થાય તો તેનાં મૃદુ સ્વરૂપો ગદ્યર આવી અને તેનાં ચિંતન-મનનથી આ બબ્બે ક્રિયા પ્રત્યે પૂર્ણ સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેના અનુષ્ઠાનમાં દિનપ્રતિદિન અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી જાય:—

- (૧) સૂત્રોના પાઠની બરાબર શુદ્ધિ કરવી.
- (૨) સૂત્રનાં નામોનો નિયત ક્રમ પ્રકાશિત કરવો.
- (૩) પદ્યરૂપ સૂત્રો પદ્યરૂપે અને ગદ્યરૂપ સૂત્રો ગદ્યરૂપે છાપવા.
- (૪) ગદ્યરૂપ સૂત્રોમાં સંહિતાનો ખ્યાલ કરીને પંક્તિઓ તથા વિરામચિહ્નો મૂકવાં.
- (૫) પ્રાચીન ટીકાઓને આધારે સંસ્કૃત હાયા તૈયાર કરવી.
- (૬) શબ્દોના અર્થનો વિચાર ઊંડાણથી કરવો.
- (૭) અર્થનિર્ણય માટે યોગ્ય વિવેચન કરવું.
- (૮) અર્થસંકલના નવેસરથી કરવી.
- (૯) સૂત્રોની રચનામાં રહેલા ભાવોનો સળંગ પરિચય આપવો.
- (૧૦) તેનાં આધારસ્થાનો વિષે બની શકે તેટલો પ્રામાણિક નિર્દેશ કરવો.
- (૧૧) આ વિષયમાં પૂર્વાચાર્યોએ જે વિશાળ સાહિત્યની રચના કરી છે, તેનો બને તેટલો ઉપયોગ કરવો.
- (૧૨) પ્રકાશન બને તેટલું સુંદર અને અદ્યતન પદ્ધતિએ કરવું.

૬. આ આવશ્યકતાને ખ્યાલમાં રાખીને સને ૧૯૪૮ના ઓક્ટોબર માસમાં (૧) મૂલ પાઠ, (૨) સંસ્કૃત છાયા, (૩) ગુજરાતી છાયા, (૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, (૫) અર્થનિર્ણય, (૬) અર્થસંકલના, (૭) સૂત્રપરિચય અને (૮) આધારસ્થાન, એ આઠ અંગના વિવરણપૂર્વક “ત્રયોધીકા” તૈયાર કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને તે મુજબ તરત જ કામ ચાલુ કરી દેવામાં આવ્યું. ‘અષ્ટાંગ-વિવરણની સામાન્ય સમજૂતી’ અલગ આપવામાં આવી છે.

૭. આવી ટીકા તૈયાર કરવા માટે અનેક ગ્રંથોની જરૂર પડે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે તે માટે એક ખાસ ગ્રંથાલય તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેનાં ગ્રંથોની સંખ્યા વધતી વધતી આજે લગભગ ૧૨૦૦ સુધી પહોંચી છે. આમાંના જે ગ્રંથો સાદી તરીકે કે ખાસ આધારરૂપે લેવાયાં છે, તેની નોંધ ‘આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી’માં આપવામાં આવી છે.

૮. આ કાર્ય માટે મુદ્રિત પુસ્તકો ઉપરાંત હસ્તલિખિત પોથીઓ જોવાની આવશ્યકતા લાગતાં નીચેના જ્ઞાનભંડારોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી :—

(૧) શ્રીઆરંભરામજી જૈન જ્ઞાનમંદિર—વડોદરા.

(જેમાં પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી તથા શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજીનો શાસ્ત્રસંગ્રહ સામેલ છે.)

(૨) પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર—વડોદરા.

(૩) ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ—પૂના.

(૪) શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર—અમદાવાદ.

- (૫) ડેક્કાનો ઉપાગ્રય—અમદાવાદ.
 (૬) જૈનાનંદ પુસ્તકાલય—મુરત.
 (૭) શ્રી જૈન સાહિત્યમંદિર—પાલીતાણા.
 (૮) શ્રી જૈન આત્માનંદસભા—ભાવનગર.
 (૯) અભય જૈન જ્ઞાન-પુસ્તકાલય—ગિરનાર.
 (૧૦) શ્રી જિનભદ્ર જૈન જ્ઞાનભંડાર—જેસલમેર.

આ ભંડારના વ્યવસ્થાપકોએ, અમારે જે જે પોથીઓની જરૂર હતી, તેનો ઉપયોગ ઘણી ખુશીથી કરવા દીધો તથા અમારું કાર્ય પૂરું થતાં સુધી તે અમારી પાસે રાખવાની પણ છૂટ આપી, તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

આ પોથીઓ પૈકીની જે પોથીઓનો ઉપયોગ પાઠ-નિર્ણયમાં તથા અર્થ-નિર્ણયમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેની યાદી ‘ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ’ તરીકે આપવામાં આવી છે.

૯. સૂત્રોના ઉચ્ચારમાં એકવાક્યતા જળવાઈ રહે તે માટે અને ત્યાં સુધી મૂલપાઠો જળવી રાખ્યા છે, પરંતુ જ્યાં તે પાઠો અશુદ્ધ માલૂમ પડ્યા છે, ત્યાં તેની શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે. જેમ કે ‘જગ-ચિંતામણિ ચૈત્યવંદન.’

૧૦ સૂત્રોની સંસ્કૃત છાયામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક ટીકા, શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત લલિત-વિસ્તર ચૈત્યવંદન-વૃત્તિ, શ્રીહેમચંદ્રા-ચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞ-વિવરણ અને વંદારુવૃત્તિ વગેરેનો અને તેટલો ઉપયોગ કર્યો છે અને જે સૂત્ર પર કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યની સંસ્કૃત છાયા ઉપલબ્ધ ન હતી, ત્યાં ભાષા અને અર્થના ધોરણે તેની સ્વતંત્ર રચના કરી છે. જેમ કે ‘પંચિદિય-સૂત્ર.’ છાયામાં અધાં પદો સંધિ વિના જ મૂકેલાં છે; જેથી-પાઠકને તેનો અર્થ સમજવામાં સરળતા પડે.

૧૧. સૂત્રોના અર્થનો પ્રથમદર્શી સામાન્ય ખ્યાલ આપી જાય; તે માટે સંસ્કૃત છાયા પછી ગુજરાતી છાયા આપી છે, તેમાં સૂત્રના મૂળ ક્રમને જ જળવળી રાખ્યો છે અને જ્યાં વધારાના શબ્દો મૂકવા પડ્યા છે ત્યાં તેને કૌંસમાં દર્શાવ્યા છે. જેમ કે—‘મિચ્છા મિ દુષ્કલં’—‘મિથ્યા (હો) મારું દુષ્કલ્ય.’

૧૨. સામાન્ય અને વિશેષ અર્થમાં શબ્દસ્પર્શી અર્થનું વિવરણ કરેલું છે અને જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં તેની વ્યુત્પત્તિ તથા દીકાકારોનાં પ્રમાણો પણ આપેલાં છે. ‘ચઢવિહ-કસાય મુક્કો,’ ‘પંચસમિલો,’ ‘તિગુત્તો’ વગેરે શબ્દો પરનું વિવરણ જોવાથી એ વાતનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે.

૧૩. અર્થ-નિર્ણયમાં મુખ્યત્વે પારિભાષિક અર્થો આપ્યા છે અને તેમાં પરંપરા કે સંપ્રદાયની માન્યતાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત જરૂર લાગી ત્યાં કાલ અને ક્ષેત્રના સંબંધથી પણ યોગ્ય પરિચયો આપવામાં આવ્યા છે. જેમ કે ‘રિસહ સ-તુંજિ’ ‘ઝંજિતિ પહુ નેમિજિણ’ ‘સચ્ચર મંડળ,’ ‘મહુરિ પાસ દુહદુરિઅલંઢળ.’

આ જાને અર્થવિભાગોમાંથી પાકેકોને સૂત્રગત શબ્દો અને તેની વિશિષ્ટ યોજનાથી આવિર્ભૂત થતા ભાવોનો સારી રીતે ખ્યાલ આપી શકશે.

૧૪. અર્થ-વિભાગ પૂરો થયા પછી અર્થ-સંકલનના આપવામાં આવી છે. તેમાં જે સરળતા અને સ્પષ્ટતા લાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે, તેનો ખ્યાલ ‘તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર,’ ‘કરેમિ ભંતે સૂત્ર’ તથા ‘પુકખરવર સૂત્ર’ આદિનું જારીક નિરીક્ષણ કરવાથી આવી શકશે.

૧૫. સૂત્રપરિચયમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલા ભાવોનું વિશિષ્ટ દર્શન દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરતાં કેટલાક સ્થળે

અન્ય દર્શનકારોના મતની તુલના પણ કરેલી છે. તે ઉપરાંત સૂત્રનું નામકરણ, સૂત્રશૈલીની વિશિષ્ટતા અને સૂત્ર પર રચાયેલા સાહિત્યનો પરિચય પણ આ જ અંગમાં આપેલો છે.

૧૬. આ સૂત્રોનો નિર્દેશ આપણા પ્રમાણભૂત સાહિત્યમાં ક્યાં ક્યાં મળે છે, તે આધાર-સ્થાનમાં દર્શાવ્યું છે.

૧૭. સૂત્રોનાં નામમાં એકવાક્યતા લાવવા માટે પહેલું પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે અને તે તે નામો ક્યાં વપરાયેલાં છે તે અર્થ-નિર્ણયના પ્રારંભમાં જ જણાવેલું છે. તે પછી સંસ્કૃત નામ આપ્યું છે; જે મોટા ભાગે પ્રાકૃત-નામની કે તેના પર્યાય-નામની જ છાયા છે. આમ છતાં કેટલાંક નામો નવીન પણ મૂકવા પડ્યાં છે અને તેમાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રીમદ્ આનંદસાગર સૂરીશ્વરજીએ સંપાદિત કરેલું ‘ષઢા-વચ્ચક સૂત્રાણિ’ વિશેષ ઉપયોગી થયું છે. ત્યાર પછી ગુજરાતી નામ આપ્યું છે, જે નિત્ય વપરાશમાં છે.

૧૮. “પ્રમેયટીકા” ત્રણ વિભાગમાં પ્રકટ થાય તેવી યોજના છે. તે પૈકીના આ પહેલા ભાગમાં ૧ થી ૨૪ સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં નિત્યોપયોગી સામાયિક અને ચૈત્યવંદનનો ભાગ પૂરેપૂરો આવી જાય છે. આ સૂત્રો-ઉપરાંત આ ભાગમાં (૧) સામાયિક લેવાનો વિધિ, (૨) સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની સમજ, (૩) સામાયિક પારવાનો વિધિ, (૪) સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ, (૫) મુહુર્ત-પડિલેણુનો વિધિ, (૬) ચૈત્યવંદનનો વિધિ, (૭) ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ અને (૮) પૂજનની પરિભાષા એ આઠ બાબતો આપવામાં આવી છે, જેથી તે તે ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરવા ઈચ્છનાર સમજ અને શુદ્ધિપૂર્વક કરી શકે.

૧૯. આ વિષયો પૂરા થયા પછી “કિંચિદ્વક્તવ્ય” સાથે “પાંચ પરિશિષ્ટો” આપવામાં આવ્યા છે, જેમાંનું પહેલું પરિશિષ્ટ

‘પડાવશ્યક’ વિધેનું છે. આ પરિશિષ્ટમાં અનુયોગદ્વારમુત્ર તથા ચલિસરણુ પયનામાંથી પડાવશ્યકને લગતાં મૂત્રો અર્થે સાથે આપવામાં આવ્યા છે, જેથી વાચકને તેની ગ્રામાણિકતાસંબંધી યથાર્થ ખ્યાલ આવી શકે. ખીજું પરિશિષ્ટ ‘સામાયિકની સાધના’ નામનું છે, જેમાં ‘સામાયિક એ શું છે તથા તેની સાધના કેવી રીતે કરવી જોઈએ?’ તે સંબંધી વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. ત્રીજું પરિશિષ્ટ ‘અતુર્વિંશતિ રહસ્ય’ નામનું છે, તેમાં ‘અતુર્વિંશતિ-સ્તવ એ શું છે તથા તેમાં કેવું મૂઠ રહસ્ય રહેલું છે?’ તે વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં દર્શાવેલા સ્તવનના વિભાગો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ચોથું પરિશિષ્ટ શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા અતિમનનીય ઓગણીસ પંચાશકો પૈકીનું ત્રીજું પંચાશક છે, જેનો મુખ્ય વિષય ‘જૈનચૈત્યનો વંદન વિધિ’ છે. આ આખું પંચાશક મૂળ શ્લોક, ભાષાંતર તથા જરૂરી સ્પષ્ટીકરણ સાથે આપવામાં આવ્યું છે, તેથી પાઠકને ચૈત્યવંદનની ગંભીરતા સમજાશે અને તેની પાછળ રહેલી અત્યુત્તમ યોજનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે. પાંચમું પરિશિષ્ટ ‘ધર્મોપકરણો’ નામનું છે, જેમાં (૧) સ્થાપનાચાર્ય, (૨) મુહુર્તી, (૩) જપમાલિકા (નોકારવાળા) અને (૪) દંડપ્રોહણક-રત્નેદરણ-ચરવળો’ એ ચાર ઉપકરણોના શાસ્ત્રીય પ્રમાણોનો સંગ્રહ આપેલો છે. આ પરિશિષ્ટોનું અધ્યયન કરનાર સામાયિક, અતુર્વિંશતિસ્તવ અને ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં રહેલી અનુપમ યોગસાધના તથા અપૂર્વ આધ્યાત્મિકતાનો ખ્યાલ સારી રીતે મેળવી શકશે.

૨૦.. આ ટીકામાં જે વિશિષ્ટ શબ્દો વપરાયેલા છે અને જે વિવિધ વિષયો ચર્ચાયેલા છે તેનો સળંગ ખ્યાલ પરિશિષ્ટો પછી આપવામાં આવેલી ‘શબ્દ-વિષય-મૂલ્ય’ પરથી આવી શકશે.

આશરે હજાર શબ્દોની આ અનુક્રમણિકા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર

અને જૈન ધર્મનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટેના એક સંક્ષિપ્ત દ્રોષની ગરજ સારે તેવી છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

૨૧. છેવટે ‘વિશેષ નામોની અનુક્રમણિકા’ આપવામાં આવી છે, જેમાંનો ‘વ્યક્તિવિશેષ’ ભાગ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અને ‘સ્થાનવિશેષ’ ભાગ ભૌગોલિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. આશા છે કે તે વિષયના જિજ્ઞાસુ પાઠકોને તે રસદાયક પુરવાર થશે.

૨૨. ગ્રંથો અંગેની ‘સંકેતસૂચિ’ તથા ‘શુદ્ધિપત્રક’ પ્રાસ્તાવિક વિભાગમાં આપી દીધેલ છે, તેનો કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની ભલામણ છે.

૨૩. પ્રબોધદીકાનું લખાણ આ સ્વરૂપે તૈયાર કરવામાં સહુથી વધારે સહાય પૂર્વાચાર્યોકૃત દીકાઓની મળી છે; તેમાંયે શ્રીભદ્રગાહુ-સ્વામીએ રચેલી આવશ્યક નિર્યુક્તિ, શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, શ્રીજિનદાસગણી મહત્તરની આવશ્યક ચૂર્ણી, શ્રી-હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક દીકા, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપન વિવરણ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે; તેથી એ સર્વે આચાર્યોને અને તેમના સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરનાર શ્રમણો અને શ્રાવકોનો આભાર માનીએ છીએ.

૨૪. નીચેના મહાનુભાવોએ અગત્યનો ફાળો આપેલો છે, તે માટે તેમનો હાર્દિક આભાર માનવામાં આવે છે :—

શેઠ શ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી, બી. એ., જેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના ખાસ અભ્યાસી ઉપરાંત યોગના વિષયોમાં રસ લે છે, તેમણે આ લખાણને ખૂબ પરિશ્રમથી તપાસ્યું છે, સુધાર્યું છે, ફરી સુધાર્યું છે અને તેમાં કોઈ ક્ષતિ રહી ન જાય તે માટે પુષ્કળ કાળજી રાખી છે; તેમજ તેના અંગે અર્થ કરવામાં જરા એ સંકોચ રાખ્યો

નથી. તેમણે આ પ્રદર્શનમાં દાખવેલા ‘રસ, પરિશ્રમ અને કાળજી’ દરેકને માટે અનુકરણીય છે.

પંડિતશ્રી લાલચંદ્ર લગવાનદાસ ગાંધી, જેઓ હેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં જૈન પંડિત તરીકે કામ કરે છે અને પ્રાકૃત ભાષાઓના નિષ્ણાત તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યા છે, તેમણે આ લખાણને સાઘંત તપાસી આપ્યું છે અને યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરેલું છે. તે ઉપરાંત આ ગ્રંથના પત્રશોધનમાં પણ તેમણે સુંદર ફાળો આપેલો છે.

પંન્યાસ મહારાજ શ્રી હુરંધરવિજયજી ગણી, જેઓ જૈનદર્શનના પરમ અધ્યાસી ઉપરાંત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાના પરમ જ્ઞાતા છે તથા ન્યાયના વિષયમાં અતિ નિપુણતા ધરાવે છે, તેમણે આચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજીની નિશામાં રહીને આ લખાણને સાઘંત તપાસ્યું છે અને યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરેલું છે. વળી પોતાના અનેક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આ ગ્રંથનો ઉપોદ્ધાત લખી આપવામાં પણ સુંદર સદ્કાર આપેલો છે.

પંન્યાસ મહારાજ શ્રીભદ્રંકર વિજયજી ગણી, જેઓ જૈન તેમજ જૈનેતર દર્શનોના ખાસ અધ્યાસી છે, યોગ અને અધ્યાત્મના વિષયમાં નિષ્ણાત છે તથા જેમણે આવશ્યક નિયુક્તિ અને દરિભદ્ર-સૂરીશ્વરજીના ગ્રંથોનું ઊંડું મનન કરેલું છે, તેમણે આચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજીની નિશામાં રહીને આ લખાણને સાઘંત તપાસી યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરી આપેલું છે, તેમજ પોતાના અનેક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આ ગ્રંથનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત લખી આપવામાં ખાસ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે.

વિદ્વદ્ધરત્ન મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિનયજી, જેઓ જૈન સાહિત્યના પરમ અભ્યાસી છે તથા ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ અને જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થામાં અતિ નિપુણતા ધરાવે છે, તેમણે વડોદરા, અમદાવાદ અને જેસલમેર ખાતેની તેમની સ્થિરતા દરમિયાન અમેને અગત્યની મૂલ્યનાઓ તથા જોઈતી પોથીઓ આપીને વિશિષ્ટ માર્ગદર્શન આપેલું છે.

૨૫. તે ઉપરાંત અનેક આચાર્યો, મુનિવરો અને ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં અમને એક યા બીજા પ્રકારે સહાય આપી છે, તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

૨૬. આ ગ્રંથને બંને તેટલો શુદ્ધ અને સુંદર રીતે છાપી આપવા માટે સાધના પ્રેસના વ્યવસ્થાપક શ્રી. રમણલાલ પટેલનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

૨૭. પ્રબોધટીકાના બીજા ભાગમાં 'ભગવાનહં' સૂત્ર ૨૫ થી લઈને 'મરહેસર સજ્જાઓ' સૂત્ર ૪૪ સુધીનાં ૨૦ સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું તમામ લખાણ આજ ઢબે તૈયાર થઈ ગયું છે અને શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશીએ, પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ, પંચાસ મહારાજ શ્રીધુરંધરવિનયજી-ગણીએ તથા પંચાસ મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિનયજીગણીએ તેનું યથાશક્તિ-ન્યામતિ સંશોધન કરેલું છે, એટલે તેના મુદ્રણકામની શરૂઆત કરી દેવામાં આવી છે.

૨૮. પ્રબોધટીકાના ત્રીજા ભાગમાં બાકીનાં સૂત્રો, પ્રતિ-ક્રમણની વિધિઓ તથા સ્મરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ભાગનું લખાણ તૈયાર કરવા માટે વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી એકઠી કરવામાં આવી છે અને તેનું સંશોધન પણ સ્વીકૃત ધોરણે જ થશે. અમે

આશા રાખીએ છીએ કે આ બંને ભાગો આવતા વર્ષમાં પાઠકોના હાથમાં આવી જશે.

૨૯. પ્રબોધદીપ્તિનો પહેલો ભાગ ‘ શેઠ કાલિદાસ વીરજી સ્મારક ગ્રંથમાલા ’ના પહેલા પુષ્પ તરીકે પ્રકટ થાય છે અને ખીજા ભાગો પણ આ જ ગ્રંથમાલામાં ઉત્તરોત્તર પ્રકટ થશે. તેના સઘળા ખર્ચની વ્યવસ્થા જામનગરનિવાસી સદ્ગત શેઠશ્રી કાલિદાસ વીરજીના વિધવા બાઈ સંતોડબાઈએ કરેલા ‘ શેઠ હીરાલાલ કાલિદાસ દોશી જૈન ટ્રસ્ટ ’ના બંધારણની રૂએ ‘ જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ ’નેમાટે નિયત થયેલી રકમમાંથી કરવામાં આવી છે. તે માટે પૂજ્ય માતૃશ્રી સંતોડબાઈ, તેમના સુપુત્ર શેઠશ્રી અમૃતલાલબાઈ અને એ ટ્રસ્ટની વ્યવસ્થા કરનાર અશ્વત્થામવેસ્ટમેન્ટ કંપની લિ. જામનગરના ડાયરેક્ટરોનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

૩૦. પ્રબોધદીપ્તિનું આ પ્રકાશન—(૧) પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વી-ઓને આવશ્યક સૂત્રની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આપવામાં ઉપયોગી નીવડશે; (૨) શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને આવશ્યક ક્રિયામાં રસ પેદા કરશે; (૩) પાઠશાળાના શિક્ષકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં ઉપયોગી ભોમિયાની ગરજ સારશે; (૪) જેઓ વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી વિભૂષિત છે, પણ ધાર્મિક શિક્ષણનાં સંસ્કારો પામેલા નથી, તેમને ધાર્મિક વિષયમાં રસ પેદા કરશે; (૫) જેઓ છાત્રાલયો, શાળાઓ તથા વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે તેમને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થશે; અને (૬) જેઓ જૈનધર્મના આચાર-વિચારનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છે છે, તેમને રસનૃપિ સાથે આવશ્યક જ્ઞાન આપશે, એમ અમારું માનવું છે.

૩૧. આ દીપ્તિના પ્રકાશનથી બંને પાઠકોને જૈનધર્મના સુવિદિત અનુદાનોમાં રસ ઉત્પન્ન થશે અને તેમાં સમગ્રપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ થવા

લાગશે તો અમારો પ્રયાસ સાર્થક થયો છે, એમ માનીશું અને આવી જ બીજી કૃતિઓ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૩૨. આ ગ્રંથના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં અજ્ઞાન, મોહ અને પ્રમાદાદિ દોષોથી જે કંઈ ત્રુટિઓ રહી જવા પામી હોય, તે માટે અમે ખરા અંતઃકરણથી ચતુર્વિધ સંઘની ક્ષમા માગીએ છીએ અને બહુશ્રુતોને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે અમારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓનું સંશોધન કરવું અને તે અમને ઉદાર ભાવે લખી જણાવવું, જેથી આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિમાં યોગ્ય સુધારો-વધારો થઈ શકે.

૩૩. આ ગ્રંથની જોડણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકાશની ચોથી આવૃત્તિ મુજબ રાખેલી છે.

૩૪. છેવટે, જૈન આચાર તથા જૈનસાહિત્યના વિકાસ અને પ્રચારમાં ચતુર્વિધ સંઘ ખૂબ જ રસ લેતો થાય, એવી મંગલ કામના સાથે વિરમીએ છીએ.

‘જ્યોત,’ ધરલા પ્રિન્સ,
ધોડબંદર રોડ,
વિલેપારલે, મુંબઈ ૨૪.
તા. ૧૪-૫-૫૧.

સેવક
ધીરજલાલ ટાકરશી શાહ
મંત્રી,
જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ

અષ્ટાંગ-વિવરણની સામાન્ય સમજૂતી.

પહેલું અંગ-મૂલપાઠ

આ અંગમાં પરંપરાથી નિર્ણીત થયેલો તથા વિવિધ પોથીઓના આધારે શુદ્ધ કરેલો પાઠ આપેલો છે.

બીજું અંગ-સંસ્કૃત છાયા

આ અંગમાં સમજવાની સરળતા ખાતર મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે સંધિ કર્યા વિનાના સંસ્કૃત પદો આપેલા છે.

ત્રીજું અંગ-ગુજરાતી છાયા

આ અંગમાં મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે ગુજરાતી પદો આપેલા છે.

ચોથું અંગ-સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

આ અંગમાં વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાના ધોરણે દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થો આપેલા છે.

પાંચમું અંગ-અર્થ-નિર્ણય.

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે થતો પદો અને વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય લખાવેલો છે.

છઠ્ઠું અંગ-અર્થ-સંકલન

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે નિર્ણીત થયેલા અર્થની સંકલના શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આપેલી છે.

સાતમું અંગ-સૂત્ર-પરિચય

આ અંગમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલો ભાવ તથા તેની રચના અંગેનું મદદરત દર્શાવેલું છે.

આઠમું અંગ-આધાર-સ્થાન

આ અંગમાં પાઠનો મૂળ આધાર કયા સૂત્ર, સિદ્ધાંત કે માન્ય મનોધર્મોમાં મળે છે, તે લખાવેલું છે.

આધારભૂત ગ્રન્થોની યાદી

[પ્રથમ ગ્રન્થનું નામ આપેલું છે, તેની સામે કન્યાનું નામ દર્શાવેલું છે તથા બીજી પંક્તિમાં તે ગ્રન્થને પ્રદર્શિત કરનાર સંસ્થાનું નામ અને પ્રદર્શન-વર્ષ વિ. સં. (વિક્રમ સંવત), વીર સં. (વીર સંવત) કે ઈ. સ. માં દર્શાવેલું છે.]

૧ અર્થકલ્પલતાટીકા શ્રીગિનપ્રભસૂરિ

૨ શ્રીમદ્દન્તકૃદશાનુત્તરોપપાતિકદશાવિપાકશ્રુતાનિ શ્રીસુધર્મા-
સ્વામી

શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. (વિવરણ-અભયદેવસૂરિ)

વિ. સં. ૧૯૭૬

૩ અનુયોગદ્વારસૂત્ર

શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત.

૪ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ

શ્રી ગિનદાસગણિ મદત્તર

શ્રીઋષભદાસજી કેશરીમલજી, જૈન શ્રે. સંસ્થા, ઈ. સ. ૧૯૨૮

૫ આચારાંગસૂત્ર ભાગ ૧-૨

શ્રીસુધર્માસ્વામી

(વૃત્તિ-શિક્ષાંકાચાર્ય)

શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્યપ્રચારક સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૯૧

૬ આચારાંગનિર્ચુક્તિ ભાગ ૧-૨

શ્રી ભદ્રપાણીસ્વામી

શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ, સુરત.

૭ આચાર-દિનકર ભાગ-૧-૨.

શ્રી વર્ધમાનસૂરિ

શ્રી ખરતરગજી ગ્રન્થમાળા. વિ. સં. ૧૯૭૮-૭૯

૮ આવશ્યકસૂત્રમૂળ—મુધર્માસ્વામી; નિર્ધુક્તિ-શ્રી ભદ્રગાદુ-
સ્વામી; ટીકા—શ્રીહરિભદ્રસૂરિ

શ્રી આગમોદય સમિતિ. વિ. સં. ૧૯૭૨-૭૩

૯ આવશ્યકચૂર્ણ શ્રી જિનદાસગણિ મદતર

શ્રીજ્ઞાનભદ્રેવજી કેશરીમજી, શ્વે. સંસ્થા, રતનામ. વિ. સં. ૧૯૮૬

૧૦ આવશ્યકટીકા શ્રી મજયગિરિજી

શ્રી આગમોદય સમિતિ. વિ. સં. ૧૯૮૪

૧૧ ઓધનિર્ધુક્તિ શ્રીભદ્રગાદુસ્વામી

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, મુરત. (વૃત્તિ-દ્રોણાચાર્ય) વિ. સં. ૧૯૭૫

૧૨ ઔપપાતિક સૂત્ર શ્રીમુધર્માસ્વામી

(દ્રોણાચાર્યશોધિત વૃત્તિ)

પં. જૂરાલાલ દાગીદાસ, અદમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૬૪

૧૩ કર્મચિન્થ. ભાગ ૧ થી ૬ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ

શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તકપ્રચારક મંડળ, આગ્રા.

૧૪ કલ્પસૂત્ર (પારસામૂત્ર-સચિત્ર) શ્રીભદ્રગાદુસ્વામી

શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુરત. વિ. સં. ૧૯૮૯

૧૫ કાવ્યાનુશાસન શ્રીકેમચંદ્રાચાર્ય

૧૬ ગુર્જર સાહિત્યસંગ્રહ, ભાગ ૧ શ્રી યશોવિજયજી

(પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા)

પાવચંદ ગોપાળજી, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૬૨

૧૭ ચતુર્શરણાદિમરણસમાધ્યન્તપ્રકરણ પ્રકીર્ણદશકમ્

(છાયાપુત્ર)—પ્રા. રઘવિર

શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુરત. વિ. સં. ૧૯૮૩

- ૧૮ ચૈત્યવંદણ મહોભાસ શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય
શ્રી આત્માનંદ જૈનસભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૭
- ૧૯ ચૈત્યવંદન-કુલકવૃત્તિ શ્રી જિનકુશલસૂરિ
શ્રી જિનદત્તસૂરિ પુસ્તકભંડાર, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૬
- ૨૦ જિનરત્નકોશ ભાગ ૧. હરિદામોદર વેલણકર, એમ. એ.
શ્રી ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પૂના, ઈ. સ. ૧૯૪૪
- ૨૧ જીવવિચાર (પ્રકરણ) શ્રીશાન્તિસૂરિ
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૬૨
- ૨૨ શ્રી જીવાજીવાલિગમ-ઉપાંગ (વિવરણ-મત્તયગિરિજી)
દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૫
- ૨૩ જૈન તત્ત્વાદર્શ—ઉત્તરાર્ધ શ્રીવિજયાનંદસૂરિ
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (પંજાબ) વિ. સં. ૧૯૯૨
- ૨૪ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપિત ભાગ ૧-૨ શ્રી સુધર્માસ્વામી
(વૃત્તિ-શ્રી શાન્તિચંદ્ર)
દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૬
- ૨૫ જ્ઞાતધર્મકથા શ્રી સુધર્માસ્વામી (ટીકા-અભયદેવસૂરિ)
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫
- ૨૬ તત્ત્વાર્થસૂત્ર શ્રી હિમાસ્વાતિજી
શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દિ સ્મારક ટ્રસ્ટ બોર્ડ, મુંબઈ
વિ. સં. ૧૯૯૬
- ૨૭ તત્ત્વાર્થ ટીકા શ્રી યશોવિજયજી

૨૮ ત્રિપષ્ઠિશક્તિકાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ ૧-૧૦ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય
શ્રી જૈન ધર્મગ્રંથસારક સભા બાવનગર. પર્વ, ૧-૨ વિ. સં. ૧૯૮૯

}	,, ૩-૪-૫-૬	,, ૧૯૯૭
	,, ૭	,, ૧૯૯૦
	,, ૮-૯	,, ૧૯૯૫
	,, ૧૦	,, ૧૯૯૨

૨૯ દશવૈકાલિકસૂત્ર શ્રીશય્યાંબવસૂરિ (ટીકા હરિભદ્રસૂરિ)
દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૪

૩૦ દેવવંદનભાષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ (સંધ્યાચાર વૃત્તિ)
શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમણજી શ્રે. સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૯૪

૩૧ ધર્મપરીક્ષાનો રાસ શ્રીનેમવિજયજી
ચીમનલાલ સાહસચંદ મારફતિયા, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૫૩

૩૨ ધર્મગ્રિન્દુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
(વૃત્તિ-મુનિચંદ્રાચાર્ય)
શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુરત. વિ. સં. ૧૯૮૦

૩૩ ધર્મભોવએસમાલા-વિવરણ શ્રી જયસિંહસૂરિ
સિંધી જૈનશાસ્ત્ર શિક્ષાપીઠ, મુંબઈ વિ. સં. ૨૦૦૬

૩૪ ધર્મરત્નપ્રકરણ શ્રીશાન્તિસૂરિ (વ્યાખ્યા-દેવેન્દ્રસૂરિ)
ભા. ૧ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, બાવ. વિ. સં. ૧૯૭૦
ભા. ૨ દ્રાગા મીઠા-ધોધા જંદર. વિ. સં. ૧૯૯૨

૩૫ ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧-૨ શ્રીમાનવિજયજી ઉપાઠ
દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૧

- ૩૬ નમસ્કાર-માહાત્મ્ય શ્રી સિદ્ધમેન
- ૩૭ નવતત્ત્વપ્રકરણ શ્રી પૂર્વાચાર્ય
- પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૧
- ૩૮ નિર્વાણ-કલિકા શ્રીપાદત્રિમાચાર્ય
- શ્રી મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૮૨
- ૩૯ નિર્ણયચૂર્ણ શ્રીગિનદાસગણિ મહત્તર
- ૪૦ નંદીસૂત્રવ્યાખ્યા શ્રી દેવવાચક ક્ષમાશ્રમણ
- (વૃત્તિ-ગિનદાસગણિ)
- શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૦
- ૪૧ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ-ગુણુરત્નમાળા રામવિજય પાઠક (ખરતર)
- શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૯
- ૪૨ પંચાશક શ્રીહરિભદ્રસૂરિ (ટીકા-શ્રીઅભયદેવસૂરિ)
- વીર સં. ૨૪૩૮
- ૪૩ પાક્ષિકસૂત્રવિવરણ શ્રીચશોદેવસૂરિ
- દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૬૭
- ૪૪ પ્રવચન-સારોદ્ધાર શ્રી નેમિચન્દ્રસૂરિ
- દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૮૨-૮૩
- ૪૫ પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ શ્રીસુધર્માસ્વામી
- શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. (વિવરણ-અભયદેવસૂરિ)
- વિ. સં. ૧૯૭૫
- ૪૬ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ ૧-૨ શ્રીશ્યામાચાર્ય. ટીકા-મલયગિરિજી
- આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫-૭૬

- ૪૭ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ ૧-૨-૩ શ્રીશ્યામાચાર્ય, દીકા-મલયગિરિજી
પં. બગવાનદાસ હરખચંદ, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૧
- ૪૮ પંચવસ્તુક ગ્રન્થ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા વિ. સં. ૧૯૮૩
- ૪૯ પદ્માવલી સમુચ્ચય ભાગ ૧-૨ મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી
શ્રી ચારિત્ર રમારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૮૬
" ૨૦૦૬
- ૫૦ બુદ્ધિસાગર શ્રીસંત્રામસિંહ
શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમજી, જૈન શ્વે. સંસ્થા, રતલામ.
વિ. સં. ૧૯૯૩
- ૫૧ બૃહત્ કલ્પભાષ્ય શ્રીભદ્રજાદુસ્વામી
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. સંપા. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
- ૫૨ ભગવતીસૂત્ર શ્રીમુખર્માસ્વામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુરત. વિ. સં. ૧૯૭૪-૭૫
શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમજી, શ્વે. સંસ્થા રતલામ.
વિ. સં. ૧૯૯૩-૯૬
- ૫૩ ભગવતીસૂત્ર શ્રીમુખર્માસ્વામી
" ભાગ ૧ વિ. સં. ૧૯૭૪
" ભાગ ૨ " ૧૯૭૬
મનમુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, મુંબઈ.
- ૫૪ ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૩ વિ. સં. ૧૯૮૫
" ભાગ ૪ " ૧૯૮૯
ગુનદાન વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ.

- ૫૫ ભગવતીડીકા શ્રીઅમલદેવસૂરિ
શ્રીકપલદેવજી દેશરીમહાજીની મ્ને. સંસ્થા, રતનામ.
વિ. સં. ૧૯૬૩-૬૬
- ૫૬ ભાષ્યત્રય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ
શ્રીજૈન ઐયરકર મંડળ મહેસાણા. વિ. સં. ૧૯૬૬
- ૫૭ ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા—
મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ, અમદાવાદ.
- ૫૮ મહાનિશીથ સૂત્ર—જિનાગમ
દસ્તગિણિત પ્રતિ, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા.
- ૫૯ મૂલાચાર શ્રીવટ્ટેકરાચાર્ય
નાણેકચન્દ્ર દિગમ્બર જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૭૭
- ૬૦ મુહુપતી ચર્ચાસાર મુનિશ્રી રતનવિજયજી
શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી, જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ.
- ૬૧ યોગખિન્દુ સટીક શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર. સંપા. ડૉ. એલ. સ્વેશી
પી. એચ ડી.
- ૬૨ યોગવિંશિકા (હારિભદ્રીય) શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
શ્રીઆત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારકમંડળ, આગ્રા. વિ. સં. ૧૯૭૮
- ૬૩ યોગદ્રષ્ટિસમુચ્ચય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
સંપા ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા
મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા, મુંબઈ. વિ. સં. ૨૦૦૭

- ૧ સિદ્ધહેમ શાખદાનુશાસન શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય
- ૨ સૂત્રકૃતાંગ દીકા શ્રીમુખર્માસ્વામી (દીકા-શ્રીત્રાંકાચાર્ય)
શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૩
- ૪ સંખ્યોદયપ્રકરણ (તત્ત્વપ્રકાશ) શ્રીદ્વિભદ્રસૂરિ
શ્રી જૈન ગ્રંથપ્રકાશક સમા, બાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૨
- ૫ મેધાનાંગસૂત્ર શ્રી મુખર્માસ્વામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫
- ૬ સેનપ્રશ્ન પં. શુભવિજયજીગણિ
શ્રી જૈનજ્ઞાનમંદિર, સિંચ. વિ. સં. ૧૯૬૬
- ૭ હીર-સૌભાગ્ય (કાવ્ય) શ્રી દેવવિમલગણિ
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૦

શાખદ-કોષો

- ૮ અભિધાન-રાજેન્દ્રકોષ ભાગ ૧ થી ૭ [પ્રાકૃત-માગધી-
સંસ્કૃત મદાકોષ]
સં. વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ. પ્ર. શ્રી સૌધર્મ જુદત્તપાગમ્મીય
શ્રી જૈન મ્વે. સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૭૦
- ૯ અર્ધમાગધીકોષ ભાગ. ૧ થી

૭૩ વિવિધ તીર્થકલ્પ

શ્રીજિનપ્રભસૂરિ

સિંધી જૈન શિક્ષાપીઠ. વિ. સં. ૧૯૯૦

૭૪ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય

શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણ.

શ્રી ઋપભદ્રેવજી કેશરીમલજી શ્વે. સંસ્થા, (વૃત્તિ-કોટ્યાચાર્ય)

રતલામ. વિ. સં. ૧૯૯૩

૭૫ વિશેષાવશ્યક ભાષાંતર ૧-૨ શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ.
(વૃત્તિ-મહાધારી હેમચંદ્રાચાર્ય).

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૦

(ભાષ્યની ગાથાઓનો ક્રમ આ ભાષાંતર અનુસાર સમજવો)

૭૬ શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્રમ્

શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ

શ્રી ઋપભદ્રેવજી કેશરીમલજી શ્વે, સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૯૪

૭૭ શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ

શ્રીપાર્શ્વદેવ

વિનયભક્તિ-મુંદરચરણ-અન્યમાત્રા. વિ. સં. ૧૯૫૭

૭૮ શ્રાદ્ધ-વિધિ

શ્રીરત્નશેખરસૂરિ

શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૪

૭૯ પડ્દર્શન સમુચ્ચય

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

મનમુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા (ટીકા-ગુણુરત્નસૂરિ)

વિ. સં. ૧૯૭૮

૮૦ પડાવશ્યક સૂત્રાણિ

શ્રી ઋપભદ્રેવજી કેશરીમલજી જૈન શ્વે. સંસ્થા, વિ. સં. ૧૯૬૫

૮૧ સમવાયાંગ સૂત્ર

શ્રીસુધર્માસ્વામી

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૪

- ૮૨ સિદ્ધિમ શાસ્ત્રાનુશાસન શ્રીદેવચંદ્રાચાર્ય
- ૮૩ સુતકૃત્તાંગ લીલા શ્રીકૃષ્ણભટ્ટવામી (લીલાગીત્તાંદ્રાચાર્ય)
શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૬૭૨
- ૮૪ સંખ્યોપનિષદકથા (નવપ્રકાશ) શ્રીદક્ષિણમુર્તિ
શ્રી જીવ મંદિરપ્રકાશક સમા, બારનગર. વિ. સં. ૧૬૭૨
- ૮૫ સુતાનાંગચર્ય શ્રી કૃષ્ણભટ્ટવામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૬૭૫
- ૮૬ સેનપ્રશ્ન ૫૦. શ્રવણિયમગ્નિ
શ્રી સેતુજ્ઞાનમંદિર, સિંગ. વિ. સં. ૧૬૮૧
- ૮૭ સીર-સૌભાગ્ય (કાવ્ય) શ્રી શ્રવણિયમગ્નિ
નિર્જીવમાગર પ્રેસ, મુંબઈ. મી. સ. ૧૬૮૦

શાસ્ત્ર-કોષો

- ૮૮ અભિપ્રાન-શાસ્ત્ર-કોષો આમ ૧ થી ૩ [પ્રાકૃત-ભાષાની-
સંગ્રહ પ્રકાશન]
સં. વિશ્વવિદ્યાલયમુદ્રિ. પ્ર. શ્રી સૌભમ જુલનપાદસંગીય
શ્રી જીવ મંદિર, મહેસા. રતનામ. વિ. સં. ૧૬૭૦
- ૮૯ અર્ધ-ભાષા-કોષો આમ ૧ થી ૪ [અર્ધ-ભાષા-કોષ-સંગ્રહ-
મુદ્રણ-વિદ્યાલય-મહેસા.]
સં. મુદ્રણ-વિદ્યાલય-મહેસા. પ્ર. શ્રી સૌભમ જુલનપાદસંગીય, મુંબઈ.
મી. સ. ૧૬૭૦

૯૦ જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ [અર્ધશાગવી-ગુજરાતી કોષ]

સં. મુનિશ્રી રત્નગંધણ, પ્ર. સંઘવી ગુણગચ્છ બ.સ.રાજ, વડવાણ
શહેર, વિ. સં. ૧૯૮૩

૯૧ પાઠવ્ય-સદ-મહાગુણો [પ્રાકૃત-હિન્દી કોષ]

સં. પં. દરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ, પ્ર. પં. દરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ
શેઠ, કલકત્તા, વિ. સં. ૧૯૮૫

૯૨ પાઠવ્ય-લચ્છી-નામમાલા [પ્રાકૃત શબ્દસંગ્રહ]

કર્તા—મહાકવિ ધનપાત્ર, પ્ર. કેસરચાર્ડ જૈન જ્ઞાનગદિર, પાટણ.
વિ. સં. ૨૦૦૩

૯૩ અભિધાન-ચિન્તામણિકોષ [સંસ્કૃત-સંસ્કૃત કોષ]

કર્તા—શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય, પ્ર. શ્રી યશોવિજય જૈન અન્થમાળા,
ભાવનગર. વીર સં. ૨૪૪૧-૪૬

૯૪ પદ્મચન્દ્રકોષ [સંસ્કૃત-હિન્દી કોષ]

સં. પં. ગણેશદત્ત શાસ્ત્રી, પ્ર. ત્રાતા મહેરચંદ લક્ષ્મણદાસ, લાહોર.
ઈ. સ. ૧૯૨૫

૯૫ વાયસ્પત્યાભિધાનમ્ ભાગ ૧ થી ૬ [સંસ્કૃત-સંસ્કૃત કોષ]

સં. શ્રી તારાનાથ વાયસ્પતિ, કલકત્તા. વિ. સં. ૧૯૪૦

૯૬ શબ્દચિન્તામણિ [સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ]

સં. સવાઈલાલ વી. વોરા, પ્ર. દોલતરામ મગનલાલ શાહ, વડોદરા.
વિ. સં. ૧૯૫૩

૯૭ શબ્દરત્નમહોદધિ ભા. ૧-૨ [સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ]

સં. મુનિશ્રી મુક્તિવિજયજી, પ્ર. શ્રી વિજયતીતિસૂરિ વાયનાથય,
અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૭

૬૮ ધી પ્રેક્ષીકલ સંસ્કૃત-કૃતિશા ડીક્ષનેરી વા. ૧-૨.

સં. ચામન મિયરામ આપે. પ્ર. ચામન મિયરામ આપે પુના.

ક્રિ. મ. ૧૮૬૦

૬૯ સંસ્કૃત કૃતિશા ડીક્ષનેરી—

સં. આર્થિક એ. મેરકાનમ, એમ. એ. પી. એચ. ડી. તાંબ. ૧૮૬૧.

૧૦૦ આર્થ મુજરાતી કૃતિશા—આદિતિ મેળી

પ્ર. નવકલ્પન પ્રકાશનમોર્સિ, અમરાવાદ. ક્રિ. સ. ૧૯૪૬

ત્રિમાસિકો-માસિકો વગેરે

૧૦૧ જૈન સાદિત્યસંશોધક.

૧૦૨ જૈન પર્મપ્રકાશ.

૧૦૩ જૈનયુગ.

૧૦૪ જૈન સત્યપ્રકાશ.

અન્ય ગ્રન્થો

૧૦૫ હિન્દુ દિન્દુરનાનમાં જૈનપર્મ—સીમનજીવ જે. માદ

પ્ર. પોપમેન્ડ મેનિ કોન્ઃ ક્રિ. મુમ્બઈ.

૧૦૬ મરુકમલિતા ધી મરુકમલિ

૧૦૭ પાતંજલ પાનર્થન—(વિવિધ લિપિઓ)—મર્કે પાતંજલિ

૧૦૮ અમરકીતા—(વિવિધ લિપિઓ)—મર્કે પાતંજલિ

૧૦૯ Rajayoga—Swami Vivekananda

Advaita Ashtanga, Almorat, 1947.

૧૧૦ Life in Ancient India—Jagdishbandra Jami

New Book Co, Bombay, 1947.

૧૧૧ વિશ્વરચનાપ્રબંધ—મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી

પ્ર. મે. એ. એમ. એન્ડ કુાં. પાલીતાણા. વિ. સં. ૧૯૮૩

૧૧૨ Descriptive Catalogue of Jain Manuscripts

Hiralal Rasikdas Kapadia, M. A.

Vol. XVII Part I A. D. 1935

Part II „ „ 1936

Part III „ „ 1940

Part IV „ „ 1948

—Bhandarkar Oriental Research Institute,
Poona.

૧૧૩ જૈન ગ્રંથાવલિ

શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર ડોન્કરન્સ, મુંબઈ, વિ. સં. ૧૯૬૫.

ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ

૧ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં પોથીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અહીં જણાવેલો ક્રમાંક આપવામાં આવ્યો છે.

૨ દરેક ક્રમમાં જણાવેલી પોથીનો પરિચય નીચેના અનુક્રમથી આપવામાં આવ્યો છે:

(૧) પોથીનું નામ—જે ભંડારોની સૂચિમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) ભંડારનું નામ—જેના માટે નીચેના ત્રણ સંકેતો વાપરવામાં આવ્યા છે:

૧ આ. જૈ. શ્રીઆત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિર: પ્રવર્તક
શ્રીદ્રાંતિવિજયજી જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ: વડોદરા.

૨ જ્ઞા. મં. શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર:
અમદાવાદ.

૩ સા. મં. શ્રીવિજયમોહનસૂરીશ્વરજી જૈન સાહિત્ય
મંદિર: પાલીતાણા.

(૩) જે ભંડારમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતી-ગુજરાતી એવા બે વિભાગો છે, ત્યાં અનુક્રમે સં. અને ગુ. એવી સંજ્ઞા આપી છે.

(૪) પોથીનો નંબર-ભંડારોની સૂચિ મુજબ.

(૫) પત્ર-સંખ્યા.

(૬) ૨૦ રચનારનું નામ.

(૭) રચના-સંવત.

(૮) લેખન-સંવત.

(૯) પ્રકીર્ણ.

૧ આવશ્યકલઘુત્તિ-સા. મં. ૧૩, પત્ર ૧૬૦.

ચંદ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભસૂરિ-સંતાનીય શિવપ્રભસૂરિના શિષ્ય શ્રીનિલકંઠપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૯૬માં રચના કરેલી છે. લખ્યાની મિતિ નથી. પ્રાચીન પરથી નવી નકલ કરેલી છે.

૨ પઢાવશ્યકસૂત્ર-બાલાવબોધ-આ. જૈ., સં., ૧૬૪, પત્ર ૧૦૩.

૨૦ શ્રીજિનયંદ્રસૂરિશિષ્ય તરુણપ્રભાચાર્ય, સં. ૧૪૧૧, લખ્યા સંવત ૧૫૦૫, શ્રાવણ સુદિ ૫.

૩ પઢાવશ્યક-વિવરણ (શ્રાવકસામાચારી અંચલગચ્છ) આ. જૈ., સં., ૧૪૫૧, પત્ર ૫૦.

૨૦ શ્રીવિજયકેસરસૂરિ-શિષ્ય શ્રીમહિમાસાગરોપાધ્યાય, ર. સં. ૧૪૯૮.

૪ પઢાવશ્યક સૂત્ર-સાવચૂરિ-આ. જૈ., સં, ૧૬૨૯, પત્ર ૨૫.

પ્રારંભમાં શ્રીસોમશુંદરસૂરિને નમસ્કાર કરેલો છે. પોથી ત્રિપાડી છે.

૫ પ્રતિક્રમણ-અવચૂરિ-સા. મં., ૬૬૮, પત્ર ૫.

પોથી પંચપાડી છે, અક્ષરોના મરોડ વગેરે પરથી પંદરમા સૈકાની હોય તેમ જણાય છે.

૬ પ્રતિક્રમણસૂત્રાવચૂરિ-સા. મં., ૪૨, પત્ર ૪.

પોથી પંચપાડી છે. અક્ષરોના મરોડ વગેરે પરથી પંદરમા સૈકામાં લખાયેલી હોય તેમ જણાય છે.

૭ પઢાવશ્યક-ચાલાવબોધિની-સા. મં., ૬૧, પત્ર ૧૨૧.

સોમમુંદરસૂરિશિષ્ય-મુનિમુંદરસૂરિશિષ્ય-જયચંદ્રસૂરિની શિષ્ય-પરંપરામાં થયેલા હેમદંસગણિએ આ બાલાવબોધ સોળમી સદીમાં રચેલો છે. લખ્યા મિતિ સં. ૧૮૧૪, મહા વદી ૧૩, મંગળવાર, મુકામ બાવનગર, વિ. સં. ૧૮૨૧, પોપ સુદિ પાંચમે ઉપધાનના ઉત્તરભાગમાં વહોરાવેલી છે.

૮ પ્રતિક્રમણગર્ભહેતુ-સા. મં., ૭૩૮, પત્ર ૧૩.

૨૦ શ્રીજયચંદ્રસૂરિ, સં. ૧૫૦૬, લખ્યા સં. ૧૬૫૦, દ્વિતીય આપાદ વંદિ ૬, બુધવાર. જેલ્લીરામ મિત્ર, મુજરાંવાલાના જિન-મંદિરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના પ્રસાદથી લખેલી છે.

૯ ચર્ચા-સામાયિકદોષકુલક-આ. જૈ., ગુ. ૩૬૯, પત્ર ૩.

૨૦ શ્રીપાર્શ્વચંદ્રગણિ, સં. ૧૫૩૭-૧૬૦૨. લેખન સં. ૧૬૬૮. આ પોથીમાં જુદા જુદા ગચ્છોની આવશ્યક સામા-ચારીના ભેદોની નોંધ આપેલી છે.

૧૦ સામાયિક-દોષ-નિવારણ-આ. જૈ., ગુ., ૪૪૨૯, પત્ર ૧.

૨૦ પ્રમેદંભાણિકથના શિષ્ય ગુણરંગવાચક, ૨. સં. ૧૬૪૯.

૧૧ પ્રતિક્રમણસૂત્ર-સા. મં., ૧૩૬૯, પત્ર ૧૫.

લખ્યા સં. ૧૬૭૮, ફાગણ સુદિ ૧૦, રવિવાર, લખનાર પંજા માવજી, ‘દિવ્યંદ્રે વાસ્તવ્ય એસવાલ જ્ઞાતિય તથાપક્ષે બાઈ કાન્હાગાઈ પદનાથ.’

૧૨ પ્રતિક્રમણસૂત્રો-પ્રાકૃત-આ. જૈ., સં., ૧૫૭૩, પત્ર ૩.

રતનજામગણિના શિષ્ય રાજકીર્તિમુનિએ શ્રાવિકા મૂળના પદન માટે લખેલી છે. મુનિ રાજકીર્તિનો સમય સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ

૨૮ તપાગચ્છતી પ્રતિક્રમણવિધિ-આ૦ જૈ૦, ગુ૦, ૧૨૨૬, પત્ર ૧.

લખ્યા સં. ૧૮૪૮.

૨૯ પ્રતિક્રમણસૂત્રાદિ-આ૦ જૈ૦, સં૦, ૧૦૧૦, પત્ર ૧૦.

સં. ૧૮૭૦, આસો સુદિ ૩ ના દિને પાટણનગરમાં પોલિયા
ઉપાશ્રયમાં ભાવચારિત્રીય દેવચંદના પકન માટે લખેલી છે.

૩૦ પ્રતિક્રમણ-વિધિ-આ૦ જૈ૦, ગુ૦, ૫૭૫, પત્ર ૩.

લખ્યા સં. ૧૮૭૦, જોડ વદિ ૧૧.

૩૧ ફેર્યાપથિકી-વિચાર-આ૦ જૈ૦, ગુ. ૮૫૦, પત્ર ૬.

લિખિત પાટણનગરે, સં. ૧૮૯૧.

સંકેતસૂચિ

અ૦ દી૦	અર્થદીપિકા.
અ૦ મુ૦	અધ્યાયમૂત્ર
આ૦ ચૂ૦ અ૦	આવશ્યકચૂર્ણિ અધ્યાય
આ૦ ત્રી૦	આવશ્યકત્રીકા શ્રીહરિબદ્ધસૂરિકૃતી
આ૦ ત્રી૦ મ. ગા.	આવશ્યકત્રીકા શ્રીમત્સયગિરિકૃતી ગાથા
(આ૦ મ૦ દી. ગા.)	"
આ૦ નિ૦	આવશ્યક-નિર્ણુકિત
આ૦ નિ૦ ગા.	આવશ્યક-નિર્ણુકિત ગાથા
દિત.	શ્રીહરિરાધ્યયનમૂત્ર
ઉ૦ મૂ૦ અ.	શ્રીહરિરાધ્યયનમૂત્ર અધ્યાય
ઐ૦	ઐનિદાસિક
ઔપ૦	શ્રીઔપપાનિક સૂત્ર
કર્મ૦ વ્યા૦ ૩	કર્મત્રય ત્રીન્ને વ્યાખ્યા
કૌ૦ ૫૦	કૌતવવંદન ૫ત્તિ
કૌ૦ સ૦ પ્ર૦	કૌનસત્પ્રકાશ (માસિક)
જા૦ ૧૦	જાનમર્મકથાંગમૂત્ર
ત૦ ૨૫૦	તત્ત્વાર્થમૂત્ર અધ્યાય
નિ૦ ચૂ૦	નિશામ ચૂર્ણિ
પા૦ ૨૦ મ૦	પાર્થિવ-સદ્-મદ્દષ્ટમૂત્ર

પાં લં નાં	પાઠ્ય-અર્ચી-નામમાલા
પૃં	પૃથ્
પંં ટીં	પંચાશદ ટીકા
પ્રં શ્લોં	પ્રકાશ શ્લોક
પ્રં શ્રું રકંં	પ્રથમ શ્રુતરકંધ
ભગં	ભગવતીસૂત્ર
મં નિં અં	મહાનિર્ણય અધ્યાય
યોં સ્વોં પ્રં યોં સ્વોં વૃંં પ્રં.	} યોગશાસ્ત્ર સ્વોપનવૃત્તિપ્રકાશ
લં વિં	
વં વૃં	વન્દારવૃત્તિ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃતા
વિં ભાં ગાં	વિશેષાવશ્યક ભાષ્યગાથા
શં ઉં	શતક-ઉદ્દેશ
શ્રાં દિં કૃં	શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્રમ્
સિં હેં શં	સિદ્ધ હેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન
સિં જૈં ગ્રંં	સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા

ઉપોદ્ધાત

નિર્ધુક્તિકાર શ્રુતકેવળા ભગવંત શ્રીભદ્રબાહુદેવામી આવશ્યક-
નિર્ધુક્તિ નામના અંચરત્નમાં કરમાવે છે કે :—

“કેવળજ્ઞાનવડે અર્થોને જાણીને, તેમાં જે પ્રજ્ઞાપનીય અર્થો છે, તેને તીર્થકર કહે છે. તે તેમનો વાગ્યોગ છે અને તે દ્રવ્યશુદ્ધ છે.*”

જગતમાં પદાર્થો બે પ્રકારના છે : ૧ અનભિસાધ્ય, ૨ અભિસાધ્ય. અનભિસાધ્ય એટલે કહી ન શકાય તેવા, અને અભિસાધ્ય એટલે કહી શકાય તેવા. તેમાં કહી શકાય તેવા પદાર્થોના પણ બે વિભાગ છે : એક અપ્રજ્ઞાપનીય એટલે ન જાણાવી શકાય તેવા અને બીજા પ્રજ્ઞાપનીય એટલે જાણાવી શકાય તેવા. તેમાં અનભિસાધ્યના, અનંતમાં ભાગે અભિસાધ્ય છે, અભિસાધ્યના અનંતમાં ભાગે પ્રજ્ઞાપનીય છે, અને પ્રજ્ઞાપનીયના અનંતમાં ભાગે સૂત્રોમાં ગૂંથાયેલ છે. પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોને કહેવા તે પ્રભુનો વાગ્યોગ છે, શ્રોતાઓના ભાવશુદ્ધિનું કારણ છે; તેથી તે દ્રવ્યશુદ્ધ પણ કહેવાય છે.

‘તે શ્રુતજ્ઞાનને અરિહંતો કઈ વિધિથી કહે છે?’ તેનું વર્ણન કરતાં તે જ મદાપુરુષ કરમાવે છે કે :—

“તપ, નિયમ અને જ્ઞાનરૂપી તૃક્ષ ઉપર આરોધ થયેલા અપરિમિત જ્ઞાની કેવળા ભગવંત બબ્બે હોવાને બોધ કરવા માટે વચનરૂપી પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવે છે. તેને ગણધર ભગવંતો શુદ્ધિમય પદવડે ચડણ કરીને

* કેવલજ્ઞાનજ્યેષ્ઠે જ્ઞાતે, જે સત્ય પરમાવગતોને ।

તે માતૃ કિંચિદયો, વચનોગમુર્ચ દશદ સંસે ॥

સૂત્રરૂપે ગૂંથે છે. જિનેશ્વરનાં વચનો સુખપૂર્વક ગ્રહણ અને ધારણ થઈ શકે તથા સુખપૂર્વક આપી અને લઈ શકાય તે કારણે પોતાનો કલ્પ સમજીને ગણધરે તેને સૂત્રરૂપે રચે છે.” કહ્યું છે કે :—

“અરિહંતો અર્થને કહે છે, શાસનના હિતને માટે ગણધરે તેને નિપુણ રીતે સૂત્રમાં ગૂંથે છે, અને તેથી શ્રુત પ્રવર્તે છે.*”

કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ અરિહંતોએ સ્વમુખે કહેલું તથા નિપુણ બુદ્ધિના ધણી ગણધરોએ ભાવિશાસનના હિતને માટે સ્વયમેવ રચેલું શ્રુત શું છે ? તેનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું છે કે :—

સામાયિકથી માંડીને બિન્દુસાર (ચૌદમું પર્વ) પર્યંત શ્રુતજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે, અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ (મોક્ષ-સુખ) છે.+

પ્રતિક્રમણસૂત્રના રચયિતા કોણ ?

આપણો પ્રસ્તુત વિષય પ્રતિક્રમણ-સૂત્રનો છે. પ્રતિક્રમણસૂત્ર એ સામાયિકથી માંડી બિન્દુસાર પર્યંતના શ્રુતજ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે. તેથી તેને અર્થથી કહેનારા અરિહંત ભગવંતો છે અને સૂત્રથી ગૂંથનારા ગણધર ભગવંતો છે.

એ જ વાતને સવિશેષ પ્રમાણિત કરવાને માટે અમો આવશ્યક-સૂત્ર ઉપર રચાયેલ નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અને ટીકા ગ્રંથોની કેટલીક હકીકત અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

* અત્યં માસઈ અરહા, સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા નિરુણં ।

સાસનસ્સ હિયદ્દાણ, તઓ સુત્તં પવત્તઈ ॥

આ. નિ. ગાથા ૧૨

+ સામાયિકમાઈયં, મુચનાણં જાવ બિન્દુસારાઓ ।

તસ્સ વિ સારો ચરણં, સારો ચરણસ્સ નિવ્વાણં ॥

આ. નિ. ગાથા ૧૩

આવશ્યક સૂત્ર કે જોનાં છ અધ્યયનો છે અને જોનું પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક છે, તે અર્થથી અરિહંતાવડે પ્રકાશિત છે, એ વાત નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રાદુસ્વામીના વચનોથી આપણે જોઈ આવ્યા.

નિર્યુક્તિકાર પછી ઉદ્દેષનીય સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ભાષ્યકારનું. આવશ્યકસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની નિર્યુક્તિ ઉપર વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યના રચયિતા સમર્થ શાસ્ત્રકાર પુણ્યનામધેય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, અને તેના ઉપર વિશદ વૃત્તિના રચયિતા મહાધાર-ગચ્છીય આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રમૂરીશ્વરજી છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ વૃત્તિકાર દરમાવે છે કે :—

ચરણુકરણુ-ક્રિયા-કલાપરૂપ વૃક્ષના મૂળસમાન સામાયિક આદિ અધ્યયનસ્વરૂપ અને શ્રુતસ્કંધરૂપ શ્રી આવશ્યકસૂત્ર અર્થથી શ્રી-તીર્થકરદેવોએ અને સૂત્રથી શ્રીગણધરભગવંતોએ રચેલું છે. એ સૂત્રની અતિસય ગંભીરતા અને સકલ સાધુ-આવકવર્ગની નિત્યની (ક્રિયામાં) ઉપયોગિતા જાણીને ચૌદ પૂર્વધર શ્રીભદ્રાદુસ્વામીએ ‘આભિનિષેધિક્ષજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-સ્વરૂપ નિર્યુક્તિ રચેલી છે.*

ત્યારબાદ ‘ત્રણ પ્રકારના સોફાતર આગમોમાં આવશ્યકસૂત્ર શામાં અવનાર પામે છે ?’ તેનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકાર મહર્ષિ સ્વયમેવ દરમાવે છે કે :—

* इह चरणकरणक्रियाकलापनरमूलकत्वं मामादिवरिदपदध्ययनात्मक-
श्रुतस्कर्षरूपमावश्यकं तावदर्थतस्तीर्थकरैः, मूदतस्तु गणधरैर्विरचितम् ।
अस्य चातीव गम्भीरार्थतां गच्छन्नापुधानस्वर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय
षुन्दरापूर्णपदेन श्रीमद् भद्रादुस्वामिना एतद्व्याख्यानरुपा ‘आभिनियोहि
अनानं मुयनानं चैव ओहिनानं च’ इत्यादि प्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता ।

“ સુચઓ ગણહારીણં, તસ્મિન્સાણં તદ્વાડવત્સાણં ।

एवं अत्तार्णंतर—परंपरागमपमाणम् ॥

अत्येण उ तित्थंकरणधरसेसाणमेवेदं । ”

વિ. મા. ગાથા ૧૪૮-૯

આનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ટીકાકાર મહર્ષિ કરમાવે છે કે :—

લોકોત્તર આગમ ત્રણ પ્રકારનું છે : ૧ આત્માગમ, ૨ અનન્ત-રાગમ અને ૩ પરંપરાગમ. શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કારણ કે—તેઓએ જ સૂત્રની રચના કરી છે; એટલે પોતાથી જ તે પ્રગટ થયું છે. તેમના શિષ્ય જંખૂસ્વામી આદિને અનન્તરાગમ છે; કારણ કે—ગણધરોની અનન્તર તેઓનું આગમન છે. તથા તેઓના શિષ્ય પ્રભવસ્વામી, શયંભવસ્વામી આદિને આ સૂત્ર પરંપરાગમ છે; કારણ કે—આચાર્યોની પરંપરાએ તેમને મળેલું છે. અર્થથી અનુક્રમે તીર્થંકરોને આત્માગમ, ગણધરોને અનન્તરાગમ અને શેષ જંખૂસ્વામી આદિને પરંપરાગમ છે, કારણ કે અર્થના પ્રથમ ઉત્પાદક શ્રીતીર્થંકરદેવો છે.

ભાષ્યકાર પછી ત્રીજો નંબર આવે છે, ચૂર્ણિકારના ઉદ્દેશ્યનો. ‘આવશ્યકસૂત્ર કોનાવડે રચાયું છે?’ એનો ઉત્તર આપતાં આવશ્યક-સૂત્રની ચૂર્ણિના રચયિતા કરમાવે છે કે :—(પ્રશ્ન) સામાયિક કોણે કર્યું? (ઉત્તર) અર્થની અપેક્ષાએ શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતોએ અને સૂત્રની અપેક્ષાએ શ્રીગણધર ભગવંતોએ.*

‘સામાયિક અધ્યયનને આવશ્યકસૂત્રમાં પ્રથમ સ્થાન કેમ?’ તેનો ખુલાસો કરતાં ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિયો આદિ મહર્ષિઓએ કરમાવ્યું છે કે :—

* કેण कयं सामायिकं? अर्थ समाश्रित्य जिनवरैः सुतं गणहरेहि ।

“સમભાવ લક્ષણવાળું સામાયિક એ અહીં પ્રથમ અધ્યયન છે. ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ તેના જ ભેદ હોવાથી સામાયિકને પ્રથમ-પણું છે.”*

સૂચિકાર પછી ટીકાકારોમાં-આવશ્યક ઉપરની વિદ્યમાન ટીકાઓમાં પ્રથમ ટીકાકાર-તરીકેનું સ્થાન આચાર્યપુંગવ શ્રીહરિભદ્રસૂરી-શ્વરજીનું આવે છે. તેઓશ્રી આવશ્યક નિર્ધારિત ગાથા ૭૪૨ ઉપર ટીકા કરતાં ફરમાવે છે કે:—

‘તીર્થકરદેવો કૃતકૃત્ય હોવાથી ‘સામાયિક’ અધ્યયનને તેમજ ખીજ ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને શા માટે કહે છે? તેનું સમાધાન એ છે, કે ‘તીર્થકર નામકર્મ’ એ પૂર્વે ઉપાર્જન કર્યું છે, તેને મારે ખપાવું જોઈએ,’ તેમ જાણીને શ્રીતીર્થકરદેવ સામાયિક અને ખીજ ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને કહે છે.+

એ જ વાતને વિશેષાવશ્યકતા ટીકાકાર મહાધારી શ્રીહિમચંદ્ર-

* તત્ર પ્રથમમધ્યયનં સામાયિકં સમભાવ લક્ષણત્વાન્, ચતુર્વિંશતિસ્ત-
વાદીનાં ચ તદ્ મેદત્વાન્ પ્રાથમ્યમસ્યેતિ ।

+ “તિથ્યરો કિં કારણં, માસઃ સામાયં તુ અજ્ઞયણં ।

તિથ્યરનામગોત્રં, કર્મ મે વેદ્યવ્વં તિ” ॥

આ. નિ. ગાથા—૭૪૨

ટીકા—“તીર્થકરણશીલસ્તીયંકરઃ, તીર્થ પૂર્વોક્તં, ॥ કિં કારણં-કિં નિમિત્તં માપતે સામાયિકં સ્વધ્યયનં? તુ શબ્દાદન્યાધ્યયનપરિગ્રહઃ, તસ્ય કૃતકૃત્યત્વાદિતિ હૃદયમ્, અત્રોચ્યતે—‘તીર્થકરનામગોત્રં, તીર્થકરનામસંગ્રં, ગોત્રશબ્દઃ સંજ્ઞાર્થા, કર્મ મયા વેદિતવ્યમિત્યનેન કારણેન માપતે, इति ગાથાર્થઃ ।”

સૂરીશ્વરજી તથા આવશ્યકતા દીકાકાર મહર્ષિ શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ સ્વરચિત દીકાઓમાં અક્ષરશઃ પ્રતિપાદન કરે છે.

આ રીતે નિર્ચુક્તિકાર, ભાષ્યકાર ચૂર્ણિકાર, અને દીકાકારોના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો મળે છે. તો પછી આવશ્યકસૂત્ર અને તદન્તર્ગત સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ આદિ અધ્યયનોના રચયિતા તીર્થંકરોના આઘ શિષ્યો ખીજબુદ્ધિના ધણી અને ચતુર્દશપૂર્વની લબ્ધિને ધારણ કરનાર ગણધર ભગવંતો છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી.

આથી ‘પ્રતિક્રમણસૂત્રોનું મહત્ત્વ જૈનસંઘમાં આટલું ભારે કેમ છે?’ તથા ‘જૈનસંઘમાં તેના પ્રત્યેનો આદરભાવ એકસરખો કેમ દર્શી રહેલ છે?’ તેનો ખુલાસો આપોઆપ થઈ જાય છે. સાથોસાથ એ ખુલાસો પણ થઈ જાય છે કે—પૂર્વાચાર્ય મહર્ષિઓ-વિરચિત સૂત્ર, નિર્ચુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અને દીકા એ પાંચેય શાસ્ત્રનાં અંગો અસ્ખલિત રીતે જે સંઘમાં જળવાઈ રહ્યાં છે, તે સંઘના હિતરવી પુરુષો જૈનસંઘના અભ્યુદય માટે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં સૌથી પ્રથમ સામાયિક-પ્રતિક્રમણ આદિના સૂત્રોને ભણાવવા માટે આગ્રહ ધરાવે તે પણ સ્થાને જ છે.

અનન્તજ્ઞાની શ્રીઅરિહંત દેવના મુખક્રમણમાંથી નીકળેલા અને બુદ્ધિનિધાન શ્રી ગણધરદેવોએ સંઘના હિત માટે એક અંતર્મુદૂર્તમાં જ રચેલાં સૂત્રોની અંતર્ગત શ્રી આવશ્યક અને આચારાંગાદિ સૂત્રોનો મહિમા તથા તેનું અર્થ-ગાંભીર્ય ખીજાં બધાં શાસ્ત્રો કરતાં અધિક હોય, તે સહજ છે. સૂત્રરચનાની અપેક્ષાએ, અર્થ-ગાંભીર્યની અપેક્ષાએ, સૂત્ર અને અર્થ તદુલયના વૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષાએ ગણધરરચિત કૃતિઓનું મૂલ્ય સૌથી અધિક છે. એ દષ્ટિએ પ્રતિક્રમણસૂત્રો અને તેનો અભ્યાસ ચતુર્વિધસંઘને મન અધિક આદરપાત્ર રહે, એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ગણધરરચિત શ્રીઆચારાંગસૂત્ર આદિ અન્ય

રચનાઓ કેવળ મુનિગણને યોગ્ય અને તે પણ અધિકારી અને પાત્ર જીવોને યોગ્ય હોઈ શ્રીઆવસ્યકસૂત્રનું સ્થાન તેનાથી વધારે વ્યાપક છે; કારણ કે તેનો અધિકારી બાળ, છુદ્ધ અને મધ્યમ એ ત્રણે પ્રકારનો વર્ગ છે. ત્રણે પ્રકારના વર્ગને તે સૂત્રો નિત્યની ક્રિયામાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો અભ્યાસ શ્રી જિનાજ્ઞાવર્તા ચતુર્વિધ સંઘમાં વધારે વ્યાપક અને સૌથી પ્રથમ સ્થાન લે, એ સર્વથા સુઘટિત છે.

આજે એ ફરિયાદ છે કે—“ પ્રતિક્રમણસૂત્રોનો અભ્યાસ આજના વિદ્યાર્થીને નીરસ અને તેની ક્રિયા કંટાળાભરી લાગે છે. તેથી ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર તથા સુધારો થવો જોઈએ.” આ ફરિયાદ તદ્દન સમજણવિનાની અને અર્થહીન છે. પ્રતિક્રમણસૂત્રોના રચયિતા શ્રી ગણધરભગવંતો છે, તેથી તેઓ તેને કદી પણ નીરસ કે અસ્પ રસવાળા બનાવે જ નહિ, તેઓની કૃતિ રસપૂર્ણ જ હોય, તે રસનો આસ્વાદ અનુભવવા માટે આપણે પોતે તેને યોગ્ય બનવું જોઈએ—ઉત્તમ રસનો આસ્વાદ ક્ષેવા માટેના અધિકારી બનવું જોઈએ.

‘ એ અધિકારીપણું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયને માગે છે. જ્ઞાન બાપા-સંબંધી, સૂત્રરચનાસંબંધી અને અર્થગાંભીર્યસંબંધી હોવું જોઈએ. શ્રદ્ધા રચયિતાસંબંધી, રચયિતાના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્રસંબંધી, રચયિતાની વિશાલ જીવિ અને અનંત કરુણાસંબંધી હોવી જોઈએ.

અંગ્રેજી બાપાના વધુ પડતા આદર અને જાલુમાનથી આજની પ્રજાએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બાપાનું જ્ઞાન લગભગ ગુમાવ્યું છે. થોડા અક્ષરોમાં ઘણા અર્થો સમાવી લેવાની શક્તિ ધરાવનારા સૂત્રો અને તેની રચનાશૈલીની શ્રેષ્ઠતાસંબંધી અજ્ઞાનતાના કારણે, ઘણા શબ્દોમાં માત્ર થોડો જ અર્થ દેખેનારા એવા અન્ય વાચનમાં જ પ્રજાની શક્તિનો આજે ઘણો વ્યય થઈ રહ્યો છે. જેના અભ્યાસથી એક જ જન્મમાં અનેક જન્મોનાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે એવા અર્થો અને તત્ત્વોથી ભરેલાં શાસ્ત્રોને

છોડીને એક જ જન્મનાં તત્ક્ષણ પૂરતાં કાર્યની સિદ્ધિને યતાવનારાં ગ્રન્થોના વાંચનમાં જ સમય પસાર કરવાને આજનું માનસ ટેવાઈ ગયેલું છે. એ દશામાં ગણધરરચિત સૂત્રો, તેની શૈલી, તેની ભાષા તથા તેમાં ભરેલાં મહાન અર્થોસંબંધી અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન થવો દુષ્કર બને તે સહજ છે.

એ જ રીતે—શ્રદ્ધા પણ આજે જે તે વ્યક્તિ ઉપર, જેની તેની બુદ્ધિ ઉપર મૂકવાને લોક ટેવાઈ ગયેલું છે. તેવી દશામાં શુદ્ધ વ્યક્તિત્વવાળા, શુદ્ધ ચારિત્રવાળા, વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને નિષ્કારણ કરુણાવાળા મહાપુરુષોએ મહાન પ્રયોજનસિદ્ધિ માટે જે સૂત્રો અને જે ક્રિયાઓ યતાવી છે, તેના અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન ન થાય અને કંટાળો, પ્રમાદ કે આલસ્ય અનુભવાય તે પણ સહજ છે.

“ પ્રતિક્રમણસૂત્રોની ભાષા સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અર્થ ઘણા ગંભીર છે, રચના સર્વમંત્રમય છે, અને રચયિતા સર્વશ્રેષ્ઠ ચારિત્રસંપન્ન, સર્વોત્તમ બુદ્ધિના નિધાન, અને લોકોત્તર કરુણાના ભંડાર છે. ” એ જાતિનું જ્ઞાન અને એ જાતિની શ્રદ્ધા થયા પછી પ્રતિક્રમણસૂત્રોના અભ્યાસમાં તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર નિત્ય પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં રસ ઉત્પન્ન ન થાય, તે બનવાબેગ નથી. બલકે બીજા બધા અભ્યાસો અને બીજી બધી ક્રિયાઓના રસ કરતાં તેનો રસ ચઢી જાય, તેવો અનુભવ થયા સિવાય રહેતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ પ્રથમ કેમ નહિ ?

“ પ્રતિક્રમણસૂત્રોનો અભ્યાસ કેવળ ક્રિયા કરનારાઓને ઉપયોગી છે. પણ જ્ઞાનની ઝંખનાવાળાને તેમાંથી કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી, ” એવી એક દ્રશ્યાદ પણ કરવામાં આવે છે. તેનો ઉત્તર નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પોતે જ મૂળ નિર્યુક્તિની ગાથાઓમાં સચોટ રીતે આપે છે. જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાનના અભ્યાસને શ્રી જિનશાસનમાં લેશ

પણ આવકાર આપવામાં આવેલો નથી. ‘સઘળાચે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને સઘળાચે ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે.’ જિન-શાસનનો આ મુદ્રાલેખ છે. જે જ્ઞાનની પાછળ ચારિત્રનો હેતુ નથી, તે જ્ઞાન નહિ, પણ એક પ્રકારનું અજ્ઞાન જ છે, પ્રકાશ નહિ પણ એક પ્રકારનો અંધકાર જ છે. જે ચારિત્રની પાછળ મોક્ષનું સાધ્ય નથી, તે ચારિત્ર ચારિત્ર નહિ પણ એક પ્રકારનું કાયદૃષ્ટ છે, ગુણ નહિ પણ ગુણભાસ છે. મોક્ષ એ જ સર્વ પ્રયોજનોનું પ્રયોજન છે, સર્વ-સાધ્યોનું સાધ્ય છે, મોક્ષનું સાધન છે, માટે જ ચારિત્ર આદરણીય છે, મોક્ષના સાધનનું સાધન છે, માટે જ જ્ઞાન આદરણીય છે. જ્ઞાન એ ચારિત્રનું સાધન બને નહિ, અને ચારિત્ર એ મોક્ષનું સાધન બને નહિ, તો શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ એ બન્ને નિષ્ફળ છે, નિરર્થક છે, હાનિકર છે. એ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને જ જ્ઞાનનો અને ક્રિયાનો વિચાર કરવાનો છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અને તે માટેનું જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થોને નિરર્થક લાગતું હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અર્થો જ નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના નામે કોઈ જુદું જ જ્ઞાન મેળવવાનો પિપાસુ છે. જે જ્ઞાન શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ કેવળ બોભરૂપ, પ્રમાદને પોપવારૂપ કે અહં-કારાદિની વૃદ્ધિરૂપ જ બનવાનો મોટો સંભવ છે, અથવા તો તેનાથી તેને કોઈ પણ આત્મિક પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું નથી જ. શ્રીજિનશાસનમાં ક્રિયા માટે જ જ્ઞાન છે. જ્યાં ક્રિયાની જરૂર નથી ત્યાં જ્ઞાનની જરૂર જ નથી. દયા માટે જ જ્ઞાન છે. જ્યાં દયાની જરૂર નથી ત્યાં જ્ઞાનવૃદ્ધિની જરૂર જ નથી. દયાહીનને જેમ જ્ઞાન અધિક નિર્દય બનાવે છે તેમ ક્રિયાવિહીનને જ્ઞાન અધિક નિષ્ક્રિય (પ્રમાદી) કે અધિક અસત્ક્રિય (પાપપરાયણ) બનાવનાર થાય છે.

‘પદ્મં નાણં તત્ત્વો દયા !’ ‘પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી અર્દિસા.’ એ શાસ્ત્રવચનોનો મર્મ દયા કે અર્દિસાને પાછળ રાખવા માટે નથી, પણ

અધિક પુષ્ટ કરવા માટે જ છે. આદર્શ તરીકે મુખ્યપણે સામે રાખવા માટે છે. “દયાને પુષ્ટ બનાવવા માટે જ્ઞાનને મુખ્ય બનાવો. અદિંસાને દૃઢ બનાવવા માટે જ્ઞાનને આદર આપો.” એ એનું તાત્પર્ય છે. “દયાને કાયમ રાખીને જ્ઞાનને ભણવાનું છે, દયાને છોડીને જ્ઞાન ભણવાનો ઉપદેશ નથી.” અહીં દયા એ ચારિત્રનું ઉપલક્ષણ છે. એ જ વાત ક્રિયા માટે છે. “ક્રિયાને ટકાવવા માટે જ્ઞાન ભણો. ક્રિયા વિના કે ચારિત્ર વિના મોક્ષ છે જ નહિ, માટે એવું જ્ઞાન ખૂબ ભણો કે—જેથી ચારિત્ર અને ક્રિયા સુદૃઢ થાય.” પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પણ ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે છે. જેમ ચારિત્ર વિના મોક્ષ નથી તેમ પ્રમાદગ્રસ્ત અને દોષોથી ભરેલા જીવોને, એ દોષોની વારંવાર શુદ્ધિરૂપ પ્રતિક્રમણ દ્વારા વિના ચારિત્ર પણ છે જ નહિ. જૈન શાસ્ત્રકારોનો એ ભારપૂર્વક ઉપદેશ છે કે “કેવળ ભાવનાથી કે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી કોઈ જીવોનો મોક્ષ થયો નથી, થતો નથી, કે થવાનો નથી. સદ્ગતિ કે મોક્ષનો મુખ્ય આધાર જ્ઞાન નહિ પણ ક્રિયા છે. જ્ઞાન તો કેવળ ક્રિયાને ઉત્તેજક તથા શુદ્ધ કરનાર છે. જે જ્ઞાનથી તે કાર્ય ન થઈ શકે તે જ્ઞાન વાંઝાયું છે, નિષ્ફળ છે, શૂન્યવત્ છે.”

નિર્ધુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રગાહસ્વામીજી ફરમાવે છે કે :—

“શ્રુતજ્ઞાનમાં વર્તતો એવો જીવ પણ જો તપ અને સંયમમય યોગોને વહન કરવાને અસમર્થ છે તો તે મોક્ષને પામતો નથી.”

આગળ ચાલતાં તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે :—

“જ્ઞાનરૂપી નિર્ધામક પ્રાપ્ત કરવા છતાં જીવરૂપી પોત (નાવ), તપસંયમરૂપી પવન વિના, સંસારસમુદ્રના પારને—મુક્તિસ્થાનને પામી શકતો નથી, સંસાર સાગરને વિષે મનુષ્યભવ આદિ સામગ્રી પામીને, કાંઈક જાણ્યો આવ્યા પછી, ઘણું પણ જાણવા છતાં જો ચારિત્રગુણથી હીન રહ્યો, તો ફરી ખૂડી જઈશ. ચારિત્રગુણથી હીનને ઘણું પણ

જ્ઞાન આંધળાની આગળ લાખો અને કોડો દીપકની જેમ શું દેખ આપશે ? ચારિત્રયુક્તને મળેલું થોડું પણ શ્રુત ચક્ષુ-સહિતને એકાદ પણ દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનારું થાય છે. ચંદનના ભારને વહન કરનાર રાસબ ભારનો ભાગી થાય છે પણ ચંદનની મુગંધનો ભાગી થતો નથી, તેમ ચારિત્રથી હીન એવો જ્ઞાની જ્ઞાનનો (એટલે જ્ઞાન ભણવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્લેશનો) ભાગી થાય છે, પણ મુગતિનો ભાગી થતો નથી. જ્ઞાન સાથે ક્રિયાનો સંયોગ થવાથી મોક્ષ થાય છે, પણ એકલા જ્ઞાનથી નહિ. જેમ એક ચક્રવર્તે રથ ચાલતો નથી પણ બે ચક્રવર્તે જ ચાલે છે, અથવા જેમ આંધળો અને પાંગળો સાથે મળીને જ ધૃષ્ટ સ્થાને પહોંચે છે, તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયા સાથે મળીને જ મોક્ષને સાધે છે, એકાકીપણે નહિ જ. જેમ ઘરની શુદ્ધિ કરવી હોય તો દીપકનો પ્રકાશ જોઈએ, જૂના કચરાને કાઢવો જોઈએ અને નવા આવતા કચરાને રોકવો જોઈએ. તેમ જીવની શુદ્ધિમાં જ્ઞાન એ દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનારું છે, અને ક્રિયા કે જે તપસંયમ ઉભય સ્વરૂપ છે તે અનુક્રમે કર્મરૂપી કચરાને કાઢનાર છે તથા નવા આવતાં કર્મરૂપી કચરાને રોકનાર છે.”

એ રીતે મોક્ષમાર્ગમાં ક્રિયા એ મુખ્ય ઉપકારક છે અને જ્ઞાન એ તેનું એક સાધનમાત્ર છે. તેથી તપ-સંયમરૂપી ક્રિયાને પુષ્ટ અને શુદ્ધ કરનાર પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયા અને તેને લગતાં સૂત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપન એ મોક્ષમાર્ગનું એકનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. ક્રિયામાર્ગમાં રહેલ મુમુક્ષુનું અસ્પષ્ટ પણ જ્ઞાન ઉપયોગી છે અને ક્રિયાથી રહિત જીવનું ઘણું પણ જ્ઞાન નિરર્થક છે. આ વાન નિર્યુક્તિદાર ભગવંતના પ્રભાવશાળી વચનોવડે સાબિત થાય છે.

પહેલું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર કે પહેલું પ્રતિક્રમણસૂત્ર ?

‘મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ કરવા ઇચ્છનાર મુમુક્ષુ આત્માને સૌથી પ્રથમ

અધ્યયન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું કરાવવું? કે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવું?' એ પ્રશ્ન ઘણો વિચારણીય છે. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં પ્રથમ અધ્યયન મુખ્યત્વે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવામાં આવે છે. તેથી વિરુદ્ધ દ્વિગમ્યર સંપ્રદાયમાં (તત્ત્વાર્થસૂત્ર જેમાં મુખ્ય છે એવા) તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન ગ્રંથોનું કરાવવામાં આવે છે. સુક્તિમાર્ગમાં બંને ય વસ્તુ ઇષ્ટ હોવા છતાં, એકાકીપણે બંને નિષ્ફળ છે, એ વાત આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા છીએ. હવે જ્યારે ક્રમનો જ વિચાર કરવો છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ જ્ઞાનને મુખ્યતા આપવી કે ક્રિયાને? એ પ્રશ્ન આવીને બિભો રહે છે. સંવિજ્ઞ, ભવભીરુ અને ગીતાર્થ શ્વેતામ્બર મહર્ષિઓ પાસે પંચાંગી-સમેત સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો વારસો હોવાથી તેના મન્યનસ્વરૂપ તેઓએ ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોના અધ્યયનનો જ ક્રમ પસંદ કર્યો છે, અને પોતાના અનુયાયીઓનું જીવન તદ્દતુસાર ઘડવાને માટે જ મુખ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. એનું પરિણામ આજે પ્રત્યક્ષ રીતે એ જોવા મળે છે કે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં દોષની શુદ્ધિ માટેની પ્રતિક્રમણરૂપી આવશ્યક ક્રિયા પ્રતિદિન ચાલુ છે. પ્રતિદિન નહિ કરી શકનાર પ્રતિપક્ષ, પ્રતિચાતુર્માસ અને છેવટે પ્રતિવર્ષ એક વાર તો અવશ્ય કરે જ છે. તેથી સંઘવ્યવસ્થા જાળવવાઈ રહે છે; પાપથી પાછા હઠવારૂપી કર્તવ્યનો અમલ કરવા માટેની સમગ્ર સંઘની ધર્મભાવના ટકી રહે છે; સમાન સૂત્રો વડે સૌ કોઈને તે ક્રિયા કરવાની હોવાથી સકલ સંઘ (પછી તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકારૂપ હો, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વ પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણ દેશમાં વસનારો હો, અથવા કાળની અપેક્ષાએ બાળ, વૃદ્ધ, યુવાન કે પ્રૌઢ વયે પહોંચેલો હો, અથવા ભાવની અપેક્ષાએ બહુગુણી, અલ્પગુણી, મધ્યમગુણી કે સામાન્ય ગુણી હો—સૌ કોઈ) પોતાને લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરવારૂપ ક્રિયાના આરાધક બનીને સુગતિને સાધવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ક્રિયાપ્રધાનતાનો આ મહાન લાભ છે. એવા ક્રિયા-પ્રધાન સંઘમાં જેટલું જ્ઞાન વધતું જાય તેટલું લાભદાયી છે, શણગારરૂપ

છે, શોભાદૃષ્ટ છે, કુગતિના માર્ગને દાપનારું છે. એથી વિરુદ્ધ ત્યાં ક્રિયા મુખ્ય નથી મનાઈ, અને જ્ઞાન જ મુખ્ય મનાયું છે, ત્યાં જ્ઞાન વધવા છતાં મોટે ભાગે અહંકારની વૃદ્ધિ, ક્રિયાની ઉપેક્ષા, પ્રમાદની પુષ્ટિ અને આલસ્યનો આદર થતો જાય છે. પરિણામે આત્માની અધોગતિ અને સ્વેચ્છાચારની પરંપરા વધે છે. અનાદિ કાળથી જીવને સ્વેચ્છાચારે વિહરવાની અને સ્વચ્છંદાચારે ચાલવાની કુટેવ છે. તે કુટેવથી દેવાયજ્ઞા જીવને જ્ઞાનની વાત મીઠી લાગે છે અને ક્રિયાની વાત કડવી લાગે છે. પરંતુ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓની દૃષ્ટિએ તેવા પુરુષોની દશા—

“જૈસે પાગ કાઉ શિર બાંધે, પહિરન નહિ લંગોટી;
સદ્ગુરુપાસ ક્રિયા મિતુ સીખે, આગમ ખાત ત્યં જોટી.”

—ઉપા. શ્રીયશોવિજયચં.

તેના જેવી થાય છે. “નીચેનું” અંગ ઢાંકવા માટે જેની ખાસે એક નાની લંગોટી પણ નથી, તે મસ્તક ઉપર મોટી પાધડી બાંધી બખ્તરમાં થઈને નીકળે તો હાસ્યાસ્પદ જ બને. તેની જેમ લાગેજ્ઞાં પાપનું શુદ્ધિકરણ કરવા જેટલી સ્વરૂપ ક્રિયા પણ જેણે રાખી નથી, તે જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રની મોટી મોટી વાતો કરે તો તે વાતો કરવામાત્રથી તેની શુદ્ધિ કે સદ્ગતિ થઈ શકતી નથી.”

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને આ દૃષ્ટિએ જેઓ વિચારી શકે છે, તેઓને એ ક્રિયા માટેનાં અતિ અદ્ય પણ અત્યન્ત જરૂરી એવાં સૂત્રો બલુવા માટે અરુચિ કે દંટાળો થવાનો લેશ પણ સંભવ નથી. ઊલટું, આટલાં અદ્યસૂત્રોમાં આવી મહાન ક્રિયાને ચતુર્વિધસંધના દિત્ત માટે ઉતારી આપનાર, અપૂર્વ રચનાશક્તિ ધારણ કરનારા ગણધરભગવંતોના જ્ઞાન અને કરુણા ઉપર અત્યન્ત બહુમાન થશે, અને એ સૂત્રોનાં અધ્યયનનો અને એના આધારે થતી વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનાં વિધાનોને

આજ પર્યન્ત આપણા સુધી પહેંચાડનાર બ્રહ્મસંપત્ત ચતુર્વિધસંધર્મી અવિચ્છિન્ન પરંપરાનો ઉપકાર આપણા વચ્ચેમાં આવશે. આથી હસિત થાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂત્રાનું અધ્યયન કરાવતાં પહેલાં ક્રિયાપ્રધાન મૂત્રાનું અધ્યયન મોક્ષમાર્ગમાં અત્યન્ત જરૂરી છે.

જ્યાં સુધી પ્રમાદ છે, ત્યાં સુધી પ્રતિક્રિયાશીલ જરૂર છે.

પ્રતિક્રિયાશીલનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને પ્રસંગે શાસ્ત્રકાર મદરિખો દર્શાવે છે કે :—

“ પ્રમાદતા વશથી પોતાનું સ્થાન છોડીને પરસ્થાનને પામેલો હવ પાછો સ્વસ્થાને આવે, તેને પ્રતિક્રિયાશીલ કહે છે. ”*

આવી પોતાનું સ્થાન એટલે પોતે પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મસ્થાન અથવા ગુણસ્થાન. પ્રાપ્ત ધર્મસ્થાનથી કે ગુણસ્થાનથી હવેને બ્રહ્મ થવાનું કોઈ પણ કારણ હોય તો પ્રમાદદોષની આધીનતા છે. હવેનો એ પ્રમાદદોષ સાનસા અને તેની ઉપરના ગુણસ્થાનો પ્રાપ્ત થયા પહેલાં સર્વથા ટળતો નથી. ગુણસ્થાનોનું આ સ્વરૂપ જોયો જાણુતા નથી, તેઓ આત્મજ્ઞાનના નામે, બ્રહ્મવિદ્યાના નામે કે સ્વરૂપરમણતાના નામે જે એક પ્રકારની ભયંકર ભ્રમણાના ભોગ થઈ પડે છે, તે મુક્તિમાર્ગમાં એક મોટામાં મોટું ભયસ્થાન છે. આ વિષયમાં શ્વેતાશ્વર કે દ્વિગશ્વર ઉભય શાસ્ત્રકારોએ એકસરખી ચેતવણી આપી છે. હવેની ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગના સોપાન તરીકે બન્ને ય શાસ્ત્રોમાં ચૌદ પ્રકારના ગુણસ્થાનો વર્ણવ્યાં છે. તેમાં જ્યાં સુધી હવ મિથ્યાત્વદોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી તે પહેલાં ગુણસ્થાનથી ઉપર જઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી અવિરતિના દોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચઢી શકતો નથી અને જ્યાં

* સ્વસ્થાનાદ્ યત્પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમર્ગ મૂયઃ, પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

સુધી પ્રમાદદોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી તે હટા ગુણસ્થાનથી આગળ વધી શકતો નથી. વર્તમાનમાં કાળ અને ક્ષેત્ર નથા જીવેલી ધૃતિ અને સંઘપણના દોષે હટા અને સાતમા ગુણસ્થાનથી ઉપરનાં ગુણસ્થાન માન્યાં નથી. સાતમા ગુણસ્થાનનો સઘળો કાળ એકત્ર કરવામાં આવે તો પણ તે એક અંતર્મુહૂર્તથી અધિક થઈ શકતો નથી. જીવનો વધુમાં વધુ કાળ પ્રગત નામના હટા અને તેથી પણ નીચેના ગુણસ્થાનોએ જ પસાર થાય છે, એ રિથિતિમાં એનું રક્ષણ કરનાર ડોઈ પણ હોય, તો તે મિથ્યાત્વ-અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ત્રણેયની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાઓ જ છે.

મિથ્યાત્વથી પ્રતિપક્ષજન સમ્યક્ત્વ છે. તે ચતુર્થ ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું રક્ષણ કરનાર ક્રિયા દેવ-ગુરુ-સંઘની વાકિત અને શાસનો-ત્વતિની ક્રિયા છે. અવિરતિની પ્રતિપક્ષી વિરતિ છે, તે એ પ્રકારની છે : અંશથી અને સર્વથી. અંશથી વિરતિને દેશવિરતિ કહેવાય છે, સર્વથી વિરતિને સર્વવિરતિ કહેવાય છે. દેશવિરતિનું રક્ષણ કરનાર ગૃહસ્થના પદ્મર્મ * અને ધાર મત વગેરેનું પાલન છે. સર્વવિરતિનું રક્ષણ કરનાર સાધુની પ્રતિદિન—સામાચારી અને પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા છે. એ ક્રિયાઓના અવલંબ વિના તે તે ગુણસ્થાન ટપી શકતાં જ નથી. “ પ્રગત ગુણસ્થાન પર્યન્ત ક્રિયા વિના કેવળ બાવથી, કેવળ ધ્યાનથી જ નહોતો મોક્ષને કમળ છે, તેઓ મિથ્યાત્વગોદથી મોહિત થયેલા છે, ” એમ જૈન શાસ્ત્રકારો દદનાપૂર્વક માને છે. ધ્યાનમાં કે જ્ઞાનમાં તેઓ મગે તેટલા આગળ વધેલા (પોતાને માનના) હોય, તોપણ જુમિકાને ઉગ્રિત એવી ક્રિયાથી વંચિત હોય, તો તેઓ પ્રથમ ગુણસ્થાનથી એક ઝગમગ પણ આગળ વધ્યા નથી એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે દોષની પ્રતિપક્ષી એવી ક્રિયાઓ જ તે દોષોનો નિમદ કરી શકે છે.

• દેશરૂઝા ગુણ્યાર્થિનઃ રક્ષાધ્યાયઃ સંયમન્યવઃ ।

• જનં જ્ઞાતિ શુદ્ધરૂપાનાં જટ્ જમાંતિ દિને દિને ॥ ૧ ॥

(ગુણસ્થાનજ્ઞાનોદ ટીકા)

જૈનદર્શન આ કાળે અને આ ક્ષેત્રે કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરે છે. એવો નિષેધ ઇતર દર્શનોમાં નથી, તેનું કારણ આ ગુણસ્થાનના ક્રમનું અજ્ઞાન છે. વાસનાક્ષય કે મનોનાશ, જીવન્મુક્તિ કે વિદેહમુક્તિ કયા ગુણસ્થાનકે કયા ક્રમથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એનું સંગીન જ્ઞાન, યુક્તિયુક્ત જ્ઞાન, પ્રમાણભૂત જ્ઞાન આજે પણ જો કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય તો તે કેવળ જૈનશાસ્ત્રમાં જ મળી શકે છે. વાસના (મોહ)નો સમૂળ નાશ પ્યારમા ગુણસ્થાનકે સિવાય થઈ શકતો નથી. દસમા ગુણસ્થાનકે સુધી લોભનો અંશ રહી જાય છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનકે પણ તેની સત્તા છે. મનોનાશ કેવળ તેરમા ગુણસ્થાનકે થઈ શકે છે અને તે જ જીવન્મુક્ત દશા છે. વિદેહમુક્તિ તો તેથી પણ આગળ વધ્યા પછી ચૌદમા ગુણસ્થાનકના અંતે થાય છે. તે પહેલાં તેની કલ્પના કરવી અને કેવળ માનસિક આવેગો (Mental Conceptions) ને જ મુક્તિ કે કૈવલ્ય કલ્પી લેવાં એ ગંભીર ગેરસમજ છે. એવા આત્માઓનો પ્રશમ અથવા ધારણા, ધ્યાન કે સમાધિ, એ શાસ્ત્રકારોની દષ્ટિએ એક પ્રકારની મોહની મૂર્છા જ છે. ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ તેઓ પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી સહેજ પણ આગળ વધ્યા નથી.

ભાવના એ જુદી વસ્તુ છે અને વસ્તુસ્થિતિ એ અલગ વાત છે. વસ્તુસ્થિતિની દષ્ટિએ મંસારી આત્મા એ કેવળ ચૈતન્ય એટલે ભાવનાનું પૂતળું નથી કે કેવળ જડકર્મ એટલે પુદ્ગલની રચના નથી. કિન્તુ જડકર્મ અને ચૈતન્યભાવનું સંમિશ્રણ છે. એ સંમિશ્રણ પણ કેવળ સંયોગસંબંધરૂપ નથી, પણ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય (અભેદ) સંબંધરૂપ છે. એ સંબંધને જણાવવા માટે શાસ્ત્રે ક્ષીરનીર અને લોહાગ્નિન્યાય આગળ ધર્યો છે. ક્ષીર અને નીર તથા લોહ અને અગ્નિ પરસ્પર અલગ હોવા છતાં જેમ એકબીજા સાથે પરસ્પર અનુવિદ્ય થઈને મળી જાય છે, તેમ જીવ અને કર્મ પણ પરસ્પર અનુવિદ્ય થઈને મળેલાં છે. એ મેળાપ જ્યાં સુધી

અલગ ન થાય ત્યાં સુધી બનેય પરસ્પરની અસરથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી. જ્ય ઉપર કર્મની અસર છે અને કર્મ ઉપર જીવની અસર છે. જીવની અસરથી પ્રભાવિત થઈને કર્મના પુદ્ગલમાં જીવને સુખ-દુઃખ આપવાની શક્તિ પેદા થાય છે, અને કર્મની અસર તમે આવીને જ્ય વિવિધ પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ, અજ્ઞાન અને મોહના ચિપાકો અનુભવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જેઓ બાળુતા નથી અથવા વિપરીત રીતિએ જાણે છે, તેઓ એકલી ભાવનાના બળથી કે કેવલ એકલી ક્રિયાના બળથી સુક્તિ મેળવવાનો અર્થશૂન્ય પ્રયાસ કરે છે.

અધ્યાત્મ કે મોક્ષના નામે વિવિધ પ્રકારના મતોની ઉત્પત્તિ પાંચ આ વસ્તુસ્થિતિના અજ્ઞાનનું જ ફળ છે. કેટલાક કર્મને વાસનારૂપ માને છે, કેટલાક અવિદ્યારૂપ માને છે, અને કેટલાક તેને કેવળ ભ્રમરૂપ માને છે. તેથી તેનું નિવારણ કરવાનાં ઉપાય પાંચ તેવા જ પ્રકારના હોય છે અને કેવળ માનસિક ઉપાયોથી જ તેનો ક્ષય માને છે. પણ કર્મ કેવળ માનસિક વાસના કે માનસિક ભ્રમરૂપ જ નથી. પરંતુ એ માનસિક ભ્રમણા પણ જેમાંથી જન્મે છે, તેવા પૌદ્ગલિક પદાર્થ અને તેની અસરરૂપ છે. તેથી તેનો ક્ષય કેવળ માનસિક વિચારણા, કેવળ ધારણા ધ્યાન કે સમાધિમાત્રથી થતો નથી. પણ જે જે દારોથી તે પૌદ્ગલિક કર્મો આવે છે, તે તે દારો જાંધ કરી આવતાં નવાં કર્મો રોટ્ટી દેવાં અને પ્રથમનાં કર્મોનો ક્ષય કરવા માટેનો ઉદ્દેશ પણ આવશ્યક છે. એ ઉદ્દેશ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સ્વભાવરૂપ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનથી મિથ્યા ભ્રમ ટળે છે અને સમ્યક્ ક્રિયાથી પૌદ્ગલિક કર્મના જાંધ શિથિલ થાય છે. ક્રિયાથી જેમ કર્મનો જાંધ થાય છે, તેમ સંવર અને નિર્જરાસાધક ક્રિયાથી કર્મોનો જાંધ અટકે છે અને જૂના કર્મો નષ્ટ થાય છે. તથા અંતિમ કર્મક્ષય. ક્રિયાથી જ થાય છે. આવો જન શાસ્ત્રોનો નિર્ણય

“ કેવળ ચિત્તનિરોધ સાત્ર એ જ ધ્યાન નથી પણ યોગોનો સુદઢ પ્રયત્નપૂર્વક વ્યાપાર અથવા વિદ્યમાન એવા મન-વચન-કાયાના યોગનો નિરોધ એ પણ ધ્યાન જ છે.”

ધાતુના અનેક અર્થો થાય છે. એ કારણે ‘ધ્યાન’ શબ્દ ચિત્તનિરોધ અર્થમાં જેમ વપરાય છે તેમ યોગનિરોધ એટલે મન-વચન-કાયા એ ત્રણેની દોષરહિત નિર્મળ પ્રવૃત્તિ, અને સર્વથા અપ્રવૃત્તિ, એ અર્થમાં પણ વપરાય છે. તેમાં સર્વથા યોગનિરોધ યૌદ્ધમા ગુણદાણે હોય છે. ચિત્તનિરોધ પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી શરૂ થઈ શકે છે. મન-વચન-કાયાના યોગોનું પ્રયત્નપૂર્વક પ્રશસ્ત પ્રવર્તન છટ્ટા ગુણસ્થાનક સુધી આવશ્યક છે. ત્યાર પછી બારમા સુધીના ગુણસ્થાનકોનો કાળ અંતર્મુદ્દર્તથી અધિક નથી. તેરમા ગુણસ્થાનકનો કાળ દેશોનપૂર્વકોટિ છે. પરન્તુ ત્યાં ત્રણ પ્રકારના ધ્યાનમાંથી એક પણ પ્રકારનું ધ્યાન નથી. તે કાળને ‘ધ્યાનાંતરિકા’ કહેવાય છે. યૌદ્ધમા ગુણસ્થાનકે પણ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી પણ યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં જ્ઞાનશાસનમાં યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન એ જ સૌથી મહત્ત્વનું અને સૌથી ચડિયાતું ધ્યાન માનેલું છે. તેના સાધનરૂપ જે કોઈ ક્રિયા તે પછી નિરોધરૂપ હો કે નિરવંદ્ય યોગ વ્યાપારરૂપ હો, તે પણ ધ્યાન જ છે, કારણ કે ધ્યાનનું દ્રવ્ય જે કર્મક્ષય, તે તો ઉભયથી સધાય છે.

જેઓ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને જ કેવળ ધ્યાન કહે છે, તેઓ ‘ધ્યાન’ શબ્દના મર્મને સમજ્યા નથી, કારણ કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધવાળું ધ્યાન તો સ્નાન, પાન, અર્ચ, કામ આદિ સંસારવર્ધક અને કર્મ-બંધક ક્રિયાઓમાં પણ સંભવે છે; પરન્તુ તે ધ્યાન ધર્મસાધક બનતું નથી. તેને પણ જો સાધક માનીએ તો “ માછલા પકડવા માટે બગલાનું

૨ સુદઢપ્પયત્તવાવારણં; ણિરોહો વ વિજ્ઞમાણાણં ।

જ્ઞાણં કરણાણ મયં, ણ હ ચિત્તણિરોહમિત્તાગં ॥ ૩૦૭૧ ॥

કે ઉદર પકડવાં માટે બિલાડીનું ધ્યાન પણ ઇષ્ટ સાધક માનવું જોઈ એ.” પણ તેમ કોઈ માનવું નથી. તેથી કેવળ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ધ્યાનસ્વરૂપ બનતો નથી. હિન્દુ, સંકિર્ણ યિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ એ જ વાસ્તવિક ધર્મસાધક ધ્યાન છે અને તે પણ એક પ્રકારના પ્રશસ્ત મનોવ્યાપાર રૂપ છે. તેથી જ્યાં સુધી આત્માનો પ્રમાદદોષ ટળ્યો નથી. ત્યાં સુધી પ્રમાદ તરફ દોડતા મન-વચન-કાયાના વ્યાપારને રોકવારૂપ જે કોઈ પ્રશસ્ત વ્યાપાર તે જ વાસ્તવિક ધ્યાન છે, કારણ કે ધ્યાનનું કળ જે કર્મક્ષય અને સંપૂર્ણ કર્મક્ષયને સાધક એવી જે શૈલેશી અવસ્થા—ચતુર્દશ (ચૌદમું) ગુણસ્થાનક, તે તેનાથી કમશઃ સિદ્ધ થાય છે.

પૂ૦ ઉપાધ્યાય શ્રીયશૌચિન્યય મહારાજ ફરમાવે છે કે—

નિશ્ચય ધર્મ ન તેણે જાણ્યો, જે શૈલેશી અંત વખાણ્યો;
ધર્મ અધર્મતણો ક્ષયકારી, શિવસુખ દે જે ભવજલ તારી. ૧
તસ સાધન તું જે જે દેખે, નિજ નિજ ગુણકાણને લેખે;
તેલ ધરમ વ્યવહારે જાણો, કારજ-કારણ એક પ્રમાણો. ૨

—સવાસો ગાથાનું સ્તવન. કાળ ૧૦મી. ગાથા ૨-૩૦

“ ચિત્તનિરોધરૂપ કે નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિરૂપ ધ્યાન એ જ નિશ્ચયધર્મ છે અને તે જ એક કર્મક્ષય અને મોક્ષનું સાધન છે. ” એવો એકાન્તવાદ ધારણ કરનારને પૂ૦ ઉપાધ્યાય મહારાજ ઉત્તર આપે છે કે—“ મોક્ષનું અનંતર સાધન જે નિશ્ચયધર્મ તે તો શૈલેશીને અંતે દૃશ્યો છે અને તે ધર્મ જ પુણ્ય-પાપ ઉભયનો ક્ષય કરી મોક્ષસુખને આપે છે. તેના સાધનરૂપ જે જે ધર્મો પોતપોતાના ગુણસ્થાનકને ઉચિત છે, તે પણ નિશ્ચયધર્મના કારણરૂપ હોવાથી ધર્મ જ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે કશુંચિત્ એકતા હોવાથી બન્નેય પ્રમાણરૂપ છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ તેના કારણથી જ થાય છે. તેથી નિશ્ચયધર્મરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ વ્યવહારધર્મ છે, કે જે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ છે. તેને પણ

ધર્મ તરીકે માનો. શુભ વ્યાપારથી દ્રવ્યઆશ્રય થાય છે, તોપણ તેથી નિજપરિણતિરૂપ ધર્મને બાધ પહોંચતો નથી. ત્યાં સુધી યોગક્રિયાનો સંપૂર્ણ નિરોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી જીવ યોગારંભી છે જ. એ દશામાં મલિન આરંભનો ત્યાગ કરાવનાર અને શુભ આરંભમાં જોડનાર તથા આલસ્યદોષ અને તજજનિત સદ્વ્યવહારના વિરોધને ઉપગ્રસ્તનાર મિથ્યા ભ્રમને ટાળનાર પ્રશસ્ત વ્યાપારરૂપ ધ્યાન જ છે, અને એ જ પરમ ધર્મરૂપ છે, અનન્ય આધારરૂપ છે.

શ્રી જિનમતમાં ક્રિયાને છોડીને બીજું ધ્યાન નથી એમ જે કહેવાય છે, તેનું આ રહસ્ય છે. ધ્યાન વિના કર્મનો ક્ષય નથી, એ વાત જોટલી સાચી છે, તેટલી જ સાચી વાત એ છે કે—પ્રમત્ત અવસ્થા ટળી નથી ત્યાં સુધી ક્રિયાને છોડીને બીજું ધ્યાન પણ નથી. શ્રીજિનમતમાં વિહિત આવશ્યક આદિ ક્રિયાઓને છોડીને જેઓ ચિત્તનિરોધમાત્ર સ્વરૂપધ્યાનનું અવલંબન લે છે, તેઓનું ધ્યાન અને તેઓનો પ્રશમ અંતર્નિલીન વિષમ જરૂરની જેમ ધ્યાન સિવાયના કાળે મિથ્યાત્વરૂપી પ્રકોપને પામ્યા સિવાય રહેતો નથી. જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિની વાતો અને તે માટે ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાનનો દીર્ઘકાલ પર્યન્ત અભ્યાસ કરવા છતાં આજે કોઈની પણ સાચી મુક્તિ થઈ દેખાતી નથી. તેવી જ રીતે જ્ઞાયકભાવ અને દ્રવ્યદષ્ટિની વાતો અને તેનું આલંબન લેવા છતાં અને “એ કેવળ જ્ઞાન અને મોક્ષનું સાધન છે,” એમ કહેવા છતાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદમાંથી એક પણ દોષ વાસ્તવિક રીતે હંચો હોવાનું જોવા મળતું નથી. એ વસ્તુ એમ સાબિત કરે છે કે—“કેવળ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન મુક્તિનું સાધન બની શકતું નથી.” પણ “મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદને હટાવનાર મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત વ્યાપાર, એ જ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત દોષોને દૂર કરી અંતે એક અંત-મુદ્ધર્તમાં જ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને અપાવે તેવા અપ્રમત્તાદિ ગુણુ-સ્થાનોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ કાળમાં અને આ ક્ષેત્રમાં ધૃતિ, સંઘ-

પણ આદિના અભાવે જો કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ નથી જ, અને તેના કારણરૂપ અપ્રમત્ત ઉપરના ગુણસ્થાનકોની હયાતી પણ નથી જ, તો પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત એવી આરાધનામાં જ મગ્ન—મદ્દમ રહેવું અને તેનાથી ચલિત ન થવું, એ જ ખરો મુક્તિનો માર્ગ છે.

ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં સપ્રતિક્રમણધર્મ.

“પ્રમત્ત અવસ્થાથી ઉપરની અવસ્થા વર્તમાન કાળે આ ક્ષેત્રમાં જાનીઓએ અંતર્મુદ્ધર્તથી અધિક દાળ ટકે તેવી જોઈ નથી, અને તેથી પ્રમત્ત અવસ્થાને ઉચિત એવી ધર્મધ્યાનપોષક ક્રિયાઓ એ જ ધર્મનો પ્રાણ છે;” એમ ઉપદેશ્યું છે. વળી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રવેનો સ્વભાવ પણ જાનીઓએ વક્ર અને જડ જોયો છે, અને તેવો જ હશે છે. શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—પ્રથમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ ઋજુ—જડ, બાવીસ ગિનેશ્વરોના શાસનના સાધુઓ ઋજુ-પ્રાજ અને ચરમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ વક્ર અને જડ છે. સાધુઓના આ જુદા જુદા સ્વભાવોનું પૃથક્કરણ પણ પ્રતિક્રમણધર્મની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. જ્યાં જડતા છે ત્યાં ભૂલોનો અવશ્ય સંભવ છે. જ્યાં ભૂલોનો સંભવ છે ત્યાં ભૂલના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા છે. પહેલા અને છેલા તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ જડતામાં સમાન હોવાથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણધર્મ ઉપદેશ્યો છે. વચલા ગિરનપતિના શાસનના સાધુઓ ઋજુ અને પ્રાજ હોવાથી તેમને ભૂલ થવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે, તેથી તેમને માટે પ્રતિક્રમણ નિયત નહિ કરતાં અનિયત કહ્યું છે. તેઓ ત્યારે ત્યારે દોષ લાગે ત્યારે ત્યારે પ્રાજ હોવાથી સમજી જતાં અને ઋજુ હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરી પ્રતિક્રમણ કરી દોષની-શુદ્ધિ કરી સેતા હતા. ભગવાન મહાવીરના શાસનના સાધુઓ જડ અને વક્ર અનેય દોષોથી સહિત હોવાથી તેમના માટે દોષનો સંભવ પણ અધિક છે; અને દોષનો સ્વીકાર

પણ દુષ્કર છે. તેથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણુધર્મ નિયત અને અત્યન્ત હિતકારી છે. ત્રણ વૈદ્યનું દષ્ટાન્ત આપીને તે વાત શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં ભારપૂર્વક સમજાવી છે.

એક રાજાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. આગામી કાળે પણ પુત્રના શરીરે વ્યાધિ ન થાય તે ખાતર રાજાએ ત્રણ વૈદ્યોને બોલાવ્યા. પહેલા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વિદ્યમાન વ્યાધિને હણશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરશે.” રાજાએ કહ્યું કે—“સૂતેલા સાપને જગાડવા તુલ્ય તારા ઔષધથી સર્યું.” બીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વ્યાધિ હશે તો દૂર કરશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો ગુણ પણ નહિ કરે અને દોષ પણ નહિ કરે.” રાજાએ કહ્યું કે—“ભરમમાં થી નાખવા સમાન તારા ઔષધથી સર્યું.” ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વિદ્યમાન દોષને શમાવશે અને દોષ નહિ હોય તો રસાયનરૂપ બનશે અને પુત્રની કાન્તિ, તેજ, બળ અને રૂપ છત્યાદિને વધારશે.” રાજાએ તેનું સન્માન કર્યું અને તેના ઔષધ વડે પોતાના પુત્રને કાયમ માટે નીરોગી તથા તુષ્ટિ-પુષ્ટિવાળો બનાવ્યો.

વક્ર અને જડ એવા વીર ભગવાંતના સાધુઓ માટે પ્રતિક્રમણુધર્મ એ ત્રીજા વૈદ્યના ઔષધતુલ્ય છે. દોષ હોય તો દૂર કરે છે, ન હોય તો કાન્તિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની જેમ જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્ર આદિ ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે.

દોષ અટકાવવા માટે પ્રતિક્રમણુ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

લોકમાં કહેવાય છે કે—“મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર (To err is human) છે.” એ જ વાત શાસ્ત્રકારો બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે—“હ્રમસ્થમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે.” હ્રમ એટલે આવરણ. કર્મના આવરણ નીચે રહેલા આત્માથી ભૂલ ન થાય એ આશ્ચર્ય છે, ભૂલ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. “ચાર જ્ઞાનના ધણી, અનંતલબ્ધિનિધાન,

અંતર્મુહૂર્તમાં દ્વાદશાંગીના રચયિતા ભગવાન મદાવીરના આઘ શિષ્ય ગુરુ ગૌતમસ્વામીને પણ આણુંદ આવડના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં રખણના થઈ હતી,” એમ શાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે. બૂદ્ધ એ મનુષ્યમાત્રનો કે હદ્મસ્થમાત્રનો સ્વભાવ છે, તો તે બૂદ્ધનો પ્રતિકાર પણ હદ્મસ્થમાત્રને અનિવાર્ય છે. બૂદ્ધ એ વિષ છે, તો તેનો પ્રતિકાર અમૃતથી જ થઈ શકે. વિષને પણ વિધિપૂર્વક મારીને અમૃત પનાવી શકાય છે. બૂદ્ધરૂપી વિષને મારવાનો વિધિ શો ? અને એને મારવાથી ઉત્પન્ન થતું અમૃત કયું ? એ બન્નેય વાતનો ઉત્તર આપણને ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દથી મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણ એ બૂદ્ધરૂપી વિષને વધતું અટકાવે છે. પ્રતિક્રમણ ક્રિયા એ બૂદ્ધરૂપી ઝેરને મારીને તીવ્ર શુભભાવરૂપી અમૃત કરવા દ્વારા કર્મરોગનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવા માટે સમર્થ રસાયન નીવડે છે. જો એ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો એ વિષ મરવાને બદલે વધતું જાય છે અને વધેલું એ વિષ બૂદ્ધ કરતી વખતના દોષ અને તેના વિપાક કરતાં યત-સદસ-કોટિગણું અધિક દોષ અને વિપાક આપનારું થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે—

“બૂદ્ધ થવાને કાળે જે દોષ લાગે છે તે દોષ—તે બૂદ્ધને કબૂલ કરવામાં ન આવે (તે બૂદ્ધથી પાછા ફરવામાં ન આવે). તો પરિણામે અનન્તગુણ દારુણ વિપાકને આપનાર થાય છે.”

તેટલા માટે બૂદ્ધ થવાની સાથે જ તેનો સ્વીકાર ફરી લેવો અને તેનાથી પાછા ફરી જતું એ ધર્મોમાત્રની ફરજ થઈ પડે છે.

અનાય સંસ્કૃતિ પણ સુધરેલા મનુષ્યો કે ઉત્તમ સહૃદયો (Civilised men) તરીકે ગણાવાનો અધિકાર તેને જ આપે છે,

* તથા સ્થલિતપ્રતિપત્તિરિતિ ।

સ્થલિતક્રમે દોષાન્ અનન્તગુણત્વેન દારુણપરિણામત્વાત્તદપ્રતિપત્તેઃ ।

ધર્મવિન્દુ અ. ૫ સૂત્ર ૨૧

શ્રદ્ધા હોય છે અને પ્રત્યેક શ્રદ્ધાની પાછળ તેને અનુસરતું જ્ઞાન હોય જ છે. બધાનું જ્ઞાન પણ સરખું હોતું નથી. મોક્ષ સાધી આપનારું વર્તન એનું નામ ચારિત્ર છે, અને એ ચારિત્ર પણ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે જ છે. મોક્ષસાધક ચારિત્રને પુષ્ટ કરનારી શ્રદ્ધા અને એ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરનારું જ્ઞાન, એનું જ નામ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્શ્રદ્ધા છે. એક પણ પદ કે એક પણ વાક્ય મોક્ષને સાધક ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ કરનાર હોય તો તે શ્રી જિનાગમનો જ અંશ છે, કારણ કે—શ્રી જિનાગમ ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ અને ચારિત્રગુણની વૃદ્ધિ માટે જ નિર્મિત થયેલું છે. એ વાતની સાક્ષી આપણને નીચેના શબ્દોથી મળે છે :

‘કોઈ પણ તીર્થકરના તીર્થમાં કોઈ પણ મુનિ દીક્ષા અંગીકાર કરીને શ્રુતજ્ઞાનના પારગામી થયા એમ જણાવવું હોય ત્યારે શાસ્ત્રકારો નીચેના શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરે છે :—

‘સામાઢ્યમાઢ્યાઈં એકારસ અંગાઈં અહિજ્ઞાઈં ।’ ‘સામાઢ્યાઈં ચોઢસપુવ્વાઈં અહિજ્ઞાઈં ।’

‘સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોને ભણે છે અથવા સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વો—આર અંગોને ભણે છે.’

: અહીં સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગ કે આર અંગનું અધ્યયન શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. તેમાં પ્રથમ સામાયિક જ શો માટે? શ્રી જિન-મતમાં સામાયિક એ સાવધયોગની નિવૃત્તિરૂપ છે અને નિરવધયોગની પ્રવૃત્તિરૂપ છે. સાવધયોગથી વિરામ પામવું અને નિરવધયોગમાં પ્રવૃત્ત થવું અને પરિણામે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું એ જ ચારિત્રગુણનું લક્ષણ છે. ચારિત્રગુણનો આ મર્મને નહિ સમજનારા કેટલાક ચારિત્રના નામે જ સત્પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરે છે. વળી કેટલાક મનઃકલ્પિત અસત્પ્રવૃત્તિઓને જ ચારિત્રગુણનું ઉપનામ આપે છે. પહેલો વર્ગ શુદ્ધ

અધ્યાત્મીઓનો છે, બીજો વર્ગ પરલોકની શ્રદ્ધાથી શૂન્ય અને શાસ્ત્ર અધ્યયનથી નિરપેક્ષ વર્ગનો છે.

શુદ્ધ અધ્યાત્મીઓ સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણમાં સ્થિરતાને જ એક ચારિત્ર માને છે. પરંતુ ‘તે કેને ? અને કયા ગુણસ્થાનકે હોય ?’ તેનો વિવેક નહિ હોવાના કારણે, નથી સ્વરૂપરમણતા પામી શકતા કે નથી સાવધયોગની વિરતિ કરી શકતા : ઉભયથી બ્રષ્ટ થાય છે. સંપૂર્ણ સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણસ્થિરતા સિદ્ધતા જીવો સિવાય બીજાને હોઈ શકતી નથી. કેવળજ્ઞાનીઓને પણ અસિદ્ધસ્વરૂપ ઔદયિક-ભાવ શાસ્ત્રકારોએ માનેલો છે, અને તેટલું સ્વરૂપરમણ તેમને પણ ઓછું છે. એ સ્થિતિમાં સ્વરૂપરમણતાને જ ચારિત્રનું એક લક્ષણ માનવું એ અજ્ઞાન અથવા મોહનો જ વિશ્વાસ છે.

એ જ રીતે કેટલાક ચારિત્ર એટલે ‘Character’ અને ‘Character’ એટલે મનુષ્યે મનુષ્યની સાથે સભ્ય વ્યવહાર રાખવો, નીતિ પાળવી, સત્ય બોલવું, કોઈની સાથે દગાઈ કરવી નહિ, પાડોશીને ચાહવું, વગેરે વગેરે માને છે; પરંતુ આ ચારિત્ર નથી, પણ નીતિ છે; અને તેની પાછળ પ્રચ્છન્નપણે મનુષ્યની ધૃતલૌકિક સ્વાર્થભાવના જ મોટે ભાગે કાર્ય કરી રહેલી હોય છે. નીતિ વગેરે પણ મોક્ષના આદર્શને અનુસરીને હોય તો તે પણ જરૂરી છે, પરંતુ તેનાથી નિરપેક્ષ-માત્ર દુન્યવી હેતુ પૂરતા જ હોય તો તે સંકુચિત મનોદશા છે. ચારિત્ર-ગુણ એથી ઘણો જિયો છે. તેની પાછળ આ લોકના સ્વાર્થને સાધવાનો એક અંશ પણ ભાવ નથી. તે કેવળ મનુષ્યજાતિની જ ચિંતા કરીને અન્ય સકલ સૃષ્ટિના જીવો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે નિર્દયતા બતાવનાર સંકુચિત મનોદશા નથી. તેની પાછળ પોતાના કે બીજાના ઔદિક કે દૈદિક ઉપદ્રવોનો જ સ્વરૂપ દાળ માટે અંત આણવાની મનોવૃત્તિ નથી, કિન્તુ સ્વપર ઉભયના સાર્વત્રિક અને સાર્વદિક સર્વ પ્રકારના દુઃખોનો અંત

આણવાની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના છે, અને એ ભાવનાની સિદ્ધિ સાવધયોગના વિરામથી અને નિરવધયોગના આસેવનથી જ થઈ શકે છે, તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

સાવધયોગ એટલે પાપવાળો વ્યાપાર. પાપ અહાર પ્રકારના છે. તેમાંથી એક પણ પાપ મન-વચન-કાયાથી સેવવું, સેવરાવવું કે સેવતાંને સારું માનવું નહિ, એ જાતિની જીવનપર્યંત માટે કે નિયતકાળ માટેની પ્રતિજ્ઞા એ જ સામાયિક અને એ જ વાસ્તવિક ચારિત્ર છે. એ ચારિત્રનું પાલન એ દ્વાદશાંગીનો સાર છે. એનાથી મુક્તિ નિકટ આવે છે.* એ ચારિત્રગુણનો અભ્યાસ એ જ જીવની સદ્ગતિનું મૂળ છે અને એ ચારિત્રગુણનું પાલન એ જ કેવળ મનુષ્યસૃષ્ટિને નહિ પણ સચરાચર તમામ વિશ્વના જીવોની પીડા દૂરનારું અનુપમ સાધન છે. સ્વરૂપરમણતા— કે આત્મગુણોમાં સ્થિરતા મુખી પહોંચવા માટે એ ચારિત્ર એ જ પરમદ્વાર છે અને એ જ પરમ કસોટી છે. જોગો એ કસોટીમાંથી પસાર થવા માટે આનાકાની કે અણુગમે ખતાવે છે, તેઓ ચારિત્રગુણથી હજારો કોશ દૂર છે. એટલું જ નહિ પણ ચારિત્રગુણના પાલનને પરિણામે મળનારી સુગતિના ભાગી થવા માટે સર્વથા બેનસીય છે.

સાવધ વ્યાપારોનું પ્રત્યાખ્યાન અને નિરવધ વ્યાપારોનું આસેવન એ જ એક ચારિત્રનું લક્ષણ હોય તો તે ચારિત્રને ટકાવનાર કે વધારનાર, જન્મભાવનાર કે સુધારનાર સત્ક્રિયા સિવાય બીજું કોઈ જ નથી, એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે ચારિત્રનું બીજું લક્ષણ શાસ્ત્ર-કારોએ “સમિતિગુપ્તિથી પવિત્રિત ચરિત્ર” પણ કહ્યું છે. કાયાની સમ્યક્ ચેષ્ટાઓ, એ સમિતિઓ છે, અને કાયા, વચન અને મન એ ત્રણેનો સમ્યગ્-

* તસ્માજગદ મગવાન્ સામાયિકમેવ નિરુપમોપાયમ્ ।

શારીર-માનસાનેકદુઃસ્વનાશસ્ય મોક્ષસ્ય ॥

શ્રી હરિમદ્સૂરિ

(પ્રવર્તન-નિવર્તનરૂપ) નિગ્રહ, એ ગુપ્તિઓ છે. તેની ગંજ્યા અનુક્રમે પાંચ અને ત્રણ સંખ્યાને આડ છે. એ આડ પ્રકારની ક્રિયાઓને પ્રવચનની માતા અને દ્વાદશાંગરૂપ જૈનશાસનની જનેતા તરીકે ગ્રામ્યકારોએ જણાવી છે.

દિલ્હી સમારકામથી જ ટકે, તેમ ક્રિયારૂપી દિલ્હી પ્રતિકમણરૂપી સમારકામથી જ ટકે. પ્રતિકમણ એ ક્રિયારૂપી દિલ્હીમાં પડેલા હિંદો કે ગાળકાઓનું સમારકામ છે. એ રીતે ચારિત્રનો પ્રાણ ક્રિયા છે અને ક્રિયાનો પ્રાણ પ્રતિકમણ છે.

પ્રતિકમણની ક્રિયાને અંગે કેટલીક શંકાઓ અને તેનાં સમાધાન.

શંકા ૧ : પ્રતિકમણ એ હ આવશ્યકમય છે અને તેમાં પડેલું સામાયિક છે. સામાયિક સેની વખતે મન-વચન-કાયાથી સાવધ વ્યાપાર કરવા નદિ, કુશવવા નદિ કે અનુમોદવા નદિ એવી પ્રતિજ્ઞા મેવામાં આવે છે, છતાં મન તો વશ રહેતું નથી. તો પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ક્યાં રહ્યું ?

સમાધાન : જૈનશાસનમાં સામાયિક આદિ પ્રત્યેક વતની પ્રતિજ્ઞાના ૧૪૭ વિદિષ્ઠો જ્ઞાનવામાં આવ્યા છે. તે આ રીતે:—

(૧) મનથી, વચનથી અને કાયાથી. (એક ત્રિકસંયોગી)

(૨) મનથી, વચનથી.
(૩) મનથી, કાયાથી.
(૪) વચનથી, કાયાથી. } (ત્રણ દિકસંયોગી)

(૫) મનથી.
(૬) વચનથી.
(૭) કાયાથી. } (ત્રણ અસંયોગી)

એ રીતે (૧) ત્રિકસંયોગી, (૨) દિકસંયોગી અને (૩) અસંયોગી, એ કુલ સાત ત્રિકષ્ઠો, ત્રણ દિકષ્ણા અને એ ૪ રીતે દસ જ્ઞાન

વિકલ્પો (કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું) એ ત્રણ યોગના, એ એનો ગુણાકાર કરતાં $૭ \times ૭ = ૪૯$ અને એને ત્રણ કાળે ગુણતાં $૪૯ \times ૩ = ૧૪૭$ વિકલ્પો થાય છે. એમાં લીધેલા કેટલાક વિકલ્પે પાલન થાય અને અન્ય વિકલ્પે પાલન ન થાય તોપણ પ્રતિજ્ઞાનો સર્વાંશે ભંગ થયો ગણાય નહિ. એમાં જે માનસિક ભંગ થાય છે તેને અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ કે અતિચાર માનેલ છે, પણ અનાચાર કહેલ નથી. અતિક્રમાદિ દોષોનું નિન્દા, ગર્હ, આશ્ચર્યના અને પ્રતિક્રમણ વડે શુદ્ધિકરણ થઈ શકે છે અને એ રીતે પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહણ થઈ શકે છે. ‘દોષવાળું કરવા કરતાં ન કરવું સારું’ એ વચનને જૈનશાસનમાં ઉત્સૂત્ર વચન તરીકે સંખોધવામાં આવ્યું છે. “ કરવું તો શુદ્ધ જ કરવું, અન્યથા કરવું જ નહિ, ” એ વચન શાસ્ત્ર-કારોને માન્ય નથી, કારણ કે—કોઈ પણ ક્રિયા અભ્યાસથી જ શુદ્ધ થાય છે. અભ્યાસના પ્રારંભકાળમાં ભૂલ ન જ થાય એમ અજ્ઞાની જ માને. ભૂલવાળાં અનુષ્ઠાનો કરતાં કરતાં જ ભૂલ વિનાનાં અનુષ્ઠાનો થાય છે. સાતિ-ચાર ધર્મ જ નિરતિચાર ધર્મનું કારણ બને છે. જેટલા જીવો આજ-મુધી મોક્ષે ગયા છે, તે એ રીતે સાતિચાર ધર્મનું આરાધન કરીને જ નિરતિચાર ધર્મ પામનારા થયા છે. દુન્યવી કળાઓના અભ્યાસમાં પણ એ જ નિયમ છે. ધર્મકળાનો અભ્યાસ એમાં અપવાદ બની શકે નહિ.

શંકા ૨ : પાપનું પ્રતિક્રમણ કરીને ફરી તે પાપનું સેવન કરવું એ માયાચાર નથી ?

સમાધાન : પાપનું પ્રતિક્રમણ કરીને ફરી તે પાપનું સેવન કરવું એ માયાચાર નથી, પરંતુ ફરી તે પાપનું તે ભાવે સેવન કરવું એ માયાચાર છે. પ્રતિક્રમણ કરનાર વર્ગ પાપથી છૂટવા માટે પ્રતિક્રમણ કરે છે. તેથી તેનો ભાવ ફરી વાર પાપ નહિ કરવાનો છે. ફરી વાર પાપ નહિ કરવાનો ભાવ હોવા છતાં ફરી વાર પાપ થાય છે, તેનું ફરી વાર પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે વારંવાર પ્રતિક્રમણ કરવાથી તેને અનુબંધ ‘પાપ કરવાનો’ નહિ પણ ‘પાપ નહિ કરવાનો’ પડે

છે. પાપ નહિ કરવાનો અનુબંધ જ તેને એક વખતે સર્વથા પાપ નહિ કરવાની ક્ષાએ પહોંચાડે છે. તેથી શ્રીજિનશાસનમાં જ્યાં સુધી જીવ પાપથી રહિત ન જાને ત્યાં સુધી તેને 'પાપનું પ્રતિક્રમણ' અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે ઉપદેશ્યું છે. એ માટે કહ્યું છે કે :—

“મૂલપદે પડિક્રમણું ભાખ્યું, પાપતાણું અણુકરવું રે;
શક્તિ ભાવ તણે અખ્યાસે, તે જસ અર્થે વરવું રે.”

૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન—દાળ ૨૭—ગાથા ૧૮મી.

પાપને નહિ કરવારૂપ મુખ્ય પ્રતિક્રમણ શક્તિમુગ્ધ અને ભાવમુગ્ધ અખ્યાસ કરતાં કરતાં સિદ્ધ થાય છે.

અથવા કહ્યું છે કે :—

‘પડિક્રમણું’ મૂલપદે કહ્યું, અણુકરવું પાપનું જેલ મેરે લાલ.

અપવાદે તેડનું હેતુ એ, અનુબંધ તે ચમ-રસ-મેલ મેરે.’

પ્રતિક્રમણ ગર્ભહેતુ સ્વાધ્યાય—દાળ ૬મી—ગાથા ૩૭.

મુખ્યપણે પાપ ન કરવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે. અપવાદે પાપ નહિ કરવાનો અનુબંધ પાડનાર પ્રતિક્રમણ પણ મુખ્ય પ્રતિક્રમણનો હેતુ છે. કારણ કે (પાપ નહિ કરવાનો) અનુબંધ એ જ અહીં સમતાડપી રસને વરસાવનાર મેઘ છે.

✓ શંકા ૩ : પ્રતિક્રમણ જૂનકાળના પાપનું જ હોઈ શકે, વર્તમાન કાળ અને અનાગત કાળના પાપનું પ્રતિક્રમણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

સુમાધાન : પ્રતિક્રમણ ગ્રન્થનો અર્થ ‘અશુભ યોગથી નિવૃત્તિ’ એટલો જ ફરીએ, તો અતીતકાલના દોષનું પ્રતિક્રમણ નિદાદારા ‘અશુભ યોગની નિવૃત્તિ,’ વર્તમાન કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ સંવર-દારા ‘અશુભયોગની નિવૃત્તિ’, અને અનાગત કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ

પરચક્ષ્ણાણુદ્વારા ‘અશુભ યોગની નિવૃત્તિ,’ એ રીતે ત્રણેય કાળના દોષોનું ‘પ્રતિક્રમણ’ કરી શકે છે.

શંકા ૪ : પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક સેવાની શું જરૂર છે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ એ સામાયિકનો જ એક બેદ છે. શાસ્ત્રમાં સામાયિક ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે: સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક. પ્રતિક્રમણ કરનારમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક હોય જ. સમ્યક્ત્વ સામાયિક એટલે મિથ્યાત્વ-મલ્લનો અપગમ અને તેથી ઊપજતી જિનવચનમાં શ્રદ્ધા. શ્રુત સામાયિક એટલે જિનોક્ત-તત્ત્વોનું સંક્ષેપથી કે વિરતારથી જ્ઞાન અને તેથી ઊપજતો અવિપરીત બોધ. દેશવિરતિ સામાયિક એટલે પાપની આંશિક નિવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન. સર્વવિરતિ સામાયિક એટલે પાપથી સર્વાંશ નિવૃત્તિ કરવારૂપ પ્રયત્ન. એ ચારેય પ્રકારના સામાયિકથી રચુત થવું તે ઔદયિક ભાવ છે. એ ઔદયિક ભાવમાંથી અર્થાત્ પરભાવમાંથી ખસીને, ફરી પાછું, સામાયિકરૂપી ક્ષાયોપશમિક ભાવ અર્થાત્ આત્મ-ભાવમાં જવું તે પ્રતિક્રમણ છે. પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક સેવાની જરૂર શા માટે છે ? તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. સામાયિક એ સાધ્ય છે અને પ્રતિક્રમણ એ સાધન છે. તેથી સામાયિકરૂપી સાધ્યને ત્રક્ષમાં રાખવાપૂર્વક જ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવી જોઈએ, એવું શાસ્ત્રકારોનું વિધાન છે.

શંકા ૫ : જેને અતિચાર લાગે તે જ પ્રતિક્રમણ કરે, ખીજને પ્રતિક્રમણ કરવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ કરવાનો અધિકારી ચતુર્વિધ સંઘ છે અને ચતુર્વિધ સંઘમાં સાધુ-સાધ્વી એ સર્વવિરતિધર છે અને શ્રાવક-શ્રાવિકા એ દેશવિરતિધર છે. જેઓ અવિરતિ હોવા છતાં જિનપ્રણીત માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા છે, તેઓ પણ સમ્યગ્દર્શનના ધારક અવશ્ય છે. જેઓને

સમ્યગ્દર્શન હજી પ્રાપ્ત થયું નથી પણ બવ-સંસાર ઉપર બદ્ધમાન નથી, તેઓ પણ તે ગુણ પામવાના અભિલાષુકે અવશ્ય હોય છે. પ્રતિક્રમણ સમ્યગ્દર્શનમાં લાગેલા અતિચાર, દેશવિરતિધર્મમાં લાગેલા અતિચાર અને સર્વવિરતિધર્મમાં લાગેલાં અતિચારની શુદ્ધિ કરાવે છે, તથા સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિના અધિકારી એવા બીજા જીવને પણ પોતાના ગુણસ્થાનને યોગ્ય વર્તન નહિ કરવાના કારણે લાગેલા અતિચારની શુદ્ધિ કરવા માટે છે. તેથી દોષની શુદ્ધિને ઇચ્છનાર સર્વ કોઈ આત્માઓ પ્રતિક્રમણના અધિકારી છે.

આવશ્યક નિયુક્તિમાં પ્રતિક્રમણ કરવાનાં ખાસ પ્રયોગનો બનાવતાં કહ્યું છે કે—

‘(પ્રસંગે) નિપિદ્ધનું આચરણ કરવાથી, વિદિતનું આચરણ ન કરવાથી, જે વસ્તુ જે રીતે શ્રદ્ધેય હોય, તે વિષે અશ્રદ્ધા કરવાથી, તથા માર્ગથી વિરદ્ધ પ્રરૂપણા કરવાથી જે દોષો લાગ્યા હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.’*

આ ચારેય વસ્તુઓ સદૃશસંધને લાગુ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ ઉત્પત્તિના અર્થો મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડે છે. તેથી એ ચારેય દોષોનું જેમાં પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રતિક્રમણ સૌ કોઈ આત્માર્થિ જીવને ઉપકારક છે.

શુવિદિતશિરોમણિ આચાર્યપુરંદર શ્રીદરિભદ્રચૂરીશ્વર દરમાવે છે, કે—

‘નિપિદ્ધનું આસેવન આદિ જે કારણ માટે પ્રતિક્રમણના વિષય-રૂપ કહેલ છે, તે કારણ માટે આ પ્રતિક્રમણ બાવશુદ્ધિનું—અંતઃકરણની

* પટિતિદ્વાગં કરણે ક્રિયાણમકરણે પટિકમર્ગ ।

અસાદ્ધણે ચ તદ્દા વિવરીયપરુચ્ચગાણ ચ ॥

નિર્મળતાનું પરમ-પ્રકૃષ્ટ કારણ છે. * કારણ કે—એમાંનો એક એક દોષ પણ જે તેમાંથી પાછું કરવામાં ન આવે તો અનન્તગુણ સુધી ય દારણ વિપાક આપનારો થાય છે.

શંકા ૬ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી હોય છે. તેનાં સૂત્રોનો અર્થ જેઓ જાણતા હોતા નથી તેઓની આગળ એ સૂત્રોને બોલી જવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ જાગતો નથી, કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સંધાતું નથી, તો તેના અદ્યે સામાયિક કે સ્વાધ્યાય આદિ કરે તો શું બોલું ?

સમાધાન : ‘ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી છે ’ એમ તે જ કહે, કે જે ધર્મ માટે ક્રિયાની આવશ્યકતા ગિલકુલ માનતો નથી અને માત્ર વાતો કરવાથી જ ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવી બોટી શ્રદ્ધા ધારણ કરતો હોય છે. ધર્મનો પ્રાણ જ ક્રિયા છે, અને ક્રિયા વિના કદી મન, વચન કે કાયા સ્થિર થઈ શકતાં નથી, એવું જેને જ્ઞાન છે, તેને મન તો પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તદ્દન ટૂંકી અને સૌથી અધિક રસમય છે. ઉભય સંધ્યાએ કરવાનું તેનું વિધાન કરેલું હોવાથી, તથા તે સમયે લૌકિક પણ કોઈ કાર્યો (શોદસ્વભાવથી જ) કરાતાં નહિ હોવાથી નિર્ચય જતો તે કાળ સાર્યક કરી સેવાનો અપૂર્વ ઉપાય પ્રતિક્રમણની ક્રિયા છે. વળી, જ્ઞાનાભ્યાસ માટે પણ તે કાળ અસ્વાધ્યાયનો છે તથા અકાળે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવાથી ઊલટો અનર્થ થાય છે. તેથી પ્રમાદમાં જતાં તે કાળને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે પસાર કરવાની અપૂર્વ યાત્રી પણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં રહેલી છે. પ્રતિક્રમણ જેવી ટૂંકી અને સંધ્યાવખતની બે ઘડીમાં પૂરી થતી ક્રિયાને લાંબી કે કંટાળાભરેલી કહેવી તે જીવના પ્રમાદરૂપી કટ્ટર શત્રુને પુષ્ટિ આપનારું અજ્ઞાન-કથન છે.

* નિષિદ્ધાસેવનાદિ યદ્વિષયોઽસ્ય પ્રકીર્તિતઃ ।

તદેતદ્વાવસંશુદ્ધેઃ કારણં પરમં મતમ્ ॥ યોગવિન્દુ ગાથા-૪૦૦

વળી, પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો પણ ધણા દૃઢાં છે, તેનો શબ્દાર્થ કે ભાવાર્થ નહિ જાણનારા પણ તેનો ઐદંપર્યાર્થ સમજી શકે છે. પ્રતિક્રમણનો ઐદંપર્યાર્થ ‘પાપથી પાછા ફરવું’ તે છે. પાપમાં પ્રવૃત્તિ તે સૌને ‘અનાદિ અભ્યાસથી’ અનુભવસિદ્ધ છે. “પાપમાં પ્રવૃત્તિ ફરનારને તે પાપ અને તેના અનુબંધથી પાછા ફરવાની ક્રિયા, તે પ્રતિક્રમણ” એવો રહસ્યાર્થ સૌ કોઈના ખ્યાલમાં આવી શકે તેવો છે. એ અર્થને ખ્યાલમાં રાખીને જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરે છે તેઓ સૂત્રના શબ્દો અને તેના અર્થને ન જાણતા હોય તોપણ તેને જાણનારના મુખે સાંભળવાથી અથવા તેને જાણનારના જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા ધારણ કરીને સ્વમુખે પણ જોણવાથી અવશ્ય શુભભાવ પામી શકે છે. એ વાતની સાક્ષી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના રચયિતા સદસાવધાની શ્રીમુનિ-સુન્દરસૂરિજી નીચેના શબ્દોમાં પૂરે છે.

‘તે પુરુષોને ધન્ય છે કે જેઓ સ્વયં જ્ઞાની નથી છતાં શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પરના ઉપદેશનો લેશ અંશ પામીને, કષ્ટસાધ્ય એવા અનુષ્ઠાનોને વિષે આદરજાદ રહે છે. કેટલાક આગમના પાઠો હોવા છતાં અને આગમના પુસ્તકોને પોતાની પાસે ધારણ કરવા છતાં, આ ભોક્ષ અને પરભોક્ષમાં સ્થિત કર દર્શોને વિષે કેવળ આજ્ઞા હોય છે. પરભોક્ષને હજીનાર એવા તેઓનું ભાવિ કેવું થશે ?’*

અહીં, બીજાના ઉપદેશથી પણ સત્કર્મ કરનારા અને સ્વયં અભણ હોવાથી તેના વિશેષ અર્થ નહિ જાણનારા પુરુષોને પણ શ્રીમુનિસુન્દર-સૂરિજી મહારાજ ધન્ય કહે છે અને બણેલા પણ આજ્ઞાને “પરભોક્ષ

* ધન્યાઃ કેડપ્યનધીતિનોડપિ સદનુષ્ઠાનેષુ વદ્ધાદરાઃ

દુઃસાધ્યેષુ પરોપદેશલવતઃ શ્રદ્ધાનંશુદ્ધાશયાઃ ।

કેચિત્વાગમપાઠિનોડપિ દધતસ્તતુસ્તકામ્ ચેડલસાઃ

અગ્રાડમુત્ર દિતેષુ કર્મસુ કયં તે ભાવિનઃ પ્રત્યહાઃ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અધિકાર ૮—શ્લોક ૭

અગાડનારા” કહે છે, કારણ કે—“ક્રિયા જ સુગતિનો હેતુ છે, માત્ર જ્ઞાન નહિ,” એમ તેઓ ગીતાર્થદષ્ટિએ જાણે છે. ક્રિયામાં જેટલું જ્ઞાન ભળે તેટલું દ્વંધમાં સાકર બાળ્યા જેવું છે, પણ સાકરના અભાવે દ્વંધને પણ દ્વંધ માનીને ન પીવું, એવું વચન શ્લોકમાં પણ દ્રાઢ ઘોષણું નથી, તો લોકોત્તરશાસનમાં “સૂત્રના અર્થ નહિ જાણવામાત્રથી સૂત્રાનુસારી ક્રિયાને વિષે અપ્રમત્ત રહેનારનું દ્રાઢ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી,” એમ કોણ કહે? તેઓ જ કહે, કે જેઓ! સૂત્રની મંત્રમયતાને અને તેના રચયિતાઓની પરમ આપ્તતાને સદ્દત્તના ન હોય. “આપ્ત પુરુષોના રચેલાં સૂત્રો મંત્રમય હોય છે અને તેથી મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ પાપ-કર્મની દુષ્ટ પ્રકૃતિઓનું વિષ સમૂહ નાશ પામે છે.” એમ જાણનાર અને જ્ઞાનનાર ‘પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના સૂત્રોનું’ ત્રિવિધપૂર્વક ઉચ્ચારણ અને શ્રવણ (તથાવિધ અર્થ ન જાણવા છતાં) એકાંત કલ્યાણ કરનારું છે,’ એવી શ્રદ્ધામાંથી કદી પણ ચલિત થતા નથી.

શંકા ૭ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, ગુરુવંદન, કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ષ્ણાણની શું આવશ્યકતા છે ?

સમાધાન :—પ્રતિક્રમણ જેમ સામાયિકનું અંગ છે તેમ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ પણ સામાયિકનાં અંગો છે. સામાયિકરૂપી સાધ્યની સિદ્ધિ માટે જેટલી આવશ્યકતા પ્રતિક્રમણરૂપી સાધનની છે, તેટલી જ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિની છે. બીજી રીતે કહીએ તો-ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ સામાયિકના જ ભેદો છે, તેથી સામાયિકથી જુદા નથી. એટલે પરસ્પર સાધ્ય-સાધનના ભાવરૂપે રહેલાં છે. જેમ સામાયિકનું સાધન ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ છે તેમ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિનું સાધન સામાયિક છે, અથવા ગુરુવંદન છે, અથવા પ્રતિક્રમણ છે, અથવા કાયોત્સર્ગ છે, અથવા પચ્ચક્ષ્ણાણ છે. પચ્ચક્ષ્ણાણથી જેમ સમભાવલક્ષણ સામાયિક વધે છે, તેમ સામાયિકથી પણ આશ્રવનિરોધરૂપ કે તૃણા-

છેદરૂપ પચ્ચક્ષ્ણાણુ-ગુણુ વૃદ્ધિ પામે છે. અથવા સામાયિકથી જેમ કાયોત્સર્ગ એટલે કાયા ઉપરથી મમતા છૂટીને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ કાયોત્સર્ગ-કાયા ઉપરના મમત્વનો ત્યાગ એ પણ સમભાવરૂપ સામાયિકની જ પુષ્ટિ કરે છે. એ જ રીતે, ત્રિકાલવિષયક સાવધયોગની નિવૃત્તિરૂપ પ્રતિક્રમણ જેમ સામાયિકથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ સાક્ષાત્ સાવધયોગની નિવૃત્તિના પચ્ચક્ષ્ણાણુરૂપ સામાયિકથી પ્રતિક્રમણની પુષ્ટિ થાય છે. સમભાવલક્ષણુ સામાયિક જેમ સમભાવપ્રાપ્ત સુગુરુની આજ્ઞાના પાલન-રૂપ ભક્તિાનું પ્રયોગક છે, તેમ સમભાવપ્રાપ્ત સુગુરુના વંદનરૂપ વિનય પણ સમભાવરૂપ સામાયિક ગુણુને વિકસાવનાર છે. એ રીતે હજી આવશ્યકો પરસ્પર એકબીજાના પૂરક અને એકબીજાના સાધક છે. તેથી તે હજી ય મળીને ચારિત્રગુણુ પુષ્ટ કરે છે. અથવા ચારિત્ર એક જેનો વિભાગ છે એવા (પંચાચારમય) પંચવિધ મુક્તિમાર્ગનું તેથી આરાધન થાય છે. શ્રીગિનેશ્વરદેવે દરમાવેક્ષો મુક્તિમાર્ગ એ પંચાચારના પાલન-સ્વરૂપ છે, દારણુ કે આત્માના મુખ્ય ગુણુ પાંચ છે. એ પાંચેયને વિકસાવનાર આચારના પરિપૂર્ણ પાલન વિના આત્મગુણોના સંપૂર્ણ લાભરૂપ મુક્તિરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ હજી ય આવશ્યકોથી આત્મ-ગુણોનો વિકાસ કરનાર પાંચે ય આચારોની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ? તેને વર્ણવતાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ દરમાવે છે, કે—

‘ સાવધ યોગોનું વર્જન અને નિરવધ યોગોનું સેવન, એ સ્વરૂપ-સામાયિક વડે ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ થાય છે. ’*

* ચારિત્તસ્ત વિમોહો કીરદ્ સામારૂણ કિલ દ્વ યં ।

સાવર્જયરજોગાણ વજ્જના સેવણત્તણઓ ॥

ધ્વાદિ ચતુઃશરણુ-પ્રકીર્ણુક માયા ૨ થી ૭.

જિનેશ્વરોના અદ્ભુત ગુણોના ઉત્કૃષ્ટનરવરૂપ ચતુર્વિંશતિરતવવડે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત એવા ગુરુઓને વિધિપૂર્વક વંદન કરવાથી જ્ઞાનાચાર આદિ આચારોની શુદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાનાદિક ગુણોમાં થયેલી રમ્યવ્રતાઓની વિધિપૂર્વક નિન્દા આદિ કરવારૂપ પ્રતિક્રમણવડે જ્ઞાનાદિ તે તે આચારોની શુદ્ધિ થાય છે.

પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા એવા ચારિત્રાદિના અતિચારોની પ્રણયિકૃતિસારવરૂપ કાયોત્સર્ગવડે શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી ચારિત્રાદિ આચારોની શુદ્ધિ થાય છે.

મૂલ-ઉત્તરગુણોને ધારણ કરવારૂપ પચ્ચક્ષ્માણુ વડે તપાચારની શુદ્ધિ થાય છે.

તથા સામાયિક આદિ સર્વ આવશ્યકોવડે વીર્યાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે.

આ રીતે છએ ય આવશ્યકો પાંચે ય પ્રકારના આચારને વિશુદ્ધ કરે છે. પંચાચારનું પાલન એ જ ખરું ચારિત્ર છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને તૃતીયવૈધના ઔપધરૂપ (અર્થાત્ દોષ હોય તો તેને દૂર કરે, અને ન હોય તો ઉપરથી ગુણ કરે) ઉપમા શાસ્ત્રકારોએ આપી છે, તે આથી સાર્થક થાય છે.

પ્રતિક્રમણવડે ચારિત્રાદિ આચારોમાં લાગેલા દોષો દૂર થાય છે અને આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય આદિ ગુણોની પુષ્ટિ થાય છે. “પ્રતિક્રમણરૂપી વ્યાયામ વિના આત્મગુણોની પુષ્ટિ કરવારૂપ કાર્યની સિદ્ધિ બીજા કોઈ ઉપાયવડે શક્ય નહિ હોવાથી જ પ્રત્યેક તીર્થપતિના શાસનમાં તે વિહિત થયેલું છે” એ વાત પ્રત્યેક તીર્થપતિઓના મુનિઓના વર્ણનોમાં શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવી છે. તેવાં એચાર વર્ણનો અહીં આપવાથી તે વિષયની પ્રતીતિ દઢ થશે.

(૧) શ્રી મહાવીર ભગવાનનો જીવ નયસારના ભવમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ત્રીજા ભવે શ્રી ઋષભદેવસ્વામીના પૌત્ર અને ભરત ચક્રવર્તિના પુત્ર ‘મરીચિ’ તરીકે ઉત્પન્ન થયો. તેણે શ્રી ઋષભદેવસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી અને સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો, તે વાત જાણાવવાને પ્રસંગે નિર્ધુક્તિકાર ભગવાન શ્રી ભદ્રાહરસ્વામિજી આવશ્યકમૂત્રની નિર્ધુક્તિમાં કરમાવે છે, કે—

‘મરિઈં વિ સામિપાસે વિહરઈ તવસંજમસમગ્ગો ।

સામાઈયમાઈંયં ઇક્કારસમાઝ જાવ અંગાઝ ।

उज्जुत्तो भत्तिगग्गो अहिज्झिओ सो गुहसगासे ॥’

આ. નિ. ગાથા ૩૬-૩૭

તપ અને મેયમથી સહિત એવા મરીચિ, સ્વામીની સાથે વિચરે છે. ઉઘમી અને ભકિતમાન એવા તે ગુરુ પાસે સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગ પર્યંત ભણ્યા.

(૨) ‘જ્ઞાતધર્મકથા’ નામના છઠ્ઠા અંગમાં નીચેના ઉદ્દેશો છેઃ
‘શૈલકજ્ઞાત’ નામે પાંચમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે, કે—

(ક) ‘ત્યારજ્ઞાતે તે ‘થાવચ્ચાપુત્ર’ શ્રી નેમિનાથસ્વામીના તથાપ્રકારના શુભવિશિષ્ટ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરે છે.’

(લ) x x x તે પછી મુંડ ચર્ચને દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ ‘શુક’ નામના મહર્ષિ સામાયિકથી માંડીને ચૌદ પૂર્વોનું અધ્યયન કરે છે.

(મ) ‘શૈલક’ નામના રાજા પણ ‘શુક’ નામના મહર્ષિ પાસે ધર્મનું અવળ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તથા સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કરે છે.

(ઘ) ‘તેતલી જ્ઞાત’ નામના ચૌદમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉદ્દેશ્ય છે :—

‘તે વારે તેતલિપુત્ર નામના મંત્રીશ્વરને શુભ પરિણામના યોગે જ્ઞાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. જ્ઞાતિસ્મરણજ્ઞાનવડે પોતાનો પૂર્વભવ જાણી સ્વયમેવ દીક્ષા અંગીકાર કરી ‘પ્રમદ્ધવન’ નામના ઉદ્યાનમાં સુખપૂર્વક ખેસીને ચિંતવન કરતાં કરતાં પૂર્વે ભણેલાં સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો સ્વયમેવ સ્મૃતિપથમાં આવ્યા.

(ઙ) ‘નંદીકૃણ જ્ઞાત’ નામના પંદરમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉદ્દેશ્ય છે :—

‘ધન સાર્થવાહે’ ધર્મનું શ્રવણ કરી પોતાના મોટા પુત્રને કુટુંબનો ભાર સોંપી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી, અને સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કર્યો.’

(ચ) ‘અમરકંડા જ્ઞાત’ નામના સોળમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉદ્દેશ્ય છે :—

‘તે વારે યુધિષ્ઠિર પ્રમુખ પાંચે ય અણુગારેએ સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કર્યો’ x x x x તે વાર પછી દ્રૌપદી નામની આર્યા, સુવ્રતા નામની આર્યા પાસે, સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.’

(છ) ‘જ્ઞાતધર્મ’ના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં શ્રી પાર્થનાથ-સ્વામીના સમયનો નીચેનો ઉદ્દેશ્ય છે—

‘તે વાર પછી ‘શ્રીકાલી’ નામની આર્યા શ્રીમતી ‘પુષ્પચૂલા’ નામની આર્યા પાસે સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કરે છે.’

(૩) ભગવતીસૂત્રમાં શ્રી મહાબલ નામના રાજકુમારનો નીચે

મુજળ અધિકાર છે—(તેરમા જિનપતિ શ્રીવિમલનાથસ્વામીના શાસનમાં તે થયા છે.)—

‘તે વાર પછી શ્રીમહાબલ નામના અણુગાર શ્રીધર્મઘોષ નામના અણુગારની પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો ભણે છે.

(૪) ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં શ્રી ‘સ્કંદચરિત’નું વર્ણન નીચે મુજબ છે :—

તે ‘સ્કંદક’ નામના અણુગાર અમણુ ભગવાન મહાવીરના તથા૩૫ રથવિરો પાસે સામાયિકાદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.’

એ રીતે, શ્રી ઋષભદેવસ્વામીથી આરંભીને શ્રી વર્ધમાન-સ્વામી પર્યંત બધા તીર્થપતિઓના સાધુઓ, સામાયિક જેની આદિમાં છે, એવાં અગિયાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વોનો, નિયમિત અભ્યાસ કરે છે. તે એમ સૂચવે છે, કે—“દરેક મુનિઓને સામાયિક આદિ આવશ્યકોનું અધ્યયન નિયત છે.” કારણ કે-પંચાચારની શુદ્ધિનું તે અનન્ય સાધન છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ આત્માના ગુણો શાશ્વત છે, અને તેને મલિન કરનાર કર્મનું આવરણ અનાદિકાળનું છે. તે આવરણ દહાવનાર અને મલિનતા દૂર કરનાર ઉપાય પણ શાશ્વત જોઈએ, તેથી પ્રત્યેક તીર્થકરના શાસનમાં તે અવશ્ય હોય જ. એ રીતે આવશ્યક અને પ્રતિક્રમણ ક્રિયાની ઉપયોગિતા તીર્થકરદેવોએ સ્થાપિત કરેલી છે અને ચતુર્વિધ મંથે પ્રતિદિનની સામાચારીમાં તેને માન્ય કરેલી છે. કુદરતનો પણ તે જ ક્રમ છે. મુમુક્ષુ આત્માઓને શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો તે પ્રતિદિનનો વ્યાયામ છે. શારીરિક વ્યાયામ જેમ શરીરને તંદુરસ્તી બક્ષે છે, તેમ આ આત્મિક વ્યાયામ આત્માને બાવતંદુરસ્તી આપે છે. કહ્યું છે કે—સમ્યગ્ દર્શનને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ જે શુભ ક્રિયા ગુર્નોદિ * સમક્ષ કરાય છે તે સમ્યગ્ વ્યાયામ છે.

* ગુર્વોદિસમીપાઘ્યાસિનઃ શુભા યાં ક્રિયા સમ્યગ્દર્શનોત્પાદનશક્તા સા સમ્યગ્ વ્યાયામઃ । તત્ત્વાર્થ સિદ્ધસેનીય ટીકા—૫૪ પૃ. ૫૭.

શંકા ૮ : એક પ્રતિક્રમણને બદલે પાંચ પ્રતિક્રમણ કેમ ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ એ દોષશુદ્ધિ અને ગુણપુષ્ટિની ક્રિયા છે. દોષ એટલે કચરો. આત્મારૂપી ઘરની અંદર કચરોના સંબંધથી દોષરૂપી કચરો (Foreign matter) નિરંતર એકઠો થાય છે. તેને દર પંખવાડિયે, દર ચાતુર્માસીએ અને દર સંવત્સરીએ વધારે પ્રયત્નપૂર્વક સાફ કરવાથી જ દૂર થઈ શકે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રતિક્રમણ કરમાવ્યાં છે, તેમાં પ્રથમ દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કરમાવવાનું કારણ એ છે, કે—તીર્થની સ્થાપના દિવસે થાય છે અને તીર્થની સ્થાપનાના પ્રારંભથી જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે. હલું છે, કે—

‘ અહીં, તીર્થ દિવસપ્રધાન છે, અર્થાત્ તીર્થની ઉત્પત્તિ દિવસે થાય છે, માટે પ્રથમ પ્રતિક્રમણ પણ દૈવસિક જ હોય છે.* ’

તીર્થ-સ્થાપના થાય, તે દિવસથી જ શ્રીગણધર ભગવંતો પણ નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે જે દિવસે શાસન સ્થપાય તે દિવસથી જ આવશ્યકમૂત્રની આવશ્યકતા પડે છે. તેથી એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કે—આવશ્યકમૂત્ર ખુદ ગણધરરચિત જ છે, પણ અન્યરચિત નથી.

શંકા ૯ : પ્રતિક્રમણ તો ક્રિયારૂપ છે, તેથી તેના વડે અધ્યાત્મની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન : અધ્યાત્મનું ઉપરચોટિયું જ સ્વરૂપ સમજનારને આ શંકા થાય છે. અધ્યાત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનારને તો પ્રતિક્રમણની સમગ્ર ક્રિયા અધ્યાત્મસ્વરૂપ જ લાગે છે. ‘ અધ્યાત્મ ’ શબ્દનો

* इह यस्माद्विषादि तीर्थं दिवसप्रधानं च तस्माद्दैवसिकमादाविति ।

વ્યુત્પત્ત્યર્થ અને રૂઢ્યર્થ બન્નેને સમજાવવાને પ્રસંગે ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્
યશોવિજયજી મદારાજ દરમાવે છે. કે—

‘ આત્માને ઉદ્દેશીને જે પંચાત્માનું પાલન થાય તે અધ્યાત્મ છે. ’
બીજી વ્યાખ્યામાં ‘ આવ વ્યવહારથી ઉપશૃંદિત મૈત્ર્યાદિયુક્ત ચિત્ત તે
અધ્યાત્મ છે. ’*

આ બન્ને ય વ્યાખ્યામાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયને અધ્યાત્મ માનેલું
છે. એકથી ક્રિયા જેમ અધ્યાત્મ નથી તેમ એકલું જ્ઞાન પણ અધ્યાત્મ
નથી. એ જ વાન રૂપક કરી પોતે કહે છે, કે—

‘ મોહનો અધિકાર જે આત્માઓ ઉપરથી ચાલ્યો ગયો છે, એવા
આત્માઓની આત્માને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ક્રિયા, તેને જિતેશ્વરે અધ્યાત્મ
કહે છે.†’

આગળ ચાલતાં તેઓ દરમાવે છે કે—‘ જેમ પાંચે ય પ્રકારના
ચારિત્રામાં ‘ સામાયિક ચારિત્ર ’ રહેલું છે, તેમ સર્વ પ્રકારના મોક્ષસાધક
વ્યાપારોમાં ‘ અધ્યાત્મ ’ અનુગત છે. ”

છેલ્લે છેલ્લે તેઓ રૂપક કરે છે, કે—

* આત્માનમધિકૃત્ય સ્યાદ્, ચઃ પદ્માચારત્તારિમા ।

શબ્દયોગાર્થનિપુણસ્તદધ્યાત્મં પ્રવક્ષતે ॥

રૂઢ્યર્થનિપુણસ્વાદુચિત્તં મૈત્ર્યાદિવાસિતમ્ ।

અધ્યાત્મં નિર્નલં વાચ્યવ્યવહારોપવૃદ્ધિતમ્ ॥

અધ્યાત્મોપનિષન્ પ્રકરણન્—શ્લોક-૨-૩

† ગતમોહાધિકારાણાન્નાત્માનમધિકૃત્ય ચા ।

પ્રવર્તતે ક્રિયાશુદ્ધા, તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ॥

અધ્યાત્મજાર અધિકાર-૨.

‘ એ કારણે—જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયરૂપ અધ્યાત્મ છે, અને તે નિર્દમ્બ આચારવાળા પુરુષોને જ વૃદ્ધિ પામે છે.’*

ક્રિયાને કેવળ કાયાની એટલા કહીને જેઓ જાનને જ ‘અધ્યાત્મ’ માને છે તેઓનું જીવન નિર્દમ્બ બનવું સંભવિત નથી, કારણ કે—જીવનની અવસ્થામાં મન બળ્યા વિના કેવળ કાયાથી ક્ષણપણે ક્રિયા થઈ શકતી નથી. સંશરીરી અવસ્થામાં જેમ માનસિક ક્રિયા કેવળ આત્માથી થઈ શકતી નથી, તેમ કાયાની કે વાણીની ક્રિયા કેવળ કાયા કે કેવળ વાણીથી થઈ શકતી નથી. વાણીનો વ્યાપાર કાયાની અપેક્ષા રાખે છે, અને મનનો વ્યાપાર પણ કાયાની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી જ રીતે મનને વ્યાપાર જેમ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વાણી અને કાયાનો વ્યાપાર પણ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. આત્મપ્રદેશોનું કંપન થયા વિના મન, વચન કે કાયા, ત્રણમાંથી એકે ય યોગ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેથી, ત્રણે ય યોગોવડે થતી શુભ કે અશુભ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, પણ આત્માને છોડીને કેવળ પુહ્ન કરતું નથી, એમ માનનારા જ નિર્દમ્બ રહી શકે છે. જૈનમતમાં “અધ્યાત્મ”ના નામે થોડો પણ દમ્બ નભી ન શકતો હોય તો તેનું કારણ આ જ છે. છતાં જેઓ વેદાન્ત કે સાંખ્યમતની જેમ આત્મા કે જીવને સંશરીરી અવસ્થામાં પણ સર્વથા નિત્ય કે પુષ્કરપત્રવત્ નિર્લેપ માને છે, તેઓના જીવનમાં વહેલા કે મોડા દમ્બનો પ્રવેશ થયા સિવાય રહેતો નથી. શુદ્ધ અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સમન્વયમાં છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં પાણી અને તેના રસની માફક કે દૂધ અને તેની મીઠાશની માફક જ્ઞાન અને ક્રિયા એકબીજાને મળી ગયેલી છે, તેથી તે નિર્લેપ અધ્યાત્મ છે.

* અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निरर्द्धमाचारशालिनाम् ॥ ૧ ॥

શાંકા-૧૦ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં યોગ ક્યાં છે ?

સમાધાન : સાચો યોગ મોક્ષસાધક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયસ્વરૂપ છે. ભગવાન શ્રી હરિસદસૂરિજી યોગવિનિશ્ચય નામના ગ્રન્થ-રત્નમાં દર્શાવે છે, કે—

‘મુક્ત્યેષ જોયણાઓ, જોગો સર્વો વિ ધમ્મવાવારો ।’

અથવા—ઉપાધ્યાય ભગવંત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ દર્શાવે છે તેમ—

‘મોક્ષેણ યોજનાયોગઃ સર્વોડ્યાચાર દૃષ્યતે ।’

છવને પરમ સુખસ્વરૂપ મોક્ષની સાથે જોડનાર—સંબંધ કરાવી આપનાર—સર્વ પ્રકારનો ધર્મવ્યાપાર—સર્વ પ્રકારનું ધર્મઆચરણ, એ યોગ છે. ળીજ્ઞ શબ્દોમાં ‘મોક્ષકારણીજ્ઞ આત્મવ્યાપાર’ એ જ ખરેખર યોગ છે. અથવા ‘ધર્મવ્યાપારત્વમેવ યોગત્વમ્’ । ધર્મવ્યાપાર-પણું એ જ યોગનું ખરેખરું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સર્વાંશે જાય પડે છે, તેથી પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ સાચી યોગસાધના છે. તે સિવાય કેવળ આસન, કેવળ પ્રાણાયામ કે કેવળ ‘ધ્યાન’ ધારણા કે સમાધિની ક્રિયા એ મોક્ષસાધક યોગસ્વરૂપ જ નથી એવો નિયમ નથી. મોક્ષના ધ્યેયથી થતી અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિને ‘જેનાચાર્યોજી માન્ય રાખેલી છે, તેપણુ તેમાં જો દોષો અને બલરથાનો રહેલાં છે, તે પણુ સાથે જ જતાવ્યાં છે.* જૈનસિદ્ધાંત કહે છે કે—“કોઈ પણુ આસન, કોઈ પણુ રથાન કે કોઈ પણુ મુદ્રાએ, કોઈ પણુ કાળે અને કોઈ પણુ ક્ષેત્રે નથા કોઈ પણુ (જોડી, લેખી કે મૂળી) અવરથાએ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પામી શકે છે. તે સંબંધી કોઈ પણુ એક ચોક્કસ નિયમ નથી.

* ન ચ પ્રાણાયમાદિદૃઢયોગાધ્યામધિત્તનિરોધે પરમેન્દ્રિયજયે ચ નિશ્ચિત કપાયોડિતિ ‘જનાર્સ ન નિરંમડ’ (આ. નિ. ગા ૧૫૧૦) દ્વિયાયાગમેન યોગમનાથાનવિવ્રત્તેન ચઢુલે તસ્ય નિષિદ્ધલાન ।

પાતંજલ યોગદર્શન પાદ -

નિયમ એકમાત્ર પરિણામની શુદ્ધિનો અને યોગની સુસ્થતાનો છે. પરિણામની શુદ્ધિ કે યોગની સુસ્થતા જે રીતે થાય તે રીતે વર્તવું એ કર્મક્ષય કે મોક્ષલાભનો અસાધારણ ઉપાય છે અને તે જ વાસ્તવિક યોગ છે.” પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ પરિણામની શુદ્ધિ અને યોગની સુસ્થતાનો અનન્ય ઉપાય છે. તેથી તે પણ એક પ્રકારનો યોગ છે અને મોક્ષનો હેતુ છે.

શંકા ૧૧ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના જે લાભ યતાવવામાં આવે છે તે સત્ય જ હોય તો તે ક્રિયા કરનાર વર્ગમાં દેખાના કેમ નથી ?

સમાધાન : એનો આધાર દેખનાર (તપાસનારની) ની દષ્ટિ ઉપર છે. દેખનાર (તપાસનાર) જે દષ્ટિથી જુએ તે દષ્ટિ મુજબ તેને ગુણ કે દોષ મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તપાસનારે કંઈ દષ્ટિથી તેને જોવી જોઈ એ એનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો જોઈ એ. આપણે જોઈ આવ્યા, કે—“પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનેશ્વર ભગવંતોએ સુમુક્ત આત્માએ માટે અવસ્ય કર્તવ્ય તરીકે નિયુક્ત કરેલી છે, અને એ ક્રિયા કરવા માટેનાં સૂત્રો ખુદ ગણધર ભગવંતોએ તીર્થની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ રચેલાં છે તથા તેની વિધિયુક્ત આરાધના પણ તે જ દિવસથી ચતુર્વિધ સંઘ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ નિરપવાદપણે કરે છે.” શાસ્ત્રદષ્ટિએ મોટામાં મોટો લાભ તો સૌથી પ્રથમ આ પ્રભુ-આજ્ઞાના પાલનનો છે. ‘મળ્હ જિણાળં આળં’ । જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને માનો.’ ‘ધમ્મો આણાણ પહિવહ્ધો ।’ ‘ધર્મ આજ્ઞાથી બંધાયેલો છે’ ‘આણાણ ધમ્મો’ । ‘આજ્ઞાથી જ ધર્મ છે.’ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં શ્રી જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને પાલન કરવાનો અધ્યવસાય એ જ મોટામાં મોટો લાભ છે, એ જ મોટામાં મોટી ભાવશુદ્ધિ છે. આજ્ઞાપાલનના અધ્યવસાયપૂર્વક જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો શું પણ જિનમતનું એક નાનામાં નાનું ધર્માનુષ્ઠાન આચરે છે, તેઓને થતાં લાભની કોઈ સીમા નથી.

ભગવાન શ્રીહરિભંદ્રમૂર્તિ દરભાવે છે, કે— :

“ આ જિનોક્ત છે, આત્મપ્રણીત છે, એવા પ્રકારની ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક દ્રવ્યથી (અર્થાત્ લોભલાસચથી) પણ અદ્વલ દરાતું પ્રત્યાખ્યાન ભાવપ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ શુદ્ધિપ્રત્યાખ્યાન)નું કારણ અને છે. * ”

કારણ કે—આ જિનેશ્વરોએ કહેલ છે, એવા પ્રકારના બહુમાનના આશય દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાનના હેતુભૂત અવિધિ, અપરિણામ, લોભ-લાસચ, મંદોત્સાહ આદિ દોષોને દૂર કરી દે છે.

“ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનપ્રણીત છે, આત્માગમમાં કહેલી છે તથા ‘તે કર્મના ક્ષયનો હેતુ છે,’ એવા પ્રકારની અદ્વાપૂર્વક જોઓ તે ક્રિયા કરે છે તેઓની ક્રિયામાં અવિધિ આદિ દોષો રહેલા હોય, તોપણ તે કાલક્રમે નાશ પામે છે. જિનાચારાધનરૂપી આ મહાન લાભ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારાઓને મળે છે. માત્ર તે જોવાની દષ્ટિ નહિ હોવાના કારણે જ તે દેખાતો નથી.

હવે તે ક્રિયાનો લાભ જોવાની ખીજ એક દષ્ટિ છે, તે એ કે “પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દોષની શુદ્ધિ અને ગુણની વૃદ્ધિ માટે છે, તો તે કરનારના દોષ કેટલા ટળ્યા ? અને ગુણ કેટલા વધ્યા ?” પરંતુ ક્રિયાના આ લાભ જોવાની દષ્ટિ ઘણી જોખમી છે, કારણ કે ગુણ અને દોષ એ મૌનસિક વસ્તુ છે. ખીમના માનસિક ભાવોને જોવાનું સામર્થ્ય હંદરથમાં છે નહિ. તેમ કરવા જતાં બ્યવહારનો વિશેષ થાય છે. બ્યવહારના વિશેષથી તીર્થોનો જ વિશેષ થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ દરમાન્યું છે, કે—

* જિનોક્તમિતિ સદ્ભક્ત્યા, ગ્રહણે દ્રવ્યતોડપ્યદઃ ।

માધ્યમાનં મવેન્દ્રાવ-પ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥

હારિમદ્ર અષ્ટક ૮ શ્લોક—૮.

“ જો જનમતનો અંગીકાર કરવા ચાહતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય બેમાંથી એકેયને છોડશો નહિ, કારણ કે—વ્યવહારના વિશેષથી તીર્થનો વિચ્છેદ થાય છે અને નિશ્ચયના વિશેષથી સત્યનો વિચ્છેદ થાય છે.* ”

વ્યવહાર ક્રિયાપ્રધાન છે. નિશ્ચય ભાવપ્રધાન છે. સાધુની ક્રિયામાં રહેતો સાધુ, સાધુ તરીકે માનવાયોગ્ય છે; પણ ભાવથી તે સાધુ તરીકેના ભાવમાં હોય કે ન હોય, કારણ કે ભાવ તો ક્ષણિક અને અતીન્દ્રિય છે, ક્ષણવારમાં પલટા લે છે. ભાવના પલટવા માત્રથી સાધુનું સાધુપણું સર્વથા મટી જતું નથી, કારણ કે તે ક્રિયામાં સુસ્થિત છે. જેમ કે પ્રસન્નચંદ્ર રાઘર્ષિ ભાવથી સાતમી નારડીના દળિયાં એકત્ર કરતા હતા, પણ ક્રિયાથી સાધુલિંગમાં અને સાધુના આચારમાં હતા, તો તે શ્રેણિક આદિને વંદનીય હતા. ભાવ પલટાતાની સાથે ક્ષણવારમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનને અને ક્ષણવારમાં કેવળજ્ઞાનને યોગ્ય ગન્યા. તેથી માનસિક ગુણ-દોષ ઉપરથી જ ક્રિયાના લાભ-અલાભનું માપ કાઢવું કે તેને જ એક માપકયંત્ર ગનાવવું તે દોષદષ્ટિ છે, દ્વેષદષ્ટિ છે અથવા અજ્ઞાનદષ્ટિ છે. તે દષ્ટિનો ત્યાગ કરીને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જોવામાં આવે તો તે કરનારા પ્રભુ-આજ્ઞાના આરાધક બનતાં દેખાશે, અને પ્રભુ-આજ્ઞાની આરાધનાના પરિણામે મુક્તિમાર્ગના સાધક તરીકે લાગશે.

હવે ત્રીજી દષ્ટિ ‘ક્રિયાવડે પોતાના આત્માને લાભ થયો કે ગેરલાભ થયો?’ તેને જોવું તે છે. એ દષ્ટિ શાસ્ત્રવિહિત છે. ખીજના માનસિક ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર છે, પણ પોતાના ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર નથી. તે પણ જોવામાં ન આવે તો તીર્થ દર્શાવવા

* જઈ જિણમયં પવજ્જહ, તા મા વવહારનિચ્છણ મુયહ ।

इकेण विणा तित्थं. छिज्जह अन्नेण उ तच्चं ॥

—भगवती टीका

જતાં સત્યનો જ નાશ થાય છે. અહીં સત્ય એટલે તીર્થના આરાધનથી થતો આત્મિક ફાયદો અર્થાત્ મોક્ષ સમજવાનું છે. તે માટે પોતાના બાવેનું નિરીક્ષણ અવસ્થા કરવું જોઈએ. ક્રિયા કરવા છતાં પોતાના બાવો સુધરતા ન હોય, તો તે ક્રિયાને દ્રવ્યક્રિયા, સ્વકાર્ય કરવાને અસમર્થ એવી તુરંતક્રિયા માનવી જોઈએ. તે ક્રિયા કાં તો વિપક્રિયા હોવી જોઈએ, ગરલક્રિયા હોવી જોઈએ કે સંમૂર્છિત ક્રિયા હોવી જોઈએ.

આત્મોક્તિના પૌદ્ગલિક ફલની આકાંક્ષાથી થતી ક્રિયા વિપક્રિયા છે. પરત્તોક્તિનાં પૌદ્ગલિક ફલની આકાંક્ષાથી થતી તે જ ક્રિયા ગરલક્રિયા છે, અને આત્મોક્તિ કે પરત્તોક્તિના ફલની આકાંક્ષા ન હોય તોપણ ધન્યચિત્ત, અમનરૂપણે કે અનાભોગથી થતી ક્રિયા એ સંમૂર્છિત ક્રિયા છે. ક્રિયાના તે દોષો દૂર કરી, ઉપયોગયુક્ત બની, નિરાશંસભાવે, કેવળ મુક્તિ અને કર્મક્ષયના ઇરાદે ક્રિયા કરવી જોઈએ અથવા “ શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની બોલાર્થેદક, ત્રિભુવનજન માન્ય, પરમ પ્રકૃષ્ટ આજ્ઞાના પાલનની ખાતર ક્રિયા કરવી જોઈએ.” તેથી બાવ સુધરે છે, શુભ વિકસે છે અને દોષ ટળે છે; એટલા માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિઆદિ સૂરિપુંગવોએ સર્વધર્મવ્યાપારને મોક્ષનું કારણ કહેવા છતાં તેની સાથે ‘ પરિશુદ્ધ ’ એવું વિશેષણ લગાડેલું છે.

‘ પરિશુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર ’ મોક્ષનું કારણ છે. ત્યાં ‘ પરિશુદ્ધ ’ એટલે આશયની વિશુદ્ધિવાળો, ક્રિયાના પાંચ પ્રકારના આશય ‘ ષોડશક્ર ’ આદિ મન્યોમાં બતાવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ ‘ પ્રણિધાન ’ છે. પ્રણિધાન એટલે કર્તવ્યનાનો ઉપયોગ, આ મારું કર્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિ. એ બુદ્ધિ શાસ્ત્ર ઉપરના બદ્ધમાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રના આદિકર્તો અરિદંતદેવ છે. તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે “ આ ક્રિયા બતાવનાર શાસ્ત્ર છે, અને એ શાસ્ત્રના આદિ પ્રકાશક-આઘ પુરસ્કૃતાં શ્રીઅરિદંત પરમાત્મા છે, ” એ વાતિનું પ્રણિધાન રહેવાથી કર્તવ્યભાવના સતેજ

રહે છે. બીજા બાજુ અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન પણ ચાલુ રહે છે. તે માટે કહ્યું છે, કે—

‘શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી વીતરાગ આગળ કરાય છે અને વીતરાગને આગળ કરવાથી સર્વસિદ્ધિઓ નિયમા પ્રાપ્ત થાય છે.*’

જૈનદર્શનના મતે આ જ સાચું ઈશ્વરપ્રણિધાન છે. કેવળ ઈશ્વરનું નામ લેવાથી કે ભજન કરવાથી જ કલ્યાણ થઈ જશે, અથવા કેવળ વિવિધ પ્રકારનાં અનુયાન કરવામાત્રથી જ કલ્યાણ થઈ જશે, એમ જૈનશાસન એકાંતથી કહેતું નથી. જૈનશાસન તો એમ કહે છે, કે—“શાસ્ત્રને આગળ કરીને ચાલો. શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી શાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા તરીકે એક બાજુ વીતરાગનું અહુમાન અને ધ્યાન થાય છે. બીજા બાજુ પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કર્તવ્ય-કર્મમાં રત રહેવા માટે જરૂરી શ્રદ્ધાનું પણ પ્રાપ્ત થાય છે.” વીતરાગનું નામસ્મરણ, ભજન-કીર્તન કે અર્ચનપૂજન પણ શ્રી જિનમતમાં વીતરાગની આજ્ઞાના પાલન તરીકે કરવાનું ફરમાવ્યું છે, કારણ કે તે આજ્ઞાપાલનનો પરિણામ જ જીવને સિદ્ધિનું સાચું કારણ બને છે.

ક્રિયાનો બીજો આશય ‘પ્રવૃત્તિ’ છે. અહીં પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રયત્નનો અતિશય. પોતપોતાને ઉચિત એવા ધર્મસ્થાનને વિષે (ઉપાયવિષયક નૈપુણ્યયુક્ત અને ક્રિયાની શીઘ્ર સમાપ્તિની ઇચ્છાએ ઔત્સુક્યદોષથી રહિત) પ્રયત્નનો અતિશય તે પ્રવૃત્તિ છે.

ત્રીજો આશય ‘વિઘ્નજય’ છે. ધર્મમાં આવતાં-વિઘ્નો—અંતરાયોને દૂર કરવાનો પરિણામ, તે વિઘ્નજય કહેવાય છે. ધર્મના અંતરાય ત્રણ પ્રકારના છે: જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એને કંટકકલ્પ; જવરકલ્પ;

* ‘શાસ્ત્રે પુરસ્કૃતે તસ્માદ્ વીતરાગઃ પુરસ્કૃતઃ ।

પુરસ્કૃતે પુનસ્તસ્મિન્નિયમાત્ સર્વસિદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

—ભગવતી ટીકા

અને દિગ્બોદકરૂપ ક્ષત્રાં છે. શીતોષ્ણાદિ પરીપક્ષો એ કંટકકરૂપ વિદ્ય છે અને તેને તિતિક્ષાભાવના વડે દૂર કરી શકાય છે. તિતિક્ષા એટલે શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો સમભાવે સહન કરવાની વૃત્તિ. શારીરિક રોગો એ જ્વરકરૂપ છે. તેને હિતાદાર-મિતાદાર વડે દૂર કરી શકાય છે, અથવા "આ રોગો મારા શરીરની સ્થિતિને બાધક છે પણુ-આત્માના રચરૂપને નહિ," એ જાતિનો વિચાર કરવાથી છૂટી શકાય છે. મિથ્યાત્વાદિ-જનિત મનોવિભ્રમ એ દિગ્બોદકરૂપ નામનું તૃતીય વિદ્ય છે. તેને મિથ્યા-ત્વાદિની પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ વડે અને ગુરુઆજ્ઞાના પારતંત્ર્યવડે છૂટી શકાય છે. એ રીતે ત્રણેય પ્રકારના વિદ્યો દૂર કરવાથી ધર્મસ્થાનનું નિરંતરાય નિર્વિદ્ય આરાધન થઈ શકે છે.

‘સિદ્ધિ’ એ ચોથો અને ‘વિનિયોગ’ એ પાંચમો આશય છે. પ્રથમ ત્રણ આશયના સામટા સેવનથી ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે અને ‘સિદ્ધિ’ થયા પછી યથાયોગ્ય ઉપાય વડે બીજાને તેની પ્રાપ્તિ કરાવી શકાય છે. એ વિનિયોગ નામનો પાંચમો આશય છે. આ પાંચેય પ્રકારના આશયથી શુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર મોક્ષનું કારણ બની શકે છે, પણુ કેવળ ધર્મવ્યાપાર નહિ, કારણ કે વાસ્તવિક ધર્મ એ ‘પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું ચિત્ત’ છે.

પુણ્યોપગમ એ ચિત્તની પુષ્ટિ છે અને ધાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારી આંશિક નિર્મળતા એ ચિત્તની શુદ્ધિ છે. પ્રણિધાનાદિ આશયો-થી ચિત્તના એ બન્ને ય ધર્મો અનુક્રમે વધતા જાય છે અને તેની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિનો પ્રદર્શ મોક્ષમાં પરિણમે છે. આ આશયોથી શન્ય અનુદાન અનુબંધવાળું બનતું નથી. તેથી તેને કરવા છતાં શુદ્ધિનો પ્રદર્શ થવાને બદલે અશુદ્ધિ કાયમ રહે છે.

એ રીતે ક્રિયાની પાછળ આશય બળે છે, ત્યારે તે બન્નેય મળીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. આશયશુદ્ધિપૂર્વકની પ્રતિનિધિવાળી ક્રિયા વિશેષે

કરીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. કારણ કે તેમાં સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન એ પાંચે પ્રકારના યોગોની વિશિષ્ટ આરાધના રહેલી છે.

૧ સ્થાન—કાયોત્સર્ગોદિ આસનવિશેષ.

૨ વર્ણ—ક્રિયામાં ઉચ્ચારાના સૂત્રના અક્ષરો.

૩ અર્થ—અક્ષરોમાં રહેલા અર્થવિશેષનો નિર્ણય.

૪ આલંબન—બાહ્ય પ્રતિમા, અક્ષર સ્થાપના આદિ વિષયક ધ્યાન.

૫ અનાલંબન—બાહ્ય રૂપી દ્રવ્યના આલંબનરહિત કેવળ નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત આ પાંચેય પ્રકારનો વિશિષ્ટ યોગ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સધાય છે. તેમાં સ્થાન અને વર્ણ, એ એ ક્રિયાયોગ છે. કારણ કે સ્થાન એ શારીરિક અને વર્ણ એ વાચિક ક્રિયારૂપ છે, અને અર્થ, આલંબન તથા અનાલંબન એ ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે, કારણકે તે માનસિક વ્યાપારરૂપ છે.

એ રીતે, આશય શુદ્ધિપૂર્વક કરાતી આ ક્રિયા તીર્થના રક્ષણ સાથે મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિના હેતુભૂત થાય છે. “લાયકંકલુને આરસી”ની જરૂર નથી. ક્રિયા કરીને તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ અનુભવવો એજ તેને સમજવાનો રાજમાર્ગ છે.

શંકા ૧૨ : પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઉપર અનેક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. આ નવું પુસ્તક પ્રગટ કરવાની જરૂર શી છે ?

સમાધાન : આમ તો પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઉપર કોઈ પણ પુસ્તક બહાર પાડવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે—સૂત્રો અદ્વય છે, અને તે પુસ્તક વિના પણ મુખપાઠ કરાવી શકાય એમ છે. ૨૫-૫૦ વર્ષ પહેલાના સમયમાં એ રીતે જ થતું હતું. તથા તેનો અર્થ—ભાવાર્થ—ઐદંબર્યાર્થ વગેરે વિસ્તૃત રૂપમાં નિયુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણ, ટીકા વગેરેમાં લખાયેલો મોજૂદ

છે. તથા તેને બાલુનારા, બણાવનારા અને સમજાવનારા સાધુ-સાધ્વીઓ વગેરે પણ મળ્યા આવે છે. પરંતુ પ્રજ્ઞતા દુર્બોધ્યની વાત છે, કે હેલ્લા દોઢસોળસો વર્ષથી પરદેશી રાજ્ય અને તેના સંસર્ગ અને શિક્ષણથી તેની અનાય સંસ્કૃતિનો અસર દેશભરમાં વ્યાપી ગયેલી છે. જે બાપામાં સૂત્રો અને તેની દીકા વગેરે રચાયેલાં છે, તે બાપા શૂદ્ધાઈ ગઈ છે. તેની જગ્યાએ નવી જ બાપા લોકોના મોઢે અને નવા જ વિચારો લોકોના મગજે ચઢી ગયાં છે. તેથી આર્ય સંસ્કૃતિ, આર્ય ધર્મ, ક્રિયાઓ અને આર્ય આચારો હુસ્તપ્રાય જનતા જાય છે, અને તેની સામે બહારની અસરથી અનેક જાતના ઝિલટા વિચારો લોકોના મગજમાં ધૂસી ગયા છે. તે જ એક કારણે પ્રતિક્રમણ જેવી મહત્ત્વની ક્રિયા પ્રત્યે અને તેના મંત્ર-મય અર્થગર્ભિત મહાન સૂત્રો અને તેના અભ્યાસપરત્વે પાગ એક પ્રકારની બેદરકારી કે બેદિલી ફેલાતી જાય છે. તેનાથી થતાં અનિષ્ટ અટકાવવા માટે આજરુથી પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો અને તેના અર્થો સમ-જાણવા માટે અનેક પ્રકારનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે અને તેથી તેના ઉપર થોડીધણી શ્રદ્ધા અને તેનું થોડુંધણું જ્ઞાન ટકી રહ્યું છે.

આ પુસ્તક પણ એક આવા જ પ્રકારનો પ્રયત્ન છે. તેમાં સૂત્રો અને અર્થોની શુદ્ધિ માટે શક્ય તેટલો અધિક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રતિક્રમણસૂત્રોની ગંભીરતા તથા અર્થવિશાળતા જનાવવા માટે નિયુક્તિ, બાળ્ય, ચૂર્ણ અને દીકાઓનો સાક્ષાત્ આધાર લેવામાં આવ્યો છે તથા તેમાં અશાસ્ત્રીય કોઈ પણ વિચાર પ્રવેશ પામી ન જાય તે માટે શક્ય તેટલો મુનિઓનો સાથ લેવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં તેમાં અનેક ત્રુટિઓ અને રખડાનાઓ રહી જવાનો સંભવ છે, કારણ કે— સૂત્રકાર અને અર્થકારની અગાધ બુદ્ધિની આગળ સંપાદક, લેખક કે સંશોધકો આદિની બુદ્ધિ અતિશય અદ્ય છે. તે ગંધી ત્રુટિઓ ધ્યાનમાં લેવાં છતાં નવા સંસ્કારમાં ઊછરતી વર્તમાન અને બાવિ પ્રજાનું દિલ લક્ષ્યમાં રાખીને શક્ય તેટલો વિસ્તાર કરી આ પુસ્તક ત્રણ ભાગમાં

તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંનો આ પ્રથમ ભાગ છે અને તેમાં માત્ર સામાયિક અને ચૈત્યવંદન સુધીનાં સૂત્રો જ આવી શક્યાં છે.

ચતુર્વિધ સંધને આ ક્રિયા નિત્ય ઉપયોગી હોવાથી તથા ભાપાની અને શાસ્ત્રીય વિચારોના ગૂઢાર્થ-રહસ્યો સરળ ભાપામાં શ્રદ્ધા સાથે સમજવા જરૂરી હોવાથી આ પુસ્તક આ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું અત્યંત આવશ્યક હતું એમ કોઈને પણ પ્રથમ દષ્ટિએ જાણેતાં લાગશે, કારણ કે—તેમાં શાસ્ત્રીય શબ્દો અને સત્યો અને તેટલી સરળ અને સ્પષ્ટ ભાપામાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. એ વાંચવાથી, ભણવાથી પ્રતિક્રમણ-સૂત્રો સંબંધી ફેલાયેલી અજ્ઞાનતા તથા પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પ્રત્યે આવેલી કે આવતી બેદિલી દૂર થશે અને હવે પછી પ્રગટ કરવાના વિભાગો તથા આજ પૂર્વે પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો વાંચવા તથા ભણવા માટે અંતરની ઝંખના વધશે તથા આ સૂત્રો અને તેના અર્થો રચનારા તથા પ્રકાશનારા અને આજ સુધી તેને સુરક્ષિત રાખીને આપણા પર્યન્ત સક્રિયરૂપે લઈ આવનારા પરમ ઉપકારી પૂર્વમહર્ષિઓ ઉપર આંતરિક બહુમાનનો ભાવ પ્રગટ થશે.

આ પુસ્તકના લેખક અને યોજક મહાનુભાવો જો આ વિષયના જાણકાર ગીતાર્થ મહાપુરુષો પ્રત્યે સમર્પિત ભાવને ધારણ કરવાની મનોવૃત્તિવાળા ન હોત તો આ પુસ્તક જે રીતે પ્રસિદ્ધ થવા પ્રાપ્ત્યું છે, તે રીતે કદાચ પ્રસિદ્ધ થવા પામત નહિ. જૈનશાસ્ત્રના કોઈ પેણુ વિષય ઉપર કલમ ઉપાડવી હોય તેણે સૌથી પ્રથમ ગીતાર્થપારતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું જ પડશે. અન્યથા લાભ થવાને બદલે તેનાથી મોટો અનર્થ જ થવાનો સંભવ છે.

ભૂતકાળમાં આમ બન્યું છે. તત્ત્વાર્થભાષ્ય પરથી આવશ્યકને અંગબાહ્ય તરીકે સ્થવિરૂકૃત માની ‘ગણધરૂકૃત નથી’ એવું સ્થાપિત કરાયું છે, પણ તે ખોટું છે; કેમ કે ઠાણાંગસૂત્રમાં અંગબાહ્ય-શ્રુતના

આવશ્યક અને આવશ્યક-વ્યતિરિક્ત એવા બે બેદ પાડી આવશ્યકને ગણધરકૃત અને આવશ્યક-વ્યતિરિક્તને (ઉત્તરાધ્યયનાદિને) સ્થવિરકૃત બનાવ્યું છે. એ જ વાત કવ્ય લોકપ્રકાશ ગા. ૮૭ થી ૯૮માં છે. વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં અનંગપ્રવિષ્ણુતના ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે. * તે આ રીતે: (૧) અંગખાલ્ય એટલે સ્થવિરકૃત. તે બદલાવવાની રીત આવશ્યકનિર્ણયિત આદિ. (૨) અંગખાલ્ય એટલે ત્રિપદીપ્રશ્નોત્તર (આદેશ) સિવાય રચાયેલું આવશ્યકશાદિ સાદિત્ય. અહીં આવશ્યકને ગણધરકૃત લેવાનું હોવાથી અને આદિપદથી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે શ્રુતને સ્થવિરકૃત લેવાનું હોવાથી 'આવશ્યકશાદિના કર્તા સ્થવિર છે' એમ મુદ્ધવ્યું નથી. (૩) અંગખાલ્ય એટલે અનુવશ્રુત અર્થાત્ સર્વતીર્થકર-દેવોના તીર્થમાં નિયત નદિ તેવું. તે નંદુલ્લવેયાલિયપયના પ્રમુખ બનાવ્યું. આ પરથી એ મુસ્પષ્ટ છે કે મધ્યના ખાલીસ તીર્થપતિના શાસનમાં આવશ્યક-રચના નિયમ છે. બસે, એનો ઉપયોગ અતિચાર સાગવાદપ દારણ ઉપરિચિત થયે થતો હોય. ત્યાં ગણધરભગવંત અને તેમના શિષ્યોને અતિચારના દારણે પ્રતિક્રમણ કરવું જ પડે છે. તે માટે આવશ્યકમૂલની રચના જરૂરી છે. તેથી પણ આવશ્યક ગણધરકૃત હરે છે. આ રીતે આગમ-પાડોથી આવશ્યકમૂલ ગણધરકૃત જ છે, એ વાત નિશ્ચિત થતા તત્ત્વાર્થભાષના સ્થવિરકૃત આવશ્યકનો અર્થ આવશ્યક-નિર્ણયિત કરવો પડે છે. આથી સમગ્રશે કે શાસ્ત્રીય વસ્તુનો નિર્ણય શાસ્ત્રન ગીતાર્થ પ્રકરોના આસન્ન વિના કરવામાં ઉત્તરભાષ્યાદિનો ભય જન્મે છે.

આ પુસ્તકમાં કવેલા અર્થના વાચન, મનન અને અધ્યયનથી મૂલ

* ગણધરધેરકવ્યં વા આણસા મુદ્ધવાગરણમો વા ।

પુચચલવિસેસઓ વા અંગાંગેસુ નાણત્તં ॥

વિ. મા. ગા. ૫૫૦

१५५	३	पहीण-जरा-मरणा	पहीण-जर-मरणा
१५६	१०	पुष्पादि	पुष्पादि
१५६	५	प्राप्ति	प्राप्ति
१६२	१७	द्वयना	द्वेयना
२४४	१५	विद्वुं	विद्वुं
२५२	५	वर	अवर
२५८	१६	जगन्नाथाः	जगतां नाथाः
२६७	६	भरहाइ	भरहाइं
२६६	१८	स्वामिन !	स्वामिन् !
२७०	१	ऋषभः !	ऋषभ !
२७३	१८	भिनभाव	भिनभाव
२७७	१७	श्रुतश्रवली	श्रुतश्रवली
२७७	१६	न	न
२८७	३	अवसर्पिणी	अवसर्पिणी
२८८	०	टीडा	टीडा
३२१	३	निवेद	निर्वेद
३४०	६	चक्रवर्णि	चक्रवर्णि
३४३	१३	सारथी	सारथि
३५८	१	भारं	तभारं
३६७	६	लोडोना	लोडना
३८०	८	त्वद्-वचन-सेवना	तद्-वचन-सेवनां
३८०	१८	तभारा	तेभना
३९०	१४	भावना सारं	भावनासारं

३६३	२	शब्दभां	शब्दभां
४०६	६	काउस्सग	काउस्सगं
४१२	१	सकार	सकार
४१६	२०	अनुपेक्षाओ	अनुपेक्षाओ
४१७	१६	श्रुतस्तव	श्रुतस्तव
४२०	१६	प्रज्ञ	प्रज्ञा
४३५	८	पुन्य	पुन्य
४३६	२	अभेक्षी	अभेक्षी
४५२	१	घोर	घीर
४८३	०	४८५	४८३
४६२	१	क्षमाश्रमशु	क्षमाश्रमशु
५०१	४	श्रुतज्ञान	श्रुतज्ञान
५०२	१७	चतुर्विंशतिः	चतुर्विंशतिः
५१६	१५	सम्मदिट्ठि-	सम्मदिट्ठि-
५१६	५	कम्म	कम्मं
५२३	३	पयिद्विप-	पयिद्विप-
५४४	१७	मुदपत्तीना	मुदपत्तीना
५४६	६	शायराग	शायराग
६०७	०	६०	६०७
६१८	२०	अतुर्थ गोशङ्क	अतुर्थ पयाशङ्क
६४१	६	मदबुद्धाण	मदबुद्धाण
६४६	४	गायम	गोयम
६४६	१६	संराति-भरजो	संरातिम-रजो

૬૫૧	૧૭	આંગળળા	આંગળનેા
૬૫૭	૫	મુમુક્ષોને	મુમુક્ષુઓને
૬૫૮	૧૯	અંતમુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
૬૬૧	૧૩	દ્રષ્ટાંતો	દૃષ્ટાન્તો
૬૬૨	૨૩	દ્રષ્ટિએ	દૃષ્ટિએ
૬૭૯	૨૧	સ્વરૂપ	સ્વરૂપ
૬૮૨	૨૩	માધ્યસ્થ	માધ્યસ્થ્ય
૬૮૭	૧૯	સમાચારી	સામાચારી

આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

૨૨	૭	નંદીસૂત્ર વ્યાખ્યા	નંદીસૂત્ર
,,	૮	(વૃત્તિ-જ્ઞાનદાસગણિ)	(વૃત્તિ-મલયગિરિ)
૨૪	૧૧	શ્રી વટ્ટેકરાચાર્ય	શ્રી વટ્ટેકરાચાર્ય
૨૭	૫	ભાવનગર	અમદાવાદ
૩૨	૧૨	શ્રી વિજયકેસરસૂરિ	શ્રી જયકેસરિસૂરિ

વિજ્ઞાપિત

શુદ્ધિપત્રક ગ્રંથો પુસ્તક સુધારીને ઉપયોગમાં
લેવું અને તેની આશાતના ન થાય તે રીતે
વર્તવા માટે લક્ષ્ય રાખવું.

१ नमुंकारो

[नमस्कारसूत्रम्]

नवकारभंत्र

(१) भूलपाठ

नमो* अरिहंताणंx ।

नमो सिद्धाणं ।

नमो आयरियाणं ।

नमो उवज्झायाणं ।

नमो लोण सव्वसाहूणं ॥

एसो पंचनमुंकारो, सव्व-पाव-प्पणासणो ।

मंगलाणं च सन्नेसिं, पढमं हवइ मंगलं+ ॥ १ ॥

* ' नमो ' पाठांतर पोथी १६, २५.

x ' अरिहंताणं', 'अरुहंताणं'. पाठांतर आ. नि.

+ भूजाभारना पडावस्थधाधिकारमां आ गाथा नीचे भुत्थ
आपेसी छे:

एसो पंचनमोकारो, मज्जपावपणासणो ।

ईगण्हेसु च मण्डेसु, पढमं हवदि मंगलं ॥ १३ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

નમઃ અર્હદ્ભ્યઃ ।

નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ ।

નમઃ આચાર્યેભ્યઃ ।

નમઃ ઉપાધ્યાયેભ્યઃ ।

નમઃ લોકે સર્વસાધુભ્યઃ ॥

एष पञ्चनमस्कारः, सर्वपापप्रणाशनः ।

मङ्गलानां च सर्वेषां, प्रथमं भवति मङ्गलम् ॥ १ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

નમસ્કાર અરિહંતોને.

નમસ્કાર સિદ્ધોને.

નમસ્કાર આચાર્યોને.

નમસ્કાર ઉપાધ્યાયોને.

નમસ્કાર લોકમાં સર્વસાધુઓને.

આ પાંચ નમસ્કાર, સર્વપાપ-પ્રણાશક;

મંગલોત્તમ ય સર્વેતું, પ્રથમ છે મંગલ. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

નમુક્કારો—નમસ્કાર.

સંસ્કૃત ‘નમસ્કાર’ શબ્દનો પ્રાકૃત સંસ્કાર ‘નમોક્કાર’ તથા ‘નમુક્કાર’ થાય છે. (સિ. હે. શ. ૮/૧/૬૨) અને પ્રાકૃતમાં

આદિ ‘ન’નો વિકલ્પ ‘ળ’ થાય છે. (સિ. હે. શ. ૮/૧/૨૨૬)
તેથી ‘ળમોક્કાર,’ ‘ળમુક્કાર’ એવાં રૂપો પણ બની શકે છે.
‘નમુક્કાર’નું પ્રથમાનું એકવચન ‘નમુક્કારો.’

નમો — નમ — નમસ્કાર હો, વદન હો.

‘નમઃ’ એ નૈપાતિક પદ એટલે અવ્યય છે, જે દ્રવ્ય તથા
ભાવનમસ્કારના અર્થમાં વપરાયેલું છે. ‘દ્રવ્ય-નમસ્કાર’ એટલે
હાથ જોડવા, મસ્તક નમાવવું, ઘુટણુભેર યર્ધને પગે લાગવું,
ભૂમિનો મસ્તકવડે સ્પર્શ કરવો વગેરે. ‘ભાવ નમસ્કાર’
એટલે મનની વિશુદ્ધિ કરવી, મનમાંથી અશુભ વિચારોને અને
અશુભ ભાવનાઓને દૂર કરવી તથા જેમને વંદન કરતા હોઈએ
તેમના પ્રત્યે સન્માનની ભાવના રાખવી, શ્રદ્ધા રાખવી, ભક્તિ
રાખવી, વગેરે.

અરિહંતાળ — અર્હદ્ભ્ય. — અરિહન્તૃભ્ય — અરિહંતોને.
‘અરિ’ એટલે શત્રુ. ‘હંત’ એટલે હણનાર. જે શત્રુને
હણે અથવા જેના વડે શત્રુ હણાય, તે ‘અરિહંત.’ આ દૃષ્ટિએ
આત્માના પૂર્ણ વિકાસમાં જે વસ્તુઓ અતરાયભૂત નીવડે,
તેને પણ અરિ કહી શકાય. આવા ‘છ અરિ’—(પરિપુ)ની
ગણના શ્રીભદ્રગાહુસ્વામીએ આવશ્યકનિયુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે
કરી છે —

“ इदिय-विसय-कसाये, परीसहे वेयणा उवसगो ।

एए अरिणो हता, अरिहता तेण वुच्चति ॥ ૧૧૯ ॥ ”

“ (અપ્રથસ્ત ભાવમાં વર્તતી) ધદ્રિયો, કામભોગની

ક્રોધ, (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ માનસિક લાવો-
રૂપી) કષાય, (ભૂખ-તરસ આદિના ણાવીશ પ્રકારના)
પરીપહો, (શારીરિક અને માનસિક દુઃખના અનુભવરૂપ)
વેદનાઓ તથા (મનુષ્ય, તિર્યંચ અને દેવોએ કરેલા) ઉપસર્ગો
એ ‘ (અંતરંગ અથવા લાવ) શત્રુઓ ’ છે. એ ‘ શત્રુઓ ’ને
હણનારા—‘ અરિહંતો ’ કહેવાય છે. ”

અરહંતાણં [પાઠભેદ]—અર્હદ્મ્ય :—અહંતોને, અરહંતોને
અથવા અરહંતોને.

‘ અર્હ ’ એટલે યોગ્ય હોવું અથવા લાયક હોવું. જેઓ
અન્યના સન્માનને—સત્કારને અથવા પૂજાદિ ક્રિયાઓને યોગ્ય
હોય છે, તે ‘ અર્હત્ ’—‘ અરહત ’ અથવા ‘ અરહંત ’
કહેવાય છે. શ્રીભદ્રપાહુસ્વામીએ આવશ્યકનિયુક્તિમાં તેનો
અર્થ નીચે પ્રમાણે ઘટાવેલો છે :—

“ અરિહંતિ વંદન-નમંસણાઙ્, અરિહંતિ પૂજ-સક્કારં ।

સિદ્ધિગમનં ચ અરિહા, અરહંતા તેણ વુચ્ચંતિ ॥ ૯૨૧ ॥ ”

“ જેઓ વંદન-નમસ્કારને યોગ્ય હોય છે, જેઓ પૂજ-
સત્કારને યોગ્ય હોય છે તથા જેઓ સિદ્ધિગમનને યોગ્ય હોય
છે, તે અરહંત-અર્હત્ કહેવાય છે. ”

શ્રીભગવતીસૂત્રના મંગલાચરણમાં, શ્રીમહાનિશીથસૂત્રના
પાંચમા અધ્યયનમાં, શ્રીકલ્પસૂત્રના શકસ્તવ અધિકારમાં
તથા શ્રીજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૯૧૫માં રચેલા ધર્મો-

વચ્ચેસમાલા(ધર્મોપદેશમાલા)-વિવરણ વગેરેમાં આ પાઠ આપેલો છે.*

અરુહંતાણં - [પાઠલેદ] અર્હદમ્યઃ - અરોહદમ્યઃ - અરોહંતોને.

પાઠાન્તર તરીકે આ શબ્દની નોંધ શ્રીભદ્રાજીસ્વામીજી આ. નિ. માં, શ્રીઅભયદેવસૂરિજી ભગવતી-ટીકામાં અને અન્ય સ્થળોએ અન્ય ગીતાર્થોએ કરેલી છે. ‘રુહ’ એટલે ઊગવું, તેના પરથી ‘રુહંત’નો અર્થ ઊગનાર થાય છે, અને નિષેધાત્મક ‘અ’ પદ વડે એના વિરુદ્ધ ભાવમાં ન ઊગનાર એવો અર્થ બને છે. શ્રીઅભયદેવસૂરિજી ભગવતી-ટીકામાં તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

‘તત્ર ‘અરોહદમ્યઃ’ અનુપજાયમાનેભ્યઃ ક્ષીણકર્મવ્રીજત્વાત્’ અર્થાત્ ઠમ્ઙપી ખીજ ક્ષીણ થવાથી જેને ફરી જન્મવાનું નથી, તેવાં અરોહંતોને.

* ઓરિસ્સાની દાધીચુક્ર તથા ગણેશચુક્ર પરના મહાભેષવાહન દક્ષિણાધિપતિ મહારાજા ખાદ્દેવેશ્વરા શિક્ષાત્રેષ્ઠમાં નીચેના શબ્દો જોવામાં આવે છે :—

‘નમો અરુહંતાં. નમો સત્સિધાં. વૈરેન મહારાજેન અરુહંતપ્રસાદાનં કલ્પિતાં...’

મથુરાનો શિક્ષાત્રેષ્ઠ જે ઓછામાં ઓછો ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦નો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખાયું છે :— ‘નમો અરુહંતો વધમાનસ...અરુહંતપૂજાયે’ દત્ત્યાદિ.

સિદ્ધહેમચંદ્ર શાળાનુશાસન(અ. ૮; પા. ૨, સૂત્ર ૧૧૧)માં ‘ઉચ્ચાર્હતિ’ સૂત્ર વડે જણાવ્યું છે કે ‘અર્હત્’ શાળકમાં સંયુક્તના અંત્ય વ્યંજન પહેલાં અર્થાત્ ‘ર્’માં ‘હ’ ‘અ’ અને ‘હ’ ઉમેરાય છે, એટલે તેનાં ‘અરહન્તો,’ ‘અરહન્તો’ અને ‘અરિહન્તો’ એવાં ત્રણ રૂપો બને છે.

સિદ્ધાણં-સિદ્ધેમ્યઃ—સિદ્ધોને.

‘સિદ્ધ’ એટલે નિષ્ણાત, નિપુણ, પોતાનું કાર્ય બરાબર પૂરું કરનાર. અહીં કાર્યનો અર્થ મોક્ષપ્રાપ્તિ સંમજવાનો છે. અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાનું કાર્ય જેણે પૂરું કર્યું છે, તે ‘સિદ્ધ.’ તે માટે આ. નિ.માં જણાવ્યું છે કે :—

“ નિત્થિ(ચ્છિ)ત્તસવ્વદુક્ખા જાહ-જરા-મરણ-ત્રંધ-ત્રિમુક્કા ।

અવ્વાનાહં સુક્ખં, અણુહવંતિ સાસયં સિદ્ધા ॥ ૯૮૮ ॥ ”

“ સર્વ હુઃખોને સર્વથા તરી ગયેલા, જન્મ, જરા, મરણ અને કર્મના બંધનથી છૂટા થયેલા તથા કોઈ પણ પ્રકારની આડખીલીથી રહિત એવા શાશ્વત સુખનો અનુભવ કરનારા ‘સિદ્ધો’ કહેવાય છે.”

આયરિયાણં-આચાર્યેમ્યઃ—આચાર્યોને.

‘આ’-મર્યાદાપૂર્વક ‘ચર્’-જવું, વર્તવું. તેની ક્રિયા તે ‘આચાર’. આવા આચારને પાળનારા તે ‘આચાર્ય.’ આ. નિ.માં તે અંગે જણાવ્યું છે કે :—

“ પંચવિહં આયારં, આયરમાણા તહા પમા(યા)સંતા ।

આયારં દંસંતા, આયરિયા તેણ વુચ્ચન્તિ ॥ ૯૯૪ ॥ ”

“ પાંચ પ્રકારના આચારને સ્વયં આચરનારા, પ્રયત્નપૂર્વક બીજાની આગળ તે આચારને પ્રકાશનારા (ઉપદેશનારા) તથા સાધુ-પ્રમુખને તે પાંચ પ્રકારના આચારને દેખાડનારા હોવાથી ‘ આચાર્ય ’ કહેવાય છે. ”

પાંચ પ્રકારના ‘ આચાર ’ નાં નામો ઉપરની ગાથાનો અર્થ કરતાં શ્રીમંલયગિરિભુજે આ. ટી.માં નીચે મુજબ આપ્યાં છે :— ‘ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપઆચાર અને વીર્યાચાર. ’ ‘ પદ્મપ્રકારં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપો-વીર્યભેદાત્ ’

ઉવજ્ઞાયાણં-ઉપાધ્યાયેમ્ય :—ઉપાધ્યાયોને.

“ ‘ ઉપેત્ય અધીયતેઽસ્માત્ ’—જેની પાસે જઈને અધ્યયન કરી શકાય, લાણી શકાય, તે ‘ ઉપાધ્યાય ’ કહેવાય. અથવા ‘ ઉપ સમીપે અધિવસનાત્ શ્રુતેસ્યાયો લાંબો મંવતિ યેમ્યસ્તે ઉપાધ્યાયાઃ ’— ‘ જેમની સમીપે નિવાસ કરવાથી શ્રુતનો આય અર્થાત્ લાભ થાય, તે ‘ ઉપાધ્યાય ’ કહેવાય. ’ કયા શ્રુતને અથવા સ્વાધ્યાયને અનુલક્ષીને આ વાત છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ. નિ.માં નીચે મુજબ કરેલું છે :—

“ વારસંગો જિળવ્લાઓ, સજ્ઞાઓ કહિંઓ બુહોર્હિ ।

તં ઉવઙ્સન્તિ જઘ્ઘા, ઉવજ્ઞાયા તેણ વુચ્ચન્તિ ॥ ૯૯૭ ॥ ”

“ શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ કહેલાં બાર અંગોને—દ્વાદશાંગીને પંડિત પુરુષો ‘ સ્વાધ્યાય ’ કહે છે. તેનો ઉપદેશ કરનારા ‘ ઉપાધ્યાય ’ કહેવાય છે. ”

લોર - લોકે - લોકમાં.

‘લોક્યતેઽસૌ’—જે દેખાય છે, જે જણાય છે, તે લોક કહેવાય છે. સંસાર, જગત્, ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનું આધારભૂત, આકાશ, ક્ષેત્ર, પ્રાણિસમૂહ વગેરે અનેક અર્થમાં તે વપરાય છે. અહીં ‘લોક’ શબ્દથી જે ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો રહે છે, મનુષ્યનો વાસ છે તેવો ‘મનુષ્યલોક’ સમજવાનો છે. ‘લોકે-મનુષ્યલોકે’ (વૃ. વૃ. પૃ. ૨.). શ્રીભગવતીજીની ટીકામાં પણ ‘લોકે-મનુષ્યલોકે ન તુ ગચ્છાદૌ યે સર્વસાધવસ્તેભ્યો નમઃ’ એ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

સર્વસાહુર્ણ-સર્વસાધુભ્ય :—સર્વ સાધુઓને.

‘સ્વ-પરહિતં મોક્ષાનુષ્ઠાનં વા સાધયતીતિ સાધુઃ’—જે આત્મ-હિતને અને પરહિતને સાધે, અથવા મોક્ષના અનુષ્ઠાનને સાધે, તે ‘સાધુ’ કહેવાય છે. શેની સાધના કરવાની છે અને કેવી રીતે સાધના કરવાની છે, તે સંબંધમાં આ. નિ.માં જણાવ્યું છે કે :—

“ નિર્વાણ-સાહૃજોગે, જમ્હા સાહન્તિ સાહુણો ।

સમા ય સર્વભૂણસુ, તમ્હા તે ભાવસાહુણો ॥ ૧૦૦૨ ॥ ”

નિર્વાણ-સાધક યોગોને—ક્રિયાઓને જેઓ સાધે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમવૃત્તિને ધારણ કરે છે, તે ‘ભાવસાધુ’ કહેવાય છે.

એસો—એષ :—આ.

પંચનમુક્કારો—પંચનમસ્કાર :—પંચ નમસ્કાર—પાંચને કરવામાં આવેલો નમસ્કાર.

સવ્ય-પાવ-પ્પણાસણો — સર્વ-પાપ-પ્રણાશન :—સર્વ પાપને।
વિનાશ કરનાર.

સર્વ — બધાં. પાપ — અશુભ કર્મો. પ્રણાશન :—વિનાશ
કરનાર.

મંગલાણં — મંગ્ગલાનામ્ — મંગલોનું.

‘મંગતિ હિતાર્થે સર્પતીતિ મંગલમ્’ જે—સર્વ પ્રાણીઓના
હિતને માટે પ્રવર્તે, તે ‘મંગલ,’ અથવા ‘મંગતિ દુરદૃષ્ટમનેન
અસ્માત્ વેતિ મંગલમ્’—જેના દ્વારા દુર્ભાગ્ય દૂર થાયું જાય છે
તે ‘મંગલ.’

શ્રીગિનભદ્રગણિ કમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકલાધ્યમાં મંગલ-
નો અર્થ કરતાં કહ્યું છે કે :—

“ મંગિજ્જરઙ્ગધિગમ્મઙ્ગ, જેણ હિઅં તેણ મંગલં હોઈ ।

અથવા મંગો ધમ્મો, તં લાદ તયં સમાદત્તે ॥ ”

જે વડે હિત પ્રધાય અથવા જે મંગ એટલે ધર્મને લાવે,
તે મંગળ કહેવાય છે.

ચ — અને.

સવ્યેસિ — સર્વેષામ્ — સર્વેનું—સર્વ માં.

‘સર્વ’ શબ્દથી ‘દ્રવ્ય’ અને, ‘ભાવ’ અથવા ‘લૌકિક’
અને ‘લૌકોત્તર’ વિભાગો વડે સૂચિત થતા સર્વ પ્રકારો
ગણવાના છે. ‘દ્રવ્યમંગલ’ એટલે જાણ દૃષ્ટિએ મંગલરૂપ
ગણાતા પદાર્થો. જેમકે દહીં, દૂધ અને અમૃત. ‘ભાવમંગલ’
એટલે આંતરિક દૃષ્ટિએ મંગલરૂપ ગણાતી વસ્તુઓ. જેમકે

સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર. ‘લૌકિક મંગલ’માં નીચેની આઠ વસ્તુઓની ગણના થાય છે :

“ (૧) સ્વસ્તિક (સાધિયો), (૨) શ્રીવત્સ (આકૃતિ વિશેષ), (૩) નંદાવર્ત (એક પ્રકારનો સ્વસ્તિક અથવા આકૃતિ-વિશેષ), (૪) વર્ધમાનક (શરાવ-સંપુટ), (૫) ભદ્રાસન (ખેસવાનું-એક પ્રકારનું આસન), (૬) કલશ (૭) મીનયુગલ (માછલાનું જોડલું), (૮) દર્પણ (આરીસો).”

‘લોકોત્તર મંગલ’માં ‘અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રણીત ધર્મ’ની ગણના થાય છે. તે સંખ્યાથી આવશ્યક-સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

‘ચત્તારિ મંગલં, અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાદ્ધુ મંગલં, કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો મંગલં।’ એ મંગલોનો સંક્ષેપ કરતાં ધર્મને જ ઉત્કૃષ્ટ અથવા લોકોત્તર મંગલ ગણવામાં આવ્યો છે. તે માટે શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે:—

‘ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્ધં, અહિંસા સંજમો તવો।’

‘અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.’

પદ્મ - પ્રથમ - પ્રથમ. પહેલું. ઉત્તમ વસ્તુઓની ગણનામાં પહેલું. શ્રેષ્ઠ. સર્વોત્તમ.

હવઈ - ભવતિ - છે. થાય છે.

કેટલાક હવઈના સ્થળે હોઈ પાઠ પણ માને છે. તેમાં હોઈ અને હવઈનો અર્થ એક જ છે, પરંતુ હોઈમાં બે અક્ષરો

છે, ત્યારે હવદમાં ત્રણ અક્ષરો છે. અક્ષરોની ગણના મંત્રાદિ-સાધનમાં અતિ મહત્વની હોવાથી તેમજ શ્રીમહાનિશીથ સૂત્રમાં હવદ પાઠને માન્ય કરેલો હોવાથી પ્રવચનસારોદ્ધાર, ભાષ્યત્રય, તથા વિચારામૃતસંગ્રહ આદિ ગ્રંથોમાં પણ આ નિર્ણયને જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

મંગલ. મંગલ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

અરિહંત - (૧) સદ્દેવ. ઇદદેવ કે ઉપાસ્ય દેવ. તેમને અઢાર દોષથી રહિત માનવામાં આવ્યા છે. તે સંબંધી શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિકોષ-દેવાધિદેવકાંડમાં જણાવ્યું છે કે :-

“ અન્તરાયા દાન-લાભ-વીર્ય-ભોગોપભોગગાઃ ।

હાસો રત્યસ્તી મીતિર્જુગપ્સા શોક એવ ચ ॥

કામો મિષ્ટ્યાત્વમજ્ઞાનં નિદ્રા ચાવિરતિસ્તથા ।

રાગો દ્વેષશ્ચ નો દોષાસ્તેષામષ્ટાદશાપ્યમી ॥ ”

શ્લોક ૭૨-૭૩.

“ ૧ દાનાન્તરાય, ૨ લાભાન્તરાય, ૩ વીર્યાન્તરાય, ૪ ભોગાન્તરાય, ૫ ઉપભોગાન્તરાય, ૬ હાસ (હાસ્ય), ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ લય, ૧૦ જુગપ્સા, ૧૧ શોક, ૧૨ કામ, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ-આ અઢાર દૂષણો શ્રીઅરિહંત દેવમાં હોતાં નથી. ”

(૨) ‘તીર્થંકર,’ ‘જિનેશ્વર,’ ‘સર્વજ્ઞ.’

ધર્મરૂપી ‘ભાવતીર્થ’ની સ્થાપના કરનાર અથવા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ‘ચતુર્વિધ સંઘ’ની સ્થાપના કરનાર શ્રી ઋષભાદિ ‘તીર્થંકરો’ને માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. ‘તીર્થંકરો’ નિયમથી અરહંત કે અર્હંત હોય છે, તેથી આ શબ્દ તેમને ઓળખવાને માટે રૂઢ બનેલો છે. શ્રી તીર્થંકર દેવો ‘જિનેશ્વર’ તથા ‘સર્વજ્ઞ’ હોય છે, તેથી અરિહંતોનો અર્થ ‘જિનેશ્વર’ અથવા ‘સર્વજ્ઞ’ થઈ શકે છે. ‘જિનેશ્વર’ એટલે જિનોમાં શ્રેષ્ઠ. અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવ-જ્ઞાની, કેવલજ્ઞાની, ચતુર્દશ પૂર્વધરો તથા અભિન્ન-દશપૂર્વી વગેરેને માટે ‘જિન’ શબ્દ વપરાય છે. તે બધામાં ‘તીર્થંકરો’ અથવા ‘અરિહંતો’ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમને ‘જિનેશ્વર’ કહેવામાં આવે છે. ‘સર્વજ્ઞ’ એટલે સર્વ પદાર્થોને તેના સર્વ ગુણો અને સર્વ પર્યાયોસહિત સંપૂર્ણપણે જાણનાર એટલે કે ત્રણ કાળના સર્વ ભાવોને હાથમાં રહેલ નિર્મળ જળની માફક સાક્ષાત્ જોનારા.

અન્ય દેવો કરતાં શ્રી ‘તીર્થંકર દેવ’ની વિશેષતા બતાવવા માટે શાસ્ત્રકારોએ ૩૪ ‘અતિશયો’નું* વર્ણન કરેલું છે. ‘અતિશય’ એટલે પ્રભાવસૂચક લક્ષણ. તેની નોંધ સમવાયાંગ સૂત્રના ૩૪મા સૂત્રમાં આપેલી છે, જેનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છે :—

* તીર્થંકરોને ૪ અતિશયો જન્મથી, ૧૧ અતિશયો કર્મના ક્ષયથી અને ૧૯ અતિશયો દેવતાઓના કરેલા હોય છે.

(૧) લોકોત્તર અદ્ભુત સ્વરૂપવાન દેહ, (૨) મુગંધિત શ્વાસોચ્છ્વાસ, (૩) માંસ અને રુધિરની દૂધની મોઢકં શ્વેતતા તથા (૪) આંહાર અને નિહારનું ચર્મચક્ષુઓવાળા માટે અદૃશ્યપણું એ ચાર જન્મની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા અતિશયો છે. (૫) સંભવસરણુની રચના, (૬) અર્થગંભીર વાણી, (૭) ભાષાની સર્વદેશીયતા, (૮) આસપાસના વિસ્તારમાંથી જ્વરાદિ રોગોનો નાશ, (૯) પરસ્પરના વૈરની શાંતિ, (૧૦) પાકનો નાશ કરનારી તીક વગેરે ધૃતિનો અભાવ, (૧૧) ઉપદ્રવોનો વિરમ, (૧૨) અતિવૃદ્ધિ, (૧૩) અનાવૃદ્ધિ, (૧૪) અને દુષ્કાલની અનુત્પત્તિ, તથા (૧૫) સ્વચક્રભય અને પરચક્રભયનો અસંભવ—એ અગિયાર અતિશયો જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવતાકૃત અતિશયોમાં (૧૬) ધર્મચક્રનું ફરવું, (૧૭) આમરનું વર્ષાવું, (૧૮) પાદપીઠ-સહિત સિંહાસનનું ચાલવું, (૧૯) ત્રણ છત્રોનું ધારણ થવું, (૨૦) રત્નમય ધર્મધ્વજનું આગળ આગળ ચાલવું, (૨૧) સ્વર્ણકમલની રચના થવી, (૨૨) સંભવસરણુની આસપાસ ત્રણ પ્રકારના ગઠો રચાવા, (૨૩) ઉપદેશ સમયે જુદી જુદી ચાર દિશામાં પ્રભુનાં ચાર મુખો દેખાવાં, (૨૪) શ્રીતીર્થંકર વિરાજતા હોય ત્યાં અશોકવૃક્ષની રચના થવી, (૨૫) માર્ગમાં રહેલા કંટકો (કાંટાઓ)નું અધોમુંખ થવું, (૨૬) વૃક્ષોએ ડાળીઓ ઝુકાવીને નમન કરવું, (૨૭) દેવદુંડુલિનું વાગવું, (૨૮) સંવર્તક જાતિનાં પવનનું વાવું (કે જે કચરો આદિ દૂર

કરીને સર્વને સુખદાયક થાય છે), (૨૬) પંક્ષીઓ વડે પ્રદક્ષિણા થવી, (૩૦) ગર્ધોદકની વૃષ્ટિ થવી, (૩૧) પંચ-રંગી દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવી, (૩૨) શ્રીતીર્થંકર દેવના મસ્તકના કેશ, દાઢી, મૂછ તથા હાથ-પગના નખોની વૃદ્ધિ ન થવી, (૩૩) અનેક દેવોનું સમીપમાં રહેવું અને (૩૪) ઋતુઓ અનુકૂલ મનોહર બનવી—એ ઓગણીશ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

આ અતિશયોનો બાર બાબતોમાં સમાવેશ કરી તેને શ્રીઅરિહંત દેવના ૧૨ ગુણો તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. તે નીચે મુજબ :—

૮ પ્રાતિહાર્ય—(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) આસન, (૬) લામંડલ, (૭) હુંડુલિ, (૮) છત્ર.

૪ મૂલાતિશય—(૧) જ્ઞાનાતિશય—કેવળજ્ઞાનનું હોવું. (૨) વચનાતિશય—પાંત્રીશ ગુણોવાળી વાણીનું હોવું. (૩) પૂજાતિશય—સુર, અસુર અને મનુષ્યોવડે તથા તેમના સ્વામીઓ વડે પૂજાવું. (૪) અપાયાપગંમાતિશય—દરેક પ્રકારના અપાયોનો—સંકટોનો—આફતોનો નાશ થવો.

સિદ્ધ—જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલો વિશુદ્ધ આત્મા. તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

(૧) અનંતજ્ઞાન (૨) અનંતદર્શન (૩) અનંત અવ્યા-

બાધ સુખ, (૪) અનંત ચારિત્ર, (૫) અક્ષયસ્થિતિ, (૬) અરૂપીપણું, (૭) અશુરુલધુત્વ, (૮) અનંતવીર્ય.

‘સિદ્ધ’નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે માનવાથી કર્મસિદ્ધ, શિલ્પ-સિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ (સિદ્ધાન્તોના જ્ઞાનમાં નિપુણ), અર્થસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ અને તપસિદ્ધ આદિ ૧૦ સિદ્ધોની ભિન્નતા પ્રદર્શિત થાય છે, અને અગિયારમા ‘કર્મક્ષયસિદ્ધ’નો સ્વીકાર થાય છે.

‘સિદ્ધ’નો સમાવેશ ‘અરિહંતો’ની માફક ‘સદ્દેવ’માં થાય છે.

... ઝાંચાર્ય—વિધિપૂર્વક આચાર્યપદવી પામેલા ગચ્છના વડા જૈન સાધુ. તેમની ઝોળખાણુ જુદી જુદી અનેક રીતે આપવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સંખોધપ્રકરણમાં તેમના ૩૬ શુણો ૪૭ રીતે ઘતાવવામાં આવ્યા છે. એમાંથી પ્રચલિત ૩૬ શુણોનો પરિચય પંચિદિયસૂત્રમાં કરાવવામાં આવ્યો છે. આચાર્યનો અર્થ ઉપર મુજબ કરવાથી કલાચાર્ય, શિલ્પાચાર્ય વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થતો નથી.

ઉપાધ્યાય—વિધિપૂર્વક ઉપાધ્યાયની પદવીને પામેલા જૈનાગમોનું અધ્યાપન કરાવનાર જૈન સાધુ. તેમની ઝોળખાણુ પણ ઉપર જણાવેલા સંખોધપ્રકરણઅંતમાં જુદી જુદી રીતે આપવામાં આવી છે. પ્રચલિત ૨૫ શુણોની ગણના નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે :—

૧૧ અંગ ને ૧૨ ઉપાંગો મળી કુલ ૨૩ જૈનાગમોનું

બાણપણું (૨૪) ચરણ-સિત્તરી (ઉત્તમ ચરિત્ર) અને (૨૫)
કરણ-સિત્તરી (ઉત્તમ ક્રિયા.)

અગિયાર અંગો અને બાર ઉપાંગોનાં મૂળ તથા સંસ્કૃત
નામો નીચે મુજબ છે :—

૧૧ અંગો.

- ૧ આચાર — આચાર
- ૨ સૂયગડ — સૂત્રકૃત
- ૩ ઠાણ — સ્થાન
- ૪ સમવાય — સમવાય
- ૫ વિયા(વા)હપણુત્તિ-વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત (લગવતી)
- ૬ નાયાધર્મકહા — જ્ઞાતધર્મકથા
- ૭ ઉવાસગદસા — ઉપાસકદશા
- ૮ અંતગડદસા — અન્તકૃદ્દશા
- ૯ અણુતરોવવાધિદસા — અનુત્તરૌપપાતિકદશા
- ૧૦ પણહાવાગરણ — પ્રશ્નવ્યાકરણ
- ૧૧ વિવાગસુય — વિપાકશ્રુત

૧૨ ઉપાંગો.

- ૧ ઓવવાધિસુય — ઔપપાતિકશ્રુત
- ૨ રાયખસેણધિય — રાજપ્રશ્નીય
- ૩ જીવાજીવાભિગમ — જીવાજીવાભિગમ
- ૪ પન્નવણા — પ્રજ્ઞાપના
- ૫ સૂરપન્નત્તિ — સૂર્યપ્રજ્ઞપિત

- ૬ જંબૂદીવપન્નત્તિ - જંબૂદીવપ્રસન્નિ
- ૭ ચંદ્રપન્નત્તિ - ચંદ્રપ્રસન્નિ
- ૮ નિરયાવલિયા - નિરયાવલિકા
- ૯ કમ્પવડિસિયા - કલ્પાવતામ્નિકા
- ૧૦ પુષ્પિયા - પુષ્પિકા
- ૧૧ પુષ્પચૂલિયા - પુષ્પચૂલિકા
- ૧૨ વહ્નિહરસા - વહ્નિહરશા

સાધુ—પંચમહાવ્રતધારી જૈન સાધુ. સંગોધપ્રકરણમાં તેના ૨૭ ગુણો જુદી જુદી ૨૭ રીતે બતાવેલા છે. તેમાંના પ્રચલિત ૨૭ ગુણો નીચે મુજબ છે :

પાંચ મહાવ્રતો.	૫
રાત્રિલોજન-ત્યાગ.	૧
છ કાયના જીવોની રક્ષા.	૬
પાંચ ઇન્દ્રિયો પર સંયમ.	૫
ત્રણ ગુપ્તિ.	૩
લોભ રાજે નહિ.	૧
ક્ષમા ધારણ કરે.	૧
ચિત્તને નિર્મળ રાખે.	૧
વસ્ત્ર વગેરેની શુદ્ધ પડિલેહણ કરે.	૧
સંયમમાં રહે (અવિવેકનો ત્યાગ).	૧
પરીપહોં મહન કરે.	૧
ઉપસર્ગો મહન કરે.	૧

પરમેષ્ઠિ - પંચક - પંચપરમેષ્ઠી.

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ દરેકને ‘ પરમેષ્ઠી ’ કહેવામાં આવે છે. તે પાંચેના સમુદાયને, ‘ પંચપરમેષ્ઠી ’ અથવા ‘ પરમેષ્ઠિ-પંચક ’ કહે છે. ‘ પરમેષ્ઠી ’ એટલે પરમ પદે રહેલા. એ પદની શરૂઆત ગૃહસ્થ-જીવનનો ત્યાગ કરી સાધુ-જીવનનો સ્વીકાર કરવાથી અને પૂર્ણાહુતિ સિદ્ધની અંતિમ અવસ્થા પામવાથી થાય છે.

૧૦૮ની સંખ્યાને પ્રાચીન કાળથી પવિત્ર અથવા અદ્ભુત રહસ્યવાળી માનવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ૧૦૮ વાર જપાયેલો મંત્ર સિદ્ધ થાય છે, ૧૦૮ વાર કરાયેલી વંદના ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે અને ૧૦૮ ગુણવાળા મહાપુરુષો પવિત્રતાની પૂરી લાયકાતવાળા મનાય છે. પરમેષ્ઠિ-પંચકમાં એ ૧૦૮ ગુણો નીચે મુજબ રહેલા છે :—

“ વારસગુણ અરિહંતા, સિદ્ધા અદ્વેવ સૂરિ હર્તાસં ।

ઉવજ્ઞાયા પળવીસ, સાહુ સગવીસ અદ્વસયં ॥ ”

અરિહંતમાં ૧૨ ગુણો, સિદ્ધમાં ૮ ગુણો, આચાર્યમાં ૩૬ ગુણો, ઉપાધ્યાયમાં ૨૫ ગુણો તથા સાધુઓમાં ૨૭ ગુણો—એમ કુલ ગુણો ૧૦૮ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

૧. અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર હો. ૨. સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર હો. ૩. આચાર્ય મહારાજોને નમસ્કાર હો.

૪. ઉપાધ્યાય મહારાજેને નમસ્કાર હોઃ. ૫ મનુષ્યલોકમાં રહેલાં (જિનકદંબી, સ્થવિરકદંબી વગેરે) સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો.

આ પાંચને કરેલો નમસ્કાર સર્વ અશુભ ક્રોધોનો વિનાશ કરનાર, તથા બધાં મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

નમસ્કાર એ નમ્રતાનું ચિહ્ન છે, લક્ષિતનું નિશાન છે, કૃતજ્ઞતાનો સંકેત છે અને આદર કે સન્માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સાધન છે. તેથી જ વ્યવહારના અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં તેને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

સૂરિ-પુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તર ચૈત્યવંદન-વૃત્તિમાં તેની મહત્તા પ્રકટ કરતાં જણાવ્યું છે કે - ‘ધર્મ પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના’ અર્થાત્ ધર્મ પ્રત્યે લઈ જવાને માટે મૂલભૂત વંદના છે, દારણ કે તેના વડે ઉત્પન્ન થતો ભાવોદ્ભાસ આત્મ-ક્ષેત્રમાં ધર્મરૂપી બીજને વાવે છે, ધર્મ-ચિન્તનાદિરૂપ અંકુશ-ઓને પ્રકટાવે છે, ધર્મ-શ્રવણ અને ધર્માચારરૂપ શાખા-પ્રશાખાઓનો વિસ્તાર કરે છે તથા ર્વર્ગ અને મોક્ષનાં મુખોની પ્રાપ્તિરૂપ ફૂલ તથા ફલોને આપે છે.

વન્દના-શબ્દથી અહીં શ્રીઅરિહંતભગવંત, શ્રીસિદ્ધ-ભગવંત, આચાર્યભગવંત, ઉપાધ્યાયભગવંત અને સાધુ-ભગવંતોને સંપૂર્ણ આદરભાવથી કરેલો નમસ્કાર સમજવાનો

છે, કારણ કે આ વિશ્વમાં ખરા નમસ્કારને યોગ્ય—ભાવવંદનાને પાત્ર તેઓ જ છે. તે માટે શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—
‘ સર્વં જગતમાં ઉત્તમ જે કોઈ થઈ ગયા, જે કોઈ ધાય છે અને જે કોઈ થશે, તે સર્વે અરિહંતાદિ પાંચ જ છે, તે સિવાય બીજા નથી. ’

શ્રીઅરિહંતાદિ પાંચ ભગવંતોને — પાંચ પરમેષ્ઠિઓને કરવામાં આવતા નમસ્કારની મહત્તા બતાવતાં વૃદ્ધનમસ્કાર-કલસ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ જેનેસ નમુકારો, સરણં સંસાર-સમર-પડિયાણં ।

કારણમસંખ-દુક્ખ-ક્લયસ્સ હેઠ્ઠ સિવપહસ્સ ॥ ”

“ જેથી આ નમસ્કાર સંસાર-સમરાંગણમાં પડેલા આત્મા-ઓને શરણુરૂપ છે, અસંખ્ય દુઃખોના ક્ષયનું કારણ છે, તથા શિવ-પંથનો પરમ હેતુ છે. ”

“ કલ્લાણ-કપ્પતરુણો, અવંજ્ઞ-ત્રીયં પયંડ-માયંડો ।

ભવ-દિમગિરિ-સિહરાણં પક્ખિ-પહ્ન પાવ-ભુયંગાણં ॥

આમ્હુક્ખણંમી, વરાહ-દાઢા દારિદ્ર-કંદસ્સ ।

રોહણ-ધરણી પદમુન્મવંત-સમ્મત્ત-રયણસ્સ ॥

કુલ્લુસુગમો ય સુગઈ-આડયવંધ-દુમસ્સ નિન્નિવઘં ।

ઉવલંમ-ચિંધમમલં, વિસુદ્ધ-સદ્ધમ્મ-સિદ્ધીણ ॥ ”

“ વળી તે કલ્યાણ-કલ્પતરુનું અવન્ધ્ય બીજ છે, સંસારરૂપી દિમગિરિનાં શિખરોને ઓગાળવા માટે પ્રચંડ સૂર્ય-તુલ્ય

છે, પાપ-ભુજંગોને દૂર કરવા માટે ગંરુકપક્ષી છે, દરિદ્રતાના કંદને મૂલંથી ઉખેડી નાખવા માટે વરાહની દાઢા સમાન છે, સમ્યક્ત્વ-રત્નને પ્રથમ ઉત્પન્ન થવા માટે રોહણાચક્રની ધરણી છે, સુગતિના આયુષ્ય-ગાંધરૂપી વૃક્ષનો પુષ્પોદ્ગમ છે અને વિશુદ્ધ એવા સદ્ગુણની નિર્વિઘ્ન સિદ્ધિનું-નિર્મલ પ્રાપ્તિનું ચિહ્ન છે. ”

લઘુનમસ્કારકલમાં તે સંખંધી ઠહ્યું છે કે :—

“હિયય-ગુહાણ નવકાર-કેસરી જાણ સંઠિયાં નિચ્ચં ।

કમ્મટ્ટ-ગંઠિ-દોષટ્ટ-ઘટ્ટયં તાણ પરિનટ્ટં ॥”

“જેઓની હૃદયરૂપી શુદ્ધિમાં નવકારરૂપી કેસરીસિંહ નિરંતર રહેલો છે, તેઓનો આઠ કર્મોની ગાંઠરૂપી હાથીઓનો સમૂહ સમસ્ત પ્રકારે નાશ પામેલો છે. ”

“જિણસાસણસ્સ સારો, ચ્ચડસપુવ્વાણ જો સમુદ્ધારો ।

જસ્સ મણે નવકારો, સંસારો તસ્સ કિં કુણદ્ ? ॥”

“જે શ્રીજિનશાસનનો સાર છે, ચતુર્દશ પૂર્વોનો સમ્યગ્ ઉદ્ધાર છે, તે નવકાર જેના મનને વિષે સ્થિર છે, તેને સંસાર શું કરે ? અર્થાત્ કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. ”

શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ શ્રીપંચપરમેષ્ઠિગીતામાં નમસ્કારનો મહિમા અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યા પછી તેનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું છે કે :—

“ રતન-નાણી જિમ પેટી, ભાર અદ્ય અહમૂહ્ય;
 ઔદપૂરવનો સાર છે, મંત્ર એ તેણે તુલ્ય.
 સકલ સમય અબ્યંતર, એ પદ પંચ પ્રમાણુ:
 મહુચ્ચ-અંધ તે જાણો, ચૂલા-સમેતિન મુજાણુ. ”

રતની પેટીનું વજન થોડું અને મૂલ્ય ઘણું હોય છે. તે રીતે પંચપરમેષ્ઠિને નમવારૂપ નમસ્કારમંત્ર વજનમાં-અક્ષરોના પ્રમાણથી બહુ નાનો-માત્ર ૬૮ અક્ષર-પ્રમાણ જ છે, પરંતુ તેનું મૂલ્ય-ફલ ઘણું જ છે. તે ઔદ પૂર્વના સારરૂપ છે.

નમસ્કારનાં પાંચ પદો (તલમાં તેલ રહે તેમ, અથવા કમલમાં મકરંદ રહે તેમ) બધા આગમોની અંદર વ્યાપીને રહેલા છે. વળી (જ્યારે બીજાં શાસ્ત્રો માત્ર શ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે, ત્યારે આ નમસ્કારનો) ચૂલા-સમેતનો પાઠ મહાશ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે. (શ્રીમહાનિશીથાદિ સૂત્રોમાં આ નમસ્કારને પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે ઓળખાવેલ છે.)

નમસ્કારસૂત્ર નવ પદો અને આઠ * સંપદામાં વહેંચાયેલું છે. તે આ રીતે :—

પદ	૧ નમો અરિહંતાણં ।	સંપદા	૧
”	૨ નમો સિદ્ધાણં ।	”	૨
”	૩ નમો આયરિયાણં ।	”	૩
”	૪ નમો ઉવજ્જાયાણં ।	”	૪
”	૫ નમો લોણ સવ્વસાહૂણં ।	”	૫

* અર્થાધિકાર. વિશેષ વિગત માટે જુઓ. —સકલ્યવસુતં.

॥	૬	एसो पंचनमुक्कारो ।	संपदा	६
॥	७	सव्य-पाव-प्पणासणो ।	॥	७
॥	૮	मंगलाणं च सव्वोसिं ।	}	८
॥	૯	पदमं हवइ मंगलं ॥		

પ્રથમ નમસ્કાર, શ્રીઅરિહંત ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે આ વિશ્વ પર તેમનો ઉપકાર સહુથી મોટો અને સહુથી નજીકનો છે; તેમના ધર્મ-પ્રવર્તનદ્વારા જ ધર્મ-માર્ગની અને ધર્મમાર્ગમાં લઈ જનારી નમસ્કારની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે.

બીજો નમસ્કાર, શ્રીસિદ્ધ ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે આત્મ-વિશુદ્ધિનો અંતિમ આદર્શ તેઓ છે. શ્રીઅરિહંત ભગવંતો પણ નિર્વાણ પછી એ જ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો નમસ્કાર, આચાર્ય ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે શ્રીઅરિહંત દેવોએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જે આચારની પ્રરૂપણા કરી છે, તેનું તેઓ યથાર્થપણે પાલન કરે છે, તથા બીજાઓ પાસે પણ તેનું પાલન કરાવે છે.

ચોથો નમસ્કાર, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ શ્રીઅરિહંત ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા શ્રુતજ્ઞાનનું યથાર્થ અધ્યયન કરી અન્ય સાધુઓને - અન્ય મુમુક્ષુઓને તેનું શિક્ષણ આપે છે, તેના યોગ્ય વિનિમય કરે છે.

પાંચમો નમસ્કાર, શ્રીબ્રાહ્મ ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ

છે કે તેઓ શ્રીઅરિહંત દેવોએ પ્રરૂપેલા ચારિત્રધર્મનો અંગીકાર કરી નિર્વાણને માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

શ્રીઅરિહંતાદિ પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવાથી વીતરાગતા અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો પ્રત્યે સદ્ભાવ પ્રકટે છે; એ સદ્ભાવ વડે નિર્મળ બનેલી બુદ્ધિ સત્ અને અસતતા જ્ઞાનરૂપ વિવેકને ધારણ કરે છે, કે જેના પરિણામે સંવર અને નિર્જરારૂપ ચારિત્રધર્મમાં સ્થિર થવાય છે. આવું ઉત્તમ ચારિત્ર સર્વ પાપોનો સમૂલ નાશ કરનારું છે. તેથી ‘પંચ-નમસ્કાર વડે સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે’ એમ કહેવું સમુચિત છે. વળી, સર્વ મંગલોમાં તે પ્રથમ મંગલ એટલે લોકોત્તર મંગલ છે, કારણ કે તેના વડે સર્વ અશિવો શમી જાય છે અને કલ્યાણની નિશ્ચિત પ્રાપ્તિ થાય છે.

છેલ્લાં ચાર પદો ચૂલિકારૂપ છે, જેનો છંદ પ્રાચીન અનુષ્ટુપ છે.

પ્રસ્તુત નમસ્કારને જૈન મહર્ષિઓએ જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાવેલો છે; જેમકે :—

- ‘ પંચમંગલ-મહાસુયકખંધ ’ — શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં.
- ‘ પરમેષ્ઠિપંચક-નમસ્કાર ’ — શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ભગવતી-ટીકામાં.
- ‘ પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર ’ — શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૮માં.
- ‘ પંચ-નમસ્કાર ’ — શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક-ટીકામાં.

- ‘ નમોદ્કાર ’ — શ્રીઆવશ્યકસૂત્રાંતર્ગત કથામાં.
 ‘ પંચનમોદ્કાર-મહામંત્ર ’ — શ્રીજયસિંહસૂરિકૃત ધર્મોવ-
 એસમાલા-વિવરણમાં.
 ‘ નવકાર ’ — લઘુનમસ્કારફલમાં.
 ‘ પંચનમુદ્કાર ’ — વૃદ્ધનમસ્કારફલ-સ્તોત્રમાં.
 ‘ પરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર ’ — શ્રાવકધર્મકૃત્ય-પ્રકરણમાં.
 ‘ નમસ્કાર ’ — શ્રીકુલમંડનસૂરિકૃત વિચારામૃતસંગ્રહમાં.
 ‘ પરમેષ્ઠિમંત્ર ’ — ઉપદેશતરંગિણીમાં.
 ‘ મહામંત્ર નવકાર ’ — શ્રીહર્પવિજય-કૃત સજ્જાયમાં.
 ‘ સિદ્ધમંત્ર ’ — શ્રીલાલકુશલ-કૃત છંદ વગેરેમાં.

નમસ્કારનો ઉપયોગ વિદ્યાભ્યાસ, શાસ્ત્ર-પઠન, ધર્મા-
 તુષ્ઠાન અને ધર્મોત્સવ આદિનો પ્રારંભ કરતાં મંગલરૂપે
 ઘોષવામાં થાય છે. તે ઉપરાંત નગરાદિ-પ્રવેશમાં, લોજનાદિ-
 સમયે, નિદ્રાને આધીન થતાં, નિદ્રામાંથી જાગૃત થતાં અને
 જીવનનો અંત-સમય નજીક આવતાં પણ તેનું શરણ ગ્રહણ
 કરવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે—

“ મૌયણ-સમય સયને, વિવોહને પવેસને મય વસને ।

પંચ-નમુદ્કારં લલુ, સમરિજ્ઞા સન્વકાલં પિ ॥ ”

—ઉપદેશતરંગિણીમાં ઉદ્ધૃત.

“ લોજન-સમયે, શયન-સમયે, જાગવાના સમયે, પ્રવેશ-
 સમયે, શય-કષ્ટ-સમયે અને વળી સર્વ સમયે, ખરેખર પંચ-
 નમસ્કારનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. ”

“ પશ્ચતાયાઃ ક્ષણે પશ્ચ, રત્નાનિ પરમેષ્ઠિનામ્ ।

આસ્યે દધાતિ યસ્તસ્ય, સદ્ગતિઃ સ્યાદ્ ભવાન્તરે ॥ ”

—ઉપદેશતરંગિણી.

“ મરણના ક્ષણે પાંચ પરમેષ્ઠિશ્રી પાંચ રત્નોને જે મુખને વિષે ધારણ કરે છે, તેની ભવાન્તરને વિશે સદ્ગતિ થાય છે. ”

આ નમસ્કારની ગણના મહર્ષિઓએ એક મહામંત્ર તરીકે કરેલી છે. તે સંબંધમાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ તથા પુણ્યસમં મન્ત્રં, જગત્-ત્રિતયપાવનમ્ ।

યોગી પશ્ચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારં વિચિન્તયેત્ ॥

ત્રિશુદ્ધયા ચિન્તયંસ્તસ્ય શતમષ્ટોત્તરં મુનિઃ ।

મુક્તિનોડપિ લભેતૈવ, ચતુર્થતપસઃ ફલમ્ ॥

એનમેવ મહામન્ત્રં, સમારાધ્યેહ યોગિનઃ ।

ત્રિલોક્યાડપિ મહીયન્તેઽધિગતાઃ પરમાં શ્રિયમ્ ॥

કૃત્વા પાપસહસ્રાણિ, હત્વા જન્તુશતાનિ ચ ।

અમું મંત્રં સમારાધ્ય, તિર્યશ્ચોડપિ દિવં ગતાઃ ॥ ”

“ તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર અતિશય પવિત્ર શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારમંત્રનું યોગી પુરુષ ધ્યાન કરે.

ત્રિશુદ્ધિવડે શ્રીનમસ્કારમંત્રનું એકસો ને આઠ વાર ધ્યાન કરનાર મુનિ ખાવા છતાં ઉપવાસના ફલને પામે છે.

યોગી પુરુષો આ જ મંત્રનું સમ્યગ્ રીતિએ આરાધન કરીને પરમલક્ષ્મીને પામી ત્રણ લોકવડે પૂજાય છે.

હજારો પાપોને કરનારા તથા સેંકડો જન્તુઓને હણનારા-તિર્થેઓ પણ આ મંત્રની સારી રીતિએ આરાધના કરી દિવ્ય-ગતિને પામ્યા છે.”

આ મંત્ર આદિત વળતે, અકરમાત-સમયે, રોગના પ્રસંગે, શત્રુના આક્રમણમાં તથા રાજદારી ક્ષામણના ણનાવોમાં કવચરૂપ એટલે કે રક્ષણ કરવામાં ઉપયોગી છે. તે માટે કહ્યું છે કે :—

“ સદ્ગ્રામ-સાગર-ચરીન્દ્ર-મુજદ્ગ-સિંહ —

દુર્વ્યાધિ-વહ્નિ-રિપુ-વ્રન્ધન-સમ્ભવાનિ ।

ચૌર-ગ્રહ-ભ્રમ-નિશાચર-શાકિનીનાં,

નશ્યન્તિ પશ્ચપરમોપ્રપદૈર્ભવાનિ ॥ ”

—ઉપદેશનરંગિણીમાં ઉદ્દ્યુત.

“ પંચપરમેષ્ઠિનાં પદોવડે રણ-સંઘામ, સાગર, હાથી, સર્પ, સિંહ, દુષ્ટવ્યાધિ, અગ્નિ, શત્રુ, ણંધન, ચોર, ગ્રહ, ભ્રમ, રાક્ષસ અને શાકિનીથી થનારાં ભયો દૂર ભાગી જાય છે. ”

“ નવકારઓ અન્નો સારો, મંત્રો ન અતિય તિયલોષ ।

તમ્હા હુ અણુદિણં ચિય, પદિયવ્વો પરમમર્ત્તોષ ॥ ”

—આ. દિ. ૬.

“ ત્રણ લોકમાં નવકારથી સારભૂત અન્ય કોઈ મંત્ર નથી; તેટલા માટે તેને પ્રતિદિન પરમ ભક્તિથી ભણવો જોઈએ. ”

નવકારમંત્રનો જાપ અનન્ય દ્વલને આપનારો થાય છે.
તે માટે કહ્યું છે કે :—

“ જો પુણ સમ્મં ગુણિં, નમે નમુકાર-લક્ષ્મવમક્લંદં ।

પૂણ્ણ જિણં સંવં, વંધદ્ તિથ્યર-નામં સો ॥ ”

—શ્રા. ક્રિ. ક્ર.

“ વળી જે મનુષ્યો એક લાખ નવકારને અખંડપણે
ગણે તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવની અને સંઘની પૂજા કરે, તે તીર્થ-
કર - નામકર્મને પામે છે. ”

‘ નવલાખ જપંતાં નરક નિવારે, ’ ‘ નવલાખ જપંતાં
થાય જિનવર ’ આદિ સુભાષિતો પણ તેના જાપની મહત્તા
અતાવી રહ્યાં છે.

નવકારમંત્રનાં પઠોતું આલંબન પદસ્થ-ધ્યાનમાં લેવાય
છે. તેની મહત્તા દર્શાવતાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રા-
ચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ ધ્યાયતોડનાદિસંસિદ્ધાન્, વર્ણનેતાન્ યથાવિધિ ।

નષ્ટાદિવિષયે જ્ઞાનં, ધ્યાતુરુત્પદ્યતે ક્ષણાત્ ॥ ”

“ મંત્રાક્ષરોના આ અનાદિ-સંસિદ્ધ વર્ણોનું વિધિપૂર્વક
ધ્યાન ધરનારા ધ્યાતાને નષ્ટાદિ-વિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ”

વિશેષ શું ? નમસ્કારમંત્ર સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર છે;
તે માટે શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

“ તાવ ન જાયદ્ ચિત્તેણ, ચિન્તિયં પત્થિયં ચ વાયાદ્ ।

કાણ સમાદત્તં, જાવ ન સરિઓ નમુકારો ॥ ”

“ ચિત્તથી ચિન્તવેલું, વચનથી : પ્રાર્થેલું અને કાયાથી પ્રારંભેલું કાર્ય ત્યાં સુધી જ સિદ્ધ થતું નથી કે જ્યાં સુધી શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારને સંભારવામાં આવ્યો નથી. ”

શ્રીનમસ્કાર-બૃહત્કલ્પમાં તો ત્યાં સુધી જણાવ્યું છે કે :-

“ સુચિરં પિ તવો તવિયં, ચિન્નં ચરણં સુયં ચ વદ્ધુ પદ્ધિયં ।

જહ તોં ન નમુકારે રહ, તઓ તં ગયં વિહલં ॥ ”

“ લાંબાં કાળ સુધી તપને તપ્યાં, ચારિત્રને પાળ્યાં, તથા ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો, પણ ‘ નમસ્કારને વિશે રતિ ન થઈ ’ તો તે સધળું નિષ્ફળ ગયું બાલુવું. ”

નમસ્કારમંત્ર પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે, તેની રચના અર્થથી શ્રીતીર્થંકર દેવોએ અને સૂત્રથી શ્રીગણધરભગવંતોએ કરેલી છે.

આ સૂત્રનો વિશેષ લાભ સમજવા માટે શ્રીભદ્રનાહુ-સ્વામીની નમસ્કાર-નિર્ચુક્તિ, શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક લાખ્ય, તથા ભલધારી, શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની તે પરની વૃત્તિ; શ્રીજિનકીર્તિસૂરિનું પંચપરમેષ્ઠિ-મહાસ્તવ, શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ-શિષ્ય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિનું વૃદ્ધનમસ્કારકલ્પ-સ્તોત્ર, શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યનું નમસ્કાર-માહાત્મ્ય વગેરેનું અધ્યયન આવશ્યક છે.

આ સૂત્ર પર છંદો, ગીતો, સ્તવનો, સંજ્ઞાઓ, કથાઓ, ખાલાવખોધો અને કલ્પોની વિવિધ રચના થયેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

નવકારમંત્રનાં પ્રથમ પાંચ પદો શ્રીભગવતીસૂત્રના

મંગલાચરણમાં, તથા શ્રીકલ્પસૂત્રના મંગલાચરણમાં આવે છે; તથા આવશ્યકસૂત્રમાં તે ૪ પાંચ પદો પર શ્રીભદ્રગાહુ-સ્વામીએ નિર્ચુક્તિ રચેલી છે. બાકીનાં ચાર પદો જે ‘ચૂલિકા’ તરીકે ઓળખાય છે, તે સહિતનો પાઠ શ્રીમહાનિશીથસૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવે છે.

નવકારમંત્રની ભાષા શ્રીભગવતીસૂત્ર અને મહાનિશીથની ભાષા પ્રમાણે આર્પપ્રાકૃત છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર^૧માં, આવશ્યક-નિર્ચુક્તિ^૨માં, શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત સમવાયાંગસૂત્રની ટીકા^૩માં તથા શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યકૃત ડાવ્યાનુશાસન^૪માં અને અભિધાન-ચિંતામણિ^૫માં ઉપરનાં સૂત્રોની ભાષા આર્પપ્રાકૃત હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો છે.

૧. “સે કિં તં માસારિયા ? । માસારિયા જં જં અદ્વમાગહાણ માતાણ માસંતિ । જત્ય વિ ચ વંમીલિવી પવત્તઙ્ગ ॥ ”

—પૃ. ૫૬

૨. “પુન્નાવર-સંજુત્તં, વેરગ્ગકરં સતંતમવિરુદ્ધં ।
પોરાણમદ્વમાગહમાસાનિયયં હવઙ્ગ સુત્તં ॥ ”

૩. “‘અદ્વમાગહીય ત્તિ’ પ્રાકૃતાદીનાં પાળાં ભાષાવિશેષાણાં મધ્યે યા માગધી નામ ભાષા ‘ર-સોલ્-સૌ માગધ્યામ્’ ઇત્યાદિલક્ષણવતી, સા અસમાશ્રિતસ્વકીયસમગ્રલક્ષણા ‘અર્ધમાગધી’ ઉચ્યતે । ”

—પૃ. ૯૮.

૪. “એકરૂપાઽપિ હિ ભગવતોઽર્ધમાગધીભાષા વારિદવિમુક્તવારિવદા-શ્રયાનુરૂપતયા પરિણમતિ ” ।

૫. “વાર્ણી ભાષા અર્ધમાગધી નર-તિર્યક્-સુરલોક-ભાષયા સંવદતિ તદ્-ભાષાભાવેન પરિણમતીત્યેવંશીલા ” ।

—કાંડ ૧, શ્લોક ૯

૨ પંચિંદિય-સુત્તં

[ગુરુ-સ્થાપના-સૂત્રમ્]

પંચિંદિય-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

પંચિંદિય-સંવરણો, તહ નવવિહ-વંમચેર-ગુત્તિ-ધરો ।

ચઝવિહ-કસાય-મુકો, ઇઅ અટ્ટારસગુણેહિં સંજુત્તો ॥૧॥

પંચ-મહાવ્ય-જુત્તો, પંચવિહાયાર-પાલણ-સમત્થો ।

પંચ-સમિઓ તિ-ગુત્તો, છત્તીસગુણો ગુરુ મજ્જ ॥૨॥x

x આ સૂત્ર ૩, ૬, ૭, ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૧૯, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૯
ક્રમાંકવાળા પોથીઓમાં બોવામાં આવે છે. તેમાં ૧૧, ૧૬ અને ૨૩
ક્રમાંકની પોથીઓમાં આ પાઠ ઉપર પ્રમાણે ૦૮ આપેલો છે; બ્યારે
બીજામાં નીચે મુજબ પાઠાંતરો છે :—

૧ પંચિંદિય-સંવરણો પો। ૧૮, ૨૫.

૨ તહ નથી. પો। ૩, ૬, ૭.

૩ ચઝવિહ-કસાય-વત્તો પો। ૬.

૪ ઇઅ નથી. પો। ૭.

૫ અટ્ટારસગુણ-સંજુઓ પો। ૩.

૬ છત્તીસગુણેહિં પો। ૧૮, ૧૯, ૨૫.

૭ મજ્જ ને ગદ્દે દોર પો। ૬, ૭.

(૨) સંસ્કૃત યાયા

પેન્ચન્દ્રિય-સંવરણઃ, તથા નવવિધ-બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ-ધરઃ ।

ચતુર્વિધ-કપાય-મુક્તઃ, ઇતિ અષ્ટાદશગુણૈઃ સંયુક્તઃ ॥ ૧ ॥

પન્ચ-મહાવ્રત-યુક્તઃ, પન્ચવિધાચાર-પાલન-સમર્થઃ ।

પન્ચસમિતઃ ત્રિગુપ્તઃ, પદ્ત્રિંશદ્ગુણઃ ગુરુઃ મમ ॥ ૨ ॥

(૩) ગુજરાતી યાયા

પાંચ ઇન્દ્રિયોને સંવરનાર, તથા નવવિધ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિના
ધારક;

ચતુર્વિધ કપાયથી મુક્ત, આ અઠાર ગુણોવાડે યુક્ત. ૧.

પાંચ મહાવ્રતથી યુક્ત, પાંચવિધ આચાર પાળવામાં
સમર્થ;

પાંચસમિતિ-સમિત ત્રિગુપ્તિ-ગુપ્ત, છત્રીશ ગુણોવાળા
ગુરુ મારા. ૨.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પંચિન્દ્રિય-સંવરણો—પેન્ચન્દ્રિય-સંવરણઃ—પાંચ ઇન્દ્રિયોને
કાળમાં રાખનાર.

પંચિન્દ્રિય—પાંચ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ, પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો.
'ઇન્દ્ર' એટલે જીવ. તેને જાણવાનું જે સાધન, તે 'ઇન્દ્રિય'.
તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યકલાપ્યમાં કહ્યું છે કે :—

“ઇંદો જીવો સર્વોત્કલ્પિભોગ-પરમેસરત્તળઓ ।

સોત્તાદ્ભેયમિન્દિયમિહ તલ્લિંગાદ્માવાઓ ॥ ૨૯૯૩ ॥”

“ સર્વ ઉપલબ્ધિ, સર્વ લોગં અને પરમ ઐશ્વર્યના વિસ્તારથી ભ્રુવ ‘ઇદ્ર’ કહેવાય છે. તેનાં લિંગાદિ લક્ષણથી અહીં શ્રોત્રાદિ લેહેવાળી (પાંચ) ઇદ્રિયો (સમજવાની) છે. ”

ઇદ્રિયોની સંખ્યા વિષે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૫મા પદમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :—

“ કદ્દળં મંતે ! ઇન્દિયા પળ્લતાઃ । ગોયમા ! પંચિન્દિયા પળ્લતાઃ, તં જહા- ૧ સોઙંદિય, ૨ ચક્ષુરિન્દિય, ૩ ઘાણિન્દિય, ૪ જિહ્વાન્દિય, ૫ ફાસિન્દિય । ”

“ હે ભદ્રંત ! ઇદ્રિયો કેટલી કહેલી છે ? હે ગૌતમ ! ઇદ્રિયો પાંચ કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે : ૧ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ૨ ચક્ષુરિન્દ્રિય, ૩ ઘ્રાણેન્દ્રિય, ૪ જિહ્વેન્દ્રિય અને ૫ સ્પર્શેન્દ્રિય. ”

વૈદિકધર્મમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો માનેલી છે, તે આ પ્રમાણે :—

જ્ઞાનેન્દ્રિયોઃ ૧ ચક્ષુ, ૨ શ્રોત્ર, ૩ ઘ્રાણ, ૪ રસના, ૫ ત્વચા.

કર્મેન્દ્રિયોઃ ૧ વાક્, ૨ પાણિ, ૩ પાદ, ૪ પાચુ, ૫ ઉપસ્થ.

પાંચ ઇદ્રિયોનાં વિષયો નીચે મુજબ છે :—

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય — શબ્દ.

(૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય — રૂપ.

(૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય — વાસ.

(૪) જિહ્વેન્દ્રિય — રસ.

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિય — સ્પર્શ.

સંવરણો — કાબૂમાં રાખનાર.

પાંચ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખનાર, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત (ગૃહ) ન બનનાર.

તહ — તથા — તથા.

નવવિહ-વ્રમચેર-ગુત્તિ-ધરો — નવવિધ-વ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિધર:—નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ (વાડ) ને ધારણ કરનાર.

નવવિહ—નવ પ્રકારની. વ્રમચેર-ગુત્તિ-બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ. ‘ગુપ્તિ’ એટલે નિગ્રહ. જે નિગ્રહથી બ્રહ્મચર્યનું શુદ્ધ પાલન શક્ય બને, તે ‘બ્રહ્મચર્ય—ગુપ્તિ.’ ધરો—ધારણ કરનાર.

‘વ્રહ્મચર્ય’ શબ્દ ‘વ્રહ્મન્’ ઉપરથી બનેલો છે. તે માટે સ્થાનાંગસૂત્રના ૬ મા સ્થાનની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે — “વ્રહ્મ ચ કુશલાનુષ્ઠાનં, તત્ત્વ તત્ત્વે ચાઽઽસેવ્યમિતિ વ્રહ્મચર્યમ્.” ‘બ્રહ્મ’ એટલે ‘કુશલ અનુષ્ઠાન’, તે અને તેનું સેવન કરવું તે ‘બ્રહ્મચર્ય’. ‘કુશલ અનુષ્ઠાન’ શબ્દથી આત્મહિતકારી ક્રિયા સમજવાની છે.

સ્ત્રી-લોગથી રહિત થવું, મૈથુનનો ત્યાગ કરવો, તેને પણ ‘બ્રહ્મચર્ય’ કહે છે.

પ્રતની રક્ષા કરવાને લગતી આજ્ઞાઓ અથવા નિયંત્રણોને ‘ગુપ્તિ’ કહેવાય છે. પ્રહાયર્થની ગુપ્તિઓ નવ હોવાનું સ્થાનાંગસૂત્રના નવમા સ્થાનમાં જણાવેલું છે—‘નવં વંમચર-ગુપ્તીઓ પળ્લન્તાઓ ।’

‘ચતુર્વિહ-કસાય-મુક્તો—ચતુર્વિધ-કપાય-મુક્તઃ’—આ પ્રકારના કપાયોથી મુક્ત.

‘કપાય’ શબ્દ કપ્ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. કપ્ એટલે કાર મારવું, બગાડવું, ઘસવું વગેરે. ‘કપતિ કપઠમ્’ જે ગળાને બગાડે-જેનો સ્વાદ ખૂબ ખરાબ લાગે, તે કપાય કહેવાય. વિવિધ ઔષધિઓના ઉકાળાને આયુર્વેદમાં ‘કપાય’ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. જે રસ તૂટે હોય, તેને પણ ‘કપાય-રસ’ કહેવામાં આવે છે. લાલ અને પીળા રંગના મિશ્રણને અર્થાત્ નારંગી રંગને પણ ‘કપાય રંગ’ કહેવામાં આવે છે. તે જ રીતે જે અંતઃકરણને બગાડે—મનની વૃત્તિઓને મલિન કરે, તે ‘કપાય’ કહેવાય છે. વળી ‘કપ’ શબ્દનો અર્થ સંસાર થાય છે. તેનો ‘આય’-લાલ જેનાથી થાય, તેને પણ ‘કપાય’ કહેવામાં આવે છે. શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૩મા પદે ‘કપાયે’નો અર્થ નીચે સુજ્ઞ કરવામાં આવ્યો છે :—

“સુહ-દુક્લ-વહુ-સહિયં, કમ્મ-લેત્તં કસંતિ જં જમ્હા ।
કલુસંતિ જં ચ જીયં, તેણ કસાઈ સિ વુચ્ચંતિ ॥”

“ઘણાં પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખના ફલને યોગ્ય એવા કર્મ-ક્ષેત્રનું જે કર્ણ કરે છે (ખેડે છે), અથવા જીવના શુદ્ધ

સ્વરૂપને જે કલુષિત કરે છે, તે ‘ કપાય ’ કહેવાય છે. ”

આ કપાયોના પ્રકારો વિષે શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રના આઠમા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ કોહો ય માણો ય આણિગાહિયા, માયા ય લોભે ય પવટુમાણા ।
ચત્તારિ એ કસિણા કસાયા, સિંચંતિ મૂલાદં પુણવ્ભવસ્સ ॥ ૪૦ ॥ ”

“ નહિ દળાયેલા કોધ અને માન તથા વૃદ્ધિ પામેલા માયા અને લોભ, એ ચાર કિલ્લ ‘ કપાયો ’ પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળનું સિંચન કરે છે. ”

ઇઅ—ઇતિ— આ.

અટ્ટારસગુણેહિં—અટ્ટાદશગુણૈઃ— અઠાર ગુણો વડે.

સંજુત્તો—સંયુક્તઃ— યુક્ત.

પંચમહવ્વય-જુત્તો—પંચમહાવ્રત-યુક્તઃ— પાંચ મહાવ્રતોથી યુક્ત. પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર. પંચમહાવ્રતધારી.

‘ પંચમહવ્વય ’ પાંચ મહાવ્રતોનો સમૂહ, પાંચ પ્રકારનાં મહાવ્રતો. જે વ્રત ઘણું મોટું હોય, પાળવામાં આકરું હોય, તેને ‘ મહાવ્રત ’ કહે છે. ‘ વ્રત ’ એટલે સંયમને લગતી પ્રતિજ્ઞા.

તેની સંખ્યા માટે સ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે :— “ પંચ મહવ્વયા પળ્લન્તા, તં જહા-૧ સવ્વાઓ પાંણાઈ-

વાયાઓ વેરમણ, ૨ સઘ્વાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણ, જાત્ર ૬ સઘ્વાઓ પરિગ્રહાઓ વેરમણ।” “મહાત્રતો પાંચ પ્રકારનાં છે. તે આ રીતે: ૧ સર્વપ્રાણાતિપાત-વિરમણ, ૨ સર્વમૃપાવાદ-વિરમણ, ૩ સર્વ અદત્તાદાન-વિરમણ, ૪ સર્વ-મૈથુન-વિરમણ, તથા ૫ સર્વપરિગ્રહ-વિરમણ.”

પંચવિહાર-પાલન-સમર્થો—પંચવિધાચાર-પાલન-સમર્થ:—
પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ, પાંચ પ્રકારના આચારોને રૂઢી રીતે પાળનાર.

આચારના અર્થ માટે બુદ્ધો સૂત્ર—૧.

પંચ-સમિઓ-પંચ-સમિત:—પાંચ સમિતિઓથી યુક્ત. પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરનારા.

‘સમેક્કીભાવેનેતિ સમિતિ:’—સારી રીતે એકીભાવ થયેલો છે—એકાગ્રતા થયેલી છે જે ક્રિયામાં, તે ‘સમિતિ’. અથવા ‘શોભનૈકાગ્રપરિણામા ચેષ્ઠા સમિતિ:’—એકાગ્ર પરિણામ-વાળી સુંદર ચેષ્ટા, તે ‘સમિતિ’. તેની સંખ્યા અને નામે સંખ્યામાં સમવાયાંગસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે:—

“પંચ સમિર્ઠો પળગત્તાઓ, તં જહા-૧ ઈરિયા-સમિર્ઠ, ૨ માસા-સમિર્ઠ, ૩ एसणा-સમિર્ઠ, ૪ આયાણ-મંદ-મત્ત-નિક્કલેવણા-સમિર્ઠ, ૫ ઉચ્ચાર-પાસવળ-લેલ-સિંધાણ-જલ્લ-પારિટ્ઠાવણિયા-સમિર્ઠ।”

“સમિતિઓ પાંચ પ્રકારની છે:—

(૧) ઈરિયા-સમિર્ઠ — ‘ઈરિયા-સમિતિ’.

(૨) માસા-સમિર્ઠ — ‘માસા-સમિતિ’.

(૩) એસણા-સમિદ્ — ‘એષણા-સમિતિ’.

(૪) આયાણ-મંદ-મત્ત-નિક્કલેવણા-સમિદ્—‘આદાન-નિક્કલેવ-સમિતિ’.

(૫) ઉચ્ચાર-પાસવળ-લેલ-સિંઘાણ-જલ્લ-પાગિદ્વાવણિયા-સમિદ્—‘પારિષાપનિકા-સમિતિ’.

તિ-ગુત્તો—ત્રિ-ગુપ્તઃ—ત્રણ ગુપ્તિઓથી યુક્ત, ત્રણ ગુપ્તિઓ-નું પાલન કરનારા.

‘ગુપ્’—એટલે રક્ષા કરવી, રોકવું, નિગ્રહ કરવો. જે ક્રિયા વડે રક્ષા થાય, અનિષ્ટ સંપર્ક કે અનિષ્ટ પરિણામ રોકાય કે કોઈ પણ વસ્તુનો નિગ્રહ થાય, તે ‘ગુપ્તિ’ કહેવાય છે. સાહિત્યમાં આ શબ્દ નગરી, જેલખાનું, પૃથ્વીનો ખાડો, પહેરો વગેરે અર્થમાં વપરાય છે. અહીં તેનો અર્થ ‘ગોપનં ગુપ્તિઃ’ એટલે મન, વચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થતી અસત્ પ્રવૃત્તિને રોકવાનો છે.

આ ‘ગુપ્તિ’ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનમાં જણાવેલું છે : “તઓ ગુત્તીઓ પળ્લતાઓ, તં જહા—૧ મળગુત્તી, ૨ વચગુત્તી, ૩ કાયગુત્તી” । “‘ગુપ્તિ’ ત્રણ પ્રકારની છે : ૧ મનોગુપ્તિ, ૨ વચનગુપ્તિ અને ૩ કાયગુપ્તિ.”

આ ત્રણ ‘ગુપ્તિ’ને પણ ‘સમિતિ’ ગણી શકાય છે. એ રીતે ગણીએ તો ‘સમિતિ’ની સંખ્યા આઠની થાય છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરેમાં ‘સમિતિ’ની સંખ્યા આઠની

ગણાવેલી છે. એટલે જ્યાં 'સમિતિ' હોય, ત્યાં 'શુભિ' અવશ્ય હોય; પરંતુ 'શુભિ' હોય, ત્યાં 'સમિતિ' હોય અને ન પણ હોય.

'સમિતિ'નું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે પ્રવૃત્તિ-પ્રધાન છે, અને 'શુભિ'નું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નિવૃત્તિ-પ્રધાન છે.

છત્તીસ-ગુણો—પદ્મત્રિંશદગુણઃ—છત્રીશ શુભોવાળા.

ગુરુ—ગુરુઃ—શુરુ.

જે અજ્ઞાનને દૂર કરે—'ગિરતિ અજ્ઞાનમ્' અથવા ધર્મનો ઉપદેશ આપે—'ગૃણાતિ (ઉપદિશતિ) વા ધર્મમ્', તે 'શુરુ' કહેવાય છે.

સાહિત્યમાં આ શબ્દ માતા, પિતા, શુરુ, ધર્મ-સંસ્થાપક, મંત્ર-તંત્ર જાણનાર વ્યક્તિ, એક જાતનો તારો, વગેરે અનેક જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. પરંતુ અહીં તેનો અર્થ 'ધર્મ-સંબંધી શુરુ' કરવાનો છે. તે માટે ધર્મરત્ન પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :

“ધર્મજ્ઞો ધર્મકર્તા ચં, સદા ધર્મપરાયણઃ ।

સત્ત્વેભ્યો ધર્મશાસ્ત્રાર્ય-દેશકો ગુરુરુચ્યતે ॥”

“ધર્મજ્ઞ, ધર્મકર્તા, સદા ધર્મમાં પરાયણ અને જીવોને ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર હોય, તે 'શુરુ' કહેવાય છે.”

મંજી - મમ - મારા.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

ઇન્દ્રિય :— ૧ સ્પર્શેન્દ્રિય, ૨ રસનેન્દ્રિય, ૩ દ્રાણેન્દ્રિય, ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય અને ૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ પ્રકારની ‘જ્ઞાનેન્દ્રિયો’.

પાંચ ઈન્દ્રિયોના ‘વિષયો’ રહ છે. તે નીચે સુવચન :—

સ્પર્શ વડે આઠ જાણતો જાણી શકાય છે: ૧ હળવું, ૨ ભારે, ૩ ઠોમજ, ૪ ખરબચડું, ૫ ઠંડું, ૬ ગરમ, ૭ ચીકણું, અને ૮ લૂણું.

આજવાથી પાંચ જાણતો જાણી શકાય છે: ૧ મીઠો રસ, ૨ ખાટો રસ, ૩ ખારો રસ, ૪ કટવો રસ ને ૫ તીખો રસ. (તૂરો રસ જુદો જણીને કેટલાક રસની સંખ્યા ૬ની ગણે છે, પણ તે ખારા અને મીઠાનું મિશ્ર-પરિણામ છે.)

સુંઘવાથી જો જાણતો જાણી શકાય છે: ૧ સારી વાસ અને ૨ ખરાબ વાસ.

જોવાથી પાંચ જાણતો જાણી શકાય છે: ૧ ઘોળો રંગ, ૨ કાળો રંગ, ૩ લીલો રંગ, ૪ પીળો રંગ અને ૫ સતો રંગ.

સંલગ્નવાથી ત્રણ જાણતો જાણી શકાય છે: ૧ ‘સચિત્ત શબ્દ’, ૨ ‘અચિત્ત શબ્દ’ અને ૩ ‘મિશ્ર શબ્દ’. જીવંત પ્રાણીઓનો શબ્દ, તે ‘સચિત્ત’. જડ પદાર્થોના ઘર્ષણ વગેરેથી થતો શબ્દ, તે ‘અચિત્ત’. અને જાંતેના મિશ્રણરૂપ હોય, તે ‘મિશ્ર.’ માણસો ગાતા હોય અને સાથે વાજાં પણ

વાગતાં હોય, તે જાનેનો લેજો અવાજ આવે, તે 'મિશ્ર શબ્દ' કહેવાય. આ રીતે ઇદ્રિયોના મુખ્ય 'વિષયો' ૨૩ છે.

ઇદ્રિયોના આ ૨૩ 'વિષયો'માં રાગ કે દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો, મુખ કે દુઃખની કલ્પના પેદા થવી, તે 'ઇદ્રિયોની આસક્તિ' કહેવાય છે. જેમકે કેમળ શય્યા, મીઠું લોજન કે સુંદર આકાર જોઈને તેના પર પ્રીતિ થવી અને ખરખરી પથારી જોઈને, જેસ્વાદ લોજન જોઈને કે વિરૂપ આકાર જોઈને તેના પર અપ્રીતિ થવી. તાત્પર્ય કે ઇદ્રિયોના વિષયોમાં સમભાવે રહેવું, તે 'ઇદ્રિયોનું-સંવરણ' થયું ગણાય.

બ્રહ્મચર્ય-દિવ્ય અને ઔદારિક કામ-લોગનો ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણથી ત્યાગ કરવો, તેનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય'. 'દિવ્ય' એટલે દેવ-સંબંધી. 'ઔદારિક' એટલે મનુષ્ય અને તિર્થંચ-સંબંધી. 'કામ-લોગ' એટલે મૈથુન સેવવાની ઇચ્છા. 'યોગ' એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. 'કરણ' એટલે કરવું, કરાવવું, તથા અનુમોદન આપવું. મતલબ કે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંચ સંબંધી મૈથુન સેવવાની ઇચ્છાનો મનથી, વચનથી અને કાયાથી સ્વયં ત્યાગ કરવો, બીજા પાસે ત્યાગ કરાવવો તથા જેઓ મૈથુન સેવતા હોય, તેને સારા માનવા નહિ, તેનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય' છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશમાં તે સંબંધી જણાવ્યું છે કે :—

“ દિવ્યૌદારિકાકામાનાં, કૃતાનુમતિ-કારિનૈઃ ।

મનો-વાક્-કાવનસ્ત્યાગો, બ્રહ્માષ્ટાદશથા મતમ્ ॥ ”

“ દિવ્ય અને ઔદારિક કામોનો મનથી, વચનથી અને શરીરથી, કરવા-કરાવવા અને અનુમોદવાનો ત્યાગ કરવો, તે પ્રહ્લયર્થ છે, જે અઠાર પ્રકારનું મનાય છે. ”

દિવ્ય અને ઔદારિક કામ×મન, વચન, કાયા = ૬×૩ કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું = ૧૮.

મૈથુન-સેવનની ઇચ્છા જે પ્રકારની હોય છે: ‘ સંપ્રાપ્ત ’ અને ‘ અસંપ્રાપ્ત ’. પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રી-પુરુષ આદિની અન્યોન્ય સંગ કરવાની ઇચ્છા, તે ‘ સંપ્રાપ્ત—કામ-ભોગ ’ છે. હસિત, લલિત (હસવું, પાશ-કીડા, મોહક ચેષ્ટા કરવી) આદિ, તેના આઠ પ્રકારો કામશાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં સંગ કરવાની ઇચ્છાવાળી વ્યક્તિની ગેરહાજરી હોય છે, ત્યાં તેનાં સ્મરણ, ચિંતન અને સંગ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા કરવી તથા છેવટે માનસિક પતનને વશ થવું અને કુચેષ્ટાઓ કરવી, તે ‘ અસંપ્રાપ્ત કામ-ભોગ ’ છે.

ઉપર્યુક્ત અઠાર પ્રકારના પ્રહ્લયર્થની રક્ષા માટે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાને ફરમાવેલા નવ પ્રકારના નિયમોને ‘ પ્રહ્લયર્થની નવ ગુપ્તિ ’ અથવા નવ વાડ કહેવામાં આવે છે. તે નીચે સુબળ :—

૧. ત્રિવિક્ત-વ્રસતિ-સેવા — સ્ત્રી, પશુ અને નયુંસકના

વાસથી રહિત એવા એકાંત વિશુદ્ધ સ્થાનમાં નિવાસ કરવો.
ઉંદર ખિલાડીથી રહિત સ્થાનમાં વસે તેમ.

૨. સ્ત્રીકયા-પરિહારઃ—સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતો કરવી નહિ,
કારણ કે તેવી વાતો કરવામાં વિષય ભગૃત થાય છે.

૩. નિપદ્યાડ્નુપવેશનમ્—સ્ત્રીઓની બેસવાની વસ્તુ પર
બેસવું નહિ. જે પાટ, પાટલા, શયન, આસન વગેરે પર સ્ત્રી
બેઠેલી હોય, તે બે ઘડી સુધી વાપરવાં નહિ. કોણાની ગંધ
આવવાથી કણકની ચિંકાંશ બગડે છે, એ ન્યાય અહીં લાગુ
પડે છે.

૪. ઇન્દ્રિયાપ્રયોગઃ—રાગને વશ થઈ સ્ત્રીઓનાં અંગો-
પાંગ—કુચ, કટિ, મુખ આદિ—જેવા માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ. રૂપ
જોતાં રહ લાગે છે અને છેવટે મોહનો ઉદય થઈ પતનનો
પ્રસંગ આવે છે.

૫. કુંઠ્યાંતર-દામ્પત્ય-વર્જનમ્—ભીંતના આંતરે સ્ત્રી-પુરુષનું
યુગલ રહેલું હોય, તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો.

૬. પૂર્વક્રીઢિતાસ્મૃતિઃ—સ્ત્રી સાથે પહેલાં કરેલી કીડાનું
સ્મરણ કરવું નહિ.

૭. પ્રણીતામોજનમ્—માદક આહારનો ત્યાગ કરવો;
અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ઉશ્કેરે-ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્તેજના પેદા કરે, તેવા
ભારે પદાર્થો વાપરવાં નહિ. અને ત્યાં સુધી નીરસ આહારને
જ પસંદગી આપવી.

૮. અતિમાત્રાડમોગઃ—પ્રમાણથી અધિક આહાર કરવો નહિ. અત્યાહારથી ઉંઘ વધે છે, મેદ વધે છે અને પ્રસંગે સ્વપ્ન-દોષ પણ થાય છે.

૯. વિમૂષા-પરિવર્જનમ્—શૃંગાર-લક્ષણવાળી શરીરની અને ઉપકરણની શોભાનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ સ્નાન, વિલેપન, વાસના (શરીરને સુગંધિત બનાવવું), ઉત્તમ વસ્ત્રો, તેલ, તંબોલ આદિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

કપાય—‘ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ’ની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા મનના પરિણામો, અથવા આત્માના અધ્યવસાયો. ‘ ક્રોધ ’ એટલે દ્વેષ, ગુસ્સો, અક્ષમા કે વૈર લેવાની વૃત્તિ. ‘ માન ’ એટલે અભિમાન, અહંકાર અથવા મદ. ‘ માયા ’ એટલે લુચ્ચાર્થ, કપટ, દગો કે અન્યને છેતરવાની વૃત્તિ. ‘ લોભ ’ એટલે તૃષ્ણા, લાલસા, અસંતોષ કે વધારે ને વધારે લેવાની વૃત્તિ. ‘ ક્ષમા ’ ક્રોધનો અભાવ સૂચવે છે, ‘ નમ્રતા ’ માનનો અભાવ સૂચવે છે, ‘ સરલતા ’ માયાનો અભાવ સૂચવે છે, તથા ‘ સંતોષ ’ લોભનો અભાવ સૂચવે છે.

પञ्चમહાવ્રત—સર્વ-વિરતિ મૂળગુણો.

૧ હિંસા, ૨ અસત્ય, ૩ સ્તેય, ૪ મૈથુન અને ૫ પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ, તે ‘ સર્વવિરતિ ’. પાંચ મહાવ્રતો આ રીતે જ ગ્રહણ કરાતાં હોવાથી તે સર્વવિરતિના નામે ઓળખાય છે. તે ચારિત્રના મૂળ-પાયારૂપ હોવાથી ‘ મૂળગુણો ’ પણ કહેવાય છે.

પંચાચાર :— ૧ જ્ઞાન; ૨ દર્શન; ૩ ચારિત્ર; ૪ તપ અને
૫ વીર્યને લગતાં સુવિહિત આચરણો.

જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી પરિણામે જ્ઞાનની
વૃદ્ધિ થાય, તેને (૧) ‘ જ્ઞાનાચાર ’ કહે છે. જે ક્રિયા અથવા
નિયમોને અનુસરવાથી શ્રદ્ધાદૃષ્ટિ દર્શનશુષ્કની વૃદ્ધિ થાય,
તેને (૨) ‘ દર્શનાચાર ’ કહે છે. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને
અનુસરવાથી ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય, તેને (૩) ‘ ચારિત્રાચાર ’
કહે છે. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી તપની વૃદ્ધિ
થાય, તેને (૪) ‘ તપાચાર ’ કહે છે. અંયમન પાલનમાં
બલ, વીર્ય અને પરાક્રમનો બને તેટલો વધારે ઉપયોગ કરવો,
તેને (૫) ‘ વીર્યાચાર ’ કહે છે.

આચારની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવાથી વામાચાર
આદિ નામથી પ્રવર્તેલા વિપરીત આચારોનું પાલન નિષિદ્ધ
કરે છે.

સમિતિ—સાધુના જીવન-ધારણ અંગેની સંગત અથવા
સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તેમાંથી પ્રકારની છે.

૧ ‘ ઈર્થ્ય-સમિતિ ’—કોઈ જીવને આધાત, ગ્રાસ કે
તકલીફ ન થાય, તે જાતની કાળજી રાખીને કરવામાં આવતી
ચાલવાની ક્રિયા.

૨ ‘ ભાષા-સમિતિ ’—નિરબંધ વચન-પ્રવૃત્તિ. શીશુમાં
બતાવેલા વિધિ-નિષેધ મુજબ ચાલવાની પ્રવૃત્તિ.

૩ ‘એષણા-સમિતિ’—શ્રીદશવૈકાલિક આદિ સૂત્રોમાં બતાવ્યા મુજબ ૪૨ દોષોથી રહિત ગોચરી કરવાની પ્રવૃત્તિ.

૪ ‘આદાન-નિલેપ-સમિતિ’—પાત્ર, વસ્ત્ર તથા ઉપકરણ વગેરેને સાવધાની-પૂર્વક લેવા-મૂકવાની પ્રવૃત્તિ.

૫ ‘પારિષાપનિકા-સમિતિ’—મલ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ આદિને સાવધાની-પૂર્વક પરઠવવાની પ્રવૃત્તિ.

‘ગુપ્તિ’—સંયમના પાલન માટેનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ કે નિવૃત્તિ. તે ત્રણ પ્રકારની છે:

૧ ‘મનો-ગુપ્તિ’—મનનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. મનને દુષ્ટ સંકલ્પોમાં અથવા દુષ્ટ વિચારોમાં પ્રવર્ત્તિવા ન દેવું.

૨ ‘વચન-ગુપ્તિ’—વાણીનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. ખાસ જરૂર વિના બોલવું નહિ.

૩ ‘કાય-ગુપ્તિ’—કાયાનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. કાયાથી બને તેટલી ઓછી પ્રવૃત્તિ કરવી.

‘ધ્યાન’ મનોગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે, ‘મૌન’ વચન-ગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે અને ‘કાયોત્સર્ગ’ કાય-ગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું ભેગું નામ ‘અષ્ટ પ્રવચન-માતા’ છે.

‘ગુરુઃ’—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે સાધુ.

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશમાં ગુરુનું લક્ષણ નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :—

"મહાવ્રતધારી-ધીર, મૈક્ષ્માત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્થા ધર્મોપદેશકો ગુરવો મતાઃ ॥ ૮ ॥"

"મહાવ્રતધારી, ધીર (ઉપસર્ગોને તથા પરીપહોને ધીરજથી-સહન કરનારા), શિક્ષા ઉપર જ જીવનારા, સામાયિકમાં (સમભાવમાં) રહેલા અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા ગુરુ મનાયેલા છે."

આંચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણેને ઉપરની વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે.

જગતના અન્ય ધર્મોએ પણ ગુરુપદને ખૂબ મહત્ત્વ આપેલું છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં સમભાવ રાખનારા,

નવ વાડોથી પ્રહસ્યર્થનું રક્ષણ કરનારા,

કેાધાદિ ચાર કપાયોથી મુક્ત,

આ રીતે અઢાર ગુણવાળા; વળી

પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા,

પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ,

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુણિથી મુક્ત,

આ રીતે કુલ છત્રીશ ગુણવાળા મારા ગુરુ છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ધર્મના આરાધન માટે થતી ક્રિયા કે થતું અનુષ્ઠાન ‘ધર્માનુષ્ઠાન’ કહેવાય છે. આવું ‘ધર્માનુષ્ઠાન’ ગુરુની સામે, ગુરુની સાક્ષીએ, ગુરુની આજ્ઞા-પૂર્વક અને ગુરુનો વિનય જાળવીને કરવામાં આવે, તો શીઘ્ર ફલદાયી થાય છે. એ કારણથી દરેક ‘ધાર્મિક અનુષ્ઠાન’ તેમની સામે કરવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવું બને છે કે ‘ધાર્મિક અનુષ્ઠાન’ કરવાની તત્પરતા અને તૈયારી બંને હોય, પણ ગુરુનો યોગ મળે નહિ. આવા પ્રસંગે ‘ધર્માનુષ્ઠાન’ કરવું કે કેમ ? તેવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એ રીતે કરેલું છે કે સદ્ભાવનાથી પ્રેરાયેલું ‘ધર્માનુષ્ઠાન’ આત્મહિતકારી હોઈને તેની આરાધના બંધ રાખવી નહિ, પરંતુ ત્યાં ‘ગુરુની સ્થાપના’ કરીને કામ ચલાવવું; અને તે ‘અનુષ્ઠાન’ જાણે સાક્ષાત્ ગુરુની સમક્ષ જ થતું હોય તેમ માનીને આજ્ઞા માગવી આદિ સર્વ પ્રકારનો ઉચિત વિનય જાળવવો. આમ કરવાથી ગુરુ વિષેની શ્રદ્ધા ટકી રહે છે અને સુવિહિત પરંપરાનું પાલન પણ થાય છે. ઉપરના નિરાકરણ અનુસાર જ્યાં ગુરુની હાજરી ન હોય, ત્યાં ‘ધાર્મિક અનુષ્ઠાન’-પ્રસંગે ‘ગુરુની સ્થાપના’ કરવામાં આવે છે.

શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે શ્રીવિશેષાવશ્યક લાભ્યમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ગુરુ-વિરહમ્મિ ય ઠવણા, ગુરુવણસોવદંસણત્થં ચ ।

જિણ-વિરહમ્મિ વ જિણવિવ-સેવણાSSમન્તણં સહલં ॥”

“જ્યારે સાક્ષાત્ ગુણવંત ગુરુનો વિરહ હોય, ત્યારે ગુરુના ઉપદેશને-આદેશને સમીપમાં રાખેલો દેખાડવા માટે ‘સ્થાપના’ કરવી. જેમ જિનેશ્વરના વિરહમાં તેમની પ્રતિમાનું સેવન અને આમંત્રણ સફળ થાય છે, તેમ ગુરુ-વિરહમાં ગુરુની સ્થાપના પણ સફળ થાય છે.”

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ગુરુવંદન-ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ગુરુગુણજુત્તં તુ ગુરું, ઠાવિજ્ઞા અહવ તત્થ અક્કાહં ।
અહવા નાણાહિતિઅં, ઠવિજ્ઞ સક્કલ-ગુરુ-અમાવે ॥ ૨૮ ॥”

“(ધર્માનુષ્ઠાન કરતાં) સાક્ષાત્ ગુરુ વિદ્યમાન ન હોય, તો ગુરુના ગુણોથી જે યુક્ત હોય, તેને ગુરુ તરીકે સ્થાપવા; અથવા તેના સ્થાને અક્ષાદિ કે જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્રનાં ઉપકરણો સ્થાપવા.”

“(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંજન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.”
એ ‘પડાવશ્યક’ રૂપી છ ક્રિયાઓ ધ્રાવક-ધ્રાવિકા માટે સૌથી મહત્વનું ‘ધર્માનુષ્ઠાન’ છે. આ ‘ધર્માનુષ્ઠાન’માં સામાયિક શ્રદ્ધા કરતી વખતે જો ગુરુનો યોગ ન હોય, તો ઉપર જણાવી તેવી ગુરુ-સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ અંગેનો વિધિ એવો છે કે સામાયિકાદિ ક્રિયા કરવા ઇચ્છનારે તે માટે કહેલ વિધિ મુજબ શુદ્ધ વસ્ત્રો અને ઉપકરણો ધારણ કરવાં તથા જે સ્થાને બેસીને ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા હોય, ત્યાં ‘આસન’ પાથરવું. તેનાથી ઓછામાં ઓછા સાડા ત્રણ હાથ સન્મુખની જગા

ઉપર એક બાજોઠ મૂકવો અને તેના પર એક સાપડો મૂકી તેમાં ધાર્મિક પુસ્તક, નવકારવાળી આદિ મૂકવાં. પછી નિયત આસને બેસીને ઉપર્યુક્ત પુસ્તક આદિમાં ‘ગુરુપદની સ્થાપના’ કરવા અર્થે જમણા હાથની ‘સ્થાપના-મુદ્રા’ રચવી. એટલે કે આંગળીઓ તથા કરતલની આકૃતિ અર્ધસંપુટ જેવી બનાવવી અને બાણે કેઈ વસ્તુને દાખલ કરતા હોઈ એ તેવી રીતે હાથને ‘સ્થાપના’ની સન્મુખ રાખવો. આ મુદ્રાપૂર્વક પ્રથમ મંગલસ્વરૂપ નવકારમંત્ર બોલવો અને પછી આચાર્યના ૩૬ ગુણોનું આરોપણ કરવાને માટે ધીરે ધીરે પંચિદિય-સૂત્રનો પાઠ ઉચ્ચારવો. + આ રીતે જ્યારે તે પાઠ પૂરો બોલાઈ રહે, ત્યારે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકાદિમાં આચાર્યનો અથવા ગુરુનો ન્યાસ થયેલો ગણાય છે અને તેને ‘સ્થાપનાજી’ કે ‘સ્થાપના-આચાર્યના’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પછી તેની સમક્ષ સામાયિકાદિ ‘અનુષ્ઠાન’ કરવામાં આવે છે. તે ‘અનુષ્ઠાન’ પૂરું થયે જમણા હાથ પોતાની સન્મુખ રાખી નવકાર-મંત્ર ગણવામાં આવે, ત્યારે તે ‘સ્થાપના’નું વિસર્જન— ‘ઉત્થાપન’ થયું ગણાય છે.

જગતમાં અનેક પ્રકારના દેવો મનાય છે, અનેક પ્રકારના ગુરુઓ મનાય છે અને અનેક પ્રકારના ધર્મો મનાય છે. તે બધા કાંઈ આત્મ-કલ્યાણ કરવામાં કારણભૂત થતા નથી. અરે! તેમાંના કેટલાક તો ઊલટી અધોગતિને આમંત્રણ આપનારા પણ હોય

+ ખરતરગચ્છમાં માત્ર ત્રણ વાર નવકારમંત્ર બોલીને જ સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

છે. આથી મુમુક્ષુનાં હિંતને માટે શાસ્ત્રકારો ‘દેવ, ગુરુ અને ધર્મ’ના બે પ્રકારો પાડે છે. ‘કુ’ એટલે અયોગ્ય અને ‘સુ’ એટલે યોગ્ય. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ સંજોધ-પ્રકરણના મિથ્યાત્વ અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે :—

“દેવો રાગી યતિઃ સંગી, ધર્મઃ પ્રાણિ-નિશુમ્મનમ્ ।

મૂઢદષ્ટિરિતિ બ્રૂતે, યુક્તાંયુક્તાવિવેચકઃ ॥”

“યુક્ત અને અયુક્તનો ખરાબર વિવેક નહીં કરી શકનાર મૂઢદષ્ટિ રાગીને-રાગ-દ્વેષવાળાને દેવ ગણે છે, સંગીને—સ્ત્રી-સંગ કરનારને યતિ એટલે ગુરુ ગણે છે, અને પ્રાણિ-વધને ધર્મ કહે છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણેની માન્યતા, તે ‘કુદેવ,’ ‘કુગુરુ’ અને ‘કુધર્મ’ની માન્યતા છે. અને તેથી વિરુદ્ધ ‘અઠાર દોષો’થી રહિત હોય, તે દેવ—અરિહંત ‘સુદેવ’ છે;” પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવ્યા તેવા ૩૬ ગુણોથી યુક્ત, તે ‘સુગુરુ’ છે; અને અહિંસા, સંયમ તથા તપના લક્ષણથી યુક્ત જે ધર્મ, તે ‘સુધર્મ’ છે.

‘કુગુરુ’ અને ‘સુગુરુ’ને ઓળખવા માટે આ સૂત્ર આ રીતે ચાવી-સમાન છે, તેથી ઘણું ઉપયોગી છે.

પડાવશ્યકને લગતા કેટલાક બાલાવખોધોમાં, નમસ્કાર-મહામંત્રના વિવેચન-પ્રસંગે, તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે, આ ગાથાઓ પર કેટલુંક વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન.

આ પાઠનું આધાર-સ્થાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિદ્વિત સંજોધ-

પ્રકરણ (અપરનામ તત્ત્વપ્રકાશ) હોય તેમ જણાય છે, જેના ગુરુ-સ્વરૂપાધિકારની ૯૧મી તથા ૯૨મી ગાથા નીચે મુજબ છે :—

“ પંચિન્દિય-સંવરણો, તહ નવાવિહ-વંમચેર-ગુત્તિ-ધરો ।
તહ ચત્ત-ચત્ત-કસાઓ, અઢારસગુણોહિં સંજુતો ॥ ૯૧ ॥
પંચ-મહવ્વય-જુત્તો, પંચવિહાયાર-પાલણ-સમત્થો ।
પંચ-સમિદ્-તિ-ગુત્તો, છત્તીસ-ગુણ-કલિઓ ॥ ૯૨ ॥ ”

આચાર્યના ૩૬ ગુણોની ગણના તેમણે જુદી જુદી ૪૭ રીતે કરાવી છે, તેમાં આ રીત ખીજી છે.

આ સૂત્રનો પાઠ ક્રમાંક ૩ વાળી પોથીમાં જણાય છે, કે જેની રચના વિ. સં. ૧૪૯૮માં ‘વિધિપક્ષ’ મુખ્યનામવાળા અંચલગચ્છના અધિરાજ શ્રીજયકેસરસૂરિના શિષ્ય મહિ-માસાગર ઉપાધ્યાયે કરેલી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે :—

‘ પહિલત ગુરુ-સ્થાપના-હેતુ ગાથા વિ કહીઈ ’

પછી આ બે ગાથાઓ આપી છે :—

“ પંચિન્દિય-સંવરણો, નવાવિહ-વંમચેર- ગુત્તિ-ધરો ।
ચત્તવિહ-કસાય-મુક્કો, ઇય અઢારસ-ગુણ-સંજુઓ ॥ ૧ ॥
પંચ-મહવ્વય-જુત્તો, પંચવિહાયાર-પાલણ-સમત્થો ।
પંચ-સમિઓ તિ-ગુત્તો, છત્તીસગુણો ગુરુ મઝ્જ ॥ ૨ ॥ ”

સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

૩ થોમવંદણ-સુત્તં

[પ્રણિપાત-સૂત્રમ્]

ખમાસમણ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

इच्छामि खमासमणो ! वंदितुं
जावणिज्जाए निसीहिआए ।
मत्थएण वंदामि ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

इच्छामि क्षमाश्रमण ! वन्दितुं
यापनीयया नैवेधिक्या ।
मस्तकेन वन्दे ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ઇચ્છું છું, હે ક્ષમાશ્રમણ ! વાંદવાને,
યાપનીય નૈવેધિકી વડે;
મસ્તકે વડે હું વાંદું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छामि—इच्छामि—हुं भूँछुं छुं. કેાઈના દળાણ કે કેાઈની શરમથી નહિ, પણ મારી પોતાની મરણથી અભિલાષા રાખું છું.

खमासमणो!—‘क्षमाश्रमण!’—હે ક્ષમાવાળા સમણ! હે ક્ષમા-પ્રધાન શ્રમણ! હે ક્ષમાવાળા સાધુ!

‘શ્રમણ’ એટલે તપસ્વી. ‘શ્રામ્યતીતિ શ્રમણ:’

‘શ્રમણ’ એટલે સંયમી. ‘શ્રામ્યતિ શ્રમમાનયતિ પञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति શ્રમણ:’

‘શ્રમણ’ એટલે વૈરાગી. ‘શ્રામ્યતિ—સંસારવિપય-ચિન્તો ભવતિ તપસ્યતીતિ વા શ્રમણ:’

‘શ્રમણ’ એટલે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે સમભાવથી વર્તનાર ‘સમતયા શત્રુ-મિત્રાદિષુ પ્રવર્તતે इति સમણ:(ન:) ।’

આ બધા ગુણો સાધુના હોઈ ‘સાધુ’ને જ ‘સમણ’ અથવા ‘શ્રમણ’ કહેવામાં આવે છે.

તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૫મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

“समयाए समणो होइ, वम्मचेरेण वंमणो ।

नाणेण उ मुणी होइ, तवेण होइ तावसो ॥”

“ સમતાના પાલનથી ‘ સમંજસ ’ થવાય છે. પ્રહાર્યના પાલનથી ‘ પ્રાહ્મણ ’ થવાય છે, જ્ઞાનથી ‘ મુનિ ’ થવાય છે અને તપવડે ‘ તપસ ’ થવાય છે. ”

જે ‘ શ્રમણમાં ’ ક્ષમાનો ગુણ પ્રધાન હોય, તે ‘ ક્ષમા-શ્રમણ ’ કહેવાય છે. અથવા જે ‘ શ્રમણ ’ ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના ‘ યતિધર્મ ’ નું પાલન કરે છે, તે ‘ ક્ષમાશ્રમણ ’ કહેવાય છે. તે ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો ‘ યતિધર્મ ’ નીચે મુજબ છે :—

“ ૧ ક્ષમા, ૨ માર્દવ, ૩ આર્જવ, ૪ શૌચ, ૫ સત્ય, ૬ સંયમ, ૭ તપ, ૮ ત્યાગ, ૯ આક્રિયન્ય અને ૧૦ પ્રહાર્ય. ”

વંદિતં-વંદિતુમ્—વંદન કરવાને.

જાવણિજ્ઞાણ-યાપનીયયા—યાપનીયા વડે. ઇન્દ્રિય-વિકારોના અને ક્રોધાદિના ઉપશમ વડે.

યાપનીયા—શમનક્રિયા, ઉપશમનક્રિયા. તેના વડે. અહીં ઇન્દ્રિયના વિકારો અને ચાર પ્રકારના ક્રોધાદિ ‘ યાપનીય ’ છે.

શ્રીભગવતીસૂત્રના ૧૮મા શતકના દસમાં ઉદ્દેશમાં પ્રભુ મહાવીર અને સોમિલ-પ્રાહ્મણ વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપમાં આ શબ્દ તેવા જ લાવમાં વપરાયેલો છે :—

“ કિંતે મંતે ! જવણિજ્ઞ ? ”

“ સોમિલ ! જવણિજ્ઞે દુઃખિહે પન્નેત્તે, તં જહા-ઇન્દ્રિય-જવણિજ્ઞે ય નોન્દિય-જવણિજ્ઞે ય । ”

“સે કિં તં ઇંદિય-જવણિજે ?

“ઇંદિય-જવણિજં મે સોંદિય-ચક્ષિદિય-વાણિદિય-જિર્ઘિ-
દિય-પાસિદિયાઈ નિરુવહયાઈ વમે વહંતિ । સે તં ઇંદિય-જવણિજે ।

“સે કિં તં નોંદિય-જવણિજે ?

“નોંદિય-જવણિજે જં મે કોહ-માણ-માયા-લોભા વોહ્છિન્ના,
નો ઉદીરેંતિ, સે તં નોંદિય-જવણિજે, સે તં જવણિજે । ”

“હે ભગવન્ ! તમને ‘ યાપનીય ’ શું છે ?

“હે સોમિલ ! મને યે પ્રકારનું ‘ યાપનીય ’ છે. તે આ
પ્રમાણે : ‘ ઇંદ્રિય-યાપનીય ’ અને ‘ નોંદ્રિય-યાપનીય. ’

“હે ભગવન્ ! ‘ ઇંદ્રિય-યાપનીય ’ એટલે શું ?

“હે સોમિલ ! શ્રોત્રેંદ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રાણેંદ્રિય, નિહ્વે-
ન્દ્રિય અને સ્પર્શેંદ્રિય—એ પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપધાત-રહિત
(અપકાર કે હાનિ રહિત) મારે આધીન વતે છે, તે ‘ ઇન્દ્રિય-
યાપનીય ’ છે.

“હે ભગવન્ ! ‘ નોંદ્રિય-યાપનીય ’ એટલે શું ?

“હે સોમિલ ! મારાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—એ
ચારે કષાયો વ્યુચ્છિન્ન થયેલા હોઈ (નાશ પામેલા હોઈ)
ઉદયમાં આવતા નથી, તે ‘ નોંદ્રિય-યાપનીય ’ છે. એ
પ્રમાણે ‘ યાપનીય ’ કહ્યું. ”

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં વંદન અધિકાર-
માં ‘ યાપનીયં ચેન્દ્રિયોપશમાદિના પ્રકારેણ ’ એવો અર્થ કરેલો
છે, એટલે ઇન્દ્રિય અને મનની વિષયો તથા વિકારોથી ઉપઘાત-
રહિત અવસ્થા, એ ‘ યાપનીય ’ છે.

નિસીંહિઆણ-નૈપેધિક્યા-પાપ-નિપેધવાળી કાયાથી, નિપ્પાપ
બનેલા શરીરથી.

‘ નિપેધ ’ પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોનો, કોઈ પણ
પાપકારી પ્રવૃત્તિનો કે પ્રમાદનો કરવાનો હોય છે. આ જાતનો
‘ નિપેધ ’ જેના વડે થાય છે, તે પણ ઉપચારથી ‘ નૈપેધિકી ’
જ કહેવાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આ. ટી.માં ‘ નૈપેધિક્યા
પ્રાણાતિપાતનિવૃત્તયા તન્વા—શરીરેણેત્યર્થઃ ’ ‘ નૈપેધિકી ’ વડે
એટલે ‘ પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્ત થયેલ તનુ વડે-શરીર વડે ’
એવો અર્થ કરેલો છે.

મત્યણ—મસ્તકેન—મસ્તક વડે, માથું નમાવીને.

વંદામિ—વન્દે—વંદું છું, હું વંદન કરું છું—પ્રણામ
કરું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

યોમવંદણસુત્તં—‘ ચોલવંદણ ’ અથવા ‘ સ્તોલવંદન ’
કરવામાં ઉપયોગી સૂત્ર. સ્તોલ એટલે સ્થંભવું-અટકવું,
તે પરથી જે વંદન-ચોલીને-ઊભા રહીને કરવામાં આવે, તે
સ્તોલવંદન કહેવાય છે. આ વંદન જે હાથ, જે જાનુ અને
મસ્તક-એ પાંચ અંગો નમાવીને જે વાર વંદન કરવાથી થાય

અને પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય છે અને તેમને વંદન કરવાથી દર્શન અર્થવા શ્રદ્ધાનો ગુણ વિકાસ પામે છે. જે વિધિથી દેવને વંદન કરવામાં આવે છે, તેને ‘ત્રૈત્ય-વંદના’ (ત્રેધિ-વંદણા) કે ‘ત્રૈત્યવંદન’ કહેવાય છે અને જે વિધિથી ગુરુને વંદન કરવામાં આવે છે તેને ‘ગુરુ-વંદના’ કે ‘ગુરુ વંદન’ કહેવામાં આવે છે.

ગુરુને વંદન કરવાના પ્રસંગે એકથી વધારે વાર આવે છે. આ બધા પ્રસંગે ગુરુનો યોગ્ય વિનય જળવાઈ રહે અને વંદનની ક્રિયા વધારે પડતી કંટાળા-ભરેલી ન બને, તે માટે તેના ત્રણ પ્રકારો રાખવામાં આવ્યા છે. તે નીચે મુજબ :—
 “ (૧) ક્ષિટ્કા-વંદણ (૨) થોભ-વંદણ અને (૩) બારસા-વત્ત-વંદણ. ” ક્ષિટ્કા એટલે રસ્તો. તે પરથી રસ્તે ચાલતાં જે વંદન કરવામાં આવે તે ક્ષિટ્કા-વંદણ. તે બે હાથ જોડીને માથું નમાવવાથી થાય છે. બીજું થોભવંદણ એટલે ઊભા રહીને કરવાનું વંદન. તે બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક—એમ પાંચ અંગોને નમાવવાથી થાય છે. વર્તમાન સામાચારી પ્રમાણે ત્યાર પછી સુગુરુ-સુખશાતા-પૃચ્છા અને અખલુકિઓ સૂત્ર બોલવાથી એ પ્રકારનું વંદન થાય છે. જ્યારે ત્રીજું વંદન ખાસ વિધિપૂર્વક કરેલા બાર આવત્તોથી પૂર્ણ બને છે. આ વંદનો અનુક્રમે ‘જઘન્ય,’ ‘મધ્યમ’ અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ ગણાય છે.

જઘન્ય વંદન-પ્રસંગે ખાસ સૂત્ર બોલવાનું હોતું નથી, પણ મત્યર્થ વંદામિ એટલું જ બોલાય છે. પછીનાં બે વંદનોમાં

ખાસ સૂત્રો બોલાય છે, જેમાં ‘ સ્તોત્રવંદન ’ પ્રસંગે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. સામાયિક તથા પ્રતિક્રમણમાં સ્તોત્રવંદન સૂત્રનો ઉપયોગ ઘણી વાર થાય છે, તથા ચૈત્યવંદન અને બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ તેની જરૂર પડે છે. તેથી આ સૂત્રની ગણના એક અતિ ઉપયોગી સૂત્રમાં થાય છે.

આ સૂત્રની ખાસ પ્રસિદ્ધિ ‘ ખમાસમણ ’ના નામથી જ છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. તેનો પ્રથમ ભાગ ‘ નિસીહિઆએ ’ આગળ પૂરો થાય છે, જે આવશ્યકસૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવતા શુરુવંદનના પાઠમાં રહેલો છે, તથા ‘ મત્થએણ વંદામિ ’ એ બે પદો આવશ્યકસૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં ‘ ઇચ્છામિ લમાસમણો! કયાઈં ચ મે કિતિકમ્માઈં ’-વાળા પાઠમાં આવેલાં છે.

૪ સુગુરુ-સુખશાતા-પૃચ્છા

ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

ઇચ્છકારિ (ર) ! સુહ-રાઈ ? સુહ-દેવસિ ?) સુખ-તપ ?
શરીર નિરાવાધ ? સુખ સંજમ-જાત્રા નિર્વહો છો જી ?
સ્વામી ! શાતા છે જી ?

[અહીં ગુરુ જવાબ આપે: ‘ દેવ-ગુરુ-પસાય. ’ તે
સાંભળીને શિષ્ય કહે:]

મત્ત(માત)-પાણીનો લાભ દેજો જી ॥ x

(૨—૩) સંસ્કૃત અને ગુજરાતી છાયા

આ સૂત્ર મિશ્ર ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી તેની
સંસ્કૃત અને ગુજરાતી છાયા આપેલી નથી.

x આ સૂત્રનો નિર્દેશ, ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથીમાં પૃષ્ઠ ૧ ઉપર નીચે
પ્રમાણે જોવામાં આવે છે: “ ઇચ્છકારિ સુહ-રાઈ સુખ-તપ શરીર નિરાવાધ
સુખ-સંજમ-યાત્રા નિર્વહઈ છઈ ? ” પોથી ૨૬માં ‘ સ્વામી શાતા છે જી ’ એ
ભાગ જોવામાં આવતો નથી. પોથી ૨૪માં “ છે સ્વામી શાતા ? ” એવો
પાઠ નજરે પડે છે.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ.

ઇચ્છકારિ !—હે સ્વકીય ઇચ્છા કરવાવાળા !

ઇચ્છકાર—સ્વકીય ઇચ્છા. તેનાથી યુક્ત તે ઇચ્છકારી. તેનું સંબોધન રૂપ તે ઇચ્છકારિ ! અહીં સંગવંત શબ્દ અધ્યાહાર સમજવાનો છે.

સુહ-રાઈ ?—રાત્રિ સુખ-પૂર્વક પસાર થઈ ?

સુહ=સુખ. તે પૂર્વક પસાર થયેલી રાઈ=રાત્રિ, તે સુહ-રાઈ. અહીં ' પસાર થઈ ? ' એ બે પદો અધ્યાહાર સમજવાનાં છે. સુહ-દેવાસી એટલે દિવસ સુખ-પૂર્વક પસાર થયો ?

સુખ-તપ ?—તપ સુખ-પૂર્વક થાય છે ?

શરીર-નિરાવાધ ?—શરીર પીડા-રહિત છે ?

‘ નિર્ગતાંડવાધો, યસ્માત્ તન્નિરાવાધમ્. ’ ‘ જેમાંથી આલી ગઈ છે આળાધા એટલે પીડા, તે નિરાળાધ. ’ તેથી ‘ શરીર નિરાવાધ ’નો અર્થ ‘ આપનું શરીર પીડાથી રહિત છે ? ’ તેમ સમજવાનો છે.

સુખં સંજમ-યાત્રા નિર્વહો છો જી ?—આપ સંયમરૂપી યાત્રાનો નિર્વાહ સુખ-પૂર્વક કરો છો ? આપ આરિત્રનું પાલન સરળતા-પૂર્વક કરી શકો છો ?

સંજમ=આરિત્ર. તેને યાત્રા કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે

ભાવયાત્રા છે કે જેનું મુખ્ય લક્ષણ સંયમ, તપ અને નિયમ છે. નિર્વહો છો ? - નિર્વાહ કરો છો ? = પાળી શકો છો ?

જ્ઞાતા—સુખ.

મત્ત-પાળી—આહાર. પાળી.

મત્ત=રાંધેલું અન્ન.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સુગુરુ-સુખજ્ઞાતા-પૃચ્છા—સદ્ગુરુને સુખ-જ્ઞાતાની પૃચ્છા કરવામાં ઉપયોગી સૂત્ર.

(૬) અર્થ-સંકલના

[શિષ્ય ગુરુને સુખ-જ્ઞાતા પૂછે છે, તે આવી રીતે :]

હે ગુરુજી ! આપની ઇચ્છા હોય તો પૂછું. વ્યતીત થયેલી રાત્રિ આપની ઇચ્છાને અનુકૂળ સુખ-પૂર્વક પસાર થઈ ? (અથવા વ્યતીત થયેલો દિવસ આપની ઇચ્છાને અનુકૂળ સુખ-પૂર્વક પસાર થયો ?) આપની તપશ્ચર્યા સુખ-પૂર્વક થાય છે ? આપના શરીરે કોઈ પણ પ્રકારની ખીડા અને રોગ તો નથી ને ? વળી, હે ગુરુજી ! આપની સંયમ-યાત્રાનો નિર્વાહ સુખે કરીને થાય છે ? હે સ્વામી ! આપને સર્વ પ્રકારે જ્ઞાતા છે ?

[ગુરુ કહે છે—] ‘ દેવ અને ગુરુની કૃપાથી તેમજ છે. ’

[શિષ્ય આ વખતે પોતાની હાર્દિક ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે :]

‘મારે ત્યાંથી આહાર-પાણી વહોરી ધર્મનો લાભ આપવા કૃપા કરજો.’

[ગુરુએ આમંત્રણનો સ્વીકાર કે ઇનકાર ન કરતાં કહે છે કે—]

‘વર્તમાન યોગ’—જેવી તે સમયની અનુકૂળતા.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રનો પાઠ, રાત્રિ-પ્રતિક્રમણમાં તેની સ્થાપના પહેલાં બોલાય છે.

સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળમાં દેવવંદન કરીને ગુરુના દર્શને જવું જોઈએ. તે વખતે ઉચિત વિધિ સાચવીને બે ખમાસમણ-પ્રણિપાત કરીને ગુરુની સમક્ષ હાથ જોડીને ભલા રહેવું જોઈએ અને અહીં જણાવેલો પાઠ ક્રમાનુસાર બોલવો જોઈએ.

તે સંબંધી શ્રીસ્તનશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિ-પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે :—

“તથા પૃચ્છતિ યતિકૃત્યનિર્વાહમ્ । યથા- ‘નિર્વહતિ સંયમ-
યાત્રા-! સુહરાત્રિર્ભવતામ્? નિરાત્રાધાઃ શરીરેણ યૂયમ્? ન વ્રાધતે
ચઃ કશ્ચિદ્ વ્યાધિઃ? ન યોગ્યં કિમપિ વૈદ્યાદેઃ? ન પ્રયોજનં
કિશ્ચિદૌષધાદિના? નાર્થિત્વં કિશ્ચિત્-પથ્યાદિના?’ इत्यादि ।.....
પ્રાગ્વન્દનાડયસે સામાન્યતઃ ‘સુહરાઈઃ સુહતપ સરીર નિરાત્રાધ’
इत्यादि-प्रश्नकर्तृणोऽपि विशेषेणात्र प्रश्नः सम्यक्-स्वरूप-परिज्ञानार्थ-
स्तदुपायवर्तणार्थश्च ।”

“ પછી સાધુના કાર્યના નિર્વાહ-સંબંધમાં પૂછે કે— ‘હે સ્વામી ! આપની સંયમ-યાત્રા સુખે વર્તે છે ? અને ગર્ભ રાત્રિ સુખ-પૂર્વક વ્યતીત થઈ ? આપના શરીરમાં કાંઈ વ્યાધિ તો નથી ને ? કાંઈ વૈદ વગેરેનું કે ઔષધાદિનું પ્રયોજન તો નથી ? આજે આપને આહાર-વિષયમાં કાંઈ પથ્યાદિની જરૂર તો નથી ?.....વંદનાવસર પહેલાં સામાન્ય રીતે ‘સુહ-રાઈ સુહ-તપ શરીર નિરાત્રાધ ’ ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછવા છતાં આવા વિશેષ પ્રશ્નો પૂછવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનાથી સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે અને જે કાંઈ ઉપાયોની યોજના કરવી હોય તે થઈ શકે. ”

અતઃ એવાત્ર પદોર્લગિત્વા “ ઇચ્છાકારિ મગવન્ ! પસાડ કરી ફાસુણં એસણિજેણં, અસણ-પોણં-લાઈમ-સાઈમેણં, વંથ-પાડિગંહે-કંબલ-પાયપુંછણેણં, પાંડિહારી-પીઢ-ફલગ-સિજ્જા-સંચારેણં, ઓસહ-મેસજેણં મયવં ! અણુગહો કાયવ્વો । ” इति व्यक्त्या निमन्त्रणं च कार्यम् । ”

“ ત્યાર પછી પગે લાગીને [પ્રણિપાત-ક્રિયા કરીને] નીચેના પાઠ-પૂર્વક નિમંત્રણ કરવી :—

“ હે ભગવન્ ! આપે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રસાદ (—કૃપા—મહેરણાની) કેરીને પ્રાસુક (નિર્દોષ), એષણીય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) એવા અશન, પાન, આદ્ય, સ્વાદ્ય એવા આહાર વડે, તથા વસ્ત્ર, પ્રતિગ્રહ (પાત્ર), કંબલ, પાદપ્રોછનક (રત્નોહરણ) વડે, પ્રતિહારિ (ગૃહસ્થોને વાપરીને પાછી આપવા જેવી વસ્તુઓ), પીઠ (આસન), ફલક (પાટિયું),

શય્યા, સંસ્તારક (અંથારિયા) વડે તથા ઔષધ, લેપન્ય (વસ્તુ) [સ્વીકારવા] વડે અનુગ્રહ કરવો. ”

પ્રસ્તુત સૂત્ર બંધાર સુધીમાં બોલવામાં આવે તો ‘સુહ-રાઈ’ પદ બોલાય છે અને બંધાર પછી બોલવામાં આવે તો ‘સુહ-દેવસિ’ પદ બોલાય છે.

(૮) આશાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો ‘શાતા છે જી’ સુધીનો ભાગ આવશ્યક મૂલ-સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવેલો સદ્ગુરુ-વંદનના નીચેના પાઠનો સારાંશ હોય તેમ જણાય છે. ‘અણ-કિલેતાણં વદ્ધુસુમેણ મે દિવસો વહકંતો ? (રાઈ, વહકંના ?) જત્તા મે ? જવણિજ્જં ચ મે ? ’ આદિ. જ્યારે ‘ માત-પાણીનાં લામ દેજો જી ’ એ પંક્તિ ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્રના સ્થાને યોજાયેલી જણાય છે. આ ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્રનો પાઠ ભગવતીજી આદિ સૂત્રોમાં આવતા નીચેના આલાપક પરથી યોજાયેલો લાગે છે :

‘સમણે નિગંથે પાસુણેણં એસણિજ્જેણં એસણ-પાણ-લાઈમ-સાઈમેણં વત્થ-પઢિગહ-કંવલ-પાયપુંહણેણં પીઢ-ફલગ-સેજા-સંધારણં પઢિલા-મેમાણે વિહરહ । ’

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર સ્વોપન વિવરણ (પૃ. ૧૮૧) માં અતિથિસંવિભાગ-વ્રતના વર્ણન-પ્રસંગે આ આલાપકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૫ ઈરિયાવહિયા-સુત્તં

[ઈર્યાપથિકી-સૂત્રમ્]

ધરિયાવહી-સૂત્ર

[પીઠિકા] ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં ! ઈરિયાવહિયં
પઢિક્કમામિં ? ઇચ્છં * ।

(૧) મૂલપાઠ

ઇચ્છામિ પઢિક્કમિઠં ઈરિયાવહિયાણ વિરાહણાણ ।

ગમણાગમણે ।

પાણ-ક્કમણે, વીય-ક્કમણે, હરિય-ક્કમણે, ઓસા-ઉત્તિંગ-
પણગ-દગમટ્ટી-મક્કઢા-સંતાણા-સંકમણે ।

* શિષ્યે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન-ક્રિયાઓ ગુરુની આજ્ઞા-પૂર્વક કરવાની હોય છે; તેથી અત્યેક ક્રિયા કરતાં શિષ્ય વિનય-પૂર્વક આવા શબ્દોદ્ધારા આજ્ઞા માગે છે, અને સાક્ષાત્ ગુરુ વિદ્યમાન હોય તો ‘પઢિક્કમેહ’ વગેરે પ્રસંગોચિત શબ્દોદ્ધારા સંભતિ દર્શાવે છે, ત્યારે શિષ્ય ‘ઇચ્છં’ એવા શબ્દોદ્ધારા ગુરુની આજ્ઞાને સ્વીકારી ક્રિયા કરે છે.

જે મેં જીવા વિરાહિયા ।

એગિંદિયા, વેહંદિયા, તેહંદિયા, ચરિંદિયા, પંચિંદિયા ।

અભિહયા, વર્તિયા, લેસિયા, સંઘાહયા, સંઘટ્ટિયા,
પરિયાવિયા, કિલામિયા, ઉદ્ધવિયા, ઠાળાઓ ઠાળં સંકા-
મિયા, જીવિયાઓ ઘવરોવિયા, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કહં ॥

(૨) સંસ્કૃત ડાયા

इच्छाकोरेण संदिशत भगवन् ! ऐर्यापथिकीं प्रतिक्रामामि ?
इच्छामि ।

इच्छामि प्रतिक्रामितुम् ऐर्यापथिक्याः विराधनायाः ।

गमनागमने ।

પ્રાણ-આક્રમણે, યોજ-આક્રમણે, હરિત-આક્રમણે. અવશ્યાય-
ઉત્તિંગ-પનક-દક્ષમૃત્તિકા-મર્કટ-સંતાન-સંક્રમણે યે મયા જીવાઃ
વિરાધિતાઃ ।

एकेन्द्रियाः, द्वीन्द्रियाः, त्रीन्द्रियाः, चतुरिन्द्रियाः, पञ्चेन्द्रियाः ।

અભિહતાઃ, વર્તિતાઃ, શ્લેષિતાઃ, સંઘાતિતાઃ, સંઘટ્ટિતાઃ, પરિતા-
પિતાઃ, કામિતાઃ, અવદ્રાધિતાઃ, સ્થાનાત્ સ્થાનં સંક્રામિતાઃ, જીવિનાત્
વ્યપરોપિતાઃ; તસ્ય મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્ ॥

(૩) ગુજરાતી ડાયા

स्वेच्छाशी आज्ञा आपो, भगवन् ! तु ईर्यापथिकी-प्रति-

કમણ કહું ? હું ઇચ્છું છું (હું આપની આજ્ઞા સ્વીકારું છું.)

ઇચ્છું છું પ્રતિક્રમણને ઐયાંપચિદ્દી વિરાધનાથી.

ગમનાગમનમાં;

પ્રાણીને ચાંપતાં, બીજને ચાંપતાં, સ્ત્રીલોકતરીને ચાંપતાં, આકળ—કીડિયારું—સ્રીલક્ષ્મણ—કાદવ—કરોળિયાની લગને ચાંપતાં;

જે મારા વડે જીવો વિરાધાયા હોય—

એકેન્દ્રિયો, બેકેન્દ્રિયો, ત્રેકેન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો—

લાતે મરાયા હોય, ધૂળે ઢંકાયા હોય, ભોંય સાથે ઘસાયા હોય, ભેગા કરાયા હોય, પરિતાપ ઉપજાવવાયા હોય, ખેદ પમાડાયા હોય, ઉદ્વેગ પમાડાયા હોય, એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને મૂકાયા હોય, જીવિતવ્યથી છૂટા કરાયા હોય, તેનું મિથ્યા (હો) મારું દુષ્કૃત્ય.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छाकारेण—સ્વેચ્છાથી, સ્વકીય અભિલાષથી, સ્વાભિ-પ્રાયથી.

‘इच्छायाः करणमिच्छाकारः।’ ઇચ્છાનું કાર્ય, તે ‘ઇચ્છાકાર’.

અર્થાત્ જે કાર્ય પોતાની ઇચ્છાથી, પોતાની મરજીથી કે પોતાની અભિલાષાથી થયું હોય, તે ‘ ઇચ્છાકાર.’ કહેવાય છે. તેથી ઇચ્છાકારેણ પદ નિરૂપ્તથી, આત્મેચ્છાથી, સ્વેચ્છાથી, સ્વક્રીય અભિલાષાથી કે સ્વાભિપ્રાયથી એવો અર્થ પ્રકટે કરે છે.

સંદિસહ—સંદિશત—આજ્ઞા આપો, આદેશ આપો.

મગવં !—મગવન્ !—હે ભગવન્ ! હે પૂજ્ય ! હે મહા-પુરુષ !

મગર્થા સહિત હોય, તે ‘ ભગવાન્ કહેવાય. ‘ ભગ’ એટલે ઐશ્વર્યોદિ ગુણો. તે માટે કહ્યું છે કે :—

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः ।
धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, पण्णां भग इतीहना ॥ ”

“ (૧) સમગ્ર ઐશ્વર્ય, (૨) સમગ્ર રૂપ, (૩) સમગ્ર-યશ, (૪) સમગ્ર શ્રી, (૫) સમગ્ર ધર્મ અને (૬) સમગ્ર પ્રયત્ન—એ છ અર્થોનો સૂચક ‘ ભગ’ એવો શબ્દ છે.” એટલે ‘ ભગવાન્’નો અર્થ સમગ્ર ઐશ્વર્યવાળા, સમગ્ર રૂપવાળા, સમગ્ર યશવાળા, સમગ્ર શ્રીવાળા, સમગ્ર ધર્મવાળા અને સમગ્ર પ્રયત્નવાળા—એવા છ ગુણોએ કરીને સહિત મહાપુરુષ થાય છે. આ બધા ગુણો કોઈને કોઈ પ્રકારની મોટાઈને બતાવનારા હોવાથી ‘ ભગવાન્’નો સામાન્ય અર્થ મહાપુરુષ થાય છે. એવા ગુણોવાળા પુરુષ સામાન્ય રીતે લોકની પૂજને યોગ્ય હોય છે, તેથી તે પૂજ્ય પણ કહેવાય છે.

ઈરિયાવાહિયં—૧૨્યાપયિકામ્—ઐર્થોપથિકી ક્રિયાને. ગમના-ગમનની ક્રિયાને. જવા-આવવાની ક્રિયાને.

‘ઈરણમ્ ઈર્યા’—જલું, ચાલલું, તેનું નામ ‘ઈર્યા’. ‘તત્પ્રધાનઃ પન્થા ઈર્યાપયઃ।’—તેની મુખ્યતાવાળો જે પથ, તે ‘ઈર્થોપથ’. ‘તત્ર મવા ૧૨્યાપયિકા’ તે સંગ્રામી જે ક્રિયા. તે ‘૧૨્યાપયિકા’; (યો. સ્વો. વૃ. ૩) અર્થાત્ જવા-આવવાની ક્રિયા, તે ‘ઐર્થોપથિકી ક્રિયા.’

પટિક્ક્રમામિ—પ્રતિક્રામામિ—હું પ્રતિક્રમણ કરું, પાછા ફરું, નિવર્તું.

પ્રતિ-પાછું. ક્રમણ—જવું. પોતાની મૂળ જગાએથી નીકળ્યા હોઈએ, ત્યાં પાછું જવું, તેને ‘પ્રતિક્રમણ’ કહેવાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે :—

“સ્વસ્થાનાદ્ વત્ પરસ્થાનં. પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ।

તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ. પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥ * ”

“પ્રમાદને વશ થઈ પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાને ગયેલાએ મૂળસ્થાને પાછા ફરવું—તેનું નામ ‘પ્રતિક્રમણ’. પોતાનું સ્થાન એટલે સ્વધર્મ અને પરસ્થાન એટલે તેમાંથી થયેલું વિચલિતપણું કે તેમાં લાગેલો દોષ. અર્થાત્ દૂષિત થયેલા આત્માને શુદ્ધ કરીને પુનઃ તેના મૂળસ્વરૂપમાં લાવવો—તે ‘પ્રતિક્રમણ’ કહેવાય છે. -

* આ શ્લોકનું અવતરણ શ્રીહરિભદ્રમૂરિએ આ. ટી. માં આપેલું છે.

‘ઇચ્છં-ઇચ્છામિ—ઇચ્છુ’ છું.

‘ઇચ્છં’-ઇચ્છામ્યેતદ્ ભગવદ્વચઃ । (યો. સ્વો. વૃ. ૩) — ‘ઇચ્છુ’ છું એ ભગવદ્-વચનને.

આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રે સિદ્ધહિમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનના આઠમાં અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં ‘તૃતીયસ્ય મિઃ’ એ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે કે—જાણના અધિકારથી કેટલાક સ્થળે ‘મિ’ પ્રત્યયનાં ઇકારનો લોપ થાય છે, જેમકે ‘વહુ-જાણય ! રુસિડં સક્કં’ ત્યાં શક્તોમિ એવાં અર્થમાં સક્કં અને ‘ન મિત્રે’ને બદલે ‘ન મરં’ એવો પ્રયોગ થયેલો છે. તે જ રીતે ઇચ્છામિ ના અર્થમાં ‘ઇચ્છં’ એવો પ્રયોગ થયેલો જણાય છે.

‘ઇચ્છામિ-ઇચ્છામિ—ઇચ્છુ’ છું.

પદિક્કમિડં-પ્રતિક્રમિતુમ્-પ્રતિક્રમણ કરવાને.

ઈરિયાવહિયાઈ વિરાહનાઈ-એર્યાપથિક્યાઃ વિરાધનાયાઃ—
એર્યાપથિકી ક્રિયા દરમિયાન થયેલી વિરાધનાથી. એર્યાપથિકી ક્રિયા અંગે લાગેલા અતિચારથી.

સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની ઉપાસના કરવી, તે ‘આરાધના;’ અથવા સંયમમાર્ગનું યથા-વિધ પાલન કરવું, તે ‘આરાધના’. આવી ‘આરાધના’નું તત્ત્વ જેમાંથી દૂર થયું છે, તે ‘વિરાધના.’ અથવા વિદૂત થયેલી

આરાધના, તે ‘વિરાધના.’ મતલબ કે જે આરાધનામાં ખામી કે ભૂલ રહી હોય, તે ‘વિરાધના’ કહેવાય છે. આવી ‘વિરાધના’ના ચાર ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે: “અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર.” આરાધનાના ભંગ માટે કોઈ પ્રેરણા કરે અને પોતે તેનો નિષેધ ન કરે, તે ‘અતિક્રમ’ કહેવાય. વિરાધના માટેની તૈયારી, તે ‘વ્યતિક્રમ’ કહેવાય. જેમાં કંઈક અંશે દોષનું સેવન થાય, તે ‘અતિચાર’ કહેવાય અને જે સંપૂર્ણપણે ભાંગે અથવા જેમાં આરાધનાનું કંઈ તત્ત્વ ન રહે, તે ‘અનાચાર’ કહેવાય.

ગમણાગમણે-ગમનાગમને—ગમન અને આગમનમાં. કાર્ય-પ્રયોજને જવામાં અને ત્યાંથી પાછા વળવામાં.

પાણ-ક્ષમણે-પ્રાણ્યાક્રમણે-પ્રાણીઓ. પર આક્રમણ થયું હોય. પ્રાણીઓ પગ વડે ચંપાયા હોય.

‘દશવિધાઃ પ્રાણાઃ વિવ્યન્તે યેષાં તે પ્રાણિનઃ.’ ‘જેનામાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, મનોબળ, વચનબળ, કાયબળ, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ દશ પ્રાણો વિદ્યમાન હોય, તે ‘પ્રાણી’ કહેવાય.’ આ લક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ પામેલા પ્રાણીનું છે. જઘન્યમાં જઘન્ય વિકાસવાળા જીવને આમાંથી ચાર પ્રાણો હોય છે. પરંતુ આ શબ્દનો ખાસ ઉપયોગ તો જેનામાં ઇન્દ્રિયો વ્યક્ત થયેલી છે, તેવા જીવોને ઓળખાવવા માટે થાય છે. એટલે જે ઇન્દ્રિય અને તેના ઉપરની કોટિના જીવો આમાન્ય રીતે ‘પ્રાણી’ કહેવાય છે.

‘પ્રાણી પર-થયેલું આક્રમણ, તે ‘પ્રાણ્યાક્રમણ’ કહેવાય.
‘આક્રમણ’ એટલે પંગ વડે ચાંપવાની ક્રિયા. ‘આક્રમણં
પાદેન પાંડનમ્ ।’

ત્રીય-વ્રક્રમણે-ત્રીજાક્રમણે—ખીજને ચાંપતાં, બિયાંને
ચાંપતાં.

હરિય-વ્રક્રમણે-હરિતાક્રમણે-લીલોતરીને ચાંપતાં, લીલી વન-
સ્પતિને ચાંપતાં.

ઓસા-ઉત્તિગ પળગ-દગમટી-મંકઢા-સંતાળા-સંક્રમણે-અવશ્યાય-
ઉત્તિગ-પનક-દંકમૃત્તિકા-મર્કટ-સંતાન-સંક્રમણે—આકળ, કીડિ-
યારું, લીલ-કૂંગ, કાદવ અને કરોળિયાની જાળને ચાંપતાં.

ઓસા—ઓસ, આકળ.

અવશ્યાય. શબ્દ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળરકે પડેલા
આકળને માટે વપરાય છે—‘અવશ્યાયાવસિત્તસ્ય પુંડરીકસ્ય
ચારુતામ્ ।’ (ઉત્તરરામ ૬, ૨૬)

ઉત્તિગ—ભૂમિમાં ગોળ છિદ્ર પાડનાર ગર્દભ આકારના
જીવો-ગધેયા; અથવા કીડીઓનાં દર.

‘ઉત્તિજ્ઞા ગર્દભાકૃતયો જીવાઃ, કીટિકા-નગરાણિ વા’-(આ. ટી.)

પળગ-લીલકૂંગ, કૂંગી, પંચરંગી અંકુરિત અને અનંકુરિત
સાધારણ વનસ્પતિ.

દગ-મટી—કીચડ, લીલો કાદવ.

‘ દક-મૃત્તિકા ચિક્ષલ્લમ્ ’ (આ. ટી.) અથવા ‘ દક ’ એટલે કાચું પાણી—સાધુને ન કલ્પે તે પ્રકારનું પાણી અને ‘ મટ્ટી ’ એટલે માટી.

મક્કડા-સંતાળા—કરોળિયાની જાળ.

‘ કોલિક-જાલમ્ ’ (આ. ટી.)

સંક્રમણે—સંક્રમણે—સંક્રમણ કચું હોય. ઉપર થઈને જવાયું હોય. ‘ સંક્રમ્ ’ ધાતુ સ્થાન, સ્થિતિ કે સ્વરૂપના પરિવર્તનને દર્શાવે છે. એટલે એક વસ્તુ આઘી-પાછી થાય, એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય, કે એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય, તેને ‘ સંક્રમણ ’ થયું કહેવાય છે. એ જ ભાવને અનુસરનારી અન્ય ક્રિયાઓ જેવી કે ઓળંગવું, પ્રવેશ કરવો, ફેરફાર કરવો, ફેરવવું વગેરેને માટે પણ તે વપરાય છે. અહીં ઓળંગવાના અથવા ઉપર થઈને પસાર થઈ જવાના અર્થમાં તે વપરાયેલો છે. ‘ સંક્રમણાક્રમણં તસ્મિન્ ’ (ચો. સ્વો. વૃ. ૩)

જે જીવા—યે જીવા:—જે પ્રાણીઓ.

‘ જીવ ’નો સામાન્ય અર્થ શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય-ગુણવાળો આત્મા થાય છે; પરંતુ જીવનશક્તિ ધારણ કરવાના ગુણને લીધે તે ‘ જીવ ’ કહેવાય છે. ‘ જીવિતવાન્, જીવતિ, જીવિષ્યતીતિ જીવ: । ’ જીવનવાળો, જીવતો કે જે જીવશે તે ‘ જીવ ’. “ ઉપયોગ, અનાદિ-નિધનતા, શરીર-પૃથક્ત્વ, કર્મ-કર્તૃત્વ, કર્મ-લોકતૃત્વ, અરૂપીપણું આદિ ” અનેક લક્ષણોથી

તે યુક્ત છે. આ જીવનની ક્રિયા જેના વડે શક્ય ણે છે, તેવા જીવંત શરીરને પણ ઉપચારથી ‘જીવ’ કહેવામાં આવે છે. છેદન, ભેદન, મારણ વગેરે આ ‘જીવંત શરીર’નું થાય છે, પણ તેનું સંચાલન કરનાર ‘જીવ’નું થતું નથી.

મે વિરાહિયા-મયા વિરાધિતા:—મારાથી વિરાધાયા હોય, મારાથી દુઃખને પ્રાપ્ત થયા હોય, મારાથી દુઃખ પામ્યા હોય.

‘વિરાધના’નો ખીજો અર્થ પ્રાણીને દુઃખ ઉપજાવતું તે છે.

‘વિરાધ્યન્તે દુઃખં સ્થાપ્યન્તે પ્રાણિનોઽનયેતિ વિરાધના’—જેના વડે પ્રાણીઓ દુઃખમાં મૂકાય, તે ‘વિરાધના’.

ઈન્દ્રિયા-એકેન્દ્રિયા:—એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.

જેને સ્પર્શન કરવાની એક જ ઇન્દ્રિય મુખ્ય છે, તેવા જીવોને ‘એકેન્દ્રિય જીવ’ કહેવાય છે. તેઓ સ્વયં હલન-ચલન કરી શકતા નથી; તેથી તેમને ‘સ્થાવર જીવો’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારના જીવો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ છે. તે માટે કહ્યું છે કે:—

‘પૃથ્વી-જલ-જલણ-ત્રાહ-વણસ્સઈ યાવરા નેયા ।’

‘પૃથ્વી, જલ, જલણ (અગ્નિ), વાયુ અને વનસ્પતિ—એ ‘સ્થાવર જીવો’ જાણવા.’

તેઈંદિયા-ત્રીન્દ્રિયા:—ખેઈંદ્રિયવાળા જીવો.

જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય (જીહ્વેન્દ્રિય) એ ખે ઇંદ્રિયો હોય, તે ‘ખેઈંદ્રિયવાળા જીવો’ કહેવાય છે. આવા જીવોનો પરિચય જીવવિચાર પ્રકરણમાં નીચે મુજબ કરાવવામાં આવ્યો છે :—

“ સંઘ-કવચ્ચય-ગંડુલ-જલોચ-ચંદ્રણમ-અલસ-લંહગાઈ ।

મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા, વેઈંદિય માહવાહાઈ ॥ ૧૨ ॥ ”

“ શંખ, કોડા, ગંડોલ (પેટના મોટા કૃમિ), જળો, ચંદનક (સમુદ્રમાં થતા એક જાતના જીવો, જે નિશ્ચેતન થયા પછી સ્થાપનાચાર્યમાં રખાય છે અને જેને ‘આચરિય’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે), અળસિયાં, લાળિયા (વાસી ખોરાકમાં ઉત્પન્ન થતા), કાળ-કોડા, કૃમિ, પાણીના ખોરા, તથા ખીજ પણુ વાળાં વગેરે ‘ખેઈંદ્રિય જીવો’ હોય છે. ”

તેઈંદિયા-ત્રીન્દ્રિયા:—ત્રણઈંદ્રિયવાળા જીવો.

સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ગ્રાણેન્દ્રિય—એ ત્રણ ઇંદ્રિયો જેને મુખ્ય છે, તે ‘ત્રણઈંદ્રિયવાળા જીવો’ કહેવાય છે. તે માટે જીવવિચાર-પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :—

“ ગોમી-મંકળ-જૂયા, પિપ્પીલિ-ઉદેહિયા ય મક્કોડા ।

ઇલિય-ધયમિલીઆ, સાવય-ગોકીડ-જાઈઆ ॥ ૧૬ ॥

ગદ્દહય-ચોર-કીડા, ગોમયકીડા ય ધન્ન-કીડા ય ।

કુંથુ-ગોવાલિય-ઇલિયા, તેઈંદિય ઇંદગોવાઈ ॥ ૧૭ ॥ ”

“કાનખંજૂરો, માંકડ, જૂ, કીડી, ઉધેઈ, મઠોડા, ઇયળ (ધાન્યમાં થતી), ઘિમેલે, સાવા-સવા (માણસના વાળના મૂળમાં થાય છે), ગાય વગેરે પ્રાણી પર થતા ગીંગોડા, ગધેયા, ચોરકીડા, છાણના કીડા, ધાન્યના કીડા, કુંથુઆ, ગોપાલિક (ચોમાસામાં થતા એક જાતના કીડા, જેને ભરવાડણ કહેવામાં આવે છે), ઇયળ; ગોકળગોય ને ઇંદ્રગોષ (વરસાદમાં થતા લાલ રંગનો કીડા) વગેરે ‘તેઈદ્રિય જીવો’ છે.”

ચતુર્દિયા-ચતુરિન્દ્રિયા:—ચારઈદ્રિયવાળા જીવો.

કાન સિવાયની ચારે ઇંદ્રિયો હોય, તેને ‘ચારઈદ્રિયવાળા જીવો’ કહે છે. ‘તેઈદ્રિય જીવો’ કરતાં આ જીવોને ચતુર્દિદ્રિય વધારે હોય છે. તેનો પરિચય જીવવિચાર-પ્રકરણમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

“ચતુર્દિયા ય વિજ્ઞૂ, દિકુળ મમરા ય મમરિયા તિહા ।
મચ્છિય-હંસા-મસગા, કંસારી-કવિલડોલાઈ ॥ ૧૮ ॥”

“વીંછી, ગંગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, મચ્છર, કાંસ, મસક, કંસારી, ખડમાકડી વગેરે ‘ચતુર્દિદ્રિય જીવો’ છે.”
પંચિદિયા-પંચેન્દ્રિયા:—પાંચઈદ્રિયવાળા જીવો.

જેને પાંચ ઇંદ્રિયો પૂરી હોય, તે ‘પંચેન્દ્રિય જીવ’ કહેવાય છે. તેના મુખ્ય વિભાગો ચાર છે: “નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ.” ‘નારક’ એટલે સાત પ્રકારની નારકીમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો. ‘તિર્યચ’, એટલે પક્ષી, પશુ, જળચર

રાખીને કરવામાં આવી છે. આપણી સામાન્યમાં સામાન્ય ક્રિયા પણ હોઈને પીડાકારી—દુઃખકારી ન હોવી જોઈએ— તે એનો સાર છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક-ટીકામાં આ સૂત્રને ‘ગમનાતિચાર-પ્રતિક્રમણ’નું નામ આપ્યું છે, તથા શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં તેનું વિવેચન ‘ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ’ નામથી કરેલું છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે પણ યોગ-શાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં આ નામનો જ ઉપયોગ કરેલો છે, તથા તેને ‘આલોચન-પ્રતિક્રમણ’ એ નામના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ઓળખાવ્યું છે.

આ સૂત્રનો ઉપયોગ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ચૈત્યવંદન તેમજ દેવવંદન વગેરેમાં પણ થાય છે. તે ઉપરાંત દુઃસ્વપ્ન વગેરેના નિવારણ માટે, આશાતના ટાળવા માટે, ગમના-ગમનની પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી શુદ્ધ થવા માટે, કાળે લેતાં, પરઠવતાં, ચરવળો પડી જાય કે ચાલુ ક્રિયામાંથી ઊઠીને જવું-આવવું પડ્યું હોય, તો તેમાં પુનઃ લખવા માટે પણ આ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ અનેક રીતે ઉપયોગી હોઈને આ સૂત્રે ધાર્મિક વિધિમાં ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે.

શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“અપહિક્કંતાણ્ ઈરિયાવહિઆણ ન કપ્પહ્ ચેવ કાઉં કિંચિ વિ ચિહ્વંદણ-સજ્ઞાય-જ્ઞાણાહ્મ.” “ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના ચૈત્યવંદન, સ્વાધ્યાય, સનઝાય આદિ કંઈ પણ કરવું કલ્પતું નથી.” શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—“ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણમકૃત્વા નાન્યત્ કિંમપિ કુર્યાત્ તદશુદ્ધતાપત્તે.”

“ ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ અન્ય કાંઈ પણ કરવું કહ્યું નહિ, કારણ કે તે અશુદ્ધ થવાનો સંભવ છે. ” વળી વ્યવહારસૂત્ર, મહાનિશીથસૂત્ર, ભગવતી-સૂત્ર આદિમાં પણ આવી મતલબના જ ઉલ્લેખો છે. તેથી પ્રતિક્રમણની શરુઆતમાં કરવામાં આવતા સામાયિકની આદિમાં પ્રથમ પ્રતિક્રમણ ઈરિયાવહીનું કરવામાં આવે છે. આ વિધિમાં ઉત્તરીકરણ-સૂત્ર (તસ્સ ઉત્તરી-સૂત્ર), કાયોત્સર્ગ-સૂત્ર (અન્નતથ-સૂત્ર), કાયોત્સર્ગ અને પ્રગટ જોલાતો લોગસ્સ એટલી જાણતોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જે અનુક્રમે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

નાનામાં નાની જીવ-વિરાધનાને પણ દુષ્કૃત્ય સમજવું અને તે કરવા માટે દિલગીર થવું—એ આ સૂત્રનો પ્રધાન સૂર છે. તેમાં વપરાયેલા ‘મિચ્છા મિ દુક્કંડ’ એ ત્રણ પદો ‘પ્રતિક્રમણ’નાં બીજરૂપ હોઈ પુનઃ પુનઃ મનનીય છે. આપણે કોઈ જીવનો અપરાધ કયો હોય, અને તેને જમાવીએ, તો તે ‘મિચ્છા મિ દુક્કંડ’ ની ક્રિયા થઈ કહેવાય.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના ‘પ્રતિક્રમણ-અધ્યયન’ નામના ચોથા અધ્યયનમાં છે.

સૂત્રની ભાષા આપે પ્રાકૃત છે. ...

६ उत्तरीकरण-सुत्तं

[उत्तरीकरण-सूत्रम्]

‘तस्स उत्तरी’-सूत्र

(१) भूलपाठ

तस्स उत्तरी-करणेणं, पायच्छित्त-करणेणं,
विसोहि-करणेणं, विसल्ली-करणेणं, पावाणं
कम्माणं निग्घायणट्ठाणं ठामि काउस्सग्गं ।

(२) संस्कृत छाया

तस्य उत्तरी-करणेन, प्रायश्चित्त-करणेन, विशोधि-करणेन,
विशल्या-करणेन, पापानां कर्मणां निर्धातनार्थं तिष्ठामि
कायोत्सर्गम् ।

(३) गुजराती छाया

ते (अर्थोपधि-विनाशना) संबन्धी, उत्तरी-करणवडे,
प्रायश्चित्त-करणवडे, विशोधि-करणवडे, विशल्या-करणवडे,
पाप-कर्मोनी निर्धातना करवा भाटे रहुं छुं कायोत्सर्गभां.

(૧૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

તસ્ય - તસ્ય—તેના. તે ઐર્યાપથિકી વિરાધનાના.

ઉત્તરીકરણેણ - ઉત્તરીકરણેન — ઉત્તરીકરણવડે. પુનઃ
અંકરણવડે.

અનુત્તર ક્રિયાને ઉત્તર કરનારું કરણ, તે ‘ઉત્તરીકરણ.’
‘ઉત્તર’ એટલે આરું કે સુંદર અથવા અનુ કે પશ્ચાત્, અને
‘કરણ’ એટલે ક્રિયાને સાધ્ય કરનારું સાધન. x એથી ઉત્તરીકરણ
શબ્દ જે ક્રિયા ખરાબ હતી કે અસુંદર હતી, અથવા તે
આગળ ધર્મ ન હતી પણ હવે થવાની છે, તેને સિદ્ધ કરનારા
સાધનનો અર્થ દર્શાવે છે. તેના વડે.

આવશ્યક—નિર્થુક્તિમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આ શબ્દનું
રહેલું સમજાવતાં કહ્યું છે કે:—

“ઘંડિય-વિરાહિયાણં, મૂલગુણાણં સત્તરગુણાણં ।

ઉત્તરકરણં-કીરડ, જહ સગડ-રહંગ-ગેહાણં ॥ ૧૫૦૭ ॥”

“ઉત્તરગુણો સાથેના મૂલગુણોની ખંડના અને વિરાધન-
નું ઉત્તરકરણ કરાય છે. જેમ ગાડાનાં પૈડાંની ધરી અને

x ક્રિયાયા: પરિનિષ્પત્તિ: , યદ્વ્યાપારાદનન્તરમ્ ।

વિવશ્યતે યદા યત્ર, કરણં તત્ તદા સ્મૃતમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—જેની પ્રવૃત્તિ પછી, ન્યારે ન્યાં ક્રિયાની સિદ્ધિ ધર્મ
રહેવાય, ત્યારે તે ‘કરણ’ રહેવાય છે.

આરા વગેરે અંગો-તટી જતાં તેનું તથા ઘર વગેરેનું સમાર-
કામ કરવામાં આવે છે તેમ.”

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આ ગાથા પરના વિવરણમાં ‘ઉત્તરકરણ’-
નો અર્થ ‘પુનઃ-સંસ્કરણ’ કહે્યો છે. “તેષામુત્તરકરણં ક્રિયતે,
આલોચનાઽઽદિના પુનઃ સંસ્કરણમિત્યર્થઃ।” “તેઓનું ઉત્તરકરણ
કરાય છે, અર્થાત્ આલોચના વગેરે વડે ‘પુનઃ સંસ્કરણ’
કરવામાં આવે છે.”

પાયચ્છિત્ત-કરણેણ—પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણેન—પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ
વડે, પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી કરણવડે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાવડે.

પ્રાયશ્ચિત્તનું કરવું, તે પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત
એ જ કરણ, તે પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ. ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ શબ્દ પ્રાયઃ
અને ચિત્ત એ બે શબ્દોવડે બનેલો છે. તેમાં ‘પ્રાયઃ’નો
અર્થ બહુધા અને ‘ચિત્ત’નો અર્થ મન કે આત્મા થાય છે.
એટલે મન કે આત્માને મલિન લાવોમાંથી સંશોધન કરનારી
ક્રિયા, એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. “પ્રાયશો વા ચિત્તં જીવં શોધયતિ
કર્મમલિનં તત્ પ્રાયશ્ચિત્તમ્।” “ઘણા ભાગે ચિત્ત એટલે જીવને
કર્મવડે, મલિન થયેલાને શોધે, તે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત.’” અથવા
‘પ્રાયઃ’નો અર્થ તપ અને ‘ચિત્ત’નો અર્થ નિશ્ચિત કરતાં જેમાં
તપ નિશ્ચયપૂર્વક કરવાનું છે એવી ક્રિયા, તે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ એવો
અર્થ પણ ઘટી શકે છે. વળી ‘પાયચ્છિત્ત’ શબ્દનો સંસ્કૃત
સંસ્કાર ‘પ્રાપચ્છિત્ત’ પણ થાય છે, એટલે પાપનું છેદન
કરનારી ક્રિયા, તે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ એવો અર્થ પણ સમુચિત છે.

ટુંકમાં પ્રાયશ્ચિત્ત એ પાપને દૂર કરનારી એક ભતની ક્રિયા છે.

વિસોહી-કરણેણ — વિશોધિ-કરણેણ — વિશોધિકરણવડે. વિશોધિ કરવાવડે. વિશુદ્ધિ કરવાવડે. દોષ-વિનાશન ક્રિયા વડે. આત્માને પાપ-રહિત કરવાની એક ભતની ક્રિયાવડે.

વિશિષ્ટ રીતે શોધન કરનારી ક્રિયા, તે ‘વિશોધિ.’ તે ૩૫ જે કરણ, તે ‘વિશોધિ-કરણ.’

સોનાનું શોધન જેમ તેજળ અને તાપવડે થાય છે, તેમ આત્માનું શોધન પ્રતિક્રિયાદ્વારા થાય છે. એટલે પ્રતિક્રિયાને ‘વિશોધિ’ કહેવામાં આવે છે. તે માટે આ ૦ ચૂ ૦ અ. ૪માં કહ્યું છે કે—“પઢિવ્રક્ષમણં તિ વા ૧, પઢિવરણં તિ વા ૨, પઢિહરણં તિ વા ૩, વારણં તિ વા ૪, ણિયાત્તિ તિ વા ૫, નિંદ તિ વા ૬, ગરિહ તિ વા ૭, વિસોહિ તિ વા ૮.” એટલે ‘પ્રતિક્રિયા, પ્રતિચરણ, પ્રતિહરણ, વારણ, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગહા અને વિશોધિ” એ એક જ ક્રિયાનાં બુદ્ધી બુદ્ધી અપેક્ષાથી પ્રવર્તેલાં નામો છે. તેમાં ‘વિશોધિ’નો અર્થ વિશોધન કે દોષ-વિનાશન ક્રિયા થાય છે. તેનો ખ્યાલ વસ્ત્ર અને ઔષધનાં દૂષાંતો વડે અપાય છે. જેમ કોઈ કપડું મેલું થયું હોય તો તેને પાણી, ક્ષાર અગર સાબુવડે ધોવામાં આવે છે, તેથી તે કપડાનું ‘વિશોધન’ થાય છે, એટલે કે તે ફરીને પાછું ઉજ્જવળ બને છે. તે જ રીતે જો કોઈ પણ દોષનું સેવન થયું હોય, તો તે સંબંધી પૂર્ણ પર્યાલોચના કરવાથી તથા વિવિધ

પ્રકારનાં તપોનો આશ્રય લેવાથી આત્માની વિશુદ્ધ સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અથવા એક પ્રકારનું ઝેરી ઔષધ શરીરમાં વ્યાપી ગયું હોય, તો તેના વારણવડે જેમ નિર્વિપ થવાય છે, તેમ દોષની પ્રતિક્રિયારૂપ ગુણોનો આશ્રય લેવાથી આત્મા પુનઃ નિર્મળ બને છે. દુકમાં ‘વિશોધિ-કરણ’ એ આત્માને પાપ-રહિત કરવાની એક જાતની ક્રિયા છે. તેના વડે.

વિસર્જા-કરણે—વિશલ્ય-કરણે—વિશલ્યીકરણવડે. શલ્ય-રહિત થવાની ક્રિયા વડે.

શલ્ય-સહિતને શલ્ય-રહિત કરનારી ક્રિયા, તે ‘વિશલ્યી-કરણ.’

‘શલ્’ એટલે ક’પાવવું, ઘ્રુજવવું કે ખટકવું. જે વસ્તુ શરીરમાં પેસતાં શરીરને ક’પાવે છે, ઘ્રુજવે છે કે ખટકે છે, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેને શલ્ય કહે છે. ‘શલ્યતે-ત્રાધ્યતેઽનેનેતિ શલ્યમ્ ।’ ભાલો, તીર, ખીલો, કાંટો, ઝેર, આંગતુક પ્રાણ વગેરે ખટકે છે, તે કારણે ‘શલ્ય’ કહેવાય છે. ધોમિક બાળકમાં પાપ એ ‘શલ્ય’ છે, કારણ કે તે આત્મામાં પેસવાથી આત્માને પીડા કરે છે. ‘સહ્યં પિ મન્નઈ પાવં, જં નાલોહ્ય-નિદિયં’ (મ. નિ. અ. ૧) જે પાપ આલોચ્યું કે નિંદ્યું ન હોય, તે ‘શલ્ય’ કહેવાય છે.

શલ્યથી રહિત, તે ‘વિશલ્ય.’ વિશલ્યને કરનારી ક્રિયા, તે ‘વિશલ્યીકરણ’ તેના વડે.

પાવાણં કમ્માણં—પાપાનાં કર્મણામ્—પાપકર્મોનો.

રાગ અને દ્રેષની વૃત્તિઓરૂપી ચિકાશને લીધે પુદ્ગલોની જે વર્ગણાઓ આત્માને વળગે છે, કે તેમાં તાદાત્મ્યભાવ પામે છે, તેને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે. આ કર્મો પૈકી જે શુભ વર્ગણાઓને જોઈ લાવે છે, તે 'પુણ્યકર્મ' કહેવાય છે અને જે અશુભ વર્ગણાઓને જોઈ લાવે છે, તે 'પાપકર્મ' કહેવાય છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ સર્વે 'કર્મો' 'પાપકર્મ' જ છે, કારણ કે તેનાથી આત્માની શક્તિનો રોધ થાય છે. અહીં ઐર્વાપથિકી વિરાધનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં 'પાપકર્મો'નો નિર્દેશ છે. તેમનો નિર્ધાતન સાથે સંબંધ દર્શાવવાને પછી વખરાયેલી છે.

નિર્ઘાયણદ્વાર-નિર્ધાતનાર્થમ્—નિર્ધાતન કરવા માટે, નાશ કરવા માટે, નિર્ણીજ કરવા માટે.

ઘાત કરવાની ક્રિયા, તે 'ઘાતન.' તે જ્યારે નિરતિશયપણે-ઉત્કૃષ્ટપણે થતી હોય ત્યારે 'નિર્ધાતન.' એટલે કેઈ પણ વસ્તુનો જ્યારે આત્યંતિક નાશ થાય છે, ત્યારે તેનું 'નિર્ધાતન' થયું ગણાય છે. પાપના સંબંધમાં 'નિર્ધાતનક્રિયા' ત્યારે થઈ ગણાય કે જ્યારે તે નિર્ણીજ થાય. અર્થાત્ પુનઃ પાપ થવાનું કેઈ પણ કારણ અવશિષ્ટ ન રહે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રાપ્તી 'નિર્ધાતનક્રિયા' છે.

ઠામિ-તિષ્ઠામિ—હું રહું છું.

કાઉસ્સર્ગ-કાયોત્સર્ગમ્—કાયોત્સર્ગને વિષે, કાઉસ્સર્ગમાં, કાઉસ્સર્ગને વિષે.

‘ચીયતેઽસ્મિન્ અસ્થ્યાદિકમિતિ કાયઃ’ જેમાં અસ્થિ વગેરે પદાર્થોનો સંગ્રહ થયો છે, તે ‘કાય.’ અથવા ચીયતેઽન્નાદિમિરિતિ કાયઃ।’ જે અન્નાદિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તે ‘કાય.’ આવશ્યક-નિર્ચુક્તિમાં આ શબ્દનો બાર પ્રકારે નિદેશ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ તેનો અર્થ બાર પ્રકારના સંબંધથી વિચારવામાં આવ્યો છે. તે આ રીતે: (૧) નામ-કાય, (૨) સ્થાપના-કાય, (૩) શરીર-કાય; (૪) ગતિ-કાય, (૫) નિકાય-કાય, (૬) અસ્તિ-કાય, (૭) દ્રવ્ય-કાય, (૮) માતૃ-કાય, (૯) સંગ્રહ-કાય, (૧૦) પર્યાય-કાય, (૧૧) ભાર-કાય અને (૧૨) ભાવ-કાય. તેમાં ‘ભાવકાય’નો અર્થ ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક—એ પાંચ પ્રકારના ભાવો કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી ‘શરીર-કાય’ અને ‘ભાવ-કાય’ એ બંને અર્થો અહીં વિચારવા યોગ્ય છે.

‘કાય’—શબ્દના પર્યાય-શબ્દો નીચે મુજબ છે:—

‘શરીરમ્, દેહઃ, વ્રોન્દી, ચયઃ, ઉપચયઃ, સહ્ઘાતઃ, ઉછ્રયઃ, સમુછ્રયઃ, કોઢવરમ્, મસ્ત્રા, તનુઃ, પાણુઃ’ (આ. નિ. ૧૪૪૬).

‘ઉત્સર્ગ’ એટલે ત્યાગ, વ્યુત્સર્જના, વિવેક કે વર્જન. એટલે કાયા-સંબંધી ઉત્સર્ગ, કાયા-સંબંધી કોઈ પ્રકારનો ત્યાગ કે કાયાને અંગે કરવો જોઈતો યોગ્ય વિવેક એ ‘કાયોત્સર્ગ’નો અર્થ છે. તે સંબંધી આ. ટી.માં જણાવ્યું છે કે “વ્યાપારવતઃ કાયસ્ય પરિત્યાગ ઇતિ ભાવના”—અર્થાત્

ધ્યાપાર્શ્વણી ક્રિયાનો સ્થાન સંકરવો—એ-‘ક્રાયોત્સર્ગ’નો વિશેષાર્થ છે.

(-૫) અર્થ-મિષ્ટ્યં

ઉત્તરીકરણ-સુત્ત—જેનો મુખ્ય વિષય ઉત્તરીકરણ છે, તેનું સૂત્ર. પ્રથમ પદો પરથી તે ‘તસ્સ ઉત્તરી’ સૂત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

તસ્સ—તે—ઐર્થાપધિકી વિરાધના-સંજ્ઞા.

આવશ્યક મૂળસૂત્રમાં ‘તસ્સ ઉત્તરીકરણે’ શબ્દોથી શરૂ થતો પાઠ ‘ઈચ્છામિ ઠાઈઉ કાઉત્સર્ગ’ પછી આવે છે; જ્યારે આહુ પ્રથામાં તે ‘ઈરિયાવહિયા-સુત્ત’ પછી બોલાય છે. પરંતુ તે બંને સ્થળે તેનો ઉપયોગ તરતમાં જ કહેવાયેલા વિષય-સંજ્ઞા છે. તેથી ‘તસ્સ’નો અર્થ—‘તે-ઐર્થાપધિકી વિરાધના-સંજ્ઞા’ કરવો ઉચિત છે.

ઉત્તરી-કરણ—ઉત્તરક્રિયા. ઉપાયરૂપ ક્રિયા.

પહેલું કરાય તે ‘પૂર્વકરણ’ અને પછી કરાય તે ‘ઉત્તરકરણ’. અહીં પૂર્વ અને ઉત્તર શબ્દનો ઉપયોગ સાપેક્ષ છે, એટલે કે એક-બીજાનું આગળ-પાછળપણું બતાવવાને થયેલો છે. અહીં પોષ-એ-પૂર્વકરણ છે અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાનું સમીપાન કરવા માટે કોઈ પણ ઉચિત ક્રિયાનો આશ્રય લેવા, તે ‘ઉત્તરીકરણ’ છે. આ ઉત્તરીકરણ પ્રાચિન્ધ્ય, વિશુદ્ધિ અને વિશદ્યતા થી પ્રભુ પ્રકારનું છે કે જેના વડે પોષકર્મનું નિર્ધારન થાય છે,

પાપકર્મોનો ઉચ્છેદ થાય છે કે આપકર્મ નિર્મીલ જની જાય છે.

‘ઉત્તરીકરણ’ની આક્રિયા આયુર્વેદના ‘ઉત્તરપરિકર્મ’ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. જેમ કોઈ માણસના શરીરમાં ‘શલ્ય’ પેદું હોય, એટલે કે કાંટો, કાચીની કરચ થા લોખંડની કણી પેસી ગઈ હોય તો :—

(૧) પ્રથમ, તેના ઉપર એવી દવાઓ લગાડવામાં આવે છે કે જેથી તે ભાગ વધારે સૂજી ન જાય અને તેની અંદર રહેલું શલ્ય જલદી ઉપર આવી જાય;

(૨) બીજું, વિરેચન, લંઘન વગેરે વડે તેના કોઠાની વિશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, જેથી અંદરનું રક્ત દૂષિત ન થાય;

(૩) ત્રીજું, ‘શલ્ય’ ઉપર આવી જતાં તેને હળવે રહીને ખેંચી કાઢવામાં આવે છે, જેથી તમામ પીડા મટી જાય;

તેમ આનંદધન આત્મામાં પાપરૂપી શલ્ય પેદું હોય તો,

(૧) પ્રથમ, તેને ‘નિદા, ગહા’ કે આલોચના ‘રૂપી’ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’થી ઉપર લાવવામાં આવે છે;

(૨) બીજું, ‘જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર’ની આરાધના વડે આત્માની ‘વિશેષાધિ’ વિશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, જેથી તે શલ્ય બીજી વિકૃતિને પેદા કરી શકે નહિ;

(૩) ત્રીજું, ‘નિદિત, ગહિત કે આલોચિત, થયેલાં તમામ આપોને ‘ધ્યાનમા તાપ’ વડે આત્મામાંથી એવી રીતે

છટાં પાડી દેવામાં આવે છે કે જેથી તેમનો તમામ ઉપદ્રવ
હર થાય છે.

આ ત્રણે ક્રિયાઓ કરવા માટે ‘કાયોત્સર્ગ’ની સ્થિતિ
વિશેષ અનુકૂળ છે, તેથી ‘કાયોત્સર્ગ’ એ જ અહીં ‘ઉત્તરી-
કરણની ક્રિયા’ છે.

કાયોત્સર્ગ—તપ-વિશેષ, આસન-વિશેષ, ‘પ્રાયશ્ચિત્ત-
વિશેષ.

૧. ગાહ્ય-દૃષ્ટિએ, ‘કાયોત્સર્ગ’ એક આસનરૂપ છે,
જે ‘કાયકલેશ’નો એક વિભાગ છે. તે માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે
‘યોગશાસ્ત્રના અતુર્થ પ્રકાશમાં’ જણાવ્યું છે-કે :

“પર્યઙ્ક-વીર-વજ્રાઙ્ગ-મંદ્ર-દણ્ડાસનાનિ ચ ।

ઉત્કટિકા ગોદોહિકા કાયોત્સર્ગસ્તથાઽઽસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥”

પર્યઙ્કાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પંક્ત્રાસન, ભદ્રાસન,
દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન અને કાયોત્સર્ગ—
આ ષઠાં આસનો છે.”

તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં તેમણે ‘યોગશાસ્ત્રના’ એ જ પ્રકાશમાં
જણાવ્યું છે કે :

“પ્રલમ્બિતભુજદ્વન્દ્વમૂર્ધસ્થસ્યાસિતસ્ય વા ।

।સ્યાનં કાયાનપેક્ષં યત્ કાયોત્સર્ગઃ સ કીર્તિતઃ ॥ ૧૨૫ ॥”

“જોને ભુજઓને નીચે લટકતી રાખીને બેસેલા અથવા
બેઠેલા મોણસત્ત્વ કાયાની અપેક્ષા વિનાની સ્થિતિમાં જે
રહેવું, તે ‘કાયોત્સર્ગ’ કહેવાય છે.”

આ શ્લોક પરના સ્વોપજ વિવરણમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે-આ પ્રકારનો એટલે ઉર્ધ્વસ્થિત ‘કાયોત્સર્ગ’ જિનકલ્પી અથવા છદ્ધસ્થ તીર્થંકરોને હોય છે, જ્યારે સ્થવિર-કલ્પીને તો સ્થિત, આસિત (બેઠેલ) અને શયિત (સૂતેલ) એમ ત્રણે પ્રકારનો ‘કાયોત્સર્ગ’ હોય છે. તેનું મુખ્ય લક્ષણ “સ્થાન, ધ્યાન અને મૌન” હોય છે. તે વિના ખીજી બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

૨. આભ્યંતર દૃષ્ટિએ, ‘કાયોત્સર્ગ’ તપરૂપ છે. તે માટે શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે-
“સૈ કિં તં અઢ્ધિમંતરણ તવે ? [૩૦] અઢ્ધિમંતરણ તવે છન્નિવિહે પન્નત્તે તં જહા—૧ પાયચ્છિત્તં, ૨ વિણઓ, ૩ વૈયાવચ્ચં, ૪ સજ્ઞાઓ, ૫ જ્ઞાણં, ૬ વિઉસગ્ગો ॥”

“આભ્યંતર તપ કેટલા પ્રકારે છે? ૩૦ આભ્યંતર તપ છ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે—૧ પ્રાયચ્છિત્ત, ૨ વિનય, ૩ વૈયાવૃત્ત્ય, ૪ સ્વાધ્યાય, ૫ ધ્યાન અને ૬ ‘વ્યુત્સર્ગ.’”

તેમાં ‘વ્યુત્સર્ગ’ એ ‘કાયોત્સર્ગ’નું સૂચક છે. તેનું સ્વરૂપ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ કાયોત્સર્ગ-નિર્ચુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

“દેહ-મઙ્ગ-જહ્નુ-સુહી, સુહ-દુક્ખ-તિતિક્ખયા અણુપ્પેહા ।

જ્ઞાયઈ ય સુહં જ્ઞાણં, ઇયગ્ગો કાઉસ્સગંમિ ॥ ૧૪૬૨ ॥”

“કાયોત્સર્ગમાં સુખ-દુઃખની તિતિક્ષાવડે દેહ અને મતિના બાહ્યની શુદ્ધિ થાય છે, અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વ-ચિંતન

થાય છે અને ચિત્તની એકાગ્રતાવડે શુભ ધ્યાન ધરી શકાય છે.” અર્થાત્ સુખ-દુઃખની તિતિક્ષા કરવી, અનુભેક્ષા કરવી અને શુભ ધ્યાન ધરવું; તે ‘કાયોત્સર્ગ’નું આભ્યંતર સ્વરૂપ છે.

૩. ‘કાયોત્સર્ગ’નું આરાધન જ્યારે કોઈ ખાસ દોષની શુદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ગણના પાંચમા પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે થાય છે. શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં પ્રાયશ્ચિત્તના દસ પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવેલા છે:—

“દસવિદે પ્રાયશ્ચિત્તે પન્નતે, તં જહા—૧ આલોચનારિદે, ૨ પડિક્ષમનારિદે, ૩ તદ્વિમયારિદે, ૪ વિવેગારિદે, ૫ વિરસગારિદે, ૬ તદ્વારિદે, ૭ હેદારિદે, ૮ મૂલારિદે, ૯ અણવદ્વગ્નારિદે, ૧૦ પારંચિયારિદે.” “પ્રાયશ્ચિત્તના દસ પ્રકાર કહ્યા છે: ૧ આલોચનાને યોગ્ય, ૨ પ્રતિક્રમણને યોગ્ય, ૩ આલોચના અને પ્રતિક્રમણને યોગ્ય, ૪ વિવેક—અશુદ્ધ ભક્તતાદિના ત્યાગને યોગ્ય, ૫ કાયોત્સર્ગને યોગ્ય, ૬ તપને યોગ્ય, ૭ દીક્ષા-પર્યાયના છેદને યોગ્ય, ૮ મૂળને યોગ્ય—ફરીથી મહાવ્રત લેવાને યોગ્ય, ૯ અનવસ્થાપ્યાહ—તપ કરીને ફરી મહાવ્રત લેવાને યોગ્ય તથા ૧૦ પારંચિક-ગચ્છથી બાંધાર રહેવાને યોગ્ય, બુદ્ધ લિંગ ધારણ કરવાને યોગ્ય.”

અહીં દર્શાવેલો ‘કાયોત્સર્ગ’ ‘ઉત્તરીકરણ’ હોઈ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

તે ઐર્થાપચિટ્ટી વિરાધનાના પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં પાપ-કર્મોનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ પ્રાપ્તિ, વિશુદ્ધિ અને વિશદ્યતારૂપ ઉત્તરક્રિયાવડે કરવા માટે હું કાર્યોત્સર્ગમાં નિથર થાઉં છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, બ્યભિચાર, પરિગ્રહ, વૈર, અહંકાર-દગાળાજી, તૃષ્ણા, ચાડી-ચુગલી, અધડાળાજી કે બુદ્ધિના મિથ્યાભિમાન આદિ અનેક દુષ્કૃત્યોવડે પાપકર્મોનો સંગ્રહ થાય છે. આ કર્મ-સંગ્રહ આત્માની અપરિમિત શક્તિઓને દબાવનારો હોઈ, આત્માના સ્વાભાવિક અનંત સુખના પ્રકટી-કરણમાં અંતરાયભૂત હોઈ તથા મહાન દુઃખો કે વિપત્તિઓને ખેંચી લાવનારો હોઈ સર્વથા ‘ હેય ’ ગણાયો છે અને તેથી દરેક સુર આત્માએ તેનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આપણા જીવનમાં આપણે અનેકવિધ દુઃખો, મુશ્કેલીઓ, આફતો, વિટંબણાઓ કે યાતનાઓનો અનુભવ કરીએ છીએ. તેનું ખરું કારણ આ પાપકર્મોનો સંગ્રહ છે, અને તેથી જ લોકમાં કહેવાય છે કે—‘ દુઃખ છે ભૂલની શિક્ષા. ’ અર્થાત્ આપણને જે કાંઈ દુઃખોનો અનુભવ થાય છે, તે અગાઉ કરેલી ભૂલોનું જ પરિણામ છે.

મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ દુઃખી થવાના આશયથી કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેનો હેતુ એક પ્રકારનું સુખ મેળવવાનો જ હોય છે. એટલે તેણે દુઃખને

નોતરનારી, હુંખને ખેંચી લોવનારી કે હુંખનો દારુણ અતુલવ કરાવનારી પ્રવૃત્તિઓ ન કરવી જોઈએ, તે દેખીતું છે. આમ છતાં ચિરકાળના અભ્યાસને લીધે, દેહ અને મન દ્વારા તે અનેક પ્રકારનાં પાપો કયાં જ કરે છે.

જે લોકો પાપ-પુણ્યમાં કાંઈ સમજતા જ નથી અને લોભેચ્છાને આધીન થઈ અનેક પ્રકારનાં પાપો કયાં કરે છે, તેને માટે પ્રથમ જરૂર પાપ-પુણ્યના જ્ઞાનની છે; પરંતુ, જે લોકો એક પ્રવૃત્તિમાં પાપ સમજે છે, અને તેમ છતાં તેમાંથી છૂટી શકતા નથી, તેને માટે ખરી જરૂર માર્ગ-દર્શક ક્રિયાની છે. આવી ક્રિયાઓનું માર્ગ-દર્શન પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બહુ સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે અતિ ઉપયોગી ને મહત્ત્વનું છે.

કેટલાક કહે છે કે—‘તમારાથી કાંઈ પણ પાપ થઈ ગયું હોય તો તેના નિવારણ માટે એવું કાંઈક શુભ કાર્ય કરો કે જેથી પુણ્ય વધી જાય અને તે રીતે પાપ-પુણ્યનાં પલ્લાં સરખાં થઈ જાય.’ તે માટે તેઓ અન્ન-દાન, વસ્ત્ર-દાન, વિદ્યા-દાન, ઔષધ-દાન તથા ખીણ પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે. ખીણ કેટલાક કહે છે કે—‘પાપની શુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે અને તે માટે યજ્ઞ-ચાગાદિ, બ્રહ્મ-ભોજન, ચંડી-પાઠ, દેવ-પૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનો કરાવવાં જોઈએ.’ કેટલાક કહે છે કે—‘પાપની શુદ્ધિ-દેહ-દમનવડે થાય છે; તે માટે નાના પ્રકારનું દેહ-દમન કરવું જોઈએ. જેમ કે સૂર્યની આતાપના લેવી, ખંચાંચિ તપ તપવો, વૃક્ષની ડાળીએ ઊઘે માથે લટકી રહેવું, નમ્રત્વનો સ્વીકાર કરવો, ડાસની આણી ઉપર સંભાય તેટલું જ

અન્ય ગ્રહણ કરવું, મીઠું ખાવાનું છોડી દેવું વગેરે... કેટલાક કહે છે કે—‘ભારે પાપોની શુદ્ધિ એવી રીતે થતી નથી. તે માટે તો માથે કરવત મુકાવવી જોઈએ, અથવા તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને દિવ્ય કરવું જોઈએ, અથવા તો પહાડના શૃંગ પરથી કૂદી પડીને ભૈરવ-જપ કરવો જોઈએ—અર્થાત્ આવા કોઈ પણ ઉપાયથી કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો જોઈએ.’

આ બધાં વિધાનોની પાછળનો હેતુ પાપ-મોચન છે, તેમ માની લઈએ તો પણ તેનું વર્ણવાયેલું સ્વરૂપ પાપનો સર્વથા નાશ કરવાને શક્તિમાન નથી. એકને ગાળ દેવી અને ખીજને સારા નામે બોલાવવાથી જેમ સભ્યતાનું પાલન થતું નથી, તેમ એકની હિંસા કરવી ને ખીજના પર ઉપકાર કરવો, તેથી પાપ-પુણ્યનાં પલ્લાં સરખાં થતાં નથી. અથવા તો એક માણસનું આપણા માથે દેવું હોય તે જિભું રાખીને તેટલી જ રકમ ખીજને આપીએ, તેથી જેમ દેવાનો ભાર હળવો થતો નથી, તેમ પાપને બદલે પુણ્ય કરવાથી પાપ-સંચિત કર્મોનો નાશ થતો નથી. તે માટે તો પાપને જ ઘટાડવું જોઈએ, પાપ કરવાનું જ છોડી દેવું જોઈએ; અને પૂર્વનાં જે કર્મો બાકી રહ્યાં હોય તે પ્રાયશ્ચિત્ત, વિશુદ્ધિ, વિશદ્યતા અને કાર્યોત્સર્ગ રૂપ ‘તપ-ક્રિયા’ વડે અપાવવા જોઈએ.

પ્રાયશ્ચિત્ત તે જ કહેવાય કે જે આત્માની શુદ્ધિ કરનારું હોય; અર્થાત્ જેના દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિ કાયા, વાણી અને મનની દુષ્ટતાને ઘટાડનારી હોય. જે ક્રિયા કે અનુષ્ઠાન ચિત્ત અથવા આત્માને શોષે નહિ, અર્થાત્ પવિત્ર બનાવે નહિ; તે

પ્રાયશ્ચિત્ત શા કામનું ? ગાયો ઘાસ ખાય કે બ્રાહ્મણો મીઠું લોળન જમે, તેથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી; અર્થાત્ તેનાંથી પુણ્ય થવાનો સંભવ માની શકાય, પણ પાપ ઘટવાનો સંભવ માની ન શકાય. એથી જ જૈન શાસ્ત્રકારોએ પ્રાયશ્ચિત્તમાં “આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુલય, કુયોત્સર્ગ” આદિ બાળતોને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે કે જેને અનુસરવાથી આત્માની ઉગ્ગત્વલતા થાય, આત્માની શુદ્ધિ થાય, અને આત્માને લાગેલાં પાપો દૂર થાય.

‘વિશુદ્ધિ’ એટલે આત્માની નિર્મળતા, આત્માના અંધેવંસાયોની નિર્મળતા અને તે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ. ગંગાજીમાં કે અન્ય કોઈ નદીમાં ગમે તેટલી વળત નાહવામાં આવે કે બદરી, કેદાર, યા બીજા પહાડો પર ગમે તેટલી વળત અહવામાં આવે, પણ જો મનની શુદ્ધિ થાય નહિ. અર્થાત્ મનમાં રહેલાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પંદરિશ આદિ દોષો દૂર થાય નહિ, તો શુદ્ધિ થઈ ગણાય નહિ. તે જ વસ્તુ શુદ્ધ તપશ્ચર્યાને પણ લાગુ પડે છે. જો ખૂંચ તાપ સહન કરવાથી જ આત્મા અંપૂર્ણ શુદ્ધ થતો હોય, અર્થાત્ તેની મુક્તિ થતી હોય તો વૃક્ષો વગેરે નિરંતર તાપ સહન કરતાં હોવાથી તેમનો મોક્ષ પ્રહેલો થવો જોઈએ; અથવા વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપે ગાયે લટકવાથી જ મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થતી હોય તો વાળોળ કે આમા-ચીડિયાનો મોક્ષ શીઘ્ર થવો જોઈએ, કારણ કે તેઓ આખો દિવસ ખાડની ડાળીઓ ઉપે મંસ્તકે લટકી રહે છે. પણ તેણું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી તેથી દેહ-દગ્ધ સાથે ચિત્ત-

વૃત્તિઓનું શોધન કરવું ખાસ જરૂરી છે અને તે થાય ત્યારે જ શુદ્ધિનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

‘શલ્ય-નિવારણ’ એટલે પાપ-નિવારણ. જે પાપો ભારે હોવાથી હૃદયમાં શલ્યની માફક ખટકતાં હોય, તેને માટે આ શબ્દ વપરાય છે. આવું પાપ નિવારવાને માટે કેઈ યોગ્ય રસ્તો નહિ મળવાથી અનેક માણસોએ આજ સુધી કરવતો મુકાવીને, દિવ્યો કરીને કે ભૈરવ-જપો કરીને કાયાનો ઉત્સર્ગ—દેહનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ તેથી તો ભય, ચિંતા, ખેદ ને એવી જ ણીજી લાગણીઓ વધી છે, નહિ કે આત્માની ગયેલી શુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે. એથી જ જગતના પ્રત્યેક ભાવને યથાર્થ રીતે જાણનારા શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ કહ્યું છે કે—શલ્યને નિવારવું હોય તો ધર્મમાં માયાગ્રાસને છોડી દો, ધર્મના ફળની આસક્તિને છોડી દો, અને ઊંધી સમજને તિલાંજલિ આપો. આ ત્રણ દુર્ગુણો જ ખરાં ‘શલ્ય’ છે, અને તે દૂર થશે તો તમામ ધર્માનુષ્ઠાનોનું ફળ ખરાખર મળશે.

પાપમાંથી છૂટી જવા માટે કાયાનો સર્વથા ઉત્સર્ગ કરવો તે અજ્ઞાન છે; તે જ રીતે દુઃખમાંથી છૂટી જવા માટે કાયાનો અનુચિત રીતે ઉત્સર્ગ કરવો તે નરી મૂર્ખતા છે. એથી નથી થતું પાપનું નિવારણ; કે નથી થતું દુઃખનું નિવારણ; કારણ કે સારાં-ખોટાં જે કાંઈકેમો આ જીવનમાં બંધાયેલાં છે, તેને અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે અને જ્યાં સુધી તે કેમો પૂરેપૂરાં ભોગવી લેવાતાં નથી, ત્યાં સુધી ફરીફરીને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. એટલે કહાપણનું કામ એ છે કે ખરો ઉત્સર્ગ કાયાનો નહિ

પણ કાયા પ્રત્યે રહેલી મમતાનો જ કરવો કે જે સાચો
'કાયોત્સર્ગ' છે.

આ સૂત્ર પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક સૂત્રમાં,
શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં તથા શ્રીદેવેન્દ્ર-
સૂરિએ દેવવંદન-ભાષ્યમાં ટીકા રચેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

ઉત્તરીકરણ-સૂત્રનો પાઠ આવશ્યક મૂલસૂત્રના કાયોત્સર્ગ-
અધ્યયનમાં ' ઇચ્છામિ કામ્યં કાઉત્સર્ગ ' પછી આવે છે.

७ काउस्सग्ग-सुत्तं

[कायोत्सर्ग-सूत्रम्]

‘अनत्थ’-सूत्र

—

(१) मूलपाठः

अनत्थ ऊससिएणं नीससिएणं खांसिएणं छीएणं
जंभाइएणं उड्डुएणं वाय-निसग्गेणं भमलीए पित्त-मुच्छाए,
सुहुमेहिं अंग-संचालेहिं, सुहुमेहिं खेल-संचालेहिं, सुहुमेहिं
दिट्ठि-संचालेहिं, एवमाइएहिं आगारेहिं, अभग्गो अवि-
राहिओ हुज्ज (होज्ज) मे काउस्सग्गो ।

जाव अरिहंताणं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारेमि, ताव
कायं ठाणेणं मोणेणं झाणेणं अप्पाणं वोसिरामि ॥

(२) संस्कृत छाया

अन्यत्र उच्छ्वासितेन निःश्वसितेन कासितेन क्षुतेन जृम्भितेन
उद्गारेण वात-निसर्गेण भ्रमर्या पित्त-मूर्च्छया, सूक्ष्मैः अङ्ग-संचालैः
(रैः), सूक्ष्मैः श्लेष्म-संचालैः (रैः), सूक्ष्मैः दृष्टि-संचालैः (रैः),
एवम् आदिभिः आकारैः अभग्नः अविरावितः भवतु मम कायोत्सर्गः ।

યાવદ્ અર્હતાં ભગવતાં નમસ્કારેણ ન પારંગમિન્નાવત્ કાંય
સ્થાનેન મૌનેન ધ્યાનેન આત્મીયં વ્યુત્સૃજામિ ॥

(અત્ર સર્વત્ર પદ્યમ્યર્યે તૃતીયા)

(૩) ગુજરાતી છાયા --

સિવાય કે જાઓ શ્વાસ લેવાથી, નીચે શ્વાસ મૂકવાથી,
ખાંસી આવવાથી, છીંક આવવાથી, જાગાસું આવવાથી,
ઓડકાર આવવાથી, અપાન-વાયુનો સંચાર થવાથી, ચક્કર
આવવાથી, પિત્તની મૂંઝાણ આવવાથી, સૂક્ષ્મ રીતે અંગ-સંચાર
થવાથી, સૂક્ષ્મ રીતે ઠંડનો સંચાર થવાથી, સૂક્ષ્મ રીતે દૃષ્ટિ-
સંચાર થવાથી, ઇત્યાદિ આગારો વડે, અભગ્ન અવિરાધિત
હોળે મારો કાચોત્સર્ગ.

જ્યાં સુધી અરિહંત લગવાનના નમસ્કારવડે (કાચો-
ત્સર્ગ) ન પાડે, ત્યાં સુધી સ્થાનવડે (સ્થિર રહીને), મૌનથી
અને ધ્યાનથી મારી કાયાને (અપ્પાણં કાયં) વોસિરાવું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

અન્નત્ર-અન્યત્ર—અન્યત્ર. સિવાય કે નીચેના અપવાદ-
પૂર્વક :—

ઝસસિણ-ઝહ્લ્લસિતેન—જાઓ શ્વાસ લેવાથી, નેરથી
શ્વાસ લેવાથી.

‘ઝલ્લે પ્રવલ્લે વોશ્વસિતમુહ્લ્લસિતમ્’ (આ૦ ૮૦૦).

નીસસિણં-નિશ્વસિતેન—શ્વાસ નીચે મૂકવાથી.

‘અથઃ શ્વસિતં નિઃશ્વસિતમ્’ (આ. ટી. ૦).

શ્વાસિણં - કાસિતેન — ખાંસી આવવાથી, ઉધરસ આવવાથી.

છીણં-ક્ષુતેન—છીંક આવવાથી.

‘છિક્કાયામ્’ (નિ. ચૂ. ૧.)

જંભાફણં-જૃમ્ભિતેન—ખગાસું આવવાથી.

‘વિવૃતવદનસ્ય પ્રવ્રલપવનનિર્ગમો જૃમ્ભિતમુચ્યતે’ (આ. ટી.)
મોઢું ખડોળું કરતાં જે પ્રળળ પવન નીકળવે, તે જૃમ્ભિત
(ખગાસું આવું) કહેવાય છે.

ઉદ્ધુણં-ઉદ્ગારેણ—ઓડકાર આવવાથી.

ઉદ્ધુઅ એટલે ઉદ્ગાર—ઓડકાર.

વાય-નિસર્ગેણ - વાત—નિસર્ગેણ—અપાને-વાયુનો સંચાર થવાથી, વા-છૂટ થવાથી.

‘અપાનેન પવન-નિર્ગમો વાત-નિસર્ગો મળ્યતે’ (આ. ટી.),
અપાને એટલે મલકાર.

મમલીષ-મ્રમર્યા—ભમરી આવવાથી, ચક્કર આવવાથી,
ફેર આવવાથી કે વાઈનો હુમલો થવાથી.

પિત્ત-મુચ્છાપ-પિત્ત-મૂર્ચ્યા—પિત્ત-પ્રકોપથી આવેલી મૂર્છા
વડે, પિત્ત ચડવાથી થયેલી બેભાન અવસ્થાને લીધે.

આયુર્વેદના મત પ્રમાણે શરીરનું ચોર્ય સંચાલન વાત,

પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પદાર્થોના ચોખ્ખે પ્રમાણવડે થાય છે. તેમાં કોઈ પદાર્થ વધી જાય કે ઘટી જાય, ત્યારે રોગનું કારણ બને છે. પિત્ત જ્યારે વધી જાય ત્યારે માથાનો દુખાવો ઉપડે છે, ચક્કર આવે છે, ઊલટી થાય છે ને કેટલીક વખત મૂંઝાણ પણ આવે છે.

સુદુમેહિ અંગ-સંચાલોહિ—સૂક્ષ્મૈઃ અન્ન-સંચાલૈઃ—સૂક્ષ્મ રીતે અંગનું સંચાલન થવાથી. અર્થાત્ ફંવાડાં ચંડી આવવાં આદિ ક્રિયાથી.

સુદુમેહિ ચેલ-સંચાલોહિ—સૂક્ષ્મૈઃ શ્લેષ્મ-સંચાલૈઃ—સૂક્ષ્મ રીતે શરીરની અંદર કફ તથા વાયુનો સંચાર થવાથી.

સુદુમેહિ દિદ્ધિ-સંચાલોહિ—સૂક્ષ્મૈઃ દૃષ્ટિ-સંચાલૈઃ—સૂક્ષ્મ રીતે દૃષ્ટિ ફરકી જવાથી.

—એવમ્ આગરોહિ—એવમ્ આદિભિઃ—આકારૈઃ—ઈત્યાદિ આકારોવડે, અપવાદનો પ્રકારોવડે.

‘આગાર’ એટલે આકાર. તે અહીં પ્રકારના અર્થમાં વપરાયેલો છે, જે કાયોત્સર્ગના અપવાદ-સંબંધી સમજવાનો છે. તે માટે આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રે યોગેશાસ્ત્ર-સ્વોપન-વૃત્તિના તૃતીય પ્રકાશમાં (પૃ. ૨૧૫) જણાવ્યું છે કે—“આક્રિયન્તે આગૃહ્યન્તે ઇત્યાકારાઃ કાયોત્સર્ગપવાદ-પ્રકારા

इत्यर्थः” “ भयान्हित रीते कुराय, भयान्हितद्वये अहर्ष आय, ते
‘आधार.’ तेनो अर्थं कायोत्सर्गना अपवाद्देनो प्रकार छे.”

અમગ્ગો-અમગ્ગઃ—અભગ્ગ. ભાંગેલો નહિ તેવો.

अविराहिओ-अविराधिनः—न विराधेदो, अभाडित, भाडित
नहि धयेदो તેવો.

જે વસ્તુ તદ્દન તૂટી-ફૂટી જાય તે ભાંગેલી કહેવાય અને
જે વસ્તુ અમુક જ અંશે તૂટે કે ફૂટે તેને ખાડિત કહેવાય.
જેમ કે એક ઘડો ફૂટીને કડકેકડકા થઈ ગયો હોય, તો તે
ભાંગી ગયો કહેવાય અને તેનો એકાદ કાંઠો જ તૂટ્યો હોય,
તો તે ખાડિત કહેવાય.

हुज्ज (होज्ज)-भवतु—હોજો.

मे-मम—મારો.

काउत्सगो-कायोत्सर्गः—કાયોત્સર્ગ.

जाव-यावद्—જ્યાં સુધી—યાવત.

अरिहंताणं भववंताणं नमुक्कारेण—अर्हतां भगवतां नमस्कारेण—
અરિહંત ભગવાનના નમસ્કારવડે અર્થાત્. નમો અરિહંતાણં
પદ વડે.

न पारेमि-न पारयामि—પારું નહિ, પૂર્ણ કરું નહિ.

ताव-तावत्—ત્યાં સુધી.

कायं-कायम्—શરીરને.

ठाणेणं-स्थानेन—સ્થાનવડે.

જે સ્થાન ગ્રહણ કર્યું હોય ત્યાં સ્થિર થઈને કાયોત્સર્ગમાં સ્થાન ત્રણ પ્રકારે ગ્રહણ થાય છે: જિભા રહીને, બેસીને અને સૂઈને. તે માટે શ્રી. આ. નિ.માં કહ્યું છે કે, “કાઠણં ચિરં ઠાણં ઠિઓ નિસન્નો નિવન્નો વા।” “જિભા રહીને, બેસીને કે સૂઈને સ્થાન સ્થિર કરીને.” તેમાં અહીં જિભા રહીને સ્થાન ગ્રહણ કરવાનું છે, કારણ કે શ્રીહરિભદ્રસરિએ આ પદની ટીકામાં કહ્યું છે, કે ‘સ્થાનેન—ઊર્ધ્વસ્થાને’ સ્થાનથી એટલે જિભા રહીને.

મોળેનં-મૌનેન—મૌન વડે વાણી-વ્યાપાર સદંતર બંધ કરીને.

‘વાગ્-નિરોધલક્ષણેન.’

જ્ઞાણેનં—ધ્યાનેન—ધ્યાનવડે.

જેના વડે વસ્તુનું ચિંતન થાય, તે ધ્યાન કહેવાય છે. ‘ધ્યાયતે ચિન્તયતે વસ્તુનેનેતિ ધ્યાનમ્’

અપ્પાણં—આત્મીયમ્—ભારી.

“અપ્પાણં” તિ પ્રાકૃતશૈલ્યા આત્મીયમ્” (આ. ટી.) આ પદનો સંબંધ ‘કાર્ય’ પદ સાથે છે. એટલે ભારી કાયાને એવો અર્થ થાય છે.

વોસિરામિ—વ્યુત્સૃજામિ—વોસિરોર્ણુ ધું, વેદન તથા હૃદય.

વ્યુત્સૃજામિ=વિ+ઉત્સૃજામિ. વિ એટલે વિશેષ પ્રકારે, વધારે; અને ઉત્સૃજામિ એટલે તણ દઉં છું અર્થાત્ તદ્દન તણ દઉં છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

કાઉત્સગ્ગસુત્ત—જેમાં કાયોત્સર્ગનો અધિકાર મુખ્યત્વે વર્ણવાયેલો છે તેવું સૂત્ર, કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ દર્શાવતું સૂત્ર. ‘અન્નતથ ઊસસિએણ’ એવાં પદોથી તેનો પ્રારંભ થતો હોવાથી આ સૂત્ર ‘અન્નતથ’ એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

અન્નતથ—સિવાય કે:

અન્યત્ર એ નૈપાતિક પદ છે અને જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુને અપવાદ કરવો હોય અથવા તો તેને મુખ્ય વસ્તુમાંથી જુદી પાડવી હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે ‘તવ કાર્ય-મહોરાત્રં કરિણ્યે, અન્યત્ર નિદ્રાસમયાત્’—તારું કામ હું રાત્રિ-દિવસ કરીશ, સિવાય કે નિદ્રાનો સમય.

ઉચ્છ્વાસ—મુખ કે નાસિકા વડે અંદર લેવાતો શ્વાસ, કે જેને નાસિકા કે મુખ દ્વારા ગ્રહણ કરી ફેફસામાં ધકેલવામાં આવે છે.

નિઃશ્વાસ—જે શ્વાસ નાસિકા કે મુખ વડે શરીરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે, તે ‘નિઃશ્વાસ’ કહેવાય છે.

આ બંને પ્રકારની ક્રિયાઓને શ્વાસોચ્છ્વાસના નામથી ઓળખવામાં આવે છે કે જેનો સમાવેશ જીવન ધારણ

કરવાને માટે જરૂરી એવાં દસ પ્રાણો. માં થાય છે. તે માટે સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં કહ્યું છે કે :—

“ પચ્ચેન્દ્રિયાણિ ત્રિવિધં વૃલં ચ,
નિઃશ્વાસ ઉચ્ચ્વાસમયાન્યદાયુઃ ।

પ્રાણા દશેતે મગવદ્ભિરુક્તા-

સ્તેર્વાં વિયોર્ગીકરણં તુ હિંસાં ॥ ”

“ પાંચ ઇન્દ્રિયા, (શરીરબળ, વચનબળ અને મનોબળ) એ ત્રણ બળો; નિઃશ્વાસ અને ઉચ્ચ્વાસની ક્રિયા તથા આયુષ્ય એ દસ પ્રાણો ભગવંતોએ કહેલા છે. તેનો જીવનમાંથી વિયોગ કરવો, તે ‘ હિંસા ’ કહેવાય છે. ”

શ્વાસોચ્ચ્વાસની ક્રિયા એકેન્દ્રિય જીવોથી માંડીને પાંચેન્દ્રિય જીવો સુધીના બધા પ્રાણીઓને હોય છે, પરંતુ તેના સમયમાં ઘણો ફરક હોય છે. જીવનનો વિકાસ જેમ ઓછો અથવા દુઃખનું પ્રમાણ જેમ વધારે, તેમ શ્વાસોચ્ચ્વાસની ક્રિયા ઝડપી હોય છે, અને જીવનનો વિકાસ વધારે અથવા દુઃખનું પ્રમાણ ઓછું, તેમ શ્વાસોચ્ચ્વાસનું પ્રમાણ ધીમું હોય છે. દાખલા તરીકે નારદીના જીવો શ્વાસોચ્ચ્વાસની ક્રિયા નિરંતર કરે છે, ત્યારે સર્વોર્ધસિદ્ધ વિમાનના દેવો તે જ ક્રિયા ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ પખવાડિયે કરે છે.

મનુષ્ય આ શ્વાસોચ્ચ્વાસની ક્રિયા અનિયતપણે કરે છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ તો ઝડપી જ હોય છે; અર્થાત્ તેને

શ્વાસની લે-મૂક વારંવાર કરવી પડે છે. જો આ શ્વાસનું રુધન કરવામાં આવે તો જલદી મરણ નીપજે છે. તેટલા જ માટે આ. નિ. માં કહ્યું છે કે ‘ઝસાસં ન નિરુમઙ્’ ઉચ્છ્વાસને રોકવો નહિ, કારણ કે ‘સજ્જમરણં નિરોહે’ તેનો નિરોધ કરવાથી તરત મરણ થાય છે.

કાસિત—ખાંસી આવવી, કાસ થવો.

આ ક્રિયા આપણી ઇચ્છા કે આપણા પ્રયત્ન પર નિર્ભર નથી. ઉપલક રીતે ખાંસી ખાવી હોય તો આપણે ખાઈ શકીએ છીએ, પણ તે અંદરથી ઉત્પન્ન થતી હોય તો તેને રોકી શકવાને સમર્થ નથી. *

* આ ક્રિયાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આયુર્વેદના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ચરક-સંહિતા (ચિકિત્સારથાન, અ. ૧૮)માં કહ્યું છે કે:—

“હતઃ પ્રતિહતો વાયુર્ધ્વસ્રોતઃ સમાશ્રિતઃ ।

ઉદાનભાવમાપન્નઃ, કળે સક્તસ્તથોરસિ ॥ ૬ ॥

આવિદ્ય શિરસઃ જ્ઞાનિ, સર્વાણિ પ્રતિપૂરયન્ ।

આમજ્જનાક્ષિપન્ દેહં, હનુ-મન્યે તથાઽક્ષિણી ॥ ૭ ॥

નેત્રે પૃષ્ઠમુરઃ પાર્શ્વે, નિર્મુજ્ય સ્તમ્ભયંસ્તતઃ ।

શુષ્કો વા સક્ક્રો વાઽપિ, કસનાત્ કાસ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥”

ન્યારે કોઈ પણ કારણથી અથવા સ્વયમેવ સ્વભાવથી જનીએ આઘાત પામેલો વાયુ ઉપરનાં છિદ્રને આશ્રિત થઈને ઉદાનગતિવાળો થયો છતો કંઈ અને છાતીમાં રોકાઈ જાય છે; અને મસ્તકમાં પ્રવેશ કરીને, શિર, મુખ, નાક, કાન અને નેત્રોના છિદ્રમાં ધૂસીને બધી ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્ત

ક્ષુત-જૃમ્ભિત-ઉદ્ગાર—છીંક, ળગાસું અને ઓડકાર.

આ ક્રિયાઓ પણ ઉદાન વાયુને લીધે જ ગતિમાન થાય છે, તેથી તેના વેગને દરેક વખતે રોકી શકાતો નથી અને કદાચ રોકવામાં આવે તો અસમાધિ થાય છે; તેથી તેનો સમાવેશ અપવાદમાં કરેલો છે.

વાત-નિસર્ગ—અધોવાત, પવનનું છૂટવું.

આ ક્રિયા અપાન-વાયુના વેગથી શક્ય બને છે, એટલે તે દરેક વખતે રોકી શકાતી નથી, તેમજ રોકવી ઉચિત પણ નથી, કોરણ કે તેથી પેટમાં દુઃખાવો કે ચૂંક ઉપડવાનો સંભવ છે.

અમરી—બ્રમરી, ચક્કર.

જેમાં મગજ ભમે-ફેરે તે ‘બ્રમરી’ તેને ચક્કર આવવાં કે ફેર આવવા પણ કહે છે. અપચ્ચ આહાર-વિહાર, અપ્રિય વાસ, માનસિક આઘાત કે તેવા પ્રકારના રોગથી ગમે ત્યારે તેનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે ઇચ્છા કે પ્રયત્ન માત્રથી રોકી શકાય તેવી ક્રિયા નથી, એટલે તેનો સમાવેશ પણ અપવાદમાં કરેલો છે.

થતો, તે શરીરને તોડતો, નડખાં, ધમની તથા આંખોને ચલાયમાન કરતો અને નેત્ર, ખીક, છાતી તથા પડખાંઓને મરડતો તેમજ નડ કરતો સ્વતંત્ર રૂપમાં સૂકો અથવા ઠંડની સાથે મળીને બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે કસવાળી—કષ્ટ આપતો હોવાથી ‘કાસ’ કહેવાય છે.

પિત્ત-મૂર્છા—પિત્તની અતિશયતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી બેલાન અવસ્થા.

આ અવસ્થા એકાએક ગમે ત્યારે થઈ આવવા સંભવ છે, તેથી તે પણ કાબૂની વાત નથી.

સૂક્ષ્મ અંગ-સંચાલ(૨)—શરીરનાં અંગોનું સૂક્ષ્મ સ્ફુરણ.

આંખનાં પોપચાંનું ફરકવું, ગાલનું ફરકવું, હાથ-પગના સ્નાયુઓનું ફરકવું, રૂંવાણ ચડી આવવાં વગેરે ક્રિયાઓ આપણી ઇચ્છા કે પ્રયત્નને આધીન ન હોઈ શરીરમાં ગમે ત્યારે થવાનો સંભવ હોય છે, તેથી તેનો સમાવેશ પણ અપવાદમાં કરેલો છે.

સૂક્ષ્મ શ્વેત-સંચાલ(૨)—સૂક્ષ્મ રીતે કફ તથા વાયુનો સંચાર થવો.

આ ક્રિયા શરીરમાં નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. વાયુ કફને જુદા જુદા સ્થાને લઈ જાય છે, અને કોઈ વખત તેનો વેગ વધારે હોય તો આપણને ખબર પણ પડે છે કે અંદર કંઈકું હલન-ચલન થઈ રહ્યું છે. આ પણ એક જાતનો સૂક્ષ્મ કાય-વ્યાપાર છે, પણ તે કાબૂ-ખહારનો હોઈ તેનો સમાવેશ અપવાદમાં થયેલો છે.

સૂક્ષ્મ દષ્ટિ-સંચાલ(૨)—આંખનું મટકું મારવું, આંખનો પલકારો થવો.

કાયોત્સર્ગ-અવસ્થામાં દષ્ટિને કોઈ પણ ચેતન કે

અચેતનં વસ્તુ પરં સ્થિરં કરંવામાં આવે છે, પરંતું સંલપ છે કે આ પ્રસંગે કોઈ વાર દષ્ટિ હાલી પણ જાય, કારણ કે મનની માફક તેને પણ સ્થિર કરવી દુષ્કર છે. તેં માટે આ. નિ. માં કહ્યું છે કે—“અલોચનં ચક્ષુઃ, મણુર્ન વ્યતં દુક્કરં ચિરં કાલં” “જેવામાં અચળ સ્વભાવવાળાં ચક્ષુને સ્થિર કરવાં તે મનને સ્થિર કરવાની જેમ દુષ્કર છે.” (ગા. ૧૫૧૩.) જે કે આ જ્ઞાનતમા મહાસત્ત્વવંત આત્માઓ અપવાદ ગણાય છે, કારણ કે તેઓ એક રાત્રિ-પર્યંત અનિમેષ નયને રહી શકે છે. પરંતુ સામાન્ય આત્માઓને માટે એ વસ્તુ પૂરેપૂરી શક્ય નહિ હોવાથી તેને સમાવેશ અપવાદમાં કરવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે (૧) ઉચ્છ્વાસ, (૨) નિઃશ્વાસ, (૩) ઉધરસ, (૪) ઈર્ષ્ય, (૫) જગાસ, (૬) ઝોડકાર, (૭) વા-છટ, (૮) ભ્રમરી, (૯) પિત્તની મૂર્છા, (૧૦) ગાત્ર-સ્ફુરણ, (૧૧) સૂક્ષ્મ કક્ષ-સંચાર અને (૧૨) નિમેષ—એ બાર અપવાદો શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓને રોકવાનું અશક્ય હોઈને રાખવામાં આવે છે.

इत्यादि आगार—इत्यादि शब्दથી અહીં ચાર પ્રકારના આગારો ગ્રહણ કરવાની પરંપરા છે; તે નીચે મુજબ:—

“अमर्णाओ ऋदिज्ज व, ओहियं खलोमाइ दाह-डक्को वा ।

आगारोहिं अमर्गो, उस्संगो एवमाईहिं ॥”

(આ. નિ. ગા. ૧૫૧૬)

(૧) “અગ્નિ દેલાતો આવીને સ્પર્શ કરે, (૨)—અથવા

કોઈ શરીરને છેદવા લાગે, (૩) ચોર કે રાજા આવીને હોલ-અંતરાય કરે અથવા (૪) સર્પ-દંશ થાય, કે થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય, તો કાર્યોત્સર્ગનો ભંગ ન થાય.”

આ સંબંધમાં શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપન યોગશાસ્ત્રની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે કે—જ્યારે અગ્નિ અથવા વીજળીની જ્યોતિ સ્પર્શ કરે ત્યારે પ્રાવરણ માટે ઉપધિને ગ્રહણ કરતાં કાર્યોત્સર્ગનો ભંગ થયો ગણાતો નથી. કોઈ શંકા કરે કે નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ-કથન કરીને શા માટે તેને ગ્રહણ ન કરે કે જેથી તે (કાર્યોત્સર્ગ)નો ભંગ ન થાય? તે સંબંધી ખુલાસો એ છે કે અહીં નમસ્કારવડે પારવું એટલી જ કાર્યોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા નથી, પરંતુ અમુક સમય-સુધી કાર્યોત્સર્ગ કરવો, એવી પ્રતિજ્ઞા છે. તેથી તેટલો સમય પૂરો થયા વિના નમસ્કારનો પાઠ ખોલીને પારતાં ભંગ થાય છે. તથા ખિલાડી, ઉદ્ધર વગેરે આડા ઊતરતાં કાર્યોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી; ચોરના સંભ્રમ-પ્રસંગમાં અથવા રાજાના સંભ્રમ-પ્રસંગમાં અસ્થાને નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ કરતાં પણ તેનો ભંગ થતો નથી; તથા ખોતાને અથવા ખીજ સાધુ વગેરેને સર્પ-દંશ થવાના પ્રસંગે સહસાં ઉચ્ચારણ કરતાં પણ તેનો ભંગ થતો નથી.

આ રીતે કુલ ૧૬ જાતના કાય-વ્યાપારો પૈકી કોઈ પણ જાતનો કાય-વ્યાપાર થઈ જાય તો તેથી કાર્યોત્સર્ગ ભક્ષ કે વિરાધિત ગણાય નહિ, પરંતુ તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ જાતનો કાય-વ્યાપાર થાય તો કાર્યોત્સર્ગ વિરાધિત અને ભક્ષ બંને ગણાય—તેમ સમજવાનું છે.

ઠાળેજી—સ્થિર ઊભા રહીને.

કાયોત્સર્ગની ક્રિયા ઊભા રહીને, બેસીને કે સૂઈને થાય છે; એટલે તેના ઉચ્છિન્ન, નિષ્પણ અને નિષ્પન્ન એવા ત્રણ લેદો ગણવામાં આવે છે. આ ત્રણ લેદો પૈકી અહીં ‘ઉચ્છિન્ન’ને શ્રદ્ધા કરવાનો છે, અર્થાત્ આ કાયોત્સર્ગ સ્થિર ઊભા રહીને કરવાનો છે. તેનું વિશેષ વર્ણન આ.નિ.માં નીચે મુજબ કરેલું છે:—

“ચરંગુલં મુહપત્તી, ઉજ્જૂણં હન્યહત્ય રયહરણં ।

વોસટ્ઠ-ચત્તં-દેહો, કાઉસ્સગ્ગં કરિજાહિ ॥ ૧૬૪૬ ॥”

“જાને પગ સીધા ઊભા રાખી, આંગળના ભાગમાં ચાર આંગળ જોડેલું અને પાછળના ભાગમાં કાંઈક ઓછું અંતર રાખવું. તે વખતે સીધા લંટકતા રાખેલા જમણા હાથમાં મુહપત્તિ અને ડાળા હાથમાં રોલેહરણ શ્રદ્ધા કરવાં, પછી દેહનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવા પૂર્વક કાયોત્સર્ગ કરવો.”

આ વખતે નીચે જણાવેલાં દોષો પૈકીનો કોઈ પણ દોષ સેવવામાં આવે, તો ‘કાયોત્સર્ગ’ બરાબર થયો કહેવાય નહિ.

૧. ઘોટક-દોષ—ઘોડાની પેઠે એક પગ ઊંચો રાખવો, કે વાંકો રાખવો તે.

૨. ઉતા-દોષ—વાયુથી વેલડી હાલે, તેમ શરીરને હલાવવું તે.

૩. સ્તમ્ભાદિ-દોષ—થાંભલા વગેરેને ઓઠીંગણ દઈને ઊભા રહેવું તે.

૪. માલ-દોષ— ઉપર મેડી અથવા માળ હોય તેને મસ્તક ટેકવીને ઊભા રહેવું તે.
૫. સધિ-દોષ— ગાડાની ઊધની પેઠે પગના અંગુઠા તથા પાની મેળવીને ઊભા રહેવું તે.
૬. નિગડ-દોષ— નિગડમાં પગ નાખ્યા હોય તેની માફક પગ પહોળા રાખવા તે.
૭. શવરી-દોષ— નમ્ર ભીલડીની પેઠે ગુદા સ્થાનકે હાથ રાખવો તે.
૮. કલિણ-દોષ— ઘોડાના ચોકડાની પેઠે રજોડરણ-યુક્ત હાથ રાખવો તે.
૯. વધૂ-દોષ— નવ-પરિણીત વધૂની પેઠે માથું નીચું રાખવું તે.
૧૦. લમ્બોત્તર-દોષ— નાભિની ઉપર અને ઠીંચણથી નીચે જાનુ સુધી લાંબું વસ્ત્ર રાખવું તે.

[સાધુ નાભિથી નીચે અને ઠીંચણથી ચાર આંગળ ઉપર ચોળપટ્ટો પહેરે છે, તેને લક્ષ્યમાં રાખીને આ દોષ કહેલો છે.]

૧૧. સ્તન-દોષ— ડાંસ-મચ્છરના લયથી, અજ્ઞાનથી અથવા લજ્જાથી હૃદયને આચ્છાદિત કરી સ્ત્રીની પેઠે ઢાંકી રાખવું તે.

૧૨. સંયતિ-દોષ—શીતાદિકના લયથી સાધ્વીની જેમ બંને
સ્કંધ ઢાંકી રાખે જોઈએ સમગ્ર શરીર
આચ્છાદિત રાખવું તે.

૧૩. મૂ-અઘ્નલી-દોષ—આલાવા ગણવાને માટે અથવા સંખ્યા
ગણવાને માટે આંગળી કે પાંપણના
આળા કરવા તે.

૧૪. વાયસ-દોષ—કાગડાની પેઠે ડાળા ફેરવવા તે.

૧૫. કપિત્ય-દોષ—પહેરેલાં વસ્ત્રો જૂ તથા પરસેવાથી ભલિન
થશે તેમ જાણીને તેને ગોપવી રાખવાં તે.

૧૬. શિરઃકમ્પ-દોષ—યક્ષાવિષ્ટની માફક માથું ધુણાવવું તે.

૧૭. મૂક-દોષ—મૂંગાની માફક 'હું હું' કરવું તે.

૧૮. મદિરા-દોષ—આલાવા ગણતાં મદિરા પીધેલાની માફક
બડબડાટ કરવો તે.

૧૯. પ્રેક્ષ્ય-દોષ—વાનરની પેઠે આસપાસ જોયા કરવું અને
હોઠ હલાવવો તે.

આ દોષો પૈકી લંબોત્તર, સ્તન અને સંયતિ એ ત્રણ દોષો
સાધ્વીને ન હોય, કેમકે એનું શરીર વસ્ત્રાવૃત હોવું ઘટે છે.
શ્રાવિકાને માટે આ ત્રણ ઉપરાંત નીચું જોવાની પણ છટ હોય
છે; તેથી તેને વધુ-દોષ લાગતો નથી.

મોળેણ—વાણીને મૌનથી સ્થિર કરીને.

કાર્યોત્સર્ગ દરમિયાન વાણીનો વ્યવહાર કોઈ પણ પ્રકારે કરવાનો નથી.

જ્ઞાણેણં—મનને ધ્યાનથી સ્થિર કરીને.

વસ્તુનું ચિંતન કરવું તેને સામાન્ય રીતે ધ્યાન કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ખાસ અર્થમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થવી, તે જ ‘ધ્યાન’ કહેવાય છે.

‘ધ્યાન’ શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર છઠ્ઠું ‘કાર્યોત્સર્ગ’.

વ્યુત્સર્જન—કાયાનું મમત્વ સંપૂર્ણ રીતે તણ દેવાની ક્રિયા.

‘આ દેહ મારો નથી’ તેવી ભાવના-પૂર્વક વર્તવું.

‘અપ્પાણં કાયં વોસિરામિ’—‘મારી કાયાનું વ્યુત્સર્જન કરું છું’ એવો નિર્ણય કરવો, તેને ‘વ્યુત્સર્જન’ કહે છે. તેને ‘છર્દન, વિવેક, ત્યજન, ઉન્મોચના આદિ’ અન્ય નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ક્રિયા કરતાં અંતરમાં એવી ભાવના હોવી જોઈએ કે :—

“વાસી-ચંદણ-કપ્પો, જો મરણે જીવિણં ય સમ-સણ્ણો ।

દેહે ય અપહિબ્બહો, કાઉસ્સગ્ગો હવંહ તસ્સ ॥ ૧૪૫૮ ॥”

—આ. નિ.

“શરીરને કોઈ વાંસલાથી છેદી નાખે કે તેના પર અંદનનો શાંતિદાયક લેપ કરે અથવા જીવન-ટકે કે જલદી તેનો

અંત આવે છતાં જે દેહ-ભાવનાથી ખરડાય નહિ અને મનને ખરાખર સમભાવમાં રાખે તેને જ કાયોત્સર્ગ થાય છે; અર્થાત્ તે જ કાયોત્સર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ”

‘ કાયોત્સર્ગ ’ ના મુખ્ય પ્રકારો બે છે: (૧) ‘ ચેષ્ટા ’ અને (૨) ‘ અભિભવ ’. જે ‘ કાયોત્સર્ગ ’ ગમનાગમન પછી, વિહાર પછી કે દિવસના અંતે, રાત્રિના અંતે, પક્ષના અંતે, આતુર્ભાસના અંતે કે સંવત્સરીના અંતે નિયત પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે, તે ‘ ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ ’ કહેવાય છે, અને જે ‘ કાયોત્સર્ગ ’ તિતિલા-શક્તિ કેળવવા માટે અર્થાત્ પરીપહોનો જય કરવા માટે જંગલ, સ્મશાન, ખંડેરા કે ઝોવાં સ્થળોમાં જઈને કરવામાં આવે છે, તે ‘ અભિભવ ’ કહેવાય છે. આ પ્રકારના ‘ કાયોત્સર્ગ ’ નો સમય જઘન્યથી અંતઃસૂક્ષ્મ અને ઉત્કૃષ્ટથી ખાર માસનો હોય છે.

આ રીતે ઇંરિયાંવંહી-સૂત્ર પછી કરવામાં આવતો કાયોત્સર્ગ એ ‘ ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ ’ છે, જેનો સમય પચીસ શ્વાસોઃ સંખ્યાસં જેટલો નિયત છે.

(૬) ” અર્થ-સંકલન.

... શ્વાસ લેવાથી, શ્વાસ મૂકવાથી, ઉધરસ આવવાથી, છીંક આવવાથી, ણગાંમું આવવાથી, ઝોડકાર આવવાથી, વાંછટ થવાથી, ભ્રમરી આવવાથી, પિત્તને લીધે ભૂખા આવવાથી, શરીરનું સૂક્ષ્મ રીતે સ્પુરણ થવાથી, શરીરમાં કંઈ વગેરેનો

સૂક્ષ્મ રીતે સંચાર થવાથી, સ્થિર રાખેલી દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ રીતે ફરકી જવાથી તથા અગ્નિ-સ્પર્શ, શરીર-છેદન અથવા સન્મુખ થતો પાંચે દ્રિય-વધ, ચોર કે રાજાની દળદળીરી અને સર્પ-દંશ એ કારણો ઉપસ્થિત થવાથી જે કાય-વ્યાપાર થાય, તેનાથી મારો કાયોત્સર્ગ ભાંગે નહિ કે વિરાધિત થાય નહિ એવી સમજ સાથે હું ઊભો રહીને મૌન ધારણ કરું છું તથા ચિત્તને ધ્યાનમાં જોડું છું અને જ્યાં સુધી ‘ નમો અરિહંતાય ’ એ પદ બોલીને કાયોત્સર્ગ પારું નહિ, ત્યાં સુધી મારો શરીરનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ધર્મનો સાર અધ્યાત્મ છે, અધ્યાત્મનો સાર યોગ છે અને યોગનો સાર ‘ કાયોત્સર્ગ ’ છે. પાપના છેદન સારુ, મલના શોધન માટે, શલ્યના ત્યાગ કાળે અને કર્મની નિર્ધાતના અર્થે તે એક પ્રબલ સાધન મનાય છે. દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તમાં તેની ખાસ ગણના છે; આલ્યંતર તપમાં તેનું ચોક્કસ સ્થાન છે અને આત્મ-શુદ્ધિ માટે યોગ્યેલાં છ આવશ્યકોમાં પણ તે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેના ચતુર્થ ઉપયોગથી ઇન્દ્રિયો, કષાયો, રાગ-દ્વેષ તથા મનને જીતી શકાય છે; સમત્વને સાધી શકાય છે; અને પરિણામે સુખ તથા આનંદના અક્ષયધામ-સમા આત્માને સાક્ષાત્કાર કરી પરમ-સિદ્ધિને પામી શકાય છે. આવી અદ્ભુત અને અલૌકિક ક્રિયાનો પરિચય કરાવવો તે પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે; તેથી તે ‘ કાયોત્સર્ગસૂત્ર ’ નો નામે ઓળખાય છે.

૧. કાથોત્સર્ગ-સૂત્ર—મુખ્યત્વે આર વિભાગોમાં વહેવાર થયેલું છે. (૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) સ્વરૂપ, (૩) સમય, (૪) આંગાર. આ વિભાગોની મર્યાદામાં આવતી સૂત્રની શબ્દ-રચના નીચે મુજબ છે :—

૧. 'પ્રતિજ્ઞા'—'અપ્પાણં કાંયં વોસિતામિ'—મારી કાયાનો હું ત્યાગ કરું છું.

૨. 'સ્વરૂપ'—'ઠાણેણં, મોણેણં, જાણેણં'—સ્થાનવડે, સ્થિર થઈને, મૌનવડે સ્થિર થઈને, ધ્યાનવડે સ્થિર થઈને.

૩. 'સમય'—'જાવ અરિહંતાણં મગવંતાણં નમુકારેણં ન પારેમિ, તાવ'—ન્યાં સુધી હંમેશા અરિહંતાણું? બોલીને ન પારું ત્યાં સુધી.

૪. 'આંગાર'—'અનંત્યં કસંસિર્ણં, હુજ્જ મે કાઉસ્સગો'—સિવાય કે જોયો શ્વાસ વગેરેથી—મારી કાથોત્સર્ગ હોજો.

આ ચારે વિભાગોને વિગતવાર સમજવાથી કાથોત્સર્ગનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે અંકિત થયે.

૧. કાથોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા—'મારી કાયાનો હું ત્યાગ કરું છું.' આ વાક્યનો ખરો અર્થ—શું થાય છે તે અમજવાને માટે તેના પ્રત્યેક પદ પર વિચાર કરવો જરૂરી છે. તેમાં

કાયાનો અર્થ તો દેહ, શરીર કે કલેવરના અર્થમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ‘મારી’ અને ‘ત્યાગ કરું છું’ એ શબ્દો વિશેષ વિચારણા માગે છે. ‘મારી એટલે કેની?’ અને ત્યાગ એટલે શેનો ત્યાગ? તે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે.

‘મારી’ શબ્દ ‘હું’ પરથી બનેલો છે. તેનું આ પ્રકારનું રૂપાંતર સંબંધ-દર્શક પધ્ધતિ-વિભક્તિથી થયેલું છે. તે કેઈ વાર ‘હું’ની સાથે વપરાય છે અને કેઈ વાર સ્વતંત્ર પણ વપરાય છે. જ્યાં તે સ્વતંત્ર રીતે વપરાય છે ત્યાં ‘હું’ એ અધ્યાહાર ગણાય છે—એટલે ‘હું’નો નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે.

અનાદિ કાળના અધ્યવસાયથી કાયા અથવા શરીરને જ આપણે ‘હું’ તરીકે માનીએ છીએ, અને ભાષાનો તથા અન્ય વ્યવહાર પણ તે રીતે જ કરીએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કાયા એ ‘હું’ નથી. ‘હું’ તો તેની અંદર વિરાજી રહેલો ‘આત્મા’ છે. અર્થાત્ ‘કાયા’ એ ‘પર-સ્વરૂપ’ છે અને ‘આત્મા’ એ ‘નિજ-સ્વરૂપ’ છે. તેથી ‘હું’ શબ્દનો અર્થ ‘આત્મા’ છે અને ‘મારી’ શબ્દનો અર્થ ‘આત્માની’ છે. અહીં સૂત્રકારે પણ ‘અપ્પાણં’ શબ્દ જ વાપરેલો છે.

આપણી કાયામાં જે કંઈ ચૈતન્ય, સ્ફૂર્તિ, વ્યાપાર કે ક્રિયા દેખાય છે, તે આત્માનો—આત્માની શક્તિનો જ પ્રતાપ છે. એટલે આત્માની હાજરી એ જીવન છે અને આત્માની ગેરહાજરી એ મૃત્યુ, મરણ કે અવસાન છે. ‘કાયોત્સર્ગ’ની

ક્રિયા દરમિયાન આત્મા શરીરમાંથી ગેરહાજર રહેતો નથી, પણ ભ્રમત્વની કે માલિકપણાની લાવના છોડે છે, તથા શરીરના લાલન અને પાલનની બાબતમાં ઉદાસીન બને છે; અને તેને જ અહીં ત્યાગ ગણવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે ‘મારી કાયાનો ત્યાગ કરું છું’ એ વાક્યનો અર્થ નીચે મુજબ છે :—

“હું આત્મા મારી પરસ્વરૂપ કાયાનું માલિકીપણું છોડી દઉં છું, અને તેના લાલન અને પાલનમાં ઉદાસીન-વૃત્તિ ધારણ કરું છું, મતલબ કે જ્યાં સુધી મારો ‘કાયોત્સર્ગ’માં રહેવાનો સંકલ્પ ચાલુ છે ત્યાં સુધી, આ પરસ્વરૂપ કાયાને કોઈ પણ જાતનો ઉપસર્ગ થાંધા કે પરીપક્ક આવી પડે તો પણ હું તેને મારી માનીને સાંભળો કરીશ નહિ, કે તેને બચાવવાની કોશિશમાં પણ પડીશ નહિ. હું મારા નિજ સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહીશ.”

દેહને ‘હું’ માનવો તે ‘દેહાધ્યાસ’ છે; અને તે દેહાધ્યાસને કેન્દ્ર-સ્થાને રાખીને જે કાંઈ વિચારો કે વર્તન કરશું તે ‘બહિર્જીવન’ કે ‘બહિર્મુખતા’ છે. આવું જીવન જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી આત્માનો વિકાસ સાધી શકાતો નથી, કે ઉચ્ચ જીવન તરફ પ્રગતિ કરી શકાતી નથી. જ્યારે એ ‘દેહાધ્યાસ’ ટળે છે અને આત્માને ‘હું’ માનીને તેના જ હિત કે તેના જ અભ્યુદયની આતર મધળી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ‘અંતર્જીવન’ કે

‘અંતર્મુખતા’ કહેવાય છે. આવી ‘અંતર્મુખતા’ ત્યારે પૂરેપૂરી થાય છે ત્યારે ‘તદ્મુખતા’ કે ‘તન્મયતા’ પ્રગટે છે; અને તે ‘તન્મયતા’ વાળા આત્મા ‘પરમાત્મા’ ના અંધિયર નામથી ઓળખાવા લાગે છે; અર્થાત્ વિકાસની તે સિદ્ધિમાં છેલ્લી સ્થિતિ છે અને તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ રીતે ‘દેહાધ્યાસ’નો નાશ એ ‘પરમાત્મા’ બનવા માટેનું પહેલું પગથિયું છે. મુમુક્ષુએ કોઈ પણ લોભ તેના ક્ષર અંકુર જ નોઈ એ. એ પહેલું પગથિયું ચક્રવાં માટે જ ‘કાયોત્સર્ગ’ની પ્રતિજ્ઞા છે.

૨ કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ:—કાયને ત્યાગ કરતી વખતે શરીર, વાણી અને મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રહેવી જોઈએ? તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવા માટે અહીં ત્રણ પદો મૂકેલાં છે: ‘ઠાળેજ, મોળેજ, જાળેજ.’ ‘ઠાળેજ’ એટલે સ્થાન-વડે સ્થિર થઈને અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે ઊભા રહેવાનો કે બેસવાનો જે નિર્ણય કયો હોય તે પ્રમાણે હું સ્થિરતાથી ઊભો રહીશ, યા સ્થિરતાથી બેસી રહીશ; પણ મારી કાયાનું જરા પણ હલન-ચલન કરીશ નહિ. કાયાની અવૃત્તિ જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી મનમાં વિશ્લેષ થયા કરે છે, અને મનમાં વિશ્લેષ થવાથી ધ્યાન જામી શકતું નથી; તેથી ધ્યાનાવસ્થા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ કાયાને સ્થિર કરવાની છે અને તેથી જ અહીં તેનો નિર્દેશ પ્રથમ કરવામાં આવ્યો છે.

‘મોર્ષેણ’ એટલે મૌનવડે સ્થિર થઈને; અર્થાત્ ‘કાય-
ત્સર્ગ’ દરમિયાન હું કાઈ પણ ભૂતનો વાણીનો પ્રયોગ કરીશ
નહિ. વાણીનો પ્રયોગને મને સાથે ગાઢ સંબંધ છે; એટલે
મનને સ્થિર કરવા માટે મૌનની પણ આવશ્યકતા છે અને
તેથી બીજો નિર્દેશ તેનો કરવામાં આવ્યો છે.

‘જ્ઞાણેણ’ એટલે ધ્યાનવડે સ્થિર થઈને; અર્થાત્ ‘કાય-
ત્સર્ગ’ દરમિયાન હું મનને જ્યાં ત્યાં ભટકવા દઈશ નહિ કે જે
તે વિચારે કરીશ નહિ, પરંતુ તેને એકાગ્ર બનાવીને ધ્યાનમાં
બેઠી દઈશ. મનઃશુદ્ધિનો મહિમા અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં સારી
રીતે બતાવેલો છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે
કે :—

‘‘તપસ્વિનો મનઃશુદ્ધિઃ વિનામૂતસ્ય સર્વથા ।
ધ્યાનં લલ્લ મુદ્ધા સ્વધૃર્વિકલસ્યેવ દર્પણઃ ॥ ૪-૪૪ ॥’’
‘‘જેમ આખો વગરનાને દર્પણ નેકામું છે; તેમ મનની શુદ્ધિ
ચંચળનો તપસ્વીને ધ્યાન નેકામું છે.
‘‘તદવશ્યં મનઃશુદ્ધિઃ; કર્તવ્યા સિદ્ધિમિચ્છતા ।
તપઃશ્રુતયમપ્રાયઃ; કિમન્યૈઃ કાય-દણ્ડેન ? ॥ ૪-૪૫ ॥’’

‘‘તે માટે મુમુક્ષુએ મનની શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ.
તે સિવાય તપ, અધ્યાસન, વ્રત અને પ્રાયશ્ચિત્ત જેવા બીજા
દેહ-દમન કરનારા અન્ય ઉપાયોથી શું ? અર્થાત્ વ્યર્થ છે.’’

મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે; તેથી જ તેને

કપિ કે મર્કટ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, અને નિરંકુશ ભટકતા મનને રાક્ષસની ઉપમા પણ અપાય છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે તેને એકાગ્ર યા સ્થિર કરી શકાતું નથી. મનને એકાગ્ર કરવા માટે ચાર જાતનાં ‘ધ્યાનો’ને બાર પ્રકારની ‘ભાવનાઓ’ ઉપયોગી છે.

‘ધ્યાન’ના આલંબનનું સ્વરૂપ જણાવતાં શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સાતમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે :—

“ પિંડસ્થં ચ પદસ્થં ચ, રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્ધા વ્યેયમાન્નાતં, ધ્યાનસ્યાલમ્બનં વુદ્ધૈઃ ॥ ૮ ॥ ”

“ જ્ઞાનીઓએ ‘ધ્યાન’ના આલંબનરૂપ ધ્યેય ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે: ‘૧ પિંડસ્થ, ૨ પદસ્થ, ૩ રૂપસ્થ અને ૪ રૂપાતીત. ”

તેમાં (૧) ‘પિંડસ્થ ધ્યેય’નું ‘ધ્યાન’ ૧ પાર્થિવી, ૨ આગ્નેયી, ૩ મારુતી, ૪ વાતુણી અને ૫ તત્ત્વભૂ નામની પાંચ ધારણાઓ વડે થાય છે. (૨) ‘પદસ્થ ધ્યેય’નું ‘ધ્યાન’ નમસ્કાર મંત્રનાં પદો વડે થાય છે. (૩) ‘રૂપસ્થ ધ્યેય’નું ધ્યાન શ્રીઅરિહંત ભગવંતોના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા વડે થાય છે. અને (૪) ‘રૂપાતીત ધ્યેય’નું ‘ધ્યાન’ આકૃતિ-રહિત, જ્ઞાનાનન્દસ્વરૂપ નિરંજન, સિદ્ધ પરમાત્માના ચિંતન વડે કરી શકાય છે.

બાર પ્રકારની ‘ભાવના’ઓ નીચે મુજબ છે :—

૧ ‘અનિત્ય-ભાવના’—સર્વ પદાર્થોની અનિત્યતા ચિંતવવી.

૨ ‘અશરણ-ભાવના’—સંસારમાં પ્રાણીને કોઈનું શરણ નથી, તેવું ચિંતન કરવું.

- ૩ 'સંસાર-ભાવના'—સંસારમાં જીવનું અનાદિ પરિભ્રમણ તથા તેના અનંત જન્મ, મરણ અને અસ્થિર સંબંધોનું ચિંતન કરવું.
- ૪ 'એકત્વ-ભાવના'—જન્મ-મરણ, મુખ-દુઃખ સંસારમાં એકલાને જ અનુભવવા પડે છે, તેમ ચિંતવવું.
- ૫ 'અન્યત્વ-ભાવના'—આત્માને ધન, બંધુ તથા શરીરથી ભિન્ન ચિંતવવો.
- ૬ 'અશુચિત્વ-ભાવના'—શરીરનું અપવિત્રપણું ચિંતવવું.
- ૭ 'આસવ-ભાવના'—કંપાદિ, વિપદા, યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિ તથા મિથ્યાત્વને અશુભ કર્મના ઉત્પત્તિ તરીકે ચિંતવવા.
- ૮ 'સંવર-ભાવના'—સંયમનું સ્વરૂપ અને તેના લાભો ચિંતવવા.
- ૯ 'નિર્જરા-ભાવના'—કર્મની નિર્જરા કરવામાં કારણભૂત તપનો મહિમા ચિંતવવો.
- ૧૦ 'ધર્મસ્વાધ્યાસ-ભાવના'—નિનેશ્વરોએ ધર્મ સોરી રીતે કહેલો છે અને તે મહાપ્રભાવિશાળી છે, એમ ચિંતવવું.
- ૧૧ 'લોક-ભાવના'—ચૈદ્ર રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવું.
- ૧૨ 'બ્રહ્મ-દુર્લભ-ભાવના'—બ્રહ્મત્વ પામવું દુર્લભ છે, તેથી તેમાં ઉપયોગ રાખવાનું ચિંતન કરવું.

આ ઉપરાંત સર્વજ્ઞ-પ્રણીત સૂત્રનું ચિંતન, તેના અર્થનું ચિંતન અને તે બંનેનું સાથે ચિંતન પણ કરી શકાય છે. ટૂંકમાં આ વખતે વિચારોની શ્રેણી એવી જાતની હોવી જોઈએ કે જેથી ‘દેહાધ્યાસ’ દળે, ઇન્દ્રિયોની ચપળતા ઓછી થાય, કપાયની વૃત્તિઓ ક્ષીણ બને અને રાગ તથા દ્વેષનું બંધ ખૂણ થઈ જાય. આપણું શરીર દેવોના સંગ્રહ-સ્થાન જેવું છે. સમય થયો કે તેને ખાન-પાન જોઈએ છે, સમય થયો કે તેને નિદ્રા જોઈએ છે, સમય થયો કે તેને સ્નાન-સ્નાન જોઈએ છે; ખીજા હાજતો પણ જે રીતે કેળવવાઈ હોય તે રીતે—તે તે સમયે આવીને ઊભી રહે છે ના મનની હાલત પણ આવી જ છે. આપણે અમુક જાતનાં ધરમાં રહેલાં હોઈએ, અમુક જાતનાં વસ્ત્રો વાપર્યાં હોય, અમુક જાતનાં ઘરેણાં વાપર્યાં હોય કે અમુક જાતની વસ્તુઓ ગમી ગઈ હોય, તો તે પ્રકારનું વલણ જ પુનઃ પુનઃ રહ્યા કરે છે. એટલે આત્મ-વિકાસ પ્રત્યે સન્મુખ થવા માટે શરીરની ટેવો તથા મનના વલણને સુધારવાની જરૂર પડેલી છે. આ કામ અભ્યાસ વિના કે સતત પ્રયત્ન કર્યા વિના સિદ્ધ થતું નથી; તેથી તેવો પ્રયત્ન વ્યવસ્થિત રીતે કરવા માટે ‘સ્થિરતા, મૌન અને એકાગ્રતા’ની જરૂર છે, અને તેથી જ ‘કાયોત્સર્ગ’ દરમિયાન રાખેલી છે. તાત્પર્ય કે આ જીવનમાં અરાગર ઊતરે ને તેથી શરીર તથા મન ઉત્તરોત્તર સુધરતાં જાય, તે ‘કાયોત્સર્ગ’ની સફળતા છે.

૩ ‘કાયોત્સર્ગ’નો સમય—કેટલો હોયો જોઈએ? તે

પ્રશ્નપણુ વિચારણામાં છે. કાચોત્સર્ગ, 'ની' ઉત્તમતા ને ઉપકારકપણુ જોતાં તેનું આરાધન જોઈએ. સમય-થાય તેટલો સમય કરવું જોઈએ, છતાં આપણું વર્તમાન જીવન મર્યાદિત શક્તિવાળું હોઈને તેની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે. આ મર્યાદા ઘડી, યંત્ર કે ઘડિયાળના આધારે નક્કી કરી શકાય નહિ, કારણ કે તેમ કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવું પડે કે તેને માટે ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે; તેથી આ 'કાચોત્સર્ગ'માં શ્વાસોચ્છવાસની ગણતરીદ્વારા સમય-મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે; જેમકે રૂપ શ્વાસોચ્છવાસ, ૫૦ શ્વાસોચ્છવાસ વગેરે. શ્વાસોચ્છવાસની ગણતરી માટે આ.નિ.ગા.૧૫૩૬માં જણાવ્યું છે કે :—

પાય-સમા કસાસા, કાલ-પમાણેણ હંતિ નાયન્વા ।
 एयं काल-पुमाणेण, उस्सग्गणं तु नायव्वं ॥ ”

કાલના પ્રમાણુ વડે શ્વાસોચ્છવાસને શ્લોકના ચિત્રુથ લાગ પ્રમાણુ જોઈએ એક પાદ-સમાન જાણવો. કાલમુખ્યા પ્રમાણુ 'કાચોત્સર્ગ' ને વિષે સમજવાનું છે. ”

જેન રીતિએ કાલ ગણના પ્રમાણુ ૭ પ્રાણનો એક સ્તોક, ૭ સ્તોકનો એક લવ અને ૭૭ લવનું એક મુદૂત થાય છે. જોઈએ ૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ પ્રાણ અને એક મિનિટમાં ૭૮૬૬ પ્રાણ થાય છે. આ સમયમાં લગભગ તેટલા જ પદો બોલાય છે. હા.ત.૮—આખા 'લોગસ્સ'માં ૨૮ પાદો છે, જેની ગણના ૧ મિનિટમાં ૨૦૦ વારથી કંઈક અધિક થાય છે.

‘કાર્યોત્સર્ગ’ દરમિયાન જે વિષયો ચિંતવવાના છે, તેમાં અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાનનો પણ સમાવેશ થાય છે કે જેમનું પ્રસિદ્ધ સ્તવન ‘નામ-સ્તવ’ કે ‘લોગન્સ’ છે. આ સ્તવનની પહેલી ગાથા અનુપ્તુપ્છંદમાં છે અને બાકીની ગાથાઓ ગાથાછંદમાં છે; એટલે તેનું રટણ શ્વાસોન્ધ્વાસની ગણતરી માટે અનુકૂળ માનવામાં આવ્યું છે.

આ ગણતરી કેવી રીતે થાય છે, તે એક દૃષ્ટાંતદ્વારા બરાબર સમજી લઈએ. ધારો કે આપણે રપ શ્વાસોન્ધ્વાસનો ‘કાર્યોત્સર્ગ’ કરવો છે, તો તે વખતે ગણના નીચે સુબળ થશે:—

પહેલી	ગાથા	અનુપ્તુપ્છંદ	૪	શ્વાસોન્ધ્વાસ
બીજી	”	ગાથાછંદ	૪	”
ત્રીજી	”	”	૪	”
ચોથી	”	”	૪	”
પાંચમી	”	”	૪	”
છઠ્ઠી	”	”	૪	”

—
૨૪

આ રીતે છઠ્ઠી ગાથા ખોલી રહીએ ત્યાં સુધી ૨૪ શ્વાસોન્ધ્વાસ પૂરા થાય છે, એટલે ત્યારપછીનો એક પાદ ‘ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા’ ખોલવામાં આવે છે અને તે ખોલાઈ રહે એટલે રપ શ્વાસોન્ધ્વાસ પૂરા થયા ગણાય છે.

આ યોજનામાં તીર્થંકરની સ્તુતિદ્વારા ‘ધર્મધ્યાન’ પણ થાય છે. અને શ્વાસોચ્છવાસની ગણતરી પણ સ્વયંવાય છે. એટલે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

૪ કાયોત્સર્ગના આગાર:—‘કાયોત્સર્ગ’ દરમિયાન કાયાનો વ્યાપાર સંપૂર્ણ રીતે છોડી દેવાનું શક્ય છે કે કેમ? તે પણ એક પ્રશ્ન છે. દાખલા તરીકે આપણે શ્વાસોચ્છવાસ લઈએ છીએ તે પણ એક જાતનો કાય-વ્યાપાર છે; આપણને છીંક કે ળગાસું આવી જાય તો તે પણ એક જાતનો કાય-વ્યાપાર છે. આ રીતે બીજી પણ ઘણી ક્રિયાઓ એવી છે કે જેને કાય-વ્યાપાર ગણી શકાય; જેમકે અંગ-ચકુરણ, કદ-સંચાર વગેરે. વળી કાય-વ્યાપાર બે પ્રકારનો છે: કેટલોક કાય-વ્યાપાર ઇચ્છાને આધીન હોય છે અને કેટલોક કાય-વ્યાપાર ઇચ્છાના પ્રવર્તન સિવાય નૈસર્ગિક રીતે પણ થયા કરે છે. એટલે તે જાણતમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે નીચેના કાય-વ્યાપારો થતા હોય કે થઈ જાય તો તેને કાયોત્સર્ગમાં ગણી શકાય નહિ:—

૧ ઉચ્છ્વાસ, ૨ નિઃશ્વાસ, ૩ ખાંસી, ૪ છીંક, ૫ ળગાસું; ૬ ઓડકાર, ૭ વા-છટ, ૮ જમરી; ૯ પિત્તની મૂર્છા, ૧૦ સૂક્ષ્મ અંગ-સંચાર, ૧૧ સૂક્ષ્મ કદ-સંચાર અને ૧૨ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ-સંચાર.

જેઓ કર્મ ખપાવવા માટે ‘કાયોત્સર્ગ’નો આશ્રય લે છે અને તે માટે સ્મશાનમાં, શૂન્યગૃહમાં કે જંગલોમાં જઈને

પોતાની કાયાનું વ્યુત્સર્જન કરે છે, તેના માટે ઘણી વાર વિચિત્ર અને વિકટ સંયોગો ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રસંગે જો મૃત્યુને ભેટવાની તૈયારી પૂરેપૂરી ન હોય અથવા ઘણું પ્રયત્ન કરવા છતાં, મન પર તે સંયોગોની અસર થાય તેમ હોય તો કેટલાક અપવાદો રાખી શકાય છે. પરંપરાથી તે અપવાદો ચાર પ્રકારના રખાય છે: જેમ કે અગ્નિ, ફેલાતો ફેલાતો આવે તો નિયત કરેલું સ્થાન છોડીને ખીજે અનુકૂળ સ્થળે જઈ શકાય. કેઈ શિકારી પ્રાણી સન્મુખ આવી જાય કે અન્ય પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનું છેદન-ભેદન તે જ સ્થળે કરવા લાગે તો તે સ્થળ છોડીને ખીજે અનુકૂળ સ્થળે જઈ શકાય. કેઈ ચોર કે રાજા આવીને ત્યાં એવા પ્રકારનાં કામો કરવા લાગે કે જેથી સંભાધિનો ભંગ થાય તો તેવા પ્રસંગે પણ તે સ્થાન છોડીને જઈ શકાય; અને સર્પ-દંશ થાય કે સર્પ-દંશ થવાની સંભાવના ઊભી થાય તો તે સ્થાન છોડીને જઈ શકાય; અથવા તેવા સંયોગોમાં એકાએક પડી જવાય ને 'કાયોત્સર્ગ' વિધિ-પૂર્વક પારી ન શકાય તો તેથી 'કાયોત્સર્ગ'નો ભંગ ગણાય નહિ. ઘણાં મહાપુરુષો આવી છૂટનો જરા પણ લાભ લેતા નથી. દાખલા તરીકે-સુકેશલા મુનિ અને અવંતિ-સુકુમાલ. આ બંને મહાપુરુષો જંગલમાં જઈને 'કાયોત્સર્ગ'માં ઊભા રહ્યા હતા, તે વખતે તેમના પર અનુક્રમે વાઘણ અને હડકાયેલી શિયાળાણીના હુમલા થયા હતા; પરંતુ તેનાથી તેઓ જરા પણ ડગ્યા ન હતા અને મરણ આવ્યું, છતાં પોતાના ધ્યાનમાં અડગ રહ્યા હતા. એટલે બંને ત્યાં સુધી અપવાદની છૂટ ન ભોગવવાની વૃત્તિ રાખવી જોઈએ,

એટલે કે ન છૂટકે જ તેનું સેવન કરવું જોઈએ. આ રીતે ૧૨ નૈસર્ગિક ક્રિયાઓ ને ચાર ઉપસર્ગરૂપ ક્રિયાઓ મળીને ૧૬ બાળતોની છૂટ ‘કાયોત્સર્ગ’માં સંખ્યામાં આવે છે. એટલે તેની ઉપસ્થિતિ થવાથી ‘કાયોત્સર્ગ’ને ભગ્ન કે વિરાધિત માનવામાં આવતો નથી. આ ‘આગારો’ કે અપવાદ સિવાય સર્વ પ્રકારની કાયિક પ્રવૃત્તિઓ-છોડી દેવાની હોય છે.

આ રીતે ‘કાયોત્સર્ગસૂત્ર’માં ‘કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા,’ ‘કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ,’ ‘કાયોત્સર્ગનો સમય’ અને ‘કાયોત્સર્ગના આગારો’ કે અપવાદો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો પાઠ, આવશ્યકસૂત્રના-કાયોત્સર્ગાધ્યયનમાં ‘તસ્મ ઉત્તરીકરણેષુ’ શબ્દથી શરૂ થતા સૂત્રની અંતર્ગત સળંગ રીતે જોઈ શકાય છે. તેની ભાષા આર્યપ્રાકૃત છે.

८ चउवीसत्थय-सुत्तं

[चतुर्विंशति-जिन-नामस्तवः]

‘लोगस्स’-सूत्र

(१) भूखपाठ

[अनुष्टुप्]

लोगस्स उज्जोअगरे, धम्मतित्थयरे जिणे ।
अरिहंते कित्तइस्सं, चउवीसं पि केवली ॥ १ ॥

[गाथा]

उसभमजिअं च वंदे, संभवमभिणंदणं च सुमइं च ।
पउमप्पहं सुपासं, जिणं च चंदप्पहं वंदे ॥ २ ॥

सुविहिं च पुप्फदंतं, सीअल-सिज्जंस-वासुपुज्जं च ।
विमलमणंतं च जिणं, धम्मं संतिं च वंदामि ॥ ३ ॥

कुंथुं अरं च मालिं, वंदे मुणिसुव्वयं नमिजिणं च ।
वंदामि रिट्टुनेमिं, पासं तह वद्धमाणं च ॥ ४ ॥

एवं मए अभिथुआ, विहुय-रय-मला पहीण-जर-मरणा ।
चउवीसं पि जिणवरा, तित्थयरा मे पसीयंतु ॥ ५ ॥

कित्ति-चंदिय-महिया, * जे ए लोगस्स उत्तमा सिद्धा ।
आरुग्ग-बोहि-लामं, समाहिवरमुत्तमं दिंतु ॥ ६ ॥
चंदेसु* निम्मलयरा, आइच्चेसु अहियं पयासयरा ।
सागरवरगंभीरा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ॥ ७ ॥

(२) संस्कृत छाया

लोकस्य उद्घोतकरान्, धर्मतीर्थकरान् जिनेान् ।
अर्हतः कीर्तयिष्यामि, चतुर्विंशतिम् अपि केवलिनः ॥ १ ॥
ऋषभम् अजितं च वन्दे, सम्भवम् अभिनन्दनं च सुमार्तं च ।
प्रद्यप्रमं सुपाश्वं, जिनं च चन्द्रप्रमं वन्दे ॥ २ ॥
सुविधिं च पुण्यदन्तं, शीतल-श्रेयांस-वासुपूज्यान् च ।
विमलम् अनन्तं च जिनं, धर्मं शान्तिं च वन्दे ॥ ३ ॥
कुन्धुम् अरं च मल्लि, वन्दे मुनिसुव्रतं नमिजिनं च ।
वन्दे अरिष्टनेमिं, पार्श्वं तथा वर्द्धमानं च ॥ ४ ॥
एवं मया अभिष्टुताः, विधूत-रजो-मलाः प्रह्री(क्षी)ण-जरा-मरणाः ।
चतुर्विंशतिर् अपि जिनवराः, तीर्थकराः मे प्रसीदन्तु ॥ ५ ॥
कीर्तित-वन्दित-महिताः, जे एते लोकस्य उत्तमाः सिद्धाः ।
आरोग्य-बोधि-लामं, समाधिवरमुत्तमं ददतु ॥ ६ ॥
चन्द्रेभ्यो निर्मलतराः, आदित्येभ्यः अधिकं प्रकाशकराः ।
सागरवरगम्भीराः, सिद्धाः सिद्धिं मम(महां)-दिशन्तु ॥ ७ ॥

* मइमा (यो. स्वे. प्र. पा०भेद)

* चंदेहि (पा०भेद)

(૩) ગુજરાતી છાંયા

લોકના ઉદ્ધોત કરનારાઓને, ધર્મતીર્થ કરોને જિનોને;
અરિહંતોને સ્તવીશ, ચોવીશને તથા બીજા પણ કેવલીઓને. ૧.
ઋષભ અજિતને અને વંદુ છું, સંલવ અભિનંદન તથા

સુમતિને વળી;
પદ્મપ્રભને, સુપાર્શ્વ જિનને, તથા અંદ્રપ્રભને વંદુ છું. ૨.

સુવિધિને તથા પુષ્પદંતને, શીતલ શ્રેયાસ વાસુપૂજ્યને;
વિમલ અનંત તથા જિનને, ધર્મને તથા શાંતિને વંદુ છું. ૩.
કુંથુને અરને તથા મલ્લિકે, વંદુ છું મુનિસુવ્રતને તથા

નમિજિનને;
વંદુ છું અરિષ્ટનેમિને, પાર્શ્વને તથા વર્દમાનને વળી. ૪.

એવી રીતે અભિસ્તવેલા, વિધૂત-રજો-મલ પ્રક્ષીણ-જરા-મરણ;
ચોવીશે પણ જિનવરો, તીર્થ કરો મુજ પરે પ્રસન્ન થાઓ. ૫.

સ્તવ્યા, વંદ્યા, પૂજ્યા, જે (છે) લોકોત્તમ સિદ્ધો;
આરોગ્ય બોધિલાભ ને, સમાધિવર ઉત્તમ આપો. ૬.

અંદ્રોથી વધારે નિર્મળ, આદિત્યોથી વધારે પ્રકાશકર;
સાગરથી વધારે ગંભીર, સિદ્ધો સિદ્ધિ મને આપો. ૭.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

લોગસ-લોકસ-લોકના.

‘લોક’ શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે, તે વાત પ્રથમ
સૂત્રમાં જણાવેલી છે. અહીં ‘લોક’-શબ્દથી ‘દ્રવ્યલોક’

સમજવાનો છે. ‘દ્રવ્યલોક’ એટલે દ્રવ્યના સમૂહરૂપ જગત. તે માટે સ્વેદિ પ્રકાશના પીળા ચર્મમાં કહ્યું છે કે :—
 “... ચિન્તિત્વં ચ | ...
 ... સે ઉચ્યતે ||”

“જીવ અને અજીવના સ્વરૂપવાળા, નિત્ય અને અનિત્યના રૂપવાળાં છે દ્રવ્યો જેમાં સ્વેદ રીતે પ્રતીત થાય છે, તે દ્રવ્યલોક કહેવાય છે. આ દ્રવ્યલોકને જ સામાન્ય રીતે લોક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

“ધર્મો અહમ્મો આગાસં, કાલો પુણ્યલોકંતયો |
 ... એસ લોગો વિઘ્નપ્રત્યો, જિણોદિ વદ્રંસિદ્ધિ ||”
 “ધર્મ, ૨ અધર્મ, ૩ આકાશ, ૪ ક્ષણ, ૫ પુદ્ગલ અને આત્મા” એ. છ. ‘દ્રવ્ય’ના સમૂહને શ્રેષ્ઠ દર્શનવાળા (સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી) જિનેશ્વરે એ ‘લોક’ કહ્યો છે.”

૧. ‘ધર્મ’ એટલે સ્વભાવથી ગતિ કરી, રહેલા પુદ્ગલ અને આત્માને સહાય કરનારું અદૃશ્ય દ્રવ્ય. પાણીમાં તરી રહેલી માછલીનું ઉદાહરણ વિચારવાથી તે પ્રાતઃસ્પર્શ રીતે સમજાય છે. માછલીમાં પ્રવાની શક્તિ રહેલી છે, પરંતુ પાણી વિના તે તરી શકતી નથી. તે જ રીતે પુદ્ગલ અને આત્મા ગતિ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં ધર્મરૂપી દ્રવ્ય સિવાય ગતિ કરી શકતા નથી.

૨. ‘અધર્મ’ એટલે સ્વભાવથી સ્થિર રહેલા પુદ્ગલ અને આત્માને સહાય કરનારું અદૃશ્ય દ્રવ્ય. સ્થિર થવાની શક્તિવાળા મનુષ્યને સ્થિર થવામાં જે રીતે શય્યા તથા આસન સહાયભૂત થાય છે, તે રીતે આ દ્રવ્ય, પુદ્ગલ તથા આત્માને સ્થિર થવામાં સહાયભૂત થાય છે.

૩. ‘આકાશ’ એટલે અવકાશ અથવા પોલાણ. તેને ગુણ અવગાહન છે. જે રીતે દૂધ સાકરને પોતાની અંદર સમાવી દે છે, તે રીતે આ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યોને પોતાની અંદર સમાવી લે છે. આ દ્રવ્ય સ્વરૂપથી એક અને સળંગ છે, છતાં વ્યવહારથી તેના બે ભેદો ગણાય છે: (૧) ‘લોકાકાશ’ અને (૨) ‘અલોકાકાશ’. જેટલા ભાગમાં ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ની સ્થિતિ છે અને તેને લીધે જ્યાં સુધી પુદ્ગલ અને આત્માની ગતિ છે, તેટલા ભાગને લોકવાણું આકાશ અર્થાત્ ‘લોકાકાશ’ કહેવાય છે; અને જે ભાગમાં માત્ર આકાશ સિવાય બીજું એક પણ દ્રવ્ય નથી, તે ‘અલોકાકાશ’ કહેવાય છે. ‘આકાશ’ અનંત છે.

૪. ‘કાલ’ એટલે સમય. આ દ્રવ્યને લીધે વસ્તુની વર્તનાનો જ્યાલ આવી શકે છે; જેમ કે આ વસ્તુ છે અથવા હતી, અથવા હશે. તે જ રીતે પહેલાં અને પછી, આગળ અને પાછળ આદિ બાળતોનો જ્યાલ પણ તેના વડે જ આવી શકે છે; જેમ કે પહેલાં સુખ હતું, પછી દુઃખ થયું; અથવા પિતા આગળ ગયા અને પુત્ર પાછળ ગયો.

૫. ‘પુદ્ગલ’ એટલે પૂરણ અને ગલન સ્વભાવવાળું;

આહુ અને સ્કંધરૂપ વર્ણોદિ—ગુણવાળું દ્રવ્ય. પૂરણ એટલે લેગા થવું અથવા એક-બીજાની સાથે જોડાવું અને ગલન એટલે છૂટા પડવું. ‘વર્ણોદિ-ગુણ’માં ‘વર્ણ’, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ નો સમાવેશ થાય છે.

૬. ‘આત્મા’ એટલે જીવ અથવા ચૈતન્ય-શક્તિ. (તેના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ ઈરિયાવહી સૂત્ર.)

કાલ સિવાયનાં પાંચ દ્રવ્યો ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે.

આ છ દ્રવ્યો લોકાકાશમાં સાથે રહેલાં છે, એટલે તેટલા ભાગને ‘લોક’ કહેવાય છે. તે ‘લોક’નો સામાન્ય પરિચય ત્રણ ભાગથી અને વિશેષ પરિચય ચૌદ વિભાગથી થાય છે. ત્રણ ભાગ તે ‘ઊર્ધ્વલોક’, તિર્યગ્લોક અને અધોલોક’ છે, અને ચૌદ વિભાગ તે ચૌદ ‘રાજલોક’ છે. તેનો પરિચય નીચે મુજબ છે:—

આ ‘લોક’નો આકાર કેડે બન્ને હાથ રાખીને ટટ્ટાર ઊભેલા પુરુષ જેવો છે. તેમાં પગથી કેડ સુધીનો ભાગ તે ‘અધોલોક’ છે. નાભિસ્થાન તે ‘તિર્યગ્લોક’ છે; અને ઉપરનો ભાગ તે ‘ઊર્ધ્વલોક’ છે. તે તમામ ઊંચાઈના ચૌદ સરખા ભાગ પાડવા, તે ‘ચૌદ રાજ’ કહેવાય છે, અને તેવા ચૌદ રાજવાળો જે ‘લોક’ તે ‘ચૌદ રાજલોક’ કહેવાય છે. એક રાજતું માપ રજજી-પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ ઘણું મોટું હોવાથી તે ચોજનોની સંખ્યા વડે દર્શાવી શકાય તેવું નથી, એટલે તેને ઉપમા વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમ કે નિમેષ-
૧૦

માત્રમાં લાખ યોજન જનારો દેવ છ માસમાં જેટલું અંતર વટાવે, તે ‘રજ્જુ’. અથવા ૩,૮૧,૨૭૬૭૦ મણુનો એક ભાર એવા એક હજાર મણુ ભારવાળા તપેલા ગોળાને જોરથી ફેંકવામાં આવે અને તે ગતિ કરતો કરતો છ માસ, છ દિવસ, છ પહોર, છ ઘડી અને છ સમયમાં જેટલું અંતર કાપે તે ‘રજ્જુ’. આકાશી પદાર્થોની ગણતરીમાં હાલના વૈજ્ઞાનિકો પણ આવાં ઉપમાનોથી જ તેમની ગણતરી રજૂ કરે છે.

સાત રાજથી કંઈક વધારે ભાગમાં ‘અધોલોક’ છે, અને સાત રાજથી કંઈક ઓછા ભાગમાં ‘ઉર્ધ્વલોક’ છે. વચ્ચેના ૧૮૦૦ યોજનનો ભાગ જે નીચેથી રાજનો ક્રમ ગણતાં આઠમા રાજમાં આવે છે, તે ‘તિર્થંગ્લોક’ કહેવાય છે.

ઔદ રાજલોકમાં ગોઠવાયેલી વસ્તુનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:—

સૌથી ઉપર ‘સિદ્ધશિલા,’ તેની નીચે પાંચ ‘અનુત્તર-વિમાનો,’ તેની નીચે નવ ‘ઐવેયક,’ તેની નીચે બાર ‘દેવ-લોકો,’ તેની નીચે ‘જ્યોતિષ્-ચક્ર’ ચંદ્ર-સૂર્યાદિ અને તેની નીચે ‘મનુષ્યલોક’. આટલાં સ્થાનો સાત રાજલોકમાં સમાયેલાં છે. તેની નીચે અનુક્રમે ‘વ્યંતર,’ ‘વાણવ્યંતર’ અને ‘ભુવનપતિ’ દેવોનાં નિવાસ-સ્થાન છે અને તેની નીચે ‘ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મધા અને માધવતી’ નામના વિભાગો છે, જેમાં અનુક્રમે સાત નરકો સમાયેલી છે.

‘ધર્મા’માં પહેલી નરક છે અને ‘માઘવતી’માં સાતમી નરક છે. *

આ રીતે ‘લોક’ શબ્દ પદ્મવ્ય, પંચાસ્તિકાય કે ઔદ રાજલોકનો પ્રદર્શક છે.

ઉજોઅગરે-ઉદ્ધોતકરાન્—પ્રકાશ કરનારાઓને.

ઉદ્ધોતને કરનારા તે ઉદ્ધોતકર, તેઓને. ‘ઉદ્ધોત’ એટલે તેજ, પ્રભા કે પ્રકાશ. ઉદ્ ઉપસર્ગ સાથે ‘વૃત્તિ દીપ્તૌ’ ધાતુથી આ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તે ધાતુનો વિશેષ અર્થ દર્શાવવું અથવા સ્પષ્ટ કરવું એવો પણ થાય છે. કેઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશવું, તેને પણ ‘ઉદ્ધોત’ કયો કહેવાય.

ધમ્મ-તિથયરે-ધર્મ-તીર્થકરાન્—ધર્મ-તીર્થકરોને, ધર્મ-તીર્થકરોને, ધર્મરૂપી તીર્થ કરનારાઓને.

‘ધર્મ’નો સામાન્ય અર્થ નીતિ, સદાચાર, શ્રદ્ધા,

* વૈદિક સંપ્રદાયમાં પણ લોકના સામાન્ય રીતે ત્રણ ભાગો અને વિશેષ રીતે ઔદ વિભાગો દરપચારમાં આપ્યા છે. ત્રણ ભાગો તે ‘સ્વર્ગ’, મૃત્યુ અને પાતાળ’ છે; તથા ઔદ વિભાગો ઉપરથી નીચે ગમ્ગનાં નીચે મુજબ છે :—

૭મું સ્વર્ગ—‘સત્યલોક’ અથવા ‘ધત્તલોક’. ૬ઠું—‘તપસલોક’. ૫મું—‘જનલોક’. ૪થું—‘મહાલોક’. ૩જી—‘સ્વર્લોક’. ૨જી—‘ભુવલોક’. અને ૧જી—‘ભૂલોક’. પછી મૃત્યુ. તેની નીચેનું ૧જું તત્ત્વ—‘અનત્ત’. ૨જી—‘વિતત્ત’. ૩જી—‘સુતત્ત’. ૪થું—‘રસાનત્ત’. ૫મું—‘તદાનત્ત’. ૬ઠું—‘મદાનત્ત’. ૭મું—‘પાતાત્ત’.

માન્યતા, શાસ્ત્રોક્ત વિધિ-નિષેધ, આચાર, પુણ્ય, દાન, ફરજ, કર્તવ્ય, ચાર પૈકીનો એક પુરુષાર્થ, ગુણ, લક્ષણ કે સ્વભાવ થાય છે.

જૈન-સાહિત્યમાં ‘ધર્મ’-શબ્દ ધર્માસ્તિકાય, કુશલા-નુષ્ઠાન, સંસારોદ્ધાર, આત્મ-દર્શન, આત્મવિકાસ, આરિત્ય-પાલન, સમ્યગ્દર્શનરૂપી આત્મપરિણામ, પુણ્ય, સુકૃત, મહા-વ્રત, આણુવ્રત, દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને બચાવનાર, જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્યરૂપી ગુણ-સમૂહ આદિ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે :—

“દુર્ગતિ-પ્રસૂતાન્ જન્તૂન્, યસ્માદ્ ધારયતે પુનઃ ।

ધત્તે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥”

“દુર્ગતિ તરફ જઈ રહેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને પુનઃ શુભ સ્થાને સ્થાપે છે, તેથી તે ‘ધર્મ’ કહેવાય છે.”

‘તીર્થ’-શબ્દ પવિત્ર સ્થાન, પવિત્ર ક્ષેત્ર કે પવિત્ર ભૂમિના અર્થમાં વપરાય છે: જેમ કે—સિદ્ધક્ષેત્ર, સંમેત-:શિખર, પાવાપુરી વગેરે. પરંતુ ‘તીર્થ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ નદીનો ઘાટ કે સમુદ્રમાં ઉતરાણ માટેની સરલ જગા છે. તેની વ્યુત્પત્તિ ‘તીર્થતેડનેનેતિ તીર્થમ્’—જેના વડે તરાય, તે ‘તીર્થ’ એ રીતે કરવામાં આવે છે. હવે તરવાની ક્રિયા બે પ્રકારે થાય છે: એક તો જલાશયોમાં રહેલા પ્રાણીમાં તરવાની ક્રિયા અને બીજી સંસારરૂપી સાગરમાંથી તરવાની ક્રિયા. આ બે ક્રિયાઓ પૈકી પહેલી ક્રિયા જે સ્થાનમાં, જેનાથી અથવા જે વડે થાય

છે, તેને ‘દ્રવ્યતીર્થ’ કહેવામાં આવે છે અને બીજી ક્રિયા જેના આશ્રયથી, જેના વડે અથવા જે સાધનથી થાય છે, તેને ‘ભાવતીર્થ’ કહેવામાં આવે છે.

ધર્મ એ જ તીર્થ કે ધર્મ જેમાં પ્રધાન છે તેણે તીર્થ, તે ‘ધર્મતીર્થ’. “ધર્મ ઇવ ધર્મપ્રધાનં વા તીર્થ ધર્મ-તીર્થમ્” (લ. વિ.) આણું ધર્મ-તીર્થ પ્રવર્તાવનારા, તે ‘ધર્મ-તીર્થકર’ કે ‘ધર્મ-તીર્થકર’ કહેવાય છે. તેવા ધર્મ-તીર્થકરોને.

જિને-જિનાન્—જિનોને.

‘જિન’ એટલે જિતનાર-રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ અંતરંગ શત્રુઓને જિતનાર. “જયતિ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપાન્તરઙ્ગાન્ રિપૂનિતિ જિનઃ.” અથવા “રાગ-દ્વેષ-ક્રપાયેન્દ્રિય-પરીપહોપસર્ગાદિ-પ્રકારકર્મજેતૃત્વાત્ જિનઃ.” રાગ, દ્વેષ, ક્રપા, ઇન્દ્રિય, પરીપહ, ઉપસર્ગ અને અદિ કર્મને જે જિતે, તે ‘જિન’ કહેવાય છે. આ શબ્દ અવધિ-જ્ઞાનવાળા, દેવલ-જ્ઞાનવાળા, જિનકંઠી આચારવાળા, ઔદપૂર્વજ્ઞ જ્ઞાન ધરાવનારા તથા તીર્થકરોને યથાર્થ રીતે સંબોધવા માટે વપરાય છે.

અરિહંતે-અર્હતઃ—અહંતોને.

[વિશેષ પરિચય માટે જુઓ સૂત્ર નં. ૧.]

કિત્તદસ્સં-કીર્તયિષ્યામિ—કીર્તન કરીશ, સ્તવન કરીશ, તેમનાં નામો વડે હું સ્તુતિ કરીશ.

“ ‘કીર્તયિષ્યામિ’ ઇતિ સ્વનામભિઃ સ્તોષ્ય इत्यर्थः । ” (આ. ટી.)

ચતુર્વાસં-ચતુર્વિંશતિમ્—ચોવીશને.

પિ-અપિ—તથા બીજાઓને પણ.

‘અપિ’ શબ્દાદન્યાનપિ (ચો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩). અપિ-શબ્દથી અન્યોને પણ સમજવાના છે. શ્રીભદ્રળાહુસ્વામીએ તે સંબંધી નિર્યુક્તિમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :—

“ ચતુર્વાસં તિ ય સંખા, ડસમાઈઆ ડ મળ્લમાળા ડ ।

અવિ-સદ્ગઘળા પુળ, ઇરવ[ય]-મહાવિદેહેસું ॥ ૧૦૭૮ ॥ ”

“ ‘ચતુર્વીસ’ સંખ્યાથી ઋષભાદિ ૨૪ તીર્થકરો સમજવા અને ‘અપિ’ શબ્દથી ઐરવત તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલા અન્ય તીર્થકરોને ગ્રહણ કરવા. ”

કેવલી-કેવલિન :—કેવળ પામનારને, પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરનારને.

“ કેવલં યેષાં વિવ્રતે ઇતિ કેવલિનઃ ”—જેનામાં કેવલ હોય, તે કેવલી કહેવાય છે. અહીં ‘કેવલ’-શબ્દથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેની પૂર્ણતા સમજવાની છે.

ડસમં-ઋષમમ્—ઋષભને, શ્રીઋષભદેવ નામના પ્રથમ તીર્થકરને.

“ ઋષતિ ગચ્છતિ પરમપદમિતિ ઋષમઃ ”—જે પરમપદ પ્રત્યે

ગમન કરે છે, તે વૃષભ. “વૃષભ इत्यपि, वर्पति सिञ्चति देशना-
 जलेन दुःखाम्नि-दग्धं जगत् इत्यस्यान्वर्थः।” એનો વિકલ્પ વૃષભ
 છે. વૃષભ એટલે દુઃખથી દાઝેલી દુનિયા ઉપર દેશના-જલનું
 વર્ષણ કરનાર કે સિંચન કરનાર. આ શબ્દનો વિશેષ અર્થ જે
 રીતે ઘટી શકે છે. જેમના જાને સાથજોમાં વૃષભ એટલે
 જાળદત્તું ચિહ્ન છે તે વૃષભ; અથવા જેમની માતાને ચૌદ
 સ્વપ્ન-પ્રસંગે પ્રથમ સ્વપ્ન વૃષભનું આવ્યું હતું, તેવી વિશેષતા-
 વાળા, તે ‘વૃષભ’. તેઓ આદિદેવ, યુગાદિદેવ કે આદિનાથના
 નામથી પણ ઓળખાય છે. હિંદુધર્મમાં તેમને વિષ્ણુના એક
 અવતાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચોવીસ અવતારોમાં
 તેમની ગણના દસમી છે. ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ, મનુસ્મૃતિ,
 ભાગવત તથા શિવપુરાણ, નાગપુરાણ, સ્કંદપુરાણ આદિ
 તેમના ધર્મગ્રંથોમાં તે સંબંધી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નજરે પડે છે.

શ્રીઋષભદેવ આ અવસર્પિણીકાલના પ્રથમ તીર્થંકર
 ગણાય છે.

અજિઞ્ઞ-અજિતમ્—અજિતને. શ્રીઅજિતનાથ નામના
 બીજા તીર્થંકરને.

ચ-ચ—અને.

વંદે-વન્દે—વંદું છું.

સંભવં-સમ્ભવમ્—સંભવને. શ્રીસંભવનાથ નામના ત્રીજા
 તીર્થંકરને.

અભિનંદન—અભિનન્દનમ્—અભિનંદનને. શ્રીઅભિનંદન નામના થોથા તીર્થંકરને.

સુમદં—સુમતિમ્—સુમતિને. શ્રીસુમતિનાથ નામના પાંચમા તીર્થંકરને.

પદમપ્પદં—પદ્મપ્રભમ્—પદ્મપ્રભને. શ્રીપદ્મપ્રભ નામના છઠ્ઠા તીર્થંકરને.

સુપાસં—સુપાર્શ્વમ્—સુપાર્શ્વને. શ્રીસુપાર્શ્વનાથ નામના સાતમા તીર્થંકરને.

ચંદ્રપ્પદં—ચંદ્રપ્રભમ્—ચંદ્રપ્રભને. શ્રીચંદ્રપ્રભ નામના આઠમા તીર્થંકરને.

સુવિહિં—સુવિધિમ્—સુવિધિને. શ્રીસુવિધિનાથ નામના નવમા તીર્થંકરને.

પુષ્પદંતં—પુષ્પદન્તમ્—પુષ્પદંતને. શ્રીસુવિધિનાથનું આ બીજું નામ છે.

સીઅલ—સિજ્ઞંસ—વાસુપુજ્ઞ—શીતલ—શ્રેયાંસ—વાસુપૂજ્યાન્—શીતલને, શ્રેયાંસને તથા વાસુપૂજ્યને. શ્રીશીતલનાથ નામના દસમા તીર્થંકરને, શ્રીશ્રેયાંસનાથ નામના અગિયારમા તીર્થંકરને તથા વાસુપૂજ્ય નામના બારમા તીર્થંકરને.

વિમલં—વિમલમ્—વિમલને. શ્રીવિમલનાથ નામના તેરમા તીર્થંકરને.

અણંત-અનન્તમ્—અનંતને. શ્રીઅનંતનાથ નામના ચૌદમા તીર્થકરને.

ધમ્—ધર્મમ્—ધર્મને. શ્રીધર્મનાથ નામના પંદરમા તીર્થકરને.

સંતિ-શાન્તિમ્—શાંતિને. શ્રીશાંતિનાથ નામના સોળમા તીર્થકરને.

વંદામિ-વન્દે—વંદું છું.

કુંથું-કુન્થુમ્—કુંથુને. શ્રીકુંથુનાથ નામના સત્તરમા તીર્થકરને.

અર-અમ્—અરને. શ્રીઅરનાથ નામના અઠારમા તીર્થકરને.

મહિ-મહિમ્—મહિને. શ્રીમહિતાથ નામના ઓગણીસમા તીર્થકરને.

મુણિસુઘયં-મુનિસુવતમ્—મુનિસુવતને. શ્રીમુનિસુવત-સ્વામી નામના વીસમા તીર્થકરને.

નમિજિજ્ઞં-નમિજિજ્ઞમ્—નમિજિજ્ઞને. શ્રીનમિનાથ નામના એકવીસમા તીર્થકરને.

રિટ્ઠનેમિ-અરિટ્ઠનેમિમ્—અરિટ્ઠનેમિને. શ્રીઅરિટ્ઠનેમિ અથવા નેમિનાથ નામના બાવીસમા તીર્થકરને.

પાસં-પાર્શ્વમ્—પાર્શ્વને. શ્રીપાર્શ્વનાથ નામના ત્રેવીસમા તીર્થકરને.

તહ-તથા—તથા.

વદ્ધમાણ-વદ્ધમાનમ્—વર્ધમાનને. શ્રીવર્ધમાનસ્વામી અથવા મહાવીરસ્વામી નામના ચોવીસમા તીર્થ કરને.

એવં-એવમ્—એ પ્રકારે.

મણ-મયા—મારા વડે.

અભિયુઆ-અભિષ્ટુતા :—નામપૂર્વક સ્તવાયા.

“ અભિષ્ટુતાઃ આભિમુખ્યેન સ્તુતાઃ સ્વનામાભિઃ કીર્તિતા ઇત્યર્થઃ ” (ચો. સ્વો. પ્ર. ૩).

વિદ્યુય-રય-મલા—વિધૂત-રજો-મલા :—રજ અને મલરૂપી કર્મને દૂર કરનારા.

“ વિધૂતે પ્રકમ્પિતે અનેકાર્થત્વાદપનીતે વા રજો-મલે ચૈસ્તે વિધૂત-રજો-મલાઃ ”—વિધૂત એટલે પ્રકમ્પિત, ણખેરાયેલા અર્થાત્ દૂર કરાયેલા, અને રજશ્ચ મલં ચ રજો-મલે—રજસ્ તથા મલ તે રજો-મલ. અર્થાત્ દૂર કરેલા છે રજસ્ અને મલ જેમણે તેવા; રજ અને મલને દૂર કરનારા. ‘ રજઃ ’ એટલે ણધાતાં કર્મ અને ‘ મલ ’ એટલે પૂર્વે ણધાયેલાં કર્મ; અથવા ‘ રજ ’ એટલે ણદ્ધ-કર્મ અને ‘ મલ ’ એટલે નિકાચિત-કર્મ. ણધની દૃષ્ટિએ કર્મ ચાર પ્રકારનાં છેઃ ‘ સ્પૃષ્ટ-કર્મ ’ એટલે માત્ર અડકીને રહેલાં કર્મ. ‘ ણદ્ધ-કર્મ ’ એટલે જોડાયેલાં કર્મ. ‘ નિધત્ત-કર્મ ’ એટલે ગાઠ રીતે જોડાયેલાં કર્મ અને ‘ નિકાચિત-કર્મ ’ એટલે તાદાત્મ્યભાવ પામેલાં કર્મ. મતલબ

કે જેમણે સામાન્ય પ્રકારે અને વિશેષ પ્રકારે જાંધાયેલાં કમોં
હર કર્યાં છે તેવા.

પહીળ-જરા-મરણા—પ્રહી(ક્ષી)ળ-જરા-મરણા:—જરા અને
મરણથી મુક્ત થયેલા.

પ્રક્ષીળ—વિશેષ રીતે ક્ષીણ થયેલાં, નાશ પામેલાં.

જરા—વૃદ્ધત્વ, વૃદ્ધાવસ્થા, ખુદાપો, વય-હાનિ, શરીરની
ક્ષીણતા.

“ જરણં જરા વયોહાનિઃ શરીરદુઃખસ્વરૂપા યા ”.

મરણ-મૃત્યુ, અવસાન.

જેઓને હવે વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની નથી કે મરણનો
અનુભવ કરવાનો નથી, અર્થાત્ નવો જન્મ કરવાનો નથી, તે
પ્રક્ષીળ-જરા-મરણા: કહેવાય છે.

ચતુર્થાસં પિ-ચતુર્વિંશતિરપિ—અર્થ ઉપર મુજબ.

જિણવરા-જિનવરા:—જિનવરો.

જિનોમાં જેઓ ‘ વર ’ એટલે શ્રેષ્ઠ છે, તે જિનવરો.

તિવ્યવરા-ત્રીયવરા:—ત્રીય વરો.

મે-મે—મારા ઉપર.

પર્માયંતુ-પ્રસીદન્તુ—પ્રસાદવાળા થાઓ.

‘ પ્રસાદપરા મવન્તુ ’ (ચો. સ્વો. પૂ. પ્ર. ૩) પ્રસાદ એટલે

મહેરણાની, પ્રવ્રજતા, આશિષ કે કૃપા. તેને કરવામાં જે તત્પર હોય તે પ્રસાદપર કહેવાય. તેવા શુભવાળા તે પ્રસાદપરા. મવન્તુ એટલે થાઓ. અર્થાત્ મહેરણાની રાખો, પ્રવ્રજ થાઓ, આશિષ આપો કે કૃપા કરો.

કિત્તિઅ-વ્રંદઅ-મહિઆ—કીર્તિત-વન્દિત-મહિતા:—સ્તવા-
યેલા, વંદાયેલા ને પૂજાયેલા.

‘કીર્તિતા: સ્વનામભિઃ પ્રોક્તા:’ ‘કીર્તિત’ એટલે નામપૂર્વક સ્તવાયેલ. ‘વન્દિતાલ્લિધિયોગેન સમ્યક્ સ્તુતા:’ ‘વન્દિત’ એટલે મન. વચન અને કાયાથી સમ્યક્ પ્રકારે સ્તવાયેલા. ‘મહિતા: પુષ્પાદિભિઃ પૂજિતા: ।’ ‘મહિત’ એટલે પુષ્પાદિ વડે પૂજાયેલા.

જે એ-યે એતે—જે, એ.

લોગસ્સ-લોકસ્ય—લોકને વિષે.

ઉત્તમા-ઉત્તમા:—ઉત્તમ.

સિદ્ધા-સિદ્ધા:—સિદ્ધ થયેલા, કૃતકૃત્ય થયેલા.

આરુગ્ગ-વ્રોહિ-લામં—આરોગ્ય-વ્રોધિ-લામમ્—આરોગ્ય તથા
બોધિ-લાભને.

અરોગસ્ય માવ આરોગ્યમ્—રોગ ન હોય તેવી સ્થિતિ, તે ‘આરોગ્ય’. તેને નીરોગીપણું પણ કહે છે. ‘વ્રોધનં વ્રોધિઃ’ બોધ થવો, તે ‘બોધિ’. આ બોધ સામાન્ય પ્રકારનો નહિ, પણ પરમાર્થનો સમજવાનો છે. એટલે પરમાર્થનો બોધ, તે

જ 'ઝોધિ' કહેવાય છે. ઠાણાંગસૂત્રમાં તેના ત્રણ પ્રકારે બતાવેલા છે:—“તિવિહા ચોહી પળ્લતા । તં જહા—ળાળ-ચોહી ચેવ, દંસળ-ચોહી ચેવ, ચરિત્ત-ચોહી ચેવ ।” “ઝોધિ ત્રણ પ્રકારની છે: તે 'જ્ઞાન-ઝોધિ, દર્શન-ઝોધિ અને ચારિત્ર-ઝોધિ.' ”

સમાહિવરં-સમાધિવરમ્—પ્રધાન સમાધિ, ભાવ-સમાધિ.

‘સમાધાનં સમાધિ:’—સમાધાન એટલે સમાધિ; અર્થાત્ શાંતિ, નિરાંત, તૃપ્તિ કે સંતોષ. તે જે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે: દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં જેના વડે સ્વાસ્થ્ય સારું થાય, તે ‘દ્રવ્ય-સમાધિ’ અને ચારિત્ર સુધરે, તે ‘ભાવ-સમાધિ’ ગણાય છે. ભાવ-સમાધિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને જ ‘વર સમાધિ’ કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તમં-ઉત્તમમ્—સર્વોત્કૃષ્ટ.

દિતુ-દદતુ—આપો.

ચંદસુ-ચન્દ્રેમ્ય :—ચંદ્રોથી.

ઝાહીં પંચમીના અર્થમાં સપ્તમી વપરાયેલી છે.

નિમ્મલયરા-નિર્મલતરા :—વધારે નિર્મલ, વધારે સ્વચ્છ.

‘નિર્ગતં મલં યસ્માદ્ નિર્મલમ્’—જેમાંથી મલ નીકળી ગયો છે, તે નિર્મલ. ત્યારે મલ સારા પ્રમાણમાં નીકળી ગયો હોય ત્યારે, તે નિર્મલતર કહેવાય છે.

આદિચ્ચેસુ-આદિત્યેમ્ય :—આદિત્યોથી—સૂર્યોથી.

સૂર્યને આદિત્ય કહેવાનું કારણ શ્રીભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :—

“ સે કેળદ્વેળં મંતે ! एवं वुच्चइ-‘ मूरे आइच्चे ? ’ ‘ तूरे आइच्चे ? ’, गोयमा ! सूर्यादिया णं ममयाइ वा आत्रलियाइ वा जाव उरसप्पिणीइ वा अवनप्पिणीइ वा, मे तेणद्वेणं जाव आइच्चे । ”

“ હે ભગવન્ ! શા હેતુથી સૂર્યને આદિત્ય (આદિમાં થયેલો) એમ કહેવાય છે ? હે ગૌતમ ! સમયો, આવલિકાઓ, યાવત્ ઉત્સર્પિણીઓનું અને અવસર્પિણીઓનું આદિભૂત કારણ સૂર્ય છે, માટે આદિત્ય—આદિમાં થનાર કહેવાય છે. અર્થાત્ અહોરાત્રાદિક કાલના સમય, આવલિકા અને મુહૂર્તાદિ-લેહો સૂર્યની અપેક્ષાએ થાય છે. આમ અહોરાત્રાદિ કાલનું આદિ-કારણ હોવાથી, તે આદિત્ય કહેવાય છે. ”

अहिन्यं-अधिकम्—अधिक, વધારે.

पयासयरा - प्रकाशकरा :— પ્રકાશ કરનારા, અજવાળું કરનારા.

सागर-वर-गंभीरा—सागर-वर-गम्भीराः—ઐષ સાગર કરતાં પણ વધારે ગંભીર.

‘ सागरवरः स्वयम्भूरमणाख्यः समुद्रः ’—‘ સાગરવર ’ એટલે સ્વયંભૂરમણુ નામનો સમુદ્ર. તેના પરથી ગમે તેવાં વાવાઝોડાં પસાર થઈ જાય કે તેના પર ગમે તેટલો વરસાદ વરસે તો પણ તેની સ્થિતિમાં કંઈ ફરક પડતો નથી; વળી પાણીવડે

અગાધ હોવાથી પણ તે મહાગંભીર ગણાય છે. તેના કરતાં પણ વધારે ગંભીર અર્થાત્ કોઈ પણ સ્થિતિમાં પોતાનો સમભાવ ન શુભાવનારા અને જ્ઞાનરૂપી જલથી અત્યંત ગંભીર.

સિદ્ધા-સિદ્ધા:—સિદ્ધો.

સિદ્ધિ-સિદ્ધિમ્—સિદ્ધિ, મોક્ષ-સુખ કે પરમપદની પ્રાપ્તિ, તેને.

મમ-મમ—મને.

દિસન્તુ-દિશન્તુ—આપો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

ચતુવીસત્થય-સુત્ત—ચતુર્વિંશતિ-સ્તવસૂત્ર. ચોવીસ તીર્થ-કરોનાં સ્તવનનું સૂત્ર. પડાવશ્યક પૈકી બીજા આવશ્યકનું નામ.

ચતુર્વિંશતિ એટલે ચોવીસ અને સ્તવ એટલે સ્તવન. જે સ્તવનમાં ચોવીસ તીર્થ-કરોના શુભોનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે, તે ‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’. સ્તુતિ અને સ્તવન એ બંને એક જ પ્રકારની પદ-રચનાઓ છે, અર્થાત્ તે બંધી રચનાઓ તીર્થ-કરોના શુભો ગાવા માટે જ થાય છે, પરંતુ શ્લોકના પ્રમાણ પરથી તે બુદ્ધ બુદ્ધ નામથી ઓળખાય છે. એક શ્લોક-પ્રમાણ પદ-રચના, તે ‘સ્તુતિ’ કહેવાય છે અને ઘણા શ્લોક-પ્રમાણ પદ-રચના, તે ‘સ્તવ’, ‘સ્તવન’ કે ‘સ્તોત્ર’

કહેવાય છે.* આ સ્તવમાં ચોવીસ તીર્થ*કરોતું નામપૂર્વક સ્તવન થયેલું હોવાથી, તે ‘ચતુર્વિંશતિ-જિન-સ્તવ’ કે ‘નામ-સ્તવ’ પણ કહેવાય છે. કેટલાક તેને ‘ઉચ્છિન્નણું’ નામ પણ આપે છે, કારણ કે તેમાં નામપૂર્વક ગુણોનું ઉત્ક્રીર્તન થયેલું છે.

લોક—સર્વ વસ્તુઓ.

આપણી આંખોવડે જે કાંઈ જોઈ શકાય છે તથા પ્રમાણ-વડે જે કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકે છે તે સઘળી વસ્તુઓના સમૂહને દુનિયા, જગત; ગ્રહાંડ કે વિશ્વ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તે માટેનો જૈન પારિભાષિક શબ્દ ‘લોક’ છે. અર્થાત્ ‘લોક’-શબ્દવડે વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓનું સૂચન થાય છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એ ચાર રીતે વિચાર કરવાથી થાય છે. જેમકે દ્રવ્યથી છ દ્રવ્યોનો સમૂહ, તે ‘લોક’ છે. ક્ષેત્રથી ચૌદ રાજલોક જેટલો વિસ્તાર, તે ‘લોક’ છે. કાલથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના આધારે જે કાંઈ જણાય છે, તે સઘળો ‘લોક’ છે, અને ભાવથી જે કાંઈ ગુણ અને પર્યાયો છે, તે સઘળાનું નામ ‘લોક’ છે. એટલે સર્વ વસ્તુઓથી ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપી રહેલા છ દ્રવ્યોના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના તમામ ગુણો અને પર્યાયો સમજવાના છે.

* શ્રીહરિભદ્રસૂરિના ચોથા પંચાશકની ત્રીજી ગાથાની વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સૂચવ્યું છે કે—

‘સ્તુતિશ્ચૈકલ્લોકપ્રમાણા, સ્તોત્રં તુ વહુશ્લોકમાનમ્ ।’

ઉદ્ઘોતક—પ્રકાશ કરનાર, પ્રકટ કરનાર, યથાર્થ રીતે સમજાવનાર.

‘ઉદ્ઘોત’ શબ્દથી પ્રકાશનું સૂચન થાય છે. આ પ્રકાશ બે પ્રકારનો છે : (૧) ‘પુદ્ગલ-પરિણામી અને (૨) આત્મ-પરિણામી.’ ‘પુદ્ગલ-પરિણામી’ એટલે પુદ્ગલના પર્યાયો અથવા રૂપાંતરો વડે ઉત્પન્ન થતો પ્રકાશ, જેવો કે—સૂર્યનો તડકો, ચંદ્રનું અજવાળું, વીજળીની રેશની, અગ્નિનો ઉભસ અને રત્નની પ્રભા. પ્રકાશના આ સર્વ પ્રકારો જડ છે અને તે જડ અંધકારનો જ નાશ કરે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે :—

“સદંધયાર ઉજ્જોઓ, પહા છાયાઽઽતેવે ઇ વા ।

ઘણ્ણ-રસ-ગંધ-ફાસા, પુગલાણં તુ લક્ષણં ॥ ૧૨ ॥”

“‘શબ્દ, અંધકાર, પ્રકાશ, ક્રાંતિ, છાયા, આતપ, વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ’ એ બધાં પુદ્ગલોનાં લક્ષણ છે.” ‘આત્મ-પરિણામી’ એટલે આત્માનો શુષ્ઠ પ્રકટ થવાથી ઉત્પન્ન થતો પ્રકાશ. તેને સામાન્ય રીતે ‘જ્ઞાન’ની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. ‘મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને દેવલ’ એ પાંચ તેના સ્વરૂપ-દર્શક વિભાગો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કે ક્ષયોપશંમ થવાથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. કર્મ જ્યારે પૂરેપૂરું નાશ પામે છે, ત્યારે આત્માનો તે જ્ઞાનરૂપી શુષ્ઠ સોળે કળાએ ખીલી જીઠે છે. આ જ્ઞાન શ્રી-અરિહંત દેવોને પ્રકટ થયેલું હોય છે, અને તેથી જ તેઓ

સર્વ વસ્તુના સર્વ ભાવ યથાર્થ રીતે સમજાવી શકે છે. તેથી 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' એ બે પદોનો અર્થ ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપી રહેલાં છ દ્રવ્યોના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલીન સર્વે ગુણો અને સર્વે પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ જોઈ તથા જાણીને સમજાવનારના અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

છ દ્રવ્યમાં અલોકાકાશ પણ આવી જાય છે.

ધમ્મ-તિથ્યયરે—ધર્મરૂપી તીર્થનું પ્રવર્તન કરનારાઓને.

નદીઓ પર ઘાટ બંધાવવા, અમુક સ્થળે ચોતરા ચણાવવા કે અમુક વૃક્ષનું રોપણ કરવું વગેરે લૌકિક દૃષ્ટિએ તીર્થનું પ્રવર્તન કહેવાય છે; પરંતુ લોકોત્તર-દૃષ્ટિએ તીર્થનું પ્રવર્તન તેને જ કહેવામાં આવે છે કે જેના આલંબનવડે લાખો અને કરોડો નર-નારીઓ ભયંકર ભવ-સાગરનો પૂરેપૂરો પાર પામે. આવું તીર્થ તે 'શ્રુત' અને 'ચારિત્ર'રૂપી ધર્મ છે; તેનું પ્રવર્તન શ્રીઅરિહંત દેવો કેવલી થયા પછી તરત જ કરે છે, અને તેથી જ તેઓ ધર્મરૂપી તીર્થનું પ્રવર્તન કરનારા કે ધર્મ-તીર્થકરો ગણાય છે.

જિણે-રાગ તથા દ્વેષના વિજેતાઓને.

દેવ, દાનવ, પશુ કે માનવ સામે લડીને વિજેતા થવું સહેલું છે, પરંતુ રાગ અને દ્વેષ, ઇન્દ્રિયો અને કષાયો તથા પરીબહો અને ઉપસર્ગોની સામે લડીને તેના વિજેતા થવું-એ ખૂબ અઘરું છે. વાસ્તવિક રીતે આ વિજય એ જ સાચો

વિન્ય છે, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કેવલી-પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરનારાને.

આ ગાથામાં વિશેષ્યપદ અરિહંત છે અને 'લોગસ્સ ડજ્જો-અગરે,' 'ધમ્મ-તિત્થયરે,' 'જિણે' તથા 'કેવલી' એ પદો તેની વિશેષતા દર્શાવવાને માટે વિશેષણો તરીકે યોજાયેલાં છે.

શ્રીઅરિહંત દેવો નિયમથી જિન હોય છે અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષના વિજેતા હોય છે. રાગ અને દ્વેષનો વિન્ય સંપૂર્ણ રીતે થવાથી અર્થાત્ મોહનીયકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓનો સમૂહ ક્ષય થવાથી, જ્ઞાનાવરણીયકર્મની ૫ પ્રકૃતિઓ, દર્શનાવરણીય-કર્મની ૬ પ્રકૃતિઓ અને અંતરાયકર્મની ૫ પ્રકૃતિઓ પણ ક્ષય પામે છે; તેથી તેઓ 'પૂર્ણપુરુષ' એટલે કે 'કેવલી'ની કોટિમાં આવે છે. વળી કેવલી થયા પછી તેઓ લોકના સ્વરૂપનો સંપૂર્ણપણે પ્રકાશ કરે છે; અર્થાત્ વિશ્વની તમામ ઘટનાઓ અને વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રવચન-દ્વારા શ્રોતાઓને યથાર્થ રીતે સમજાવે છે, એટલે તેમનું લોકાલોક-પ્રકાશકત્વ —સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ થાય છે; અને તે સર્વજ્ઞત્વના આધારે જ તેઓ 'ધર્મ-તીર્થ'નું પ્રવર્તન કરી તીર્થંકરપદ સાર્થક કરે છે.

આવા તીર્થંકરદેવો અનંત થયા છે અને અનંત થશે, પણ 'વ્યવહારકાલ'માં એટલે આણુ અવસરપિણી-કાલમાં ભરતક્ષેત્રને અનુલક્ષીને તેમની સંખ્યા ચોવીસની છે, જેમાં પહેલા શ્રીકપભદ્રેવ અને છેલ્લા શ્રીવર્દમાન કે મહાવીરસ્વામી

છે. આ ચોવીશ તીર્થકરો દેવાધિદેવ ગણાય છે; તેથી તેમની ઉપાસના કે ભક્તિ કરવી એ પ્રત્યેક મુમુક્ષુનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી તેમના ગુણો ગાવાની પ્રતિજ્ઞા કિત્તદૃશ્સં પદ વડે કરવામાં આવે છે.

વિદ્યુય-રય-મલા—કર્મરૂપી કચરાથી મુક્ત.

‘રજ’ અને ‘મલ’ એટલે કર્મરૂપી કચરો, તેને ખંખેરી નાખનાર એટલે તેનાથી મુક્ત થનાર શ્રીતીર્થકર દેવો કેવલ-જ્ઞાની હોઈ, તેઓએ ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરેલો હોય છે.

પહીળ-જર-મરણા—નવો અવતાર નહીં લેનારા.

જરા અને મરણ તેને જ હોય છે કે જે શરીરને ધારણ કરે છે અર્થાત્ અવતાર લે છે. આવો અવતાર કર્મો ભોગવવાનાં બાકી રહ્યાં હોય, તો જ લેવો પડે છે. પરંતુ શ્રીતીર્થકર દેવોને કોઈ કર્મ ભોગવવાનું બાકી હોતું નથી, તેથી તેઓ અવતાર ધારણ કરતા નથી. એટલે તેઓ જરા-મરણથી મુક્ત થયેલા ગણાય છે.

પસીયંતુ—પ્રમદ થાઓ, પ્રમદતા પ્રાપ્ત કરવામાં નિમિત્ત-ભૂત થાઓ.

શ્રીઅરિહંત દેવો રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત થયેલા હોઈને કોઈ પણ કારણસર કોઈના ઉપર કોપ કરતા નથી કે ગમે તેવી સ્તુતિ યા વિનંતિ કરવામાં આવે તો તેના પર મહેરબાની દર્શાવતા નથી; પરંતુ તેઓ અક્ષય ગુણના ભંડાર હોવાથી

તેમની સ્તુતિ કે ભક્તિ કરનારમાં તે તે પ્રકારના ગુણોનો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે, તે જ તેમની પ્રસન્નતા છે.

મહિંઆ અને મહાઆ.

‘મહિઆ’નો અર્થ પુષ્પો વગેરે વડે પૂજાયેલા એવો થાય છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રની સ્વોપન વૃત્તિમાં (પૃ. ૨૭૭) આ શબ્દના પાઠાન્તર તરીકે ‘મહાઆ’ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે, તેનો અર્થ ‘મારા વડે’ થાય છે. તે પાઠ રાખતાં આવો અર્થ કરી શકાય—લોકમાં જેઓ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયા છે, તેઓ ‘મારા વડે’ સ્તવાયા અને વંદાયા છે.

આરોગ્ય-ગોધિલાભ-સમાધિ—નીરોગતા, સમ્યક્ દૃષ્ટિ અને ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય.

અહીં ‘આરોગ્ય’ શબ્દથી ભાવ-આરોગ્ય સમજવાનું છે. સર્વ કર્મ-રોગના ક્ષયથી થનારી સુકૃતિ, તે ‘ભાવ-આરોગ્ય’. ભાવ-આરોગ્યનું કારણ ‘ગોધિ’ છે. અને ગોધિનું કારણ ‘સમાધિ’ છે. તેથી તે ત્રણ પ્રધાન વસ્તુઓની ભાગાણી કરવામાં આવી છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ચૌદ રાજલોકમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે પ્રકાશનારા, ધર્મરૂપી તીર્થને પ્રવર્તાવનારા, રાગ-દ્વેષના વિજેતા અને કેવલ-દ્વારા પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરનારા ચોવીસનું તથા અન્ય તીર્થકરોનું પણ હું કીર્તન કરીશ. ૧.

શ્રીઋષભદેવ, અગ્નિતનાથ, સંલવનાથ, અલિનંદન-
સ્વામી, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વનાથ અને ચંદ્રપ્રભને હું
વંદન કરું છું. ૨.

શ્રીસુવિધિનાથ યા પુષ્પદંત, શ્રીતલનાથ, શ્રેયાંસનાથ,
વાસુપૂજ્ય, વિમલનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ તથા શાંતિ-
નાથને હું વંદન કરું છું. ૩.

શ્રીકુંથુનાથ, અરનાથ, મહિનાથ, મુનિમુવ્રતસ્વામી,
નમિનાથ, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ તથા વર્ધ્ધમાન એટલે શ્રી-
મહાવીરસ્વામીને હું વંદન કરું છું. ૪.

એવી રીતે મારાવડે સ્તવાયેલા, કર્મરૂપી કચરાથી મુક્ત
અને ફરી અવતાર નહિ લેનારા એવીસ તથા અન્ય જિનવર
તીર્થંકરો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૫.

જેઓ લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ છે અને જેઓ લોકોવડે
કીર્તન કરાયેલા, વંદન કરાયેલા અને પૂજાયેલા છે; તેઓ
મને આરોગ્ય, ઓધિ અને સમાધિની ઉત્તરોત્તર વિકાસ
પામતી સ્થિતિ આપો. ૬.

ચંદ્રો કરતાં વધારે નિર્મળ, આદિત્યો કરતાં વધારે પ્રકાશ
કરનારા તથા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં વધારે ગંભીર એવા
સિદ્ધ ભગવંતો મને સિદ્ધિ આપો. ૭.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ભવ-સાગરમાંથી તરવાનું ભવ્ય સાધન ભક્તિ છે. તેનો

મંગલ મહિમા શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ નામે અને વિવિધ સ્વરૂપે ગાયો છે. [૧] અનન્ય શ્રદ્ધા એ ભક્તિ છે. [૨] વિનય અને વૈયાવૃત્ય એ પણ ભક્તિ છે. [૩] સદ્ભાવ, સેવા અને સમર્પણનો સમાવેશ પણ ભક્તિમાં જ થાય છે. [૪] વંદન, પૂજન, સત્કાર અને સન્માન એ ભક્તિની જ ક્રિયાઓ છે. [૫] પ્રણામ, પ્રશંસા, પ્રાર્થના, પ્રભોદ ને પ્રણિધાન એ ભક્તિના જ પ્રકારો છે. [૬] સ્મરણ, સ્તવન, કીર્તન, કથા, ઉત્સવ ને ઉપાસના એ ભક્તિ નહિ તો બીજું શું છે ? [૭] અતુલીલેન, આહર, આરાધના, આજ્ઞાધીનતા, ઉત્સાહ, એકાગ્રતા અને ઐક્ય એ ભક્તિનાં જ અંપર નામે છે. [૮] તે જ રીતે જપ, જાત્રા, પ્રેમ, પવિત્રતા, સખ્યભાવ, શરણાગતિ, વાત્સલ્ય અને યોગ એ પણ ભક્તિના પર્વાય-વાચક શબ્દો છે.

જે ભક્તિનો હેતુ દુઃસ્મનનું દમન, શત્રુની સતામણી કે વેરની વસુલાત હોય તે ભક્તિ ‘દ્વામસી’ કહેવાય, જે ભક્તિનો હેતુ કંચન, કામિની, પુત્ર-પરિવાર, માન-મરતબો કે પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ હોય તે ભક્તિ ‘રાજસી’ કહેવાય, તથા જે ભક્તિનો હેતુ આત્મ-કલ્યાણ, સાત્ત્વિક ગુણ કે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ હોય તે ભક્તિ ‘સાત્ત્વિકી’ કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિઓ પૈકી સાત્ત્વિકી જ પસંદ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે ભવ-સાગરમાંથી તારવાને માટે તે જ એક સમર્થ છે.

પૃથ્વી, પાપાણુ, વૃક્ષ, સાગર, સરોવર, નદી, કુંડ, પવન, અગ્નિ, સૂર્ય; ચંદ્ર કે આકાશની ભક્તિ કરવી એ રેતીમાંથી

તેલ કાઢવા જેવો વ્યર્થ પરિશ્રમ છે, કારણ કે તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુ આત્મ-કલ્યાણનું સાધન બની શકતી નથી. તે જ રીતે લોભી, દંભી, ક્રોધી, અભિમાની, અજ્ઞાની, વિપત્તી, અપૂર્ણ કે અનુપકારી વ્યક્તિઓની ઉપાસના કરવી એ દરિદ્રી પાસેથી દોલતનો ગંજ મેળવવા જેવો હાસ્યાસ્પદ પ્રયાસ છે. જો ધતૂરા પર ગુલાબ ભાંગે, લિંગડા પર કેરી નીપજે અને સાગરનું સમસ્ત જળ સ્વાદિષ્ટ થઈ જાય તો જ ગુણ-હીન પાસેથી ગુણ-પ્રાપ્તિની આશા રાખી શકાય. એટલે પવિત્રતા, પ્રકાશ ને પ્રગતિની આશા રાખનારે તેવા જ ગુણોથી વિભૂષિત આદર્શ આત્માની સાત્વિક આરાધના કરવી જોઈએ, પછી તે ગમે તે નામ અને ગમે તે સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હોય. શ્રી-હરિભદ્રસૂરિએ લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં જણાવ્યું છે કે:—

“યસ્ય નિખિલાશ્ચ દોષા, ન સન્તિ સર્વે ગુણાશ્ચ વિદ્યન્તે ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા, હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥”

“જેનામાં કોઈ દોષો રહ્યા નથી અને સર્વે ગુણો વિદ્યમાન છે, તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર કે જિન આદિ જે કોઈ નામથી ઓળખાતા હોય તેમને નમન હો.”

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે પણ મહાદેવ-સ્તોત્રમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ભવત્રીજાહ્નુરજનના, રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા, હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥”

“સંસારરૂપી બીજ, અંકુરોને ઉગાડનારા રાગાદિ-દોષો

જેમાંથી નષ્ટ થયા છે, તે પ્રહ્લા હો, વિષ્ણુ હો, હર એટલે મહાદેવ હો કે જિન હો, તેને નમસ્કાર થાઓ.”

તે જ રીતે સ્તુતિકાર શ્રીમાનતુંગસૂરિએ પણ પ્રભાવક શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રમાં અરિહંત દેવને જુદા જુદા અનેક નામથી સંબોધ્યા છે:—

“ત્યામવ્યયં વિભુમચિન્ત્યમસદ્સ્યમાદ્યં,
 ગ્રહ્યાણમોશ્વરમનન્તમનઙ્ગકેતુમ્ ।
 યોગીશ્વરં વિદિતયોગમનેકમેકં,
 જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૨૪ ॥”

“હે પ્રભુ ! સંત પુરુષો તમને અવ્યય, વિભુ, અચિન્ત્ય, અસંખ્ય, આદ્ય, પ્રહ્લા, ઈશ્વર, અનંત, અનંગકેતુ, યોગને જાણનાર યોગીશ્વર, અનેક, એક તથા નિર્માળ જ્ઞાન-સ્વરૂપ કહે છે.”

“બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિબુધાર્ચિતબુદ્ધિવોદ્ધાત્,
 ત્વં શક્કરોઽસિ ભુવનત્રયશક્કરત્વાત્ ।
 ધાતાઽસિ ધીર ! શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાત્,
 વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોક્તમોઽસિ ॥ ૨૫ ॥”

“હે ભગવન્ ! તમારો બુદ્ધિનો બોધ (કેવલજ્ઞાન) વિબુધોથી (દેવોથી અને વિદ્વાનોથી) પૂજાયેલો હોવાથી યથાર્થ રીતે તમે જ બુદ્ધ છો તથા ત્રણ જગતના છવોને સુખ કરનાર હોવાથી તમે જ વાસ્તવિક રીતે શંકર છો, અને હે ધીર ! શિવ(ભોક્ષ)-માર્ગની વિધિનું વિધાન કરવાથી તમે

જ સાચા ધાતા એટલે બ્રહ્મા છે, અને એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હે ભગવન્ ! તમે જ પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ) છે, સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે. ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેની ભક્તિ, સેવા, આરાધના કે ઉપાસના કરવામાં આવતી હોય, તે કંઈદેવ સર્વથા દોષ-રહિત અને પવિત્ર હોવા જોઈએ. *

* શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લોકનરવનિર્ણયમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ પ્રત્યક્ષનો ન ભગવાન્ ક્રમ્ભો ન વિષ્ણુ—

રાલોક્યતે ન ચ હ્રગે ન હિરણ્યગર્ભઃ ।

તેષાં સ્વરૂપગુણમાગમસંપ્રભાવાત્,

જ્ઞાત્વા વિચારયત કોઽન્ન પરાપવાદઃ ? ॥ ”

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભગવાન ક્રમ્ભદેવ, વિષ્ણુ, હર કે હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) કોઈ પણ દેખાતા નથી, પરંતુ તેમના સ્વરૂપને અને ગુણને આગમોના પ્રભાવથી જાણીને, તેના પર તમે વિચાર કરો, તેમાં પરાપવાદ—નિંદા શી છે ? અર્થાત્ તે નિંદા નથી પણ સત્ય-શોધનની સાચી રીત છે.

“ રાગાદિદોષજનકાનિ વચાંસિ વિષ્ણો—

સ્ત્ત્વેષ્ટિતકરાણિ ચ યાનિ શમ્ભોઃ ।

નિઃશેષદોષશમનાનિ મુનેસ્તુ સમ્યગ્,

વ્યવત્વમર્હતિ તુ કો નુ વિચારયધ્વમ્ ॥ ”

પુરાણાદિ—શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુનાં વચનો રાગાદિદોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં જણાય છે અને શંભુનાં વચનો ઉન્મત્તની ચેષ્ટા કરનારાં જણાય છે. જ્યારે જૈનાગમોમાં મહાવીરનાં વચનો સંપૂર્ણ દોષોને શાન્ત કરનારાં સુયોગ્ય જણાય છે, તો હે કોકો ! તમે પક્ષપાતને છોડીને વિચાર કરો કે આ દેવોમાં ખરેખર વંદનને લાયક કોણ ગણાય ?

શ્રીઅરિહંતદેવની ભક્તિ જો મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે મુક્તિમાર્ગ દેનારી બને છે. તે માટે શ્રીભદ્રાહુસ્વામીએ આ. નિ.માં કહ્યું છે કે :—

“મત્તીઙ્ગ જિણવરાણં લિજ્જંતી પુવ્વસંચિઆ કમ્મા” — “શ્રી-
નિનેશ્વરોની ભક્તિથી પૂર્વના અનેક ભવોમાં સંચિત કરેલાં
કર્મો ક્ષય પામે છે.” (ગા. ૧૦૯૭). આ ભક્તિ જો પ્રકારે
થાય છે: દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ચૈત્ય-નિર્માણ, અંદન-પૂજા,
પુષ્પ-પૂજા, ગંધ-પૂજા, ધૂપ-પૂજા આદિ ‘દ્રવ્ય-ભક્તિ’ છે અને
શુણોત્તુ-સ્મરણ, શુણોત્તુ કીર્તન, અંતરંગ પ્રીતિ, સમ્યક્ત્વ
તથા આજ્ઞા-પાલન એ ‘ભાવ-ભક્તિ’ છે. જાનને પ્રકારની
ભક્તિમાં ‘ભાવ-ભક્તિ’ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે આત્માનાં
અધ્યવસાયોની શુદ્ધિરૂપ છે.

‘અઉવીસત્થય-સુત્ત’ અથવા ‘નામસ્તવ’ની રટના એ
ભાવ-ભક્તિનું સ્વરૂપ છે અને તેથી જ તે આવશ્યક ક્રિયાઓમાં
અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. પડાવશ્યકોમાં તેનો ક્રમ બીજો છે.
વળી સમતાની સાધનામાં, વિનયના વિકાસમાં, પવિત્રતાની
પ્રાપ્તિમાં, મમતાના ભારણમાં કે ત્યાગના ધારણમાં પણ તે,
અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; તે ઉપરાંત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્-
જ્ઞાન અને સમ્યક્ આચરણરૂપ સિદ્ધિ-સાધનને સહજ અને સરળ
બનાવવાનો પણ તે અસરકારક ઉપાય છે. એકંદરે સાત ગાથા
અને ૨૮ પાદોથી બનેલું આ સ્તવન અરિહંતના શુણ-ગૌરવથી
ભરપૂર અને પ્રાર્થનાના પુનિત તત્ત્વથી પ્રકાશિત છે.

આ સૂત્રની પહેલી ગાથામાં શ્રીઅરિહંત દેવને લોક-પ્રકાશક,

ધર્મ-તીર્થંકર, જિન અને દેવલી તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે; તથા અવસર્પિણીકાલ અને ભરતક્ષેત્રને લક્ષ્યમાં લઈને તેમની સંખ્યા ચોવીસની હોવાનું જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ભરતક્ષેત્રની બહાર મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં જે જિનવરો ધર્મ ગયા અને છે તેમનું સૂચન ‘પિ’ પદ વડે કર્યું છે, તથા તે સંઘળાનું કીર્તન કરવાનો આશય ‘ક્વિત્ત્વસ્સ’ શબ્દથી બહાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીઅરિહંત દેવ, લોકનો પ્રકાશ ‘ઉપપન્ને ઇ વા,’ ‘વિગમે ઇ વા,’ ‘ધ્રુવે ઇ વા’ એટલે “ઉત્પન્ન પણ થાય છે, વ્યય પણ પામે છે અને ધ્રુવ પણ રહે છે”—એ ‘ત્રિપદી’-વડે કરે છે. એનો અર્થ એ છે કે લોક અને અલોકરૂપી આ વિશ્વ કેટલાક માને છે તેમ માત્ર કલ્પના નથી પણ ‘સત્’ છે, અને તે ‘ઉત્પન્ન થવાના,’ ‘નાશ પામવાના’ અને છતાં ‘કાયમ રહેવાના’ સ્વભાવથી યુક્ત છે. બીજી રીતે કહેતાં આ વિશ્વ દ્રવ્યરૂપે અનાદિ, અનંત, અચલ છે અને તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ જે જે પરિવર્તનો થાય છે, તે તેના પર્યાય-ગુણને લઈને જ થાય છે. મતલબ કે આ વિશ્વને બનાવનાર, ચલાવનાર કે સંહાર કરનાર ઈશ્વર, પરમેશ્વર કે તેવા જ અન્ય નામોથી ઓળખાતી કોઈ પણ વ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે એક સ્વાભાવિક ક્રમ છે અને નિરંતર એકસરખો જ ચાલુ રહે છે. વળી લોકના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતાં તેઓ જણાવે છે: “જીવા ચેવ અજીવા ય, એસ લોએ વિયાહિણ ।”—“જીવ અને અજીવ એ બંને તરવો જ્યાં હોય છે, તે ‘લોક’ કહેવાયેલો છે” અને “અજીવદેસમાગાસે, અલોગે સે વિયાહિણ ।”—“અજીવનો દેશ એટલે જ્યાં માત્ર આકાશ જ છે અને બીજો કોઈ પણ પદાર્થ

નથી, તે 'અલોક' કહેવાયેલો છે." આ રીતે તેઓ લોકને ચૈતન્ય અને જડ એ બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને તેનું સ્વરૂપ એટલી સૂક્ષ્મતાથી અને એટલી સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે કે સર્વજ્ઞ સિવાય અન્ય કોઈને માટે તેનું પ્રતિપાદન કરવું સંભવિત નથી. શ્રીઅરિહંત દેવો લોકનું સ્વરૂપ આ રીતે અતિવિશદતાથી રજૂ કરતા હોઈને વિશ્વ એ લેદી કોયડો રહેતો નથી, પણ નિયમાનુસાર ચાલતું ઘટના-ચક્ર સમજાય છે અને તેના આધારે જ અનંતશક્તિમાન આત્માનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કરવાની લબ્ય ભાવના આપણને પ્રકટ થાય છે. આ ઉપકાર જેવો તેવો નહિ પણ અત્યંત મહાન છે અને તેથી જ તેનું સ્મરણ આ સૂત્રના પ્રારંભમાં કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીઅરિહંત દેવો ધર્મરૂપી તીર્થનું પ્રવર્તન કરે છે; એટલે કે પ્રભાવશાળી પ્રવચનો દ્વારા ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતોને યોગ્ય સ્વરૂપે રજૂ કરે છે અને તેનું વક્ષાદારીથી પાલન કરનાર મુમુક્ષુ આત્મિક નર-નારીઓનો એક ધર્મ-સંઘ સ્થાપિત કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો શ્રીઅરિહંત દેવો અધર્મ અને અન્યાયમાં ડૂબી ગયેલી દુનિયાનો પુનરુદ્ધાર કરે છે અને એ રીતે જગત પર વધી ગયેલો પાપનો ભાર હળવો કરે છે. તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા ધર્મના સિદ્ધાંતો મુખ્યત્વે 'અહિંસા, સંયમ અને તપ'ના ત્રિવિધ આદર્શ પર રચાયેલા હોઈને તેનું પાલન સમતા, શાંતિ અને સુખનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થવામાં જ આવે છે. આ રીતે શ્રીઅરિહંત દેવો તીર્થના સ્થાપક, ધર્મના ઉપદેષ્ટા અને સત્તીતિના સદા હોઈને વિશ્વના

પરમ ઉપકારી છે અને તેટલા માટે જ તેમના એ ગુણનું સ્મરણ સૂત્રના પ્રારંભ પછી તરત જ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીઅરિહંત દેવનો ઉપદેશ જેવો પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી હોય છે, તેવું જ તેમનું જીવન પણ પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી હોય છે. તેમાં નથી હોતી રાગ અને દ્વેષની ગંદકી કે નથી હોતો મોહનો કાંઈ પણ કચરો. તેઓ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, ભય, શોક, કામ, મોહ આદિ દૂષણોથી સર્વથા રહિત હોય છે અને તેથી જ તેમના આચરણની સુવાસ ચોતરફ ફેલાઈને વિશુદ્ધ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમના આ ગુણની શુભ સ્તવના ‘જિન’ પદ વડે કરવામાં આવી છે.

શ્રીઅરિહંત દેવો ‘કેવલી’ હોય છે. તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ જ્ઞાન, દર્શન અને આચરણના વિકાસની અંતરમ સીમા સુધી પહોંચી ગયેલાં હોય છે અને તેથી તેઓ કોઈ પણ ભૂલ, સખલના કે દોષને પાત્ર હોતા નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, તેઓ ‘પૂર્ણપુરુષ’ યા ‘પૂર્ણાત્મા’ હોય છે; તેથી તેમનો આદર્શ આપણે નિરંતર દ્રષ્ટિ-સમક્ષ રાખવો ઘટે છે.

આ સૂત્રની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં ઋષભાદિ ચોવીસ તીર્થંકરોને સમાન રીતે ભાવ-પૂર્વક વંદન કરવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે અરિહંત-પદના ઉપાસકને માટે સર્વ તીર્થંકરો સરખા માન્ય, સરખા આરાધ્ય અને સરખા પૂજ્ય છે. તેમાં ચક્ર-ઊતરની, નાના-મોટાની કે ઓછા-વૃદ્ધ પ્રભાવની કલ્પના કરવી એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. વળી આ ‘વંદન’ અભિમુખભાવથી કે પૂરેપૂરી એકાગ્રતાથી

કરવાનું છે. તે સમયે અન્ય કોઈ પણ વિચારનો પ્રવેશ મનમાં થવો જોઈએ નહિ અને તેવી રીતે એકાગ્રતાથી વંદન થાય તો જ અરિહંતને અભિસ્તવ્યા ગણાય.

સૂત્રની પાંચમી, છઠી અને સાતમી ગાથા શ્રીઅરિહંત દેવની પ્રાર્થના અર્થે ચોક્કસ છે. તેમાં ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ મેળવવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. જેમ કે 'પ્રભુનો પ્રસાદ,' 'આરોગ્ય,' 'જોધિલાલ,' 'ભાવ-સમાધિ' અને 'સિદ્ધિપદ'. આ સાથે જ તેમાં અરિહંત દેવનાં ગુણ ગાવાનું ચાલુ છે. પાંચમી ગાથામાં શ્રીઅરિહંત દેવને 'વિધૂત-રજ્જોમલ' અને 'પ્રક્ષીણ-જરા-મરણ' કહ્યા છે. વિધૂત-રજ્જોમલ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારે બંધાયેલાં ચાર પ્રકારનાં ઘાતી કર્મોને બાંધેરી નાખનાર. આ ગુણ ગાવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પુરુષાર્થની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો છે. શ્રીઅરિહંત દેવોને પ્રાપ્ત થયેલી પૂર્ણતા એ કોઈ અકસ્માતનું કે મહેરબાનીનું કૃણ નથી પણ તેમણે સેવેલા અખંડ પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. શ્રીઅરિહંત દેવો કર્મને બપાવવા માટે જાણ અને આભ્યંતર તપદ્વારા ભગીરથ પુરુષાર્થ કરે છે અને તેમ કરતાં ગમે તેવા પરીપક્ષો કે ઉપસર્ગો સહન કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે તો તે પૂરેપૂરા સમભાવથી સહી લે છે. તેનું જ એ પરિણામ છે કે તેઓ સર્વ રજ અને મલને બાંધેરીને 'વિધૂત-રજ્જોમલ' બની શકે છે. જો આ કાર્ય બીજાના પ્રસાદ, કૃપા કે મહેરબાનીથી થતું હોત તો અરિહંતો આ જાતનો પુરુષાર્થ કરવાને બદલે તેમના પુરો-

ગામીઓનો કેવળ પ્રસાદ જ વાંછત, પણ તેમ નહિ કરતાં તેમણે પુરુષાર્થને જ માધ્યો, એ શું બતાવે છે ? જે કોઈ સિદ્ધિપદના ઉમેદવાર હોય, તેણે કર્મ બપાવવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. શ્રીઅરિહંત દેવને ‘ પ્રશીણ-જરા-મરણ ’ કહેવાનો હેતુ તેમના અપુનર્ભવપણાના શુભની સ્તુતિ કરવાનો છે. તેઓ “ કૃત્સ્નકર્મક્ષયં કૃત્વા, સંપ્રાપ્તઃ પરમં પદમ્ ” (ષડ્દર્શન-અમુચ્ચય) સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદને પામેલા છે. હવે તેમને કોઈ પણ કારણે નવો અવતાર ધારણ કરવાનો નથી, એટલે કે તે ‘ અપુનર્ભવ ’ છે અને તેથી જ તેઓ જરાં અને મરણનો ક્ષય કરનાર ગણાય છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ધર્મરૂપી તીર્થની અવનતિ થાય તો તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સિદ્ધ થયેલા આત્માઓ ફરીને અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તેમની આ માન્યતા યોગ્ય નથી. વાસ્તવિક રીતે જેઓ અવતાર ધારણ કરે છે, તેઓ પરમપદ સુધી પહોંચેલા હોતા જ નથી. જો તેઓ સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા હોય તો તેમનો પુનઃ અવતાર સંભવે જ શી રીતે ? જેમ બીજા બળી જતાં અંકુરા ઊગી શકતા નથી તેમ કર્મરૂપી બીજા બળી જતાં અવતારરૂપી અંકુર ઊગી શકતો નથી, એટલે શ્રીઅરિહંત દેવો સાચા અર્થમાં સિદ્ધ છે, તેથી તેમને નવો અવતાર લેવાનો નથી કે જરા-મરણની ચક્કીમાં પુનઃ કદી પિસાવાનું નથી.

જે અરિહંતો સકલ કર્મથી મુક્ત થયા છે અને રાગ તથા

દેવનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરી ચૂક્યા છે, તેમની પાસે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી તે યુક્ત છે કે કેમ ? તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે શ્રીઅરિહંત દેવનો પ્રભાવ અચિંત્ય છે. તેથી તેમનું સ્મરણ, ચિંતન કે ધ્યાન કરવાથી તે આપોઆપ મળી રહે છે. એટલે ભક્તિની ભાષા સ્તવનરૂપ હોય કે પ્રાર્થનારૂપ હોય, તેમાં તાત્ત્વિક રીતે કોઈ પણ ભેદ નથી. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે આ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની મારે જરૂર છે અને શ્રીઅરિહંતનું સ્તવન કે પ્રાર્થના તેમાં નિમિત્તભૂત છે.

છઠ્ઠી ગાથામાં શ્રીઅરિહંત દેવોને લોકોત્તમ અને સિદ્ધ કહ્યા છે. લોકોત્તમ એટલે લોકમાં ઉત્તમ. અહીં ઉત્તમનો અર્થ ધન, પરિવાર, રાજ્ય-ઋદ્ધિ કે અન્ય અધિકારથી ઉત્તમ એવો નથી, પણ ગુણ-વિકાસથી ઉત્તમ એમ સમજવાનો છે. મતલબ કે શ્રીઅરિહંત દેવો સમસ્ત લોકમાં ગુણોવડે કરીને ઉત્તમ છે. તેઓને સિદ્ધ કહેવાનો આશય તેમની કૃતકૃત્યતા છે; અર્થાત્ તેમનાં સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ થયેલાં છે. અહીં જે “ નીરોગતા, બોધિ અને સમાધિ ”ની ઇચ્છા જાહેર કરવામાં આવી છે, તે સકારણ છે. ભવ-રોગમાંથી મુક્ત થવું એ ધ્યેય છે, તેથી પ્રથમ સ્થાન ‘ નીરોગતા-આરોગ્ય ’ને આપવામાં આવ્યું છે. આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રના વિકાસરૂપ ‘ બોધિ ’ વડે થાય છે, તેથી બીજું સ્થાન ‘ બોધિ ’ને આપવામાં આવ્યું છે. આ ‘ બોધિ ’નો આધાર ચિત્તની સ્વસ્થતા પર હોઈને છેલ્લી ઇચ્છા ચિંત-
૧૨

સ્વાસ્થ્યરૂપ ‘સમાધિ’ની કરવામાં આવી છે. તીર્થંકરો ‘આરોગ્ય, યોધિ અને સમાધિ’ને આપે છે, તે વાત સત્ય નથી, કારણ કે તીર્થંકરો વીતરાગ છે; તથા અસત્ય પણ નથી, કારણ કે તે તેમના ધ્યાનથી જ મળે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ આ જાતની પ્રાર્થનાઓને ‘અસત્યામૃષા’ નામની ચતુર્થ ભાષા તરીકે વર્ણવેલી છે. વળી મુક્તિના અનન્ય કારણરૂપ આદિ ‘યોધિ’ની પ્રાપ્તિ રાધા-વેધ સમાન દુર્લભ મનાયેલી છે. તેથી પણ તીર્થંકરો આગળ આ રીતની પ્રાર્થના વારંવાર કરવી વિહિત છે.

સૂત્રની સાતમી ગાથામાં શ્રીસિદ્ધ ભગવંતોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. છેલ્લો દેહ છૂટી ગયા પછી તેઓ સર્વ-કર્મોથી રહિત શુદ્ધ આત્મા-પરમાત્મા બનેલા છે. એથી તેઓ લોકના અગ્રભાગે આવેલી સિદ્ધશિલાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધ તરીકે વિરાજે છે. તે સ્થિતિનું ચથાર્થ વર્ણન વૈખરી વાણીથી શક્ય નથી, એટલે તેનો ચત્કિચિત્ જ્યાલ ઉપમાઓ વડે આપવામાં આવ્યો છે. જેમ કે તેઓ ચંદ્રો કરતાં પણ વધારે નિર્મળ, સૂર્યો કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી અને પ્રકાશકર તથા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં પણ વિશેષ ગંભીર અને અગાધ છે.

આ સૂત્ર પર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની નિયુક્તિ, પૂર્વાચાર્યનું ભાષ્ય, શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તરની ચૂર્ણિ તથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિ અને શ્રીમલયગિરિ મંહારાજ વગેરેની વ્યાખ્યાઓ ઉપલબ્ધ છે. તે સિવાય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રનાં સ્વોપજવિવરણમાં, શ્રીશાંતિસૂરિએ એઠ્યવંદણ-મહાભાસમાં, શ્રીવર્દ્ધમાનસૂરિએ

આચાર-દિનકરમાં, શ્રીદેવેન્દ્રમૂર્તિએ વંદારુ-વૃત્તિમાં અને શ્રીમાનવિજયજી ઉપાધ્યાયે ધર્મસંગ્રહમાં તેના પર વિવરણ કરેલાં છે. તે સિવાય આ સૂત્ર પર એક કદ્યની રચના પણ થયેલી છે.

એકંદરે આ સૂત્ર અરિહંત દેવોની ભક્તિથી ભરપૂર છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

‘ચક્રવીમ્તથય-સુત્ત’ આવશ્યક મૂલસૂત્રનું ખીણું અધ્યયન છે. તેની ભાષા આર્ષ પ્રાકૃત છે.

૨૪ તીર્થંકરોનાં માત-

તીર્થંકરનું નામ	પિતા	માતા	જન્મસ્થાન
૧ ઋષભદેવ	નાભિ	મરુદેવા	અયોધ્યા
૨ અજિતનાથ	જિતશત્રુ	વિજયા	„
૩ સંલવનાથ	જિતારિ	સેના	શ્રાવસ્તી
૪ અભિનંદન	સંવર	સિદ્ધાર્થ	અયોધ્યા
૫ સુમતિનાથ	મેઘરથ	સુમંગલા	„
૬ પદ્મપ્રભ	શ્રીધર	સુસીમા	કૌશાંબી
૭ સુપાર્શ્વનાથ	સુપ્રતિષ્ઠ	પૃથ્વી	કાશી
૮ ચંદ્રપ્રભ	મહાસેન	લક્ષ્મણા	ચંદ્રપુરી
૯ સુવિધિનાથ	સુગ્રીવ	રામા	કાકંદી
૧૦ શીતલનાથ	દંડરથ	નંદા	ભદિલપુર
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	વિષ્ણુરાજ	વિષ્ણુ	સિંહપુર
૧૨ વાસુપૂજ્ય	વસુપૂજ્ય	જ્યા	ચંપા
૧૩ વિમલનાથ	કૃતવર્મા	શ્યામા	કાંપિલ્યપુર
૧૪ અનંતનાથ	સિંહસેન	સુચશા	અયોધ્યા
૧૫ ધર્મનાથ	ભાનુ	સુમતા	રત્નપુર
૧૬ શાંતિનાથ	વિશ્વસેન	અચિરા	હસ્તિનાપુર
૧૭ કુંથુનાથ	સૂર	શ્રી	„
૧૮ અરનાથ	સુદર્શન	દેવી	„
૧૯ મલ્લિનાથ	કુંભ	પ્રભાવતી	મિથિલા
૨૦ સુનિસુવ્રત	સુમિત્ર	પદ્મા	રાજગૃહ
૨૧ નમિનાથ	વિજય	વપ્રા	મિથિલા
૨૨ નેમિનાથ	સમુદ્રવિજય	શિવા	શૌરિપુર
૨૩ પાર્શ્વનાથ	અશ્વસેન	વામા	કાશી
૨૪ વર્ધમાનસ્વામી	સિદ્ધાર્થ	ત્રિશલા	ક્ષત્રિયકુંડ

પિતાદિનો કોઠો.

લાંછન	શરીર-પ્રમાણ	વર્ણ	આયુષ્ય
વૃષભ	૫૦૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૮૪ લાખ વર્ષ
હસ્તી	૪૫૦ "	"	૭૨ " "
અશ્વ	૪૦૦ "	"	૬૦ " "
વાનર	૩૫૦ "	"	૫૦ " "
કૈંચ	૩૦૦ "	"	૪૦ " "
પદ્મ	૨૫૦ "	રક્ત	૩૦ " "
સ્વસ્તિક	૨૦૦ "	સુવર્ણ	૨૦ " "
ચંદ્ર	૧૫૦ "	શ્વેત	૧૦ " "
મગર	૧૦૦ "	"	૨ " "
શ્રીવત્સ	૬૦ "	સુવર્ણ	૧ " "
ગે'ડો	૮૦ "	"	૮૪ " વર્ષ
પાંડો	૭૦ "	રક્ત	૭૨ " "
વરાહ	૬૦ "	સુવર્ણ	૬૦ " "
સિંચાણી	૫૦ "	"	૩૦ " "
વજ્ર	૪૫ "	"	૧૦ " "
મૃગ	૪૦ "	"	૧ " "
બકરો	૩૫ "	"	૬૫ હજાર વર્ષ
નંદાવર્ત	૩૦ "	"	૮૪ " "
કુંભ	૨૫ "	નીલ	૫૫ " "
કાચળો	૨૦ "	શ્યામ	૩૦ " "
નીલકમલ	૧૫ "	સુવર્ણ	૧૦ " "
શંખ	૧૦ "	શ્યામ	૧ " "
અર્પ	૬ હાથ	નીલ	૧૦૦ વર્ષ
સિંહ	૭ "	સુવર્ણ	૭૨ " "

१ सामादय-सुत्तं

[सामायिक-सूत्रम्]

‘करोमि भन्ते’-सूत्र

(१) भूलपाठ

करोमि भन्ते ! सामादयं, सावज्जं जोगं पच्चक्खामि ।
जाव नियमं पज्जुवासामि, दुविहं तिविहेणं, मणेणं वायाए
काएणं, न करोमि, न कारवामि ।

तस्स भन्ते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं
वोसिरामि ॥

(२) संस्कृत-शाय

करोमि भदन्त ! सामायिकं, सावधं योगं प्रत्याख्यामि । यावत्
नियमं पर्युपासे, द्विविधं त्रिविधेन, मनसा वाचा कायेन, न करोमि,
न कारयामि ।

तस्य भदन्त ! प्रतिक्रामामि निन्दामि गर्हे आत्मानं व्यत्सृजामि ॥

‘મદન્ત’—એટલે કલ્યાણવાન્ અથવા સુખવાન્. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-લાખ્યમાં કહ્યું છે કે :—

“મદિ કલ્લાણ-સુહૃત્યો, ધાઝ તસ્સ ય મદંતસદ્દોડયં ।

સ મદંતો કલ્લાણો, સુહો ય કલ્લ કિલારુગ્ગં ॥”

(ગા. ૩૪૩૯)

‘મદ્’ ધાતુ કલ્યાણ અને સુખના અર્થમાં છે. તેના પરથી ‘મદન્ત’ શબ્દ બનેલો છે. એટલે તેનો અર્થ કલ્યાણવાન્ અથવા સુખવાન્ થાય છે. ‘કલ્યાણ’નો અર્થ કલ્ય-આરોગ્યની પ્રાપ્તિને સૂચવે છે.

‘મવાંત’—એટલે ભવનો અંત કરનાર અને ‘મયાંત’ એટલે ભયનો અંત કરનાર કે ત્રાસનો અંત કરનાર. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક લાખ્યમાં કહ્યું છે કે :—

“નેરયાઈ-મવસ્સ વ, અંતો જં તેણ સો મવંતો ત્તિ ।

અહવા મયસ્સ અંતો, હોઈ મયંતો મયં તાસો ॥”

(ગા. ૩૪૪૯)

“જે નારકાદિ—ભવનો અંત કરે છે, તે ‘ભવાંત’ કહેવાય છે અથવા જે ભયનો અંત કરે છે, તે ‘ભયાંત’ કહેવાય છે. ભય એટલે ત્રાસ.”

મગવન્ !—હૈ પૂજ્ય ! (વિશેષ માટે જુઓ સૂત્ર-પં).

સામાઈયં—સામાયિકમ્—સામાયિકને.

‘સામાયિક’ શબ્દ સામાય કે સામાય પદનું તદ્દિત રૂપ

છે; અર્થાત્ સમાય કે સામાય પદને સ્વાર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય લાગવાથી એ સિદ્ધ થાય છે.

‘સમાય’ એટલે સમનો લાભ—સમની પ્રાપ્તિ. ‘સમસ્ય આય: સમાય:’ સમ-શબ્દ નીચે જણાવેલા બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થોમાં વપરાય છે:—

[૧] ‘સમ’ એટલે સમસ્થિતિ, વિષમતાનો અભાવ, સ્વરૂપ-ક્ષીનતા કે સ્વરૂપમાં મગ્નતા. અનાદિ કાળથી આત્માની સ્થિતિ વિષમ છે. તે મટાડીને સમ કરવી એ તેનો ભાવાર્થ છે. [૨] ‘સમ’ એટલે સમભાવ, મિત્રતા કે બંધુત્વ. અન્ય ંર્વ જીવોને આત્મ-સદૃશ માની તેમની સાથે સમાન રીતે વર્તવું-એ તેનો સાર છે. [૩] ‘સમ’ એટલે રાગ-દ્વેષ-રહિત અવસ્થા, મધ્યસ્થતા કે વીતરાગતા. આસક્તિના કારણે પદાર્થોમાં કરેલી મનોરૂ અને અમનોરૂ, અથવા ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ કે પ્રિય અને અપ્રિયની કલ્પના દૂર કરવી-એ તેનો મર્મ છે. [૪] ‘સમ’ એટલે દર્શન, જ્ઞાન અને આરિત્રનો સમન્વય. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક આરિત્રની મુધારણા કરવી—એ તેનું રહસ્ય છે.

આ પ્રકારના ‘સમ’નો જે લાભ, તે ‘સામાયિક’ અથવા આ પ્રકારના ‘સમ’નો લાભ એનાથી; જેના વડે કે જેમાં મળે, તે ‘સામાયિક’.

‘સામાય’ એટલે સામનો લાભ, સામની પ્રાપ્તિ: ‘સામસ્ય આય: સામાય:’ ‘સામ’-શબ્દ નીચે જણાવેલા બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થોમાં વપરાય છે:—

છું, ત્યાગ કરું છું, ઇનકાર કરું છું, નિષેધ કરું છું.

પ્રત્યાહ્યામિ એ ‘પ્રત્યાહ્યા’—‘નિષેધ કરવો’ એવા અર્થ-વાળા ધાતુનું ઉત્તમપુરુષનું એકવચનનું રૂપ છે. પ્રત્યાહ્યા એટલે પ્રતિ + આ + હ્યા, તેમાં પ્રતિ એ પ્રતિષેધના—હૂર કરવાના અર્થમાં છે અને આ + હ્યા એ અભિમુખતાથી ખ્યાપન કરવાના અર્થમાં છે. મતલબ કે જાહેર કરવાના અર્થમાં છે. એટલે પ્રત્યાહ્યામિનો અર્થ નિષેધ-પૂર્વકની જાહેરાત કરું છું; અર્થાત્ ‘નિષેધ કરું છું’ એવો થાય છે.

જાવ-યાવત્—યાવત્, સુધી, જ્યાં સુધી.

આ શબ્દ પરિમાણ કે મર્યાદાને સૂચવનારો છે, તેનો સંબંધ નિયમ સાથે છે.

નિયમ-નિયમમ્—નિયમને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને.

‘નિયમ’ એટલે પ્રતિજ્ઞા, વ્રત, નિશ્ચય કે ઠરાવ. અહીં “કરોમિ મંતે ! સામાઙ્યં, સાવજં જોગં પચ્ચક્ખામિ” એ બે વાક્યો પ્રતિજ્ઞારૂપ છે; તેને ઓળખવા માટે આ શબ્દ વપરાયેલો છે.

પજ્જુવાસામિ-પર્યુપાસે—પર્યુપાસના કરું, સેવું.

પર્યુપાસે-શબ્દ પર્યુપાસ—ઉપાસના કરવી, સેવા કરવી તેનું ઉત્તમપુરુષનું એકવચન છે. તે પર્યુપ(પરિ+ઉપ)+આસ્ નો બનેલો છે. પર્યુપ વિશેષતા કે વધારો બતાવે છે અને આસ્ ધાતુ બેસવાના અર્થમાં છે. એટલે વધારે વાર પાસે બેસી રહેવું, વળગી રહેવું, નિશ્ચલ રહેવું, સેવા કરવી, ઉપાસના કરવી આદિ અર્થમાં તે વપરાય છે.

દુર્વિહં-દ્વિવિધમ્—એ પ્રકારે, કરવા અને કરાવવારૂપ એ પ્રકારે.

તિવિહેણં-ત્રિવિધેન—ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પ્રકારે.

મણેણં-મનસા—મન વડે.

આ પંદ મણ-મનસુ તૃતીયાનું એકવચન છે. તેનો અર્થ મનવડે થાય છે. આત્માથી લિપ્ત, દેહ-વ્યાપી અને પુદ્ગલ-નિર્મિત જે વસ્તુવડે આત્મા મનન અથવા વિચાર કરી શકે છે, તે ‘મન’ કહેવાય છે. ‘મન્યતેડનેન’.

‘મન’ એ આત્માથી લિપ્ત છે, તે માટે શ્રીભગવતી-સૂત્રના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે :—

‘ગોયમા ! નો આયા મણે, અન્ને મણે ।’ હે ગૌતમ ! આત્મા એ મન નથી, પણ મન અન્ય છે.

‘મન’ એ દેહ-વ્યાપી છે, તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—‘દેહ-વાવિત્તણઓ ન દેહ-ગાર્હિ’ તે દેહ-વ્યાપી હોવાથી દેહની બહાર નથી. (ગા. ૨૧૫).

‘મન’ એ પુદ્ગલના સ્કન્ધોની રચના છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—

“મણણં વ મન્નણ વા,ડણેણ મણો તેણં દબ્બઓ તેં ચ ।

તજ્જોગ્ગ-ગોગ્ગલમયં, માવમણે મણ્ણણ મંતા ॥”

(ગા. ૩૫૨૫)

મનન કરવું તે મન અથવા જેના વડે મનન કરાય, તે ‘મન’. દ્રવ્યથી તે તદ્દયોગ્ય-પુદ્ગલરૂપ એટલે પુદ્ગલની અનંત વર્ગણાઓમાંથી તેને યોગ્ય ગ્રહણ કરાયેલી મનો-વર્ગણા, અમુક વર્ગણાઓથી જ શરીર બની શકે છે, અમુક વર્ગણાઓથી જ વાણી બની શકે છે અને અમુક વર્ગણાઓથી જ ‘મન’ બની શકે છે. ‘વર્ગણા’ એટલે અમૂક, વર્ગ કે શાંશિ. મનન કરનાર, તે ‘ભાવ-મન’ કહેવાય છે.

મનને ચિત્ત, અંતઃકરણ કે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારી ઇંદ્રિય પણ કહેવામાં આવે છે. જૈન-પરિભાષામાં તે ‘નોઈંદ્રિય’ અંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. વ્યાવહારિક ભાષામાં તર્ક, વિતર્ક, સંકલ્પ, કલ્પના, આશા, અભિલાષા આદિ ભાવો દર્શાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

વાયા-વાચા—વચનથી, વાણીથી, ભાષાથી.

આ પદ વાયા-વાચ્ચનું તૃતીયાનું એકવચન છે. તેનો અર્થ વચનથી, વાણીથી કે ભાષાથી થાય છે.

આત્મા જે પુદ્ગલોની વર્ગણાઓ વડે બોલી શકે છે અથવા જે બોલાય છે, તે વચન, વાણી કે ભાષા કહેવાય છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે:—

“વચનં વાગુચ્છા વાડનાં ત્તિ વાય ત્તિ દન્વઓ સા ય ।

તજ્જોગ-પોગલા જે, મહિયા તપ્પરિણયા માવો ॥”

(ગા. ૩૫૨૬)

“વચન તે વાણી અથવા જેના વડે બોલાય, તે વાણી.

તેમાં દ્રવ્યવાણી એ ભાષા-વર્ગણાઓમાંથી ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલો છે અને ભાવવાણી એ ભાષાપણે પરિણામ પામેલાં પુદ્ગલો છે.”

તેનો વિશેષ પરિચય શ્રીભગવતીસૂત્રના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં નીચે સુજળ અપાયો છે:—

“(૧) રાજગૃહનગરમાં ભગવાન ગૌતમ યાવત્—આ પ્રમાણે બોલ્યા કે—‘હે ભગવન્ ! ભાષા એ આત્મા(જીવ)-સ્વરૂપ છે કે તેથી અન્ય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ‘ભાષા’ એ આત્મા નથી, પણ તેથી અન્ય(પુદ્ગલ-સ્વરૂપ) છે.

(૨) હે ભગવન્ ! ‘ભાષા’ રૂપી-રૂપવાળી છે કે અરૂપી ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ભાષા(પુદ્ગલમય હોવાથી) રૂપી છે, પણ રૂપ-વિનાની નથી.

(૩) હે ભગવન્ ! ‘ભાષા’ સચિત્ત(સજીવ) છે કે અચિત્ત(અજીવ) છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ‘ભાષા’ સચિત્ત નથી પણ અચિત્ત છે.

(૪) હે ભગવન્ ! જીવોને ‘ભાષા’ હોય છે કે અજીવોને ભાષા હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ‘ભાષા’ જીવોને હોય છે, પણ અજીવોને હોતી નથી.

(૫) હે ભગવન્ ! શું (બોલાયા) પૂર્વે ‘ભાષા’ કહેવાય ?, બોલાતી હોય ત્યારે ‘ભાષા’ કહેવાય, કે બોલાયા પછી ‘ભાષા’ કહેવાય ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! બોલાયા પહેલાં

ઉપયોગ-લક્ષણ આત્મા એક પ્રકારનો હોવા છતાં બુદ્ધી બુદ્ધી અપેક્ષાએ તેના આઠ પ્રકારો પડે છે. તે નીચે મુજબ :—

૧. ‘ દ્રવ્યાત્મા ’—ત્રિકાલવર્તી આત્મા ‘ દ્રવ્યાત્મા ’ કહેવાય છે, તે સર્વ જીવોને હોય છે.

૨. ‘ કષાયાત્મા ’—ક્રોધાદિ-કષાયયુક્ત આત્મા કષાયાત્મા કહેવાય છે, તે સકષાયી જીવોને હોય છે, પણ ઉપશાન્ત-કષાય અને ક્ષીણ-કષાયને હોતો નથી.

૩. ‘ યોગાત્મા ’—મન, વચન અને કાયાના યોગવાળો વ્યાપારવાળો આત્મા ‘ યોગાત્મા ’ કહેવાય છે, તે સિદ્ધના જીવોને હોતો નથી.

૪. ‘ ઉપયોગાત્મા ’—ઉપયોગવાળો આત્મા ‘ ઉપયોગાત્મા ’ કહેવાય છે, તે સિદ્ધ અને સંસારી બધા જીવોને હોય છે.

૫. ‘ જ્ઞાનાત્મા ’—સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ સ્પષ્ટ બોધવાળો આત્મા ‘ જ્ઞાનાત્મા ’ કહેવાય છે, તે સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે.

૬. ‘ દર્શનાત્મા ’—સામાન્ય અવબોધરૂપ દર્શનવાળો આત્મા ‘ દર્શનાત્મા ’ કહેવાય છે, તે સર્વ જીવોને હોય છે.

૭. ‘ ચારિત્રાત્મા ’—હિંસાદિ દોષની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રવાળો આત્મા ‘ ચારિત્રાત્મા ’ કહેવાય છે, તે વિરતિવાળાને હોય છે.

૮. 'વીર્યાત્મા'—વીર્યવાળો આત્મા 'વીર્યાત્મા' કહેવાય છે, તે કરણ-વીર્યવાળા સંસારી જીવોને હોય છે. 'કરણ-વીર્ય' એટલે ક્રિયા કરતું વીર્ય, નહિ કે સત્તારૂપ યા લબ્ધિરૂપ વીર્ય.*

આ આઠ પ્રકારના આત્મામાંથી 'કપાયાત્મા'નો ત્યાગ કરવાનો છે, કારણ કે તે સંસાર-વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે, અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં બાધક છે. સાદી રીતે કહીએ તો આત્માની જે સ્થિતિમાં કપાયો ઉદ્ભવે છે, તે સ્થિતિ 'સાવધ-યોગ'વાળી છે, તેથી ત્યાગ્ય છે. "આત્માનમર્તાતકાલ-સાવધયોગકારિણમ્" (યો. સ્વો. પ્ર. ૩). આત્માને એટલે અતીત કાલમાં સાવધ યોગમાં પ્રવર્તનાર આત્માને.

વોસિરામિ-ન્યુત્સુજામિ—વોસિરાવું છું, તદ્દન છોડી દઉં છું, ત્યાગ કરું છું.

(અપ્પાણં વોસિરામિનાં વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સાતમા સૂત્રનો અર્થ-નિર્ણય તથા સૂત્ર-પરિચય.)

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સામાય્યસુત્તં—સામાયિકને લગતું સૂત્ર, સામાયિકને પ્રતિપાદન કરનારું સૂત્ર, સામાયિકની પ્રતિજ્ઞારૂપ સૂત્ર.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ 'કરેમિ ભંતે' શબ્દોથી થતો હોવાથી તે 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વળી સામાયિકની ક્રિયામાં તે મુખ્ય અને મહાપાઠરૂપ હોવાથી તેને 'સામાયિક-દંડક'ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

કરોમિ—કરવાને ઇચ્છું છું.

જૈન-જીવનના વિનય અને વિવેકને લગતા સ્વીકારાયેલા સિદ્ધાંતોમાં એ વાતનું વિધાન અતિસ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે શિષ્યે એટલે સુમુક્ષુએ પોતાના અંતરમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવા અંગે ઉદ્દભવેલી ઇચ્છાને પ્રથમ ગુરુ આગળ જાહેર કરવી અને તેમની આજ્ઞા યોગ્ય રીતે મળ્યા પછી જ તેના અંગેની આવશ્યક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી. આ પ્રકારની વિનય-સામાચારી આધ્યાત્મિક જીવનની આરાધનાનું એક આવશ્યક અંગ છે. એટલે કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયાને એમ ને એમ શરૂ ન કરતાં તેના અંગે વિનય પ્રદર્શિત કરવો જરૂરી છે, અને તેથી જ ‘કરોમિ’ પદનો અર્થ ‘કરું છું’ એટલો જ નહિ કરતાં ‘કરવાને ઇચ્છું છું’ એમ કરવો એ વધારે ઉચિત છે. પ્રથમ પદના આ અર્થમાં વિનયગુણનો યોગ્ય ઉપચાર છે.

મંતે !—હે પૂજ્ય !

‘મંતે’—શબ્દ પૂજ્યભાવનો યોગ્ય છે, કારણ કે તે ‘ભદંત,’ ‘ભવાંત’ અને ‘ભયાંત’ એ ત્રણે ભાવોને સૂચવનારા ત્રણ અર્થોમાં સિદ્ધ થાય છે. તેમણે આપેલું યોગ્ય માર્ગ-દર્શન અને ધર્મનો ઉપદેશ કદયાણુ કે સાચા સુખને અપાવવામાં સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ છે, તેથી તેઓ ‘ભદંત’ છે. વળી તેમની સતત સહાય ભવ અને ભયનો અંત લાવવામાં એકસરખી ઉપયોગી છે, તેઓ ‘ભવાંત’ અને ‘ભયાંત’ પણ છે. વળી તેઓ સિદ્ધપદના સાધક હોવાથી પરમેષ્ઠીની પંક્તિમાં છે અને તેથી પૂરેપૂરા પૂજ્ય છે. એટલે

‘મંતે’ પદનો સ્પષ્ટ ભાવ “હે પૂજ્ય !” એ શબ્દોમાં યથાર્થ રીતે ભિતરે છે.

જેઓ વ્યવહારની સંપાદીથી ભિંચે વિરાજે છે અને તેથી દરેક વસ્તુની તુલના તત્ત્વથી જ કરે છે, તેમના અભિપ્રાયથી આત્મા એ જ સામાયિક છે. ‘મંતે’ એ ભગવાનનું અર્થાત્ તીર્થંકરદેવનું સંબોધન છે. તે અર્થમાં પણ ઉપરનો અર્થ ઉપયુક્ત છે, કારણ કે તીર્થંકરો એ શુરના શુર એટલે પરમશુર કે પરંપરા-શુર છે અને તેથી તેમનો સમાવેશ પણ પૂજ્ય એ શબ્દમાં થઈ જાય છે.

સામાદય—સમભાવની સાધનાને.

‘સામાયિક’ શબ્દ, ‘સમય,’ ‘સમાય’ કે ‘સામાય’ પદ પરથી બનેલો છે, તેથી તે નીચેના અર્થો દર્શાવે છે :—

(૧) ‘સામાયિક’ એટલે મદ્વર્તન.

(૨) ‘સામાયિક’ એટલે શાસ્ત્રાનુસારી શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન.

(૩) ‘સામાયિક’ એટલે સમસ્થિતિ અર્થાત્ વિષમતાનો અભાવ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા.

(૪) ‘સામાયિક’ એટલે સર્વ જીવો પ્રત્યે મિત્રતા કે અંધુત્વની લાગણી કેળવવાનો પ્રયાસ.

(૫) ‘સામાયિક’ એટલે સમભાવની સાધના અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષને જિંતવાનો પરમ પુરુષાર્થ.

“ ‘સમ’ એટલે રાગ-દ્વેષ-રહિત. તે અહીં ચાલુ પ્રકરણથી ચિત્તનો પરિણામ જાણવો. તેના તરફ આય એટલે ગમન થવું, તે ‘સમાય.’ તેવો સમાય, તે જ ‘સામાયિક’.”

આ રીતે બીજા પણ અનેક પ્રામાણિક પુરુષોએ ‘સામાયિક’નો અર્થ આ મુજબ કર્યો છે, તેથી ‘સામાયિક’ એટલે ‘સમભાવની સાધના’ એ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઇષ્ટ છે.

કરેમિ મંતે ! સામાય્યં—હિ પૂજ્ય ગુરુદેવ ! હું સમભાવની સાધના કરવાને ઇચ્છું છું.

સાવજ્ઞં જોગં—પાપવાળી અશુભ પ્રવૃત્તિને.

‘યોગ’ એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. કર્મને (કાર્મણ-વર્ગણને) આત્મજ્ઞની લાણી ખેંચી લાવવામાં કારણભૂત હોવાથી તે ‘આસ્રવ’ કહેવાય છે. તે માટે શ્રીતત્ત્વર્થસૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે :—“કાય-વાહ્-મનઃ-કર્મ યોગઃ । ૧ । સ આસ્રવઃ । ૨ ।” કાયા, વાણી અને મનની જે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ, તે ‘યોગ’ છે. અને તે જ ‘આસ્રવ’ કહેવાય છે. તેમાં કર્મનો જે આસ્રવ પુણ્યના બાંધ માટે થાય છે, તે શુભ કહેવાય છે અને કર્મનો જે આસ્રવ પાપના બાંધ માટે થાય છે, તે અશુભ કહેવાય છે.* “શુભઃ પુણ્યસ્ય । ૩ । અશુભઃ પાપસ્ય । ૪ । (ત. અ. ૬)” મતલબ કે પુણ્યવાળો કર્મનો આસ્રવ શુભ છે અને પાપવાળો કર્મનો આસ્રવ અશુભ છે. અહીં

* તેની વિગત માટે જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણ, કર્મગ્રંથ વગેરે.

‘સાવધ’-શબ્દ ‘ધાયાસવ’નું સૂચન કરે છે, તથા યોગનો સામાન્ય અર્થ પ્રવૃત્તિ હોઈને ‘સાવજ્ઞ જોગ’નો અર્થ ‘અશુભ પ્રવૃત્તિ’ તરીકે સિદ્ધ છે.

પચ્ચક્લામિ—છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

સાવજ્ઞ જોગ પચ્ચક્લામિ—અશુભ પ્રવૃત્તિને છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

જાવ નિયમ—જ્યાં સુધી નિયમને.

‘જાવ’-શબ્દ પરિભાષુ કે મર્યાદાને સૂચવે છે અને ‘નિયમ’-શબ્દ અહીં પ્રતિજ્ઞાની અપેક્ષાએ વપરાયેલો છે, એટલે જાવ નિયમનો અર્થ ‘જ્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞા ચાલુ છે ત્યાં સુધી’ એવો થાય છે. ‘સામાયિક’ એ સમભાવને સાધવાની ક્રિયા છે, જે રાગ અને દ્વેષનો જય કરવાથી સધાય છે, એટલે તેનો સંબંધ મુખ્યત્વે ચિત્ત-શુદ્ધિ સાથે છે. તેમાં ચિત્તની શુદ્ધિ આર્ત્તધ્યાન ને રૌદ્રધ્યાન છોડવાથી તથા ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન ધારણ કરવાથી થાય છે. તેવું ધ્યાન એક જ વિષય પર એક અંતર્મુદ્ધત કે બે ઘડીથી વધારે વાર ટકી શકતું નથી; તેથી એક ‘સામાયિક’નો કાલ એક મુદ્ધત કે બે ઘડીનો હોય છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે- યોગશાસ્ત્રમાં સામાયિકની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે :—

“ત્યક્તાર્ત-રૌદ્રધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવચકર્મણઃ ।

મુદ્ધત્ સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકવ્રતમ્ ॥”

(પ્ર. ૩, શ્લો. ૮૨).

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો તથા સાવધ કર્મોનો ત્યાગ કરનારની એક મુદૂર્ત-પર્યંત જે સમતા, તેને સાધુ પુરુષો ‘ સામાયિકવ્રત ’ તરીકે ઓળખે છે.

શ્રીપાર્શ્વદેવે શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે :—‘ વ્રતાવસ્થાનકાલશ્ચ જઘન્યેનાપિ કિલ મુદૂર્તઃ । ’ વ્રતનો અવસ્થાન-કાલ ઓછામાં ઓછો મુદૂર્ત જેટલો હોય છે.

મુદૂર્ત અને ઘડી એ પ્રાચીન કાલનાં સમય-દર્શક માપો છે. તેનું પ્રમાણ ૩૦ મુદૂર્ત=ખરાખર ૨૪ કલાક છે. તેથી એક મુદૂર્તની ૪૮ મિનિટ અને એક ઘડીની ૨૪ મિનિટ થાય છે.

પજ્જુવાસામિ—સેવું, સેવા કરું છું.

જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ—જ્યાં સુધી હું નિયમને (જે ઘડી સુધી અથવા મનમાં જેટલો સમય ધાર્યો હોય ત્યાં સુધી) સેવું.

આ વાક્યની યોજના જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી રીતે થાય છે, તેથી તેનો સ્પષ્ટ તફાવત જાણી લેવાની જરૂર છે. જ્યારે કોઈ પણ સુમુક્ષુ સંવેગ પામીને, સંસારના સ્વરૂપથી તથા કામ-લોભો પ્રત્યે નિર્વેદ અનુભવીને સાધુ-જીવનની પવિત્ર દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે ‘ સામાયિક ’ નામનું પ્રથમ પ્રકારનું ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે સમ્યક્ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું હોય છે, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રકારના ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે. સમ્યક્ચારિત્રના આ પાંચ પ્રકારો અંગે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

“સામાઙ્ગ્ય પદમં, દેઓવદ્વાવણં મયે ત્રિતિયં ।

પરિહારવિસુદ્ધીયં, સુદુમં તહ સંપરાયં ચ ॥ ૩૨ ॥

અકસાયમહક્ષાયં, છુતમત્થસ્સ જિણસ્સ વા ।

પ્પઅં ચય-રિત્તકરં, ચારિત્તં હોદ્દ આહિઅં ॥ ૩૩ ॥”

“પ્રથમ ‘સામાયિક આરિત્ત,’ ણીણું ‘દેહોપસ્થાપનીય,’ ત્રીણું ‘પરિહાર-વિશુદ્ધિ આરિત્ત,’ ચોથું ‘સૂક્ષ્મ-સંપરાય આરિત્ત’ અને પાંચમું ‘ઠવાય-રહિત યથાગ્યાત આરિત્ત’ (તે અગિયારમા કે બારમા શુણુસ્થાનકે રહેલા) છદ્મસ્થને તથા જિન(કેવળી)ને હોય છે. આ પ્રમાણે કર્મને અપાવનારું આરિત્ત પાંચ પ્રકારનું ઠલું છે.”

આ આરિત્તના ત્રણ-પ્રસંગે જે પાઠ બોલવામાં આવે છે, તે નીચે મુજબ હોય છે:—

“કરેમિ મંતે ! સામાઙ્ગ્યં, સવ્વં સાવજ્ઞં જોમં પચ્ચક્કલામિ, જાવજ્જીવાણં તિવિહં તિવિહેણં મણેણં, વાયાણં, કાણેણં, ન કરેમિ, ન કારવેમિ, કરંતં પિ અન્નં ન સમણુજાણામિ, * તસ્સ મંતે ! પડિક્કમામિ નિદામિ મરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ॥”

મતલબ કે આ સૂત્રમાં જે સ્થળે ‘જાવ નિયમં પચ્ચુત્તાસામિ’ એટલા શબ્દો છે, ત્યાં આરિત્ત અંગીકાર કરનાર ‘જાવ-જીવાણં’ બોલે છે. એટલે તેનું સામાયિક છવનભરનું ણની

* ગોંડા અક્ષરોવાળાં પદો આવડે કિચ્ચારવાના આણુ સૂત્રના પાઠમાં તદ્વાવન થનાવે છે.

જાય છે. વળી તે સામાયિક ત્રિવિધ-ત્રિવિધ ઉચ્ચરવામાં આવે છે, એટલે કે તેમાં સાવધ-યોગનું પ્રત્યાખ્યાન મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ, કરાવવું નહિ અને અનુમોદવું નહિ, એ રીતે નવકોટિથી થાય છે. તેથી તેને ‘સર્વવિરતિ-સામાયિક’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ જે સામાયિક કરે છે, તે એ ‘સર્વ-વિરતિ-સામાયિક’ની વાનગીરૂપ છે. તેથી શ્રાવક-શ્રાવિકાનું આ સામાયિક ‘દેશવિરતિ-સામાયિક’ કહેવાય છે. મતલબ કે તે સર્વવિરતિ કરતાં ન્યૂન હોય છે. આવું સામાયિક જ્યારે ઋદ્ધિવંત શ્રાવક કરે છે ત્યારે તે પૂરા ઠાઠથી શુરુ-સમીપે જાય છે અને તેમને વંદન કરીને વિધિસર ‘સામાયિક’ કરતાં ‘જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ’ એવો પાઠ બોલે છે. તેનો અર્થ એ છે કે હે પૂજ્ય ! જ્યાં સુધી હું ‘સામાયિક’ના નિયમને સેવું (ત્યાં સુધી હું જે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે મનવડે, વચનવડે અને કાયાવડે સાવધ યોગને ન કરું અને ન કરાવું). આ જ ‘સામાયિક’ સામાન્ય શ્રાવકો ત્રાર સ્થલે કરે છે: જિનગૃહમાં, સાધુ-સમીપે, પૌષ્ઠશાળામાં અને પોતાના ઘરમાં. તેમાંથી જ્યારે તે સાધુની સમીપે જઈને ‘સામાયિક’ કરે છે, ત્યારે ‘જાવ સાહૂ પજ્જુવાસામિ’ એ શબ્દો બોલે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જ્યાં સુધી હું સાધુની પર્યુપાસના કરું (ત્યાં સુધી જે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે મનવડે, વચનવડે અને કાયાવડે સાવધ યોગને ન કરું અને ન કરાવું).

દુવિહં તિવિહેણં—એ પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે. છ કોટિથી.

એ પ્રકારને ત્રણ પ્રકારે ગુણવાધી તેની સંખ્યા છની આવે છે. આ છ પ્રકારોને પ્રત્યાખ્યાનની પરિભાષામાં ‘કોટિ’ કહેવામાં આવે છે. ‘કોટિ’ એટલે પ્રકાર. મતલબ કે મેં જે પ્રત્યાખ્યાન અહીં લીધું છે, તે છ પ્રકારે લીધું છે. તે પ્રકારો આગળનાં પદોથી દર્શાવ્યા છે—

મણેણં વાયાણં કાણં, ન કરોમિ ન કારોમિ—મન, વચન અને કાયાથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ અને કરાવું નહિ.

અશુભ, પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છ ‘કોટિ’થી નીચે મુજબ થાય છે :—

(૧) મનથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૨) કરાવું નહિ. (૩) વચનથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૪) કરાવું નહિ. (૫) કાયાથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૬) કરાવું નહિ.

જે વસ્તુ કે ક્રિયાને આપણે પાપકારી, અનિષ્ટ કે અશુભ માની હોય તે બીજાની પાસે કરાવવી તે કોઈ પણ રીતે હચિત નથી. એથી તો અશુભ વસ્તુ કે ક્રિયા પ્રત્યેની આપણી મમતા જરાયે ઘટી નથી એમ જ સિદ્ધ થાય. તેથી કરવું અને કરાવવું, તે બંનેને વાત્સલ્ય દૃષ્ટિએ—કર્મ-બાંધનની દૃષ્ટિએ સરખાં જ ગણવામાં આવ્યાં છે.

મનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ.

‘શુભ’ અને ‘અશુભ’ની મતલબ અહીં કર્મના શુભા-શુભ આશ્રવથી છે. મતલબ કે મનની, વચનની અને કાયાની જે પ્રવૃત્તિથી શુભ કર્મનો આશ્રવ થાય, તે ‘શુભ’ છે અને જે પ્રવૃત્તિથી અશુભ કર્મનો આશ્રવ થાય, તે ‘અશુભ’ છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના અતુથ પ્રકાશમાં તે ‘સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે :—

“મૈત્ર્યાદિવાસિતં ચેતઃ, કર્મ સૂતે શુભાત્મકમ્ ।

કપાય-વિપયાક્રાન્તં, વિતનોત્પશ્યુમં પુનઃ ॥ ૭૫ ॥”

“‘૧ મૈત્રી, ૨ મુહિતા, ૩ કરુણા અને ૪ ઉપેક્ષા’ એ ચાર ભાવનાઓ દ્વારા સુવાસિત થયેલું મન ‘શુભકર્મ’ને— ‘પુણ્યકર્મ’ને પેદા કરે છે; જ્યારે ‘ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ’રૂપી ‘કષાય’ તથા ‘સ્પર્શ-લાલસા, રસ-લાલસા, ગંધ-લાલસા, રૂપ-લાલસા અને શબ્દ-લાલસા’ એ પાંચ ‘વિષયો’થી પરાધીન થયેલું મન ‘અશુભ કર્મ’ને એકત્ર કરે છે.”

‘સર્વે’ જીવો મિત્ર છે, કોઈ પણ દુશ્મન નથી, તેમ માનવું એ ‘મૈત્રી-ભાવના’ છે. શુણ્વંતોને જોઈ આનંદ પામવો, તેમના પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો, તે ‘મુહિતા-ભાવના’ છે. દુઃખી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી, તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, તે ‘કરુણા-ભાવના’ છે અને જેઓ વિપરીત-વૃત્તિવાળા હોય, એટલે જાણી-જોઈને ખોટું કરી રહ્યા હોય, તથા યોગ્ય પ્રયત્નથી ઉચિત માર્ગે વાળી શકાય નહિ તેવા હોય, તેમના

પ્રત્યે ઉદાસીન.ભાવ ધારણ કરવો, પણ તેમને ધિક્કારવા નહિ, તે 'ઉપેક્ષા-ભાવના' છે.

'ક્રોધ' એ શરીર તથા મનમાં અંતાપ પેદા કરે છે, વેરનું કારણ છે અને શાંતિરૂપ સુખનો અનુભવ થવા દેતો નથી, તેથી ત્યાગ્ય છે. તેનો પ્રતિકાર કે પ્રત્યુપાય 'ક્ષમા' છે. 'માન' એ વિનય, વિદ્યા, શીલ તથા પુરુષાર્થનો ધાતક છે, તે વિવેકરૂપી અક્ષુને ફાડી નાખે છે, તેથી ત્યાગ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય 'નમ્રતા' છે. 'માયા' એ અસત્યની જનની છે, શીલવૃક્ષને છેદનારી કુહાડી છે, મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનની જન્મભૂમિ છે તથા પારકાનો તેમ જ પોતાનો દ્રોહ કરનારી છે, તેથી ત્યાગ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય 'સરલતા' છે. 'લોભ' એ અનેક દોષોની ખાણ છે, ગુણોનો નાશ કરનારો રાક્ષસ છે, અને દુઃખરૂપી વેલના મૂળ-સમાન છે, તેથી ત્યાગ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય 'અંતોપ' છે. એકંદરે આં આરે કપાયો સમ્યક્-ચારિત્રના ધાતક છે અને સમભાવની પ્રાપ્તિમાં મહાન અંતરાય-રૂપ છે; તેથી બને તેટલા જલંદી તે દૂર કરવા જોઈએ. પરંતુ પ્રત્યક્ષિત અર્જિન વિના જેમ સોનાની કઠોરતા દૂર થઈ શકતી નથી, તેમ ઇદ્રિયો પર વિજય મેળવ્યા વિના કપાયો જિતી શકાતા નથી. તેથી ઇદ્રિયોની લાલસા પર જય મેળવવો એ પણ તેટલું જ જરૂરું છે. :

'હાંચણીનાં સ્પર્શ-સુખનો સ્વાદ ચાખવા સૂંઠ લાંબાવનાર હાથી તુરંત જ ખીલા સાંધે' જાંધાવાનું દુઃખ અનુભવે છે. અગાધ પાણીમાં વિચરનારું માછલું કાંટા ઉપરના ખાદ્ય પદાર્થને

ગળતાં જ મચ્છીમારના હાથમાં જઈ પડે છે. ગંધ-લોહુપ
ભમરો મદ-ઝરતા હાથીના ગંડ-સ્થળ ઉપર જઈ ખેસતાં જ
તેના સૂપડા જેવા કાનના સપાટાથી મરણ પામે છે. પ્રકાશિત
જ્વાલાના તેજથી મોહિત થયેલો પતંગ દીવામાં પડતાં જ
મરણ પામે છે, અને મનોહર ગીત સાંભળવાને ઊંચી ડોક
કરીને ઊભું રહેલું હરણ ધનુષ્ય જેવીને ઊભેલા પારધીના
ખાણુથી વીંધાઈ ન્તય છે. આવી રીતે એકેક ઇન્દ્રિયની લાલસા
પણ દુઃખ થા મરણ નિપજવે છે, તો પાંચે ઇન્દ્રિયોની લાલસા-
વાળાના શા હાલ થાય? તે વિચારવું જરા પણ મુશ્કેલ નથી.*

સુખની કલ્પનાથી વિપર્યો ભોગવવાની લાલસા પેદા થાય
છે, તે 'લોભ' છે. પછી તે માટે જીવ અનેક પ્રકારના
ઉપાયોનું ચિંતન કરે છે, તે 'માયા' છે. તે ઉપાયો સફળ
થવામાં જ્યારે અંતરાય ઊભો થાય છે ત્યારે ગુસ્સો પેદા
થાય છે, તે 'ક્રોધ' છે. કદાચ સરલતાથી તે ઉપાય પાર
પડે તો પોતાની બુદ્ધિનો કે પોતાનાં સાધન અને સ્થાનનો
મદ કરે છે, તે 'અભિમાન' છે. અને તેથી જ 'કષાયો'
પર જય મેળવનારે 'વિષય-લાલસા'ને જિતવી જોઈએ.
પરંતુ વિષય-લાલસાનો મુખ્ય આધાર સુખની મિથ્યા કલ્પના
છે, અને તે કલ્પના જડ અને ચૈતન્યનો ભેદ મનમાં યથાર્થ
રીતે સ્થિર નહિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેનું
યોગ્ય જ્ઞાન જરૂરી છે. આવું જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન વિના ઉદ્ધ-
ભવતું નથી, તેથી 'સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-

* શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૪ના આધારે.

ચારિત્ર' એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ 'સામાયિક'ની શ્રિદ્ધિ માટે જરૂરી છે.

મન એ મંકડ જેવું ચંચળ છે, ધ્વજના છેડા જેવું અસ્થિર છે, અને નિરંતર વાતા પવનની માફક વિષયોમાં સ્વચ્છંદી રીતે ભટકનારું છે. તેમ છતાં તેને ધ્યાનમાં બેઠવાથી અને તેની અંદર રહેલા રાગ અને દ્વેષરૂપી બે ઠાંટા કાઢી નાખવાથી તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં મદદગાર થાય છે. તેથી જ અનુભવીઓનું કથન છે કે—“મન એવ મનુષ્યાણાં, કારણં વન્ધ-મોક્ષયોઃ।” “મન એ જ મનુષ્યને બંધ એટલે કર્મ-બંધનું અને મોક્ષ એટલે કર્મ-બંધી મુક્તિનું કારણ છે.”

વચનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

વચનની શુભાશુભ-પ્રવૃત્તિ માટે શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગ-શાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

“શ્રુતજ્ઞાનં દ્વાદશાંગં ગાણિ-પિટકં, તદાશ્રિતં તદવિરોધેન વર્તમાનં વચો વાગ્યોગઃ, સ શુભસ્ય કર્મણોર્ડર્જનાય। તદેવ વચો વિપરીતં મિથ્યા શ્રુતજ્ઞાનવિરોધિ ચાશુભસ્ય કર્મણોર્ડર્જનાય ॥ ૭૬ ॥”

“‘શ્રુતજ્ઞાન’ એટલે ‘દ્વાદશાંગ,’ બાર અંગો કે ‘ગણિપિટક’. તેને અનુસરીને એટલે નેનાથી અવિરુદ્ધ રીતે વર્તતું વચન, તે ‘વાગ્ય-યોગ’. તે શુભકર્મ ઉપાર્જન કરવા માટે થાય છે. તે જ વચન વિપરીત હોય, શ્રુતજ્ઞાનથી વિરોધી હોય, તો તે અશુભ કર્મના ઉપાર્જન કરવા માટે થાય છે. મતલબ કે દ્વાદશાંગીને વક્ષાદાર રહીને ભાષા બોલવી, તે

વચનની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ બોલવું, તે વચનની અશુભ પ્રવૃત્તિ છે.”

શ્રીભગવતીસૂત્ર, જે દ્વાદશાંગીનું પાંચમું અંગ છે, તેના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ ભાષા ચાર પ્રકારની છે: ‘(૧) સત્ય, (૨) મૃષા (અસત્ય), (૩) સત્યમૃષા (સત્યાસત્ય), અને (૪) અસત્યામૃષા (ન-સત્ય કે ન-અસત્ય).’ (આ ચોથા પ્રકારની ભાષા સંબોધન, આમંત્રણ કે આજ્ઞામાં વપરાય છે.) આ ચાર પ્રકારની ભાષાઓ પૈકી બે પ્રકારની ભાષા ‘મૃષા’ (અસત્ય) અને ‘સત્યમૃષા’ (સત્યાસત્ય) તો ન જ બોલવી; જ્યારે બાકીની એટલે ‘સત્ય’ અને ‘અસત્યામૃષા’ (ન સત્ય—ન-અસત્ય) ભાષા વિવેકપૂર્વક બોલવી. તે માટે શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રના ૭મા અધ્યયનમાં (ગા. ૨) કહ્યું છે કે:—

“ચડળં ચ્ચલુ માસાણં, પરિસંખાય પન્નવં ।

દુળં તુ વિણયં સિક્ખે, દો ન માંસિજ્ઞ સન્વસો ॥”

“પ્રાજ્ઞ મનુષ્યે ચાર પ્રકારની ભાષાને જાણીને તેમાંથી બે પ્રકારની ભાષા સર્વથા ન બોલવી જોઈએ અને બે પ્રકારની ભાષાનો વિનય શીખવો.” મતલબ કે ભાષા સત્ય હોય, પણ સાવધ હોવાના કારણે બોલવા જેવી ન હોય અથવા ન સત્ય—ન અસત્ય હોય, પણ ‘શિષ્ટાચાર-વિના’ની એટલે તોછડી હોય, તો તે પણ ન બોલવી જોઈએ. વળી જે ભાષા કર્કશ હોય, સંદિગ્ધ હોય તથા શાશ્વત પદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રતિકૂળ હોય તેવી પણ ન બોલવી જોઈએ. આવા દોષોથી રહિત જે

ભાષા-સત્ય હોય અથવા ન સત્ય-ન અસત્ય હોય અને
ખીજાને ઉપકારક હોય, તે ખોલવી જોઈએ.

શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રના ૭મા અધ્યયનની નિયુક્તિમાં
જણાવ્યા પ્રમાણે [૧] ‘સત્ય ભાષા’ અથવા ‘સત્યવચન-
યોગ’ દસ પ્રકારનો છે. તે નીચે સુજળ :-

(૧) ‘જનપદ-સત્ય’ જે દેશમાં જેવી ભાષા ખોલાતી
હોય, તે દેશમાં તે પ્રમાણે ખોલવું, તે જનપદ-સત્ય છે.
જેમ કે ‘ગિલ’ શબ્દથી ગુજરાતી ભાષામાં દર કે ગુદા
સમજાય છે, જ્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં તે જ શબ્દથી
‘લરસિયું’, ‘કરેલી સેવાની કિંમતનો આંકડો કે કાયદાનો ખરડો’
સમજાય છે.

(૨) ‘સુરમત-સત્ય’ પ્રથમના વિદ્વાનોએ જે
શબ્દને જે અર્થમાં માન્ય કરેલો છે, તે શબ્દને તે અર્થમાં
માન્ય રાખવો, તે સુરમત-સત્ય છે. જેમ કે કમલ અને
દેડકો બંને પંક (કાદવ) માં જન્મે છે, છતાં પંકજ-શબ્દ કમલ
માટે વપરાય છે; નહિ કે દેડકા માટે.

(૩) ‘સ્થાપના-સત્ય’ કોઈ પણ વસ્તુની સ્થાપના
કરી તેને જો નામથી જોળણવી, તે ‘સ્થાપના-સત્ય’ છે.
જેમ કે અંમુકે આકૃતિવાળા અક્ષરને જ ‘ક’ કહેવો.
એકઠાની પાછળ બે શૂન્ય ઉમેરીએ તેને ‘સો’ અને ત્રણ
શૂન્ય ઉમેરીએ તેને ‘હજાર’ કહેવાં-વગેરે. શેતરંજનાં

મહોરાર્ને ‘ હાથી, ’ ‘ ઊંટ, ’ ‘ ઘોડા ’ આદિ પણ તે જ રીતે કહેવાય છે.

(૪) ‘ નામ-સત્ય ’ ગુણ-વિહીન હોવા છતાં કેઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુ-વિશેષનું અમુક નામ રાખવું, તે ‘ નામ-સત્ય ’ છે. જેમ કે એક છોકરો ગરીબના ઘરમાં જન્મ્યો હોવા છતાં તેનું નામ રાખેલું હોય ‘ લક્ષ્મીચંદ્ર ’.

(૫) ‘ રૂપ-સત્ય ’ કેઈ ખાસ રૂપ ધારણ કરનારને તે નામથી જ ઓળાવવા. જેમ કે સાધુનો વેપ પહેરેલો ભેઈને તેને ‘ સાધુ ’ કહેવા.

(૬) ‘ પ્રતીત-સત્ય (અપેક્ષા-સત્ય). ’ એક વસ્તુની અપેક્ષાએ ખીજીને મોટી, હલકી, ભારે આદિ કહેવી, તે ‘ પ્રતીત-સત્ય ’ છે. જેમ કે અનામિકા આંગળી મોટી છે. આ કથન કનિષ્ઠાની અપેક્ષાથી સત્ય છે, પરંતુ મધ્યમા આંગળી કરતાં તે નાની છે.

(૭) ‘ વ્યવહાર-સત્ય (લોક-સત્ય). ’ જે વાત વ્યવહારમાં ઓલાય, તે ‘ વ્યવહાર-સત્ય ’ છે. જેમ કે પહોંચે છે તો ગાડી, પણ કહેવાય છે ત્યારે જામનગર આવી ગયું. રસ્તો કે માર્ગ સ્થિર છે, તે કાંઈ ચાલી શકતો નથી, તો પણ કહેવાય છે કે આ માર્ગ આખૂ જાય છે. તે જ રીતે સળગે છે ડુંગર ઉપરનું ઘાસ, છતાં કહેવાય છે કે ડુંગર સળગી ઊઠ્યો છે.

(૮) ‘ ભાવ-સત્ય ’ જે વસ્તુમાં જે ભાવ પ્રધાનપણે

દેખાતો હોય, તેને લક્ષ્યમાં લઈને તે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું, તે 'ભાવ-સત્ય' છે. જેમ કે કેટલાક પદાર્થોમાં પાંચે રંગો ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં હોય, પરંતુ તે તે રંગની પ્રધાનતાને લઈને કાળો, લાલ, પીળો વગેરે કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પોપટમાં અનેક રંગો હોવા છતાં, તેને લીલો કહેવાય છે, તે 'ભાવ-સત્ય' છે.

(૯) 'યોગ-સત્ય' યોગ અર્થાત્ સંબંધથી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુને તે નામથી ઓળખવી, તે 'યોગ-સત્ય' છે. જેમ કે અધ્યાપકને અધ્યાપન-કાલ સિવાય પણ 'અધ્યાપક' કહેવામાં આવે છે.

(૧૦) 'ઉપમા-સત્ય' કોઈ એક જાતની સમાનતા હોય, તેના પરથી તે વસ્તુની ખીજની સાથે તુલના કરવી અને તેને તે નામથી ઓળખવી, તે 'ઉપમા-સત્ય' છે. જેમ કે 'ચરણ-કમળ,' 'ગુખ-ચંદ્ર,' 'વાણી-સુધા' વગેરે.

[૨] 'મૃપાભાષા' અથવા 'અસત્ય વચનયોગ' દસ પ્રકારનો છે:—

(૧) 'ક્રોધ-મિશ્રિત'—જે વચન ક્રોધમાં બોલાય.

(૨) 'માન-મિશ્રિત'—જે વચન માનમાં બોલાય.

(૩) 'માયા-મિશ્રિત'—જે વચન ખીજને ઠગવા માટે બોલાય.

(૪) 'લોભ-મિશ્રિત'—જે વચન લોભમાં પડવાથી બોલાય.

(૫) ‘રાગ-મિશ્રિત’—જે વચન પ્રેમને વશ થવાથી જોલાય.

(૬) ‘દ્રેપ-મિશ્રિત’—જે વચન દ્રેપને વશ થવાથી જોલાય.

(૭) ‘હાસ્ય-મિશ્રિત’—જે વચન હાંસીમાં જોલાય.

(૮) ‘ભય-મિશ્રિત’—જે વચન ભયવશાત્ જોલાય.

(૯) ‘આજ્ઞાચિકા-મિશ્રિત’—જે વચન અસંભવિત હોય, છતાં વાર્તાનો રંગ જગાવવા માટે જોલાય અથવા રાગ-દ્રેપ-ચુકા જોલાય.

(૧૦) ‘ઉપધાત-મિશ્રિત’—જે વચન પ્રાણીઓની હિંસા કરાવે તે.

[૩] ‘સૂત્ય-સૂપા’ અથવા ‘મિશ્ર વચનયોગ’ દસ પ્રકારનો છે:—

(૧) ‘ઉત્પન્ન-મિશ્રિત’—ઉત્પત્તિની જાણતમાં ભળતું જ કથન. જેમ કે આ નગરમાં દસ જાળકો જન્મ્યા છે, ત્યારે તે સંજ્ઞાની ચોક્કસ માહિતી ન હોય.

(૨) ‘વિગત-મિશ્રિત’—ઉપર સુજ્ઞ મરણ-સંબંધી ભળતું કથન.

(૩) ‘ઉત્પન્ન-વિગત-મિશ્રિત’—જન્મ અને મરણ બંને સંબંધી ભળતું કથન.

(૪) 'જીવ-મિશ્રિત'—જીવિત અને મરેલા જીવો સાથે પડ્યા હોય, છતાં કહેવું કે જીવ-રાશિ.

(૫) 'અજીવ-મિશ્રિત'—કચરાનો ઢગલો જોઈને કહેવું કે આ અજીવ છે, જ્યારે તેમાં ઘણા ય કીડા ખદખદતા હોય.

(૬) 'જીવાજીવ-મિશ્રિત'—જીવો અને અજીવો બંને સાથે હોય, તેમાં એકને વધારે બતાવવા ને બીજાને ઓછા બતાવવા.

(૭) 'અનન્ત-મિશ્રિત'—અનન્તકાય અને પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય સાથે હોય, છતાં કહેવું કે તે અનન્તકાય છે. જેમ કે મૂળો એ અનન્તકાય છે. અહીં મૂળાનો કંદ એ અનન્તકાય છે, જ્યારે પાંદડાં પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય છે.

(૮) 'પ્રત્યેક-મિશ્રિત'—એ જ મુજબ પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય અને અનન્તકાય સાથે હોવા છતાં માત્ર પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય કહેવું, તે 'પ્રત્યેક-મિશ્રિત વચન-યોગ' છે.

(૯) 'અદ્વા-મિશ્રિત'—દિવસ, રાત આદિ કાલના સંબંધમાં મિશ્ર-વચન બોલવું. જેમ કે દિવસ ઊગવાની તૈયારી હોય છતાં સૂતેલો માણસ બોલે કે હજી તો ઘણી રાત બાકી છે.

(૧૦) 'અદ્વાદ્વા-મિશ્રિત'—દિવસ અને રાતના એક ભાગને 'અદ્વાદ્વા' કહેવાય છે. તે સંબંધમાં મિશ્રવચન બોલવું, તે અદ્વાદ્વા-મિશ્રિત છે. જેમ કે એક ચોઠ સવાર પડતાં નોકરને કહે કે બપોર થયો તો પણ દીવા કેમ બળે છે ?

[૪] ‘અસત્યામૃષા-ભાષા’ (વ્યવહાર-વચનયોગ)
ના બાર પ્રકારો છે:—

(૧) ‘આમંત્રણી’—સંબોધન કરવું, જેમ કે હે પ્રભો!

(૨) ‘આજ્ઞાપની’—આજ્ઞા આપવી, જેમ કે આ કામ કરો.

(૩) ‘યાચની’—યાચના કરવી, જેમ કે આ ચીજ મને આપો.

(૪) ‘પ્રચ્છની’—કોઈ પણ વિષય પરનો સંદેહ દૂર કરવા પ્રશ્ન પૂછવો, જેમ કે જીવનું સ્વરૂપ શું?

(૫) ‘પ્રજ્ઞાપની’—પ્રરૂપણા કરવી, જેમ કે જીવ છે, અજીવ છે વગેરે.

(૬) ‘પ્રત્યાગ્યાની’—ત્યાગ માટે જોડાવું, જેમ કે હું અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરું છું.

(૭) ‘ઈચ્છાનુલોભા’—ઈચ્છાનુસાર અનુમોદન કરવું, જેમ કે કોઈએ પૂછ્યું કે, ‘હું સાધુ પાસે જાઉં?’ તો કહેવું કે ‘વાત બહુ સારી છે.’

(૮) ‘અનભિગૃહીતા’—પોતાની સંમતિ પ્રકટ ન કરવી, જેમ કે ‘તમારી મરજી હોય તેમ કરો.’

(૯) ‘અભિગૃહીતા’—સંમતિ આપવી, જેમ કે આ કામ તમારે કરવું જોઈએ.

(૧૦) ‘સંશયકારિણી’—જે શંકાના અનેક અર્થ થતા હોય, તેનો પ્રયોગ કરવો, જેમ કે ‘સૈંધવ’ લાવો.

અહીં સંધવ શબ્દથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ તે ઘોડો મંગાવે છે કે મીઠું ?

(૧૧) 'વ્યાકૃત'—વિસ્તારથી બોલવું, જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય.

(૧૨) 'અવ્યાકૃત'—અતિગંભીરતાથી બોલવું, કે જે બીજાને સમજવું કઠણ પડે.

સામાયિકના સમય દરમિયાન મૌન ધારી શકાય, તો તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. તે ન બને તેમ હોય તો ઓછામાં ઓછું બોલવું અને જે કંઈ બોલાય તે સંપૂર્ણ 'નિરવદ્ય' હોય, તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે.

કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગ-શાસ્ત્રના અતુર્થ પ્રકાશ (શ્લો. ૭૭)માં જણાવ્યું છે કે—

“શરીરેણ સુગુપ્તેન, શરીરી ચિન્તુને શુભમ્ ।

સતતારમ્ભિણા જન્તુ-ઘાતકેનાશુભં પુનઃ ॥”

“ચેષ્ટા-રહિત શરીરવડે એટલે કાયોત્સર્ગોદિ-ક્રિયાવાળા શરીરથી આત્મા 'શુભ' કર્મને સંચિત કરે છે, તથા સતત આરંભવાળા અને પરિણામે જીવ-હિંસાદિ-પ્રવૃત્તિવાળા શરીરથી અશુભ કર્મને લેવું કરે છે.” મતલબ કે સાવધ પ્રવૃત્તિને છોડવી તે કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, અને દેહાધ્યાસ-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે 'અશુભ પ્રવૃત્તિ' છે. આ દૃષ્ટિએ દેવ તથા ગુરુને થતું વંદન કે પુરતક વાંચવા માટે થતું હાથનું

હલન-ચલન ‘શુભ’ છે અને માળી કે મચ્છરને હડાડવા માટે થતું કાયાનું હલન-ચલન ‘અશુભ’ છે.

સામાયિકના સમય દરમિયાન ‘કાયોત્સર્ગ’ અને ‘ધર્મધ્યાન’નો જેટલો આશ્રય લેવાય તેટલો ઉત્તમ છે, કારણ કે તેનાથી સર્વત્ર ભટકતું મન ખીલે જાંધાય છે અને ભાવનાઓ-વડે શુદ્ધિ પામીને રાગ, દ્વેષ તથા મોહથી વિરક્ત થાય છે; અને પરિણામે ‘સમભાવ’ કે ‘શમ-રસ’ યા ‘પ્રશમ-રસ’ નો અપૂર્વ આનંદ માણી શકે છે.

તસ્સ મંતે! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ-
અત્યાર સુધી કરેલી તે ‘અશુભ પ્રવૃત્તિ’માંથી હે ભગવંત !
હવે હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તેને જોટી ગણું છું, તેનો આપની
સાક્ષીએ એકરાર કરું છું, અને તે ‘અશુભ પ્રવૃત્તિ’ કરનાર
કપાયાત્માનો ત્યાગ કરું છું.

આત્મ-વિકાસ માટે શરૂ કરેલું કોઈ પણ અનુષ્ઠાન ત્યારે જ પૂરેપૂરું ફલ આપે છે કે જ્યારે તે ભાવ-શુદ્ધિ-પૂર્વક થયેલું હોય. આ ‘ભાવ-શુદ્ધિ’ કરવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ ‘ચતુષ્પદી’ની સુંદર યોજના કરેલી છે. તેમાં પ્રથમ પદ ‘પાછા ફરો’ અથવા, ‘પ્રતિક્રમણ કરો’નું છે. જો કોઈ પ્રવૃત્તિ જરેખર જોટી જ લાગતી હોય તો તે માર્ગે આગળ વધતાં અટકવું જ જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગેથી પાછા પણ હઠવું જોઈએ; અર્થાત્ ભવિષ્યમાં તે પ્રવૃત્તિ ન કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. તે માટે તેની અનિષ્ટતા પૂરેપૂરી સમજ

લેવાની જરૂર છે. તેથી બીજું પદ તેને ખોટી સમજવાનું —તેની ‘નિંદા કરવાનું’ રાખેલું છે. પરંતુ મનમાં થોડી વાર નિંદા કરવાથી તેના વિષેનો મોહ પૂરેપૂરો છૂટે તે સંભવિત નથી, એટલે તે બાળત પૂરેપૂરી દિલગીરી અને શરમની લાગણી સાથે ‘શુરુ-સમક્ષ જાહેર કરવાની’ છે, અને તેમ કરીને હૃદયનો ભાર હળવો કરવાની સાથે ફરી તેવી પ્રવૃત્તિમાં ન પડાય તેની સાવચેતી રાખવાની છે. તેથી ત્રીજું પદ ‘શુરુ-સમક્ષ એકરાર’ કરવાનું રાખેલું છે. આ વિધિ થઈ રહેતાં આત્માના જે અધ્યવસાયોદ્ધારા અશુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તેને છોડી દેવાનો દૃઢ નિર્ણય કરવાનો છે, તેથી ચોથું પદ ‘આત્મ-વ્યુત્સર્જન’નું રાખેલું છે. આ ‘અતુષ્પદી’ને ધરાળર અનુસરનાર ભાવ-શુદ્ધિ કરીને આત્મ-વિકાસના માર્ગે ઝડપથી આગળ વધી શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ પ્રકારની શુદ્ધિ વિના આત્મહિતના માર્ગમાં આગળ વધવું શક્ય નથી.

(૬) અર્થ-સંકલના

હે પૂજ્ય ! હું સમભાવની સાધના કરવાને ઇચ્છું છું. તે માટે અશુભ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. જ્યાં સુધી હું નિયમને સેવું, ત્યાં સુધી મન, વચન અને કાયાવરે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરીશ નહિ, કે કરાવીશ નહિ. અને હે ભગવંત ! અત્યાર સુધી તે પ્રકારની જે કાંઈ અશુભ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તેમાંથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તે અશુભ પ્રવૃત્તિને હું ખોટી ગણું છું અને તે બાળતનો આપની સમક્ષ સ્પષ્ટ એકરાર કરું

હું. હવે હું અશુભ પ્રવૃત્તિ કરનાર તે કપાયાત્માનો ત્યાગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સામાયિકની ગણના ‘શિક્ષાવ્રત’ અથવા ‘શિક્ષાપદ’માં થાય છે. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મગિદ્દના ૩૯ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે—“સામાયિક-દેશાવકાશિક-પોષધોપવાસાતિથિસંવિભાગાશ્ચત્વારિ શિક્ષાપદાનાતિ” (સૂ. ૧૮) “(૧) સામાયિક, (૨) દેશાવકાશિક, (૩) પોષધોપવાસ અને (૪) અતિથિ-સંવિભાગ; એ ચાર ‘શિક્ષાપદો’ છે.” ‘શિક્ષાપદ’નો અર્થ સાધુ-ધર્મનો અભ્યાસ થાય છે.* ‘શિક્ષા સાધુધર્મામ્યાસ: ।’ એટલે સામાયિક એ બે ઘડીનું—૪૮ મિનિટનું સાધુ-જીવન છે. તે સમય દરમિયાન સાધકે સઘળું વર્તન સાધુની માફક રાખવું જોઈએ. ‘સાધુ’-શબ્દથી અહીં ‘ભાવસાધુ’ સમજવાના છે કે જેઓ નિર્વાણ-સાધક યોગોવડે મોક્ષનું સાધન કરે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમભાવ ધારણ કરે છે. + સામાયિકમાં નિર્વાણ-સાધક મુખ્ય યોગ ચારિત્ર છે, જે સંવરના સિદ્ધાંતોને અનુસરવાથી સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે સંવરની કરણી એ સામાયિકનો સાર છે.

‘સંવર’ એટલે આસ્રવનો નિરોધ. ‘આસ્રવનિરોધ: સંવર:’ (ત. અ. ૯-૧) તે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ છે, તેથી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તેના ભેદો નથી, તો પણ વ્યવહારની

* જુઓ એ સૂત્ર પરની શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિની વૃત્તિ.

+ જુઓ સૂત્ર ૧૬, અંગ ૪ નિવ્વાણસાદ્દ જોગે.

અપેક્ષાએ તેના લેદો પડી શકે છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગ-
શાસ્ત્રમાં તેના બે પ્રકારો નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે :—

“સ પુનર્ભિચંતે દ્વેષા, દ્રવ્ય-ભાવ-વિમેદતઃ ॥

યઃ કર્મપુદ્ગલાદાન-ચ્છેદઃ સ દ્રવ્યસંવરઃ ।

ભવહેતુક્રિયાત્યાગઃ, સ પુનર્ભાવસંવરઃ ॥”

(પ્ર. ૪. શ્લો. ૭૬-૮૦.)

“તેના ‘દ્રવ્ય-સંવર’ અને ‘ભાવ-સંવર’ એમ બે લેદો
છે. તેમાં કર્મપુદ્ગલના ગ્રહણનો છેદ (રોધ), તે ‘દ્રવ્ય-સંવર’
છે અને સંસાર-વૃદ્ધિમાં કારણભૂત ક્રિયાઓનો ત્યાગ એ
‘ભાવ-સંવર’ છે.”

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમાં સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશમાં
ભાવસંવરના પાંચ દ્વારો(લેદો) નીચે મુજબ વર્ણવેલા છે :—

“પંચ સંવરદારા પળ્ળતા; તં જહા—

૧ સમ્મતં, ૨ વિરટ, ૩ અપ્પમાદ, ૪ અકસાયા, ૫ અજોગયા ।”

‘સંવર-દ્વારો’ પાંચ પ્રકારનાં છે, તે આ રીતે :—

૧ “સમ્યક્ત્વ, ૨ વિરતિ, ૩ અપ્રમાદ, ૪ અક્રપાય’ ને
પ અયોગતા.” તેમાં ‘સમ્યક્ત્વ’ એ મિથ્યાત્વના (જોટી
માન્યતાના—જોટા માર્ગના) ત્યાગરૂપ છે; ‘વિરતિ’ એ
હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મેથુન અને પરિગ્રહના ત્યાગરૂપ છે;
‘અપ્રમાદ’ એ આત્મઉપયોગમાં અસાવધાની-અનુત્સાહ કે
બેદરકારીના ત્યાગરૂપ છે; ‘અક્રપાય’ એ ક્રોધ, માન, માયા

અને લોભના ત્યાગરૂપ છે; તથા ‘ અયોગતા ’ એ મન, વચન અને કાયાના સર્વ પ્રકારના યોગના ત્યાગરૂપ છે.

શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રમાં પણ સંવર-દ્વારની સંખ્યા પાંચની ગણાવી છે. જેમકે :—

“ પદમં હોઢ અહિંસા, વિતિયં સચ્ચવયણં તિ પન્નત્તં ।

દત્તમણુનાય સંવરો ય વંભચેરડપરિગ્ગહત્તં ચ ॥ ”

(અ. ૬. ગા. ૨)

“ પ્રથમ ‘ સંવર-દ્વાર ’ અહિંસા છે, બીજું સંવર-દ્વાર સત્ય વચન છે, ત્રીજું સંવર-દ્વાર દત્તાનુજ્ઞાત-ગ્રહણ છે, ચોથું સંવર-દ્વાર પ્રહ્લયર્થ છે અને પાંચમું સંવર-દ્વાર અપરિગ્રહ છે. ” પરંતુ આ લેહો ઉપર્યુક્ત વિરતિના જ પેટા-વિભાગો છે, એટલે લિપ્ત પરંપરાના સૂચક નથી.

વાચક-સુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૬, સૂત્ર ૨)માં ‘ સંવર ’-સંબંધમાં સૂચવ્યું છે કે—“ સ ગુપ્તિ-સમિતિ-ધર્માનુપ્રેક્ષા-પરીપ્રહજય-ચારિત્રૈઃ । ” અર્થાત્ “ તે (સંવર) ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ (શ્રમણ-ધર્મ), અનુપ્રેક્ષા (ભાવના), પરીપ્રહ-જય અને ચારિત્રવડે થાય છે. ”

નવતત્ત્વપ્રકરણમાં ‘ સંવર ’ના આ લેહોની સ્પષ્ટતા નીચે સુજળ કરેલી છે :—

“ સમિદ્ ગુપ્તી પરિસહ, જહ્ધમ્મો ભાવણા ચરિત્તાણિ ।

પણ-તિ-દુવીસ-દસ-ત્રાર-પંચમેણ્હિં સગવન્ના ॥ ”

(ગા. ૨૧)

“ સમિતિ, શુભિ, પરીપહ, યતિધર્મ, ભાવના અને આરિત્ર એ અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દસ, બાર અને પાંચ પ્રકારે છે; જેની કુલ સંખ્યા સત્તાવન થાય છે. ” અર્થાત્ ‘સંવર’નાં લેહો પછી છે. તેમાં ‘સમિતિ’ એ મન, વચન અને કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ છે, જે ઇર્થા-સમિતિ આદિ પાંચ પ્રકારની છે; ‘શુભિ’ એ મન, વચન અને કાયાનો નિગ્રહ છે, જે મનોશુભિ આદિ ત્રણ પ્રકારનો છે;* ‘પરીપહ’ એ સુખ-દુઃખની તિતિક્ષા છે, જે ક્રુધા, તૃપ્તિ આદિ બાવીસ પ્રકારની છે;+ ‘યતિ-ધર્મ’ એ સાધુએ કેળવવાયોગ્ય ખાસ શુભો છે, જે ક્ષમાદિ દસ પ્રકારના છે;+ ‘ભાવના’ એ તત્ત્વ-ચિંતન-સ્વરૂપ છે, જે અનિત્યતા વગેરે બાર પ્રકારની છે; અને ‘આરિત્ર’ એ સાવધન યોગની વિરતિ છે, જે સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનું છે.

... ‘સંવર’નું આ વિવરણ ખૂબ વ્યાપક છે, જે સાધકને કર્તવ્યનો સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાને પૂરતું છે. જે યૌગિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં ‘યમ’ છે, ‘નિયમ’ છે, ‘આસન’ છે, ‘પ્રાણાયામ’ છે, ‘પ્રત્યાહાર’ છે, ‘ધારણા’ છે, ‘ધ્યાન’ છે અને ‘સમાધિ’ પણ છે. ‘અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય’ ને અપરિગ્રહ એ પાંચ ‘યમો’ કહેવાય છે,

* જુઓ સૂત્ર ૨૨૫.

+ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૯ અથવા ભગવતીસૂત્ર શનક ૮, ઉ. ૮ અથવા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૨.

x જુઓ સૂત્ર ૩.

જે સામાયિકરૂપી પ્રથમ પ્રકારના ચારિત્રમાં અંતર્ગત થાય છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન એ પાંચ 'નિયમો' કહેવાય છે, જે બહુધા દસ પ્રકારના યતિધર્મમાં સમાઈ જાય છે. હાથ, પગ વગેરેનું વિશેષ સંસ્થાન એ 'આસન' છે, જે બાહ્ય-તપના કાય-કલેશ અને સંલીનતા નામના વિભાગમાં તથા નિષદ્યાદિ-પરીષદમાં અંતર્ભૂત થાય છે. પ્રાણનો આયામ એટલે નિગ્રહ કરવો, તે 'પ્રાણાયામ' છે; જે મનો-ગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાય-ગુપ્તિદ્વારા સિદ્ધ થાય છે. 'મનો-ગુપ્તિ' એ મન:-પ્રાણનો નિગ્રહ છે, 'વચન-ગુપ્તિ' એ વચન-પ્રાણનો નિગ્રહ છે અને 'કાય-ગુપ્તિ' એ પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપી પાંચ પ્રાણનો નિગ્રહ છે. દસ પૈકીના આઠ પ્રાણનો નિગ્રહ આ રીતે ગુપ્તિદ્વારા થાય છે, જ્યારે અન્ય બેકોમાં પ્રચલિત માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણનો નિગ્રહ કલેશકારી ગણીને કરવામાં આવતો નથી. શબ્દાદિ વિષયોમાંથી શ્રવણાદિ પાંચે ઇંદ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવી તે 'પ્રત્યાહાર' છે, જે દસવિધ યતિધર્મના તપ અને ત્યાગમાં સમાવિષ્ટ છે. તપનો અર્થ જૈન-પરિભાષામાં ખૂણ વિશાળ છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે. આત્મ-સ્વરૂપમાં મનનો પ્રવેશ, તે 'ધારણા' છે, આત્મ-સ્વરૂપમાં મનનું પ્રવાહરૂપે જવું તે 'ધ્યાન' છે; અને આત્મ-સ્વરૂપમાં તદ્દાકાર થવું તે 'સમાધિ' છે. આ ત્રણે વસ્તુ 'કાયોત્સર્ગ' તથા 'ભાવના' દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, કે જેનું વિધાન આભ્યંતર તપના છઠ્ઠા પ્રકારમાં તથા સ્વતંત્ર રીતે કરેલું છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘સંવર’ની આ ક્રિયાઓ વિચાર, વાણી અને વર્તનને સુધારનારી છે, મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી પાશવી વૃત્તિઓને દૂર કરનારી છે અને સમતા, શાંતિ તથા પવિત્રતાના ત્રિચનવડે કાલ્પનિક દુઃખોને દૂર કરીને ‘પ્રશમ-રસ’નો અનુભવ કરાવનારી છે. દુઃખમાં ચિદાનંદધનની મહામોજી માણી શકાય તેવી સર્વ સામગ્રી ‘સંવર’ના ૫૭-સત્તાવન ભેદોમાં રહેલી છે, તેનું યથાર્થ આરાધન એ જ ‘સામાયિક’ છે.

પ્રભુ શ્રીમહાવીરે અહીં કરેલા ‘સામાયિક’ને અંગે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રની ભાષ્ય-કારિકા(ગા. ૧૫, ૧૬)માં જણાવ્યું છે કે :—

“ જન્મ-જરા-મરણાર્તે, જગદશરણમભિસર્માંક્ષ્ય નિઃસારમ્ ।

સ્ફોતમપહાય રાજ્યં, શમાય ધ્રીમાન્ પ્રવમાજ ॥

પ્રતિપદ્યાશુભશમનં, નિઃશ્રેયસ્સાધકં શ્રમણલિપ્તમ્ ।

કૃતસામાયિકકર્મા, વ્રતાનિ વિધિયત્ સમાગેય ॥ ”

“ જન્મ, જરા અને મરણથી પીડાતા જગતને અશરણ અને નિઃસાર જોઈને એ ગેધાવી પુરુષે વિશાળ રાજ્ય-સુખનો ત્યાગ કરીને શાંતિને માટે પ્રયત્નથી અહીં કરી. તે વખતે તેમણે અશુભને શમાવનારો અને કલ્યાણમાર્ગનો સાધક એવો શ્રમણનો વેષ ધારણ કર્યો, તથા સામાયિક-કર્મનો સ્વીકાર કરીને પ્રતોને વિધિ-પુરઃસર સ્વીકાર્યો. ” તાત્પર્ય કે પ્રભુ શ્રી-મહાવીરે સંસારનો ત્યાગ કરીને આત્મ-કલ્યાણ સાધવા માટે જે ક્રિયાનો આશ્રય લીધો હતો. તે ‘સામાયિક’ની ક્રિયા

હતી કે જેની સિદ્ધિ વડે જ તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

‘સામાયિક’ની સિદ્ધિ કરવા માટે કઈ ભૂમિકાએ પહોંચવું આવશ્યક છે?’ તેનો ચતુર્કિંચિત્ ખ્યાલ શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા. ૨૬૭૬, ૨૬૮૦)ની નિમ્ન પંક્તિઓમાં આપવામાં આવ્યો છે:—

“જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા, સંજમે નિયમે તવે ।

તસ્સ સામાઈયં હોઈ, ઇઈ કેવલિ-માસિયં ॥”

“જેનો સમભાવવાળો આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં સારી રીતે આવેલો હોય, તેને ‘સામાયિક’ થાય છે; એમ શ્રીકેવલી ભગવંતનું કથન છે.”

“જો સમો સર્વભૂણસુ, તસેસુ થાવેસુ ય ।

તસ્સ સામાઈયં હોઈ, ઇઈ કેવલિ-માસિયં ॥”

“ત્રસ અને સ્થાવર એવા સર્વ જીવો પ્રત્યે જે રાગ-દ્વેષ-રહિત ચિત્ત-વૃત્તિથી વર્તે છે, તેને ‘સામાયિક’ થાય છે; એમ શ્રીકેવલી ભગવંતનું કથન છે.”

એટલે ‘મૂળગુણ’રૂપ ‘સંયમ,’ ‘ઉત્તરગુણ’રૂપ ‘નિયમ,’ અને શનાદિ ‘તપ’ અને સર્વ જીવો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ-રહિત ચિત્ત-વૃત્તિ એ ‘સામાયિક’ની સિદ્ધિનાં મુખ્ય અંગો છે. અહીં ‘મૂળગુણ’થી મહાવ્રતો અને ‘ઉત્તર-ગુણ’થી સમિતિઓ તથા શુષ્ઠિઓ સમજવાની છે. સતલબ કે ‘મહાવ્રતો, સમિતિઓ, શુષ્ઠિઓ, તપ અને ભાવના’ની પાછળ જે આદર્શ રહેલો છે, તે જ આદર્શ ‘સામાયિક’ની

ક્રિયા કરતી વખતે નજરની સમક્ષ રાખવો જોઈએ.

‘સામાયસુત્ત’ અથવા ‘કરેમિ ભંતે’ સૂત્ર આવી ઓક અપૂર્વ ક્રિયા માટે ચોક્કસ છે, તેથી તે અર્થ-ગંભીર અને પ્રાસાદિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વિનયનો વિકાસ છે, સંકલ્પની શુદ્ધિ છે, હેયનું પ્રત્યાખ્યાન છે, સદ્ગુણની ઉપાસના છે અને જીવન પ્રત્યેની દષ્ટિનું યોગ્ય ઘડતર પણ છે. સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરવામાં આવે, તો આ ગદ્યાં તરવો તેમાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવાયેલાં નજરે પડશે.

સૂત્રના પ્રારંભમાં આવેલાં ‘કરેમિ મંતે’—એ જ પદો શુરુ પ્રત્યેનો અપૂર્વ આદર બતાવે છે; એટલે તેમાં વિનયનો વિકાસ રહેલો છે. ત્યાર પછી રજૂ થતો ‘સામાયસુત્ત’ શબ્દ સમભાવનો આદર્શ રજૂ કરે છે, એટલે તેમાં સંકલ્પની શુદ્ધિ રહેલી છે. ત્યાર પછી ‘સાવજં જોગં પચ્ચક્કામિ’ એ ત્રણ પદો વ્યવસ્થિત થયેલાં છે, જે સાવધ યોગનો ત્યાગ સૂચવે છે; એટલે તેમાં હેયનું પ્રત્યાખ્યાન રહેલું છે. ત્યાર પછી ‘જાવ નિયમં પઞ્જુવાસામિ’ એ પદો આવે છે, જે ત્રણે પદો કાલની મર્યાદાનું અને પ્રતિજ્ઞાનું સૂચન કરે છે. આ પછીનાં નવ પદો દુવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાપ્પ કાણ્ણં, ન કરેમિ ન કારવેમિ—યોગ અને કરણની સ્પષ્ટતા કરવા અંગે ચોક્કસ છે, જે સાવધ યોગના ત્યાગની મૂળ પ્રતિજ્ઞાનાં પોષક છે, એટલે હેયના પ્રત્યાખ્યાનને જ વધારે સ્કુટ કરે છે; અને ત્યાર પછી આવતાં ‘તસ્સ મંતે! પાઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ’—એ સાત પદો ભૂતકાલની અર્થોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં સમાલોચક,

વર્તમાનની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં નિદક અને ભવિષ્યકાલની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં પ્રતિબંધક હોઈને જીવન વ્રત્યેની દૃષ્ટિનું સુયોગ્ય ઘડતર કરનારાં છે. ટુંકમાં 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર એ જીવનમાં ઉચ્ચ ગુણો ખીલવવાનો અપૂર્વ આદર્શ રજૂ કરે છે.

'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર એ 'સામાયિક' નામના પ્રથમ આવશ્યકનું મૂળસૂત્ર છે, તેથી તેના પર નિર્ચુક્તિ, ચૂંણિ, ભાષ્ય અને ટીકાઓ થયેલી છે. આ સાહિત્ય ખૂબ જ વિશાળ અને વિદ્વત્તા-પૂર્ણ હોઈને ખાસ અધ્યયન માગી લે છે. તેમાં ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલું વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય જેની ગાથાઓ ૩૬૦૩ છે, તે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના મુકુટમણિ-સમું હોઈને ખાસ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. તે સિવાય ખીજા અનેક જાણીતા જૈનાચાર્યોએ તેના પર જુદે જુદે સ્થાને વિવેચન કરેલું છે, જે સૂત્રની મહત્તા અને ગંભીરતાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

'કરેમિ ભંતે' સૂત્રનો ચાલુ પાઠ પ્રતિક્રમણસૂત્ર-ચૂંણિમાં જણાય છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

૧૦ સામાયિકપારણ-સુત્તં

[સામાયિકપારણ-સૂત્રમ્]

સામાયિક પારવાનું સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

સામાયિકવચ-જુત્તો, જાવ મણે હોઈ નિયમ-સંજુત્તો ।
છિન્નહ અસુહં કમ્મં, સામાયિક જત્તિયા વારા ॥ ૧ ॥
સામાયિક(અં)મિ ઉ કણ, સમણો હવ સાવઓ હવહ જમ્હા ।
एण कारणेणं, बहुसो सामादअं कुज्जा ॥ ૨ ॥ *

સામાયિક વિધિઈ લીધડં, વિધિઈ પાલિડં, વિધિ કરતાં,
જિ કાં(કો)ઈ અવિધિ હુઓ હુડ, તેહ સવિહં મનિ વચનિ
કોયાઈ કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ +

(દસ મનના, દસ વચનના, ૧૦૨ કાયાના એ બે બ્રહ્મ
દોષમાંથી જે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તે મન, વચન, કાયાએ
કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં) ×

[* ૧. વિ. સં. ૧૩૬૩માં 'પરતરગચ્છીય શ્રીજિન-
પ્રભસૂરિએ રચેલી વિધિપ્રપામાં નિર્દેશ પતરીકે તથા વિ.

સં. ૧૪૧૧માં ખરતરગચ્છીય શ્રીતરુણપ્રભાચાર્યે રચેલા
પડાવશ્યક-ખાલાવબોધમાં ‘ સામાર્થ્ય-પારણ-ગાહા ’ તરીકે
નીચેની ગાથાઓ બેવામાં આવે છે:—

“ મયવં દસણમદો, સુદંસણો થૂલમદ વયરો ય ।
સફલીકય-ગિહ-ચાયા, સાહૂ એવંવિહા હંતિ ॥ ૧ ॥
સાહૂણ વંદણેણં, નાસઈ પાવં અસંકિયા માવા ।
પાસુઅ-દાણે નિજ્જર, અભિગ્ગહો નાણમાર્ણં ॥ ૨ ॥
છઝમત્થો મૂદમણો, કિત્તિયમિત્તં પિ સંભરઈ જીવો ।
જં ચ ન સંભરામિ અહં, મિચ્છા મિ દુક્કહં તસ્સ ॥ ૩ ॥
જં જં મણેણ ચિત્તિયમસુહં વાયાઈ માસિયં કિંચિ ।
અસુહં કાણ કયં, મિચ્છા મિ દુક્કહં તસ્સ ॥ ૪ ॥
સામાઈય-પોસહ-સંઠિયસ્સ જીવસ્સ જાઈ જો કાલો ।
સો સફલો વોધવ્વો, સેસો સંસારફલહેજ્જ ॥ ૫ ॥ ”

૨. વિ. સં. ૧૪૬૮માં રુદ્રપદ્મીયગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ
રચેલા આચારદિનકરમાં (પૃષ્ઠ ૩૧૯ પર) સામાયિક પારવાની
વિધિ દર્શાવતાં નીચે બાણાબ્યા પ્રમાણે ૭ ગાથાઓ દર્શાવી છે—

“ મયવં દંસણમદો, સુદંસણો થૂલમદ વયરો ય ।
સફલીકય-ગિહ-ચાયા, સાહૂ એવંવિહા હંતિ ॥ ૧ ॥
સાહૂણ વંદણેણં નાસઈ પાવં અસંકિયા માવા ।
પાસુ[અ]-દાણે નિજ્જર, અણુગ્ગહો નાણુમા(ણમા)ર્ણં ॥ ૨ ॥
છઝમત્થો મૂદમણો, કિત્તિયમિત્તં પિ સંભરઈ જીવો ।
જં ચ ન સું(સં)ભરામિ અહં, મિચ્છા મે દુક્કહં તસ્સ ॥ ૩ ॥

જં જં મળેણ વદ્ધં, જં જં વાયાઈ માસિયં કિંચિ ।

જં જં કાણં, કયં, મિચ્છા મે દુક્કડં તસ્સ ॥ ૪ ॥

સવ્વે જીવા કમ્મ-વસિ, મહિયલિ જે ય મમંતિ ।

તે મણ સવ્વે લમાવિયા, મજ્ઞ વિ તે ય લમંતિ(તુ) ॥ ૫ ॥

લમિત્ત લમાવિત્ત મહં, લમિત્ત સવ્વહ જીવ-નિક્કાઓ ।

સિદ્ધહ દિન્ન આલોચણ, ન મ્મ(મ)હ વડરુ ન પાઓ ॥ ૬ ॥

સામાયિક-જુત્તો, જાવ મળો હોઈ નિયમ-સંજુતો ।

છિંદઈ અસુહં કમ્મં, સામાયિક જત્તિયા વારા ॥ ૭ ॥

સામાયિક વિધિ લીધડં, વિધિ પારિયડ, વિધિમાંદિ જિ કા(કો)ઈ
અવિધિ આસાતના કી, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ ૧ ॥

૩. વિધિપક્ષ અપરનામ અંચલગચ્છના શ્રીજયકેસરિ-
સૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મહિમાસાગરે [વિ. સં. ૧૪૬૮માં]
રચેલા પડાવશ્યક-વિવરણમાં સામાયિક પારવાની વિધિમાં ૮
ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે, તેમાં સામાયિક-વચ-
જુત્તો ગાથા ત્રીજી છે:—

“જમાસમણ દેઈ. નઉકાર ત્રિણિ ગણીઈ, પછઈ, સામાયિક
કાસિઈ, પાલિઈ, સોહિઈ, તીરિઈ, કીરતિઈ, આરાધિઈ, વિધિ
કીધઈ, વિધિ પાલિઈ, વિધિ કરતાં જિ કેા અવિધિ આસાતના
હુઈ હુઈ, તેહં સવિહું મનિ, વચનિ, કાયાં કરી મિચ્છા મિ
દુક્કડં ॥

“જં જં મળેણ વદ્ધં, જં જં વાયાઈ માસિયં પાવં ।

કાણં વિ દુટ્ઠ કયં, મિચ્છા મે દુક્કડં તસ્સ ॥ ૧ ॥

છઉમત્યો મૂઢમણો, કિત્તી(ત્તિ)યમિત્તં પિ સંભરઈ જીવો ।
 જં ચ ન સંભરામિ અહં, મિચ્છા મે દુક્કડં તસ્સ ॥ ૨ ॥
 સામાઈયવય-જુત્તો, જાવ મણે હોઈ નિયમ-સંજુત્તો ।
 છિંદઈ અસુહં કમ્મં, સામાઈય જત્તિયાં વારા ॥ ૩ ॥
 સામાઈય-પોસહ-સંઠિયસ્સ, જીવસ્સ જાઈ જો કાલો ।
 સો સફલો વોધવ્વો, સેસો પુણ જાણ વિફલ ત્તિ ॥ ૪ ॥
 સાગરચંદો કામો ચંદવિઝં(વર્હિ)સો સુદંસણો ધન્નો ।
 જેસિં પોસહપડિમા, ન ખંહિયં(યા) જીવિદં(યં)તે વિ ॥ ૫ ॥
 સવ્વે જીવા કમ્મ-વસિ, ચડદહ રજ્જ મમંતિ ।
 તે સવિ મંઈં યમાવિયા, મજ્ઞ વિ તેં ઉ યમંતુ ॥ ૬ ॥
 યમિય યમાવિય મંઈં, યમિય છવ્વિહ-જીવ-નિકાય ।
 સિદ્ધહં દિન્નં આલોયણં, મજ્ઞ [ન]વિ વહર ન પાડ ॥ ૭ ॥
 દિવસે દિવસે લક્ખં, દેઈ સુવન્નસ્સ ખંહિયં ઇગો ।
 ઇયરો પુણ સામાઈયં, કરેઈ ન પહુપ્પે તસ્સ ॥ ૮ ॥

ગાથા સુગમાર્થ(ર્થા) ॥

इति श्रीविधिपक्ष सुश्रावकसामाचारी समायात(ता) ।”

૪. વિ. સં. ૧૫૦૧માં તપાગચ્છના શ્રીહિમહંસગણિએ
 રચેલા ષડાવશ્યક-ખાલાવખોધમાં (પોથી ૭ પૃ. ૬૬ ઉપર)
 સામાયિક પારવાની ગાથાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે :—

“ હવે પ્રસંગિઈ સામાયિક પારવાની ગાહા વષાણુઈ
 છઈ—

સામાયવય-જુત્તો, જાવ મળે હોઈ નિયમ-સંજુતો ।

છિન્નઈ અસુહં કમ્મં, સામાઈઅ જત્તિયા વારા ॥ ૧ ॥

સામાઈયમ્મિ ડ કણ.....કુજ્ઞા ॥ ૨ ॥

સામાઈઅ-પોસહ-સંઠિઅસ્સ જીવસ્સ જાઈ જો કાલો ।

સો સફલો વોધવ્વો, સેસો સંસારફલ-હેહ(ઝ) ॥ ૩ ॥

સામાયિક વિધિઈ લીધડં.....”

૫. ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથી જે સં. ૧૬૭૮માં લખાયેલી છે, તેના પૃ. ૧૦અ ઉપર આ ગાથાઓ નીચેના ક્રમે લખાયેલી છે:—

“ સામાઈવયજુત્તો ॥ ૧ ॥

સામાઈયમ્મિ ડ કણ ॥ ૨ ॥

સામાઈક વિધિઈ લીધડં

સામાઈઅ-પોસહ-સંઠિઅસ્સ ॥ ૩ ॥ ”

૬. ક્રમાંક ૨૬ વાળી પોથીના પત્ર ૧૪માં ઉપર આ ગાથાઓ નીચેના ક્રમે આપી છે:—

“ ‘ સામાઈઅ-વય-જુત્તો ’ ૧.

‘ સામાઈઅમ્મિ ડ કણ ’ ૨.

સામાઈઅ-પોસહ-સંઠિઅસ્સ જીવસ્સ જાઈ જો કાલો ।

સો સફલો વોધવ્વો, સેસો સંસારફલ-હેહ(ઝ) ॥ ૩ ॥

દુટ્ઠમથો મૂદમણો, કિત્તિઅમિત્તં પિ સંમરે જીવો ।

જં કિંચિ ન સંભરામિ, મિચ્છા મિ દુકકંડં તસ્સ ॥ ૪ ॥ ”

ત્યાર પછી નીચેના પાઠ આપવામાં આવ્યો છે:—

“સામાયક વિધિ લીધું, વિધિ પાર્યું, જિ કાંઈ અવિધિ હુઓ હુઈ; તે સવિહુ મને વચને કાયાઈ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ છ ॥”

૭. ક્રમાંક ૩૦વાળી પોથીમાં ‘સામાયવય-જુત્તો’ અને ‘સામાયંમિ ડ કણ’ એ બે ગાથાઓ આપી છે. ત્યાર પછી ‘સામાયિક વિધિ લિધં, વિધં પાલિં, વિધિ કરતાં જે કોઈ અવિધિ’ હુઈ હોઈ, તે સવિહં મને વચને કાયાઈ કરી મિચ્છા મી દુક્કડં । દસ મનના, દસ વચનના, ત્રાર કાયાના, ત્રીસ દોષમાંહે જે કોઈ દોષ લાગો હોઈ, તે સવિહં મને વચને કાયાઈ કરી તસ્સ મિચ્છા મી દુક્કડં ॥’ પાઠ આપેલો છે.

+ આ પાઠ ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથી ઉપરથી લીધેલો છે.

x આ પાઠ ઝોગણીસમી સદ્દીની પોથીઓ સિવાય લાગ્યે જ નોવામાં આવે છે. બે કે સામાયિકના ૩૨ દોષ-સંબંધી સ્વાધ્યાય અને કુલકે સોળમી સદ્દીમાં પણ રચાયેલાં જણાય છે.]

(૨) સંસ્કૃત છાયા

સામાયિકવ્રત-યુક્તઃ, યાવત્ મનસિ ભવતિ નિયમ-સંયુક્તઃ ।

છિન્નત્તિ અશુભં કર્મ, સામાયિકં યાવતઃ વારાન્ ॥ ૧ ॥

સામાયિકે તુ કૃતે, શ્રમણઃ ઇવ શ્રાવકઃ ભવતિ યસ્માત્ ।

એતેન કારણેન, વહુશઃ સામાયિકં કુર્યાત્ ॥ ૨ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

સામાયિકવ્રતથી યુક્ત, જ્યાં સુધી મનમાં હોય નિયમ-સંયુક્ત; છેદે છે અશુભ કર્મ, સામાયિક જેટલી વાર. ૧.

સામાયિક તો કર્યે છેતે, શ્રમણ જેવો શ્રાવક થાય છે જેથી; એ કારણ વડે, બહુ વાર સામાયિક કરવું ઘટે. ૨.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સામાયવચ-જુતો—સામાયિકવ્રત-યુક્ત:—સામાયિકવ્રતથી યુક્ત.

‘વ્રતં’ શબ્દનો અર્થ ત્યાગ, પ્રત્યાખ્યાન કે નિવૃત્તિ થાય છે. તે માટે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“હિંસા-અનૃત-સ્તેયાગ્રહ-પરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્” (અ. ૭. સૂ. ૧). “હિંસા, અનૃત, ચોરી, અગ્રહ અને પરિગ્રહ; તેમાંથી વિરત થવું, વિરામ પામવો, તે ‘વ્રત’ છે.” સામાયિકમાં સાવધાયેગનો ત્યાગ હોવાથી તેનો સમાવેશ પણ ‘વ્રત’માં જ થાય છે. શ્રાવકનાં “બાર વ્રતો”માં તે નવમું છે અને ‘બાર શિક્ષાવ્રતો’માં પહેલું છે.

જાવ-યાવત્—જ્યાં સુધી.

મણે-મનસિ—મનમાં.

હોઈ-ભવતિ—હોય છે.

નિયમ-સંજુતો—નિયમ-સંયુક્ત:—નિયમથી યુક્ત, નિયમથી જોડાયેલો, નિયમવાળો, નિયમધારી.

સામાયિક એ પ્રત્યાખ્યાન કે વિરતિની દૃષ્ટિએ વ્રત છે. તેમ છતાં તે આણુવ્રતોની પુષ્ટિને માટે યોગ્યથેલું હોઈને ‘ઉત્તરગુણ’ કે ‘નિયમ’ પણ કહેવાય છે. અથવા સાવધ-યોગને અમુક કાલ-મર્યાદા સુધી છોડવાની જે પ્રતિજ્ઞા, તે પણ ‘નિયમ’ જ છે અને તેથી તેવા ‘નિયમ’થી જે કોઈ સંયુક્ત એટલે જોડાયેલો હોય, તેને ‘નિયમ-સંયુક્ત’ કે નિયમવાળો કહેવાય છે.

છિન્નઈ-છિનત્તિ—છેદે છે, કાપે છે.

છિનત્તિ એ છિદ્—છેદવું, ભેદવું, કાણું પાડવું કે નાશ કરવો એવા અર્થવાળા ધાતુનું ત્રીજા પુરુષનું એકવચન છે.

અસુહં-અશુભમ્—અશુભ પાપવાળા.

કર્મ્મ-કર્મ—કર્મને.

રાગ-દ્વેષની વિકાશ વડે પુહ્ગલોની જે વર્ગાણાઓ આત્માવડે ગ્રહણ થાય છે અને જે ‘રુપૃષ્ઠ’ (અડકીને), ‘ગદ્ધ’ (જોડાઈને), ‘નિધત્ત’ (વધારે જોડાઈને) કે ‘નિકાચિત’ (તાદાત્મ્યભાવ પામીને) રીતે આત્મ-પ્રદેશો સાથે જોડાય છે, તે ‘કર્મ’ કહેવાય છે. અહીં ફક્તની દૃષ્ટિએ તેના ‘શુભ’ અને ‘અશુભ’ એવા બે જ વર્ગો પાડેલા છે, પરંતુ પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ તેના આઠ વિભાગો પડે છે; જે અનુક્રમે “(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) નામ, (૬) આયુ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય” કર્મ તરીકે ઓળખાય છે.

સામાદય-સામાયિકમ્—સાંમાયિક.

જત્તિયા-યાંવતઃ—જેટલી.

જત્તિય એ વિશેષણ છે, તેનો અર્થ જેટલી ધાય છે
(પા. સ. મ. પૃ. ૪૩૩).

વારા-વારાન્—વાર.

વારા એ 'વાર' શબ્દનું બહુવચન છે; તેનો અર્થ વાર,
વખત કે ફેરો ધાય છે.

સામાદઅગ્નિ-સામાયિકે—સામાયિકમાં.

આ પદનો સંબંધ 'કણ' સાથે છે.

ઉ-તુ—જ.

અહીં 'તુ' શબ્દ નિશ્ચય જણાવવાને અર્થે વપરાયેલો
છે. 'તુ-શબ્દ એવકાર્થઃ' (આ. મ. ટી. ગા. ૮૦૧) 'તુ-
શબ્દ એવકાર અર્થે વપરાયેલો છે.' તેનો ભાવ ગુજરાતી
ભાષામાં " જ " વડે દર્શાવાય છે.

કણ-કૃતે—કર્થે છતે, કરતાં, કરવાથી.

'કૃતે સત્તિ' (આ. ટી. મ. ગા. ૮૦૧).

સમગાં-શ્રમણઃ—સમણ, શ્રમણ, સાધુ.

(વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ત્રીજું.)

ફવ-ફવ—જેવો.

આ પદ ઉપમા, સાદૃશ્ય કે ઉત્પ્રેક્ષા દર્શાવનારું અવ્યય છે. અહીં તે ઉપમા કે સાદૃશ્યના અર્થમાં વપરાયેલું છે.

સાવઓ-શ્રાવકઃ—શ્રાવક, ગૃહસ્થ.

શ્રુ-(શૃણોતિ)—સાંભળવું એ ધાતુ પરથી આ શબ્દ બનેલો છે, જેનો અર્થ ‘સાંભળનાર’ થાય છે. શ્રીસ્થાનાંગ-સૂત્રની અભયદેવસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં તેનો અર્થ—“શૃણોતિ જિનવચનમિતિ શ્રાવકઃ” “જે જિન-વચનને સાંભળે, તે ‘શ્રાવક’” એ રીતે ઘટાવવામાં આવ્યો છે. અન્ય પૂર્વાચાર્યોએ “શૃણોતિ સાધુસમીપે સાધુ-સામાચારીમિતિ શ્રાવકઃ” “જે સાધુ-સમીપે જઈને સાધુ-સામાચારી—સાધુ-જીવનને લગતા આચારોનું શ્રવણ કરે છે, તે ‘શ્રાવક’” એવો અર્થ પણ ઘટાવ્યો છે.

હવઈ-ભવતિ—થાય છે.

જગ્હા-યસ્માત્—જેથી, જે કારણથી.

एएण-एतेन—એ.

कारणेणं-कारणेन—કારણથી, કારણવડે.

बहुसो-बहुशः—બહુ વાર, વારંવાર, ઘણી વાર.

सामाङ्गं-सामायिकम्—સામાયિક.

कुञ्जा-कुर्यात्—કરે. કરવું જોઈએ.

विधि—નિયત ક્રમ. નક્કી કરેલી પદ્ધતિ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સામાયિકપારણસૂત્રમ્—સામાયિકને પારવાનું સૂત્ર.

‘પારવું’ એટલે પાર ઉતારવું, વિધિસર પૂર્ણ કરવું. આ સૂત્રનો ઉપયોગ સામાયિકની ક્રિયાને વિધિસર પૂર્ણ કરવામાં થાય છે, તેથી તેને ‘સામાયિકપારણસૂત્રમ્’ કહ્યું છે. વળી તેનો પ્રારંભ ‘સામાયિકવય-જુત્તો’ શબ્દથી થતો હોઈને એ નામે પણ ઓળખાય છે.

સામાયિકવય-જુત્તો—સામાયિકવ્રતથી યુક્ત.

સામાયિકવ્રતને ‘વિધિ-પુરઃસર ગ્રહણ કરીને, તેનું’ યથા-શક્તિ આરાધન કરનાર સામાયિકવ્રતથી યુક્ત કહેવાય છે.

જાવ—જ્યાં સુધી.

મળે હોઈ નિયમ-સંજુત્તો—મનમાં નિયમથી યુક્ત હોય છે.

સામાયિકનો કરનાર સાવધયોગના ત્યાગરૂપી નિયમમાં ત્રણ પ્રકારે જોડાયેલો હોય છે: (૧) મનથી, (૨) વચનથી અને (૩) કાયાથી. તેમાં મનનું જોડાણ અતિમહત્વનું છે, કારણ કે તે ભાવોનું વાહન (Medium of emotions) છે; અને ભાવો તો નિરંતર અંતરમાંથી-આંતરિક સ્રષ્ટિમાંથી ઊઠ્યા જ કરે છે. મતલબ કે તેનું ક્ષેત્ર અતિ વિશાળ અને અપરિમિત છે. તેથી જ્યાં સુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારના ધ્યાનથી બંદ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે વિવિધ ભાવોમાં રચ્યા જ કરે છે.

જૈનશાસ્ત્રકારોએ આ ભાવોના ત્રણ વિભાગો પાડેલા છે: “(૧) અપ્રશસ્ત, (૨) પ્રશસ્ત અને (૩) વિશુદ્ધ.” તેમાં “ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ(પ્રીતિ), અરતિ (અપ્રીતિ), લય, શોક, જુગુપ્સા(ઘૃણા) અને વેદ(મૈથુના-લિલાપ)” એ ‘અપ્રશસ્ત ભાવો’ છે, જ્યારે “મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ અને કારુણ્યભાવ” એ ‘પ્રશસ્ત ભાવો’ છે; અને સંપૂર્ણ “મધ્યસ્થભાવ કે સમભાવ” એ ‘વિશુદ્ધ ભાવ’ છે. તે ‘પ્રશમ-રસ,’ ‘શાંત-રસ’ કે ‘સુધા-રસ’ પણ કહેવાય છે.

આ ભાવો પૈકી ‘અપ્રશસ્ત ભાવો’ને મન ઝીલે નહિ, તો તે ‘સામાયિક’ના ‘નિયમ’થી યુક્ત ગણાય. એટલે જ મનમાં નિયમ-સંયુક્ત હોવાનો અર્થ મનને ‘અપ્રશસ્ત ભાવ’ના ત્યાગરૂપ ‘નિયમ’માં રાખવાનો છે.

छिन्नं असुहं कर्म—અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે.

તત્ત્વથી કર્મમાત્ર અશુભ છે, કારણ કે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થવામાં તે અંતરાયભૂત છે, તો પણ વ્યવહારથી પાપાસ્રવને જ ‘અશુભ કર્મ’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેનો વિપાક અતિકટુ હોય છે; અને તેના ઉદયને લીધે સત્સંગ કે સારાં સાધનોની પ્રાપ્તિ જલદી થતી નથી. આવાં ‘અશુભ કર્મો’ સામાયિકના સમય દરમિયાન ઉત્પન્ન થતી ભાવ-શુદ્ધિવડે નાશ પામે છે. ‘ભાવ-શુદ્ધિ’ એ એક પ્રકારનું ‘આસ્થાંતર તપ’ છે, જે નિર્જરારૂપ છે; તેથી તેના વડે કર્મનો નાશ કરી શકાય છે.

સામાયિક જતિયા વારા—જેટલી વાર સામાયિક.

સામાયિકમિ ઉ કણ—સામાયિક જ કથે છે.

સમણો ફવ સાવઓ હવડ—શ્રાવક શ્રમણના જેવો થાય છે.

જમ્હા—જેથી.

પણ કારણે—એ કારણથી.

વહુસો સામાયિક કુજા—સામાયિક ઘણી વાર કરવું જોઈએ.

ખત્રીસ દોપ—સામાયિકના સમય દરમિયાન તજવા યોગ્ય ૩૨ જાણતો.

સામાયિકની યોજના મન, વચન અને કાયાની દ્વિપિત પ્રવૃત્તિઓને છોડવા માટે છે. તેવી દ્વિપિત પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપક ખ્યાલ ખત્રીસ દોપોની નીચેની યાદી પરથી આવે છે:—

મનના દસ દોપો.

(૧) અવિવેક દોપ—સામાયિકના સમય દરમિયાન આત્મ-હિત સિવાય અન્ય વિચારો કરવા તે ‘અવિવેક દોપ’ છે.

(૨) યશઃકીર્તિ દોપ—લોકો વાહવાહ જોલે એવી ઇચ્છાથી સામાયિક કરવું તે ‘યશઃકીર્તિ દોપ’ છે.

(૩) લાભ-વાંછા દોપ—સામાયિકદ્વારા કેઈ પણ વસ્તુના ધન-લાભની ઇચ્છા રાખવી તે ‘લાભ-વાંછા દોપ’ છે.

(૪) ગર્વ દોષ—અન્ય લોકો કરતાં હું સારું સામાયિક કરું છું અને તેથી હું બધા કરતાં અડિયાતો છું, એવો વિચાર કરવો તે ‘ગર્વ દોષ’ છે.

(૫) લય દોષ—‘હું સામાયિક નહિ કરું તો અન્ય લોકો શું કહશે?’ એવા લયથી સામાયિક કરવું તે ‘લય દોષ’ છે.

(૬) નિદાન દોષ—સામાયિક કરીને તેના ફલ તરીકે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર-પરિવાર કે અધિકારાદિની ઇચ્છા કરવી તે ‘નિદાન દોષ’ છે.

(૭) સંશય દોષ—સામાયિકનું ફલ મળશે કે કેમ? એવો વિચાર કરવો તે ‘સંશય દોષ’ છે.

(૮) રોષ દોષ—કોઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોષમાં ને રોષમાં સામાયિક કરવા બેસી જવું તે ‘રોષ દોષ’ છે.

(૯) અવિનય દોષ—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તેના ધારક સાધુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને વિનય વગર સામાયિક કરવું તે ‘અવિનય દોષ’ છે.

(૧૦) અબહુમાન દોષ—લક્ષિતલાવ, બહુમાન અને ઉમંગ સિવાય સામાયિક કરવું તે ‘અબહુમાન દોષ’ છે.

વચનના દસ દોષો.

(૧૧) કુવચન દોષ—કડવું, અપ્રિય કે અસંત્ય વચન બોલવું, તે ‘કુવચન દોષ’ છે.

(૧૨) સહસ્રાકાર દોષ—વગર-વિચાર્યે એકાએક વચન કહેવું તે 'સહસ્રાકાર દોષ' છે.

(૧૩) સ્વચ્છંદ દોષ—શાસ્ત્રની દરકાર રાખ્યા વિના કોઈ પણ વચન બોલવું તે 'સ્વચ્છંદ દોષ' છે.

(૧૪) સંક્ષેપ દોષ—સામાયિક લેતી વખતે તેની વિધિના પાઠ તથા સ્વાધ્યાય દરમિયાન અન્ય કોઈ સૂત્ર-સિદ્ધાંતના પાઠ ટૂંકાણુમાં બોલી જવા તે 'સંક્ષેપ દોષ' છે; મતલબ કે તે સ્કુટ અને સ્પષ્ટાક્ષરે બોલવા બોધ્યો.

(૧૫) કલહ દોષ—સામાયિક દરમિયાન કોઈની સાથે કલહકારી વચન બોલવું તે 'કલહ દોષ' છે.

(૧૬) વિકથા દોષ—સામાયિક દરમિયાન સ્ત્રીનાં રૂપ-લાવણ્ય-સંબંધી, ખાન-પાનના સ્વાદ-સંબંધી, લોકાચાર-સંબંધી કે કોઈની શોભા ચા સૌન્દર્ય-સંબંધી વાતચીત કરવી તે 'વિકથા દોષ' છે. [ચાર પ્રકારની વિકથા માટે બુચ્ચો—શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ રચેલી શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકા, અધ્યયન ત્રીણું.]

(૧૭) હાસ્ય દોષ—સામાયિકમાં કોઈની હાંત્રી કરવી કે હસવું એ 'હાસ્ય દોષ' છે.

(૧૮) અશુદ્ધ દોષ—સામાયિકના સૂત્ર-પાઠમાં કાનો, માત્રા કે ગીઠું ન્યૂનાધિક બોલવાં અથવા હ્રસ્વનો દીર્ઘ ને દીર્ઘનો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર કરવો, અથવા તો સંયુક્તાક્ષરોને તોડીને બોલવા અને છટા અક્ષરોને સંયુક્ત બોલવા તે 'અશુદ્ધ દોષ' છે.

(૧૯) નિરપેક્ષ દોષ—અંપેક્ષા-રહિત વચન બોલવું એટલે કે નિશ્ચયકારી ભાષાનો ઉપયોગ કરવો તે ‘નિરપેક્ષ દોષ’ છે. ‘આ કાર્ય હું જરૂર કરીશ,’ ‘તમારું કામ થશે જ,’ વગેરે વાક્ય-પ્રયોગો નિરપેક્ષ છે; જ્યારે ‘આ કાર્ય માટે હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ,’ ‘તમારું કામ થવાનો સંભવ છે’ વગેરે વાક્ય-પ્રયોગો સાપેક્ષ છે. આ બીજી ભાષામાં બુદ્ધિ પડવાનો સંભવ રહેતો નથી.

(૨૦) મુણ્ણુમુણ્ણુ દોષ—સામાયિકના સમય દરમિયાન ગણગણ્યા કરવું અથવા સૂત્ર-પાઠમાં ગરબડ ગોટા વાળવા તે ‘મુણ્ણુમુણ્ણુ દોષ’ છે.

કાયાના બાર દોષો.

(૨૧) અયોગ્યાસન દોષ—સામાયિકમાં પગ પર પગ ચડાવીને બેસવું તે ‘અયોગ્યાસન દોષ’ છે.

(૨૨) અસ્થિરાસન દોષ—ડગમગતા આસને અથવા જ્યાંથી ઉઠવું પડે તેવા આસને બેસીને સામાયિક કરવું, તે ‘અસ્થિરાસન દોષ’ છે.

(૨૩) ચલદષ્ટિ દોષ—સામાયિકમાં બેઠા છતાં ચારે બાજુ નજર ફેરવ્યા કરવી તે ‘ચલદષ્ટિ દોષ’ છે.

(૨૪) સાવધક્રિયા દોષ—સામાયિકમાં બેઠા છતાં કોઈપણ ઘર-કામની કે વેપાર-વણજને લગતી વાતનો સંજ્ઞાથી ધંધારો કરવો તે ‘સાવધક્રિયા દોષ’ છે.

(૨૫) આલંબન દોષ—સામાયિક વળતે કોઈ લીંત કે થાંભલાનું આલંબન લઈને બેસવું તે ‘આલંબન દોષ’ છે.

(૨૬) આકુચન-પ્રસારણ દોષ—સામાયિક ચાલુ છતાં હાથ-પગને લાંબા-ટૂંકા કરવા તે ‘આકુચન-પ્રસારણ દોષ’ છે.

(૨૭) આલસ દોષ—સામાયિકના સમયમાં આલસ મરડવું તે ‘આલસ દોષ’ છે.

(૨૮) મોટન દોષ—સામાયિકના સમય દરમિયાન હાથ-પગની આંગળીના ટાચકા ફેડવા—ટચાકા વગાડવા [શરીર મરડવું] તે ‘મોટન દોષ’ છે.

(૨૯) મલ દોષ—સામાયિક વળતે શરીરનો મેલ ઉતારવો તે ‘મલ દોષ’ છે.

(૩૦) વિમાસણ દોષ—સામાયિકના સમયમાં એલીની માફક બેસી રહેવું તે ‘વિમાસણ દોષ’ છે.

(૩૧) નિદ્રા દોષ—સામાયિકમાં બેઠવું તે ‘નિદ્રા દોષ’ છે.

(૩૨) વસ્ત્ર-સંકોચન દોષ—સામાયિકમાં ટાઢ વગેરેના કારણથી [કે વિના-કારણે] વસ્ત્રને સંકોચવાં તે ‘વસ્ત્ર-સંકોચન દોષ’ છે. *

* આ સંબંધમાં વિક્રમની ૧૯મી સદીના કવિ પં. શ્રીચીરવિજયજીએ રચેલી સંગ્રામ નીચે મુજબ છે:—

(૬) અર્થ-સંકલના

સામાયિક-વ્રતધારી જ્યાં સુધી અને જેટલી વાર મનમાં નિયમ રાખીને સામાયિક કરે છે ત્યાં સુધી અને તેટલી વાર

[ચોપાઈ]

શુભ-ગુરુ-ચરણે નામી શીશ, સામાયિકના દોષ યત્રીસ,
કહીશું ત્યાં મનના દસ દોષ, દુશ્મન દેખી ધરતો રોપ. ૧

સામાયિક અવિવેકે કરે, અર્થ-વિચાર ન હોડે ધરે;
મન ઉદ્વેગે ધર્યે યશ ધણો, ન કરે વિનય વડેરા તણો. ૨

ભય આણે ચિંતે વ્યાપાર, ક્ષણ-સંશય નિયાણાં સાર;
હવે વચનના દોષ નિવાર, કુવચન બોલે કરે દુઃકાર. ૩

‘લે કુંચી, જા, ધર ઉઘાડ,’ મુખ લવરી કરતો વઢવાડ;
‘આવો’ ‘જાવો’ બોલે ગાળ, મોહ કરી હુલારાવે બાળ. ૪

કરે વિકથા ને હાસ્ય અપાર, એ દસ દોષ વચનના વાર;
કાયા-કેરાં દૂષણ બાર, ચપલાસન જોવે દિશિ ચાર. ૫

સાવધ કામ કરે સંઘાત, આળસ મોડે જાંચે હાથ;
પગ લાંબે બેસે અવિનીત, ઝોઢીંગણુ લે થાંભો ભીંત. ૬

મેલ ઉતારે ખણજ ખણાય, પગ ઉપર ચડાવે પાય;
અતિ ઉઘાડું મેલે અંગ, હાંકી વળે ત્યમ અંગ ઉપાંગ. ૭

નિદ્રાએ રસ ફલ નિર્ગમે, કરહા કંટકતરુએ ભમે;
એ યત્રીસે દોષ નિવાર, સામાયિક કરજો નર નાર. ૮

સમતા-ધ્યાન-ઘટા ઊજળી, કેસરી ચોર હુવો કેવળી;
શ્રીશુભ વીર-વચન પામતી, સ્વર્ગે ગઈ મુલસા રેવતી. ૯

તે અંશુલ કર્મનો નાશ કરે છે. ૧.

સામાયિક જ કર્યે છતે શ્રાવક શ્રમણ(સાધુ) જેવો થાય છે; તેથી તેણે સામાયિક વારંવાર કરવું જોઈએ. ૨.

આ સામાયિક મેં વિધિ-પૂર્વક ગ્રહણ કર્યું છે અને વિધિ-પૂર્વક પૂર્ણ કર્યું છે. તે જાને પ્રકારની ક્રિયામાં જો કોઈ પણ અવિધિ કે ભૂલ સરતચૂકથી થઈ ગઈ હોય તો તે સંજાધી મારું પાપ નિષ્ફલ થાઓ. વળી આ સામાયિકના સમય દરમિયાન દસ મનના, દસ વચનના અને બાર કાયાના એમ કુલ બત્રીસ દોષોમાંથી જો કોઈ પણ દોષનું સેવન સરતચૂકથી થઈ ગયું હોય, તો તે સંજાધી મારું પાપ નિષ્ફલ થાઓ.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

‘સામાયિકમાં વ્યતીત થયેલો કાલ સફલ છે અને બાકીનો બધો કાલ સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે.’ * એટલે ‘સામાયિક’ની ક્રિયા જીવનભર થાય તેવો આદર્શ રાખવો જોઈએ. જો તેમ ન બને તો દેશવિરતિ-ચારિત્રનો સ્વીકાર કરીને હંમેશાં બને તેટલો વખત ‘સામાયિક’માં ખસાર કરવો જોઈએ. તે પણ

* “સામાય-પોસદ્-સંઠિયસ્સ જીવસ જાઈ જો કાલો ।

સો સફલો બોધવ્વો, સેસો સંસારફલ-દેહ ॥”

“જીવનો જે સમય સામાયિક અને પૌપધમાં રહેતાં વ્યતીત થાય છે, તે સફલ છે અને બાકીનો બધો સમય સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે.”

ન બને તો પ્રતિદિન અમુક ‘સામાયિક’ કરવાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, અને તે પણ ન બને તો છેવટે પર્વદિવસે તો જરૂર ‘સામાયિક’ કરવું જોઈએ.

‘સામાયિક’ની ક્રિયાનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ મન શાંત અને સ્વસ્થ થતું જાય છે; તથા તેની એકાગ્રતા, મનન-શક્તિ અને ધારણા-શક્તિ ખીલતી જાય છે. જો કે માનસિક શક્તિઓની ખીલવણી એ ‘સામાયિક’નું મુખ્ય ધ્યેય નથી, તો પણ તે એક પ્રબલ સાધન છે અને તેનો ઉપયોગ વૃત્તિઓ પર કાળૂ રાખવામાં સફલ રીતે થઈ શકે છે, તેથી તેનો નિર્દેશ અહીં કરેલો છે. વળી ‘સામાયિક’નો અભ્યાસ આગળ વધતાં ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ જેવા મહાન ગુણો સારી રીતે વિકાસ પામતા હોઈને ‘સામાયિક’ કરનારનો રસ ‘સામાયિક’ની ક્રિયામાં દિન-પ્રતિદિન ઉત્કૃષ્ટ બનતો જાય છે અને પછી તો તેને છોડવાનું જરા પણ દિલ થતું નથી. આવી સ્થિતિ અભ્યુદયની શુભ નિશાની છે.

‘સામાયિક’ એ ચારિત્રનો સાર હોઈને મોક્ષ-માર્ગનો મંગલ દરવાજો છે, તેથી તેની તુલના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થથી થઈ શકતી નથી. તેમ છતાં કલ્પના-પ્રિય મનને સંતોષ આપવા માટે જ્ઞાની પુરુષોએ તેનું માહાત્મ્ય જુદી જુદી રીતે જણાવ્યું છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે :—

“દિવસે દિવસે લક્ષ્મં, દેઝ સુવન્નસ્સ ધંડિયં ઇગો ।

ઇગો પુણ સામાઙ્ગ્યં, કરેઝ ન પહુપ્પે તસ્સ ॥”

“ એક માણસ પ્રતિદિન લાખ ખાંડી સોનાનું દાન દે અને બીજો માણસ પ્રતિદિન એક સામાયિક કરે તો સામાયિકવાળો એકી જાય. મતલબ કે મુવણુંનું દાન દેનારે ‘સામાયિક’ કરનારની ખરેખરી કરી શકતો નથી. ”

વળી અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે :—

“ તિગ્વતવં તત્રમાણો, જં ન વિ નિદ્વવ્ઙ્ઙ જમ્મ-કોડીહિ ।

તં સમભાવિઅ-ચિત્તો, લવેઙ્ઙ કમ્મં લણદ્દેણ ॥ ”

“ કોટા જન્મ સુધી તીવ્ર તપ કરતાં પણ જીવ જં કર્મોને ખપાવી શકતો નથી, તે કર્મને સમભાવથી યુક્ત આત્મા અર્ધા ક્ષણમાં ખપાવે છે. મતલબ કે ‘સામાયિક’ એ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ છે. ”

આવી ઉત્કૃષ્ટ મંગલકારી ક્રિયાને છોડવાનું મન કેને થાય ? તેમ છતાં પ્રતિજ્ઞાનો સમય પૂરે થતાં તેને વિધિસર પૂરી કરવી એ કર્ત્તવ્ય ગણાય છે, તેથી તે પ્રસંગે કરીને પણ ‘સામાયિક’ કરવાની ભાવના જાગૃત થાય તેટલા માટે પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે ‘સામાયિક’ કરનાર ત્યાં સુધી અને જેટલી વાર મનવડે કરીને નિયમ-સંયુક્ત હોય છે અર્થાત્ ભાવથી ‘સામાયિકધારી’ હોય છે, ત્યાં સુધી અને તેટલી વાર અશુભ કર્મને છેદે છે. આનો પરમાર્થ એ છે કે ‘સામાયિક’ કરનારે ‘સામાયિક’ના કાલ દરમિયાન પોતાના મનની અઘળી વૃત્તિઓને દાખૂમાં રાખીને સમભાવ તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ અને તેમ થાય તો જ આત્માને વળગેલાં તમામ અશુભ કર્મો ખરી પડે.

વળી, ‘સામાયિક’ કરનારની સ્થિતિ આ વખતે શ્રમણ (સાધુ) જેવી હોય છે, કારણ કે તેણે સાવધયોગનું પ્રત્યા-
ખ્યાન છ-કોટિથી કરેલું છે અને બાકીની ત્રણ-કોટિ માટે તેના અંતરની ભાવના છે. એટલે ‘સામાયિક’ ને કે તે સમય-પૂરતું પૂર્ણ થાય છે, તોપણ તેણે ફરી ફરીને કરવાની ભાવના અંતરમાં રાખવી જોઈએ. વળી એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે ‘સામાયિક’ લેવાનો વિધિ અને પાસવાનો વિધિ પણ દોષ-રહિત થાય અને ‘સામાયિક’ના કાલ-દરમિયાન અવિવેકાદિ ઉર દોષોનું સેવન ભૂલે-ચૂકે પણ ન થાય.

(૮) આચાર-સ્થાન

આ સૂત્રની પ્રથમ ગાથા આચારદિનકરમાં તથા મહિમા-સાગર ઉપાધ્યાયે રચેલા પઠાવશ્યક-વિવરણમાં નજરે પડે છે તથા બીજી ગાથા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી-કૃત ‘આવશ્યકસૂત્ર-નિયુક્તિ’માં નજરે પડે છે. તેનો ગાથા-ક્રમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ રચેલી ટીકામાં ૮૦૧નો જણાવ્યો છે.

ત્યાર પછી પરિશિષ્ટ તરીકે બોલાતો ગુજરાતી પાઠ આચારદિનકરમાં, શ્રીહિમહંસગણિએ રચેલા પઠાવશ્યક-બોલાવબોધમાં તથા ત્યાર પછીની પોથીઓમાં નજરે પડે છે.

સૂત્રની ગાથાઓ આર્ષ પ્રાકૃતમાં છે, જ્યારે બીજો ભાગ જૂની ગુજરાતીનો છે.

११ जगचिंतामणि-सुत्तं

[प्रभात-चैत्यवन्दनम्]

‘जगचिंतामणि’ चैत्यवन्दन

इच्छाकरेण संदिसह भगवं ! चेह्यवन्दनं करोमि । इच्छं ।

(१) भूलपाठः

[शैलाष्टं]

जग-चिंतामणि ! जगह^१नाह ! जग-गुरु ! जग-रक्षण !,
जग-बंधव ! जग-सत्यवाह ! जग-भाव-विभक्षण ! ।
अट्टावय-संठविभ-रुव ! कम्मट्टु-विणासण !,
चउवीस^२ वि जिणवर ! जयंतु^३ अप्पडिहय-सासण !^४ ॥ १ ॥

[वस्तुष्टं]

कम्मभूमिहिं कम्मभूमिहिं^५ पढमसंघयाणि,
उकोसय^६ सत्तरिसय,^७ जिणवराण विहरंत लब्भइ;
नवकोडिहिं केवलीण, कोडिसहस्स नव साट्टु गम्मइ ।
संपइ जिणवर चीस, मुणि विट्ठुं(हिं) कोडिहिं वरणाणि,^८
समणह कोडि-सहस्स दुइ^९ शुणिअइ^{१०} निच विहाणि ॥ २ ॥

[વસ્તુછંદ]

જયડ સામિય ! જયડ નામિય !^{૧૧} રિસહ ! સત્તુંજિ,^{૧૨}
 ડજિંતિ પદુ-નેમિજિણ ! જયડ વીર !^{૧૩} સચ્ચડર-મંડણ ! ;
 મરુઅચ્છહિં^{૧૪} સુણિસુવ્વય ! મહુરિ પાસ ! દુહ-દુરિઅ-સંડણ ! ।

વર વિદેહિ તિત્થયરા ચિહં દિમિ વિદિસિ જિ કે વિ,
 તીઆણાગય-સંપદય^{૧૫} વંદડં જિણ સવ્વે વિ^{૧૬} ॥ ૩ ॥

[ગાથા]

સત્તાણવડ-સહસ્તા, લક્ષ્ણ છપ્પન્ન અટ્ટકોડીઓ ।
 વત્તીસ-સય વાસીયાડં, તિઅલોણ ચેડણ વંદે ॥ ૪ ॥

પન્નરસ-કોડિ-સયાડં, કોડી વાયાલ લક્ષ અડવન્ના ।
 છત્તીસ સહસ્ત અસીડં, સાસય-વિંવાડં પળમામિ^{૧૭} ॥ ૫ ॥

[પાદનોંધ—ઐત્યવંદન કરનારે આમાંના પ્રથમ વાક્યદ્વારા
 શુરુનો આદેશ માગવાનો હોય છે. તે આદેશ મળતાં, અથવા
 મળેલો માનીને ‘ હૃચ્છં ’ પદ-દ્વારા તેનો સ્વીકાર સૂચવવાનો હોય
 છે. આ આદેશ-વાક્યમાં સંસ્કૃત ‘ મગવન્ ! ’ પદ કેટલેક સ્થળે
 કેટલાક સમયથી વપરાય છે, પરંતુ અહીં પ્રાકૃતમાં ‘ મગવં ! ’
 સંબોધન ઉચિત છે તથા ‘ કરેમિ ’ ક્રિયાપદને બદલે ‘ કરડં ’
 અથવા ‘ કરું ’ એવું ભાષાનું રૂપ પાછળની કેટલીક પોથીઓમાં
 જોવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાકૃતભાષાની દૃષ્ટિએ ‘ કરેમિ ’ પાઠ
 યોગ્ય જણાય છે.

+ અ ક્રમાંક ૩વાળી પોથીમાં માત્ર 'જ' કિચિ 'નો જ ઉલ્લેખ છે કે જેને અન્ય પોથીઓમાં છઠ્ઠી ગાથા ગણેલી છે.

આ ક્રમાંક ૪વાળી પોથીમાં માત્ર પહેલી અને 'જ' કિચિ 'વાળી ગાથા જ નજરે પડે છે.

ઇ ક્રમાંક ૨, ૫ અને ૬વાળી પોથીઓમાં આ સૂત્રની બીજી, પહેલી અને છઠ્ઠી ગાથા 'નમસ્કાર' નામના સૂત્ર તરીકે ક્રમબદ્ધ આવેલી છે, જેનો ઉલ્લેખ ક્રમાંક ૨-વાળી પોથીમાં શ્રીતરુણપ્રભસૂરિએ પત્ર ૪૮ ઉપર કરેલો છે.

ઈ ક્રમાંક ૧૨, ૧૬વાળી પોથીઓમાં ૪થી તથા ૫મી ગાથાઓ નજરે પડતી નથી.

ઉ ક્રમાંક ૧૧, ૧૬, ૨૩, ૨૫વાળી પોથીઓમાં તથા ઓગણીસમી સદીમાં લખાયેલી પોથીઓમાં ૬ ગાથા-વાળો પાઠ મળે છે.

૧. આ સ્થળે 'જગ-નાહ' પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં—ક્રમાંક ૪, ૫, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૬, ૨૩, ૨૫ વગેરેમાં 'જગહ-નાહ' એવો પાઠ જોવાય છે, આ પાઠ છંદ તથા માત્રામેળની નજરે પણ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

૨. આ સ્થળે 'ચરત્રીસં પિ' એવો પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં—ક્રમાંક ૪, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૬, ૨૩

વગેરેમાં 'ચઢવીસ વિ' પાઠ જોવામાં આવે છે, જે છંદના માત્રા-મેળની દૃષ્ટિએ પણ અધિક યોગ્ય છે.

૩. આ સ્થળે કેટલીક પોથીઓમાં 'જયંતિ' અને 'જયંત' એવા પાઠો જોવામાં આવે છે, પરંતુ જિનવરોના સંબોધનની સાથે 'જયંતુ' ક્રિયાપદ વિશેષ બંધાયેલું હોવાથી તથા પ્રાચીન પોથીઓમાં તેવો પાઠ મળી આવતો હોવાથી તે પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે.

૪. આ પ્રથમ પદ અરતરગચ્છનાં અને વિધિપક્ષનાં પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં જોવામાં આવતું નથી. જો કે શ્રીતરુણ-પ્રભાચાર્યે નિર્દિષ્ટ કરેલા 'કર્મભૂમિ-નમસ્કાર'ની બીજી ગાથા તરીકે તે પ્રાચીન પોથીઓમાં જોઈ શકાય છે. પોથી ૬ જે અંચલગચ્છની છે, તેમાં પણ ૩ પદવાળું 'નમસ્કારસૂત્ર' આપેલું છે કે જેમાં આ ગાથા નજરે પડે છે.

૫. કેટલીક પોથીઓમાં 'કમ્મભૂમિહિ' એક જ વાર લખેલું જણાય છે, પણ છંદની દૃષ્ટિએ તે બરાબર નથી એટલે નકલ કરવામાં સ્ખલના થઈ હોય તેમ સંભવે છે.

૬. અહીં કેટલીક પોથીઓમાં 'ઉક્કોસડ,' 'ઉક્કોસઈ' એવા પાઠો પણ જોવામાં આવે છે.

૭. કેટલીક પોથીઓમાં ક્રમાંક ૫, ૬, ૧૬, ૨૩ વગેરેમાં 'સત્તરિસડ' પાઠ નજરે પડે છે.

૮. કેટલીક પોથીઓમાં 'દુ-કોહિ વરનાણ' એવો પાઠ

પણ જોવામાં આવે છે, તો કેટલીક પોથીઓમાં ‘વિહું કોઢિહિં
વરનાળ’ પાઠ જણાય છે, પરંતુ વસ્તુછંદના અનુપ્રાસનો
ખ્યાલ કરતાં અહીં આ પાઠ સ્વીકારેલો છે.

૯. ‘સહસ્સ દુઝ’ પાઠાંતર.

૧૦. કેટલીક પોથીઓમાં ‘શુણિજિમ’ એવો પાઠ પણ
મળે છે.

૧૧. ‘સામી’ ‘સામીય’ પાઠાંતર.

૧૨. ‘સિત્તાજિ’ ‘સેત્તાજિ’ પાઠાંતર.

૧૩. ‘સચ્ચરિ-મંડળ’ પાઠાંતર.

૧૪. ‘મરુઅચ્છિહિં’ પાઠાંતર.

૧૫. ‘સંપદ’ ‘સંપય’ પાઠાંતર.

૧૬. પૂના-ભાંડારકર આરિય-ન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની
પ્રતિ નં. ૭૪૮^{૧૨૭૦-૧૨}_{૧૮૮૭-૮૧}માં આ પદ્ય પાઠાંતર સાથે નીચે
જણાવ્યા પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:—

“જયઝ સામિઝ રિસહુ સેત્ત(તું)જિ,
ઝર્જિત પહુ-નેમિજિણુ, જયઝ વીરુ મોહેર-મંડળુ;
મરવઢિ મુણિસુન્વંઝ, મહુર પાસુ દુહ-દંઢ-પંઢળુ ।

અવર વિદેહ વિ તિત્ય ય સુવ(રુ ચ)હુ દિસિ વિદિસિ જિ કે વિ
તિ(તી)ય અણાગય સંપયદ વંદિઝ જિણ સન્વે વિ ॥ ૧ ॥”

૧૭. અહીં ઉપર દર્શાવેલી ચોથી ગાથાનું ઉત્તરાધ અને
પાંચમી ગાથા અરતરગચ્છનાં પ્રતિક્રમણસૂત્રોમાં સહજ

દેશકારવાળા પાઠાંતર આથે આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે :—

“ ચડસહ-ઢાવાસિ(સી)યા, તિહુકે ચેડે વંદે ॥
વંદે નવકોડિ-સળ, પળવીસં કોડિ લક્ષ તેવના ।
અઢાવીસ સહસ્તા, ચડસયં અઢાસિયા પડિમા ॥ ”

તપાગચ્છની સામાચારી પ્રમાણે લખાયેલી ક્રમાંક ૧૧-
વાળી પોથીમાં પાંચમી ગાથા નીચે મુજબ છે :—

“ પનરસ કોડી સયાઈ, દુચત્તકોડી અડવન્ન લક્ષ્યા ય ।
છત્તીસ સહસ અસીઆઈ, તિહુઅળ-વિંવાઈ પળમામિ ॥ ૧ ॥ ”]

(૨) સંસ્કૃત ઢાયા

જગચ્ચિન્તામણય : ! જગતાં નાથા : ! જગદ્ગુરવ : ! જગદૂક્ષ્ણા : !
જગદ્વન્ધવ : ! જગત્-સાર્થવાહા : ! જગદ્ભાવ-વિચક્ષ્ણા : ! ।
અષ્ટાપદ-સંસ્થાપિત-રૂપા : ! કર્માષ્ટક-વિનાશના : !
ચતુર્વિંશતિર્ અપિ જિનવરા : ! જયન્તુ અપ્રતિહત-શાસના : ! ॥ ૧ ॥

કર્મભૂમિપુ કર્મભૂમિપુ પ્રથમસંહનનિનામ્,
ઉત્કૃષ્ટત : સત્તતિશતં જિનવરાણાં વિહરતાં લભ્યતે;
નવકોટય : કેવલિનાં કોટિ સહસ્રાણિ નવ સાધ્રવ : ગમ્યન્તે ।
સમ્પ્રતિ જિનવરા : વિંશતિ : , મુનય : દ્વે કોટી વરજ્ઞાનિન : ,
શ્રમણાનાં કોટિસહસ્રદ્વિકં સ્તૂયતે નિલયં વિમાતે ॥ ૨ ॥

જયતુ સ્વામિન્ ! જયતુ સ્વામિન્ ! ઋપભ ! શત્રુઞ્જયે,
ઉજ્જયન્તે પ્રમુનેમિજિન ! જયતુ વીર ! સત્યપુર-મળ્ડન !
મૃગુકચ્છે મુનિસુવ્રત ! મથુરાયાં પાર્શ્વ ! દુઃખ-દુરિત-ખળ્ડન ! ।

અપરે વિદેહે તીર્થકરાઃ ચતસ્રષુ દિક્ષુ ત્રિદિક્ષુ યે કેડપિ,
અતીતાનાગત-સામ્પ્રતિકાન્ વન્દે જિનાન્ સર્વાનપિ ॥ ૩ ॥

સત્તનવર્તિ સહસ્રાણિ લક્ષાણિ પદ્મપચ્ચાશતમ્ અષ્ટકોટીઃ ।
દ્વાત્રિંશત્શતં દ્વયશીર્તિ ત્રૈલોક્યે ચૈત્યાનિ વન્દે ॥ ૪ ॥

પચ્ચદશકોટિશત્તાનિ કોટીઃ દ્વિચત્વારિંશતં લક્ષાણિ અષ્ટપચ્ચાશતમ્ ।
પદ્મત્રિંશતં સહસ્રાણિ અશીર્તિ શાશ્વત-વિમ્બાનિ પ્રણમામિ ॥ ૫ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જગન્નિતામણિ ! જગના નાથ ! જગન્ગુરુ ! જગ-રક્ષક !,
જગન્પાંધવ ! જગ-સાર્થવાહ ! જગ-ભાવ-વિચક્ષણ !;
અષ્ટાપદ-સંસ્થાપિત-રૂપ ! કર્મ-આઠ-વિનાશક !,
ચોવીસે પણ જિનવરો ! જય પામો અપ્રતિહત-શાસન !. ૧.
કર્મભૂમિમાં કર્મભૂમિમાં પ્રથમ-સંઘચણુવાળા,
ઉત્કૃષ્ટા એકસો ને સિત્તેર જિનવરો વિચરતા પમાય છે,
નવકોટિ દેવદ્રીની કોડ સહસ્ર નવ સાધુ જળાય છે;
હાલમાં જિનવરો વીસ, મુનિઓ એ કોડ વરજ્ઞાની (કિવલજ્ઞાની),
સામાન્ય સાધુઓ કોટિ સહસ્ર એ સ્તંભીઓ નિત્ય વહાણે. ૨.
જય પામો ! સ્વામી જય પામો ! ઋપભ ! શત્રુજયે,
ઉત્તરજયે (ગિરનારે) પ્રભુ નેમિ-જિન !,
જય પામો વીર ! સત્યપુર-મંડન !,
જરુચમાં મુનિમુવત ! મથુરામાં પાર્શ્વ ! દુઃખ-હરિત-ખંડન !;
અવર વિદેહમાં (રહેલા) તીર્થકરો (તથા)
આરે દિશા વિદિશામાં જે કોઈ,

અતીત અનાગત સંપ્રતિ, વંદું જિન સર્વને ય. ૩.
 સત્તાણું હલ્લર, લાખ છખ્ખન આઠ કોટિ;
 બત્રીસસો ને ખ્યાશી, ત્રણ લોકમાં ચૈત્યોને વંદું. ૪.
 પંદર કોટિશત, કોટિ જેંતાળીસ લાખ અકાવન;
 છત્રીસ હલ્લર ને એંશી, શાશ્વત-ળિળોને પ્રણમું. ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જગ-ચિંતામણિ !—જગચિંતામણય !—જગતમાં ચિંતામણિ-
 રત્ન-સમાન !

જિજ્ઞવરના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલું આ પદ સંબોધનનું
 બહુવચન છે; તે જગ અને ચિંતામણિ એ બે પદોથી બનેલું છે.
 તેમાં ‘જગત’નો અર્થ જગત્, દુનિયા, વિશ્વ, લોક, સંસાર
 કે પ્રાણી-સમૂહ થાય છે અને ચિંતામણિનો અર્થ ચિંતનમોત્રથી
 ઇષ્ટ ફલને આપનારું એક જાતનું રત્ન થાય છે. અહીં
 શ્રીજિનેશ્વર દેવોને ચિંતામણિરત્ન-સમાન કહેવાનું કારણ એ
 છે કે જેમના હૃદયમાં તે વિરાજમાન હોય છે, એટલે કે જેમનાં
 હૃદય તેમના પ્રત્યેની ભક્તિથી ભરપૂર હોય છે. તેઓ પુણ્યાનુ-
 બાંધી પુણ્ય બાંધે છે અને તેના લીધે તેમનાં સઘળાં મનો-વાંછિત
 કાર્યો પૂર્ણ થાય છે; તથા પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જગહ નાહ !—જગન્નાથા !—જગતના નાથ, જગતના
 સ્વામી.

નાહ—નાથ, સ્વામી, ધણી, રક્ષણ કરનાર, આશ્રય
 આપનાર કે યોગ-ક્ષેમ કરનાર (ન મળેલી વસ્તુ મળે, તે
 ‘યોગ’ કહેવાય છે અને મળેલી વસ્તુનું રક્ષણ થાય, તે

‘ક્ષેમ’ કહેવાય છે.). શ્રીજિનેશ્વરદેવો સાચા અર્થમાં જગતના નાથ છે, કારણ કે જે જીવો, હજી ધર્મ-માર્ગમાં જોડાયેલા નથી, તેમને તેઓ ધર્મ-માર્ગમાં જોડે છે અને જેઓ ધર્મ-માર્ગમાં જોડાયેલા છે, તેમનું તેઓ ઉપદેશ આદિ દ્વારા રક્ષણ કરે છે.

‘નાથ’—શબ્દની હૃદયગમ અર્થાં માટે જુઓ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું મહાનિર્ણયીય નામનું ૨૦મું અધ્યયન.

જગ-ગુરુ!—જગદ્-ગુરવઃ!—સમસ્ત જગતના ગુરુ! જગતને આત્મ-હિતનો ઉપદેશ કરનારા!

‘ગુરુ’—શબ્દનો સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૨૦મું.

શ્રીજિનેશ્વરદેવ સકલ જીવોને ઉદેશી સર્વ કોઈનું કલ્યાણ થાય એવો એકસંરખો હિતોપદેશ કરે છે, એટલે તેઓને ‘જગ-ગુરુ’—‘જગદ્-ગુરુ’ જેવા વાસ્તવિક વિશેષણથી સંબોધન કરવામાં આવે છે.

જગ-રક્ષણ!—જગદ્-રક્ષણાં!—હો જગતના રક્ષક! જગતનું રક્ષણ કરનારા!

હિંસા અને પ્રતિહિંસા વડે જગતનો—જગતની શાંતિનો નાશ થાય છે, ત્યારે અહિંસા અને અભયદાન વડે જગતનું જગત-શાંતિનું રક્ષણ થાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવો પોતાની અતિશયવાળી વાણીમાં અહિંસા અને અભયદાનની પ્રચંડ ઉદ્-

ઘોષણા કરતા હોવાથી તેઓ જગદ્-રક્ષક કહેવાય છે અથવા તો જગતના જીવોને તેઓ કર્મ-બંધનમાંથી છોડાવે છે, એટલે પણ તેઓ જગદ્-રક્ષક તરીકે સંબોધાય છે.

જગ-વન્ધવ !— જગદ્-વન્ધવ !—જગતના બંધુ ! જગતના હિતૈષી !

‘વન્ધુ’—એટલે બાન્ધવ. તે બન્ધુશબ્દને સ્વાર્થમાં અણુ-પ્રત્યય લાગવાથી બને છે. તેનો અર્થ ભાઈ, નિકટવર્તી સ્વજન, પિતરાઈ કે સગાં-વહાલાં થાય છે. તેથી સામાન્ય રીતે જે કોઈ હિતૈષી હોય તેને માટે પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના પરમહિતૈષી છે, કારણ કે તેઓ કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના પરમહિતનું રહસ્ય પ્રકાશે છે અને તેથી જગતના જીવોનું કલ્યાણ થાય છે.

જગ-સત્યવાહ !—જગત્-સાર્થવાહ !—જગતના સાર્થવાહ ! જગતના નેતા. જગતને ઇષ્ઠ સ્થળે (મોક્ષે) પહોંચાડનાર !

‘સાર્થ’—એટલે ઇષ્ઠ સ્થળે પહોંચવા ઇચ્છતો મુસાફરોનો સમૂહ કે કાફલો; તેને વહન કરનાર, તેની સર્વ પ્રકારે સાર-સંભાળ કરનાર જે અગ્રણી, આગેવાન કે નાયક હોય, તે ‘સાર્થવાહ’ કહેવાય છે. મતલબ કે જે સાર્થ-નાયક સાર્થને યોગ્ય રસ્તે લઈ જાય છે, ઇષ્ઠ સ્થળે પહોંચાડે છે, તે ‘સાર્થવાહ’ કહેવાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના જીવોને પોતાના સમર્થ નેતૃત્વ નીચે ધારેલા સ્થળે એટલે કે મોક્ષપુરીએ લઈ જાય છે, તેથી તેઓ જગ-સત્યવાહ કહેવાય છે.

જગ-ભાવ-વિઅકલ્પણ !—જગદ્-ભાવ-વિચક્ષણા !—જગતના સર્વ ભાવોને જાણવામાં તથા પ્રકાશવામાં નિપુણ ! ‘ભાવ’ શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે. જેમ કે ‘અસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, પદાર્થ, પર્યાય, ઇરાદો, વૃત્તિ, લાગણી, તાત્પર્ય, અભિપ્રાય, ચેષ્ટા, અભિનય, હેતુ, પ્રીતિ, આસ્થા, કિંમત, દર, સ્થિતિ, સ્વરૂપ, વગેરે. તેમાંથી ‘પદાર્થ’ અને ‘પર્યાય’ અર્થો અહીં ઉપયુક્ત છે. ‘પદાર્થ’ એટલે દ્રવ્ય. ‘પર્યાય’ એટલે પદાર્થની નિરંતર પલટાતી અવસ્થા. સમય, શક્તિ વગેરેની અપેક્ષાએ તે અનંત પ્રકારની હોય છે.

... શ્રીજિનેશ્વરદેવ સર્વજ્ઞ હોવાથી જગતના તમામ પદાર્થોના સર્વ ભાવો-પર્યાયો ધરાવતો જાણે છે અને યોગ્યની આગળ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તેઓ ‘જગ-ભાવ-વિઅકલ્પણ’ કહેવાય છે.

‘અઘ્રાપદ-સંઠાપિત-રૂપ !—અઘ્રાપદ-સંસ્થાપિત-રૂપા : !—અઘ્રાપદ પર્વત ઉપર જેમની પ્રતિમાઓ સ્થાપન થયેલી છે તેવા !.

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પોતાનો મોક્ષ-કાલ નજીક આવેલો જાણીને દસહજાર મુનિવરો સાથે અઘ્રાપદ પર્વત ઉપર ગયા હતા અને ત્યાં ચતુર્દશભક્ત એટલે છ ઉપવાસની તપશ્ચર્યા-પૂર્વક પાદપોષગમન અનશન કરીને નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ રથે દેવોએ રતનના ત્રણ સ્તૂપ કર્યા હતા. *

‘અષ્ટાપદ’ પર્વત ‘કૈલાસ’ હોવાનો અભિપ્રાય કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિતામણિના ચોથા ભૂમિકાંડમાં કર્યો છે :—

‘રજતાદિસ્તુ કૈલાસોઽષ્ટાપદઃ સ્ફટિકાચલઃ ॥ ૯૪ ॥’

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અષ્ટાપદગિરિ-કલ્પમાં તે જ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરેલું છે. ‘તીસે અ ઉત્તરદિસામાઈ વારસજોઅણેસું અટ્ટાવંઓ નામ કૈલાસાપરામિહાણો રમ્મો નગવરો અટ્ટજોઅણુચ્છો’ * તે(અર્થોદ્યા નગરી)ની ઉત્તરદિશાએ ધાર્યોજન દૂર અષ્ટાપદ નામનો રમ્ય પર્વતરાજ આવેલો છે, જેની ઊંચાઈ બાઠ યોજન છે અને જેનું અપરનામ કૈલાસ છે; આ જ અભિપ્રાયનું વિશેષ સમર્થન ન્યાયાલોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીએ જૈનતત્વાદર્શના ઉત્તરાર્ધમાં કરેલું છે. તેના એકાદશ પરિચ્છેદમાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે કે—

‘‘શ્રીઋષભદેવજીકા કૈલાસપર્વતકે ઉપર નિર્વાણ હુઆ.....
.....જબ ભરતને કૈલાસપર્વતકે ઉપર સિંહનિષઘા નામા મંદિર
વ્રનાયા, उसमें आगे होनेवाले तेईस तीर्थंकरोंकी और श्रीऋषभ-
देवजीकी अर्थात् चौबीस प्रतिमाकी स्थापना करी । और दंडरत्नसे
पर्वतको ऐसा छाँला कि जिस पर कोई पुरुष पगोंसे न चढ़ सके ।
उसमें आठ पद(पगथिये) रक्खे । इसी वास्ते कौलासपर्वतका दूसरा
नाम ‘अष्टापद’ कहते हैं । तबसे ही कौलास महादेवका पर्वत

કંહલાયા । મહાદેવ અર્થાત્ બડે દેવ, સો ઋપમદેવ । તિસકા સ્થાન
કૈલાસપર્વત જાનના (પૃ. ૪૦૯-૧૦). ”

હાલની ભૂગોળ પ્રમાણે કૈલાસપર્વત હિમાલયના તિબેટ
દેશમાં માનસરોવરની ઉત્તરે ૨૫ માઈલ પર આવેલો છે,
જેને ત્યાંના લોકો કંગરીપો (Kangri Poehé) કહે છે.
આ પર્વતનું શિખર ખારે માસ ખંરફથી ઘવાયેલું રહે છે;
એટલે તે રજતાદ્રિ કે સ્ફટિકાયલનું નામ સાર્થક કરે છે.
ત્યાંનું હવા-માન-ઘણું જ ઠંડું અને તોફાની હોવાથી તેના
પર આરોહણ કરવું એ ઘણું જ કઠિન ગણાય છે. આજ
સુધીમાં અનેક સાહસિક પ્રવાંસીઓએ તેના પર અમુક
ઊંચાઈ સુધી આરોહણ કર્યું છે અને તે સંબંધી બને તેટલી
પ્રામાણિક હકીકત મેળવવાની કોશિષ કરેલી છે. જૈનશાસ્ત્રીમાં
એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે જે ચરમ-શરીરી હોય અર્થાત્ તે જ
ભવમાં મોક્ષે જનાર હોય, તે જ તેની યાત્રા કરી શકે છે. તે
માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ષૂઢદ્વૃત્તિમાં શ્રીશાન્ત્યાચાર્યે કહ્યું
છે કે—‘ચરમ-સંસારો સાહુ આરુહદ્ નગવરં, ન અન્નો તિ’ (ઉ.સૂ.
અ. ૧૦) અર્થાત્ જે સાધુ ચરમ-શરીરી હોય તે જ નગવર
એટલે અષ્ટાપદ-પર્વત પર ચડી શકે છે, અન્ય નહિ. આ
ખાંણતનો ઉલ્લેખ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષ-
ચરિત્રના દસમાં પર્વના નવમા સર્ગમાં આ પ્રમાણે કરેલો
છે :—

‘યોઽષ્ટાપદે જિનાન્ નત્વા, વસેદ્ રાત્રિં સ સિચ્યતિ ।’ જે
અષ્ટાપદ-પર્વત પર રહેલી જિન-પ્રતિમાઓને વંદન કરીને ત્યાં

એક રાત્રિ ગાળે છે, તે સિદ્ધ થાય છે, શ્રીગૌતમસ્વામીએ આરણ્યલખિધવડે આ તીર્થની યાત્રા કરીને તથા ત્યાં એક રાત્રિ પસાર કરીને પોતાના ‘ચરમ-શરીરીપણા’ની ખાતરી કરી હતી-એવો વૃદ્ધવાદ છે.

શ્રીવસુદેવહિંડીના ૨૧મા લંલકમાં ‘અષ્ટાપદ’ સંબંધી બે ઉલ્લેખો આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પર્વત વૈતાલ્ય પર્વત સાથે જોડાયેલો છે અને ભંચાઈમાં આઠ યોજન ઊંચો છે, તથા તેની તળેટીમાં નિચડી નામની નદી વહે છે.

‘અષ્ટાપદ’ પર્વત કોસલદેશની સીમા પર કે તેની નજીક આવેલો હોવો જોઈએ, તેમ જંબૂદ્વીપપ્રસન્નિના નીચેના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે:—

“દસર્હિં રાયવરસહસ્સેર્હિં સદ્ધિ સંપરિવુડે વિણીઅં રાયહાર્ણિ મજ્ઝંમજ્ઞેણ ણિગ્ગચ્છઈ, [ણિગ્ગચ્છિ]ત્તા મજ્ઝદેસે સુહંસુહેણ વિહરઈ, [વિહરિ]ત્તા જેણેવ અઢ્ઢાવયપવ્વતે તેણેવ ઉવાગચ્છઈ” ।

ભરત ચક્રવર્તીનો આ અધિકાર છે. ભરત ચક્રવર્તી દસ-હજાર રાજાઓથી પરિવૃત્ત થઈને વિનીતા નામની રાજધાનીની મધ્યમાંથી નીકળીને મધ્યદેશમાં-કોશલદેશની મધ્યમાં (મધ્યદેશે—કોશલદેશસ્ય મધ્યે ટી૦) વિચરે છે અને ત્યાંથી જ્યાં ‘અષ્ટાપદ’ પર્વત આવેલો છે, ત્યાં જાય છે.

વળી સગરચક્રવર્તીના જહ્નુકુમાર આદિ સાઠ હજાર પુત્રો, એ પર્વતની આસપાસ ખાઈ ખોદાવીને તેમાં ગંગાનદીનું જલ લઈ જાય છે અને તેમ કરતાં મરણ પામે છે તથા પાછળથી

સંગરચંકવર્તીનો પૌત્ર ભગીરથ ત્યાં જઈને ગંગાનદીને દંડ વડે આક્રમે છે અને તેથી તે (ગંગાનદી) કુરુદેશના મધ્યભાગથી, હસ્તિનાપુરની દક્ષિણથી, કૌશલદેશની પશ્ચિમથી, પ્રયાગની ઉત્તરમાં, કાશીની દક્ષિણમાં અને અંગ તથા મગધ-દેશની ઉત્તર તરફ થઈને પૂર્વસાગરમાં ભળી જાય છે, જ્યાં તે ગંગા-સાગર તરીકે ઓળખાય છે અને ભગીરથના નામ પરથી તેનું નામ ભાગીરથી પડે છે. તે આખી વાત 'અષ્ટાપદ'ને ગંગાનદીના મૂળ સાથે સંબંધ હોય તેમ જણાવે છે. પૂર્વકાલે કૌશલદેશનો વિસ્તાર મોટો હતો અને તેની ઉત્તર-સરહદ હિમગિરિ સુધી વિસ્તરેલી હતી. એટલે આ સ્થળ હિમાલયમાં જ કોઈક સ્થળે આવેલું હશે તેમ જણાય છે.

.. કમ્મઢ્ઠ-વિનાસણ !—કર્માટ્ઠકાવેનાશના : !— આઠ કર્મનો નાશ કરનારા !

કર્મની પ્રકૃતિ આઠ જાતની છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના ૩૩મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

“ અઢ્ઠ કમ્માઈ વોચ્છામિ, આણુપુર્વિ જહક્કમં ।

જેહિં વદ્ધો અયં જીવો, સંસારે પરિવત્તઈ ॥

નાણાવરણં ચેવ, દંસણાવરણં તહા ।

વેયણિજ્ઞં તહા મોહં, આતકમ્મં તહેવ ય ॥

નામકમ્મં ચ ગોયં ચ, અંતરાયં તહેવ ય ।

એવમેયાઈ કમ્માઈ, અઢ્ઠેવ ડ સમાસઓ ॥ ”

“ જેના બંધાવાથી જીવ આ સંસારમાં પરિવ્રમણ કરે છે,

તે આઠ પ્રકારનાં કર્મોને હું યથાક્રમે કહીશ; તે નીચે મુજબ :—

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.”

ચત્વીસ—ચતુર્વિંશતિ :— ચોવીસ.

વિ—અપિ—પણ.

જિનવર !— જિનવરા : !— હે જિનવરો ! હે જિનેન્દ્રો !

જયંતુ— જયન્તુ— જય પામેા.

અપ્પહિહય—સાસણ !— અપ્રતિહત—શાસના : !— અખંડિત શાસનવાળા ! અખાધિત ઉપદેશ કરનારા !

અપ્રતિહત છે શાસન જેમનું, તે અપ્રતિહત—શાસન કહેવાય. તેમાં ‘અપ્રતિહત’નો અર્થ અરુણક્લિત, અખંડિત, અખાધિત અવિસંવાદી કે વિરોધ-રહિત થાય છે અને ‘શાસન’નો અર્થ આજ્ઞા, પ્રવચન કે ઉપદેશ થાય છે. એટલે ‘અપ્રતિહત-શાસન’નો અર્થ અખાધિત ઉપદેશ કરનાર ઘટે છે.

કમ્મભૂમિહિં—કર્મભૂમિષુ—કર્મભૂમિઓમાં.

જે ભૂમિમાં કૃષિ, વાણિજ્ય, તપ, સંયમ અને અનુષ્ઠાન આદિ કર્મો પ્રધાન હોય, તે ‘કર્મભૂમિ’ કહેવાય છે; અથવા તેા મોક્ષ-માર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા તીર્થંકરો

ત્યાં પેદા થાય છે, તે ‘કર્મભૂમિ’ કહેવાય-છે. તેનો પરિગ્રય શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૦મા શતકના ૮મા ઉદ્દેશમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે :—

[પ્ર૦] “કંઈ ણં મંતે ! કમ્મભૂમીઓ પન્નતાઓ ?

[૩૦] ગોયમાં ! પન્નરસ કમ્મભૂમીઓ પન્નતાઓ, તં જહા—
પંચ મરહાઈ, પંચ ઇરવયાઈ, પંચ મહાવિદેહાઈ.”

“(પ્ર૦) હે ભગવન્ ! ‘કર્મભૂમિઓ’ કેટલી કહી છે ?
(૩૦) હે ગૌતમ ! ‘કર્મભૂમિઓ’ પંદર કહી છે. તે આ પ્રમાણે—‘પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહ.’”

તે જ સ્થાનના બીજા પ્રશ્નમાં ‘અકર્મભૂમિઓ’ની સંખ્યા ૩૦ની કહી છે; તે નીચે મુજબ :—

‘પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યકવર્ષ, પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ.’ આ ભૂમિઓમાં તીર્થંકરદેવો જન્મતા નથી; કારણ કે ત્યાં યુગલિયાઓનો ધર્મ પ્રવર્તે છે.

પદ્મસંવયણિ—પ્રથમસંહનનિનામ્—પ્રથમ-સંઘયણવાળા.

‘સંઘયણ’ એટલે હાડકાંની વિશિષ્ટ રચના. ‘અસ્થિ-રચનાવિશેષ :’ તે છ પ્રકારની હોય છે—“(૧) વન્ત-ઋપલ-નારાય સંઘયણ, (૨) ઋપલ-નારાય સંઘયણ, (૩) નારાય સંઘયણ, (૪) અર્ધનારાય સંઘયણ, (૫) દ્રીલક સંઘયણ અને (૬) સેવાર્ત(છેવટ) સંઘયણ.” તેમાં (૧) જે

સાંધામાં મર્કટ-ળાંધ(એક પ્રકારનું ળાંધન), તેને ફરતો પાટો અને તેની વચ્ચે વળ જેવી ખીલી મારેલી હોય, તે ' વળ-ઋપલ-નારાય સંઘયણુ કહેવાય છે. (૨) જેમાં ખીલી ન હોય પણ મર્કટ-ળાંધ અને પાટો હોય, તે ' ઋપલ-નારાય સંઘયણુ ' કહેવાય છે. (૩) જેમાં ફેવળ મર્કટ-ળાંધ હોય, તે ' નારાય સંઘયણુ ' કહેવાય છે. (૪) જેમાં અર્ધમર્કટ-ળાંધ હોય, તે ' અર્ધનારાય સંઘયણુ ' કહેવાય છે. (૫) જેમાં મર્કટ-ળાંધ બિલકુલ ન હોય પણ બે સાંધા એક ખીલીથી જડેલ હોય, તે ' કીલક સંઘયણુ ' કહેવાય છે અને (૬) જે સાંધા વાંકાચૂકા એકબીજાને અડેલ હોય, તે ' છેવટ સંઘયણુ ' કહેવાય છે. આ સંઘયણુ પૈકી ' વળ-ઋપલ-નારાય સંઘયણુ ' પ્રથમ પંક્તિનું છે અને શ્રીતીર્થકરદેવો નિશ્ચયથી તે સંઘયણુ-વાળા જ હોય છે.

उक्कोसय- उत्कृष्टतः— ઉત્કૃષ્ટ, વધારેમાં વધારે.

सत्तरिसय- सप्ततिशतम्— એકસો ને સિત્તેર (૧૭૦).

जिणवराण- जिनवराणाम्— જિનેશ્વરોની, જિનેંદ્રોની.

विहरंत- विहरताम्— વિહરમાણ, વિચરતા.

लब्धम्- लभ्यते— પમાય છે.

नवकोडिहिं- नवकोट्यः— નવ કોટી, નવ કોડ.

केवलीण- केवलिनाम्— કેવલીઓની.

कोडीसहस्स- कोटि-सहस्राणि— હજાર કોડ, દસ અબજ.

નવ- નવ— નવ (૯).

સાહુ- સાધવઃ— સાધુઓ.

ગમ્મઈ- ગમ્યતે— જણાય છે.

સંપઈ- સમ્પ્રતિ— સંપ્રતિ, વર્તમાનકાળમાં.

જિણવર- જિનવરાઃ— જિનેશ્વરો.

વીસ- વિંશતિઃ— વીસ (૨૦).

મુણિ- મુનયઃ— મુનિઓ, સાધુઓ.

વિહું(હિં)- દ્વે— બે.

કોઢિહિં- કોટી— કેટિ, કોડ.

વરનાણિ- વરજ્ઞાનિનઃ— વરજ્ઞાનીઓ, કેવળજ્ઞાનીઓ.

સમણહ- શ્રમણાંનામ્— શ્રમણોની.

કોઢિસહસદુઅ- કોટિસહસ્રદિકમ્— બેહજાર કોડ, વીસ
આળજ.

ધુણિજઈ- સ્તૂયતે— સ્તવાય છે, સ્તવના કરાય છે.

નિચ્ચ- નિત્યમ્— નિત્ય.

વિહાણિ- વિમાતે— વહાણમાં, પ્રાતઃકાળમાં.

જયઉ- જયતુ— જય પામે.

સાર્માવ !- સ્વામિન !— હે સ્વામી !

રિસંહ !- ઋપમઃ !— શ્રીઋપભદ્રેવ !

સત્તુંજિ- શત્રુંજયે— શત્રુંજયગિરિ ઉપર.

સૌરાષ્ટ્રમાં પાલીતાણાની નજીક આવેલો ‘શત્રુંજય’ પર્વત જૈન-સમાજમાં ‘શત્રુંજય ગિરિરાજ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેના પર અનેક સાધુ-સંતો અને સુનિ-મહાત્માઓએ અનશન કરીને સિદ્ધિગતિ સાધેલી છે, તેથી તે પરમપવિત્ર ગણાય છે. શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાંગના પાંચમા જ્ઞાતમાં થાવચ્ચા-પુત્રના અધિકારમાં આ પર્વતનો ઉલ્લેખ ‘પુંડરીક’નામથી કરવામાં આવ્યો છે —

“તતે પં સે થાવચ્ચાપુત્તે અળગાર-સહસ્સેણં સાર્દ્ધે સંપરિવુદે જૈણેવ પુંડરીણ પવ્વણ, તેણેવ ઉવાગચ્છઈ (સૂ. ૧૧) ॥”

“પછી તે થાવચ્ચા-પુત્ર એક હજાર અનગારોથી પરિવૃત થઈને જ્યાં પુંડરીક(શત્રુંજય) પર્વત છે, ત્યાં જાય છે.”

એ જ સૂત્રના ૧૬મા જ્ઞાતમાં પાંચ પાંડવોનો અધિકાર વર્ણવેલો છે. તેમાં આ તીર્થનો ઉલ્લેખ શત્રુંજય તરીકે આવે છે —

“જેણેવ સત્તુજ્ઞે પવ્વણ, તેણેવ ઉવાગચ્છઈ, ઉવાગચ્છિત્તા સેત્તુજ્ઞં પવ્વયં દુરુહતિ.” — “જ્યાં શત્રુંજય નામનો પર્વત છે, ત્યાં જાય છે અને જઈને તે શત્રુંજય પર્વત પર ચડે છે.”

આ જ રીતે અન્તકૃદ્દશાંગસૂત્રનાં ૩૦૦ વર્ગનાં ૩૦૦ અધ્યયનમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ આવે છે:—

“ સત્તુલ્લે પન્વતે માસિયાણ સંલેહનાણ જાવ સિદ્ધે । ”

“ શત્રુજય પર્વત પર એક માસની સંલેહના કરીને સિદ્ધિ પામ્યા; ”

શ્રીજિનપ્રભસુરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં આ તીર્થ-સંખ્યાંધી ખાસ પ્રથમ કલ્પ રચેલો છે, જેમાં તેનાં ૨૧ નામો, નીચે મુજબ જણાવેલાં છે :—

“ સિદ્ધિક્ષેત્ર- તીર્થરાજો, મરુદેવો, મગીરથઃ ।

વિમલાદ્રિર્વાહુવલી, સહસ્રકમલસ્તથા ॥

તાલધ્વજઃ કદમ્બશ્ચ, શતપત્રો નગાધિરાદ્ ।

અષ્ટોત્તરશતકૂટઃ, સહસ્રપત્ર ઇત્યપિ ॥

ઢંકો લૌહિત્યઃ કપર્દિ-નિવાસઃ સિદ્ધિશેખરઃ ।

શત્રુજયસ્તથા મુક્તિનિલયઃ સિદ્ધિપર્વતઃ ॥

પુણ્ડરીકશ્ચેતિ નામધેયાનામેકાવિંશતિઃ ।

ગીયતે તસ્ય તીર્થસ્ય, કૃતા સુર-નરર્થિભિઃ ॥ ”

“ દેવતાઓ, મનુષ્યો અને ઋષિઓ વડે કરાયેલાં આ તીર્થનાં એકવીસ નામો ગવાય છે; તે નીચે મુજબ :—

૧ સિદ્ધિક્ષેત્ર, ૨ તીર્થરાજ, ૩ મરુદેવ, ૪ ભગીરથ, ૫ વિમલાદ્રિ, ૬ બાહુવલી, ૭ સહસ્રકમલ, ૮ તાલધ્વજ, ૯ કદમ્બ, ૧૦ શતપત્ર, ૧૧ નગાધિરાજ, ૧૨ અષ્ટોત્તરશતકૂટ, ૧૩ સહસ્રપત્ર, ૧૪ ઢંક, ૧૫ લૌહિત્ય, ૧૬ કપર્દિ-નિવાસ,

૧૭ સિદ્ધિશેખર, ૧૮ શત્રુઙ્ગય, ૧૯ મુક્તિ-નિલય, ૨૦ સિદ્ધિ-પર્વત, અને ૨૧ પુંડરીક. ”

આ તીર્થમાં આજે નાનાં-મોટાં સેંકડો મંદિરો આવેલાં છે, જે નીચેની નવ ટૂંકોમાં વહેંચાયેલાં છે—“(૧) આદીશ્વર ભગવાનની ટૂંક, (૨) મોતીશાની ટૂંક, (૩) બાલાભાઈની ટૂંક, (૪) પ્રેમચંદ મોદીની ટૂંક, (૫) હેમાભાઈની ટૂંક, (૬) ઉજમભાઈની ટૂંક, (૭) સાકરવશીની ટૂંક, (૮) છીપા-વશીની ટૂંક, (૯) ચૌમુખજીની ટૂંક. ” તે ઉપરાંત ત્યાં નાનાં-મોટાં અનેક દર્શનીય પવિત્ર સ્થાનો પણ આવેલાં છે.

ઉર્જિતિ-ઉજ્જયન્તે—ગિરનાર ઉપર.

સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ-નજીક આવેલો ગિરનાર પર્વત પ્રાચીન સાહિત્યમાં ‘ ઉજ્જયન્તગિરિ ’ અથવા ‘ રૈવતગિરિ ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના ઉપર બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીઅરિષ્ટનેમિ (નેમિનાથ)નાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ ત્રણ કલ્યાણકો થયેલાં હોવાથી તે અતિપવિત્ર ગણાય છે. શ્રીજ્ઞાત-ધર્મકથાંગસૂત્રના પાંચમા જ્ઞાતમાં, શ્રીઅન્તકૃદ્દેશાંગસૂત્રના પ્રથમ વર્ગના પ્રથમ અધ્યયનમાં, શ્રીકલ્પસૂત્રમાં શ્રીનેમિ-જિનના ચરિત્ર-પ્રસંગમાં તથા પંચાશક વર્ગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ તીર્થ-અંગે કેટલાક સ્વતંત્ર કલ્પો પણ રચાયેલા છે. તીર્થનાં મુખ્ય દર્શનીય પવિત્ર સ્થાનો નીચે મુજબ છે :—

નેમિનાથનું મંદિર, શત્રુઙ્ગયાવતાર, સમ્મેતશિખરાવતાર, અષ્ટાપદની સ્થાપના, કપર્દિ ચક્ષરાજ, મરુદેવી માતા,

તિલક-પ્રાસાદ, રાજિમતીનું સ્થાન, કંચન-વિહાર, ગંગાવતાર
કુંડ, અંગિકા માતા, સહસ્રામ્રવણ (સહસ્રાવન), લાળાવન,
ચંદ્રગુફા વગેરે.

પદ્મ-નેમિજિણ !-પ્રમુ-નેમિજિન !-હે પ્રભુ નેમિજિન !
હે અરિષ્ટનેમિ ભગવાન !

જયત-જયતુ—*આપ જયવંતા વર્તો.

વીર !-વીર !-હે વીર પ્રભુ ! હે મહાવીરસ્વામી !

“ વિશેષેણ ઈરયતિ-પ્રેરયતિ કર્માણિ ઇતિ વીર : ”—“ જે
વિશેષતઃ કર્મોને પ્રેરે છે, ફર કરે છે અથવા આત્માથી છૂટાં
પાડે છે, તે વીર છે. ” તેનું નિરુક્ત પૂર્વાચાર્યે નીચે મુજબ
કથું છે :—

“ વિદારયતિ યત્ કર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્ વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ”

“ જે કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપથી વિરાજમાન છે અને
તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તે ‘ વીર ’ કહેવાય છે. ”

સચ્ચર-મંડળ !—સત્યપુર-મળડન !—સત્યપુરના આલૃપણ-
રૂપ ! સાચોરના શણગારરૂપ ! (એવા હે વીર !)

રાજસ્થાનના ભેધપુર-વિભાગમાં સિનમાલની પાસે
‘ સાચોર ’ નામનું ગામ છે, જે ગ્રામીન કાળમાં ‘ સચ્ચર-

* અહીં દરેક તીર્થ કરોને ઉદ્દેશી સંબોધન કરેલાં હોવાથી જયતુ
ક્રિયાપદ સાથે અધ્યાહારથી મવાન પદ સમજવું જોઈએ.

સત્યપુર'ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ સમૃદ્ધ નગરમાં 'નાહડ' નામના રાજાએ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો લબ્ધ પ્રાસાદ ણ'ધાવ્યો હતો. તે સંજોગથી તપાગચ્છ-પટ્ટાવલિમાં નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે:—

“શ્રીજિજ્ઞિગસૂરિણા ચ સત્યધિકપટ્નતવર્ષે (૬૭૦) સત્યપુરે નાહડનિર્મિતપ્રાસાદે શ્રીમહાર્ચર: પ્રતિષ્ઠિત: ।”

“શ્રીજિજ્ઞિગસૂરિણે [વીર-નિર્વાણ પછી] ૬૭૦માં વર્ષે સત્યપુરમાં નાહડે ણ'ધાવેલા પ્રાસાદમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા.”

માળવાના મહારાજા મુંજ અને લોજના માનનીય કવિ ધનપાલે સત્યપુર-મંડન મહાવીરના મહિમાને વર્ણવતું એ. ઉત્સાહ કાવ્ય વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં અપભ્રંશભાષામાં રચ્યું હતું, જે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

બ્રહ્મશાંતિ યક્ષના સાન્નિધ્યને લીધે આ તીર્થનો મહિમા ધણો જ પ્રસર્યો હતો અને તેની ગણના ચોટાં તીર્થોમાં થતી હતી; પરંતુ વિ. સં. ૧૩૬૭માં ધર્મઝનૂનથી પ્રેરાયેલા અદ્વાઉદીન ખીલજીએ તેનો ભંગ કર્યો હતો અને ત્યારથી તેની લબ્ધ જાહોજલાલીનો અંત આવ્યો હતો. આજે પણ તે ગામમાં એક સુંદર જિનાલય છે અને તેમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ વિરાજે છે, પણ તે પાછળથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, કારણ કે પ્રથમનું અલૌકિક ણિળ અદ્વાઉદીન ખીલજી પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો હતો અને તેની આશાતના કરી હતી.*

* વિવિધતીર્થકલ્પ (સત્યપુરતીર્થ-કલ્પ).

એક પૌંથીમાં આ સ્થળે મોઢેર-મંડળુ એવો પાઠલેદ પણ નજરે પડે છે, જેનો અર્થ મોઢેરાના મંડનરૂપ થાય છે. આ નામનું ગામ ઉત્તર-ગુજરાતના કડી-પ્રાંતના ચાણુસ્મા તાલુકામાં ચાણુસ્માથી છ ગાઉ દૂર આવેલું છે, કે જ્યાંથી મોઢેર જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થયેલી મનાય છે. એક કાલે એટલે પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં તેની જાહોજલાલી ઘણી જ હતી અને તે વીર પ્રભુના એક ભવ્ય અને ચમત્કારિક તીર્થની ખ્યાતિ લોગવતું હતું, જેથી આમરાજ-પ્રતિજ્ઞાધક તપોલગ્નિધ-સંપન્ન આચાર્ય શ્રીખપ્પભટ્ટિસૂરિજી ચોતાની વિધાના બળે ગોપગિરિથી (ગ્વાલિયરથી) અહીં રાજ દર્શન કરવાને આવતા હતા. તે સંબંધમાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ મથુરાકથ્થમાં નીચેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે :—

‘સિત્તુંજે રિસહં, ગિરિનારે નેમિ, મરુઅચ્છે મુણિસુવ્વયં, મોઢેરે વીરં, મહુરાણ સુપાસ-પાસે ઘડિઆદુગ-વ્મંતરે નમિત્તા, સોરઠ્ઠે હુંદળં વિહરિત્તા, ગોવાલગિરિમિ જો મુંજેઈ, તેણ આમરાય-સેવિઅ-કમ-કમલેણ સિરિવપ્પહટ્ટિ-સૂરિણા અટ્ટસયલ્લઘ્વીસે (૮૨૬) વિક્કમસંવચ્છે સિરિવીરવિંચં મહુરાણ ઠાવિઅં ।’

શત્રુજય પંચ શ્રીખપ્પભટ્ટેવને, ગિરનારમાં શ્રીનેમિનાથને, લંકામાં શ્રીમુનિસુમત સ્વામીને, મોઢેરામાં શ્રીવીરભગવાનને અને મથુરામાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ તથા પાર્શ્વનાથને બે ઘડીમાં નમસ્કાર કરીને [એવી રીતે] સોરઠમાં હુંદળ તરફ વિચરીને જે ગોવાલગિરિમાં (ગ્વાલિયરમાં) જઈને લોજન કરતા હતા,

આમરાજ્યએ જેમનાં ચરણ-કમલોની સેવા કરી હતી, એ બખ્ષસદ્વિસૂરિએ વિક્રમસંવત ૮૨૬માં મથુરામાં શ્રીવીર-જિનેશ્વરનું જિજ્ઞ સ્થાપિત કર્યું હતું.

વળી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘ચતુરર્શાતિમહાતીર્થ-નામસંગ્રહ-કલ્પ’માં જેનોનાં ૮૪ મહાન તીર્થોની ગણના કરી છે, તેમાં પણ મોઢેરાને ખાસ સ્થાન આપ્યું છે. * એટલે એ તીર્થ એક કાલે ઘણું પ્રભાવક ગણાતું હતું અને તેની ગણના પાંચ મહાન તીર્થોમાં થતી હતી. +

મરુઅચ્છહિં મુણિસુવ્વય !—મૃગુકચ્છે મુનિસુવ્રત !—ભરુચમાં રહેલા મુનિસુવ્રતસ્વામી !

ભરુચમાં ઘણા જ પ્રાચીન કાલથી વીસમા તીર્થકર શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું તીર્થરૂપ ચૈત્ય હતું. જે પ્રથમ ‘અશ્વાવ-જોધ’એ નામથી ઓળખાતું હતું. સમય જતાં સિહલરાજની પુત્રી સુદર્શનાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ત્યાર પછી તે શકુનિકા-વિહાર નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. મૌર્યરાજ સંપ્રતિએ અને તેના પછી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્યે પણ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. વીરસંવત ૪૮૪ એટલે વિક્રમસંવત ૧૪માં (ઈ. સ. પૂર્વના પહેલા શતકમાં) ભરુચના રાજા બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રના શાસન-કાલમાં આર્ય ખપુટાચાર્યે જૌદ્ધો પાસેથી આ તીર્થ છોડાવ્યું હતું.

* જુઓ વિવિધતીર્થકલ્પ પૃષ્ઠ ૮૬.

+ મોઢેરાના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીનો મનનીય લેખ, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૬૦, પૃષ્ઠ ૨૫૪.

ત્યારબાદ આન્ધ્રદેશના રાજા સાતવાહને આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, જેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા શ્રીપાદલિપ્તાચાર્યે કરી હતી. મહારાજા કુમારપાલના સમય સુધી આ વિહાર કાષ્ઠનો હતો, પરંતુ ઉદયન મંત્રીની ઇચ્છાનુસાર તેના પુત્ર આમ્રભટ્ટે તેને પાપાણુનો બનાવ્યો હતો, જેની પ્રતિષ્ઠા કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી. ‘આ વિહાર વાઘેલા-વંશના છેલ્લા રાજા કર્ણુદેવ સુધી અસ્તિત્વમાં હતો, પરંતુ ત્યારબાદ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના સમયમાં તે મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યો હતો. આ સ્થાન તે ભરુચની હાલની જુમ્મા મસ્જિદ છે,’ તેવું અનુમાન ઇતિહાસ-સંશોધક વિદ્વાનો કરે છે. *

મહુરિ પાસ!—મથુરાયાં પાર્શ્વ!—મથુરામાં વિરાજતા હે પાર્શ્વનાથ!

‘મથુરા એ જૈનોનું અતિપ્રાચીન તીર્થ છે. પ્રથમ ત્યાં દિવ્ય મહાસ્તૂપો, તથા સુંપાર્શ્વનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો હતાં. બાદમાં અંતિમ કેવલી શ્રીજંબૂસ્વામી અને આદ્ય શ્રાંતકેવલી શ્રીપ્રભવસ્વામી આદિ ૫૨૭ જનોએ એકીત્રાથે દીક્ષા લીધી હતી, તેની સ્મૃતિમાં ત્યાં ૫૨૭ સ્તૂપો બનાવવામાં આવ્યા હતા. જ સત્તરમી સદી સુધી વિદ્યમાન હતા, તેવું અનુમાન હીરસૌભાગ્યના સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૪૯-અને ૨૫૦ પરથી થાય છે. આર્ય સ્કંદલિપ્તાચાર્યે આ જ સ્થળે આગમનો

* જુઓ—જૈ. સ. પ્ર. વર્ગ ૨જી, પૃ. ૧૮૭ ‘ભરુચનો શકુનિકા-વિહાર’ લે. ધ. ચં. મુનશી.

અનુયોગ પ્રવર્તીવ્યો હતો. વીરનિર્વાણ સં. ૧૩૦૦ પછી આચાર્ય શ્રીખપ્પભટ્ટિસૂરિએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, શ્રીપાર્શ્વનાથને પૂજાવ્યા હતા અને શ્રીવીર-ખિખની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

મથુરા એક કાળે કલ્પદ્રુમ-પાર્શ્વનાથનાં ભવ્ય તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. તેના કંકાલીટીલા તરીકે ઓળખાતા વિભાગમાં ઘણાં જિનમંદિરો હતાં, જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ લખનૌ અને મથુરાના સંગ્રહ-સ્થાનમાં નજરે પડે છે. ખાસ કરીને કનિષ્ક અને હવિષ્કના સમય પર તે મહત્વનો પ્રકાશ પાડે છે. *

* લગભગ બધી જ પ્રાચીન પોથીઓમાં ‘મહુરિ પાસ’ આવે પાઠ જોવામાં આવે છે. આમાં લેખનાદિ દોષથી ‘હ’ની નીચેનો ‘હ’ કાર ‘મ’ની નીચે ચડી જવાથી ભ્રાંતિથી ‘મહુરિપાસ’ એવો પાઠ કેટલાક વખતથી પ્રચલિત થયેલો જણાય છે, અને તેનો અર્થ મહુરિપાર્શ્વ કરીને તેનો નિર્દેશ મથુરા તીર્થને ભૂલી ગયેલા કેટલાક દ્વારા ઈડરના ટીંટોઈ-ગામના મહુરિ-પાર્શ્વ તરીકે કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે યોગ્ય જણાતું નથી. કલ્પેલા નામવાળા તીર્થની તેવી પ્રાચીન પ્રસિદ્ધિ જણાતી નથી. વળી કોઈ પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથ કે પ્રાચીન તીર્થમાળા આદિમાંથી પણ તેવો આધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે સં. ૯૧૫માં રચાયેલા જયસિદ્ધ-સૂરિના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણમાં અને અન્યત્ર પણ મથુરાના પાર્શ્વ-સંગ્રહમાં ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં મથુરા-કલ્પ-પ્રસંગે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોથી ૧૬, ૧૯ તથા ૨૩માં ‘મહુરિ પાસ’નો અર્થ સ્તંભકકારોએ પણ સ્પષ્ટ રીતે મથુરામાં ખિરાજતા પાર્શ્વનાથ એવો કરેલો છે. એટલે તે ખાખતમાં પ્રચલિત થયેલો ભ્રમવાળો ખ્યાલ દૂર થવાની જરૂર લાગે છે.

“શત્રુજય, ગિરનાર, ચત્તપુર (કે મોડેરા), ભરુચ અને મથુરા” એ પાંચ સ્થાનો એક કાલે હેનોની પંચતીર્થ તરીકે સુવિખ્યાત હતાં. તેથી તેનું સ્મરણ આ ચૈત્યવંદનમાં કરાયેલું છે.

દુઃખ-દુરિભગ્વંટણ !—દુઃખ-દુરિત-ગ્વણ્ટન !—હુઃખ અને પાપનો નાશ કરનાર. (મથુરામાં વિરાજતા હે પાર્થ !)

અવર-અપર—ખીજા (તીર્થકરો.)

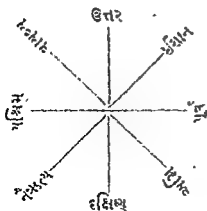
વિદેદિ-વિદેદે—વિદેહમાં—મહાવિદેહક્ષેત્રમાં.

નિયયરા-તીર્થકરા :—તીર્થકરો.

ચિહ્ન-ચત્તસુપ્ત—ચારે.

દિસિ-વિદિસિ—દિક્ષુ-વિદિક્ષુ—દિશાઓમાં અને વિદિ-શાઓમાં.

૪ દિશાઓ અને ૪ વિદિશાઓ નીચે મુજબ છે :—

દિશાઓ—ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ.

વિદિશાઓ—ધર્માન, આગ્રિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય.

જિ-યે—જે.

કે વિ-કેડપિ—કેઈ પણ.

તીઆંગાગય-સંપદ્અ—અતીતાનાગત-સાંપ્રતિકાન્—અતીત,
અનાગત અને સાંપ્રતિક. ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાન-
કાળમાં થયેલા.

વંદત્તં-વન્દે—હું વંદું છું.

જિણ-જિનાન્—જિનોને.

સઁવે વિ-સર્વાનપિ—સર્વેને પણ.

સત્તાણવદ્—સહસ્સા—સપ્તનવતિં સહસ્રાણિ—સત્તાણું ૬૫૪૨
(૬૭૦૦૦)

લક્ષ્ણા છપ્પન્ન-લક્ષાણિ પટ્પચ્ચાશતમ્ — છપ્પન્ન લાખ
(૫૬૦૦૦૦૦૦)

અટ્ઠ કોઢીઓ-અષ્ટકોટિઃ—આઠ કોટિ, આઠ કોડ
(૮૦૦૦૦૦૦૦૦)

વત્તીસ-સય-દ્વાત્રિંશત્શતમ્—બત્રીસ સો (૩૨૦૦).

વાસીયાઈ-દ્વયશીતિમ્—બ્યાશી (૮૨).

તિયલોએ-ત્રૈલોક્યે—ત્રણે લોકમાં. (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને
પાતાળમાં.)

ચેદ્દે-ચૈત્થાનિ—ચૈત્યોને, જિન-પ્રાસાદોને. જિન-ગિળોને.

વંદે-વન્દે—હું વંદું છું.

પન્નરસ-કોઢિ-સયાઈ-પચ્ચદશકોટિશતાનિ—પંદરસો કોડ
(૧૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦).

કોડિ વાયાલ—કોટીઃ—દ્વિચત્વારિંશતમ્ — બેતાળીસ કોડ
(૪૨૦૦૦૦૦૦૦).

લક્ષ્—અડવન્ના—લક્ષાણ્યપચ્ચાશતમ્ — અડ્ડાવન લાખ
(૫૮૦૦૦૦૦).

છત્તીસ સહસ—પદ્ત્રિંશતે સહસ્રાણિ — છત્રીસ હજાર
(૩૬૦૦૦)

અસીઈ—અર્શાતિમ્—એ'શી (૮૦).

સાસય-ત્રિંવાઈ—શાશ્વત-ત્રિમ્વાનિ—શાશ્વત ગિંબોને, શાશ્વત
પ્રતિભાઓને.

પણમામિ—પ્રણમામિ—પ્રણામ કરું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

ચેદ્વય-વંદણ—(ચિદ્-વંદણા) ચૈત્યવંદન, ચૈત્યવંદના.

ચૈત્યને કરવામાં આવેલું વંદન, તે ' ચૈત્યવંદન ' અથવા
ચૈત્યદ્વારા કરાતું વંદન, તે ' ચૈત્યવંદન. ' અથવા જોના બહે
ચૈત્યને વંદન થાય, તે " ચૈત્યવંદન. "

ચૈત્યનો અર્થ શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનના પ્રથમ
ઉદ્દેશમાં ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ' ચૈત્યમિવ જિનાદિપ્રતિમેવ '
એવો અર્થ કરેલો છે. વળી આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતી-
સૂત્ર, રાતધર્મકથા અને ' પ્રશ્નવ્યાકરણુ આદિ જૈનાગમોમાં
નીચેનું વાક્ય ઘણીવાર વપરાયેલું જોવામાં આવે છે—

તમારું મુખ-કમલ પ્રસન્ન છે, તમારો જોખો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે, તમારા યંત્રે હાથ શસ્ત્રના સંબંધ-વિનાના છે, તેથી જગત્માં ‘વીતરાગ દેવ’ તમે જ છો.” અહીં તો અને સિદ્ધ આરાધ્ય હોઈ તેમનાં ણિખો પૂજાને યોગ્ય ગણાય છે. તેમાં અહીં તોનાં ‘ણિખ’ મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં હોય છે: એક તો ‘પરિકર’-સહિત અને બીજાં ‘પરિકર’-રહિત. તેમાં જે ણિખ પરિકર-સહિત હોય છે, તેની આસપાસ અશોકવૃક્ષ, દિવ્યકૂલોનો વરસાદ આદિ આઠ ‘પ્રાતિહાર્યો’ ડારેલાં હોય છે, જ્યારે પરિકર-રહિત મૂર્તિ તદ્દન સાદી હોય છે.

આ ણિખોની મુદ્રા બે પ્રકારની હોય છે: એક ‘પર્યંકાસન-મુદ્રા’ અને બીજી ‘કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા’; તેમાં જે મૂર્તિ પલાંઠી-વાળીને એટલે ડાળા પગ ઉપર જમણા પગ અને જમણા પગ ઉપર ડાળો પગ ચઢાવેલી સ્થિતિમાં હોય, અને ડાળા હાથની હથેલી ઉપર જમણા હાથની હથેલી મૂકેલી હોય, તે ‘પર્યંકાસન-મુદ્રા’ કહેવાય છે, અને જે મૂર્તિ યંત્રે હાથને સીધા ઈશ્વર હંડ જેવા રાખીને કાયોત્સર્ગમાં બેસેલી હોય, તે ‘કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા’ વાળી કહેવાય છે. આ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા કેવી રીતે કરવી? તેનું વિધાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ પંચાશકમાં આપેલું છે.

દરેક તીર્થંકરની મૂર્તિ આકારમાં સમાન હોય છે, પરંતુ તે દરેકની નીચે ‘લંછન’ (ચિહ્ન) જુદું જુદું હોય છે. તેથી તે મૂર્તિ કયા તીર્થંકરની છે, તે જાણી શકાય છે. ‘મૂર્તિ-પૂજા’ એ માનવ-સ્વભાવમાં જડાયેલી વસ્તુ છે. એટલે કે બાલકથી

માંડીને વૃદ્ધ મુધી સહુ કોઈ તેની કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે. ચિત્રો ગમવાં, માતા-પિતાની કે દેશનેતાઓની યા ધર્મશુરુઓની છબીઓ જોઈ તેને વંદન કરવું, સન્માન કરવું, પુસ્તકોને સન્માનવાં, માલા આદિ ધાર્મિક ઉપકરણોને સન્માનવાં, ધ્વજને સન્માનવો અને મૃત્યુ પામેલાઓનું એક યા બીજા પ્રકારે સન્માન કરવું; તે બધા પણ મૂર્તિ-પૂજના જ પ્રકારો છે.

જિણવરાણ સત્તરિસય—એકસો ને સિત્તેર જિનેશ્વરો.

તીર્થંકર દેવો કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના જુદા જુદા વિભાગોને ‘વિજય’ કહેવામાં આવે છે. આવા એક ‘વિજય’માં એક કાલે એક જ તીર્થંકર હોઈ શકે છે. જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ૩૨ ‘વિજયો’ છે, ભરતમાં ૧ ‘વિજય’ છે અને ઐરવતમાં ૧ ‘વિજય’ છે; એટલે બધા મળીને ૩૪ ‘વિજયો’ છે. ધાતકીખંડ, જંબૂદ્વીપ કરતાં બમણો હોઈને તેમાં ૬૮ ‘વિજયો’ છે; અને અર્ધપુષ્કરાવર્તખંડ ધાતકીખંડ જેટલો હોઈને તેમાં પણ ૬૮ ‘વિજયો’ છે. પુષ્કરાવર્તનો બાકીનો અર્ધો ખંડ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર હોઈને તેમાં ‘વિજય’ની ગણતરી નથી. આ રીતે જંબૂદ્વીપના ૩૪, ધાતકીખંડના ૬૮ અને અર્ધપુષ્કરાવર્તખંડના ૬૮ મળીને ૧૭૦ ‘વિજયો’ થાય છે. જે કાલે દરેક ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર વિદ્યમાન હોય છે, તે કાલે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૧૭૦ની હોય છે. આવી ઘટના શ્રીઅજિતનાથ પ્રભુના વારામાં બની હતી.

સંપદ્મજિણવર વીસ—વર્તમાનકાલમાં ૨૦ જિનેશ્વરો છે.

આ સંખ્યા જઘન્યકાલની છે. તે નીચે મુજબ:—

હાલમાં મહાવિદેહના ૮, ૯, ૨૪ અને ૨૫—એ ચાર વિજયમાં એક એક તીર્થંકર વિચરી રહ્યા છે. એટલે જંબૂદ્વીપમાં ચાર તીર્થંકરો છે. ધાતકીખંડમાં તેની સંખ્યા ણમણી છે, એટલે ત્યાં આઠ તીર્થંકરો વિચરી રહ્યા છે અને ણાકીના અર્ધપુષ્કરાવર્તમાં પણ આઠ તીર્થંકરો વિચરે છે. એટલે વર્તમાનકાલે કુલ ૨૦ તીર્થંકરો વિચરી રહ્યા છે, જે ‘વિહર-માણુ જિન’નામથી ઓળખાય છે.

તેમનાં નામો ક્ષેત્રવાર નીચે મુજબ છે:—

જંબૂદ્વીપમાં

૧ શ્રીસીમંધરસ્વામી	૩ શ્રીળાહુસ્વામી
૨ શ્રીયુગંધરસ્વામી	૪ શ્રીસુળાહુસ્વામી

ધાતકીખંડમાં

૫ શ્રીસુખતસ્વામી	૯ શ્રીસુરપ્રભસ્વામી
૬ શ્રીસ્વયંપ્રભસ્વામી	૧૦ શ્રીવિશાલસ્વામી
૭ શ્રીઋષભાનનસ્વામી	૧૧ શ્રીવજ્રધરસ્વામી
૮ શ્રીઅનંતવીર્યસ્વામી	૧૨ શ્રીચંદ્રાનનસ્વામી

અર્ધપુષ્કરાવર્તમાં

૧૩ શ્રીચંદ્રળાહુસ્વામી	૧૭ શ્રીવારિષેણસ્વામી
૧૪ શ્રીભુજંગસ્વામી	૧૮ શ્રીમહાલદ્રસ્વામી
૧૫ શ્રીઇશ્વરદેવસ્વામી	૧૯ શ્રીદેવયશાસ્વામી
૧૬ શ્રીનમિપ્રભસ્વામી	૨૦ શ્રીઅજિતવીર્યસ્વામી

સાસય-વિંવાઈ—શાશ્વત ણિઓ, શાશ્વત પ્રતિમાઓ, સદા-કાલ રહેનારી ભૂતિઓ.

દંદેક ઉત્સંપિણી અને અવસંપિણીમાં ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહક્ષેત્રના તીર્થંકરોમાં—“શ્રીઋષભ, ચંદ્રાનન, વારિપેણ અને વર્ધમાન” એ ચારે નામવાળા તીર્થંકરો અવશ્ય હોય છે, તેથી એ નામો પ્રવાહરૂપે શાશ્વત છે, અને તેથી જ ‘શાશ્વત ણિઓ’નાં નામ “શ્રીઋષભ, ચંદ્રાનન, વારિપેણ અને વર્ધમાન” રાખવામાં આવેલાં છે. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ચોથા સ્થાનના ૫૧૧ ઉદ્દેશમાં સૂત્ર ૩૦૭માં આ ચાર તીર્થંકરોની પ્રતિમા નંદીશ્વર-દ્વીપમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે, તે નીચે મુજબ :—

“તાસિં ણં મણિપેઢિયાણં ઉવરિ ચત્તારિ જિણ-પઢિમાઓ સન્વરયણામઈઓ સંપ્રલિયંક-ણિસન્નાઓ થૂમામિમુહાઓ ચિહ્નંતિ, તં૦ રિસમાં વદ્ધમાણા ચંદાણણા ધારિસેણા ।”

“તે મણિપીઠિકાઓની ઉપર સર્વરત્નમય, પર્યંકાસને વિરાજમાન અને સ્તૂપની અભિમુખ ચાર જિન-પ્રતિમાઓ રહેલી છે; તેનાં નામો—“ઋષભ, વર્ધમાન, ચંદ્રાનન અને વારિપેણ” છે.”

ભરતક્ષેત્રમાં જે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા, તેમાંના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ શ્રીઋષભ અને છેલ્લા તીર્થંકરનું નામ વર્ધમાન હતું. તથા ઐરવતક્ષેત્રમાં જે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા, તેમાંના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ચંદ્રાનન અને ૨૪મા તીર્થંકરનું નામ વારિપેણ હતું. *

* આ ચોવીસીનાં નામો સંખ્યાપાંગસૂત્રના ૧૫૮મા સૂત્રમાં આપેલાં છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

જગતમાં ચિંતામણિરત્ન-સમાન ! જગતના નાથ !
 જગતના રક્ષક ! જગતના નિષ્કારણ બંધુ ! જગતના ઉત્તમ
 સાર્થવાહ ! જગતના તમામ પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવામાં
 વિચક્ષણ ! અષ્ટાપદપર્વત-પર (ભરતચક્રવર્તી દ્વારા)
 સ્થપાયેલી પ્રતિમાવાળા ! આઠે કર્મોનો નાશ કરનારા !
 તથા અબાધિત ઉપદેશ દેનારા ! હે ઋષભાદિ ચોવીસે તીર્થંકરો !
 [આપ] જયવંતા વર્તો. ૧.

કર્મભૂમિઓમાં ઉત્કૃષ્ટકાળે વજ્રઋષભનારાય સંઘચણવાળા
 જિનોની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૧૭૦ની હોય છે. સામાન્ય
 કેવલીઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૯ કોડની હોય છે અને
 સાધુઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે નવ-હજાર કોડ એટલે ૯૦
 અળજ હોય છે. વર્તમાનકાલમાં તીર્થંકરો ૨૦ છે, કેવલજ્ઞાની
 મુનિઓ ૨ કોડ છે, અને શ્રમણો ૨૦૦૦ કોડ એટલે ૨૦ અળજ
 છે કે જેમનું નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્તવન કરાય છે. ૨.

હે સ્વામી ! જય પામો ! જય પામો ! શત્રુજય પર
 રહેલા હે ઋષભદેવ !, ઉજ્જયંત(ગિરનાર) પર વિરાજમાન
 હે પ્રભુ નેમિજિન !, સાચોરના શણગારરૂપ હે વીર !, ભરુચમાં
 વિરાજતા હે મુનિસુવ્રત !, મથુરામાં વિરાજમાન, દુઃખ અને
 પાપનો નાશ કરનાર હે પાર્શ્વ ! આપ જયવંતા વર્તો;
 તથા મહાવિદેહ અને ઐરવત આદિ દ્વેત્રોમાં તથા ચાર
 દિશાઓ ને ચાર વિદિશાઓમાં જે કોઈ તીર્થંકરો ભૂતકાળમાં

ધર્મ ગયા હોય, વર્તમાનકાલમાં વિચરતા હોય અને ભવિષ્યમાં હવે પછી ધનારા હોય, તે સર્વેને પણ હું વંદું છું. ૩.

ત્રણ લોકમાં રહેલા આઠ કોડ સત્તાવન લાખ, બસો ને બ્યાશી (૮,૫૭,૦૦,૨૮૨) શાશ્વત ચૈત્યોને હું વંદન કરું છું. ૪.

ત્રણ લોકમાં રહેલા પંદર અળજ, બેતાળીસ કોડ, અઠાવન લાખ, છત્રીસ હજાર ને એંશી-(૧૫,૪૨,૫૮,૩૬,૦૮૦) શાશ્વત-ગિઓને હું પ્રણામ કરું છું. ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

અગ્નિનું વિરોધી તત્ત્વ જલ છે, કૃપણતાનો પ્રતિપક્ષી શુણ્ઠ ઉદારતા છે અને દુષ્ટતાને કારવા માટે સજ્જનતા અતિ ઉપયોગી છે; તે જ રીતે વિષય અને કપાય પર વિજય મેળવવા માટે શ્રીજિનેશ્વર દેવની ભક્તિ અપૂર્વ સાધન છે. શ્રીહરિ-ભદ્રસૂરિએ ધર્મગિહુના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ દૃદિ સ્થિતે ચ ભગવતિ ક્ષિપ્તકર્મવિગમ इति । ”

“ હૃદયમાં ભગવાન વિરાજમાન થતાં અંસારમાં બાંધી રાખનાર ક્ષિપ્ત કર્મોનો નાશ થાય છે. ” મતલબ કે શ્રીજિનેશ્વર દેવનું સતત સ્મરણ, તેમના પ્રત્યેનું બહુમાન, તેમની અર્ચના અને તેમનું સ્તવન, મનુષ્યના હૃદયની મલિનતાને હાંફી કાઢી તેના સ્થાને શુભ ભાવના અને શુભ આધ્યવસાયોનાં પૂર વડાવે છે. શ્રીજિનેશ્વર દેવના વિરહ-

સમયે તેમનું ચૈત્ય એટલે પ્રતિમા, ગિળ કે મૂર્તિનું સ્થાપન કરીને જાણે તે સાક્ષાત્ હોય તે રીતે આ સઘળી ક્રિયાઓ કરી શકાય છે કે જેનું અંતિમ પરિણામ અધ્યવસાયોની શુદ્ધિમાં આવે છે.

‘જિન-પ્રતિમા જિન-સારીખી’ એ ઉક્તિનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સુસુક્ષ્મ શ્રીજિનેશ્વર દેવની પ્રતિમાને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર માનીને તેમના જીવન અને કથનનું સ્મરણ કરે છે, તથા તેમના ઉપદેશ માટે ઊંડો આદર ધરાવે છે, તેના હૃદયમાં અહિંસા અને વીતરાગતાનાં ઝરણાં પ્રબલ વેગથી વહેવા લાગે છે; પરિણામે તેનું અરિત્ર ઉત્તરોત્તર નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થતું જાય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો ‘જિન-પ્રતિમા’ એ જૈનત્વની ભાવનાનું કેન્દ્ર છે, અને તેનાથી શોભતાં ‘જિન-મંદિરો’ એ જૈન-સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ પ્રતીકો છે. તેથી વૈયક્તિક અને સામુદાયિક જીવનમાં ધર્મ-ભાવનાનું ખીજરોપણ કરવા માટે તથા તેનો નિયમિત વિકાસ કરવા માટે મૂર્તિઓ અને મંદિરો એ સરલ, સરસ અને સચોટ ઉપાય છે.

જે ભૂમિમાં તીર્થંકર, ગણધર આદિ મહાપુરુષો જન્મ્યા હોય છે, પ્રવ્રજિત થયા હોય છે, વિગ્રહો હોય છે, કેવલજ્ઞાન પામ્યા હોય છે કે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા હોય છે; તે ભૂમિ અતિ પવિત્ર ગણાય છે. તેથી તેની સ્પર્શના સમ્યક્ત્વને નિર્મળ બનાવે છે. આ કારણે તીર્થોનું મહત્ત્વ પણ ઘણું મોટું છે. વળી મૂર્તિની સવ્યતા, પ્રાચીનતા અને દેવાધિષ્ઠિતતાના કારણે પણ તીર્થોની મહત્તા અધિક ગણાય છે.

આ રીતે ‘જિન-પ્રતિમા,’ ‘જિન-મંદિર’ અને ‘જૈન-તીર્થો’ એ ત્રણે સંસાર તરવાનાં અપૂર્વ સાધનો છે કે જેનો સામાન્ય નિર્દેશ ‘ચૈત્ય’વડે જ થાય છે. આવાં ‘ચૈત્યો’ને વંદન કરવું, તે ‘ચૈત્યવંદના’ કહેવાય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના તે માટે થયેલી છે.

આ ‘ચૈત્યવંદન’ પદ્યમાં છે. તેની પ્રથમ દૂક પ્રાચીન રાલા-છંદમાં જણાય છે; તેની બીજી તથા ત્રીજી દૂકો વસ્તુ-છંદમાં છે અને ચોથી તથા પાંચમી દૂકો ગાથા એટલે આર્યોમાં છે.

આ ‘ચૈત્યવંદન’ તેના પ્રથમ શબ્દ પરથી ‘જગચિંતામણિ’ તરીકે ઓળખાય છે. વળી પ્રાતઃકાળની-આવશ્યક ક્રિયામાં તેને ખાસ સ્થાન મળેલું હોવાથી તે ‘પ્રજોધ-ચૈત્યવંદન’ કે ‘પ્રભાત-ચૈત્યવંદન’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ ચોવીસે તીર્થંકરોની સામાન્ય સ્તુતિ વડે કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં અષ્ટાપદ અને તેના પર બંધાયેલાં મંદિરો તથા તેની અંદર રહેલી મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સમસ્ત જૈન-તીર્થોમાં આ તીર્થની મહત્તા ઘણી જ છે. તેનું સ્થાન અહુથી પહેલું આવે છે, કારણ કે ત્યાં યુગાદિદેવ શ્રીઋષભદેવ લગવાનું નિર્વાણ થયેલું છે અને ત્યાં જ ભરતખંડના પ્રથમ-અકવર્તી ભરતમહારાજનો એક માત્રનું અણુસણુ કરીને ત્રિદ્વિ-ગતિને સાધેલી છે.*

ચોવીસ તીર્થંકરોની સામાન્યસ્તુતિ કર્યા પછી ચૈત્યવંદનની બીજી ટૂંકમાં તીર્થંકરો કઈ ભૂમિમાં જન્મે છે, તેમનું સંઘયણ કેવું હોય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સંજ્યા કેટલી હોય છે તથા તે સમયે કેવલજ્ઞાની તથા સામાન્ય સાધુ કેટલા હોય છે, તેનું વર્ણન કરેલું છે. ચૈત્યવંદનકાર જણાવે છે કે શ્રીતીર્થંકર-દેવો ‘કર્મભૂમિ’માં જ જન્મે છે કે જ્યાં ‘અસિ’ એટલે તલવારનો વ્યવહાર, ‘મસિ’ એટલે શાહીનો ઉપયોગ અને ‘કૃષિ’ એટલે ખેતીવાડી આદિ કર્મો પ્રચલિત છે. આવી ભૂમિઓ મનુષ્યક્ષેત્રમાં એટલે અઢીદ્વીપમાં કુલ પંદર છે; પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, અને પાંચ મહાવિદેહ. આ સિવાય અન્ય ભૂમિઓ ત્રીસ છે કે જ્યાં માત્ર યુગલિક-ધર્મ પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેથી ત્યાં મોક્ષ-માર્ગની સાધના નથી. એ કારણે તે ભૂમિઓ ‘અકર્મભૂમિ’ કહેવાય છે.

‘કર્મભૂમિઓ’ના નાના નાના ભાગો ‘વિજય’ કહેવાય છે. આવા એક ‘વિજય’માં એક વળતે એક તીર્થંકરથી વધારે હોતા નથી, એટલે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંજ્યા ૧૭૦ની ગણાય છે કે જે સંજ્યા શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં હતી. આજે અઢીદ્વીપની અંદર ણધા મળીને ૨૦ જિનો વિહરમાન છે, જેમાં ૪ જંજૂદ્વીપમાં, ૮ ધાતદ્વીપમાં અને ૮ અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાં છે. આ તીર્થંકરોનાં નામો તથા તે અંગેની વિશેષ માહિતી જો કે ઉપલબ્ધ આગમોમાં મળતી નથી, પરંતુ તે હકીકત આચાર્યોની શુદ્ધ પરંપરાથી એકસરખી ચાલી આવે છે, અને તેનો ઉદ્દેશ પાછળના માન્ય ગ્રંથોમાં જણાય છે.

દાખલા તરીકે સીમંધરસ્વામીનું નામ ‘કાલક-કથા’માં તથા આર્યરક્ષિતસૂરિની જીવન-કથામાં નિગોદ-વ્યાખ્યાન પ્રસંગે આવે છે અને ખીન્ન નામો આવશ્યક-ચૂર્ણિ વગેરે ગ્રંથોમાં જણાય છે. તીર્થકરોની આ ગણના સાથે ચૈત્ય-વંદનકારે કેવલજ્ઞાનીઓ તથા મુનિઓની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય મંજ્યા પણ જણાવી તેની સ્તુતિ કરેલી છે.

ચૈત્યવંદનના ત્રીજા પદમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થોનો ઉલ્લેખ કરી ત્યાં વિરાજતા મૂળનાયકોને વંદના કરવામાં આવી છે. આ નામાવલિમાં [૧] પ્રથમ નામ શ્રીશત્રુંજયનું છે કે જેના પર વિરાજ રહેલા યુગાદિદેવનો મહિમા આજે પણ દિગંતમાં ગાજી રહ્યો છે. [૨] ખીન્નું નામ ઉજ્જયંતગિરિ એટલે રેવંતાચળ કે ગિરનારનું છે કે જ્યાં બાલપ્રહાર્યારી યદુકુલતિલક ભગવાન્ શ્રીનેમિનાથનાં હીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ—એ ત્રણ કલ્યાણકો થયેલાં છે.

[૩] ત્રીજું નામ સત્યપુર એટલે સાચોરના મહા-વીરનું આવે છે કે જેનો પ્રભાવ વીરનિર્વાણસંવત્ ૬૭૦ થી લઈને વી. નિ. સં. ૧૮૩૭ (વિક્રમસંવત ૧૩૬૭) સુધી એટલે લગભગ ૧૧૬૭ વર્ષ-પર્યંત અરુણલિત રીતે ચાલેલો છે. ખાસ કરીને પ્રહાર્યાંતિ યક્ષના સાન્નિધ્યને લીધે તે એક મહાન્ અમત્કારિક તીર્થ ગણાતું હતું. કેટલીક પોથીઓમાં આ સ્થળે મોઢરાનો ઉલ્લેખ આવે છે કે જે એક કાળે વીરપ્રભુના મહાન્ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત હતું, અને જ્યાં ગરુડાદિસૂરિ જેવા મહાન પ્રભાવક આચાર્ય વિદ્યાળળે નિત્ય

દર્શન કરવાને માટે આવતા હતા. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ વાતની ખાસ નોંધ મથુરા-કલ્પમાં કરેલી છે.

[૪] ચોથું નામ ભરુચનું આવે છે કે જે મુનિસુવંત-સ્વામીના તીર્થ તરીકે લાંબા સમય સુધી વિખ્યાત હતું. અહીંનો શકુનિકા-વિહાર દેશ-વિદેશમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. તેણે જૈનધર્મની યશોગાથા લાંબા સમય સુધી અસ્ખલિત રીતે ગાઈ હતી.

[૫] પાંચમું નામ મથુરાનું આવે છે કે જે એક દાણે નિર્ઘેય-સંસ્કૃતિનું મહાન કેન્દ્ર હતું. દેવોએ ત્યાં સુપાર્શ્વનાથ અને પાર્શ્વનાથ પ્રભુના દિવ્ય સ્તૂપો ઊભા કર્યા હતા તથા માનવ લક્ષ્મીએ પણ અનેક સ્તૂપો અને ગગનચુંખી લવ્ય જિન-પ્રાસાદોની રચના કરી હતી. વીર-નિર્વાણની ચૌદમી સદીમાં (વિક્રમની નવમી સદીમાં) યુગ-પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીજયપ્રભદ્રિસૂરિએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીવીરભગવાનના ણિળની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા પ્રવર્તીવી હતી.

જૈનધર્મના અનેક નામાંકિત નર-નારીઓનાં નામો આ નગરી સાથે જોડાયેલાં છે તથા નિર્ઘેય-સમુદાયને એકઠો કરીને જૈનાગમોને સંકલિત તથા વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયાસ આર્ય-સ્કંદિલાચાર્યે આ જ નગરીમાં કર્યો હતો, તેથી પણ આ મથુરાતીર્થનું નામ ચિરંજીવ થયેલું છે. ત્યાં રહેલા સ્તૂપો અને મંદિરોના લવ્ય અવશેષો એ પુરાણકાળની પવિત્ર યાદ આપે છે અને પ્રત્યેક જૈનને પુનઃ એક વાર સમસ્ત જગતમાં

‘આહુત’-ધર્મની ઉદ્ધોષણ કરવાનું મૂક ઉદ્ધોધન કરે છે.

આ રીતે પાંચતીર્થીના અધિનાયકોને વંદન કર્યા પછી ઐરવત અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા જિનોને તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળને આશ્રીને ચાર દિશા અને ચાર વિદિશામાં જે કોઈ તીર્થકરે થયા હોય, થવાના હોય કે વર્તમાનમાં વિદ્યમાન હોય, તેમને વંદના કરવામાં આવી છે.

ચૈત્યવંદનના ચોથા પદમાં શાશ્વત-ચૈત્યોની સંખ્યા ગણાવીને તેને વંદના કરવામાં આવી છે. તથા પાંચમા પદમાં તે જ મુજબ શાશ્વત-જિનોની સંખ્યા ગણાવીને તેને ભક્તિ-ભાવથી પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ચૈત્યવંદનમાં પ્રાતઃસ્મરણીય તીર્થકર દેવોનાં શુભ-ગાન કરીને તેમનાં જિનો, ચૈત્યો તથા તીર્થોને ભક્તિભાવથી વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

શ્રીતરુણપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૧માં રચેલા પડા-વસ્યક-બાહ્યાવબોધમાં આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ પ્રભાતમાં માંગલિક તરીકે બોલવાના ‘નમસ્કાર’ તરીકે મળે છે—‘પ્તલદ્વ રાત્રિ-પ્રતિક્રમણ દ્વંઝં. નડ પાહ્લ્ ‘કમ્મભૂમિહિ, પદ્મ-સંગયાણિ’—ઇત્યાદિ નમસ્કાર, શ્રીકપલ-વર્દ્ધમાનક ઇત્યાદિ રતવન, પ્રતિલેખનાદિક-કુલક (‘અઠ્ઠાવયંમિ ઉમ્મહો’ ઇત્યાદિ પ્રભાત-માંગલિક બાવના-કુલક’ પૃષ્ઠ ૪૮). આ નમસ્કાર, પોથી ૨, ૫ અને ૬માં ‘કમ્મભૂમિહિ કમ્મભૂમિહિ’, ‘જગ-ચિંતામણિ જગહ નાદ’ અને

[ત્યાં] જે જિન-ખિખો (હોય), તે સર્વેને વંહું છું. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જં-યત્—જે.

કિચિ-કિચ્ચિત્—કેઈ.

નામ-‘ નામ ’—વાક્યાલંકાર.

આ શબ્દ જ્યારે અવ્યય તરીકે વપરાય છે, ત્યારે વાક્યાલંકાર, સંભાવના કે સંબોધન સૂચવે છે, તેમાંથી અહીં વાક્યાલંકારમાં વપરાયેલ છે.

તિથ્યં-તીર્થમ્—તીર્થ;

તીર્થ-શબ્દના વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૮.

સર્ગે-સ્વર્ગે—સ્વર્ગમાં.

સૌધર્માદિ વૈમાનિક દેવોના નિવાસ-સ્થાનરૂપ.

દેવલોકને માટે સામાન્ય રીતે ‘ સ્વર્ગ ’ શબ્દ વપરાય છે. * દેવલોક-સંબંધમાં શ્રીભગવતીસૂત્રના પમા શતકના ૬મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે:—

“ કઙ્કવિહા ણં મંતે ! દેવલોગા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચ્હવિહા દેવલોગા પણ્ણત્તા । તં જહા- ભવણવાસી, વાણમંતરા, જોહિસિયા, વેમા-

ણિયા । મેણં મવળવાસી દસવિહા, વાળમંતરા અટ્ટવિહા, જોડસિયા પંચવિહા, વેમાણિયા દુવિહા ।”

“હે ભગવન ! દેવલોક કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ? હે ગૌતમ ! દેવલોક આર પ્રકારના કહેલા છે. તે આ મુજબ:—

“ભવનવાસી, વાણુવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક. તેમાં ભવનવાસીના દસ પ્રકારો છે, વાણુવ્યંતરના આઠ પ્રકારો છે, જ્યોતિષીના પાંચ પ્રકારો છે અને વૈમાનિકના બે પ્રકારો છે.”

આ દેવો પૈકી વૈમાનિક દેવોનું નિવાસ-સ્થાન જે જિર્ધ્વ-લોકમાં આવેલું છે, તે ‘સ્વર્ગ’ કહેવાય છે.”

પાયાલિ-પાતાલે—પાતાલમાં, ભવનપતિના આવાસોમાં. ‘પાતાલ’ શબ્દનો અર્થ વૈદિક-પરંપરા મુજબ પૃથ્વીની નીચેનું સાતમું તલ થાય છે, પણ અન્ય સાહિત્યમાં પૃથ્વીની નીચેનો કોઈ પણ ભાગ દર્શાવવા માટે તે વપરાય છે. અહીં ‘પાતાલ’ શબ્દ તે જ રીતે વપરાયેલો છે. એનો અર્થ ‘પૃથ્વીની’ નીચે વ્યંતર અને વાણુવ્યંતરના આવાસોની પછી તથા ધર્મમાં વંસા વગેરે સાત નરકોની ઉપર આવેલા ભવનપતિના આવાસો થાય છે, કારણ કે શાશ્વત ગિઓ ત્યાં જ હોય છે.

માણસે લોણ-માણુસે લોકે—મનુષ્યલોકમાં, તિર્યગ્લોકમાં.

* વિશેષ વિગત માટે જુઓ તુલ્યાર્થસૂત્ર અ. ૪.

મનુષ્યલોકનો અર્થ અહીં કેવળ અદ્વીદીપ જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે તિર્યગ્-લોક સમજવાનો છે, કારણ કે નંદીશ્વર વગેરે દ્વીપો કે જ્યાં શાશ્વતી પ્રતિમાઓ આવેલી છે, તેને પણ અહીં ગ્રહણ કરવાની છે.

જાઈ-યાનિ—જેટલાં.

જિણવિંવાઈ-જિનવિમ્વાનિ— જિન-જિણો, જિનેશ્વરની પ્રતિમાઓ, જિનેશ્વરની ભૂતિઓ.

‘જિણ’શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પ્રતિછાયા કે પ્રતિજિણ થાય છે. તેના પરથી પ્રતિકૃતિ અથવા પ્રતિમાને પણ ‘જિણ’-શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિએ પંચાશકમાં કહ્યું છે કે :—

“ગુણ-પગરિસો જિણા ખલુ, તેસિં વિંવસ્સ દંસણં પિ સુહં ।

કારાવણેણ તસ્સ’ઉ, અણુગ્ગહો અત્તણો પરમો ॥”

“શ્રીજિનેશ્વરદેવો ગુણોના પ્રકર્ષરૂપ છે, એટલે તેમનાં જિણ’નું (પ્રતિમાનું) દર્શન પણ શુભ છે, સુખ કરનારું છે, તે(જિનજિણ)નું નિર્માણ કરાવવાથી આપણા આત્મા ઉપર મોટો ઉપકાર થાય છે.”

તાઈ-તાનિ—તે.

સવ્વાઈ-સર્વાણિ—સર્વેને.

વંદામિ-વન્દે—હું વંદું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

તિત્થવંદણ-સુત્ત—આ સૂત્રમાં મર્વે તીર્થોને વંદન કરેલું હોવાથી તે ‘તિત્થ-વંદણ-સુત્ત’ કહેવાય છે. પ્રથમનાં બે પદો પરથી તેનો વ્યવહાર ‘જ’ કિંચિ’ સૂત્ર તરીકે પણ થાય છે.

તિત્થ—તીર્થ.

જૈનાગમોમાં દેવલોકમાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓ, તીર્થ-કરોની નિર્વાણભૂમિ પર બાંધાયેલા સ્તૂપો અને નંદીશ્વરદ્વીપમાં રહેલાં શાશ્વત-જિઓની ભક્તિપૂજના ઉદ્દેશો મળે છે.

શ્રીઆચારાંગ નિર્ચુકિતની નીચે જણાવેલી ગાથામાં કેટલાંક ‘પ્રાચીન તીર્થો’નું સૂચન મળે છે:—

“અઘ્રાવયમુજ્જિતે, ગયગપય-ધમ્મચક્કે ય ।
પાસ-રહાવત્તં ચિય, ચમરુપ્પાયં ચ વંદામિ ॥”

“ ‘અઘ્રાપદ,’ ‘ઉત્તજયંત’ (ગિરનાર-ગિરિ), ‘ગન્તઘ્ર-પદ’ (દશાર્ણકૂટ—જે બુદ્ધેલખંડમાં આવેલું છે), ‘ધર્મચક્ર’ (તક્ષશિલા), ‘પાર્શ્વ’ (અહિચ્છત્રા-તીર્થ), ‘સ્થાવર્ત’ (વિદિશામાં આવેલું કુંજરાવર્ત—પર્વત-પ્રદેશ) અને ‘અમ-રેન્દ્રાત્પાત સ્થળ’ (અમરેન્દ્રે ઉત્પાત કરતાં સૌધર્મેન્દ્રના ભયથી બચવા તેણે જે સ્થળમાં રહેલા શ્રીવર્ધમાનસ્વામીનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું સ્મારક-સ્થાન)ને હું વંદન કરું છું. ”

તથા જિનદાસગણિ મહત્તરે શક્યંવત પહલ વિક્રમસંવત

૭૩૩ લગભગમાં રચેલી નિશીથ-ચૂણિ(પત્ર ૨૪૩)માં પણ કેટલાંક પ્રાચીન તીર્થોનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે —

“ ઉત્તરાવહે ધમ્મચક્કં, મથુ(હુ)રાણ દેવ-ણિમ્મિઓ થૂમો ।

કોસલાણ જિયંતસામિ-પડિમા, તિત્થકરાણં વા જમ્મભૂમીઓ ॥ ”

“ ઉત્તરાપથમાં ‘ ધર્મચક્ર, ’ ‘ મથુરા ’માં દેવે રચેલ સ્તૂપ, ‘ કોશલા ’ (અયોધ્યા)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા, તથા ‘ તીર્થંકરોની જન્મભૂમિઓ. ”

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો પરથી ‘ પ્રાચીન સમયનાં કેટલાંક તીર્થો ’ની નામાવલી આ રીતે થાય છે :—

“ (૧) ‘ અષ્ટાપદ, ’ (૨) ‘ ઉજ્જયંતગિરિ ’ (ગિરનાર), (૩) ‘ ગન્ધાપદ ’ (દશાર્ણકૂટ પર્વત જુદેલાખંડ), (૪) ‘ ધર્મચક્ર ’ (તક્ષશિલા), (૫) ‘ પાર્શ્વતીર્થ ’ (અહિચ્છત્રા નગરી), (૬) ‘ રથાવર્ત ’ (વિદિશામાં આવેલા કુંજરાવર્ત પર્વતની પાસેનો એક પહાડ), (૭) ‘ મથુરા ’, (૮) ‘ કોશલા ’ (અયોધ્યા) અને (૯) ‘ તીર્થંકરોની જન્મ-ભૂમિઓ ’ એટલે નીચેની નગરીઓ :—

“ અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, કાશી, અંદ્રપુરી, કાકંદી, ભદ્રિલપુર, સિદ્ધપુર, અંપાનગરી, કાંપિલ્યપુર, રત્નપુર, હસ્તિનાપુર, મિથિલા, રાજગૃહ, શૌર્ય(રિ)પુર અને ક્ષત્રિયકુંડ. ”

(કેટલાક તીર્થંકરો એક જ નગરમાં જન્મેલા હોવાથી નગરીઓની સંખ્યા ૧૬ની છે.)

આજનાં પ્રસિદ્ધ લેનતીથો નીચે મુજબ ગણાય છે :—

સૌરાષ્ટ્રમાં—શત્રુજય, ગિરનાર, તાલધ્વજ (તલાલ),
કદંબગિરિ, અલ્પદરા પાર્શ્વનાથ (ઊના-દેલવાડા) વગેરે.

કચ્છમાં—ભદ્રેશ્વર વગેરે.

ગુજરાતમાં—શંખેશ્વર, સેરીસા, પાનગર, ભોયણી,
તારંગા, કાવી, ગાંધાર. સ્તંભન—પાર્શ્વનાથ (ખંભાત)
અધંડિયાજી (નર્મદા-તટ) વગેરે.

બૃહદ્ રાજસ્થાન(મારવાડ, મેવાડ)માં — આબુ,
કુવારિયા, જામજીવાડા, રાણપુર, કુસોધિ, કેસરિયાજી,
સાચોર વગેરે.

મધ્યભારત(માલવા, જુદેલખંડ)માં — માંડવગઢ,
અંતરિક્ષજી, મક્ષીજી, ઉલ્લેન, ભોખાવર વગેરે.

મધ્ય પ્રાંતમાં—હસ્તિનાપુર, મથુરા, પ્રયાગ(અન્ધા-
ખાદ) જનારમ, અગોધ્યા, સેટમેટકા દિલ્લા (આવરતી)
વગેરે.

ખિલ્દારપ્રાંતમાં—રાજગૃહ, પાવાપુરી, દરિયકુંડ,
કાકરી, સંપાપુરી, સંમેનદિગર વગેરે.

નિઝામ-રાજ્યમાં—કુલપાદજી(માલિક્યપ્રજા), બાંડકજી
વગેરે.

આ નિઝાય નાનાં નાનાં તીથો પણ છે, જેના પરિચય
વિવિધ તીર્થમાળા વગેરેમાં આપેલા છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

સ્વર્ગ, પાતાળ અને મનુષ્યલોકમાં જે કોઈ પણ તીર્થ હોય અને ત્યાં જેટલાં જિનગિરો હોય તે સર્વેને હું વંદન કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રમાં ત્રણ લોકમાં રહેલાં સઘળાં તીર્થો તથા તેની અંદર રહેલાં સઘળાં ગિરોને અભિવાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર પોથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ વગેરેમાં ચૈત્યવંદનના અધિકારમાં જોવાય છે.

१३ सकथय-सुत्तं

[प्रणिपातदण्डक-सूत्रम्]

‘ नमो त्थु ए’ सूत्र

(१) भूषणः

नमोऽत्थु^१णं अरिहंताणं^२ भगवंताणं ॥ १ ॥

आइगराणं^३ तित्थयराणं^४ सयं-संवृद्धाणं ॥ २ ॥

पुरिसुत्तमाणं पुरिस-सीहाणं पुरिस-चरपुंडरीभाणं
पुरिस-चरगन्वहत्थीणं ॥ ३ ॥

लोगुत्तमाणं लोग-नादाणं लोग-हिआणं लोग-पईवाणं
लोग-पज्जोअगराणं ॥ ४ ॥

अभय-इयाणं चकम्पु-इयाणं मग्ग-इयाणं सरण-
इयाणं^५ घोहि-इयाणं ॥ ५ ॥

१ पाणि०—मकुड्ढु. २ अरहंताणं. ३ अरिहंताणं. ४ तित्थयराणं.

५ अ. ५६ पाणि ६६५भूषणं नृणां अभयसामंभूषणं ‘जीवदत्तं’

पर आदि ले.

२. ६

ધમ્મ-દયાણં ધમ્મ-દેસયાણં ધમ્મ-નાયગાણં ધમ્મ-
સારહીણં ધમ્મ-વર-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટીણં^૬ ॥ ૬ ॥

અપ્પહિહય-વર-નાણ-દંસણ-ધરાણં વિયટ્ટ-છડમાણં ॥ ૭ ॥

જિણાણં જાવયાણં તિન્નાણં તારયાણં બુદ્ધાણં બોહયાણં
મુત્તાણં મોઝગાણં ॥ ૮ ॥

સવ્વન્નૂણં સવ્વ-દરિસીણં સિવમયલમરુયમણંતમક્ખય-
મવાબાહમપુણરાવિત્તિ^૭ સિદ્ધિગણનામધેયં ઠાણં
સંપત્તાણં, નમો જિણાણં ‘જિઅ-મયાણં’ ॥ ૯ ॥

[ગાહા]

જે અ અર્હઆ સિદ્ધા, જે અ મવિસ્સંતિ ણાગણ કાલે।
સંપદ અ વટ્ટમાણા, સવ્વે તિવિહેણ વંદામિ ॥ ૧૦ ॥^{૧૦}

૬ આ પદ પછી કલ્પસૂત્રમાં નીચે જણાવેલાં પદો આવે છે :—
દીવો તાણં સરણં ગઈ પદ્ધા ।

૭ અપુણરાવત્તિયં પાઠ-ભેદ.

૮-૯ સમવાયાંગસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર અને રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં આ
બે પદો જણાતાં નથી.

૧૦ કલ્પસૂત્ર, જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર વગેરે સૂત્રોમાં,
તથા ત્રૈત્યવંદનસૂત્રની હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ વગેરેમાં જ્યાં આ
શક્ટસ્તવ (નમો ત્યુ જ્ઞ) પાઠ દર્શાવ્યો છે, ત્યાં આ ગાથા જોવામાં
આવતી નથી.

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

નમોઽસ્તુ અર્હદ્મ્યઃ મગવદ્મ્યઃ ॥ ૧ ॥

આદિકરેમ્યઃ તીર્થકરેમ્યઃ સ્વયં-સમ્બુદ્ધેમ્યઃ ॥ ૨ ॥

પુરુષોત્તમેમ્યઃ પુરુષ-સિદ્ધેમ્યઃ પુરુષ-વરપુણ્ડરીકેમ્યઃ
પુરુષ-વરગન્ધહસ્તિમ્યઃ ॥ ૩ ॥

લોકોત્તમેમ્યઃ લોક-નાથેમ્યઃ લોક-હિતેમ્યઃ
લોક-પ્રદીપેમ્યઃ લોક-પ્રદ્યોતકરેમ્યઃ ॥ ૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણમયંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રિના ત્રીજા પ્રકાશના સ્વોપન વિવેચનમાં (પૃ. ૨૨૩માં) આ સંબંધમાં બાણાવ્યુ છે કે—પ્રણિપાત-દંડક પછી અતીત, અનાગત અને વર્તમાન જિનોને વંદન કરવા માટે કેટલાક આ ગાથાને બોલે છે :—

“ પ્રણિપાતદણ્ડકાનન્તરં ચાતીતાનાગત-વર્તમાન-જિનવન્દનાર્થં કેચિદેતાં ગાથાં પઠન્તિ ॥ ”

શ્રીજિનદત્તસૂરિએ રચેલ ચૈત્યવંદનકૃત્તકની વૃત્તિ, જે શ્રીજિનકૃષ્ણ-સૂરિએ સં. ૧૩૮૩માં વાઝમંદિર (બાહડગેર) પુરમાં રચેલી છે, તેના પૃ. ૧૩માં આ ગાથાના સંબંધમાં બાણાવ્યુ છે કે :—

“ તતો ‘જે અર્થ્યા સિદ્ધા’ इति गायामनागमिकीमपि पूर्वश्रुतधर-विरचितामिति पदे पदे व्यवतिष्ठन् पठेत् । ”

બાવાર્થ :—[શકસ્તવ પછી] “ ‘જે અર્થ્યા સિદ્ધા’ એ ગાથા આગમ-સંબંધિની ન હોવા છતાં પણ પૂર્વશ્રુતધરે રચેલી હોઈને પદે પદે વ્યવસ્થા કરતો તે ગાથાને બોલે. ”

अभयदेभ्यः चक्षुर्देभ्यः मार्गदेभ्यः शरणदेभ्यः
बोधिदेभ्यः ॥ ५ ॥

धर्मदेभ्यः धर्म-देशकेभ्यः धर्म-नायकेभ्यः धर्म-सारथिभ्यः
धर्म-वरचतुरन्तचक्रवर्तिभ्यः ॥ ६ ॥

अप्रतिहत-वर-ज्ञान-दर्शन-धरेभ्यः व्यावृत्त-च्छदभ्यः ॥ ७ ॥

जिनेभ्यः जापकेभ्यः तीर्णेभ्यः तारकेभ्यः बुद्धेभ्यः
बोधकेभ्यः मुक्तेभ्यः मोचकेभ्यः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेभ्यः सर्वदर्शिभ्यः शिवम् अचलम् अरुजम् अनन्तम्
अक्षयम् अव्याबाधम् अपुनरावृत्ति सिद्धिगातिनामधेयं स्थानं
संप्राप्तेभ्यः नमः जिनेभ्यः जित-भ्येभ्यः ॥ ९ ॥

ये च अतीताः सिद्धाः, ये च भविष्यन्ति अनागते काले ।
सम्प्रति च वर्तमानाः, सर्वान् त्रिविधेन वन्दे ॥ १० ॥

શ્રીજિનયંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરુણપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૧માં રચેલી પદાવશ્યક-વૃત્તિ(ગાલાવબોધ)માં આ ગાથાના કૃતૃત્વ-સંબંધમાં મહત્ત્વની નોંધ કરી, તેને ઉમાસ્વાતિએ રચેલી જણાવી છે :—

“अथानंतरं त्रिकालवर्ति-जिन-चंदना-निमित्त उमास्वाति-विरचित ए
गाह कहइ “जे [अ] ईआ सिद्धा.” (पेथी २ पत्र ११)

સંવત ૧૪૬૮માં વર્ધ્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકર ગ્રંથમાં આ ગાથાને ગીતાર્થ-મુનિઓએ કહેલી જણાવી છે:—

‘अग्रतो गाथा च गीतार्थमुनिभिः प्रोक्ता कथ्यते ।’

(૩) ગુજરાતી-ઘાયા

નમન હો અરિહંતોને ભગવંતોને. ૧.

આદિ કરનારાઓને, તીર્થકરોને, સ્વયંસંયુદ્ધોને. ૨.

પુરુષોત્તમોને, પુરુષ-સિંહોને, પુરુષ-વરપ્રહરીકોને, પુરુષ-વર-
ગંધહસ્તીઓને. ૩.

લોકોત્તમોને, લોક-નાથોને, લોક-હિત(કરનારાઓ)ને,
લોક-પ્રદીપોને, લોક-પ્રદ્યોતકરોને. ૪.

અભય-દેનારાઓને, અક્ષુ-દેનારાઓને, માર્ગ-દેનારાઓને,
શરણ-દેનારાઓને, યોધિ-દેનારાઓને. ૫.

ધર્મ-દેનારાઓને, ધર્મ-દેશકોને, ધર્મનાયકોને, ધર્મ-
સારથિઓને, ધર્મ-વરચતુરંત-ચક્રવર્તિઓને ૬.

અપ્રતિહત-વરજ્ઞાન-દર્શન-ધરોને, છત્રસ્થતામાંથી મુક્ત
થયેલાઓને ૭.

જિનોને, (અન્યને રાગ-દ્રેષ્યનો) જ્ય કરાવનારાઓને, તરી
ગયેલાઓને, અન્યને તારનારાઓને, જ્ઞાન પામેલાઓને,
ખીલને જ્ઞાન પમાડનારાઓને, મુક્ત થયેલાઓને, અન્યને
મુક્ત કરનારાઓને. ૮.

સર્વજ્ઞોને, સર્વ-દર્શિઓને, શિવ, અચલ, અરુઝ, અનંત,
અક્ષય, અવ્યાબાધ, અમુનરાવૃત્તિ, સિદ્ધિગતિ નામના
સ્થાનને પામેલાઓને, નમો જિનોને, જય જિતનારાઓને. ૯.

જેઓ અતીતકાલમાં સિદ્ધો થયા છે, જેઓ યશો ભવિષ્ય-કાલમાં; અને સંપ્રતિ વર્તમાન, સર્વેને ત્રિવિધે વંદું છું. ૧૦.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

નમો ત્યુ-નમ : અસ્તુ — નમસ્કાર હો.

નમઃ એ પૂજાને અર્થે વપરાતું નૈપાતિક પદ છે. તેની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧. અસ્તુ—હો.

ળં—વાક્યાલંકાર તરીકે વપરાતો શબ્દ.

અરિહંતાળં—અર્હદ્ભ્ય :—અરિહંતોને.

અરિહંત-પદની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧.

ભગવંતાળં—ભગવદ્ભ્ય :—ભગવંતોને.

‘ભગવાંત’ શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૫.

આદ્ગરાળં—આદિકરેભ્ય :—આદિ કરનારાઓને, આદિ કરવામાં હેતુભૂત થનારાઓને. શ્રુતધર્મ કે દ્વાદશાંગીની આદિ કરનારાઓને.

આદિ કરનાર કે આદિ કરવામાં હેતુભૂત થનાર તે ‘આદિકર’, તેઓને. આદિ પદ અહીં શ્રુતધર્મ કે દ્વાદશાંગીની આદિતું સૂચન કરે છે. જો કે દ્વાદશાંગી કોઈ પણ કાલે ન હોતી કે નથી કે નહિ હોય તેવું નથી, કારણ કે અર્થથી તે નિત્ય છે, અને પ્રવાહથી તે અનાદિ છે; પરંતુ દરેક તીર્થ કરના સમયમાં

તેની શબ્દ-રચના નવીન પ્રકારે થતી હોવાથી ‘વ્યવહારનય’ની દૃષ્ટિએ તેની આદિ મનાય છે.

દ્વાદશાંગીની પ્રરૂપણા અર્થથી શ્રીતીર્થંકર દેવો કરે છે, જેને શ્રીગણધર-ભગવંતો સૂત્રરૂપે ગુણે છે.

તિથ્યરણં-તીર્થંકરેભ્યઃ—તીર્થંકરોને, તીર્થંકરોને.

તીર્થંને સ્થાપે, તીર્થંને કરે, તે તીર્થંકર કે તીર્થંકર. તેઓને. તીર્થં શબ્દ અહીં ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ કે પ્રથમ ગણધરના વિશિષ્ટ અર્થમાં ગ્રહણ કરવાનો છે. કહ્યું છે કે :—
“તિથ્યં પુણં ચાઽવર્ણ્યે સમર્ણસંઘે પદ્મ-ગણહરે વા”

સયં-સંબુદ્ધાણં-સ્વયં-સમ્યુદ્દેભ્યઃ—સ્વયં જ્ઞાન પામેલાઓને. પોતાની મેળે બોધ પામેલાઓને.

સ્વયં—પોતે, પોતાની મેળે. સંબુદ્ધ—સમ્યક્ રીતે બોધ પામેલા. જેઓ પોતાની મેળે સમ્યક્ પ્રકારે બોધ પામેલા છે, તે ‘સ્વયં-સંબુદ્ધ’—તેઓને.

બોધ બે પ્રકારે થાય છે : નિસર્ગથી અને અધિગમથી. તેમાં શ્રીતીર્થંકર દેવો નિયમા નિસર્ગથી એટલે પોતાની મેળે બોધ પામનાર હોય છે. જો કે ‘પૂર્વભવની અપેક્ષાએ ગુરુ આદિનો સંયોગ તેમને પણ નિમિત્તભૂત હોય છે, પરંતુ તીર્થંકરના ભવમાં તેઓને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા હોતી નથી. ‘યથાપિ મત્રાન્તરેષુ તથાવિધગુરુસન્નિવાનાયત્તબુદ્ધાસ્તેઽમૂચન્; તથાપિ તીર્થંકરજન્માનિ પરોપદેશનિરપેક્ષા એવં બુદ્ધાઃ’ (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૧૮.) અને તીર્થંકરના ભવમાં લોકાંતિક દેવો જે ‘મયયં!

તિથં પવત્તેહ '—' હે ભગવન્ ! તીર્થં પ્રવર્ત્તોવો ' એવા શબ્દો બોલે છે, તે કેવળ વૈતાલિક-વચનરૂપ છે, પણ ઉપદેશરૂપ નથી.

શ્રીતીર્થંકર દેવો 'તથા-ભવ્યત્વ' આદિ સામગ્રીના પરિપાકથી આ મોહ-નિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતમાં પારકાના ઉપદેશ વિના જીવાદિરૂપ તત્ત્વને અવિપરીતપણે જાણે છે.

પુરિસુત્તમાણં-પુરુષોત્તમેમ્ય :— પુરુષોત્તમોને, પુરુષોમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓને. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠને.

'પુરિ શેતે પુરુષઃ'— શરીરમાં વાસ કરે, તે 'પુરુષ'. તેમાં સહજ તથાભવ્યત્વઆદિ ભાવથી પરોપકારાદિ સદ્ગુણમાં અન્ય પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ, તે 'પુરુષોત્તમ', તેઓને. તે સંબંધી લલિતવિસ્તરમાં કહ્યું છે કે :—

'આકાલમેતે પરાર્થ-વ્યસનિનઃ ઉપસર્જનીકૃત-સ્વાર્થાઃ, ઇચિત્ક્રિયાવન્તઃ, અદીનભાવાઃ, સંફલારમ્ભિનઃ, અદ્વાનુશયાઃ કૃતજ્ઞતા-પતયઃ, અનુપહતાચિત્તાઃ, દેવ-ગુરુ-બ્રહ્માનિનઃ તથા ગંભીરા-શયા ઇતિ.'

શ્રીજિનેશ્વરદેવના આત્માઓ અનાદિકાળથી * આ સંસારમાં—

* સ્વરૂપ-યોગ્યતા રૂપે પણ ક્ષોપધાયકતા-રૂપે નહિ. સ્વરૂપ-યોગ્યતા એટલે કારણ-સત્તા અને ક્ષોપધાયકતા એટલે કાર્ય-સત્તા. કારણરૂપે અસ્તિત્વ અનાદિ-કાળથી હોય છે, અને કાર્યરૂપે અસ્તિત્વ બ્યારે સહકારિ-સામગ્રી મળે ત્યારે આવે છે.

પરાર્થ-વ્યસનિન :— પરાર્થ-વ્યસની - પરાયકાર કરવાના વ્યસનેવાળા હોય છે.

ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થા :— સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા હોય છે.

ઉચિતક્રિયાવન્ત :— સર્વત્ર ઉચિત ક્રિયાને આચરનારા હોય છે.

અદીનભાગા :— દીનતા વિનાના હોય છે.

સંફલારામ્ભિણ :— સફલ કાર્યને જ આરંભ કરનારા હોય છે.

અદ્વાનુશયા :— અપકારિજન ઉપર પણ અત્યંત ક્રોધને ધારણ કરનારા હોતા નથી.

કૃતજ્ઞતા-પતય :— કૃતજ્ઞતા ગુણના સ્વામી હોય છે.

અનુપહત-ચિત્તા :— હૃદય વૃત્તિઓથી નહિ હણાયેલા ચિત્ત-વાળા હોય છે.

દેવ-ગુરુ-બ્રહ્માનિન :— દેવ અને ગુરુનું બહુમાન કરનારા હોય છે.

ગર્ભીરાશયા :— ગર્ભીર આશય-ચિત્તના ભાવને ધારણ કરનારા હોય છે.

‘ભવ્યત્વ’ તમામ આત્માઓનું સમાન હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માઓની સુક્તિ સમાન કાળે અને સમાન સામગ્રીઓથી થતી નથી. તેથી પ્રત્યેકનું ‘તથા-ભવ્યત્વ’ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું માનવું ઘટે છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવના આત્માઓનું

સહજ ' તથા-ભવ્યત્વ ' સર્વ કરતાં ઉત્તમ હોય છે. જેમ જેમ તેમનું સહજ ' તથા-ભવ્યત્વ ' તે તે સામગ્રીના યોગે પરિપાક પામતું જાય છે, તેમ તેમ તેમની ઉત્તમતા બહાર આવતી જાય છે.

પુરિસ-સીંહાણં- પુરુષ-સિંહેમ્યઃ— પુરુષ-સિંહોને, પુરુષોમાં જેઓ સિંહ સમાન છે, તેઓને.

સિંહ જેમ શૌર્ય આદિ ગુણો વડે યુક્ત હોય છે, તેમ શ્રીતીર્થંકરદેવો કર્મરૂપી શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવામાં શૂર, તપશ્ચર્યામાં વીર, રાગ તથા ક્રોધાદિ વૃત્તિઓનું નિવારણ કરવામાં ગંભીર, પરીષદો સહન કરવામાં ધીર, સંયમમાં સ્થિર, ઉપસર્ગોથી નિર્ભય, ઇન્દ્રિય-વર્ગથી નિશ્ચિત અને ધ્યાનમાં નિષ્પ્રકમ્પ હોય છે.

પુરિસ-વ્ર-પુંડરીકાણં— પુરુષોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ પુંડરીક-કમળ-સમાન છે, તેઓને.

પુંડરીક-શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે, પરંતુ અહીં તે શ્વેતકમળના અર્થમાં વપરાયેલો છે. શ્વેતકમળ કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જળથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બંનેને છોડી ઉપર રહે છે; તેમ શ્રીતીર્થંકર દેવો સંસારરૂપી કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને દિવ્યભોગરૂપ જળથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બંનેને છોડીને નિરાળા રહે છે. વળી કમળ જેમ સ્વભાવથી સુંદર, ચક્ષુને આનંદ આપનાર તથા લક્ષ્મીનું નિવાસ-સ્થાન છે, તેમ શ્રીતીર્થંકર દેવો ચોત્રીસ અતિશયોથી સુંદર, પરમાનંદના

હેતુ તથા ગુણ-સંપદાઓના નિવાસસ્થાન હોય છે, તેઓને.

પુરિસંચરગન્ધહર્ત્વીણં-પુરુષચરગન્ધહસ્તિમ્યઃ—પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી-સમાનને.

કુંજર કે કરિવરને સૂંઢરૂપી હસ્ત હોય છે, તેથી તે 'હસ્તી' કહેવાય છે. તેના ભદ્ર, મન્દ્ર, મૃગ આદિ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં જે હાથીની ગંધમાત્રથી સામાન્ય હાથીઓ દૂર ભાગી જાય, તે 'ગંધહસ્તી' કહેવાય છે. અહીં શ્રીતીર્થંકર દેવોને ગંધહસ્તીની ઉપમા આપવાનું કારણ એ છે કે તેઓના વિહાર-રૂપી પવનની ગંધથી જ સ્વચક્ર, પર-ચક્ર, દુષ્કાળ, મહામારી આદિ સાત પ્રકારની ઇતિઓ દૂર ભાગી જાય છે. *

લોગુત્તમાણં-લોકોત્તમૈમ્યઃ—જેઓ લોકમાં ઉત્તમ છે, તેઓને.

લોકમાં—વિશ્વમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓ 'લોકોત્તમ', તેઓને. અહીં લોક-શબ્દથી ભવ્ય પ્રાણીરૂપ લોક લેવાનો છે; અન્યથા અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ ભવ્યો ઉત્તમ જ છે, તેથી શ્રીતીર્થંકર દેવોની કંઈ ઉત્તમતા સાબિત થાય નહિ.

* સાત પ્રકારની ઇતિઓ આ પ્રમાણે ગણાય છે :—

“અતિવૃષ્ટિરનાવૃષ્ટિર્મૂષકઃ કલમાઃ શુક્રાઃ ।

સ્વચક્રં પરચક્રં ચ, મપ્તેતા ઈતયઃ સ્મૃતાઃ ॥”

અતિશય વૃષ્ટિ, વરસાદ ન ચલે, ઉદરોની વૃદ્ધિ, તીડોનું ફાટી નીકળવું, પોપટની બહુલતા, પોતાના જ રાગ-મંડળમાં બળવો અને શત્રુ-સેન્યની ચડાઈ, એ સાત ઇતિઓ કહેવાય છે.

એટલે કે તેઓ ભવ્ય આત્માઓના સમૂહરૂપ લોકમાં સકલ કલ્યાણના કારણભૂત વિશિષ્ટ ભવ્યત્વને ધારણ કરનારા હોવાથી ઉત્તમ છે.

લોગ-નાહાણં-લોક-નાથેભ્યઃ—લોક-નાથોને. લોકના નાથોને.

લોકના નાથ તે લોકનાથ, તેઓને. લોક-શબ્દથી અહીં રાગાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણીય વિશિષ્ટ ભવ્ય-લોક સમજવાનો છે. તેમનો યોગ અને ક્ષેમ કરવા વડે શ્રીતીર્થંકર દેવો લોક-નાથ કહેવાય છે. ખીજાધાન,* ખીજેદૂલેદ અને ખીજનું પોષણ વગેરે ‘યોગ’ છે અને ઉપદ્રવોથી રક્ષણ, તે ‘ક્ષેમ’ છે. નાથ-શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧મું. ‘જગહ નાહ’.

લોગ-હિયાણં-લોક-હિતેભ્યઃ—લોકનું હિત કરનારાઓને, લોકનું કલ્યાણ કરનારાઓને.

લોકનું હિત કરે, તે ‘લોક-હિતકર,’ તેઓને. અહીં “લોક”-શબ્દથી વ્યવહારરાશિમાં આવેલો સર્વ પ્રાણી-વર્ગ સમજવાનો છે. હિત એટલે આત્મ-હિત કે કલ્યાણ. શ્રીતીર્થંકર દેવો સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે વ્યવહાર-રાશિમાં આવેલા સર્વ પ્રાણી-વર્ગનું કલ્યાણ કરે છે.

લોગ-પર્વવાણં-લોક-પ્રદીપેભ્યઃ—લોક-પ્રદીપોને, લોકમાં પ્રકાશ કરનારા મહાદીપકોને.

‘લોક’ એટલે સંજ્ઞિ-લોક કે સંજ્ઞી પ્રાણીઓનો સમૂહ. ‘પ્રદીપ’ એટલે વિશેષ પ્રકાશ આપનારો દીવો, મહાન દીપક.

* ખીજ એટલે સમ્યક્ત્વ. તેનું આધાન એટલે સ્થાપન.

શ્રીતીર્થકર દેવોની દેશના સમસ્ત જ્ઞેય ભાવોને પ્રકાશનારી હોવાથી તથા હેય અને ઉપાદેયનો બોધ કરાવનારી હોવાથી સંસી પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો મિથ્યાત્વરૂપ ગાઢ અંધકાર ભેદી નાખે છે, તેથી તેમને માટે તેઓ પ્રહીપ-સમાન બને છે.

લોગ-વજોઅગરાણં - લોક-પ્રદ્યોતકરેમ્ય :— લોક-પ્રદ્યોત-કરોને, લોકમાં પ્રદ્યોત કરનારાઓને.

લોકમાં પ્રદ્યોત કરનાર તે લોક-પ્રદ્યોતકર, તેઓને. 'લોક' શબ્દથી અહીં વિશિષ્ટ ગ્રીહપૂર્વધરો સમજવાના છે. તેમના હૃદયમાં રહેલા છવાદિ-તત્ત્વ-વિષયક સૂક્ષ્મતમ સંદેહોનું નિરાકરણ તથા વિશિષ્ટ બોધ શ્રીતીર્થકર દેવો દ્વારા થાય છે, એટલે તેમને માટે તેઓ પ્રદ્યોતકર બને છે. પૂર્વધરોમાં પણ તત્ત્વ-સંવેદનની વિશિષ્ટતાને લીધે તારતમ્ય હોય છે, તેથી અહીં છવાદિ-તત્ત્વોનું જેમાં ચથાર્થ પ્રદ્યોતીકરણ થાય તેવા વિશિષ્ટ પૂર્વધરોનું જ સૂચન છે.

અમયદયાણં- અમયદેમ્ય :— અભય દેનારાઓને, સર્વ જીવોને અભય આપનારાઓને.

અભયને આપનારા તે અભયદ, તેઓને. ભયનો અભાવ તે 'અભય.' 'ભય' એટલે ભીતિ, બીક કે ડર. તે મોહનીય-કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો એક પ્રકારનો અધ્ય-વસાય છે. જીવનની અત્યંત અવિકસિત સ્થિતિમાં પણ તે સંજ્ઞારૂપે દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. દાર્બવા તરીકે રીસામણીના પાનને સ્પર્શ થતાં જ તે એટલી બધી ભય પામે છે કે તેની

પાંદડીઓ ઝડપથી પીડાઈ જાય છે. એ જ રીતે કુદ્ર જંતુઓ પણ લયના માર્યા બચવાને માટે દોડાદોડ કરે છે અને પશુ-પક્ષીઓમાં પણ તે અતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. મનુષ્ય-જાતિમાં આ લય વિવિધ કારણો અને વિવિધ હેતુઓને લઈને ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું વર્ણન શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના સાતમા સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં નીચે મુજબ કરેલું છે :—

“સત્ત મયદ્વાળા પળ્લતા, તં જહા—[૧] રૂહલોગમર્, [૨] પરલોગ-મર્, [૩] આયાણ-મર્, [૪] અક્રમ્હા-મર્, [૫] વેયળ-મર્, [૬] મરણ-મર્, [૭] અસિલોગ-મર્” (સૂત્ર ૫૪૯).

લય-સ્થાનો સાત પ્રકારનાં છે. તે આ પ્રમાણે :—(૧) ‘ ઇંદ્રલોક-લય,’ (૨) ‘ પરલોક-લય,’ (૩) ‘ આદાન-લય,’ (૪) ‘ અકસ્માત્-લય,’ (૫) ‘ વેદના-લય,’ (૬) ‘ મરણ-લય ’ અને (૭) ‘ અશ્વલોક-લય.’

(૧) ‘ ઇંદ્રલોક-લય ’— મનુષ્યને મનુષ્યથી લય.

(૨) ‘ પરલોક-લય ’— તિર્થંચાદિ અન્ય જાતિ તરફનો લય.

(૩) ‘ આદાન-લય ’— ધન-માલ ચોરો વડે હુંટાઈ જવાનો લય.

(૪) ‘ અકસ્માત્-લય ’— આગ, જલ-પ્રલય આદિનો લય.

(૫) ‘ વેદના-લય ’— રોગાદિ-પીડાનો લય.

(૬) ‘ મરણ-લય ’— મરવાનો લય.

(૭) ‘ અશ્વલોક-લય ’— અપકીર્તિ થવાનો લય.

વેદના-ભયના સ્થાને કેટલાક 'આજીવિકા-ભય'ને પણ ગણાવે છે. તેનો અર્થ નિર્વાહનાં સાધનો તૂટી જવાનો કે આદ્યા જવાનો ભય સમજવાનો છે.

શ્રીતીર્થંકર દેવો જગતનાં જીવોને આ આતે ય પ્રકારના ભયમાંથી છોડાવે છે. તેથી તેઓ 'અંભયહ' કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે 'ધૃતિ' તરીકે ઓળખાતું ધર્મ-ભૂમિકાના કારણભૂત આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાસ્થ્ય, જેને જ્ઞાની પુરુષો 'અભય' કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ થાય છે, કારણ કે તેઓ ગુણના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે તેંધા અચિન્ત્ય શક્તિથી યુક્ત હોય છે.

ચક્ષુ-દયાળું-ચક્ષુર્દેમ્ય :— ચક્ષુ દેનારાઓને, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રો આપનારાઓને.

ચક્ષુને આપે તે 'ચક્ષુહ', તેઓને. ચક્ષુઃ-શબ્દથી અહીં ભાવચક્ષુઃ કે 'શ્રદ્ધા'રૂપી નેત્રો સમજવાનાં છે, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિ વિના કસ્યાણુકર વસ્તુ-તત્ત્વનું દર્શન થતું નથી. ધર્મરૂપી દૃષ્યવૃક્ષના અવનંદ્ય ખીજ જેવી ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા શ્રી-તીર્થંકર દેવો વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ 'ચક્ષુહ' કહેવાય છે.

માર્ગ-દયાળું-માર્ગર્દેમ્ય :— માર્ગ આપનારાઓને, માર્ગ દેખાડનારાઓને.

માર્ગ દેનારા તે 'માર્ગહ', તેઓને. માર્ગ-શબ્દથી

અહીં વિશિષ્ટ ગુણ-સ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવનારો કર્મને સ્વાભાવિક ક્ષયોપશમ સમજવાનો છે, જેને અન્ય લોકો 'સુખા' કહે છે. આવી ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ક્ષયોપશમ-વિશેષરૂપ 'સુખા' શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેઓ 'માર્ગદ' કહેવાય છે.

સરણ-દયાળું- શરણ-દેમ્ય :— શરણ આપનારાઓને, આશ્રય આપનારાઓને.

પીડિતને રક્ષણ આપવું તે 'શરણ', તેને આપનાર તે 'શરણદ', તેઓને. અતિ પ્રળળ રાગાદિ દોષો વડે જેઓ સતત પીડાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે, તેવા પ્રાણીઓને તત્ત્વ-ચિન્તન એ સાચું આશ્વાસન છે, સાચું શરણ છે; કારણ કે તેના વડે જ શુશ્રૂષા, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહાપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ આદિ પ્રજ્ઞાના (બુદ્ધિના) ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણો તત્ત્વ-ચિન્તનરૂપ અધ્યવસાય વિના યથાર્થ રીતે પ્રકટી શકતા નથી, પરંતુ માત્ર આભાસરૂપે જ વ્યક્ત થાય છે, જે સાચું આત્મ-હિત સાધવા માટે અસમર્થ છે.

તત્ત્વ-ચિન્તનરૂપ સાચું શરણ જેને અન્ય લોકો 'વિવિદિષા' કહે છે, તે શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ 'શરણદ' કહેવાય છે.

ત્રોહિદયાળું-ત્રોધિ-દેમ્ય :— યોધિ આપનારાઓને, યોધિને આપનાર તે 'યોધિદ', તેઓને.

જિન-પ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિને 'યોધિ' કહેવામાં આવે છે.

તેનો પર્યાયશબ્દ સમ્યગ્દર્શન છે, જે રાગ અને દ્વેષની નિષિદ્ધ ગાંઠનો અપૂર્વકરણરૂપી અધ્યવસાયદ્વારા છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧ પ્રશમ, ૨ સંવેગ, ૩ નિવેદ, ૪ અનુકંપા અને ૫ આસ્તિક્ય એ તેનાં લક્ષણો છે. આવું સમ્યગ્દર્શન જેને ળીજાઓ 'વિજ્ઞપ્તિ' કહે છે, તે શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેમને 'ગોધિદ' કહેવામાં આવે છે.

આ પાંચ પ્રકારના લાભો જે ઉત્તરોત્તર પૂર્વના ફલરૂપ છે તે 'અપુનર્જન્ધક' આત્માઓને જોટલે કે તીવ્રભાવે પાપ નહિ કરનારા જીવોને યથોચિત હોય છે, જ્યારે 'પુનર્જન્ધક'ને તેની ભજના હોય છે. અભય-ધૃતિનું ફળ ચક્ષુઃ—શ્રદ્ધા છે. ચક્ષુઃ—શ્રદ્ધાનું ફળ માર્ગ-સુખા છે. માર્ગ-સુખાનું ફળ શરણ-વિવિદિપા છે. શરણ-વિવિદિપાનું ફળ ગોધિ-વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પાંચે લાભ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેઓ અચિત્ત-શક્તિમાન અને સર્વથા પરાર્થ-રસિક (પરોપકાર કરવામાં રક્ત) હોય છે.

ધમ્મ — દયાળું — ધર્મદેમ્ય :— ધર્મ દેનારાઓને, ધર્મ આપનારાઓને, ધર્મ પમાડનારાઓને.

'ધર્મ' શબ્દથી અહીં 'ચારિત્રધર્મ' સમજવાનો છે. તે સાધુ-ધર્મ અને શ્રાવક-ધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તેમાં સાધુ-ધર્મ સર્વ-સાવધયોગની વિરતિરૂપ છે અને શ્રાવક-ધર્મ દેશવિરતિરૂપ છે. આ બંને પ્રકારનો 'ધર્મ' શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રવર્તે છે, જોટલે તેમને 'ધર્મદ'—ધર્મના દેનારા કહ્યા છે.

ધર્મ-દેસયાણં-ધર્મદેશકેમ્ય :—ધર્મની દેશના આપનારો-
એને, ધર્મના ઉપદેશકોને.

શ્રીતીર્થંકર દેવો મહાન્ ધર્મોપદેશક હોય છે; કારણ કે
ધર્મની દેશના વિના ધર્મનું પ્રવર્તન થતું નથી. તેમની વાણી
નીચે સુજળ ઉપ ગુણોવાળી હોય છે :—

૧ સંસ્કારવત્ત્વ—વ્યાકરણના નિયમોથી યુક્ત.

૨ ઔદાત્ય—ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતી.

૩ ઉપચાર-પરીતતા—અગ્રામ્ય.

૪ મેઘ-ગમ્भीર ઘોષત્વ—મેઘની જેમ ગંભીર શબ્દવાળી.

૫ પ્રતિનાદ-વિધાયિતા—પડઘો પાડનારી.

૬ દક્ષિણત્વ—સરલતાવાળી.

૭ ઉપનીત-રાગત્વ—માલકોશ વગેરે રાગોથી યુક્ત.

એ ૭ અતિશયો શબ્દની અપેક્ષાએ હોય છે. બીજા
અતિશયો અર્થની અપેક્ષાએ હોય છે. તે આ રીતે :—

૮ મહાર્થતા—મોટાં અર્થવાળી.

૯ અવ્યાહતત્વ—પૂર્વાપર વાક્યના અને અર્થના વિરોધ-
વિનાની.

૧૦ શિષ્ટત્વ—ઘટ્ટ સિદ્ધાંતના અર્થને કથન કરનાર અને
વક્તાની શિષ્ટતાની સૂચક.

૧૧ સંશયાસંભવ—અંદેહ-રહિત.

૧૨ નિરાકૃતાન્યોત્તરત્વ—ખીનનાં દ્વપણોથી રહિત.

૧૩ હૃદયક્ષમતા—હૃદય-આદ્ય, હૃદયંગમ, અંતઃકરણને પ્રસન્ન કરનારી.

૧૪ મિયઃ—સાવાહસતા—પદો અને વાક્યોની પરસ્પર સાપેક્ષતાવાળી.

૧૫ પ્રસ્તાવીચિત્ય—દેશ અને કાલને અનુસરનારી, અવસરને ઉચિત.

૧૬ તત્ત્વ—નિષ્ઠતા—વસ્તુ-સ્વરૂપને અનુસરનારી.

૧૭ અપ્રકીર્ણ—પ્રસૂતત્વ—મુસંગદ્ધ અથવા વિપયાન્તરથી રહિત અને અતિવિસ્તારના અભાવવાળી.

૧૮ અસ્વશ્લાઘાડન્યનિન્દતા—પોતાની પ્રશંસા અને પરની નિન્દાથી રહિત.

૧૯ આમિજાત્ય—વક્તાની અથવા પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકાને અનુસરનારી.

૨૦ અતિસ્નિગ્ધ—મધુરત્વ—ધીની જેમ સ્નિગ્ધ અને ગોળની જેમ મધુર.

૨૧ પ્રદાસ્યતા—પ્રશંસાને યોગ્ય.

૨૨ અમર્મવેધિતા— ખીજનાં મર્મને ન ઉઘાડવાના સ્વરૂપ-
વાળી.

૨૩ ઔદાર્ય— કથન કરવાયોગ્ય અર્થની ઉદારતાવાળી.

૨૪ ધર્માર્થ— પ્રતિવદ્ધતા— ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત.

૨૫ કારકાદ્યવિપર્યાસ— કારક, કાલ, વચન, લિંગ વગેરેના
વિપર્યાસવાળા વચનના દોષોથી રહિત.

૨૬ વિભ્રમાદિ— વિયુક્તતા— વિભ્રમ, વિશ્લેષ વગેરે મનના
દોષોથી રહિત.

૨૭ ચિત્રકૃત્ત્વ— શ્રોતાઓના ચિત્તને અવિચ્છિન્નપણે
આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી.

૨૮ અદ્ભુતત્વ— અદ્ભુત.

૨૯ અનતિવિલમ્બિતા— અત્યંત વિલંબ-રહિત.

૩૦ અનેકજાતિ-વૈચિત્ર્ય— અનેક જાતની વિચિત્રતા-
વાળી, વસ્તુઓને વિવિધ રીતે વર્ણવનારી.

૩૧ આરોપિત-વિશેષતા— ખીજાં વચનોની અપેક્ષાએ
વિશેષતા સ્થાપિત કરનારી.

૩૨ સત્ત્વ-પ્રધાનતા— સત્ત્વ-પ્રધાન, સાહસવાળી.

૩૩ વર્ણ-પદ-વાક્ય-વિવિક્તતા— વર્ણ, પદ, વાક્યના
વિવેકવાળી- પૃથક્કરણ-વિભાગવાળી.

૩૪ અવ્યુદ્ધિતિ— વદ્ધતવ્ય અર્થની—કહેવાને ઇચ્છેલા વિષયની સારી રીતે સિદ્ધિ થતાં સુધીમાં ન અટકનારી. અખંડિત વચન-પ્રવાહવાળી.

૩૫ અલેદિત્વ— અનાયાસે ઉત્પન્ન થનારી.

ધર્મ-નાયગાણં- ધર્મ-નાયકેમ્ય :— ધર્મનાયકોને, ધર્મના સ્વામીઓને.

ધર્મના નાયક તે ધર્મ-નાયક, તેઓને. નાયક-શબ્દ અહીં સ્વામીના અર્થમાં વપરાયેલો છે. ‘નાયકાઃ સ્વામિનઃ’ (યો. સ્વો. વૃ.) ધર્મને વશ કરવાથી, તેના ઉત્કર્ષને પામવાથી, તેના ઉત્કૃષ્ટ ફલને ભોગવવાથી તથા તેને વ્યાધાત-રહિતપણે અનુભવવાથી શ્રીતીર્થંકર દેવો ધર્મના સ્વામી—ધર્મના નાયક કહેવાય છે. ચારિત્રને વિધિ-પૂર્વક પામવું, તેનું નિરતિચારપણે પાલન કરવું અને તેનું યોગ્યને ઉચિત દાન કરવું તે ધર્મને વશ કરવાની ક્રિયા છે. સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક ભાવે ચારિત્રમાં સ્થિર થવું તે ધર્મના ઉત્કર્ષને પામવાનું રહસ્ય છે. તીર્થંકર-પદ ‘ઓ ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે અને અવન્ધ્ય પુણ્યળીજના યોગે તેઓ વ્યાધાત-રહિતપણે ધર્મને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

ધર્મ-સારહીણં- ધર્મ-સારથિમ્ય :— ધર્મ-સારથીઓને, ધર્મના સારથી તે ધર્મ-સારથી, તેઓને. ઉપર જણાવેલા ધર્મ-રથનું સંમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તન, પાલન અને દમન કરવાથી શ્રીતીર્થંકર દેવો ધર્મના સારથી ગણાય છે. સારથી જેમ ઉન્માર્ગે જતા રથને વાળીને માર્ગે લાવે છે, તેમ તીર્થંકરો પણ કોઈનો

ધર્મ-રથ ઉન્માર્ગે જતો હોય તો તેને માર્ગે ચડાવીને સ્થિર કરે છે; માટે તેઓ ધર્મ-સારથી કહેવાય છે.

ધમ્મ-વરં-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટીણં- ધર્મ-વર-ચતુરન્ત-ચક્કવર્તિમ્મયઃ — ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ચતુરંત-ચક્રને ધારણ કરનારાઓને, ધર્મ-રાજ્યના શ્રેષ્ઠ ચતુરંત-ચક્રવર્તીઓને.

શત્રુ-સૈન્યનો નાશ કરનારા ચક્રની અપેક્ષાએ, નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિનો નાશ કરનારું ધર્મ-ચક્ર અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેનાથી અવિનાશી અનુપમ સુખના અક્ષય ભંડાર-સમી સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા પટ્ટખંડની સાધના કરનારા રાજ્ય-ચક્રવર્તીઓ કરતાં ચાર ગતિનો નાશ કરનારા ધર્મ-ચક્રવર્તીઓ એટલે કે શ્રીતીર્થંકર દેવો દરેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે રૂપ, સામર્થ્ય, બળ, વીરતા, ઉદારતા અને મહાનુભાવતામાં કોઈ પણ ચક્રવર્તી તેમની બરોબરી કરી શકતો નથી. અથવા ચારિત્રધર્મ એ ઉભય લોકમાં ઉપકારક હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે અને તે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ વડે ભવનો અંત કરે છે, તેથી ચતુરંત છે. અથવા કપિલાદિ-પ્રણીત અન્ય ધર્મચક્રોની અપેક્ષાએ જે ધર્મચક્ર શ્રેષ્ઠ છે અને જે ચાર ગતિઓનો અવશ્ય નાશ કરનાર છે, તેને ધારણ કરનારાઓને.

અપ્પહિહ્ય-વરનાણ-દંસણ-ધરાણં- અપ્રતિહત-વરજ્ઞાન-દર્શન-ધેમ્મઃ — અપ્રતિહત વરજ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારાઓને, અપ્રતિહત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ધારણ કરનારાઓને.

‘વસ્તુનો વિશેષ અવગોઠ’ તે જ્ઞાન. વસ્તુનો સામાન્ય અવગોઠ તે દર્શન. કેવલ્યને પામવાથી તે વર કહેવાય છે, અને સર્વત્ર અસ્ખલિત રહેવાથી તે અપ્રતિહત ગણાય છે. આવાં અપ્રતિહત વરજ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારાંઓને:

આત્માનો સ્વભાવ સર્વ વસ્તુઓને જોવા-જાણવાનો છે. તે તેના પર આવેલાં સર્વ પ્રકારનાં આવરણો દૂર થવાથી પ્રકટ થાય છે. અહીં પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શનને ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે કેવલજ્ઞાનાદિ સર્વ લબ્ધિઓ સાકારોપયોગ એટલે જ્ઞાનોપયોગથી યુક્ત આત્માને પ્રકટ થાય છે, પણ દર્શનોપયોગથી યુક્ત આત્માને પ્રકટ થતી નથી.

વિષદ્વં-છઝમાળું-‘વ્યાવૃત્ત-છદ્વમ્ય’ :— છદ્વ-રહિતોને, જેમનું છદ્વસ્થપણું આલ્યું ગયું છે, તેઓને.

‘વ્યાવૃત્તમ્-અપગતમ્’— વ્યાવૃત્ત એટલે આલ્યું ગયેલું. છદ્વ એટલે આવરણ—ઘાતીકમોડપી આવરણ. અન્ય રીતે કહીએ તો જેમનું છદ્વસ્થપણું આલ્યું ગયું છે, તેઓને. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતીકમો જ્યાં સુધી પૂરેપૂરાં ક્ષય ન પામે ત્યાં સુધીની અવસ્થા છદ્વસ્થાવસ્થા કહેવાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ધર્મની ગ્તાનિ થતી જોઈને, ધર્મનો વિનાશ થતો જોઈને પરમપદ પામેલા એવા જ્ઞાનીઓ તે સ્થિતિ દૂર કરવાને માટે ફરી વાર જન્મ ધારણ કરે છે, પણ આ માન્યતા યુક્તિ-સંગત નથી. જે સર્વથા ત્વીતરાગ છે—

મોહ-રહિત છે, તેમને જન્મ લેવાનું પ્રયોજન નથી અને જે મોહ-સહિત છે, તે ખરેખર પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલા હોતા જ નથી. એટલે છદ્ધસ્થપણું એક વાર પૂરેપૂરું ચાલી ગયા પછી પુનઃ તે આવતું નથી. શ્રીતીર્થંકર દેવો ધાતીકર્મનો નાશ કરનારા હોવાથી તેમનું છદ્ધસ્થપણું પૂરેપૂરું ચાલ્યું ગયું હોય છે.

જિણાણં જાવયાણં- જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ— જિતનારાઓને તથા જિતાવનારાઓને.

રાગાદિ-દોષો જે સ્વાનુભવ-સિદ્ધ છે, અને જે સંસાર-પરિભ્રમણનું મુખ્ય કારણ છે, તેને શ્રીતીર્થંકર દેવો ખરાખર જિતી લે છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ સદુપદેશાદિવડે અન્યને એવું બળ સમર્પે છે કે જેથી તેઓ પણ રાગાદિ-દોષોને જિતી લેવામાં સમર્થ થાય છે.

તિન્નાણં તારયાણં- તીર્ણેમ્યઃ તારકેમ્યઃ— તીર્ણોને, તારકોને. જેઓ સ્વયં સંસાર-સમુદ્ર તરી ગયા છે તેઓને, તથા જેઓ અન્યને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે, તેઓને.

શ્રીતીર્થંકર દેવો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપી પ્રવહણવડે સંસાર-સમુદ્રને તરી ગયેલા છે તથા બીજાઓને પણ પોતાના અર્થિત્ય પ્રભાવ અને અતિશયવાળી દેશના વડે તારે છે.

બુદ્ધાણં બોહયાણં- બુદ્ધેમ્યઃ બોધકેમ્યઃ— બુદ્ધોને, બોધ પમાડનારાઓને.

અજ્ઞાન-નિદ્રામાં પોઢેલાં આ જગતમાં શ્રીતીર્થંકર દેવો અન્ય કોઈના ઉપદેશ વિના જ સ્વ-સંવિદિત જ્ઞાન વડે છવા-
છવાદિ તત્ત્વને જાણે છે તથા જીવંતજીને તેનો બોધ કરે છે,
તેથી તેઓ બુદ્ધ અને બોધક કહેવાય છે, તેઓને.

જ્ઞાન સ્વ-સંવિદિત છે, જોટલે કે તે પોતે પોતાને જાણે છે
અને જીવંતને પણ જણાવે છે. દીવાની જેમ, જો તેમ ન હોય
તો તે પોતાને પણ જાણી શકે નહિ અને જીવંતને પણ જણાવી
શકે નહિ.

મુક્તાણં મોઝગાણં - મુક્તેમ્યઃ મોઞ્ચકેમ્યઃ— મુક્તોને,
મૂકાવનારાઓને.

વિચિત્ર પ્રકારના વિષાકોને આપનાર વિવિધ કર્મોનાં
બાંધનથી શ્રીતીર્થંકર દેવો મુક્ત થયેલા છે, જોટલે તેઓ કૃત-
કૃત્ય કે નિષ્ઠિતાર્થ છે. અન્યને પણ તેઓ કર્મનાં બાંધનમાંથી
મુક્તિ આપાવે છે—મૂકાવે છે. જે જગતને કરે છે, તે
વાસ્તવિક રીતે કૃતકૃત્ય નથી. હીનાધિકતા કરે તો રાગ-દ્વેષનો
પ્રસંગ આવે છે અને જેઓ જગત્કર્તામાં હીન થઈ જવું એને
નિષ્ઠિતાર્થતા માને છે, તેમને એકનો જીવંતમાં લય થવાથી
જેમાંથી એકના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

સર્વજ્ઞાણં સર્વદરિસીણં— સર્વજ્ઞેમ્યઃ સર્વદર્શિમ્યઃ— સર્વજ્ઞોને,
સર્વદર્શીઓને.

સર્વને જાણે, તે સર્વજ્ઞ. સર્વનું દર્શન કરે, તે સર્વદર્શી.
અહીં સર્વ-શબ્દથી લોકાલોક-આખી સર્વ દ્રવ્યો અને તેના

સર્વ પર્યાયો સમજવાના છે. શ્રીતીર્થંકર દેવોનાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થયેલો હોવાથી તેઓ સર્વ દ્રવ્યોને તથા તેના સર્વ પર્યાયોને જાણી શકે છે, જોઈ શકે છે.

યોગ અને અધ્યાત્મનો ઊંડો અનુભવ ધરાવનાર સ્વાનુભવથી સમજી શકે છે કે સ્વ-સંવિદિત જ્ઞાનવાળો આત્મા જેમ જેમ (જ્ઞાનાવરણીય) કર્મનાં બંધનમાંથી મુક્તિ પામે છે, તેમ તેમ તે વસ્તુઓના વિશેષ ને વિશેષ પર્યાયો જાણી શકે છે. તેથી એક સમય એવો જરૂર આવવો જોઈએ કે જ્યારે તે આત્મા કર્મ-બંધનમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થતાં સર્વ વસ્તુઓના સર્વ પર્યાયોને ધરાવતો જાણી શકે.

સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરનારા અનેક પ્રામાણિક ગ્રંથો અને ગ્રંથાધિકારો આજે ઉપલબ્ધ છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિની સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિ, શ્રીનંદીસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીમલયગિરિ મહારાજે કરેલું સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિનું નિરૂપણ, સન્મતિતર્કની વિવૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ચર્ચેલો સર્વજ્ઞતાવાદ, કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ પ્રમાણુભીમાંસામાં કરેલી સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિ અને અન્ય સમર્થ તાર્કિકોએ કરેલી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ આ વિષય પર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. તેથી સર્વજ્ઞતાને સમજવા ઈચ્છનારે આ ગ્રંથો અને ગ્રંથાધિકારોનું તટસ્થ-ભાવે મનન-પરિશીલન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

સિવમયલમરુઅમણંતમક્ષયમવાબ્રાહમપુણરાવિત્તિ — શિવમ્-અચલમ્-અરુજમ્-અનન્તમ્-અક્ષયમ્-અવ્યાવાધમ્-અપુનરાવૃત્તિ-શિવ;

અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરા-
વૃત્તિ.

આ પદોનો સંબંધ 'સિદ્ધિગદનામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં' એ
પદો સાથે છે. એટલે કે તે મોક્ષસ્થાનનાં વિશેષણો છે.

શિવમ્—વિઘ્નો-ઉપદ્રવોથી રહિત. 'સર્વાપાયાપગમાત્ શિવમ્'
—જેમાંથી સર્વ અપાયો-ઉપદ્રવો દૂર થયા છે, તે શિવ.

અચલમ્—અચલ-સ્થિર. 'ચલન-રહિતત્વાદચલમ્'—જે
ચલિત થવાના શુભુથી રહિત હોય તે અચલ કહેવાય. અથવા
જેમાં સ્વાભાવિક કે પ્રાયોગિક કોઈ પણ પ્રકારની ચલન-
ક્રિયાનો સંભવ નથી, તે અચલ.

અરુજમ્—વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત. 'અરુજં વ્યાધિ-
વેદનારહિતમ્; તન્નિવન્ધનયોઃ શરીર-મનસોરભાવાત્'—અરુજ એટલે
વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત, કારણ કે શરીર અને મનનો ત્યાં
અભાવ છે. વ્યાધિનું મૂળ શરીર છે, વેદનાનું મૂળ મન છે.

અનન્તમ્—અનંત, અંતરહિત. કોઈ પણ કાળે જેનો
અંત નથી, તે અનંત.

અક્ષયમ્—અક્ષય. જેનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી, જેમાં
કદાપિ ઘટાડો થતો નથી, તે અક્ષય.

અવ્યાબાધમ્—અવ્યાબાધ, પીડા-રહિત. કર્મ-જન્ય
પીડાઓથી રહિત.

અપુનગવૃત્તિ— જ્યાં ગયા પછી પાછું ફરવાનું હોતું નથી તેવું.

સિદ્ધિગઈ-નામધેયં- સિદ્ધિગતિ-નામધેયમ્— સિદ્ધિગતિ-નામ-વાળા.

‘સિદ્ધ્યન્તિ નિષ્ઠિતાર્યા મવન્ત્વસ્યાં જન્તવ્ર ઇતિ સિદ્ધિઃ’—‘જ્યાં ગયા પછી જીવોને કાંઈ ફરવાનું પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી, તે સિદ્ધિ.’ તે સ્થાન જ્યાં યોગ્ય હોવાથી પંચમગતિ કે ગતિ તરીકે ગણના પામે છે. એટલે સિદ્ધ થયેલા જીવોની જ્યાં ગતિ થાય છે, તે સિદ્ધિગતિ, તે નામવાળા.

ઠાણં— સ્થાનમ્— સ્થાનને.

સંપત્તાણં— સંપ્રાપ્તેભ્યઃ— પ્રાપ્ત થયેલાઓને.

નમો— નમઃ— નમસ્કાર હો.

જિણાણં— જિનેભ્યઃ— જિનોને.

જિઅ-મયાણં— જિત-મયેભ્યઃ— જીતે પ્રકારના ભયે જિત-નારાઓને.

જે-યે — જે.

અ-ચ્ચ — વળી.

અર્હઆ સિદ્ધા— અર્તીતાઃ સિદ્ધાઃ— ભૂતકાળમાં જેઓ સિદ્ધ થયા છે.

મવિસ્સંતિ— મવિષ્યન્તિ — થશે.

અળાગળ કાલે - અનાગતે કાલે — અનાગત કાલમાં,
ભવિષ્યકાલમાં.

સંપદ્— સમ્પ્રતિ— વર્તમાનકાલમાં.

અ- ચ— અને.

વદ્માળા- વર્તમાના :— વર્તમાન છે, વિદ્યમાન છે તે.

સઘ્વે- સર્વાન્— સર્વેને.

તિવિદ્ધેળ- ત્રિવિધેન— મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારે.

વંદામિ- વન્દે— હું વંદું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સક્કન્થય— શક-સ્તવ, શકે કરેલું સ્તવન. ઇંદ્રે કરેલ
સ્તવન.

‘ શક ’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ઇંદ્ર થાય છે, પરંતુ
અહીં તે સૌધર્મ—દેવલોકના અધિપતિ ઇંદ્રને માટે વપરાયેલો
છે. જ્યારે પ્રભુ શ્રીમહાવીર પ્રાણુત નામના દસમા દેવ-
લોકમાંથી સ્વર્ગને માહણકુડગામ નગરના ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ-
ની પત્ની દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે અવધિજ્ઞાન
વડે તે પ્રસંગને જાણીને આત્યંત રાજી થયેલા શકે ખૂબ ભક્તિ-
ભાવથી જે સ્તોત્ર વંદે તેમની સ્તુતિ કરી હતી, તે ‘ શક-
સ્તવ ’ના નામે ઓળખાય છે. શ્રીકલ્પસૂત્રમાં તે સંજોગથી
જણાવ્યું છે કે :—

“ તે ણં કાલે ણં તે ણં સમણં સક્કે દેવિંદે દેવરાયા વજ્જપાણી
પુરંદરે સયક્કઝ સહસક્કલે મઘવે પાગસાસણે દાહિણઢૂલોગાહિર્વર્
ણાવણવાહણે સુરિંદે—— દિવ્વાઈ મોગમોગાઈ મુંજમાણે વિહરહ્ ।
ઈમ્મં ચ ણં કેવલકપ્પં જંબુદીવં દીવં વિરલેણં ઓહિણા આમોણમાણે ૨
વિહરહ્ । તત્થ ણં સમણં મઘવં મહાવીરં જંબુદીવે દીવે મારહે વાસે
દાહિણઢૂભરહે માહણકુંડગામે નયેરે ઉસમદત્તસ્સ માહણસ્સ કોડાલ-
સગુત્તસ્સ મારિયાણ દેવાણંદામાહણીણ, જાલંધરસગુત્તાણ કુર્ચ્ચિસિ
મઘ્મત્તાણ વક્કંતં પાસહ્ । પાસિત્તા——સિરસાવત્તં મત્થણ અંજલિ
કઠુ એવં વયાસી— નમો ત્થુ ણં—— ”

“ તે કાલ અને તે સમયને વિષે શક એટલે દેવેંદ્ર,
દેવરાજા, વજ્જપાણિ, પુરંદર, શતકેતુ, સહસ્રાક્ષ, મઘવા,
પાકશાસન, દક્ષિણાર્ધ-લોકાધિપતિ, ઐરાવણ-વાહન અને
સુરેંદ્ર એવાં અન્ય નામોથી ઓળખાતો ઇંદ્ર દેવલોકના દિવ્ય
લોગો લોગવતો વિચરે છે. વિપુલ અવધિજ્ઞાન વડે તે જંબૂ-
દ્વીપનું અવલોકન કરી રહ્યો છે, તે વખતે તેને જણાય છે
કે શ્રમણભગવાન શ્રીમહાવીર જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રના
દક્ષિણાર્ધમાં માહણકુંડગામ નગરને વિષે કેડાલગોત્રના
ઋષભદત્ત નામના ગ્રાહ્યણની જાલંધરગોત્રીય દેવાનંદા નામની
ભાર્યાની કૂખમાં અવતર્યા છે. તે જોઈને (અત્યંત રાજી થાય
છે તથા હ્રુષ્ટ-તુષ્ટ મનવડે) શિરસાવર્ત-પૂર્વક મસ્તકે અંજલિ
કરીને યે હાથ જોડીને આ પ્રમાણે બોલે છે :— નમસ્કાર હો
અરિહંત ભગવંતોને—— ” ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રને ‘ પ્રણિપાત-દંડક સૂત્ર ’ પણ કહેવામાં આવે છે;

કારણ કે તેની યોજના શ્રીઅરિહંત દેવોને વિશિષ્ટ રીતે પ્રણિપાત-વંદના કરવા માટે જ થયેલી છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિમાં અને શ્રીહિમ-અંદ્રાચાર્યે ચો.સ્વો.વૃત્તિમાં આ નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ પદો વડે તે 'નમો(મુ) ત્યુ છું' સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

આ સૂત્રના અર્થની સ્પષ્ટતા સામાન્ય અને વિશેષ અર્થમાં થઈ ગયેલી છે, તેથી 'અર્થ-નિર્ણય' જુદો આપેલો નથી.

(૬) અર્થ-સંકલના

નમસ્કાર હો. અરિહંત ભગવાંતોને. ૧.

જેઓ શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા છે, ચતુર્વિધ શ્રમણ-મંદરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનારા છે, અને સ્વયંજ્ઞાની છે. ૨.

જેઓ પુરુષોમાં પરોપકારાદિ ગુણોવડે ઉત્તમ છે, શૌર્યાદિ ગુણોવડે સિંહ-સમાન છે, નિર્લેપતામાં ઉત્તમ પુંડરીક-કમલ-સમાન છે, અને સ્વચક્ર-પરચક્રાદિ સાત પ્રકારની ઇતિજોને દૂર કરવામાં ગંધહસ્તી-સમાન છે. ૩.

જેઓ સવ્ય પ્રાણીરૂપ લોકમાં વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વાદિ વડે ઉત્તમ છે, રાગાદિ ઉપદ્રવથી રક્ષણીય વિશિષ્ટ ભંવ્યલોકના યોગ અને દ્વેષને કરવા વડે નાથ છે, વ્યવહારરાશિમાં આવેલા છવ્વેલોકનું સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે હિત કરનારા છે,

સંગી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલા મિથ્યાત્વરૂપી ગાઢ અંધકાર દૂર કરનાર હોઈ 'લોક-પ્રદીપો' છે, અને વિશિષ્ટ ઔદ પૂર્વ-ધરોના સૂદમતમ સંદેહ દૂર કરવા વગેરે વડે લોક-પ્રદ્યોતકર છે. ૪.

જેઓ અભયને આપનારા છે, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રોનું દાન કરનારા છે, કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગને દેખાડનારા છે, રાગ અને દ્વેષથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓને શરણ આપનારા છે અને મોક્ષ-વૃક્ષના મૂલરૂપ બોધિ-બીજનો લાભ આપનારા છે. ૫.

જેઓ ચારિત્રધર્મને સમજાવનારા છે, પાંત્રીશ ગુણોથી યુક્ત વાણી વડે ધર્મ-દેશના આપનારા છે, ધર્મના સાચા સ્વામી છે, ધર્મરૂપી રથને ચલાવવામાં નિષ્ણાત સારથી છે અને ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ચતુરંત (ચતુર્ગતિ-વિનાશક) ચક્રને ધારણ કરનારા ચક્રવર્તી છે. ૬.

જેઓ સર્વત્ર અસ્થાલિત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે તથા સર્વ પ્રકારનાં ઘાતીકર્મોથી મુક્ત છે. ૭.

જેઓ રાગ અને દ્વેષનો જય કરવાથી સ્વયં જિન બનેલા છે, તથા ઉપદેશવડે બીજાઓને પણ જિન બનાવનારા છે; જેઓ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રવહણુવડે સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામી ગયેલા છે અને બીજાઓને પણ તેનો પાર પમાડે છે; જેઓ પોતે બુદ્ધ છે અને બીજાઓને પણ બોધ પમાડે છે; જેઓ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ-બંધનોથી મુક્ત થયેલા છે તથા બીજાઓને મુક્તિ અપાવનારા છે. ૮.

જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે તથા શિવ, સ્થિર, વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત, અનંત, અક્ષય, અવ્યાયાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એટલે જ્યાં ગયા પછી સંસારમાં પાછું આવવાનું રહેતું નથી, એવા 'સિદ્ધિગતિ' નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

તે જિનોને, જિત-લયોને નમસ્કાર હો. ૬

જેઓ અતીત કાલમાં સિદ્ધ થયા છે, જેઓ ભવિષ્ય-કાલમાં સિદ્ધ થનારા છે અને જેઓ વર્તમાનકાલમાં અરિહંત-રૂપે વિદ્યમાન છે, તે સર્વેને મન, વચન અને કાયાવડે ત્રિવિધ વંદના કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ઇષ્ટસિદ્ધિનું મૂલ ઉપાસના છે, ઉપાસનાનું મૂળ શ્રદ્ધા છે અને શ્રદ્ધાનો વિકાસ કરનારું સાધન ચૈત્ય-વંદન છે. એટલે ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે ચૈત્ય-વંદનનું આલંબન અતિ અગત્યનું છે. શ્રી-મહાનિશીધસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—દરેક શ્રાવકે પ્રતિદિન ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ. એક તો પ્રાતઃકાલમાં, બીજું મધ્યાહ્ન-ભોજન કરતાં પહેલાં અને ત્રીજું નિદ્રાધીન થતાં પહેલાં. આ રીતે ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવાથી આત્માના અધ્યવસાયો ધણા જ નિર્મલ થાય છે, જેનું આંતરિક પરિણામ ભવ-બંધનના છુટકારામાં આવે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અઠ્ઠાવીશમા અધ્યયનમાં સ્તવ—

સ્તુતિ—મંગલને સ્પષ્ટ રીતે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ કરનારાં કહ્યાં છે. એટલે તેની ઉપયોગિતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

આમાયિકની ક્રિયામાં જેમ ‘કરેમિ ભંતે’ પ્રધાન સૂત્ર છે, તેમ ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં ‘શક-સ્તવ’ અથવા ‘નમો ત્યુ ણું’ પ્રધાન સૂત્ર છે, અને તેથી જ નિર્ણય—પ્રવચનમાં કહેવાયું છે કે—‘સક્કથયાદ્યં ચેદ્ધવંદનં’—ચૈત્યવંદન શકસ્તવાદિવાણું હોય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિ લલિતવિસ્તરામાં આ સૂત્ર પર ત્યાય-પૂર્ણ વિશદ વ્યાખ્યા રચેલી છે કે જેનું વાચન કરવાથી ગૌરુમત તરફ ઢળેલા કવિ-કુંજર શ્રીસિદ્ધર્ષિ-ગણિ પુનઃ જૈન-માન્યતામાં સ્થિર થયા હતા. એ વૃત્તિ પોતાને માટે રચી હોવાનું કથન શ્રીસિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતભવ-પ્રપંચા-કથાના પ્રસ્તાવમાં કરેલું છે. તે આ રીતે—

‘નમોઽસ્તુ હરિમદ્રાય, તસ્મૈ પ્રવરસૂરયે ।

મદર્થં નિર્મિતા યેન, વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥’

(—સિદ્ધર્ષિ)

‘તે શ્રેષ્ઠ સૂરિ શ્રીહરિભદ્રને નમસ્કાર હો કે જેમણે મારા માટે લલિતવિસ્તરા નામની ‘નમો ત્યુ ણું’ આદિ સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા બનાવી.’

આ સૂત્ર નવ સંપદા અને તેત્રીસ આલાપોમાં વહેંચાયેલું છે. તે માટે શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં (પૃ. ૨૧૬માં) નીચેનું પ્રમાણ આપ્યું છે :—

“દો તિઅ ચર તિ-પંચા, દોન્નિ અ ચરો ય હુન્તિ તિન્નેય ।

સક્કથણ નવ સંપય, તિત્તીસં હોન્તિ આલાવા ॥”

“ શક-સ્તવમાં જે, ત્રણ, ચાર, ત્રણ વાર પાંચ, જે, ચાર અને ત્રણ એ પ્રમાણે તેત્રીશ આલાવા-વાળી નવ સંપદાઓ છે.”

‘સંપદા’ એટલે અર્થનું વિશ્રામ-સ્થાન અથવા અર્થાધિકાર. ‘સાક્ષ્યેન પદ્યતે- પરિચ્છિદ્યતેડર્યો યામિરિતિ સંપદઃ’ જેનાથી સંગત રીતે અર્થ જુદો પડાય, તે ‘સંપદ્’—‘સંપદા’ કહેવાય છે. સંબંધ ધરાવતા શબ્દો-વાળો પાઠ ‘આલાપક’ કહેવાય છે. ‘સંપદા’ અને ‘આલાપક’ની દૃષ્ટિએ ‘નમો ત્યુ ણં’નો પાઠ નીચે મુજબ રચાયેલો છે :—

૧ સ્તોતવ્ય-સંપદા

નમોડ્યુ ણં અરિહંતાણં ૧, મગવંતાણં ૨ ॥ ૧ ॥

૨ આદ્ય-સંપદા

આદ્યગરાણં ૩, તિથ્યગરાણં ૪, સયં-સંવુદ્ધાણં ૫ ॥ ૨ ॥

૩ ઇતરકેતુ-સંપદા

પુરિસ્તુત્તમાણં ૬, પુરિસ-સીદ્ધાણં ૭, પુરિસ-ચપુંડરીયાણં ૮, પુરિસ-ત્રગંધહર્ષાણં ૯ ॥ ૩ ॥

૪ ઉપયોગ-સંપદા

લોગુત્તમાણં ૧૦, લોગ-નાદાણં ૧૧, લોગ-દિયાણં ૧૨, લોગ-પદ્ધિયાણં ૧૩. લોગ-વજ્રોઅગરાણં ૧૪ ॥ ૪ ॥

૫ તદ્દેતુ-સંપદા

અમય-દયાણં ૧૫, ચક્ષુ-દયાણં ૧૬, મગ્ગ-દયાણં ૧૭, સરણ-
દયાણં ૧૮, વોહિ-દયાણં ૧૯ ॥ ૫ ॥

૬ સવિશેષોપયોગ-સંપદા

ધમ્મ-દયાણં ૨૦, ધમ્મ-દેસયાણં ૨૧, ધમ્મ-નાયગાણં ૨૨,
ધમ્મ-સારહીણં ૨૩, ધમ્મ-વર-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટણિં ૨૪ ॥ ૬ ॥

૭ સ્વરૂપદેતુ-સંપદા

અપ્પહિહય-વરનાણ-દંસણ-ધરાણં ૨૫, વિયટ્ટ-છડમાણં ૨૬ ॥ ૭ ॥

૮ નિજ-સમ-ફલદ-સંપદા

જિણાણં જાવયાણં ૨૭, તિન્નાણં તારયાણં ૨૮, બુદ્ધાણં
વોહયાણં ૨૯, મુત્તાણં મોઅગાણં ૩૦ ॥ ૮ ॥

૯ મોક્ષ-સંપદા

સવ્વન્નૂણં સવ્વદરિસીણં ૩૧, સિવં અયલં અરુઅં અણંતં અક્ખયં
અવ્વાવાહં અપુણરાવિત્તિ સિદ્ધિગઈ-નામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં ૩૨, નમો
જિણાણં જિઅ-મયાણં ૩૩ ॥ ૯ ॥ *

* આશાપકેનો આ ક્રમ ચૈ. વૃ. લક્ષિતવિસ્તરા મુજબનો છે. તેમાં
જાણીયા પ્રમાણે કેટલાક ‘વિઅટ્ટ-છડમાણં’ના પદને સ્વતંત્ર આશાપક ન
ગણતાં તેનો સમાવેશ ૨૫મા આશાપકમાં જ કરે છે, એટલે આશાપકોની
સંખ્યા ૩૨ની માને છે.

૧. સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય તે સ્તોતવ્ય. તેને જાણવાનારો અર્થાધિકાર તે સ્તોતવ્ય-સંપદા. સ્તોતવ્યને જાણ્યા વિના સ્તુતિ કરવાની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવ તેનો કરવામાં આવ્યો છે. નમોઽયુ ણં અરિહંતાણં ભગવંતાણં— એ પદો વડે શ્રીઅરિહંત ભગવંતોનું સ્તોતવ્યપાત્રું પ્રકટ થાય છે. સ્તુતિ કરવા યોગ્ય સર્વ પાત્રોમાં અરિહંતો મુખ્ય છે કે જેઓ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વડે ચાર પ્રકારના હોય છે. તે માટે પ્રવચનસારોદ્ધારના ૪૨મા દ્વારમાં કહ્યું છે કે :—

“ જિણનામા નામ-જિણા, કેવલિણો સિવગયા ય ભાવજિણા ।

ઠવણ-જિણા પડિમાડ, દબ્બ-જિણા ભાવિજિણ-જીયા ॥ ”

(ગા. ૪૫૩)

ઋપણ, અજિત આદિ જિનનાં નામો તે નામજિનો. કેવલી અને શિવગતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે ભાવ-જિનો. મુવણું, રત્ન કે પાપાણુ આદિની પ્રતિમાઓ તે સ્થાપના-જિનો અને ભવિધ્યમાં જિન-તીર્થંકર થનારા ઐણિક પ્રમુખના જીવો તે દ્રવ્ય-જિનો.

આ ચાર પ્રકારના જિનોમાંથી અહીં ભાવ-જિનો કે ભાવ-અરિહંતોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૨-૩. શ્રીઅરિહંત ભગવંતોની સ્તુતિ કયાં કારણોએ કરવામાં આવે છે ? તે જાણવાની ધૃષ્ટા પ્રત્યેક મુમુક્ષુને હોય છે; તેથી હવે પછીની સંપદાઓમાં સામાન્ય હેતુ કે

ઓધ-હેતુ અને વિશેષ-હેતુ કે ઇતર-હેતુઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીઅરિહંત ભગવંતો આદિકર, તીર્થંકર સ્વયં-સંખુદ્ધ હોય છે, તે એમની સ્તોતવ્યતાનો (સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હોવાનો) સામાન્ય હેતુ છે અને તેઓ પુરુષોત્તમ, પુરુષ-સિંહ, પુરુષ-વરપુંડરીક તથા પુરુષ-વરગંધહસ્તી હોય છે, તે એમની સ્તોતવ્યતાનો વિશેષ હેતુ છે.

૪. હવે તેઓનું આદિકરપણું, તીર્થંકરપણું, સ્વયં-સંખુદ્ધ-પણું કે પુરુષોત્તમાદિપણું સુમુશુઓને કઈ રીતિએ ઉપયોગી છે, તે જણાવવા માટે ઉપયોગ-સંપદાને રજૂ કરવામાં આવી છે. જેઓ સ્વયં ઉત્તમ હોય તેઓ જ ખીજને ઉત્તમ બનાવી શકે છે, ઉત્તમ બનવાનો રાહ દર્શાવી શકે છે; એટલે પ્રથમ તેમનું સહજ તથાભવ્યત્વ આદિ ગુણો વડે લોકોત્તમપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આવા લોકોત્તમ અરિહંતો રાગાદિ-દોષોથી રક્ષણીય સમસ્ત પ્રાણીઓના યોગ અને ક્ષેમ કરવા વડે તેમના નાથ બને છે, સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે વ્યવહારરાશિમાં આવેલા સર્વ જીવોનું હિત કરે છે, સકલ સંશી પ્રાણીઓના હૃદયમાંથી મોહનો ગાઢ અંધકાર દૂર કરી તેમને સમ્યક્ત્વ પમાડે છે અને વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વધરો જેવા ઉત્તમકોટીના શ્રુત-ધરોના પણ સૂક્ષ્મતમ સંદેહો દૂર કરી તથા તેમને વિશેષ ઓધ પમાડી તેમનામાં જ્ઞાનનો પ્રદ્યોત કરે છે. એટલે જુદી જુદી કક્ષામાં રહેલા સકલ ભવ્યજીવોને તેઓ એક યા ખીજ પ્રકારે ઉપયોગી થાય છે, અને તે જ એમની સ્તોતવ્યતાનું પ્રધાન કારણ છે.

૫. શ્રીઅરિહંત દેવોની આ ઉપયોગિતા જે હેતુઓ વડે સિદ્ધ થાય છે, તેનો નિર્દેશ ઉપયોગ, હેતુ કે તહેતુ-સંપદાદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. સાત પ્રકારના ભયમાંથી મુક્તિ આપવી, શ્રંદ્ધારૂપી નેત્રોનું દાન કરવું, કર્મનો વિશિષ્ટ ફલોપશમ થાય તેવો માર્ગ દર્શાવવો, તત્ત્વ-ચિંતનરૂપ શરણ આપવું અને જિનધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ યોગિનો લાભ પમાડવો, એ હેતુઓ વડે તેમની ઉપયોગિતા પ્રકટ સિદ્ધ છે.

૬. વંળી શ્રીઅરિહંત દેવોની ઉપયોગિતા જે વિશિષ્ટ કારણોને લઈને માનવામાં આવે છે, તેનું દર્શન સવિશેષોપયોગ—સંપદા દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. તેઓ સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મના દાતા છે, ધર્મના અતિસમર્થ ઉપદેશક છે, ધર્મના સાચા અર્થમાં સ્વામી છે, ધર્મનું કુશળ રીતે સંચાલન કરવા વડે ધર્મ-રથના મારથી છે અને ચારે ગતિનો નાશ કરનાર અનુપમ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરવા વડે શ્રેષ્ઠ ધર્મચક્રવર્તી છે. તેમની આ વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉપયોગિતા સંકલ મુમુક્ષુ જીવોનું આત્મતિક કલ્યાણ કરનારી હોઈને સંહુની સ્તુતિને પાત્ર છે.

૭. હવે શ્રીઅરિહંત લગવંતોનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે જણાવવા માટે સ્વરૂપ-હેતુ-સંપદા કહેવામાં આવી છે. તેઓ સદા અરૂણલિત એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે, કારણ કે છદ્માવસ્થાને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી ચૂકેલા છે.

૮. આવા પૂર્ણજ્ઞાની પરમકૃપાળુ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા

શ્રીઅરિહંત દેવો અગ્નિત્વ પ્રભાવ, પરાર્થ-રચિકતા અને સમ્યક્-પ્રરૂપણા વડે મુમુક્ષુઓને પોતાના જેવા જ બનાવી શકે છે—બનાવે છે, તે વાત નિજસમક્ષ-સંપદા વડે દર્શાવવામાં આવી છે. જેમ કે તેઓ સ્વયં જિન બનેલા છે અને બીજાઓને જિન બનાવે છે; તેઓ સ્વયં સંસાર-સમુદ્રને તરી ગયેલા છે, અને બીજાઓને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે; તેઓ સ્વયં ઘોઘ પામેલા છે અને બીજાઓને ઘોઘ પમાડે છે તથા પોતે સકલ કર્મ-કલેશમાંથી મુક્ત થયા છે અને બીજાઓને કર્મ-કલેશમાંથી મુક્ત કરે છે.

૯. હવે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા અરિહંત દેવોએ કેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે? તે દર્શાવવા માટે મોક્ષ-સંપદા આપવામાં આવી છે. શ્રીઅરિહંત દેવો ચરમ-શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી શિવ, અગ્નિ, અરુઝ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનું વર્ણન વૈષ્ણવી વાણીથી થઈ શકતું નથી. આ કારણોએ જિન અને જિત-ભય એવા શ્રીઅરિહંત ભગવંતોને ભાવોદલાસ-પૂર્વક નમન કરવાનું છે, હૃદયના પ્રત્યેક તાર અણુઅણુવીને તેમના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું ગાન કરવાનું છે.

અધ્યાત્મના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શને રજૂ કરતા શ્રીઅરિહંત દેવોની સ્તુતિ જેઓ સાચા ભાવે કરે છે, તેઓ આ ત્રિવિધ-તાપસ્ય સંસારને નિશ્ચય-પૂર્વક તરી જાય છે.

ભાવ-જિનોની સ્તુતિ કર્યા પછી અતીત, અનાગત અને

વર્તમાનકાલ-વિષયક સર્વ દ્રવ્ય-જિનોને વંદના કરવાના હેતુથી છેલ્લી ગાથા યોજાયેલી છે.

આ સૂત્ર પર 'લક્ષિતવિસ્તરા'નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિમાં, યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં, ધર્મશંક્રહમાં તથા કલ્પસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ વગેરેમાં યોગ્ય વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

શકસ્તવનો મૂલપાઠ ઔપપાતિકસૂત્રના ૨૦મા સૂત્રમાં, રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના ૧૩મા સૂત્રમાં તથા કલ્પસૂત્રના ૧૫મા સૂત્રમાં જોવાય છે તથા સમવાયાંગસૂત્રના પ્રારંભમાં અને ભગવતીસૂત્રના પ્રારંભમાં પણ આ સૂત્રના ભાવને મળતાં વિશેષણો દ્વારા ભગવંત મહાવીરનો પરિચય કરાવેલો છે. વળી છવાછવાણિગમસૂત્રના ૧૪૨મા સૂત્રમાં, તથા જ્ઞાત-ધર્મ-કથાંગના ૧૩મા તથા ૧૬મા અધ્યયનમાં પણ તેના સંક્ષિપ્ત નિર્દેશો છે.

આ સૂત્રની ભાષા આર્ષ-પ્રાકૃત છે.

૧૪ સવ્વચેદ્વયવંદન-સુત્રં

[સર્વચૈત્યવન્દન-સૂત્રમ્]

‘ જાવંતિ ચેદ્યાઈ ’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

જાવંતિ ચેદ્યાઈ, ઉઢુ અ અહે અ તિરિઅલોપ અ ।
સવ્વાઈ તાઈ વંદે, ઇહ સંતો તત્થ સંતાઈ ॥ ૧ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

યાવન્તિ ચૈત્યાનિ, ઊર્ધ્વં ચાધશ્ચ તિર્યગ્લોકે ચ ।
સર્વાણિ તાનિ વન્દે, ઇહ સન્ તત્ર સન્તિ ॥ ૧ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જેટલાં ચૈત્યો ઉર્ધ્વલોકે અને અધોલોકે અને તિર્યગ્-
લોકે પણ; સર્વેને તેને વંદું, અહીં રહ્યો ત્યાં રહેલાંને. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જાવંતિ-યાવન્તિ— જેટલાં.

ચેદ્યાઈ- ચૈત્યાનિ—‘ચૈત્યો, જિન-પ્રતિમાઓ.

‘ ચૈત્યાનિ જિનેન્દ્ર-પ્રતિમા: ’ (અ. દી.)

૧. ઉદ્દે- ઉર્ધ્વમ્— ઉર્ધ્વલોકે, દેવલોકમાં.

અ-ચ— અને.

અદ્દે-અધઃ— અધોલોકમાં, ભુવનપતિના આવાસોમાં.

તિરિંઅલોઈ-તિર્યગ્લોકે— તિર્યગ્લોકમાં, મનુષ્યલોકમાં.

તિર્યચ્ચનો મૂલ અર્થ વચમાં રહેલું, મધ્યમાં રહેલું એવો થાય છે. ઉપર સ્વર્ગ, નીચે પાતાલ અને વચમાં મનુષ્યલોક હોવાથી તે તિર્યગ્લોક કહેવાય છે, તેમાં.

૧. સંઘ્યાઈ તાઈ-સંઘાણિ તાનિ— તે સર્વેને.

વંદે-વન્દે— હું વાંડું છું.

ઈહ-ઈહ— અહીં.

સંતો-સન્— રહ્યો હતો.

તત્થ-તત્ર— ત્યાં.

સંતાઈ-સન્તિ— રહેલાંને.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

આ સૂત્રમાં સર્વ ચૈત્યોને વંદન કરેલું હોવાથી તે ‘ સઘ્વચેદ્ય-વંદણ ’ સર્વચૈત્ય-વંદન સૂત્ર કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે તે ‘ જાવંતિ ચેધ્યાઈ ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મનુષ્યલોકમાં જેટલાં પણ ચૈત્યો-જનિષિષો હોય, તે સર્વેને અહીં રહ્યો છતો હું વંદન કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જિન-પ્રતિમા આત્મ-બોધ માટેનું એક અગત્યનું સાધન છે. તેના પ્રત્યેની નિઃસીમ ભક્તિ આ ગાથા વડે પ્રદર્શિત કરાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની ૪૪મી ગાથા હોય, તેમ જણાય છે.

૧૫ સર્વસાધુ-વંદન-સુત્રં

[સર્વસાધુ-ચન્દન-સૂત્રમ્]

‘જાવંત કે વિ સાધૂ’ સૂત્ર

(૧) મૂળપાઠ

[ગાથા]

જાવંત કે વિ સાધૂ, ભરહેરવય-મહાવિદેહે અ ।
સર્વેસિં તેસિં પળઓ, ત્રિવિદેહે ત્રિદંડ-વિરયાણં ॥ ૧ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

યાવન્તઃ કે અપિ સાધવઃ, ભરત-પ્રેરવત-મહાવિદેહે ચ ।
સર્વેભ્યઃ તેભ્યઃ પ્રણતઃ, ત્રિવિદેહે ત્રિદંડ-વિરતેભ્યઃ ॥ ૧ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જેટલા કોઈ પણ સાધુઓ, ભરત, પ્રેરવત અને
મહાવિદેહમાં; સર્વેને તેમને પ્રણમું (હું), ત્રિવિદે ત્રિદંડથી
વિરમેલાઓને. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જાવંત-યાવન્તઃ—જેટલા.

લક્ષણ છે; અર્થાત્ સાધુ કોઈને પણ મનથી દંડે નહિ, વચનથી દંડે નહિ અને કાયાથી પણ દંડે નહિ. આવી રીતે જેઓ ત્રણ 'દંડ'થી વિરામ પામેલા છે, તેઓ 'લાવસાધુ' છે અને તેમને જ આહી વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

આ સૂત્રમાં સર્વ પ્રકારના સાધુઓને વંદન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તે 'સર્વસાધુ-વંદણ-સુત્ર' કહેવાય છે. આદિનાં પદો પરથી એનું પ્રચલિત નામ 'જાવંત કે વિ સાહુ' છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ભરત, અરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં રહેલા જે કોઈ સાધુ મન, વચન અને કાયાથી સપાપ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, કરાવતા નથી, તેમ જ કરતાને અનુમોદન આપતા નથી, તેમને હું વાંહું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જિનેશ્વરો અને જિન-પ્રતિમાઓની જેમ સાધુઓ પણ આત્મ-પ્રબોધ થવામાં અતિ ઉપકારક છે. તેમના પ્રત્યેનું સન્માન, તેમના પ્રત્યેની પૂજ્યભુદ્ધિ અને તેમના પ્રત્યેની અંતરંગ ભક્તિ મનુષ્યમાં રહેલા કુસંસ્કારોને દૂર કરવામાં અને ચારિત્રની ખીલવણી કરવામાં પ્રબલ નિમિત્ત છે. તેથી

તેમને વંદન કરવામાં આવ્યું છે. આ સૂત્ર પંચપરમેષ્ઠિ-
નમસ્કારના અથવા નવકારમંત્રના પાંચમા પદના ગાથાત્મક
વિવરણરૂપ છે.

સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મ—એ ત્રણેની ઉપાસના
મોક્ષમાર્ગમાં એકસરખી જરૂરી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની ૪૫મી
ગાથા હોય તેમ જણાય છે.

૧૬ પચ્ચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારસૂત્રમ્

‘નમોઽર્હત્’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

નમોઽર્હત્-સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાય-સર્વસાધુભ્યઃ ॥ ૧ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સૂત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

(૩) ગુજરાતી છાયા

નમો અર્હતોને, સિદ્ધોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયોને તથા
સર્વ સાધુઓને.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પાંચ પરમેષ્ઠિના અર્થની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૬.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સૂત્ર ૧૬ા મુજબ.

(૬) અર્થ-સંકલના

નમસ્કાર હો અર્હતોને, નમસ્કાર હો સિદ્ધોને, નમસ્કાર

હો આચાર્યોને, નમસ્કાર હો ઉપાધ્યાયોને તથા નમસ્કાર હો સર્વ સાધુઓને.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

‘ જાવંત કે વિ આહૂ ’ સૂત્ર બોલ્યા પછી ‘ ઉવસગ્ગહર ’ સ્તોત્ર અથવા કેઈ પણ પૂર્વાચાર્ય-રચિત સ્તવન બોલાય છે. તે વખતે પ્રારંભના મંગલાચરણ તરીકે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. પ્રાચીન પોથીઓમાં ‘ સંસારદાવાનલ-’સ્તુતિ બોલતાં પહેલાં આ સૂત્ર બોલવાનું સૂચન છે. એ સિવાય સ્તુતિ, સ્તવન, સ્તોત્રો કે પૂજાની ઠાળો આદિ લખાવતાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

ખરતરગચ્છના આચાર્ય શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪માં રચેલ વિધિપ્રપા(દેવ-પૂજાવિધિ)માં, તથા શ્રીજિનકુશલ-સૂરિએ સં. ૧૩૮૩માં રચેલી ચૈત્યવંદનકુલક-વૃત્તિમાં, તથા સં. ૧૪૬૮માં રુદ્રપદલીયગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં ચૈત્યવંદન-વિધિ-વિધાનાદિમાં આ ‘ નમોઽર્હત્ ’ પાંઠ બોવામાં આવે છે.

१७ उवसग्गहर-थोत्तं

[उपसर्गहर-स्तोत्रम्]

‘ उवसग्गहरं ’ स्तोत्र

(१) भूलपाठ

[गाथा]

उवसग्गहरं पासं, पासं वंदामि कम्म-घण-मुक्कं ।
विसहर-विस-निन्नासं, मंगल-कल्लाण-आवासं ॥ १ ॥
विसहर-फुलिंग-मंतं, कंठे धारेइ जो सया मणुओ ।
तस्स गह-रोग-मारी-दुट्ठजरा जंति उवसामं ॥ २ ॥
चिट्ठु दूरे मंतो, तुज्झ पणामो वि बहुफलो होइ ।
नर-तिरिएसु वि जीवा, पावंति न दुक्ख-^१दोगच्चं ॥ ३ ॥
तुह सम्मत्ते लद्धे, चिंतामणि-कप्पपायव-व्भहिण ।
पावंति अविग्गेणं, जीवा अयरामरं ठाणं ॥ ४ ॥
इअ संथुओ महायस!, भत्ति-भर^२-निव्वभरेण हिअएण ।
ता देव ! दिज्ज बोहिं, भवे भवे पास-जिणचंद ! ॥ ५ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

ઉપસર્ગહરં પાર્થ, પાર્થ વન્દે કર્મધન-મુક્તમ્ ।

વિપધર-વિપ-નિર્ણાશં, મહાલ-કલ્યાણ-આવાસમ્ ॥ ૧ ॥

વિપધર-સ્ફુલ્લિગ્ન-મન્ત્રં, કળ્થે ધારયતિ યઃ સદા મનુજઃ ।

તસ્ય મહ-રોગ-મારિ-દુષ્ટઞ્જરાઃ યાન્તિ ઉપશામમ્ ॥ ૨ ॥

તિષ્ઠતુ દૂરે મન્ત્રઃ, તવ પ્રણામોઽપિ વ્રહ્મફલઃ ભવતિ ।

નર-તિરિશ્ચોર અપિ જીવાઃ, પ્રાપ્નુવન્તિ ન દુઃસ્વ-શૈર્ગ્યમ્ ॥ ૩ ॥

તવ સમ્યક્ત્વે લલ્લે, ચિન્તામણિ-કલ્પપાદપામ્યાધિકે ।

પ્રાપ્નુવન્તિ અવિધ્નેન, જીવાઃ અજરામરં સ્યાનમ્ ॥ ૪ ॥

ઇતિ સંસ્તુતો મહાયશઃ, મક્તિમર-નિર્ભરેણ હૃદયેન ।

તત્ દેવ ! દેહિ વ્રોધે, મયે મયે પાર્શ્વ-જિનચન્દ્ર ! ॥ ૫ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ઉપસર્ગ હરનારા (પાર્થ) પાર્શ્વને, પાર્શ્વને વંદું કર્મ-
ધનથી મુક્તને;

વિપધર-વિપના નાશકને, મંગલ-કલ્યાણના આવાસને. ૧.

‘વિપધર-સ્ફુલ્લિગ્ન’ મન્ત્ર-કળ્થે ધારે જે સદા મનુજ;
તેના મહ-રોગ-મારિ-દુષ્ટઞ્જરા છે ઉપશાન્તિ. ૨.

રહે! દૂરે મન્ત્ર,
નર-તિર્યથે પણ .

બ્રહ્મફલ-દાયક થાય
ખ (કે) હુર્ગતિ.

મારું સમ્યક્ત્વ પામતાં, ચિંતામણિ-કલ્પવૃક્ષથી પણ
અધિક; પામે વિધન-વિના, જીવો અજરામર-સ્થાનને. ૪.

આ રીતે સ્તવાયા મહાયશ !, ભક્તિથી ભરપૂર હૈયા વડે;
તો દેવ ! દેજો ઘોષિ, ભવે ભવે પાર્શ્વજિનચંદ્ર ! ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

उवसगगहरं— उपसर्गहरम्— ‘ ઉપસર્ગ ’ને હરનાર, વિધનો-
ઉપદ્રવોને દૂર કરનાર.

उप+सृज् धातु પરથી ઉપસર્ગ શબ્દ જાનેલો છે. તેનો
અર્થ વિદ્ન, હાનિ, વ્યાધિ, ખીમારી કે આક્રમક થાય છે, પરંતુ
જૈનસાહિત્યમાં તે ખીજા વડે કરાયેલા ઉપદ્રવના વિશિષ્ટ અર્થમાં
વપરાય છે. ‘ જીવ ઉપસૃજ્યતે સમ્બ્રધ્યતે પાંડાદિભિઃ સહ યસ્માત્ તત
ઉપસર્ગઃ ’—જેના વડે કરીને જીવ ખીડા વગેરે સાથે સંબંધવાળો
થાય, તે ‘ ઉપસર્ગ ’ કહેવાય છે. આ ‘ ઉપસર્ગ ’ના મુખ્ય
પ્રકારો ત્રણ છે. તે માટે શ્રી ઉત્તમ સૂત્રના ૩૧મા અધ્યયનમાં
કહ્યું છે કે :—

“ दिव्ये य जे उवसगगे, तहा तिरिच्छ-माणुस्से ।

जे भिक्खू सहइ निच्चं, से न अच्छइ मण्डले ॥ ”

“ જે ભિક્ષુ દેવતા, તિર્યંચ અને મનુષ્યે કરેલા ‘ ઉપ-
સર્ગો ’ને નિત્ય સહન કરે છે, તે મંડલમાં રહેતો નથી; અર્થાત્
તેને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી. ”

હર-હરણુ કરનાર. તેથી 'ઉપસર્ગ'ને હર કરનાર 'ઉપ-સર્ગ-હર' કહેવાય છે.

પાસં-પાર્શ્વમ્—સમીપ.

ભક્તજનોને જે સમીપ છે તે પાર્શ્વ.

'ઉવસગ્ગહરં' અને 'પાસં' એ જાને પદો અહીં બીજા પાસં શબ્દના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલાં છે. એટલે 'પાસં'નો અર્થ સમીપ થાય છે.

પાસં-પાર્શ્વમ્—પાર્શ્વનાથ ભગવાન. ત્રેવીશમા તીર્થંકર.

છેલ્લી અવસર્પિણીમાં 'જંબૂદ્વીપ'ના 'ભરતક્ષેત્ર'માં ૨૪ તીર્થંકરો થયેલા છે, જેમાંના ૨૩મા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ છે. તેમના પિતાનું નામ અશ્વમેન અને માતાનું નામ વામાંદેવી હતું. તેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૭૬માં વારાણસી એટલે કાશીનગરીમાં થયો હતો અને નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૭૬માં સંમેતશિખર ગિરિ પર થયું હતું. ગિહારમાં આવેલો તે પર્વત આજે પણ 'પારસનાથના પહાડ' તરીકે મશહૂર છે. શાસ્ત્ર-કારોએ શ્રીપાર્શ્વનાથને 'પુરિસાદાણીઅ,' 'પુરુષાદાનીય'—એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વાક્યવાળા અથવા જેમનું નામ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે તેવા પ્રકટ-પ્રભાવી કહ્યા છે. *

વંદામિ-વન્દે—હું વંદું છું.

* જુઓ. દક્ષમૂત્ર—પાર્શ્વનાથચરિત્ર.

કર્મ-ઘન-મુક્ત- કર્મ-ઘન-મુક્ત- નિષિડ કર્મોથી રહિત,
ઘાતીકર્મથી મૂકાયેલા.

‘ક્રિયન્તે’ ઇતિ કર્માણિ— જે કરાય તે ‘કર્મ.’
ઉપચારથી તેના દ્વારા જે આતી કર્મણુ વર્ગણાઓ તે પણ
‘કર્મ’. ‘ઘનાનિ કર્માણિ કર્મઘનાનિ’ ઘનકર્મો તે— ‘કર્મઘન’
કહેવાય છે. ‘ઘન’ એટલે ભારે, ગાઢ, પ્રગાઢ કે નિષિડ.
એટલે ‘કર્મઘન’નો અર્થ ભારેકર્મ, નિષિડકર્મ કે ઘાતીકર્મ
થાય છે. ‘તૈર્મુક્તમ્’ તેનાથી મૂકાયેલા તે ‘કર્મઘન-મુક્ત’—કર્મ-
ઘન-મુક્ત કહેવાય છે.

વિસહર-વિસ-નિન્નાસં— વિષધર-વિષ-નિર્નાશમ્— વિષધર
(સાપ)ના ઝેરનો નાશ કરનાર, મિથ્યાત્વ આદિ દોષોને દૂર
કરનાર.

‘વિષં ધરતીતિ વિષધરઃ’—જે વિષને-ઝેરને ધારણ કરે તે
‘વિષધર’ કહેવાય છે. આ ‘વિષધર’ જે પ્રકારના છે:
‘દ્રવ્ય-વિષ-ધર’ અને ‘ભાવ-વિષ-ધર’. તેમાં દ્વષ્ટિવિષ, આશી-
વિષ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સાથે ‘દ્રવ્ય-વિષધર’ કહેવાય
છે અને “મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ. તથા કષાય” આદિ
દોષો ‘ભાવ-વિષધર’ કહેવાય છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના
નામથી યુક્ત મંત્રો-વચનો ‘દ્રવ્ય-વિષધર’નું વિષ દૂર કરે છે
અને તેમનાં દેશના-વચનો ‘ભાવ-વિષ-ધર’નું વિષ દૂર કરે છે.
એટલે જે તેઓ અને પ્રકારનાં ઝેરોના નાશ કરનાર છે.

મંગલ-કલ્લાણ-આવાસં— મજ્જલ-કલ્યાણ-આવાસમ્— મંગલ

અને કંડ્યાણના આવાસરૂપ, મંગલ અને કંડ્યાણને રહેવાના સ્થાનરૂપ.

“માં ગાલયતિ મત્રાત્ મઙ્ગલમ્” — “મને જે લવમાંથી ઉદ્ભવે તે મંગલ કહેવાય છે.”

અને ‘કલ્પમળતાંતિ કલ્યાણમ્’ — જે આરોગ્યને — નિરુપદ્રવતાને લાવે છે, તે ‘કંડ્યાણ’ કહેવાય છે. તથા ‘આવાસં નિવાસં રમણાંયં સ્થાનમ્’ ‘આવાસ’ એટલે નિવાસ કે રમણીય સ્થાન. એટલે જેઓ આતે પ્રકારની ધૃતિને દૂર કરીને ‘મંગલ’ તથા ‘કંડ્યાણ’ની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, તે ‘મંગલ કલ્પાણ-આવાસ’ કહેવાય છે.

વિસહર-ફુલિંગ-મંત્ર-વિપધર-સ્ફુલિંગ-મન્ત્રમ્ — ‘વિસહર-કુલિંગ’ નામના મંત્રને.

‘ૐ હ્રૌં શ્રૌં’ નમિરૂળ પાસ વિસહર ઘસહ જિળ ફુલિંગ’ હ્રૌં શ્રૌં નમઃ’ આ મંત્ર ‘વિસહર-કુલિંગ’ મંત્રના નામે ઓળખાય છે, કારણ કે તેની અંદર ‘વિસહર’ અને ‘કુલિંગ’ એ શબ્દો આવેલા છે. ‘મંત્ર’નો સામાન્ય અર્થ છપી વાત કે ગુપ્ત રહસ્ય થાય છે, પરંતુ વિશિષ્ટ અર્થમાં અશરોના અમરકારિક સંયોજનને ‘મંત્ર’ કહેવામાં આવે છે. તેના વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ છે :—

શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ૧૩મા પંચાશકની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે :— ‘મન્ત્રો દેવાધિષ્ઠિતોઽસાધનો વાઽક્ષરરચનાવિશેષઃ’ જે દેવ(પુરુષદેવતા)થી અધિષ્ઠિત હોય, અથવા જેની સિદ્ધિ માટે અન્ય સાધનાની અપેક્ષા ન હોય તેવી વિશિષ્ટ અક્ષરોની રચના, તે ‘મંત્ર’ કહેવાય છે.

પંચકલ્પ-સાધ્યમાં જણાવ્યું છે કે—‘મંતો પુણ હોઈ પદ્ધિય-સિદ્ધો’—‘મંત્ર’ એ પાઠમાત્રથી સિદ્ધ થનારો હોય છે.

શ્રીશાન્ત્યાચાર્યે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં ૧૫મા અધ્યયનની ૮મી ગાથાના વિવરણમાં જણાવ્યું છે કે— ‘ઐકારાદિ-સ્વાહાપર્યન્તો હ્રાંકારાદિ-વર્ણવિન્યાસાત્મકો મન્ત્રઃ’ જેની આદિમાં ‘ઐકાર’ હોય છે અને અંતમાં સ્વાહા હોય છે તેવો. હ્રાંકાર આદિ વર્ણ-વિન્યાસ(ચોળના)વાળો, તે ‘મંત્ર’ કહેવાય છે.

વારંવાર જાપ કરવાથી, તથા વિધિ-પૂર્વક પૂજન કરવાથી મંત્રની સિદ્ધિ થાય છે. આ મંત્ર-સિદ્ધિ વડે અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત કાર્યો કરી શકાય છે. તે માટે શ્રી વિ. ભા.ની ટીકામાં શ્રીકોટ્યાચાર્યે જણાવ્યું છે કે—‘તત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધં નભોગમનાદિકાર્યં કુતઃ.....તત્ કાર્યં મન્ત્રાક્ષરપરિપાટીનિબદ્ધદેવતાપ્રસાદ-જનિતમ્’—તેના વડે કરીને એટલે મંત્રવડે આકાશ-ગમન આદિ કાર્ય પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ જણાય છે, તે કેવી રીતે બને છે? તે કાર્ય મંત્રાક્ષરોની પરિપાટી-ક્રમરચનામાં નિબદ્ધ થયેલા દેવતાની પ્રસન્નતા વડે થાય છે.’

ગઈ-રોગ-નારી-દુઃખ-ગઈ-રોગ-મારિ-દુઃખ-નારી-... નાસ્તર
કરતા અશુભ ગ્રહો, વિવિધ જાતિના રોગો, શરીર પરના નેપથ્ય
જાતિના દુષ્ટ જ્વરો (તાવો).

જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ' ગ્રહો ' ના નવે છે : " સૂર્ય
(સૂર્ય), સોમ (ચંદ્ર), મંગળ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ
અને કેતુ. " મનુષ્યના જન્મ-સમયે તેઓ આકાશમાં જે સ્થાન
ભોગવતા હોય છે, તે પ્રમાણે તેઓ શત્રુ અથવા મિત્રનું કાર્ય
કરે છે. અહીં ' ગ્રહ ' શબ્દથી શત્રુ તરીકેનું કાર્ય કરતા
' ગ્રહો ' એટલે નકાર કરતા ' ગ્રહો ' સમજવાના છે.

સ્વસ્થતાનો ભંગ થવો, તે ' રોગ ' કહેવામાં છે. તેમાં જે
રોગો શરીરના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ' આંતરિક રોગો '
કહેવાય છે. જેમ કે તાવ, ખાંસ, કફ, ગળા, આંતરિક,
શૂળ, સોજા, દાદા, ગુદા, કોમો, જલ્દીદર મળેલ આંતરિક
રોગો છે અને આંતરિક ... તિન્નિયો, વિવિધ નાસ્તર, ગંગા
(ગાંડપણ) વગેરે : ... રોગો છે. મનની અવસ્થા.

એ પણ એક જાતનો રોગ જ છે, પરંતુ તે રોગચાળાના રૂપમાં ફાટી નીકળે છે; એટલે તેની ગણતરી જુદી કરી છે. તે જ પ્રકારે તમામ પ્રકારના જ્વરો એટલે તાવો પણ રોગ જ છે, પરંતુ તેમાં વિષમજ્વરો ગાળુ કાતિલ ભયંકર હોય છે અને જરા પણ ગફલત થઈ કે જીવલેણ નીવડે છે, તેથી તેની ગણતરી જુદી કરી છે. એકંદરે રોગમાત્ર શત્રુ-તુલ્ય ગણાય છે, એટલે સહુ કેઈ તેનાથી દૂર રહેવાને આહે છે.

જંતિ- યાન્તિ— જાય છે, પામે છે.

ઉવસામં- ઉપશામમ્— ઉપશાંતિને, ઉપશમને.

ચિદ્વડ- તિષ્ઠતુ— રહેા.

દૂરે- દૂરે— દૂર, છેટે.

મંતો- મન્ત્રઃ — (એ) મંત્ર.

તુઞ્જ- તવ, યુષ્માકમ્— તમને (કરેલો).

પણામો- પ્રણામઃ— પ્રણામ, નમસ્કાર.

વિ- અપિ— પણ.

બહુફલો- બહુફલઃ— ગાળુ ફલ આપનારો.

હોઈ- ભવતિ— થાય છે, છે.

નર-તિરિણ્ણુ- નર-તિરશ્ચોઃ— મનુષ્ય(ગતિ) અને તિર્યચ-ગતિમાં.

ચિ-અપિ— પણ.

જીવા-જીવાઃ—જીવો, આત્માઓ.

પાવંતિ-પ્રાપ્નુવન્તિ— પામે છે.

ન-ન— નહિ.

દુઃખ-દોગ્ધચં-દુઃખ-દૌર્ગત્યમ્— દુઃખ તથા દુર્ગતિને, દુઃખ તથા દુર્દશાને.

‘દુષ્ટાનિ જ્ઞાનિ યસ્મિન્, તદ્ દુઃખમ્,’ જેમાં ઇંદ્રિયો દોષ-યુક્ત હોય અથવા દૂષિત હોય, તે ‘દુઃખ’ કહેવાય છે. આ ‘દુઃખ’ મુખ્યત્વે બે પ્રકારનું છે: શારીરિક અને માનસિક. તેમાં રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવી એ ‘શારીરિક દુઃખ’ છે. ‘દુર્ગતેર્માવઃ દૌર્ગત્યમ્’—દુર્ગતિનો જે ભાવ—પરિણામ તે ‘દૌર્ગત્ય’. સંપત્તિનો નાશ થવો, પ્રતિષ્ઠાનો નાશ થવો કે એકાએક દરિદ્રાવસ્થામાં—કઢંગી હાલતમાં મૂકાઈ જવું એ ‘દૌર્ગત્ય’ —‘દુર્દશા’ કહેવાય છે.

તુહ-તવ—તારું, તમારું.

સમ્મતે લઘ્વે-સમ્યક્ત્વે લઘ્વે—સમ્યક્ત્વને પામ્યે છતે. સમકિતને પામવાથી, સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ થવાથી.

‘સમ્યક્’-શબ્દ પ્રશંસા કે અવિરુદ્ધ ભાવને દર્શાવે છે. ‘સમ્યક્શબ્દઃ પ્રશંસાર્થોઽવિરુદ્ધાર્થો વા’ અને ‘સમ્યગિત્યસ્ય ભાવઃ સમ્યક્ત્વમ્’ સમ્યક્નો ભાવ, તે ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. વળી ‘સમ્યગ્ જીવઃ, તદ્ભાવઃ સમ્યક્ત્વમ્’ સમ્યક્ એટલે જીવ તેનો ભાવ

—તેનો અવિરુદ્ધ પ્રશંસનીય શુદ્ધ પરિણામ એ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો ‘પ્રશમ, સંવેગ, તિવેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય”રૂપ આત્માનો જે પરિણામ, તે ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પ્રથમ પંચાશકમાં ‘સમ્મત્ત’ની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે—‘તત્ત્વ-સદ્દર્શન સમ્મત્ત’ તત્ત્વોના અર્થની શ્રદ્ધા, તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચકે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્’ —તત્ત્વોના અર્થની શ્રદ્ધા તે ‘સમ્યગ્દર્શન’ છે, એમ જણાવ્યું છે. અહીં ‘તત્ત્વ’ શબ્દની વિચારણા બે રીતે કરવામાં આવે છે: એક તો પરમાર્થથી અને બીજી વ્યવહારથી. તેમાં પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ “જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ” એ ‘નવ તત્ત્વો’ના સદ્ભાવમાં શ્રદ્ધા રાખવી, તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે; અને વ્યવહારદૃષ્ટિએ ‘સુદેવ, સુશુરુ અને સુધર્મ’માં શ્રદ્ધા રાખવી, તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આ ત્રણ તત્ત્વો સંબંધી જૈનદર્શનમાં એવો નિર્ણય કરેલો છે કે અરિહંત એ ‘સુદેવ’ છે, પંચમહાવ્રતધારી સાધુ એ ‘સુશુરુ’ છે અને રાગ-દ્વેષથી સર્વથા રહિત શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ પ્રસ્તુતેલો ધર્મ એ ‘સુધર્મ’ છે. તેથી અરિહંતને ઇષ્ટદેવ માનવા, પંચમહાવ્રતધારી સુસાધુને શુરુ માનવા અને જૈન-ધર્મમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખવી, તે ‘સમ્યક્ત્વ’ની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

—ચિતામણિરત્ન અને કલ્પપાદપ એટલે કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક.

ચિતામણિરત્નની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર-૧૧. કલ્પવૃક્ષ એટલે ઇચ્છિત ફલ આપનારું વૃક્ષ. તેના વિવિધ પ્રકારે શ્રીનંદીસૂત્રની ટીકામાં વર્ણવેલા છે.

પાવંતિ-પ્રાપ્નુવન્તિ— પામે છે.

અધિગ્ધેણ-અધિગ્ધેન— વિદ્યા-વિના, સરલતાથી.

જીવા-જીવાઃ— જીવો, પ્રાણીઓ.

અયરામરં ઠાળં-અજરામરં સ્થાનમ્— અજરામર સ્થાનને, મોક્ષને.

ત્યાં જરા કે મરણ નથી તેણું સ્થાન. લોકોના અમ્ભ ભાગે ‘સિદ્ધશિલા’ આવેલી છે, ત્યાં સિદ્ધિગતિ પામેલા મધળા જીવો સ્થિર થાય છે, એટલે તે સ્થાન ‘મુક્તિપુરી’ કે ‘મોક્ષ’ કહેવાય છે.

ઈઅ-ઈતિ— આ પ્રમાણે.

સંયુઓ-સંસ્તુતઃ— સ્તુતાયેલા.

મહાયત્ત!-મહાયત્તઃ!— હે મહાયત્તથી! હે મહાતીર્તિ-વાળા! પુરિસાદાણી.

મતિ-મત-નિર્મલેણ-મતિ-મત-નિર્મલેણ— બદ્ધિથી બરપૂર.

મક્તિ-મર— ભક્તિનો સમૂહ, તેનાથી જે નિર્ભર ભરેલું, તે મક્તિ-મર-નિર્ભર, તેના વડે.

હિયણ-હૃદયેન— હૃદય વડે, અંતઃકરણથી, મનથી.

શરીર-શાસ્ત્ર પ્રમાણે હૃદયનો અર્થ છાતીમાં આવેલું એક મર્મસ્થાન થાય છે, પરંતુ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં તે અંતઃકરણ, મન કે આત્માના અર્થમાં વપરાય છે.

‘હૃત્ એતિ હૃદયમ્’— મન પ્રત્યે જાય, તે હૃદય.

તા- તત્— તેથી.

દેવ !— દેવ !— હે દેવ !

‘દિવ્’— પ્રકાશવું, તેના પરથી દેવશબ્દ બનેલો છે. સામાન્ય રીતે તેનો અર્થ કોઈ પણ પ્રકારના દેવ થાય છે, પરંતુ સાહિત્યમાં તે સન્માન-સૂચક શબ્દ તરીકે વપરાય છે. કોઈને અતિમહાન કે અતિપવિત્ર-માન્ય-પૂજ્ય કહેવા હોય તો તેને દેવ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. અહીં તે શ્રીપાર્શ્વ-નાથપ્રભુને સંબોધનરૂપ છે.

દિજ્જ-દ્વાઃ— દેજો, આપજો, આપશે.

વોહિં-વોધિમ્— બોધિ, સમકિત.

મવે મવે— મવે મવે— ભવોભવને વિશે, પ્રત્યેક ભવમાં.

પાસજિણચંદ !— પાર્શ્વજિનચન્દ્ર ! હે પાર્શ્વજિનચંદ્ર !
જિનેશ્વરોમાં ચંદ્ર-સમાન હે પાર્શ્વનાથ !

(૫) અર્થ-નિર્ણય

ઉવસગ્ગહરંયોત્ત— ઉપસર્ગહર નામનું સ્તોત્ર.

સ્તોત્રના પ્રારંભમાં આવેલા ‘ ઉવસગ્ગહરં ’ શબ્દ પરથી આ સ્તોત્ર ‘ ઉવસગ્ગહર યોત્ત ’ એટલે ઉપસર્ગહર સ્તોત્રના નામે યોજાયા છે.

ઉવસગ્ગહરં પાસં પાસં વંદામિ— ઉપસર્ગને દૂર કરનાર ભક્ત-વત્સલ પાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું.

ભક્તોને સમીપ હોવાનો વાસ્તવિક અર્થ ભક્ત-વત્સલ થાય છે. વ્યાખ્યાકારોએ આ સ્તોત્રનાં પદોને પાર્શ્વનાથનું સાન્નિધ્ય સેવનારા પાર્શ્વયક્ષ તથા ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતીના અર્થમાં પણ ઘટાવ્યા છે. પાર્શ્વ નામના યક્ષ-સંગ્રામમાં નિર્વાણકલિકા અપરનામ પ્રતિષ્ઠા-પદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે— “ તત્તીર્થોત્પન્નં પાર્શ્વયક્ષં ગજમુખમુરગપાનામણ્ડિતશિરસં રૂપામવર્ણં કૂર્મવાહનં ચતુર્મુજં વીજપૂરકોરગયુતદક્ષિણપાણિં નકુલકાહિયુત-વામપાણિં ચેતિ । ” (પૃ. ૩૬). ‘ તેમના તીર્થમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો પાર્શ્વ નામનો યક્ષ, શ્યામ વર્ણવાળો, હાથી જેવા મુખવાળો, સર્પની ફણાથી મંડિત મસ્તકવાળો, કાચળાના વાહનથી યુક્ત અને ચાર ભુજઓ સહિત છે. તેના જમણા બે હાથ બીજેરાથી અને સર્પથી યુક્ત છે તથા ડાળા બે હાથ નોળિયા અને સર્પથી યુક્ત છે. ’

તે સંગ્રામી આ સ્તોત્ર પરની શ્રીપાર્શ્વદેવદૃત લઘુવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે :—

“તત્ર પાર્શ્વનાથતીર્થસમુત્પન્નસ્ત્રયોવિંશતિતમો યક્ષરાટ્ અષ્ટા-
ચત્વારિંશત્સહસ્રયક્ષપરિવૃતઃ શ્રીપાર્શ્વનાથપાદયુગ્મસેવાં કરોતિ ॥”

‘શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ૨૩મો યક્ષ-
રાટ્-યક્ષોનો રાજા, જે ૪૮૦૦૦ યક્ષોના પરિવારવાળો છે, તે
શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુના ચરણ-યુગલની સેવા કરે છે.’

કળે ધોરે જો સયા મળુઓ— જે મનુષ્ય સદા કંઠમાં
ધારણુ કરે છે અર્થાત્ નિરંતર એકાગ્ર મનથી તેનો બપ
કરે છે.

જંતિ ઉવસામં— શમી બાય છે, શાંત થઈ બાય છે.

ચિટ્ટુટ દૂરે મંતો— મંત્ર તો દૂર રહો. મંત્રની વાત
બાબુએ રાખતાં. મંત્ર પોતાના સ્થાને સુંદર છે, પરંતુ તે
સિવાય પણ—

તુઙ્ગ પણામો વિ વહુફલો હોઈ—તમને કરેલો પ્રણામ
પણ બહુ ફલ આપનાર થાય છે.

નર-તિરિણ્ણુ વિ જીવા— મનુષ્યગતિ અને તિર્થગતિમાં
રહેલા જીવો પણ.

પાવંતિ ન દુઃખ-દોગચ્ચં— કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખ કે
દુર્દશાને પામતા નથી.

પાવંતિ અવિઘ્ને— નિર્વિઘ્ને બહુ સરલતાથી પામે છે.

જીવા— જીવો, મનુષ્યો.

અચરામરં ઠાળં—અજરામર સ્થાનને, મોક્ષને.

હઅ સંથુઓ મહાયસ!— આ પ્રમાણે મારા વડે સ્તુતિ કરાયેલા એવા તમે, હે મહાયશસ્ત્રી ! પુરિસાદાણીઅ !

મત્તિમર-નિન્મોરણ દિયણ— ભક્તિભર્યા હૃદયથી.

તા દેવ ! દિજ્જ બોહિ— તો હે દેવ ! જોધિ (સમ્યક્ત્વ, જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ) દેજો.

મવે મવે પાસજિણચંદ !— હે પાર્શ્વજિનચંદ્ર ! ભરો-ભવમાં, પ્રત્યેક ભવમાં.

(૬) અર્થ-સંકલના

જેઓ સઘળા ઉપદ્રવોને દૂર કરનાર છે, ભક્તજનોને સમીપ છે, આરે ઘાતીકર્મથી મુક્ત થયેલા છે, જેઓનું નામ-સ્મરણ વિપધરો(સાપ)ના ઝેરનો નાશ કરે છે તથા મિથ્યાત્વ આદિ દ્વાપોને દૂર કરે છે અને જેઓ મંગલ તથા કલ્યાણના ધામરૂપ છે, તેવા શ્રીપાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું. ૧.

[શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના નામથી મુક્ત] ‘ વિસહર-કુલિંગ ’ નામના મંત્રનું જે મનુષ્ય એકાગ્ર મનથી રટણ કરે છે, તેના દુષ્ટ ગુણો, અનેકવિધ રોગો, મરદી અને દુષ્ટ-વિપમનત્વરો શાંત થઈ જાય છે. ૨.

તે મંત્રની વાત જાણુએ રાખીએ, તો પણ હે પાર્શ્વનાથ !

તમને કરેલો પ્રણામ પણ બહુફલ આપનારો થાય છે. તેનાથી મનુષ્ય અને તિર્યંચ-ગતિમાં રહેલા જીવો કેાઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે દુર્દશા અનુભવતા નથી. ૩.

ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક શક્તિ ધરાવનારું તમારું સમ્યક્ત્વ પામવાથી જીવો સહેલાઈથી મુક્તિપદને પામે છે. ૪.

આ રીતે હે પાર્શ્વજિનચંદ્ર ! હે પુરિસાદાણીઅ ! મેં તમારી સ્તવના ભક્તિથી ભરપૂર હૃદય વડે કરી છે; તો ભવો-ભવમાં મને તમારું સમ્યક્ત્વ આપજો (મળજો). ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

શ્રીતીર્થંકરદેવની ભક્તિ માટે યોગ્યેલા ચૈત્યવંદનમાં સ્તુતિ અને સ્તોત્ર બંનેનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં સ્તુતિ એક શ્લોક-પ્રમાણ હોય છે અને સ્તોત્ર બહુશ્લોક-પ્રમાણ હોય છે. ‘તત્ર સ્તુતિરેકશ્લોકમાના, સ્તોત્રં પુનર્બહુશ્લોકપ્રમાણમ્’ (પં. ટી. ૪). આ સ્તુતિ અને સ્તોત્રો ઉત્તમ પ્રકારનાં એટલે ગંભીર આશયવાળાં હોવાં જોઈએ. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ એાથા પંચાશકમાં કહ્યું છે કે—‘સારથુઈ-ચોત્તસહિયા તહ ચ ચિત્તિવંદનાઽય’ ચૈત્યવંદન ઉત્તમ સ્તુતિ-સ્તોત્રોથી યુક્ત હોવું ઘટે છે. અહીં ઉત્તમનો અર્થ ‘ગંભીર-પયત્થ-વિરહ્યા’ ‘ગંભીર આશયવાળાં પદો અને અર્થથી વિરચિત’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્ર આ પ્રકારનું હોઈને તે ચૈત્યવંદનમાં

ગોલાય છે. વળી જે સ્તોત્રો નિરંતર સ્મરણ કરવાયોગ્ય હોવાથી ‘સ્મરણ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે; તેમાં પણ તેને અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. જેમ કે—“ (૧) નવકાર મંત્ર, (૨) ઉવસંગહરં સ્તોત્ર, (૩) સંતિકરં સ્તોત્ર, (૪) તિજય-પંહુત્તં સ્તોત્ર, (૫) નમિજિણ સ્તોત્ર, (૬) અજિત-શાંતિ-સ્તવન, (૭) ભક્તામર-સ્તોત્ર, (૮) કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, અને (૯) બૃહદ્દશાંતિ-સ્તોત્ર.”

સ્તુતિ અને સ્તોત્ર આપ્તપુરુષને એટલે શ્રીજિનેશ્વર દેવાદિને ઉદેશીને રચવામાં આવે છે. ‘સ્તુતિ-સ્તોત્રાણિ જિનાનાં તુ આપ્તાનામેવ’ (પં. ટી.). એ નિયમાનુસાર આ સ્તોત્ર પણ ચોવીસ પૈદીના એક તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરવા માટે યોજાયેલું છે. એની પ્રથમ ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને હરેક જાતના ઉપસર્ગો દૂર કરનારા તથા ભક્તજનોની સમીપ રહેનારા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ આત્માની અનંત શક્તિને આવરનારાં ઘાતીકર્મના સમૂહથી મુક્ત થયેલા છે અને તેથી સર્વજ્ઞ તથા સર્વદર્શી છે, એમ ગર્ભિત રીતે જણાવીને તેમના જ્ઞાનાતિશયને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વળી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં વચનો કે તેમના નામથી યુક્ત વચનો દ્રવ્ય-વિપધર તથા ભાવ-વિપધરનું વિષ મટાડનારાં છે, એમ જણાવીને તેમના અદ્ભુત વચનાતિશયને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં તેઓની હાજરી હોય, તેમની સ્થાપના હોય કે તેમનું નામ-સ્મરણ ચાલતું હોય ત્યાં મંગલ અને કલ્યાણની હાજરી અવશ્ય હોય છે; એટલે સર્વ પ્રકારના

અપાયોના અપગમ કરવારૂપ અપાયાપગમાતિશયનું સૂચન પણ ઉપલક્ષણથી થયેલું છે. અને જ્યાં જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય અને અપાયાપગમાતિશય હોય છે, ત્યાં પૂજાતિશય પણ અવશ્ય હોય છે; એટલે શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ ચાર મૂળ અતિશયોથી સહિત છે, તેમને હું અંતઃકરણથી વંદન કરું છું.’

સ્તોત્રની ત્રીજી ગાથામાં ‘વિસહર-કુલિંગ’ નામના મંત્રનો પ્રભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તેનો વિધિસર નિરંતર જાપ કરવાથી દુષ્ટ ગ્રહોની અસર દૂર થાય છે, વિવિધ જાતના રોગો મટી જાય છે, મરકી અથવા ખેંગની ખિમારી લાગુ પડતી નથી અને ભયંકર જીવલેણ તાવો પણ ઊતરી જાય છે. અનુભવી પુરુષોએ કહ્યું છે કે— ‘અચિન્ત્યો હિ મણિ-મન્ત્રૌષધીનાં પ્રભાવઃ ।’—મણિ, મંત્ર અને ઔષધિનો પ્રભાવ અચિત્ય-કલ્પના ન કરી શકાય તેવો હોય છે. કેટલાક માણસો મંત્ર-શક્તિનો સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ અનેક મહાપુરુષોએ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરેલો છે અને આજે પણ તેનો અનુભવ થઈ શકે છે કે જે માટે યોગ્ય અધિકારની જરૂર છે.

સ્તોત્રની ત્રીજી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને પ્રણામ કરવાથી કેવું મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. મંત્ર તો અદ્ભુત કાર્ય કરે તેમાં નવાઈ નથી, પરંતુ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને તો પ્રણામ કરવાથી જ મનુષ્ય કે તિર્યચ [ગતિ]નાં દુઃખ અને દુર્ગતિ દૂર થઈ જાય છે. અલબત્ત આ

પ્રણામ સાચા દિલથી એટલે અંતરંગ શ્રદ્ધાથી કરેલો હોવો જોઈએ.

સ્તોત્રની ચોથી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુમાં અગ્રલ શ્રદ્ધા રાખનાર એટલે કે તેમનું સમ્યક્ત્વ પામનાર સંસાર-સાગરને સરલતાથી તરી જાય છે, તે દર્શાવ્યું છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા, તેમણે પ્રરૂપેલા ત્રિદ્વાંતો પરની શ્રદ્ધા ચિંતામણિ-રત્ન અને કંડપવૃક્ષથી પણ વધારે ફલ આપનારી છે. અર્થાત્ અજરામર સ્થાનને સરલતાથી પ્રાપ્ત કરાવે છે.

સ્તોત્રની પાંચમી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું સમ્યક્ત્વ લવોભવ મળે તે માટેની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. જો કે શ્રીતીર્થકરદેવનાં વચનોમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખીને તે જ મુશળ ચાલનારને વધારે લવો કરવા પડતા નથી, છતાં જે લવો ધારણ કરવા પડે તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા કાયમ રહે તેવું ઇચ્છવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમ કરવાથી સંસાર-સાગરનો પાર પમાય છે.

આ સ્તોત્ર અત્યંત ચમત્કારિક ગણાય છે, કારણ કે તેમાં અનેક મહત્ત્વના મંત્રો ગોપવવામાં આવ્યા છે. ચૌદમી સદીના મહાન જ્યોતિર્ધર અને પ્રખર મંત્રવેત્તા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અર્થ-કંડપલતા નામની આ સ્તોત્ર પરની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે :—‘આ સ્તોત્રની પહેલી ગાથામાં જગદ્વલ્લભકર, સૌભાગ્યકર, ભૂતાદિ-નિગ્રહકર, હુદ્રોપદ્રવ-નાશકર વગેરે આઠ યંત્રો અને પાર્શ્વેયક્ષ તથા ચક્ષિણીના મંત્રને ગોપવેલ છે.

ત્રીજી ગાથામાં ‘વિસહર-કુલિંગ’ મંત્રનું બૃહચ્ચક્ર-વિધાન નામનું સર્વસંપત્કર યંત્ર તથા ચિંતામણિ-ચક્ર નામનું ચિંતવેલા કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર યંત્ર ગોપવેલ છે. ત્રીજી ગાથામાં વંધ્યત્વનો નાશ કરનાર, મૃતવત્સા-દોષનો નાશ કરનાર, બાળકોની ગ્રહ-પીડાનું નિવારણ કરનાર, દુર્ભાગીને સૌભાગ્ય આપનાર, અપરમાર વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર એમ અનેક યંત્રો ગોપવેલાં છે. ચોથી ગાથામાં સર્વ અભીષ્ટને આપનાર દેવકુલ અને કલ્પદ્રુમ નામનું યંત્ર ગોપવેલ છે. તથા પાંચમી ગાથામાં શાંતિક, પૌષ્ટિક કર્મો અને ભૂત, પ્રેત, શાકિની, ડાકિની, જ્વરાદિનો નાશ કરનાર અને સર્વ પ્રકારની રક્ષા કરનાર યંત્રો ગોપવેલાં છે. આ યંત્રોની નોંધ વિક્રમની બારમી સદીમાં થયેલા ચન્દ્રાચાર્યે પણ આ સૂત્ર પરની લઘુ-વૃત્તિમાં કરેલી છે.

પ્રસ્તુત સ્તોત્ર પર નાની-મોટી અનેક ટીકાઓ રચાયેલી છે, જેમાં નીચેની ટીકાઓ મુખ્ય છે :

- ૧ શ્રીચિરંતનાચાર્યકૃત બૃહદ્વૃત્તિ વિક્રમની બારમી સદી પહેલાં.
- ૨ શ્રીચન્દ્રાચાર્યકૃત લઘુવૃત્તિ વિક્રમની બારમી સદીમાં.
- ૩ શ્રીપાર્શ્વદેવગણિકૃત લઘુવૃત્તિ વિક્રમની તેરમી સદીમાં.
- ૪ શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત અર્થકલ્પલતા વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં
સંવત ૧૩૬૫માં.
- ૫ શ્રીજયસાગરગણિકૃત વૃત્તિ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં.

૬ શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિદૃત વ્યાખ્યા વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં.

૭ શ્રીકર્ણાટીતિસરિદૃત વ્યાખ્યા વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં.

આ સ્તોત્રનું માહાત્મ્ય દર્શાવવાને માટે શ્રીજિનમૂર્ત્યુદિતે
ત્રિયંકરનૃપકથા નામની એક મુંદર કથા આલેખેલી છે.

(૮) આધાર-રચના

આ સ્તોત્રની રચના વિશે નીચેની કથા પ્રસ્થાપિત છે.

બદ્રગાદુરવાસીને વરાહમિહિર નામનો એક બાઈ હતો.
તેણે પત્નિ જૈન-દીક્ષા લીધી હતી, પરંતુ કેઈ દારૂપચાર
પાછળથી તે છોટી દીધી હતી અને ત્યોતિષગામ દ્વારા
પોતાની મહત્તા બતાવી જૈનસાધુઓની નિંદા કરતાં હતો.
એક વાર રાજાના પુત્રની જન્મકુંડલી વરાહમિહિરે જાણી
આપી અને તેમાં લખ્યું કે પુત્ર આ વર્ષનો થશે. માત્રને એ
માંબની અત્યંત હર્ષ થયો અને વરાહમિહિરને બહુમાન મળ્યું.
આ પ્રસંગનો લાભ લઈ વરાહમિહિરે માત્રના રાજ બંધન
કે મહારાજ! આપને ત્યાં કુંવરનો જન્મ થવાથી તમારું રાજ
મજબૂત થાપને મળવા આવી ગયા પછી તેનાના મરણને
બદ્રગાદુ નામી આખ્યા, તેનું કારણ નોંધીને રાજાને તે
માંબમાં ગણાય કરી નો દીક્ષાદાદુરવાસીને. જાણ
આપને કે તમારું ને વજન મું કામ જનું આવશે. મું કુંવરનો
માત્રને દિવસે નિજાદીથી મરણ પાનવાનો છે. વરાહને એ

સાંભળી પુત્ર-રક્ષા માટે ચોકી-પહેરા મૂક્યા અને ગામની બધી બિલાડીઓને દૂર મોકલાવી દીધી. પરંતુ બન્યું એમ કે સાતમા દિવસે ધાવમાતા બારણામાં બેઠી બેઠી પુત્રને ધવરાવતી હતી, તેવામાં બાળક પર અકસ્માત્ લાકડાનો આગળિયો પડ્યો ને તે મરણ પામ્યો. વરાહમિહિર તો એથી ખૂબ જ શરમાઈ ગયો. ભદ્રબાહુ એ વખતે રાજાને મળવા ગયા અને સંસારનું સ્વરૂપ સમજાવી ધીરજ આપી. રાજાએ તેમના જ્યોતિષ-જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી અને સાથે એ પણ પૂછ્યું કે બિલાડીથી મરણ થશે એ વાત બરાબર સાચી કેમ ન પડી? તે વખતે સૂરિજીએ લાકડાનો આગળિયો મંગાવ્યો તો તેના છેડા પર બિલાડીનું મોઢું કોરેલું હતું.

આ પ્રસંગથી વરાહમિહિરનો દ્વંષ વધ્યો અને મરીને વ્યંતરદેવ થતાં જૈનસંઘમાં મહામારી-ખેલ જોવા રોગચાળો ફેલાવવા લાગ્યો. પરંતુ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર બનાવીને સંઘને સુખ-પાઠ કરવા કહ્યું અને તેથી તે ઉપદ્રવ દૂર થયો. ત્યારથી આ સ્તોત્ર પ્રચલિત થયું છે.

१८ पणिहाणसुत्तं

[प्रणिधानसूत्रम्]

‘जय वीयराय’ सूत्र

(१) भूषणाऽ

[गाथा]

जय वीयराय ! जग-गुरु^१ !, होउ ममं तुह पभावओ भयवं ! ॥

भव-निव्वेओ मग्गाणुसारिआ इट्ठफल-सिद्धी ॥ १ ॥

^२लोग-विरुद्ध-च्चाओ, गुरुजण-पूआ परत्थकरणं च ।

सुहगुरु-जोगो तव्वयण-सेवणा आभवमखंडा ॥ २ ॥

वारिज्जइ जइ वि नियाण-बंधणं वीयराय ! तुह समये ।

तह वि मम हुज्ज सेवा, भवे भवे तुम्ह चलणाणं ॥ ३ ॥

दुक्ख-खओ कम्म-खओ, समाहि-भरणं च वोहि-लाभो अ ।

संपज्जउ मह एअं, तुह नाह ! पणाम-करणेणं ॥ ४ ॥

१. जयगुरु-पाक्षान्तर. अतुर्थपंचाशत्, भा. ३३.

२. लोय-पाक्षान्तर.

[અનુપ્રેક્ષ]

સર્વમङ્ગલમાङ્ગલ્યં, સર્વકલ્યાણકારણમ્ ।

પ્રધાનં સર્વધર્માણાં, જૈનં જયતિ શાસનમ્ ॥ ૫ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

જય-ત્રીતરાગ ! જગદ્ગુરો !, ભવતુ મમ તવ પ્રભાવતઃ ભગવન્ ! ।

ભવ-નિર્વેદઃ માર્ગાનુસારિતા, ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિઃ ॥ ૧ ॥

લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગઃ, ગુરુજન-પૂજા, પરાર્થકરણં ચ ।

શુભગુરુયોગઃ ત્વદ્-વચન-સેવના આભવમ્ અલ્પઞ્ડા ॥ ૨ ॥

વાર્યતે યદ્યપિ નિદાન-વન્ધનં ત્રીતરાગ ! તવ સમયે ।

તથાપિ મમ ભવતુ સેવા, ભવે ભવે તવ ચરણયોઃ ॥ ૩ ॥

દુઃખ ક્ષયઃ કર્મ-ક્ષયઃ, સમાધિ-મરણં ચ વ્રોધિ-લાભઃ ચ ।

સમ્પદ્યતાં મમ એતત્, તવ નાથ ! પ્રણામ-કરણેન ॥ ૪ ॥

સર્વમङ્ગલશાસનમ્ ॥ ૫ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જય ત્રીતરાગ ! જગ-ગુરુ !, હો મને તુજ પ્રભાવથી ભગવન્ !

ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ. ૧.

લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગ, ગુરુજન-પૂજા, પરાર્થકરણ અને;

શુભગુરુ-યોગ, તમારા વચનનું સેવન ભવ-પર્યંત અર્થાંડ. ૨.

વાયું' છે તે કે નિદાન-જાંખન વીનરાગ ! તુજ ગિદ્દાંગમાઃ
તો પણ મને હોલો મેવા, બયે બયે તુમ ચરણેની. ૩.

હઃખ શય, કમં-શય, મમાધિ-મરજ, મને ઓધિ-તાળ;
મોપલો મને ઓ, નમને નાય ! પ્રણામ કરવાયો. ૪.

અર્ધ મંમલોમાં માંગદય, અર્ધ કદ્યાણનું કારણ;
પ્રધાન અર્ધ પૂર્વોમાં, જન્ય પામે (૩) જૈન-સામન. ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જગ-જગ—નમે જગત નનો.

વીનરાગ!—વીનગગ!—હે વીનરાગ ! હે રાગ-દેવરદિન
મહાપુરુષ !

‘વીનોડંગો રાગો જન્ય મ વીનગગા:’ વીન એટલે આદ્યો
ગયો છે રાગ જેનો તે ‘વીનરાગ’. ‘રાગ’ શબ્દથી અર્ધો
ગાદ, મમત્વ, આસક્તિ કે અભિપ્રય સમજવાનો છે. વળી
‘રાગ’ હોય છે ત્યાં ‘દેવ’ પણ જરૂર હોય છે, અને ‘રાગ’
નહી થતાં ‘દેવ’ પણ નહીં થાય છે; એટલે ‘વીનરાગ’
શબ્દથી ‘રાગ’ અને ‘દેવ’ એ બંનેનો અભાવ સમજવાનો
છે. આ સંબોધન શ્રીવિનેશ્વરદેવ એટલે અરિહંત બ્રહ્માનને
કરવામાં આવ્યું છે.

જગ-ગુરુ!—જગદ્ગુરુ!—હે જગદ્ગુરુ ! હે વિશ્વના ગુરુ !

અરિહંતદેવ જગતના સર્વ મનુષ્યોને યોગ્યતા પ્રમાણે વસ્તુ-તત્ત્વનો યથાર્થ ઉપદેશ કરે છે, તેથી તેઓ જગદ્-ગુરુ કહેવાય છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧ ‘જગ-ગુરુ’.

હોડ- ભવતુ— હો.

મમ- મમ— મને.

તુહ- તવ— તમારા.

પ્રભાવઓ- પ્રભાવતઃ— પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી.

‘પ્રભાવ’ એટલે પ્રતાપ, તેજ, શક્તિ કે સામર્થ્ય. ‘તવ પ્રભાવતઃ, તવ સામર્થ્યેન’ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

મયવં!- મગવન્!— હે ભગવન્!

ભવ-નિર્વેઓ- ભવ-નિર્વેદઃ— ભવ-નિર્વેદ, સંસાર પરથી વૈરાગ્ય.

‘ભવ-નિર્વેદઃ’—‘સંસાર-વિરાગઃ’ (પં. ટી. ૪-૩૩). ‘ભવ’ એટલે જન્મ અને ‘નિર્વેદ’ એટલે અણુગમો. ફરી વાર જન્મ લેવાનો અણુગમો—ફરી વાર જન્મ લેવાની અનિચ્છા એ ‘ભવ-નિર્વેદ’. જન્મ છે, ત્યાં જરા અને મૃત્યુ અવશ્ય છે; એટલે જન્મના અભાવથી જરા અને મૃત્યુનો અભાવ આપોઆપ થાય છે અને તેને જ ‘અજર-અમર’ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તેથી તત્ત્વતઃ આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી તે જ ‘ભવ-નિર્વેદ છે’.

મગ્ગાણુસારિઆ-માર્ગાનુસારિતા—‘ માર્ગાનુસારિતા ’—મોક્ષ-માર્ગનું અનુસરણુ. જે માર્ગ મોક્ષ ભણી લઈ જાય તે માર્ગ ચાલવાની વૃત્તિ.

‘ માર્ગાનુસારિતા મોક્ષમાર્ગાનુસરણમ્ ’ (પં. ટી. ૪-૩૩).
શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે ચો. સ્વો. વૃ. માં તેનો અર્થ અસદ્ગ્રહવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતા ’ એટલે મિથ્યાત્વના વિજયથી ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વાનુસારીપણું એ રીતે કરેલો છે. આ બંને અર્થો વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી આ જીવ પૌદ્ગલિક ભાવનાઓનો ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક ભાવનાનું સેવન કરતો નથી અર્થાત્ જીવાદિ-તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાપૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે મોક્ષ ભણી પ્રયાણ કરી શકતો નથી; તેથી તત્ત્વને અનુસરવું તે જ ‘ મોક્ષમાર્ગનું અનુસરણુ ’ છે.

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ધર્મચરત-પ્રકરણની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે :—

“ મગ્ગો આગમ-નીઈ, અહવા સંવિગ્ગ-વહુજણાણ્ણં ।

ઉમયાણુસારિણીં જા, સા મગ્ગાણુસારિણીં કિરિયા ॥ ૮૦ ॥ ”

ભાવાર્થ :—‘ માર્ગ ’ એટલે આગમ-નીતિ, અથવા સંવિગ્ગ (સંવેગી-મોક્ષમાર્ગના અભિલાષી) બહુ જનોએ આચરેલું તે; એ બંનેને અનુસરનારી જે ક્રિયા, તે ‘ માર્ગાનુસારિણી ’ કહેવાય છે.

ફલ-સિદ્ધી-ફલ-સિદ્ધિ :— ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ, મનો-વાંછિત ફલની પ્રાપ્તિ.

લોકવિરુદ્ધ-ચાઓ-લોક-વિરુદ્ધ-ત્યાગ:— લોક-વિરુદ્ધ કામનો ત્યાગ, લોકો નિન્દા કરે તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ.

‘લોક’ એટલે શિષ્ટ જનોનો સમુદાય. તે જેની નિન્દા કરે, તે જેને એકીઅવાજે વખોડી કાઢે, તેવાં અનુષ્ઠાનનો-તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, તે ‘લોક-વિરુદ્ધ-ત્યાગ’ કહેવાય છે. ‘તથા લોક-વિરુદ્ધ-ત્યાગ: સર્વજનનિન્દાદિ-લોકવિરુદ્ધાનુષ્ઠાન-વર્જનમ્’ (પં. ટી. ૪-૩૪).

ગુરુજન-પૂજા-ગુરુજન-પૂજા— ગુરુજનોની પૂજા, ધર્માચાર્ય તથા માતા-પિતાદિ વડીલો પ્રત્યે પૂરેપૂરો વિનય.

‘ગુરવશ્ચ યદપિ ધર્માચાર્યા એવોચ્યન્તે, તથાપીહ માતા-પિત્રાદયોઽપિ ગૃહ્યન્તે’ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) ગુરુઓ જો કે ધર્માચાર્યો જ કહેવાય છે, પરંતુ અહીં ગુરુ-શબ્દથી માતા-પિતા વગેરેને પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે. કારણ કે —

“ માતા પિતા કલાઽઽચાર્ય: , एतेषां ज्ञातयस्तथा ।

वृद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गः सतां मतः ॥ ”

માતા, પિતા, કલાચાર્ય (કલાનું શિક્ષણ આપનાર ગુરુ) અને તેમના જ્ઞાતિજનો-બંધુજનો તથા વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો એ બધાને સજ્જનોએ ‘ગુરુવર્ગ’ તરીકે માનેલ છે. (યોગ-ગિહ-૧૧૦).

પરત્યંકરણ— પરાર્થકરણમ્— પરાપકાર.

‘પરાર્થકરણં ચ પરપ્રયોજનકારિતા ત્વ’ (પં. ટી. ૪-૩૪).
ખીજનું લલું થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેને ‘પરાર્થકરણ’
—પરોપકાર કહે છે.

સુહગુરુ-જોગો- સુમગુરુ-યોગ:— ‘ શુભ ગુરુ ’ને યોગ.
ઉત્તમ ગુણવાળા ગુરુનો યોગ-સાધુ પુરુષોનો પરિચય. વિશિષ્ટ
શ્રુત અને આસ્ત્રિવાળા આચાર્યોદિનો સંબંધ.

તત્ત્વયણ-સેવણા- તદ્વચન-સેવના— તેમનાં વચન પ્રમાણે
ચાલવું તે.

આ અભિલાષા ‘ અપ્રમત્ત-સંયત ’ થયા પહેલાં રાખવાની
છે, કારણ કે ‘ અપ્રમત્ત-સંયત ’ ને તો મોક્ષની પણ અભિલાષા
રહેતી નથી. ‘ એતન્નાપ્રમત્તસંયતાદર્વાક્ કર્ત્તવ્યમ્, અપ્રમત્તાદીનાં
મોક્ષેડપ્યનભિલાષાત્ ’ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

આમયં-આમયમ્— જ્યાં સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું
પડે ત્યાં સુધી.

‘ આમયમાસંસારમ્ ’ (પં. ટી. ૪-૩૪) ‘ આ-ભવ ’ એટલે
આ-સંસાર. ‘ આ ’ અવ્યય અહીં મર્યાદાને સૂચવે છે.

અલંકાર- અલ્પાલંકાર— સંપૂર્ણ, પૂરેપૂરી.

જેને ખાંડ નથી—ટુંકડો નથી—ભાગ નથી તે ‘ અખાંડ ’.

વારિજ્ઞ- વાર્યતે— વાર્યું છે, નિષેધ કરેલો છે, નાં પાડી છે.

‘ વારવું ’ એટલે રોકવું અથવા નાં પાડવી.

જડ વિ-યદ્યપિ—યદ્યપિ, જો કે.

નિયાણ-વંધણં—નિદાન-વન્ધનમ્—નિદાન-ળંધન, નિયાણું
ળાંધણું તે.

ધર્માનુષ્ઠાનના ફલની પ્રાપ્તિ માટેની અભિલાષા અથવા
સંકલ્પ-વિશેષ તે ‘નિદાન’ અથવા ‘નિયાણું’ કહેવાય છે.
તેના ત્રણ પ્રકારો નીચે મુજબ છે :—

“ (૧) ઇંદ્રલોક-નિદાન, (૨) પરલોક-નિદાન, (૩)
કામલોગ-નિદાન. ” તેમાં આ લોક-સંબંધી સૌભાગ્ય, રાજ્ય,
જલ અને રૂપ-સંપદાની અભિલાષા કરવી, તે (૧) ‘ઇંદ્રલોક-
નિદાન’ છે. વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થવાની અભિલાષા
કે ઇંદ્રાદિ-પદવી મેળવવાનો સંકલ્પ, તે (૨) ‘પર-
લોક-નિદાન’ છે અને ધર્મ-કરણી કર્યા બાદ ભવોભવમાં
શબ્દાદિ કામ-લોગની અભિલાષા કરવી, તે (૩) ‘કામલોગ-
નિદાન’ છે. સમક્રિતની અભિલાષા, સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની
અભિલાષા કે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ માટેનો સંકલ્પ એ ‘નિદાન’ નથી;
કારણ કે તેમાં સાંસારિક વાસનાઓમાંથી છૂટા થવાનો
મનોરથ છે.

સમય—સમયે—શાસ્ત્રમાં, આગમમાં.

‘સમય’-શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, જેમ કે : વખત,
કાલ, કાલનો અતિસૂક્ષ્મ ભાગ, સંયમ, સદાચાર, સામાયિક,
શાસ્ત્ર, સિદ્ધાંત, આગમ કે પ્રવચન. શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્રના પ્ર.

શ્રુ. સ્કં.ના ૨૧મા અધ્યયનમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ આવા જ ભાવાર્થમાં થયેલો છે, જેમ કે —

“ एवं खु णाणिणो सारं, जं न हिंसन्ति कंचण ।

आहिंसा-समयं चैव, एतावन्तं विजाणीया ॥ १४ ॥ ”

“ જ્ઞાનીઓએ દર્શાવેલો સાર એ જ છે કે સુરો કોઈની પણ હિંસા કરતા નથી. અહિંસા એ જ સિદ્ધાંત છે, અર્થાત્ આગમનો સાર છે એટલું ખાસ બાણુવું જોઈએ. ”

પંચાશક-ટીકામાં જણાવ્યું છે કે—‘સમયે મિદ્ધાન્તે’
‘સમય’માં એટલે સિદ્ધાન્તમાં (૩-૩)’.

तह वि- तथापि— तथापि, तो पणु.

मम- मम— मने.

हुज्ज- भवतु— હોજો.

सेवा- सेवा— સેવા, ભક્તિ, ઉપાસના.

भवे भवे- भवे भवे— ભવોભવને વિશે, જન્મ-જન્મમાંતરને વિશે.

तुम्ह- तव— તમારા.

चलणानं- चरणयोः— ચરણોની, પગોની.

જેના વડે ચલાય—ચાલી શકાય, તે ‘ચરણ’ કહેવાય છે.
ચર્ એટલે ચાલવું, દેરવું કે જવું.

દુઃખ-લઙ્કા-દુઃખ-ક્ષયઃ— દુઃખનો ક્ષય, દુઃખનો નાશ.

દુઃખ એ પ્રકારનાં હોય છે: શારીરિક અને માનસિક. તેનો નાશ એટલે અભાવ થાય તેવી પરિસ્થિતિ.

કર્મ-લઙ્કા-કર્મ-ક્ષયઃ— કર્મનો ક્ષય.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારું અને અનેક જાતનાં દુઃખોનો અનુભવ કરાવનારું પણ ‘કર્મ’ છે. તેનો ક્ષય એટલે સંપૂર્ણ અભાવ.

સમાધિ-મરણ-સમાધિ-મરણમ્— સમાધિ-મરણ, શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ.

પ્રાણોત્તું વિસર્જન થવું અથવા આયુષ્યનો ક્ષય થવો તે ‘મરણ’ અથવા ‘મૃત્યુ’ કહેવાય છે. તેમાં મરણ-સમયે જે આત્માના અધ્યવસાયો નિર્મળ હોય છે, અર્થાત્ (૧) પાપ-કર્મની નિન્દા, (૨) સર્વ જીવોને ક્ષમાપના, (૩) શુભ ભાવના, (૪) શ્રીઅરિહંત વગેરે ચારનું શરણ, (૫) નવ-કાર મંત્રનું રટણ અને (૬) અનશનવ્રત એ છ યાગતોથી યુક્ત હોય છે, તે શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ એટલે ‘સમાધિ-મરણ’ કહેવાય છે. ઘોર ઉપસર્ગ-પ્રસંગે જે આત્માઓ અરિહંતાદિ ચાર લોકોત્તમોનું શરણ અંગીકાર કરી લે છે અને સંસારની સઘળી વાસનાઓનો ત્યાગ કરે છે, તેમનું પણ ‘સમાધિ-મરણ’ ગણાય છે; જ્યારે આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન અને અનેક પ્રકારની વાસનાઓ સાથે મરણને લેટવું, તે ‘અસમાધિ-

‘મરણ’ કહેવાય છે. સુદ્ધ પુરુષો હોયેલાં ‘સમાધિ-મરણ’ની જ અપેક્ષા રાખે છે, કારણ કે તે મોક્ષનું અનન્ય સાધન છે.

ચ-ચ—અને.

બોધિ-લાભો— બોધિ-લાભ— બોધિ-લાભ—સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ.

અ-ચ—અને.

સંપન્ન-સમ્પદતામ્— સાંપડ્યો, પ્રાપ્ત થયો.

મહ-મમ— મને.

અં-અત્— એ.

તુહ-તવ— તમને.

નાહ !— નાથ !

પણામ-કરણેણ— પ્રણામ-કરણે— પ્રણામ કરવાથી, નમસ્કાર કરવાથી.

સર્વમદ્ગલ-માદ્ગલ્યમ્— સર્વ મંગલોમાં મંગલ્યસ્વરૂપ.

સર્વકલ્યાણ-કારણમ્— જ્યાં કલ્યાણોના કારણભૂત.

પ્રધાનમ્— શ્રેષ્ઠ.

સર્વધર્માણામ્— સર્વ ધર્મોમાં.

જૈનં શાસનમ્— જૈન-શાસન, જિનોનું પ્રવચન, જિને

શ્વરની આજ્ઞાઓ, જિનેશ્વર દેવનાં ફરમાન, અથવા જિનેશ્વરની આજ્ઞા પાળતો શ્રમણાદિ ચતુર્વિધ સંઘ.

જયતિ— જય પામે છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

પણિહાણસુત્ત— પ્રણિધાન-સૂત્ર, અંતઃકરણની વિશુદ્ધ ભાવના દર્શાવનારું સૂત્ર.

‘પ્રણિહિતિઃ પ્રણિધાનમ્’—મનની વિશિષ્ટ એકાગ્રતા, પ્રશસ્ત અવધાન કે દૃઢ અધ્યવસાયોને ‘પ્રણિધાન’ કહેવામાં આવે છે. તે અંગે નિશીથચૂષ્ણિમાં જણાવ્યું છે કે— “પણિહાણં તિ વા, અજ્ઞવસાણં તિ વા, ચિદ્વં તિ વા એગદ્વા” “પ્રણિધાન,” અધ્યવસાય કે મનની સ્થિરતા એ એક-અર્થવાળા શબ્દો છે.” વિદ્વાન પુરુષોએ તેનો વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ આપેલો છે :—

“વિશુદ્ધભાવના સારં, તદર્થાર્પિત-માનસમ્.

યથાશક્તિ-ક્રિયા-લિઙ્ગં, પ્રણિધાનં મુનિર્જગૌ ॥”

“જે વિશુદ્ધ ભાવનાથી પ્રધાન છે, જેમાં મન તેના (વીત-રાગના) અર્થમાં (વિષયમાં) અર્પિત થયેલ છે તથા શક્તિ મુજબ ક્રિયા-ચિત્તથી જે યુક્ત છે, તેને મુનિએ પ્રણિધાન કહ્યું છે.”

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને આ સૂત્રને લલિતવિસ્તર ઐ. વૃ.માં તથા પંચાશકમાં ‘પણિહાણસુત્ત’

તરીકે ઓળખાવ્યું છે, કારણ કે તેમાં હૃદયગત પ્રશસ્ત લાવનાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

જય વીયરાય ! જગ-ગુરુ !—હે વીતરાગ પ્રભુ ! હે ત્રિલોકના નાથ ! તમે જયવંત પતો.

જય વીતરાગ ! જગદ્-ગુરો !—ભગવત્ત્રિલોકનાથસ્યા-
ऽऽमन्त्रणमेतत् भाव-सन्निधानार्थम्’ (લ. વિ.) હૃદય-ગત ભાવોને પ્રકટ કરવા માટે ‘જય વીયરાય ! જગ-ગુરુ !’ એ શબ્દોદ્વારા ભાવથી વીતરાગનું સંનિધાન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ શ્રી-વીતરાગદેવને યુદ્ધિની સમીપ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હોહ મમં તુહ પમાવઓ મયવં !—હે ભગવન્ ! મને તમારા પ્રભાવથી—સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થાઓ.

‘જાયતાં મે ત્વત્સામર્થ્યેન ભગવન્ !’ (લ. વિ.).—વીતરાગ મહાપુરુષ પોતે કોઈપર રોષ કે તોષ કરતા નથી, તો પણ તેમના અવલંબનથી વીતરાગદેવના ઉપાસકો આત્મ-શક્તિનો અપૂર્વ વિકાસ સાધી શકે છે; એટલે તે લાલ તેમના સામર્થ્યથી જ પ્રાપ્ત થયો ગણાય છે.

મવ-નિવેઓ—વૈરાગ્ય, વિરક્તિ, અનાસક્તિ, ઉદાસીનતા.

સંસારના ભોગ-વિલાસોને નિઃસાર કે અસાર સમજવા અને તેમાં ન રાગતાં આત્માસિમુખ થઈને ચારિત્ર-સુધારણા

માટે જ પ્રયત્ન કરવો તેને વૈરાગ્ય, વિરક્તિ, અનાસક્તિ કે ઉદ્ધાસીનતા કહે છે. આવી ઉદ્ધાસીનતા પ્રગટ્યા સિવાય મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રથમ આવશ્યકતા તેની દર્શાવી છે. સમ્યગ્ દર્શનનાં પ્રધાન લક્ષણોમાં પણ આ ગુણની ખાસ ગણના કરવામાં આવી છે. તે આ રીતે :—

“(૧) ઉપશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિવેદ, (૪) અનુકંપા અને (૫) આસ્તિક્ય.”

મગ્ગાણુસારિઆ— માર્ગાણુસારિતા, આરિત્રધર્મ, જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર અને તપનો વિકાસ.

‘માર્ગ-’શબ્દથી અહીં મોક્ષમાર્ગ સમજવાનો છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

“નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

एयं मग्गमणुपत्ता, जीवा गच्छंति सग्ग(सुग)इं ॥”

“જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર અને તપ એ માર્ગને અનુસરનારા જીવો સદ્(સુ)ગતિને પામે છે.”

એટલે ‘માર્ગાણુસારિતા-’શબ્દથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર અને તપનો વિકાસ સમજવાનો છે.

इष्टफल-सिद्धी— ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ.

આત્મોન્નતિ ઇચ્છનારને માટે મોક્ષ એ જ ‘ઇષ્ટ ફલ’ છે,

કે જેની સિદ્ધિ વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળવાથી થાય છે. ણીન્ત શબ્દમાં કહીએ તો વામનાનું જે ણળ આપણને મૂળમાર્ગથી ચલિત કરે છે, તેના પર વિજય મેળવ્યા સિવાય ‘ઘટ ક્ષલ’ની સિદ્ધિ થતી નથી. એટલે આ ભાવના પ્રદર્શિત કરવાની પાછળ માર્ગમાં આવતી વિઘ્ન-પરંપરાનો જય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટે, તેવી અભિલાષા રહેલી છે.

લોગવિરુદ્ધ-ન્વાઓ— શિષ્યજનોથી નિંદાયેલાં કામોનો ત્યાગ.

સમાજ અને ધર્મના ધારણ માટે અનુભવી મહાપુરુષોએ જે નિયમો દર્શાવ્યા છે, તેથી વિરુદ્ધ નહિ ચાલવાની મનોવૃત્તિ તે લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગનો મર્મ છે.

ગુરુજન-પૂઆ— વડીલો પ્રત્યે આદર-ભાવ.

‘ગુરુ’-શબ્દથી સામાન્ય રીતે ધર્મ-ગુરુ, વિદ્યા-ગુરુ કે કલા-ગુરુનો યોગ થાય છે તથા વ્યાવહારિક રીતિએ માતા-પિતા અને અન્ય વડીલોને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે, તેથી વડીલો-મુરખીઓ પ્રત્યે આદર-ભાવ એ ‘ગુરુજન-પૂજા’નું રહસ્ય છે.

પરોપકાર— પરોપકાર.

પર એટલે ણીજનાં, અર્થ એટલે પ્રયોજન અને કરણ એટલે પ્રવૃત્તિ. મતંલણ કે ણીજનું ભલું કરવું, તે ‘પરાર્થ-કરણ’ અગર પરોપકાર કહેવાય છે. આ જાતનો પરોપ-

કાર બે રીતે થાય છે: એક ‘લૌકિક’ અને બીજો ‘લોકોત્તર;’ અથવા એક ‘વ્યાવહારિક’ અને બીજો ‘પારમાર્થિક’. તેમાં ‘લૌકિક ઉપકાર’ અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધ, ધન, વસતિ તથા અન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ આપવાથી કે જરૂરના પ્રસંગે મદદ કરવાથી થાય છે અને ‘લોકોત્તર ઉપકાર’ આત્મ-જ્ઞાન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો બતાવવાથી તથા તેને અનુકૂલ સંયોગો કરી આપવાથી થાય છે. શ્રીતીર્થંકરદેવો તથા ધર્માચાર્યો શુદ્ધ દેશના વડે સમસ્ત જગત પર મહાન ઉપકાર કરે છે, તે આ દૃષ્ટિએ.

સુહૃદ્ગુરુ- જોગો તત્ત્વચરણ- સેવના— સદ્ગુરુનો યોગ અને તેમના વચન-પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ.

પંચમહાવ્રતધારી શુદ્ધ સાધુને ‘શુભગુરુ’-સદ્ગુરુ કહેવામાં આવે છે. તેમનો સંબંધ પરમ ભાગ્યના યોગથી થાય છે, અને જો તેમના શાસ્ત્રાનુસારી ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે, તો જરૂર આત્મ-કલ્યાણ સાધી શકાય છે. તેથી એ પ્રકારની ભાવના અહીં પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

આમવમખંડા— ભવોભવ અખંડ રીતે, જ્યાં સુધી જન્મ-મરણના ફેરા કરવા પડે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ રીતે.

વારિજ્ઞ જઈ વિ.....ચલણાણં— હે વીતરાગ ! તમારા પ્રવચનમાં (તમારા આગમોમાં) જો કે ‘નિયાણું’ બાંધવાની એટલે તપ-જપાદિ ધર્મ-કરણીના ફલની વાસના રાખવાની કે સાધું કરવાની મનાઈ ફરમાવી છે, તેમ છતાં હું તો એવી

અભિલાષા કરું છું કે ‘ દરેક ભવમાં તમારાં ચરણોની સેવા કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થશે. ’

તપ-જપના ફલની સાંસારિક ઇચ્છા વાસના, તે જ વાસ્તવિક રીતે ‘ નિદાન-જંધન ’ છે, તીર્થંકરોનાં ચરણોની સેવાની અભિલાષા કરવી તે ‘ નિદાન ’ નથી; તે તો વાસ્તવિક રીતે ‘ સમ્યક્ત્વ ’ જ છે.

દુઃખ-લક્ષ્ણો— દુઃખનો ક્ષય.

‘ દુઃખ ’ એ વાસ્તવિક સ્થિતિ નહિ, પણ એક પ્રકારનું સંવેદન છે; એટલે કે જે પ્રમાણમાં તેને વેદવામાં આવે છે, તે પ્રમાણમાં તેનો અનુભવ થાય છે. દાખલા તરીકે, જે માણસને એક સાથે એવા સમાચાર મળે કે તમારા ધંધામાં ખોટ ગઈ છે, તો એક માણસ જે વધારે સમજી છે તેને સામાન્ય ‘ દુઃખ ’ થાય છે, અથવા નથી પણ થતું; જ્યારે એાછી સમજવાળો માણસ તે અંગે પુષ્કળ ‘ દુઃખ ’ અનુભવે છે અને અનેક પ્રકારનો વલોપાત કરે છે. એટલે આવી સમજણ પ્રાપ્ત થવી તે જ ‘ દુઃખ-નાશ ’નો ઉપાય છે અને તે વીતરાગ ભગવાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કામ-લક્ષ્ણો— કર્મ-જંધનમાંથી મુક્તિ, મોક્ષ.

રાગ અને દ્વેષવાળી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કર્મ-જંધનનું કારણ છે. તેમાં ઉત્તેજકતાનું પ્રમાણ જેટલું વધારે તેટલું કર્મ-જંધન વધારે મજબૂત બને છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે શાસ્ત્ર-

કારણે ‘સંવર’ અને ‘નિર્જરા’ નામનાં એ તત્ત્વોનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ‘સંવર’ એ આવતાં કર્મોને રોકવાનો ઉપાય છે અને ‘નિર્જરા’ એ વળગેલાં કર્મોને ખેરવવાનો ઉપાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ‘સંવર’ એ ‘યમ અને નિયમ’રૂપ છે અને ‘નિર્જરા’ એ ‘તપશ્ચર્યા’રૂપ છે. કોઈ પણ આત્માએ કર્મ-બાંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો તે માટે તેણે જાતે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. કોઈની કૃપા કે મહેરબાનીથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; એટલે કર્મ-બાંધનમાંથી મુક્તિ માગવાનો અર્થ એવી શક્તિ—એવો પુરુષાર્થ પેદા કરવાનો છે કે જેના વડે કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે.

સમાહિ—મરણ—સમભાવ-પૂર્વકનું મરણ.

બોહિ-લામો અ—અને સમક્રિત, સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિ, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો લાભ.

સંપજ્ઞઃ મહા એવં, તુહ નાહ! પળામ-કરણેણ—હૈ નાથ! તમને પ્રણામ કરવાથી એ બધું મને સાંપડશે.

(૬) અર્થ-સંકલના

હૈ વીતરાગ પ્રભુ! હૈ જગદ્ગુરુ! તમે જ્યવંત વર્તો. હૈ ભગવન્! તમારા સામર્થ્યથી મને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય પ્રગટો, મોક્ષમાર્ગે ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાઓ અને તેની સિદ્ધિના માર્ગમાં આડે આવતી વિઘ્ન-પરંપરાઓનો જય કરવાનું બળ સાંપડો. ૧.

હે પ્રભો ! મને એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાઓ કે જેથી મારું મન સર્વજન-નિન્દિત એવું કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે પ્રેરાય નહિ, ગુરુજનો પ્રત્યે આદર-ભાવ અનુભવે અને અન્યનું હિત કરવા માટે ઉજમાળ બને. વળી હે પ્રભો ! મને સદ્ગુરુનો યોગ સાંપડજે, તથા તેમનાં વચનો પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થજો. આ બધું જ્યાં સુધી મારે સંસારનો ફેરો કરવો પડે, ત્યાં સુધી અખંડ રીતે પ્રાપ્ત થજો. ૨.

હે વીતરાગ ! તમારા પ્રવચનમાં જો કે નિયાયું બાંધવાની એટલે તપ-જપના ફલની વાસના રાખવાની મનાઈ ફરમાવી છે, તેમ છતાં હું તો એવી અભિલાષા કરું છું કે દરેક ભવમાં તમારાં ચરણોની સેવા કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થજો. ૩.

હે નાથ ! આપને પ્રણામ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય, કર્મનો ક્ષય થાય, સમકિતની સ્પર્શના થાય અને મૃત્યુ-વખતે સંપૂર્ણ સમભાવ રહે તથા અંતસમયની આરાધના બરાબર થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થજો. ૪.

સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ-અર્થાત્ મંગલ માત્રમાં ઉત્તમ મંગલસ્વરૂપ, સર્વ કલ્યાણોના કારણરૂપ અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવું જૈનશાસન જયવંતું વર્તે છે. ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પરમપદને પહોંચવાના બે પ્રશસ્ત માર્ગ છે: તે માટે કહ્યું

છે કે--‘ જ્ઞાન-ક્રિયામ્યાં મોક્ષ: ’ ‘ જ્ઞાન અને ક્રિયા વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ’ યોગશાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ ક્રિયા-યોગની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે--“ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન ” એ ક્રિયાયોગ છે. ‘ તપઃ-સ્વાધ્યાયે-શ્વર-પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ: । ’ (પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર ૨-૧). બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી અને પ્રભુ-ભક્તિમાં લીન રહેવું તે મોક્ષ મેળવવાની ક્રિયા છે. આ ત્રણ ક્રિયાઓ જો કે અન્યોન્ય સંકળાયેલી છે અને એક-બીજાના કારણરૂપ છે, તો-પણ અપેક્ષાએ પ્રભુ-ભક્તિનું મહત્ત્વ વિશેષ છે, કારણ કે ચિત્તમાંથી રાગ-દ્વેષાદિ કલેશ દૂર કરવા માટે તે પુષ્ટ આલંબન છે.

શાસ્ત્રોમાં ‘ અનુષ્ઠાનો ’ મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે: “ (૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનનુષ્ઠાન, (૪) તદ્દહેતુ અને (૫) અમૃત ”. તેમાં (૧) લાઘિ, કીર્તિ આદિ સ્પૃહાથી જે ‘ અનુષ્ઠાન ’ કરવામાં આવે છે, તે ‘ વિષાનુષ્ઠાન ’ કહેવાય છે. (૨) આ લોકના ભોગો વિષે નિઃસ્પૃહતા, પરંતુ પરભવમાં દિવ્ય ભોગો ભોગવવાની અભિલાષાથી જે ‘ અનુષ્ઠાન ’ કરવામાં આવે છે, તે ‘ ગરાનુષ્ઠાન ’ કહેવાય છે. (૩) કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા વિના પરંતુ કંઈ પણ સમજ્યા વિના જે ‘ અનુષ્ઠાન ’ કરવામાં આવે છે, તે ‘ અનનુષ્ઠાન ’ કહેવાય છે. (૪) સુક્તિમાર્ગના અનુ-રાગથી શુભભાવ-યુક્ત જે ‘ અનુષ્ઠાન ’ કરવામાં આવે છે, તે ‘ તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન ’ કહેવાય છે. અને (૫) જે ‘ અનુષ્ઠાન ’ શુદ્ધ

શ્રદ્ધાપૂર્વક અને પરમસંવેગથી લાવિત થયેલા મનવડે એટલે કે લેવ-નિર્વેદપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે ‘અમૃતાનુધાન’ કહેવાય છે. આ અનુધાનોમાં પહેલાં જે અનુધાનો ત્યાગ્ય છે, છેલ્લાં જે અનુધાનો પ્રશસ્ત હોઈને ઉપાદેય છે અને વચ્ચેનું અનુધાન હેય હોવા છતાં ધર્મના વિષયમાં મુગ્ધગુદિવાળા જીવોને કથંચિત્ ઉપાદેય કહેલું છે. વળી શાસ્ત્રકારો કહે છે કે— ‘અનુધાન’ની સફલતાનો આધાર “પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ અને વિમ્ન-જય” પર રહેલો છે. ‘પ્રણિધાન’ એટલે દ્યેય પ્રત્યેની એકાગ્રતા, દ્યેય પ્રત્યેની અટલ શ્રદ્ધા કે દ્યેયને પહોંચવાની અંપૂર્વ આત્મ-શ્રદ્ધા. જ્યાં સુધી ‘અનુધાન’ કરવાની આ તૈયારી હોતી નથી, ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ જોઈએ તેવો ખીલતો નથી, અથવા ખીલે છે તો દ્યેય પર કેન્દ્રિત નહિ થવાના કારણે તેનું યથેષ્ટ ફલ આવી શકતું નથી. તેથી ‘પ્રણિધાન’ એ ‘અનુધાન’નું પ્રથમ પગથિયું છે. ‘પ્રવૃત્તિ’ એટલે કાર્યનો આરંભ, કામની શરૂઆત કે વિધિવત્ આચરણ. જ્યાં સુધી ‘અનુધાન’ કરનાર તે અંગે યોગ્ય ‘પ્રવૃત્તિ’ કરતો નથી, એટલે કે તે અંગે વિધિવત્ આચરણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું યથેષ્ટ ફલ આવી શકતું નથી. માટે જ મનના દૃઢ સંકલ્પની જેમ ‘પ્રવૃત્તિ’ નાં પગલાં પણ મધ્યમ જ ભરવાં જોઈએ અને તો જ સફલતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. ‘વિમ્ન-જય’ એટલે માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓને ઓળંગવાની કુશળતા અથવા માર્ગમાં આવતા અંતરાયોને દૂર કરવાની કાબેલિયત. આ જગતમાં ‘શ્રેયાંસિ વહુવિદ્વાનિ’ એટલે સારાં કામમાં ઘણાં વિદ્વો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ સુત પુરુષો તેનાથી

જરા પણ અકળાતા નથી કે હિમ્મત હારતા નથી. તેઓ તો એ વિદ્ધોને પ્રચંડ પુરુષાર્થથી સામનો કરે છે અને જ્યારે તેના પર સંપૂર્ણ જય મેળવે છે, ત્યારે જ જંપે છે; આ રીતે જ્યારે તેઓ સઘળાં વિદ્ધોને, સઘળા અંતરાયોને વટાવી જાય છે, ત્યારે સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને એ રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારાઓ જ તેનો વિનિયોગ-પ્રચાર કરવાના સાચા અધિકારી બની શકે છે.

‘ચૈત્યવંદન’ની ક્રિયા પણ એક પ્રકારનું ‘ધાર્મિક અનુષ્ઠાન’ હોઈને તેનો વિચાર આ દષ્ટિબિંદુથી કરવો જોઈએ. જે ‘ચૈત્યવંદન,’ કોઈ પણ પ્રકારની લખિધ મેળવવા માટે કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે, તે ‘વિષાનુષ્ઠાન’ છે. જે ‘ચૈત્યવંદન’ આ લોકના નહિ પરંતુ પરલોકના દિવ્ય લોગો પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે, તે ‘ગરાનુષ્ઠાન’ છે. જે ‘ચૈત્યવંદન’ કંઈ પણ સમજ વિના કે સમજવાની વૃત્તિ વિના કરવામાં આવે, તે ‘અનનુષ્ઠાન’ છે. ‘જે ચૈત્યવંદન’ મોક્ષ-પ્રાપ્તિના હેતુથી કરવામાં આવે, તે ‘તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાન’ છે અને જે ‘ચૈત્યવંદન’ શુદ્ધ શ્રદ્ધા-પૂર્વક તથા પરમ સંવેગથી ભાવિત થયેલા મન વડે એટલે કે ભવનિર્વેદ-પૂર્વક કરવામાં આવે, તે ‘અમૃતાનુષ્ઠાન’ છે. ‘ચૈત્યવંદનથી સમ્યગ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના વડે સકલ કર્મનો ક્ષય થાય છે અને તેથી સકલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ એમ જે જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે, તે આ પ્રકારના ‘ચૈત્યવંદન’ ને માટે છે.

‘ચૈત્યવંદન’ની સફલતાનો આધાર ‘શુભ પ્રણિધાન’

ઉપર રહેલો છે. આ સૂત્રમાં તેવું પ્રણિધાન મુખ્ય હોવાથી તે ‘પણિડાણુ-મુત્ત’—પ્રણિધાન-સૂત્રના નામે ઓળખાય છે.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ ‘જય વીયરાય ! જગ-ગુરુ !’ એ શબ્દોથી થાય છે. તેમાં ‘જય’ શબ્દ વિજયનો સૂચક તથા ઉત્સાહ અને આનંદનો દ્યોતક હોઈને મંગલરૂપ છે. આ વિજય ‘વીતરાગ’ એટલે રાગ અને દ્વેષથી સર્વથા પર થયેલા પરમ-આત્માનો ઇચ્છવામાં આવ્યો છે; એટલે તેમાં ‘વીતરાગ’ અને ‘વીતરાગતા’ પ્રત્યે પરમ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. મતલબ કે જ્યાં ‘વીતરાગતા’ છે, ત્યાં વિજય છે; અને જ્યાં ‘સરાગતા’ છે, ત્યાં પરાજય છે. આ સંસારમાં પુરુષોત્તમપણું પ્રાપ્ત કરવાને માટે અથવા સકલ કર્મમાંથી મુક્ત થવા માટે અથવા તો અનિર્વચનીય મુળની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ‘વીતરાગતા’ સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી અને તેથી જ ‘વીતરાગ’ને તથા ‘વીતરાગતા’ને વંદન કરવામાં આવે છે. વળી એવા રાગ-દ્વેષ-રહિત મહાપુરુષ જ જગતના સાચા ગુરુ હોઈને—જગતને સાચું જ્ઞાન આપનાર હોઈને તેમને ‘પરમ-ગુરુ’ તરીકે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે સૂત્રનો પ્રારંભ દેવ અને ગુરુ પ્રત્યેની અમિત શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી શ્રીઅરિહંતદેવના મહાન ઉપદાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે જણાવ્યું છે કે—‘હોટ મમે તુહ પમાવઓ મયત્રં !’ હે ભગવન્ ! તમારા પ્રભાવથી, તમારા શાસનના પ્રભાવથી, તમારા પ્રવચનમાં તમે જે સત્ય સિદ્ધાંતો પ્રતિ-

પાદિત કર્યા છે તેના ગળ થકી મારી હવે પછી જણાવેલી ભાવનાઓ સફળ થશે.

ભવ-નિર્વેદ

આ ભાવનાઓની યાદીમાં પ્રથમ અભિલાષા ભવ-નિર્વેદો એટલે ભવ-નિર્વેદની કરવામાં આવી છે, કારણ કે તેના સિવાય ચિત્ત-સમાધિ અથવા વીતરાગતા પ્રગટ થતી નથી. યોગ-દર્શનકારે પણ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે—‘તીવ્રસંવેગાના-માસનઃ’—જેને તીવ્ર ‘સંવેગ’ તીવ્ર ‘ભવ-નિર્વેદ’ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જલદી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે મુખ્ય અભિલાષા ભવ-નિર્વેદની કરવી તે અમૃતાનુષ્ઠાનનો પ્રયત્ન છે અને તેથી સર્વથા પ્રશસ્ત છે. જે નર-નારીને ‘ભવ-નિર્વેદ’ થતો નથી, તે મોક્ષના માર્ગનું અનુસરણ કરી શકતા નથી. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ અને શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—‘ન હિ મવાદનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય યતતે’—‘ભવ-નિર્વેદ’ શબ્દથી અહીં સાંસારિક સુખો પ્રત્યેનો આણુગમો, કામ-લોગો પ્રત્યેની વિરક્તિ અને ફરી ફરીને જન્મ ન લેવો પડે તે જાતની પ્રવૃત્તિ કરવા તરફનું દૃઢ વલણ પ્રદર્શિત થાય છે.

માર્ગાનુસારિતા

ભવ-નિર્વેદ પછી ‘માર્ગાનુસારિતા’ એટલે મોક્ષની સ્થિતિએ પહોંચવાના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ ધન્યવામાં આવી છે. શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયથી આ માર્ગ એક પ્રકારનો, બે પ્રકારનો, ત્રણ પ્રકારનો, ચાર પ્રકારનો યાવત

અનેક પ્રકારનો છે. સમભાવમાં સ્થિર રહેવું તે એનો એક પ્રકાર છે. રાગ અને દ્વેષને જીતવા તે એના બે પ્રકારો છે. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, અથવા મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડનો પરિહાર કરવો એ તેના ત્રણ પ્રકારો છે અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તથા તપનું સેવન કરવું અથવા દાન, શીલ, તપ અને ભાવને અનુસરવું એ તેના ચાર પ્રકારો છે. પાંચ ઇંદ્રિયોનો વિજય, છ કાયના જીવોની રક્ષા, સાત ભય-સ્થાનોનો ત્યાગ, આઠ પ્રકારના મદનો વિજય, નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યાનું પાલન, દસ પ્રકારનો યતિધર્મ વગેરે તેના વિશેષ પ્રકારો પણ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા છે.

ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ

મોક્ષ-માર્ગનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફલ-સિદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે, એટલે ત્રીજો નિર્દેશ તેનો કરવામાં આવ્યો છે. ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ વિશ્વ-પરંપરાનો જય કરવા વડે થાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રના પ્રારંભમાં “ પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિશ્વ-જય અને ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ ”નો આશય રહેલો હોવાથી તેનું નામ ‘ પ્રણિધાન-સૂત્ર ’ અર્થિતાર્થ થાય છે.

લોકવિરોધ-ત્યાગ

અનુષ્ઠાતાએ આ રીતે ચૈત્યવંદનની અંતર્ગત રહેલી ભાવના ભવ-નિવેદ, માર્ગાનુસારિતા અને ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ રીતે રૂપદ કર્યા પછી તેની પૂર્વભૂમિકારૂપ કેટલાંક કર્તવ્યો વિચારવાનાં રહે છે. તેમાંનું પ્રથમ કર્તવ્ય

લોગ-વિરુદ્ધ- ચાઓ—એટલે શિષ્ટજન-નિન્દિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વમહર્ષિઓએ કહ્યું છે કે :—

“ સવ્વસ્સ ચેવ નિંદા, વિસેસઓ તહ ય ગુણ-સમિદ્ધાણં ।

ઉજુધમ્મકરણ-હસણં, રીદા જણ-પૂયણિજ્ઞાણં ॥ ૧ ॥

વહુજણ-વિરુદ્ધ-સંગો, દેસાચારસ્સ લંઘણં ચેવ ।

ઉવ્વળભોઓ અ તહા, દાણાદિવિયડમન્નેઓ ॥ ૨ ॥

સાહુ-વસણમ્મિ તોસો, સદ્દ સામત્થમ્મિ અપ્પહિયારો અ ।

એમાદ્યાદં ઇત્થં, લોગ-વિરુદ્ધાદં જેઆદં ॥ ૩ ॥ ”

“ બધાનું વાંકું બોલવું અને ખાસ કરીને વિશેષ ગુણવાનનું વધારે વાંકું બોલવું; જેઓ સરળતાપૂર્વક ધર્મનું અનુસરણ કરે છે, તેમને હસી કાઢવા; બહુજન-માન્ય પૂજ્યોની અવજા કરવી; ઘણા લોકોથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારનો સંગ કરવો, લોકો જેને અત્યંત ધિક્કારતા હોય તેની સ્તોત કરવી; પ્રસિદ્ધ દેશાચારનું ઉલ્લંઘન કરવું; નિર્લજ્જ અત્યંત લોગ-વિલાસ કરવો; છતી લક્ષ્મીએ કોઈને દાન ન આપવું; સાધુ પુરુષોને સંકટ થાય તેમાં અથવા તેમને સતાવવામાં આનંદ માનવો અને છતી શક્તિએ તે વ્યસન-સંકટનો પ્રતિકાર ન કરવો; એ વગેરે કાર્યો લોક-વિરુદ્ધ જાણવાં. ”

ગુરુજન-પૂજા.

બીજું કર્તવ્ય ‘ ગુરુજન-પૂજા ’ એટલે ગુરુજનો પ્રત્યે તથા ગુણવંત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના અને આદરની

ક્રિયા છે. જેઓ આ ગુણ કેળવી શકતા નથી, તેઓ ગુણોનો સંચય કરી શકતા નથી; એટલે પરિણામે વિકાસ સાધી શકતા નથી. ગુરુજન-પૂજા એ કૃતજ્ઞતા-ગુણનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. કૃતજ્ઞતા-ગુણ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે.

પરાર્થ-કરણ.

ત્રીજું કર્તવ્ય પરત્વકરણ—એટલે બીજાનું ભલું કરવાની વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ છે. પરમાર્થથી મોક્ષ-માર્ગનો ઉપદેશ અને તે રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન એ પરોપકાર છે, જ્યારે વ્યવહારથી અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, ઔષધ કે શિક્ષણ આપવું તથા અન્ય મદદ કરવી તે ‘પરોપકાર’ છે. આ બંને પ્રકારના પરોપકારો ભૂમિકાને અનુસારે કર્તવ્ય છે, તેથી તેની અભિલાષા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

શુભગુરુ-યોગ.

ચોથું કર્તવ્ય ‘સદ્ગુરુનો યોગ’ છે.

ગુરુ-વચન-સેવના.

પાંચમું કર્તવ્ય ગુરુના વચન પ્રમાણે—ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાની ‘શક્તિ’ છે, જેનું મહત્ત્વ પ્રતીત છે.

આ બંધી વસ્તુઓ ભવ-નિર્વોદ્ધની પૂર્વભૂમિકા તરીકે ઇચ્છવાની છે અને તે પ્રમાણે જીવન કેળવવાનું છે. આ રીતે જીવન ગાળનારને જો કે બહુ ભવો કરવા પડતા નથી, તો

પણ જેટલા ભવ કરવા પડે, તે બધાં ભવોમાં આ વસ્તુ અખંડ-પણે પ્રાપ્ત થાય એવી અભિલાષા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જે ભવમાં ધર્મ કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી, અથવા થવા છતાં ધર્મનું આરાધન કરવામાં આવતું નથી, તે ભવ કુદ્ર ક્રીડાઓના જીવનની જેમ એળે ગયો ગણાય છે.

ત્રીજી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે—‘ હે વીતરાગ પ્રભુ ! તમારા સિદ્ધાંતમાં તપ, જપ આદિ ધર્મ-કરણીના ફલની આસક્તિ કરવાની મનાઈ છે, તો પણ હું આ ચૈત્યવંદનરૂપ ધર્મ-કરણીનું એ ફલ માગી લઉં છું કે મને તમારા ચરણોની સેવા ભવોભવ હોજો. ’ આ અભિલાષા કોઈ પણ જાતની મમતા કે આસક્તિથી રહિત હોઈને ‘ નિદાન-બંધન ’ કહી શકાય નહિ, પરંતુ ગાથા રચનારે વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉપયોગ કરીને એ વાતને વધારે પુષ્ટ કરી છે કે ચૈત્યવંદન કરનારે વીતરાગ-ચરણની નિરંતર સેવા કરવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા રાખવાની નથી.

ચોથી ગાથામાં ‘ હુઃખનો ક્ષય, ’ ‘ કર્મનો ક્ષય, ’ ‘ સમાધિ-મરણ ’ અને ‘ બોધિલાલ ’ની ભાવના ભાવવામાં આવી છે, તે પણ દરેક રીતે સુક્ત જ છે; કારણ કે જ્યાં સુધી સાધક હુઃખના વિચારમાંથી મુક્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી ધર્મ-ધ્યાન કરી શકતો નથી. અહીં ‘ હુઃખ-નિવારણ ’ નો અર્થ વિશેષ સાધનોની ઈચ્છા નહિ, પણ હુઃખ ન વેદાય તેવી સમજ અને તેલું આત્મ-બલ પણ છે. ‘ કર્મનો ક્ષય ’ એ સ્પષ્ટ રીતે મોક્ષની અભિલાષા છે અને ‘ સમાધિ-મરણ ’ એ

‘સંલેખના’-પૂર્વકનું ‘પંડિત-મરણ’ છે કે જેની ભાવના પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ રાખવી ઘટે છે. આ બધી વસ્તુઓનું મૂળ ‘બોધિ-લાભ’ છે, એટલે અંતિમ શુભેચ્છા તેની કરવામાં આવી છે.

આ રીતે પ્રણિધાન-સૂત્ર દ્વારા ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ થતી હોવાથી ‘અંત્યમંગલ’ તરીકે ‘સર્વમક્કલ-’ વાળો શ્લોક બોલવામાં આવે છે. ‘જૈનશાસન સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણોના કારણરૂપ છે અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે સદા જયવંતું વર્તે છે.’ આ ભાવના સમ્યગ્દર્શનની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને અંત્ય મંગલ તરીકે તેનું ઉચ્ચારણ સુસંગત છે.

આ સૂત્રની પ્રથમ બે ગાથા મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રાવડે એટલે બે હાથ કમળના ડોડાના આકારે ભેગા કરીને લલાટે લગાડીને બોલવામાં આવે છે, જે વિનય અને ભક્તિનું લક્ષણ છે. આ બે ગાથાઓ પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ. માં, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં, શ્રીશાંત્યાચાર્યે ચૈધ્યવંદણ-મહાભાસમાં અને શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ દેવવંદન-ભાષ્યમાં વિવરણ કરેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા ચૈ.વૃ.માં તથા પંચાશકમાં તેની પહેલી બે ગાથાઓ ઉપર વિવરણ કરેલું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ્ઞવિવરણમાં અને

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ દેવવંદનભાષ્યમાં પણ તેની પ્રથમ બે ગાથાઓ પર વિવરણ કરેલું છે. સં. ૧૫૦૧માં શ્રીહિમહંસ-ગણિએ રચેલા પડાવશ્યક-ખાલાવખોધમાં જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રની પહેલી બે ગાથા ગણધર-કૃત છે અને બાકીની ગાથાઓ પૂર્વાચાર્ય-કૃત છે. શ્રીશાંત્યાચાર્ય-કૃત ચૈઘ્યિવંદણ-મહાભાસમાં આ સૂત્રની ત્રીજી તથા ચોથી ગાથા નજરે પડે છે, પરંતુ તેના ક્રમમાં તફાવત છે. હાલ જે ગાથા ચોથી બોલાય છે, એ તેમાં સહુથી પહેલી આપેલી છે.

છેલ્લો સંસ્કૃત શ્લોક લઘુશાંતિ-સ્તવના તથા બૃહચ્છાંતિ-સ્તવના અંતમાં પણ બોલાય છે તથા માંગલિક પ્રસંગોની પૂર્ણાહુતિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આ સૂત્રની ભાષા આર્ય-પ્રાકૃત છે.

१९ चेइयथय-सुत्तं

[चैत्यस्तव-सूत्रम्]

‘ अरिहंत-चेइयाणुं ’ सूत्र

(१) भूखपाठ

अरिहंत-चेइयाणं करोमि काउस्सग्गं ।

वंदण-वत्तियाए पृअण-वत्तियाए सङ्कार-वत्तियाए
सम्माण-वत्तियाए बोहिलाभ-वत्तियाए निरुवसग्ग-
वत्तियाए, सद्धाए मेहाए धिईए धारणाए अणुप्पेहाए
वड्डुमाणीए, ठामि काउस्सग्ग ॥

(२) संस्कृत छाया

अर्हत्-चैत्यानां करोमि कायोत्सर्गम् ।

धन्दन-प्रत्ययेन पूजन-प्रत्ययेन सत्कार-प्रत्ययेन सम्मान-
प्रत्ययेन बोधिलाभ-प्रत्ययेन निरुपसर्ग-प्रत्ययेन, श्रद्धया
मेधया धृत्त्या धारणया अनुप्रेक्षया चर्द्धमानया तिष्ठामि
कायोत्सर्गम् ॥

(૩) ગુજરાતી ઢાયા

અહત્ત્વૈત્યેનું (તેમને ઉદ્દેશીને, તેમનું આલંબન સ્વીકારીને) કરું છું કાયોત્સર્ગ. વંદન-પ્રત્યયવડે, પૂજન-પ્રત્યય-વડે, સત્કાર પ્રત્યયવડે, સન્માન-પ્રત્યયવડે, યોધિલાલ-પ્રત્યય-વડે, નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયવડે, શ્રદ્ધાથી, મેધાથી. ધૃતિથી, ધારણાથી, અનુપ્રેક્ષાથી, વૃદ્ધિ પામતી (એવી) સ્થિર થાઉં છું કાયોત્સર્ગમાં.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

અરિહંત-ચેડયાણં— અર્હત્-ચૈત્યાનામ્— અહત્ત્વૈત્યેનું, અહત્ત્-પ્રતિમાઓનું.

અહત્ત્નું ચૈત્ય, તે ‘ અહત્ત્વૈત્ય ’. ‘ ચૈત્ય ’ શબ્દ અહીં પ્રતિકૃતિ કે પ્રતિમાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. આ.ચૂ.માં અહત્ત્-ચૈત્યનો અર્થ અરિહંતોની કાષ્ઠકર્માદિ-પ્રતિકૃતિ કરવામાં આવ્યો છે. લ. વિ.માં ચિત્તને સમાધિ ઉત્પન્ન કરનારાં ભાવ-અહંતોની પ્રતિમાઓને ‘ અહત્ત્વૈત્યો ’ કહેલાં છે:—“ અર્હતાં ભાવાર્હતાં ચૈત્યાનિ ચિત્ત-સમાધિજનકાનિ પ્રતિમાલક્ષણાનિ અર્હચૈત્યાનિ.”

કરોમિ— કરોમિ— કરું છું, કરવાને ઇચ્છું છું.

કાઉસ્સર્ગં— કાયોત્સર્ગમ્— ‘ કાયોત્સર્ગ ’.

વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૫.

વંદણ-વત્તિયાણ— વન્દન-પ્રત્યયેન— વંદન-પ્રત્યયવડે, વંદન-ની ભાવનાથી.

વંદનનો પ્રત્યય, તે ‘વંદન-પ્રત્યય’. વંદન એટલે પ્રણામ, નમસ્કાર કે અભિવાદન. શાસ્ત્રકારોએ તેનો અર્થ નીચે મુજબ કરેલો છે:—

‘સમરણ-શુદ્ધ-નમણાઈ સુમમણ-વદ્-તણુ-પવિત્તિ વંદણયં’-નામ સ્મરણ, સ્તુતિ, નમનાદિ તથા મન, વચન અને કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ એ વંદન છે. તે અંગે લ.વિ.માં જણાવ્યું છે કે ‘તત્ર વન્દનમ્-અભિવાદનં, પ્રશસ્તકાય-વાદ્-મનઃ-પ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ’-વંદન એટલે અભિવાદન. તેનો ભાવાર્થ કાયા, વાણી અને મનની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ છે. તેનો ‘પ્રત્યય’ એટલે તેની વૃત્તિ—તેની ભાવના. ‘પ્રત્યય’ શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે: જેમ કે પ્રતીતિ, નિશ્ચય, હેતુ, નિમિત્ત, જ્ઞાન, વૃત્તિ, ભાવના વગેરે. તેમાંથી અહીં વૃત્તિ અથવા ભાવનાનો અર્થ સંગત છે, તેના વડે. આ શબ્દ પાતાંજલ-યોગસૂત્રમાં નીચે મુજબ વપરાયેલો છે: ‘તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્.’

તેમાં—ધારણામાં વૃત્તિઓની એકાગ્રતા તે ‘ધ્યાન’.

પૂજન-વૃત્તિયાણ- પૂજન-પ્રત્યયન— પૂજન-પ્રત્યયવડે પૂજનની ભાવના વડે.

‘પૂજન’ એટલે પૂજા, આરાધના કે ઉપાસના. તેના વડે. તે માટે લ.વિ.માં કહ્યું છે કે—“પૂજનં ગંધ-માલ્યાદિભિઃ સમમ્યર્ચનમ્.” “પૂજન એટલે ગુગંધી પદાર્થ અને પુષ્પ-માલાદિ વડે સમ્યક્ અર્ચન.”

સત્કાર - વત્તિયાઈ- સત્કાર - પ્રત્યયેન— સત્કાર-પ્રત્યય વડે,
સત્કારની ભાવના વડે.

‘ સત્કાર ’ એટલે આદર કે માન, તેના વડે. તે માટે
લ.વિ.માં કહ્યું છે કે “ પ્રવરવસ્ત્રાભરણાદિભિરમ્યર્ચનમ્ સત્કારઃ । ”
‘ સત્કાર એટલે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, અલંકાર આદિ વડે આદર-પૂર્વક
પૂજન.

સન્માણ - વત્તિયાઈ- સન્માન - પ્રત્યયેન— સન્માન-પ્રત્યય વડે.
સન્માનની ભાવના વડે.

‘ સન્માન ’ એટલે પ્રીતિ-પૂર્વક વિનયનો અંગીકાર.
“ સંમાણો- મણ-પીર્ઠ્ઠિ વિણય-પઢિવત્તી. ” અથવા સ્તુતિ વગેરે
વડે યુજોત્કીર્તનની ક્રિયા.

બોહિલામ-વત્તિયાઈ- બોહિલામ-પ્રત્યયેન— બોહિલાલ-પ્રત્યય-
વડે, બોહિ-લાલની ભાવનાથી.

‘ બોહિ-લાલ ’ એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ અથવા જ્ઞાન,
દર્શન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ.

નિરુપસર્ગ-વત્તિયાઈ- નિરુપસર્ગ - પ્રત્યયેન— નિરુપસર્ગ-
પ્રત્યયવડે, નિરુપસર્ગની ભાવનાથી, મોક્ષની ભાવનાથી.

‘ ઉપસર્ગ ’ એટલે ઉપદ્રવ, તેનાથી રહિતપણું તે નિરુપદ્રવ.
સંસારમાં સહુથી મોટો ઉપદ્રવ જન્મ, જરા અને મરણનો
છે કે જેનાથી રહિત મોક્ષવડે જ થવાય છે. તે મોક્ષને પ્રાપ્ત

કરવાની ભાવનાથી. ‘નિરુપસર્ગો મોક્ષઃ જન્માદ્યુપસર્ગાભાવેન’ (લ. વિ.). નિરુપદ્રવ એટલે મોક્ષ. કારણ કે ત્યાં જન્માદિ ઉપસર્ગનો અભાવ છે.

સદ્ધાદ-શ્રદ્ધયા—શ્રદ્ધાવડે.

મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી મનમાં જે નિર્મળતા પ્રકટે છે, તે ‘શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે. અથવા ચિત્તમાં રહેલા સંશય (સંદેહ-શંકા), વિપર્યાય (વિપરીત ભાવ) આદિ દોષો દૂર થઈને સત્ય સિદ્ધાંતો પ્રત્યે સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો—તત્ત્વો પર અભિરુચિ થવી એ ‘શ્રદ્ધા’ છે. આ શુણ્ણને લીધે જડ અને ચૈતન્યની જુદાઈ વિષે, પુનર્જન્મ અને તેના નિયમો વિષે તથા કર્મ અને કર્મ-ફલના સિદ્ધાંતો વિષે અટલ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેનું મુખ્ય દ્વાર મનાય છે. શાસ્ત્રકારોએ ચાર ફલ્લેષ વસ્તુઓની ગણતરીમાં શ્રદ્ધાને ખાસ સ્થાન આપેલું છે: જેમ કે:—

“ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણીહ જંતુણો ।

માણસત્તં સુરં સદ્ધા, સંજમમિ ય વીરિયં ॥”

(ઉ. અ. ૩-૧)

પ્રાણીઓને ચાર પરમ અંગોની પ્રાપ્તિ થવી ફલ્લેષ છે. તે આ રીતે: (૧) ‘મનુષ્યત્વ’ એટલે મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ, (૨) ‘શ્રુતિ’ એટલે સત્-શાસ્ત્રો સાંભળવાનો યોગ, (૩) ‘શ્રદ્ધા’ એટલે જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોની પ્રતીતિ અને

(૪) ‘સંયમને વિષે વીર્યની સ્ફુરણા’ એટલે સંયમી જીવન ગાળવાનો પુરુષાર્થ.

મેહાણ-મેઘયા—મેઘાવડે, શ્રુત-ગ્રંથશક્તિ વડે, હેય-ઉપાદેયના જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ વડે, પ્રજ્ઞા વડે.

‘મેઘા’નો સામાન્ય અર્થ તીવ્રબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ વિશિષ્ટ અર્થમાં જ્ઞાન-ગ્રંથ કરવાની શક્તિ અથવા ‘શું હેય છે? અને શું ઉપાદેય છે?’ એવો વિવેક કરનારી જે શક્તિ, તેને ‘મેઘા’ કહેવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિત-વિસ્તર ચૈ.વૃ.માં તેનો અર્થ ‘ગ્રન્થગ્રહણપટુપરિણામઃ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મક્ષયોપશમજઃ ચિત્ત-ધર્મ્મ ઇતિ ભાવઃ’—અન્યને ગ્રંથ કરનારો આત્માનો પટુ પરિણામ એટલે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી થતો એક પ્રકારનો ચિત્ત-ધર્મ, એ સુજળ કરેલો છે. જ્યારે અન્ય શાસ્ત્રોમાં હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર કરનારી જે પ્રજ્ઞા તેને ‘મેઘા’ કહેવામાં આવી છે. આ ગુણને લીધે સત્-શાસ્ત્રોને ગ્રંથ કરવાની પ્રવૃત્તિ વેગ ધારણ કરે છે.

ધિર્ઘ્ન-ધૃત્યા—ધૃતિવડે, મનઃ-પ્રણિધાન વડે, વ્યાકુલતા-રહિત સ્થિતિવડે.

‘ધૃતિ’ એટલે ધીરજ, સ્થિરતા, માનસિક સંતોષ, મનની એકાગ્રતા કે વ્યાકુલતા-રહિત સ્થિતિ. ‘ધૃતિર્મનઃ-પ્રણિધાનમ્’ (લ. વિ.). આ ગુણને લીધે દીનતા, તથા ઉત્સુકતા-

નો અભાવ થાય છે અને ગંભીરતા તથા ઉદારતા પ્રકટે છે. અથવા ચિત્તનો ઉત્સાહ એ જ ‘ધૃતિ’ છે.

ધારણા—ધારણયા—ધારણા વડે, યાદદાસ્તી વડે, સ્મૃતિ-વડે.

‘ધારણા’-શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે: જેમ કે નિશ્ચય, મર્યાદા, કલ્પના, ઉચિત માર્ગમાં સ્થિતિ, ગુરુ-મુખેથી શ્રવણ કરેલા અર્થને યાદ કરવાની શક્તિ, અવ-ધારણા, અવધાન, જાણેલા વિષયની અવિસ્મૃતિ વગેરે. તેમાંથી અહીં છેલ્લો અર્થ ધટે છે. ‘ધારણા-અધિકૃતવસ્ત્વવિસ્મૃતિ:’ (લ. વિ.). એક વાર શ્રવણ કરેલા વિષયને ન ભૂલવો તે ‘ધારણા’.

અણુપેહા—અનુપ્રેક્ષયા—અનુપ્રેક્ષા વડે, વિચારણા વડે, તત્ત્વ-ચિંતન વડે.

શબ્દ, પાઠ અથવા તેના અર્થનું ચિંતન-મનન કરવું તેને ‘અનુપ્રેક્ષા’ કહેવામાં આવે છે. પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં તે ચોથા પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. તે અંગે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:—

“વાયણા પુચ્છણા ચેત્ર, તહેવ પરિયટ્ટણા ।

અણુપેહા ધમ્મકહા, સજ્ઞાઓ પંચહા મથે ॥”

“વાચના (પાઠ લેવો), પ્રચ્છના (શંકાઓ પૂછવી), પરિવર્તના- (શીખેલું સંભારી જવું), અનુપ્રેક્ષા (પદ તથા

અર્થ પર ચિંતન કરવું) અને ધર્મકથા (અન્યને ધર્મ કહેવો, તેનો બોધ કરાવવો) એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. ”

શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તેની ગણતરી ત્રીજા ભેદમાં કરવામાં આવી છે:— ‘વાચના-પ્રચ્છના-ડનુપ્રેક્ષાડડન્નાય-ધર્મોપદેશા: ।’ (અ. ૯, ૨૫). વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આશ્નાય (પરિવર્તના) અને ધર્મોપદેશ એ સ્વાધ્યાયના ભેદો છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રની શિષ્યહિતા-ટીકામાં શ્રીશાન્ત્યાચાર્યે અર્થ-પરિભાવનાને ‘અનુપ્રેક્ષા’ કહી છે. ‘સૂત્રવદર્યેડપિ સમ્ભવતિ વિસ્મરણમતઃ સો-ડપિ પરિભાવનીય ઇત્યનુપ્રેક્ષા ।’ સૂત્રની જેમ અર્થમાં પણ વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે, એટલે તેની પરિભાવના કરવી; તેના પર ચિંતન-મનન કરવું તે ‘અનુપ્રેક્ષા’ છે.

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં ‘અનુપ્રેક્ષા’નો અર્થ ચિન્તનિકા કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીભગવતીસૂત્રની ટીકામાં ‘અનુપ્રેક્ષા’નો અર્થ ધર્મ-ધ્યાન પછી કરવામાં આવતું પર્યાલોચન કરવામાં આવ્યો છે:—‘અનુ પશ્ચાત્ પ્રેક્ષણમનુપ્રેક્ષા ધર્મધ્યાનાદેઃ પશ્ચાત્ પર્યાલોચનમ્ ।’

‘અનુપ્રેક્ષા’નો અર્થ ભાવના પણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે —‘ધમ્મસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ અણુપ્પેહાઓ ।’ ધર્મધ્યાનની ચાર ‘અનુપ્રેક્ષા’ઓ—ભાવનાઓ છે. સંવરના સત્તાવન ભેદોમાં બાર પ્રકારની અનુપ્રેક્ષાઓ આવે છે, તેને પણ ‘ભાવના’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે વિચારણા અથવા તત્ત્વ-ચિંતન એ ‘અનુપ્રેક્ષા’નો મુખ્ય

અર્થ. છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લ. વિ. ચૈ. વૃ.માં ‘અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા’—અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વના અર્થનું ચિંતન, એ મુખ્ય અર્થ કરેલો છે.

વદ્ધમાણી—વદ્ધમાનયા—વધતી જતી, વૃદ્ધિ પામતી.

ઠામિ કાઉસ્સર્ગ—તિષ્ઠામિ કાયોત્સર્ગમ્—કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

‘ચૈદ્ય-ચય-સુત્ત’—ચૈત્યસ્તવ-સૂત્ર—જે સૂત્રમાં અરિહંતનાં ચૈત્યોની સ્તવના અર્થવા ગુણોત્કૃષ્ટનું મુખ્ય છે, તેવું સૂત્ર.

‘ભાષ્યત્રય’ (ગાથા ૩૬)માં આ સૂત્રને ‘ચૈદ્ય-ચય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. વળી તેનાં પ્રથમ શબ્દો પરથી તે ‘અરિહંત-ચેષ્ટિયાણું’ના નામથી પણ ઓળખાય છે. ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદનમાં પાંચ ‘દંડક’નો ‘ઉપયોગ થાય છે, તેમાં આ સૂત્ર બીજા ‘દંડક’ તરીકે સ્થાન પામેલું છે. ‘પણ દંડો ૧ સક્તચય-૨ ચૈદ્ય-૩ નામ-૪ સુત્ર-૫ સિદ્ધત્વય’ પાંચ દંડકની ગણતરી આ પ્રમાણે છે:—

શક-સ્તવ એટલે ‘નમો ત્યુણું’ સૂત્ર, ચૈત્ય-સ્તવ એટલે ‘અરિહંત-ચેષ્ટિયાણું’ સૂત્ર, નામ-સ્તવ એટલે ‘લોગસ’ સૂત્ર, શ્રત-સ્તવ એટલે ‘પુકખરવર’ સૂત્ર અને સિદ્ધ-સ્તવ એટલે ‘સિદ્ધાણું પુદ્ધાણું’ સૂત્ર.

અરિહંત-ચેદ્ગુણં કરેમિ કાઉસ્મગં— અહિંત ભગવાનની પ્રતિમાના આલંબન વડે કાયોત્સર્ગ કરું છું, તેમના આરાધન માટે ધ્યાન કરવા ઇચ્છું છું.

‘ચૈત્ય-વંદન’નો મુખ્ય હેતુ ભક્તિ-દ્વારા ‘ભાવ-સમાધિ’ને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે માટે તેમાં ‘કાયોત્સર્ગ’ ની ક્રિયા આવશ્યક મનાયેલી છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચતુર્થ પંચાશકમાં જણાવ્યું છે કે:—

“કમ્મ-વિસ-પરમમંતો, એવં એયં તિ વેતિ સઙ્ગણૂ ।

મુદા ઇત્થુસ્સગ્ગો, અક્ખોમો હોઈ જિણ-ચિણ્ણો ॥”

“વિધિ-પૂર્વક કરાયેલું ‘ચૈત્ય-વંદન’ કર્મ-વિપને દૂર કરવા માટે પરમમંત્ર-તુલ્ય છે, એમ સર્વજ્ઞો કહે છે. આ ‘ચૈત્ય-વંદન’ દરમિયાન ‘મુદ્રા-વિધાન’ (હાથની આંગળી-ઓની અમુક પ્રકારની રચના) કરવું જોઈએ, તેમ જ જિત્તોએ આચરેલ (જાને હાથ પ્રસારીને ઊભા રહેવા પૂર્વક) નિશ્ચલ ‘કાયોત્સર્ગ’ કરવો જોઈએ.”

વંદનાદિ છ ભાવના

શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ જે નિરુપસર્ગ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, તે કાયોત્સર્ગના બલથી—ધ્યાનના બલથી કરી છે. એટલે ધ્યાન એ નિરુપસર્ગ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનું મહત્ સાધન છે. આ ધ્યાન કેવી ભાવનાથી કરવું જોઈએ? અને કયા કર્મે કરવું જોઈએ? તેનો આછો ખ્યાલ આ છ પદો વડે આવી શકે છે.

શાસ્ત્રકારોએ તેને કાયોત્સર્ગનાં છ નિમિત્તો તરીકે પણ
'સંગોધેલાં' છે.

ધ્યાતાએ—ધ્યાન કરનારે સહુથી પ્રથમ પોતાના અંતઃ-
કરણમાં અર્હત—પ્રતિમાનું-અર્હતના સ્થૂલ આકારનું સ્થાપન
કરીને તેને ભક્તિભાવથી વંદન કરવાનું છે [૧]. આ
ભાવનાને ક્રમશઃ પ્રગલ્ભનાવી પછી તેનું પૂજન કરવાની
ભાવના વિકસાવવાની છે [૨]. અને એ ભાવના
જ્યારે ગંભીર વિકસ્વર થાય, ત્યારે તેના સત્કારની—
આદરની ભાવના ખીલવવાની છે. એટલે કે આ પ્રસંગે
અરિહંતના શુભ પ્રત્યે પૂરેપૂરી આદર-ભાવના પ્રગટ થાય તેમ
કરવાનું છે [૩]. અને તે ભાવના પછી જ્યારે ખૂબ જ ખીલી
ઊઠે ત્યારે તેમના સન્માનની ભાવના ભાવવાની છે, એટલે કે તે
વખતે ધ્યાતાએ મનમાં અરિહંતદેવના અપૂર્વ શુભ પ્રત્યે ગહુ-
માનની ઉત્કટ ભાવના પ્રગટ કરવાની છે [૪]. આવી ઉત્કટ
ભાવનાનું પરિણામ એ આવડું જોઈએ કે અરિહંતદેવોએ
ખતાવેલા જીવન-વિકાસના માર્ગમાં પરમ શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય.
મતલબ કે તેમણે ખતાવેલા મોક્ષ-માર્ગ અને તેનાં સાધનોને
પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અતિ જલવતી બને [૫]. અને એ ભાવનાનું
પણ અંતિમ પ્રયોજન તો નિરુપસર્ગ-સ્થિતિ એટલે મોક્ષ-
પ્રાપ્તિ જ છે. તેથી તેનો અંતર્ભાવ મોક્ષની અભિલાષામાં જ
થવો જોઈએ [૬]. એટલે ધ્યાતાએ પોતાના હૃદયમાં
અરિહંત-ચૈત્યનું આલંબન લઈને ક્રમશઃ ભાવ-વિશુદ્ધિ કરતા
જવાનું છે અને છેવટે મોક્ષના ધ્યેય સિવાય અન્ય કોઈ ધ્યેય

નજર-સમક્ષ રહે નહિ, તેવી સ્થિતિ લાવવાની છે. આવા ધ્યેય પ્રત્યે જ્યારે એકતાનતા કે એકાગ્રતા થાય ત્યારે જ શુદ્ધધ્યાનની કે સમાધિની અવસ્થાએ પહોંચી શકાય છે.

શ્રદ્ધાદિ પાંચ સાધનો

ઉત્કૃષ્ટ ‘લાવ-સમાધિ’ ની પ્રાપ્તિ માટે પાંચ સાધનો આવશ્યક છે: “(૧) શ્રદ્ધા, (૨) પ્રજ્ઞા, (૩) સ્થિરતા, (૪) ‘સ્મૃતિ’ અને (૫) ‘તત્ત્વાનુચિતા.’” તેમાં ‘શ્રદ્ધા’ની વૃદ્ધિથી ‘પ્રજ્ઞા’ વધે છે. ‘પ્રજ્ઞા’ વધવાથી ‘સ્થિરતા’ વધે છે, ‘સ્થિરતા’ વધવાથી ‘સ્મૃતિ’ વધે છે, અને ‘સ્મૃતિ’ વધવાથી ‘તત્ત્વ-ચિંતન’ વધે છે. પરિણામે આત્માના અધ્યવસાયો અત્યંત વિશુદ્ધ થાય છે અને ‘લાવ-સમાધિ’ પ્રકટે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ ‘અસંપ્રજ્ઞાત યોગ’ એ પ્રકારનો જણાવ્યો છે. ‘લવ-પ્રત્યય’ અને ‘ઉપાય-પ્રત્યય’. તેમાં ‘ઉપાય-પ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાત યોગ’નાં સાધનો નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે:—

“શ્રદ્ધા-ત્રીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રાજ્ઞ-પૂર્વકં ઇતરેષામ્ ।”

‘ખીબળોને (વિદ્વેહથી અને પ્રકૃતિલયથી લિન્ન મુમુક્ષુ યોગીઓને) શ્રદ્ધા, [ધારણા નામનો] પ્રયત્ન, ધ્યાન, સમાધિ અને વિવેક-જ્યૈતિ એ કારણવાળો [અસંપ્રજ્ઞાત યોગ થાય છે.]—સમાધિપાદ સૂત્ર ૨૦.

સદ્ધા—શ્રદ્ધા.

મેહા—પ્રજ્ઞા.

ધિ— ઉત્સાહ, તપ વડે ગાત્રો ગળી જવાં. છતાં પણ ઉત્સાહિત રહે તે ‘ધૃતિ’.

ધારણા— સ્મૃતિ.

અણુખેદા— સમાધિ (ચિંતન).

વૃદ્ધમાર્ગ— વૃદ્ધિ પામતી.

આ વિશેષણ શ્રદ્ધા વગેરે પાંચે ય પદોને લાગુ પડે છે.

ઠામિ કાઉસ્સગં— કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

પ્રથમ ‘કરેમિ’ શબ્દથી કાયોત્સર્ગ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી અને હવે ‘ઠામિ’ શબ્દથી તેમાં સ્થિર થવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

અહંત-ચૈત્યોનું આરાધન કરવા હું કાયોત્સર્ગ કરવાને ઇચ્છું છું. વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા, પ્રજ્ઞા, સ્થિરતા, સ્મૃતિ અને તત્ત્વ-ચિંતનથી વંદનની ભાવના વડે, પૂજનની ભાવના વડે, સત્કારની ભાવના વડે, સન્માનની ભાવના વડે, બોધિ-લાભની ભાવના વડે અને મોક્ષની ભાવના વડે હું કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આત્મ-વિકાસ, આત્મોન્નતિ કે આત્મોદ્ધાર માટે અનુભવી પુરુષોએ જે જે માર્ગો ગતાવ્યા છે, તેમાંનો એક માર્ગ ‘ભક્તિ’

પણ છે. વિષય અને વિકારથી ભરેલાં માનવીનાં મનને પવિત્ર કરવાને માટે તે એક સચોટ ઉપાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મ-ગિદ્દમાં કહ્યું છે કે—‘હૃદિ સ્થિતે ચ મગવતિ ક્ષિપ્તકર્મ-વિગમ इति।’ (અ. ૬-૪૮). ‘ભગવંતે હૃદયમાં રહેવાથી ક્ષિપ્ત કર્મોનો નાશ થાય છે.’ કારણ કે—‘જ્ઞાનભવદ્વનયોવિરોધાદિતિ’ જ્ઞાન અને અગ્નિની જેમ તે જાંનેને પરસ્પર વિરુદ્ધભાવ છે. એટલે જે હૃદયમાં અનંત ગુણોના સ્વામી શ્રીઅરિહંત ભગવંતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, ત્યાંથી ક્ષિપ્તકર્મના ઉત્પાદક અને પોષક એવા રાગ અને દ્વેષ આદિ દોષો પલાયન કરી જાય છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તે હૃદય પવિત્ર બને છે.

આ ‘લક્ષિત’નો પ્રારંભ પ્રશસ્ત રાગમાંથી થાય છે. જેમ જેમ તે આગળ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાંથી રાગનું તત્ત્વ દૂર થઈને ‘સમ-રમ્’ અથવા ‘સમ-ભાવ’ પ્રકટ થતો જાય છે અને એ રીતે તેનું અંતિમ પરિણામ ‘પરાલક્ષિત,’ ‘પર વૈરાગ્ય’ કે ‘ભાવ-સમાધિ’માં આવે છે. અરિહંત દેવોએ જીવનની ઉન્નતિ માટે જે માર્ગનું અવલંબન લીધું, જે માર્ગનો અનુભવ લીધો, જે માર્ગે ચાલીને તેઓએ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ કરી અને જે માર્ગનો જગતને ઉપદેશ કર્યો, તે માર્ગમાં જ સાધકનું ચિત્ત ચોંટી જાય છે અને પરમ-શ્રદ્ધાથી તેનું અનુસરણ કરતાં એક સમયે તે પણ નિર્વાણપદને પામે છે. આ રીતે ‘લક્ષિત’ પણ મુક્તિનો એક સવ્ય માર્ગ હોવાથી સુર જનોએ તેને સત્કારેલો છે, પંડિત-પુરુષોએ તેને સન્માનેલો છે અને આત્મ-વિકાસના પરમ અભિલાષી એવા મુમુક્ષુ જનોએ તેને અપ-

નાવેલો છે. આ માર્ગનું મુખ્ય આલંબન 'મૂર્તિ' અથવા 'ચૈત્ય' છે. તેનું સ્તવન કરવું એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે, તેથી તે 'ચૈત્ય-સ્તવ'ના નામથી ઓળખાય છે.

જગતમાં જે ધર્મો આજે પ્રચલિત છે, તેમાંના હરેકને 'ઇષ્ટદેવની ભક્તિ' માટે આવું કે આવા પ્રકારનું કોઈને કોઈ સ્વરૂપ સ્વીકારવું પડ્યું છે. હિંદુધર્મમાં 'મંદિર' અને 'મૂર્તિ' નો મહિમા મોટો છે, જૌદ્ધધર્મમાં 'વિહારો' અને 'ચૈત્યો'ને અપૂર્વ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે, શીખધર્મમાં 'ગુરુ-દ્વારા' અને 'થંથ-સાહેબ'ની ભક્તિ અપૂર્વ છે, ખ્રિસ્તીધર્મમાં તે માટે 'ચર્ચ'ની યોજના વિશાલ પાયા પર થયેલી છે અને ઇસ્લામધર્મ મૂર્તિનો સંપૂર્ણ વિરોધી હોવા છતાં તેણે પણ 'મસ્જિદો' બાંધીને 'ઇષ્ટદેવની ભક્તિ' કરવા માટેનું સ્થાન જીલ્લું કરેલું છે. વળી આર્યસમાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા લોકો જે પ્રકટ રીતે 'મૂર્તિ-પૂજા'નો વિરોધ કરે છે, તેઓ તેના સમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ-સરસ્વતીની 'છળીઓ' ધર ધરમાં રાખે છે અને તેના પ્રત્યે ભારે માનની લાગણી દાખવે છે. જૈન-સમાજમાં પણ જે વર્ગ 'મંદિર' અણાવવામાં હિંસા માનીને તેનો વિરોધ કરે છે, તેઓ 'સ્થાનકો' બાંધી-બાંધાવીને તેમાં એકત્ર થાય છે અને ત્યાં રહીને પોતાની સમજ પ્રમાણે ધર્મની ક્રિયા કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે—જેઓ પ્રકટપણે મૂર્તિઓનો અને મંદિરોનો સ્વીકાર કરે છે તથા જેઓ તેનો એક યા બીજા ઠારણે વિરોધ કરે છે, તે બધાયને કોઈને કોઈ પ્રકારનાં ભક્તિનાં સાધનનો સ્વીકાર

ચડતો જાય છે, જેથી ‘વિભાવ-દશા’ છૂટતી જાય છે અને ‘સ્વભાવ-દશા’ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. અનેક આત્માઓએ આ રીતે અંતરાત્માની શુદ્ધિ દ્વારા ‘પરમાત્મ-પદ’ ની પ્રાપ્તિ કરેલી છે.

પ્રથમ ‘વંદન,’ પછી ‘પૂજન,’ પછી ‘અર્ચન’ અને છેવટે ‘સન્માન’ એ ક્રમ પણ મુસંગત છે, કારણ કે એ જ ક્રમે ભાવ-શુદ્ધિ થતાં થતાં છેવટે ‘સમાધિ’ સુધી પહોંચી શકાય છે.

આ સૂત્રમાં ‘કાર્યોત્સર્ગ’ ની સિદ્ધિ માટે જે પાંચ સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે અત્યંત મહત્વનાં છે. તેમાં ‘શ્રદ્ધા’ ને શાસ્ત્રકારોએ ‘ઉદ્ધક-પ્રસાદક મણિ’ની ઉપમાં આપી છે. જેમ સરોવરમાં નાખેલો ઉદ્ધક-પ્રસાદક મણિ તેમાં રહેલા સર્વ કચરાને દૂર કરી નાખી નિર્મલતાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ‘શ્રદ્ધા’ પણ સાધકના ચિત્તમાં રહેલા સંશય, વિપર્યય આદિ દોષોને દૂર કરીને તેને તદ્દન નિર્મળ બનાવી દે છે. સાચું જ કહ્યું છે કે— ‘શ્રદ્ધા એ જ સકલ સુખનું મૂળ છે, જે શ્રદ્ધા નથી તો બાકીનું બધું ધૂળ છે.’ ‘મેઘા’ અથવા ‘પ્રજ્ઞા’ને શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ ઔષધ સાથે સરખાવી છે. જેમ કોઈ જીવ રોગીને અનેક ઔષધો કરતાં કરતાં એક ઉત્તમ ઔષધની પ્રાપ્તિ થાય અને તેનો ગુણ ઘણો જણાય, પછી તે અન્ય ઔષધ લેવા આહતો નથી, પણ તે જ ઔષધનું સેવન વારંવાર કરે છે. તે જ મુજબ ‘શ્રદ્ધા’થી નિર્મળ થયેલી બુદ્ધિ પાપનો પરિહાર કરીને શ્રીજિનેશ્વરદેવ-પ્રણીત પવિત્ર શ્રુતનો આશ્રય

નિરંતર ગ્રહણ કરે છે. 'ધૃતિ' ને શાસ્ત્રકારોએ રાંકને મળેલા રત્નની ઉપમા આપી છે. એક માણસ તદ્દન નિર્ધન છે અને ઘણી 'મહેનત-મજૂરી' કરે છે, ત્યારે માંડમાંડ પોતાનું પેટ ભરી શકે છે. આવા માણસને જો એકાએક ભારે કિંમતનું રત્ન મળી જાય તો તે વળતે તેના મનમાં કેવો હર્ષ-કેવો સંતોષ થાય છે? 'હાશ, આજથી મારું દરિદ્રપણું ગયું.' એવા વિચારથી તે પરમ સંતોષ અનુભવે છે. આ જ રીતે પરમ 'શ્રદ્ધા' અને 'નિર્માળ બુદ્ધિ' વડે ઉત્પન્ન થયેલી 'ધૃતિ' તેના હૃદયમાં એક એવી તાકાત ઉત્પન્ન કરે છે કે જેના બલવડે તે આગળનો માર્ગ સરળતાથી કાપી શકે છે. 'ધારણા' ને શાસ્ત્રકારોએ સાચા મોતીની માલા સાથે સરખાવી છે. જેમ સાચા મોતીની માલામાં એક પછી એક મણકા સૂત્રવડે પરોવાતા જાય છે, તેમ 'ધારણા' વડે એક પછી એક સૂત્રનું ઉદ્દગોધન થતું જાય છે, અને તે સ્મૃતિ-પટમાં અંકિત થતું જાય છે. 'અનુપ્રેક્ષા' ને શાસ્ત્રકારોએ 'અનલ' એટલે અગ્નિની ઉપમા આપી છે. જેમ અનલ સુવર્ણમાં રહેલા સર્વ કચરાને જાળી નાખે છે, તેમ 'અનુપ્રેક્ષા' રૂપી અનલ આત્મારૂપી સુવર્ણમાં રહી ગયેલા સર્વ પ્રકારના મલ-સર્વ પ્રકારના કચરાને જાળી નાખે છે, તેથી પરિણામે નિર્મલ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ધ્યાનમાં મગ્ન થવાને માટે અહ્યૈત્યનું આલંબન લેવાનો આ સંપૂર્ણ અને સમુચિત વિધિ છે કે જેનું મનન મુમુક્ષુને અત્યંત પ્રેરણા-દાયક છે.

આ સૂત્ર પર આવશ્યકસૂત્રની ચૂંટણીમાં, આવશ્યકસૂત્રની શિષ્યહિતા દીકામાં, લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ. માં, યોગ-શાસ્ત્રની વૃત્તિમાં, વંદારૂવૃત્તિમાં તથા ચૈદ્યવંદણ-મહાભાસ વગેરેમાં વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના કાર્યોત્સર્ગ-અધ્યયન-માં છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ય-પ્રાકૃત છે.

२० 'कल्लाण-कंदं' थुई

[पञ्चाजिन-स्तुतिः]

'कल्लाण-कंदं' स्तुति

(१) भूलया

[उपनीति]

कल्लाण-कंदं पढमं जिणिंदं,
संति तओ नेमिजिणं मुणिंदं ।
पासं पयासं सुगुणिक-ठाणं,
भत्तीह वंदे सिरिवद्धमाणं ॥ १ ॥

अपार-संसार-समुद्-पारं,
पत्ता सिवं दिंतु सुद्ध-सारं ।
सव्वे जिणिंदा सुर-विंद-चंदा,
कल्लाण-चल्लीण विसाल-कंदा ॥ २ ॥

निव्वाण-मग्गे वर-जाण-कप्पं,
पणासियासेस-कुवाइ-दप्पं ।
मयं जिणाणं सरणं बुद्धानं,
नमामि निब्बं तिजग-प्पहारं ॥ ३ ॥

कुन्दिन्दु-गोक्षीर-तुसार-वन्ना(ण्णा),
 सरोज-हृत्था कमले निसन्ना(ण्णा) ।
 वाईसरी पुत्थय-वग्ग-हृत्था,
 सुहाय सा अम्ह सया पसत्था ॥ ४ ॥

(२) संस्कृत छाया

कल्याण-कन्दं प्रथमं जिनेन्द्रम्,
 शान्तिं ततः नेमिजिनं मुनीन्द्रम् ।
 पार्श्वं प्रकाशं सुगुणैकस्थानम्,
 भक्त्या वन्दे श्रीवर्द्धमानम् ॥ १ ॥

अपार-संसार-समुद्र-पारम्,
 प्राप्ताः शिवं ददतु श्रुत्येक(शुच्येक)सारम् ।
 सर्वे जिनेन्द्राः सुर-वृन्द-वन्द्याः,
 कल्याण-वल्लीनां विशाल-कन्दाः ॥ २ ॥

निर्वाण-मार्गे वर-यान-कल्पम्,
 प्रणाशिताशेष-कुवादि-दर्पम् ।
 मतं जिनानां शरणं बुधानाम्,
 तमामि नित्यं त्रिजगत्-प्रधानम् ॥ ३ ॥

कुन्देन्दु-गोक्षीर-तुषार-वर्णा,
 सरोज-हस्ता कमले निषण्णा ।
 वागीश्वरी पुस्तक-व्यग्र(वर्ग)हस्ता,
 सुखाय सा नः सदा प्रशस्ता ॥ ४ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

કલ્યાણના કંઠ પ્રથમ-જિનેન્દ્રને;

શાંતિ તથા નેમિજિન મુનીન્દ્રને;

પાર્શ્વને પ્રકાશને, ગુણૈકસ્થાનને,

લક્ષિતથી વંદુ શ્રીવર્ધમાનને. ૧.

અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારને,

પામેલા શિવને આપો શ્રુત્યેક (શુચ્યેક) સારને;

સર્વે જિનેન્દ્રો સુરેવૃંદ-વંદ,

(અને) કલ્યાણ-વેલનાં વિશાલ-કંઠ. ૨.

નિર્વાણમાર્ગે વર-યાન-તુલ્ય,

પ્રણાશિત-અશ્વેપ-કુવાદિ-દર્પ;

મંત (જે) જિનોનો; શરણુ યુધોનું;

નમું હું નિત્ય (તે) ત્રિજગત-પ્રધાનને. ૩.

કુંદ-ઈંદુ-ગોક્ષીર-તુપાર-વર્ણો,

સરોજ-હસ્તો કમલાસેનાં (જે);

વાગીશ્વરી પુસ્તક-વ્યગ્ર (વર્ગ)-હસ્તા,

ગુણ-માટે તે અમને (હો) સદા પ્રશસ્તો. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

કલ્યાણ-કંદં— કલ્યાણ-કન્દમ્— કલ્યાણના કંદને, કલ્યાણ-રૂપી વૃક્ષના મૂળને, જેઓ કલ્યાણ કરવામાં મુખ્ય કારણભૂત છે, તેઓને.

કલ્યાણનો કંદ તે કલ્યાણ-કંદ. ‘કલ્યાણ’ એટલે શ્રેય, નિઃશ્રેયસ કે આત્મોદ્ધાર અને ‘કંદ’ એટલે મૂળ અથવા કારણ, અર્થાત્ જેઓ અન્યનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, અન્યનું કલ્યાણ કરવાની નિષ્ઠાવાળા છે અથવા અન્યનું કલ્યાણ કરવામાં કારણભૂત છે, તે કલ્યાણ-કંદ, તેઓને.

પદમં— પ્રથમમ્— પ્રથમ, પહેલા, આદિ.

જિર્ણિદં— જિનેન્દ્રમ્— જિનેન્દ્રને, જિનવરને, જિન-શ્રેષ્ઠને.

કેવલજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, ચતુર્દશપૂર્વ-ધારી આદિ જિનોમાં જેઓ ઇન્દ્રની સમાન છે, એટલે કે શ્રેષ્ઠ છે, તે ‘જિનેન્દ્ર’.

સંતિં— શાન્તિમ્— શાંતિજિનને, સોળમા તીર્થંકર ‘શ્રી-શાંતિનાથ’ને.

જેઓ શાંતિને સિદ્ધ કરીને તેના નાથ બન્યા છે, તે ‘શાંતિનાથ’. અથવા શાંતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, તે ‘શાંતિનાથ’. અથવા માતાના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી સર્વ ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ ગઈ, તેથી જે ‘શાંતિનાથ’ કે ‘શાંતિજિન’ કહેવાય છે, તેમને.

‘જાઓ અસિન્નોવસા’ તેણ સંતિજિનો. (આ. નિ.)

‘જેઓ ગર્ભમાં હતા ત્યારે અશિવ-ઉપદ્રવ ઉપશાંત થયો હતો, તેથી તે શાંતિજિન (કહેવાયા).’

તઓ-તતઃ— ત્યાર પછી.

નેમિજિનં- નેમિજિનમ્— નેમિજિનને. ‘નેમિનાથ’ને, જાવીસમાં તીર્થંકર ‘શ્રીઅરિષ્ટનેમિ’ ભગવાનને.

‘નેમિ’ એટલે ચક્રની ધારા. જેઓ ‘અરિષ્ટ’-અશુભનો નાશ કરવામાં ચક્રની ધારા-સમાન છે, તે નેમિનાથ. અથવા જેમની માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નજડિત (રિષ્ટરત્નમય) ચક્ર-ધારા બેઠી હતી, તેથી તે અરિષ્ટનેમિ કહેવાય છે. અમંગલ-પરિહાર માટે ‘રિષ્ટ’ શબ્દની પૂર્વે ‘અ’કાર લગાડેલ છે. તેઓ યાદવકુલમાં જન્મીને મોક્ષે પધાર્યા હતા, તેથી ‘ચક્રકુલ-તિલક,’ ‘ચક્રકુલ-ભૂપણ’ કે ‘ચક્રકુલ-નંદન’ પણ કહેવાય છે.

મુનિદં- મુનીન્દ્રમ્— મુનીન્દ્રને, મુનિઓના ઇન્દ્રને, તીર્થ-કરને.

‘મુનિ’ એટલે સંત, સાધુ, યતિ કે ઋષિ.

મુનિઓમાં જેઓ ઇન્દ્ર-સમાન છે, તે મુનીન્દ્ર. શ્રીતીર્થંકર ભગવાન મુનિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી ‘મુનીન્દ્ર’ કહેવાય છે.

પાસં-પાર્શ્વમ્—પાર્શ્વનાથને, ત્રેવીસમા તીર્થંકર ‘શ્રીપાર્શ્વ-નાથ’ને.

જેઓ બધી વસ્તુઓને પાસે રહેલી-હોય તેમ નિહાળી

શકે છે, તે પાર્શ્વ. અથવા જેમની માતાએ રાત્રિમાં અંધકાર હોવા છતાં પાસેથી પસાર થતા કૃષ્ણ સર્પને નિહાળ્યો હતો, અને તે પ્રભાવ ગર્ભનો છે એમ જાણ્યું હતું, તેથી તે પાર્શ્વ. વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૮ તથા ૧૭.

પયાસં-પ્રકાશમ્—પ્રકાશ-સ્વરૂપ, પ્રકાશ કરનારા.

કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓ પૂર્ણ-સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેથી પ્રકાશરૂપ કે પ્રકાશ કરનારા કહેવાય છે.

સુગુણિક-ઠાળં—સુગુણૈક-સ્થાનમ્—સુગુણના એકસ્થાનરૂપ, યધા સદ્ગુણો જ્યાં એકત્ર થયા છે, તેવા.

સુહુ-ગુણ અથવા સમ્યગ્-ગુણ, તે સુગુણ. તે સદ્ગુણ પણ કહેવાય છે. એકત્ર થવાનું જે અદ્વિતીય સ્થાન તે એકસ્થાન. એટલે યધા સદ્ગુણોને એકત્ર થવાનું જે સ્થાન છે, તે સદ્ગુણોનું એકસ્થાન—સુગુણૈકસ્થાન કહેવાય છે.

મત્તીઈ-મક્ત્યા—ભક્તિથી, આંતરિક શ્રદ્ધાથી, હૃદયના ઉદ્ભાસ-પૂર્વક.

વંદે-વન્દે—વંદું છું.

સિરિવદ્ધમાણં—શ્રીવદ્ધમાનમ્—શ્રીવર્ધમાનને. ‘શ્રીમહા-વીરસ્વામી’ ને.

જેઓ જ્ઞાનાદિ-ગુણોથી નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા રહ્યા છે, તે ‘વર્ધમાન’. અથવા માતાની કૃષ્ણિમાં આવતાં જેમના

પિતાના કુલમાં તથા રાજ્યમાં ધન-ધાન્યાદિની સારી રીતે વૃદ્ધિ થઈ, તે વર્ધમાન. ચોવીસ તીર્થંકરોમાં તેઓ સદુક્ષી છેલા રાયા છે. તેમનું મૂળ નામ 'વર્ધમાન' છે, અને અર્ધા વીરતાને ક્ષીણે દેવતાઓએ પાડેલું નામ 'શ્રમાજી યાગમાન મહાવીર' છે.

‘શ્રી’ એટલે લક્ષ્મી, શોભા, વિભૂતિ કે સિદ્ધિ. તે પૂજ્યતા, પવિત્રતા કે સન્માનનો યાગ પણ તરફે છે તેથી ‘શ્રીવર્ધમાન’નો અર્થ પૂજ્ય વર્ધમાન, પવિત્ર વર્ધમાન કે માનનીય વર્ધમાન થાય છે.

અપાર-સંસાર-સમુદ-પાર—અપાર-સંસાર-સામુદ્ર-પાર— જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એવા શંસાર-સમુદ્રના કિનારાનો.

જેનો પાર નથી—કિનારો નથી, તે ‘અપાર’. ઉપલક્ષણથી જેના કિનારો પહોંચવું લગભગ અશક્ય જેવું અથવા નો અતિ દુર્ગમ છે, તે પણ ‘અપાર’. ‘સંસારાં સંસારા’ ‘શંસાર’ એટલે શંસરણ-પરિવ્રમણ. જેમાં અંત ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવાની ક્રિયા અપ્રતિહત વ્યાજ છે, તે ‘શંસાર’. ‘ગતિ’-સમુદ્ર નરક, તિર્યક, મનુષ્ય અને દેવ એ વાર પ્રકાશના જીવનનો બોધક છે. ‘મદ મુદ્રા વર્તનં દતિ મમુદ્રઃ।’ જે ‘મુદ્રા’થી એટલે મ... છે, તે ‘અમુદ્ર’. અથવા જે પાણીથી... છે, તે ‘અમુદ્ર’. દરિયો... દરિયો... નદી નેગા પ્રવૃત્તિ... છે. દરિયો, જલધિ, જલ...

સરિત્પતિ, સાગર આદિ તેનાં પર્યાય-નામો છે. સંસાર એ જ સમુદ્ર, તે ‘સંસાર-સમુદ્ર’. સમુદ્ર જેમ અગાધ જલ વડે ભરપૂર છે, તેમ સંસાર પણ અનંત-લવરાશિ—અનંત દુઃખ-રાશિ થકી યુક્ત છે. દાળલા તરીકે નિગોદની અવસ્થામાં એક જીવ ૪૮ મિનિટ જેટલા સમયમાં ૬૫૫૩૬ જેટલા લવો કરે છે. આ રીતે લવની સંખ્યા અનંત હોવાથી સંસારનું સ્વરૂપ સમુદ્રને ઢૂળાડૂ મળતું આવે છે. ‘પાર’ એટલે તટ અથવા કિનારો. સમુદ્ર-પાર એટલે સમુદ્રનો તટ અથવા સમુદ્રનો કિનારો અને સંસાર-સમુદ્ર-પાર એટલે સંસારરૂપી સમુદ્રનો તટ અથવા સંસારરૂપી સમુદ્રનો કિનારો; તે જલદીથી પાર કરી શકાય તેવો નથી, માટે અપાર કહેવાય છે. એટલે અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પાર નો અર્થ ‘જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તેવા સંસાર-સમુદ્રના કિનારાને’ એ સુજળ થાય છે.

પત્તા—પ્રાપ્તા:—પ્રાપ્ત થયેલા.

સિવં—શિવમ્—શિવ, કલ્યાણ, મોક્ષપદ.

દિતુ—દદતુ—આપો.

સુદ્ધ-સારં—શ્રુત્યેક-સારમ્—શ્રુતિના એક સારરૂપ. શાંસ્ત્રના અદ્વિતીય સારરૂપ. શાસ્ત્રોમાં જેને અદ્વિતીય સારરૂપે વર્ણવેલું છે તેવું.

‘શ્રુ શ્રવણે’—શ્રુધાતુ સાંભળવું એવા અર્થમાં વપરાય છે, તે પરથી ‘શ્રૂયતે इति શ્રુતિ:’ અર્થાત્ જે સંભળાય છે, જે

સાંભળવાં થોડું હોય છે, તે 'શ્રુતિ-શ્રુત' કહેવાય છે. 'શ્રુતિ' એટલે વેદ, 'શ્રુતિ' એટલે કાન અને 'શ્રુતિ' એટલે શાસ્ત્ર; પરંતુ અહીં તે શાસ્ત્રનાં અર્થમાં વપરાયેલ છે. તેમાં જે 'એક' એટલે અદ્વિતીય સારરૂપે વર્ણવાયેલ છે; તે 'શ્રુત્યેકસાર'.

આ પદની સંસ્કૃત છાયા 'શુચ્યેકસારમ્' એવી કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ પવિત્રતાનાં અદ્વિતીય સારરૂપ કે શ્રેષ્ઠ સત્ત્વરૂપ થાય. 'શુચ' એટલે શોધવું; મલ-શોધન કરવું. તે ધાતુ પરથી 'શુચિ' શબ્દ પવિત્રતાના અર્થમાં વપરાય છે. દ્રવ્ય-શુચિ અને 'ભાવ-શુચિ' એમ તે બે પ્રકારની છે. તેમાં નાવું, ધોવું ને સ્વચ્છ રહેવું, એ 'દ્રવ્યશુચિ' અથવા 'જાંઘણશુચિ' છે અને અંતરમાંથી કપાયરૂપે કચરો બહાર કાઢી નાખવો અથવા અસંત્યાદિ દોષોને દૂર કરવા, તે 'ભાવ-શુચિ' અથવા 'આંતરિક-શુચિ' છે. અહીં બીજા પ્રકારની 'ભાવ-શુચિ' અભિપ્રેત છે.

'એક' શબ્દ અહીં ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠનાં અર્થમાં વપરાયેલો છે. 'સાર' એટલે નિચોડ કે સત્ત્વ. જ્યારે કંઈ પણ વસ્તુ માંથી ફાલતું--નકામા પદાર્થને દૂર કરીને તેનો વિશિષ્ટ ગુણ વાળો ભાગ જ એકત્ર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો નિચોડ લીધો કહેવાય છે, અથવા તેનું સત્ત્વ કાઢ્યું કે અંક કાઢ્યો કહેવાય છે. જેથી તી દ્રીતેજ આ વસ્તુ તેના મૂલ-દ્રવ્ય કરતાં તેના સમૂહના સારરૂપ હોઈ વધારે ગુણવાળી હોય છે, એટલે ચડિયાતી ગણાય છે અને તેથી તેનું મૂલ્ય પણ અધિક હોય છે. જેમ સાકર કરતાં સેકેરિન અને કાચી વધારે ગળી હોય

છે, ગળો કરતાં ગળોનું સત્ત્વ અનેકગણું વધારે ગુણુકારક હોય છે અને ગુલાળ કરતાં ગુલાળનું અત્તર અનેકગણું વિશેષ સુવાસિત હોય છે, તેમ પવિત્રતા કરતાં પવિત્રતાનો ‘સાર’ અનેકગણો અડિયાતો લેખાય છે. વળી આવો ‘સાર’ જ્યારે ઉત્તમ પ્રકારે ખેંચેલો હોય, ત્યારે તેનું મૂલ્યાંકન અધિકાધિક થાય છે, એટલે કે પવિત્રતાનો ઉત્તમ ‘સાર’ એ પવિત્રતાની પરાકાષ્ટા છે. આ પદ ‘સિવં’ નું વિશેષણ છે.

સર્વે- સર્વે— સર્વે, ગદ્યા, અશેષ.

સુર-વિન્દ-વંદા- સુર-વૃન્દ-વન્દ્યા:— દેવતાઓના સમૂહવડે— વંદન કરવાને યોગ્ય.

‘સુષ્ટુ રાતિ દદાતિ પ્રણતાનામીપ્સિતમર્થમિતિ સુર:।’-‘(જે) સારી રીતે આપે છે પ્રણામ કરનારા ભક્તોને અભિલષિત અર્થ (ઇચ્છેલી વસ્તુ), તે સુર.’ અથવા ‘સુરન્તીતિ સુરા:’ જે વિશિષ્ટ ઐશ્વર્ય વડે દીપે છે, તે સુર. દેવ, દેવતા કે અમર એ તેનાં અપરનામો છે. ‘વૃન્દ’ એટલે સમૂહ કે સમુદાય. ‘સુર-વૃન્દ’ એટલે દેવતાઓનો સમૂહ. ‘વંદ્ય’ એટલે વંદવાને યોગ્ય. જેઓ દેવતાઓના સમૂહવડે વાંદવા યોગ્ય છે, તે ‘સુરવૃન્દ-વંદ્ય,’ તેઓ.

કલ્લાણ-વલ્લીણ- કલ્યાણ-વલ્લીનામ્— કલ્યાણરૂપી વેલના, કલ્યાણરૂપી લતાના.

જે વનસ્પતિ, વૃક્ષ કે મંડપના આધારે લાંબી પથરાય છે

કે જાયે ચડે છે, તે 'વેલ' કહેવાય છે; જેમ કે જાઈ, જૂઈ, ચંગેલી અને માધવી.

વિશાલ-કંદા- વિશાલ-કન્દા:— મોટાં મૂલ-સમાન.

'વિશાલ' એટલે મોટું. 'કંદ' એટલે મૂલ. જે મૂલ મોટું હોય તે વિશાલ કંદ કહેવાય.

નિર્વાણ-મર્ગે- નિર્વાણ-માર્ગે— નિર્વાણ-પ્રાપ્તિના માર્ગમાં.

'નિર્વાણ' એટલે આત્યંતિક મોક્ષ અથવા સકલ કર્મ-બંધનમાંથી છેવટનો છુટકારો. આ છુટકારો પામ્યા પછી જીવને ફરી કર્મવડે બંધાવાનું રહેતું નથી, તેથી જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. 'માર્ગ' એટલે રસ્તો. 'નિર્વાણ-માર્ગ' એટલે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિનો માર્ગ અથવા આત્યંતિક મોક્ષ-પ્રાપ્તિનો રસ્તો, તેના વિષે.

વર-જાળ-કર્ણ- વર-યાન-કલ્પમ્— શ્રેષ્ઠ વાહન—પ્રવહણ-સમાનને.

'વર' એટલે શ્રેષ્ઠ, 'યાન' એટલે વાહન, 'કલ્પ' એટલે તુલ્ય કે સમાન. આ પદ 'મયં'નું વિશેષણ છે.

પણાસિયાસેસ-કુવાઈ-દર્પ્ય— પ્રણાશિનાશેષ-કુચાદિ-દર્પમ્— કુવાદીઓનું અભિમાન જેણે પૂરેપૂરું નષ્ટ કર્યું છે, તેને.

નાશિત એટલે નાશ કરાયેલો. પ્રણાશિત એટલે વિશેષ નાશ કરાયેલો. અસેસ-અશેષ-એટલે બધા. જેમાં કંઈ પણ શેષ નથી

તે 'અશેષ'. કુત્તાર એટલે કુવાદી, કુતર્કવાદી, કુત્સિતવાદી કે મિથ્યાત્વવાદી. સિદ્ધાંતની અર્થા કરવી કે શાસ્ત્રાર્થ કરવો તે 'વાદ' કહેવાય છે. આ 'વાદ' જેઓ ન્યાયશાસ્ત્રના સ્થાપિત ધોરણ અનુસાર કરે છે, તે 'વાદી' કહેવાય છે અને તેથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનાર 'કુવાદી' કહેવાય છે. અથવા જેઓ જિજ્ઞાસા-બુદ્ધિથી એટલે સત્ય-શોધનની દૃષ્ટિએ વાદ કરે છે, તે 'વાદી' કહેવાય છે અને જેઓ માત્ર વાદની ખાતર જ વાદ કરે છે, તે 'કુવાદી' કહેવાય છે. વળી 'વાદી' અને 'કુવાદી'નો ભેદ તેઓ જે જાતના 'વાદ'ને અનુસરતા હોય છે, તેના પરથી પણ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે સર્વજ્ઞ-કથિત સિદ્ધાંતોને અનુસરે એ 'સમ્યગ્વાદ' છે, તેથી તેની અર્થા કરનારો સમ્યગ્વાદી છે; જ્યારે મિથ્યામતિઓએ પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો એ 'કુવાદ' છે, તેથી તેને અનુસરનારો 'કુવાદી' છે. 'દર્પ' એટલે અભિમાન કે મિથ્યાભિમાન. જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલો સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત અથવા અનેકાન્તવાદ યુક્તિથી એવો ભરપૂર છે કે તેની પાસે કુતર્કવાદીઓનું કાંઈ પણ આલતું નથી. મતલબ કે તેઓની ગમે તેવી પ્રબળ યુક્તિઓ પણ તેની સામે ટકી શકતી નથી. એટલે જિનેશ્વરદેવનો 'મત' સમગ્ર કુવાદીઓના—એકાંતવાદીઓના અભિમાનનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરનારો છે.

મયં-મતમ્—મત, સિદ્ધાંત, દર્શન.

જિણાણં-જિનાનામ્—જિનોનો, અરિહંતોનો.

સરણં-શરણમ્—શરણરૂપ, આશ્રયરૂપ, આધારરૂપ.

બુદ્ધાણં-બુધાનામ્—બુધાને, પંડિતોને, વિદ્વાનોને.

બુધ-શબ્દ બુધ-ધાતુ પરથી બનેલો છે. બુધ્ એટલે બાંધવું. જે બાંધે છે—સારી રીતે બાંધે છે. તે બુધ- તાત્પર્ય કે પંડિત, વિદ્વાન અથવા કોઈ પણ વિષયમાં નિપુણતા ધરાવનાર 'બુધ' કહેવાય છે.

નમોમિ-નમામિ—હું નમું છું.

નિચ્ચં-નિલયમ્—નિલય, પ્રતિદિન.

ત્રિજગ-પ્રહાણં-ત્રિજગત્-પ્રધાનમ્—ત્રણ જગતોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે તેને.

સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પ્રાતાળ એ ત્રણ લોકોને 'ત્રિજગત્' કહેવામાં આવે છે. તેમાં જે 'પ્રધાન' છે-શ્રેષ્ઠ છે, તે ત્રિજગત્પ્રધાન, તે પ્રત્યે, તેને.

કુંદિદુ-ગોક્ષીર-તુસાર-વણ્ણા-કુંદ-ઇન્દુ-ગોક્ષીર-તુપાર-વર્ણા—મુચકુંદ-પુષ્પ (મોગરો), ચન્દ્રમા, ગાયનું દૂધ અને હિમના જેવા-મૂર્છવાળી.

મુચકુંદ-પુષ્પ (મોગરો), ચન્દ્રમા, ગાયનું દૂધ અને હિમ એ સર્વ શ્વેત હોય છે, તેના જેવા શ્વેત રંગવાળી.

સરોજ-હત્યા-સરોજ-હસ્તા—હાથમાં કમલને ધારણ કરનારી.

સરોજ છે હાથમાં જેના તે સરોજ-હસ્તા. 'સરોજ'

એટલે પદ્મ કે કમલ. સરોવરમાં ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે 'સરોજ' કહેવાય છે.

કમલે- કમલે— કમલની ઉપર.

નિસન્ના- નિષણ્ણા— બેઠેલી.

નિ+ષદ્ એટલે બેસી જવું, તેનું ભૂતકૃદંત નિષણ્ણ. સ્ત્રીલિંગ
— પ્રત્યયે નિષણ્ણા.

વાર્દસરી- વાગીશ્વરી— વાગીશ્વરી, શ્રુતદેવી, સરસ્વતી.
'વાગ્' એટલે ભાષા અથવા વાણી. તેની ઇશ્વરી અધિષ્ઠાત્રી તે
વાગીશ્વરી. જૈનસાહિત્યમાં તેને "શ્રુતદેવતા, શ્રુતદેવી, વાગ્દેવી,
વાગ્વાદિની, વાણી, ગ્રાહી, ભારતી, શારદા કે સરસ્વતી"ના
નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પુત્યય-વર્ગ-હસ્તા- પુસ્તક-વ્યગ્ર-હસ્તા— પુસ્તકને હાથમાં
ધારણ કરનારી.

પુસ્તકમાં વ્યગ્ર-રોકાયેલો છે હાથ જેનો, તે પુસ્તક-વ્યગ્ર-
હસ્તા. અથવા પુસ્તકનો વર્ગ છે હાથમાં જેના, તે પુસ્તક-વર્ગ-
હસ્તા. શ્રુતદેવીના એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક
કે પુસ્તકો ધારણ કરેલાં હોય છે.

સુહાય- સુખાય— સુખને માટે.

સા- સા—તે.

અહ- નઃ— અમને.

સયા- સદા— સદા.

પસ્યા- પ્રશસ્તા— પ્રશસ્તા, વખણાયેલી, ઉત્તમ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સુગમ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

કલ્યાણના કારણરૂપ પ્રથમ-તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવને, શ્રીશાંતિનાથને, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીનેમિનાથને, પ્રકાશ-સ્વરૂપ તથા સર્વ સદ્ગુણોના સ્થાનરૂપ શ્રીપાર્શ્વનાથને તથા પરમપૂજ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામીને અનન્ય ભક્તિથી હું વંદન કરું છું. ૧.

અપાર ગણાતા એવા સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામેલા, દેવ-સમૂહવડે પણ વંદન કરવાને યોગ્ય, કલ્યાણના પરમકારણ-ભૂત એવા સર્વે જિનેન્દ્રો મને શાસના અનન્ય સારરૂપ અથવા પૂર્ણ પવિત્ર મોક્ષ-ચુખ આપો. ૨.

શ્રીજિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલું શ્રુતજ્ઞાન જે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ સાધન છે, જેણે એકાંતવાદીઓના સિદ્ધાંતોને ખોટા સાબીત કરી બતાવ્યા છે, જે વિદ્વાનોને પણ શરણ લેવાને યોગ્ય છે, તથા જે ત્રણે લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેને હું નિત્ય નમું છું. ૩.

મુચકુંદ (મોગરા)ના કૂલ જેવી, પૂનમનાં ચંદ્ર જેવી, ગાયના દ્વધ જેવી કે હિમના સમૂહ જેવી શ્વેત કાયાવાળી, એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરનારી, કમલ પર બેઠેલી અને 'સર્વ' રીતે પ્રગસ્ત એવી વાગીશ્વરી—સરસ્વતીદેવી અમને સદા સુખ આપનારી થાઓ. ૪.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સ્તુતિ અને સ્તવન એ પ્રભુ-પૂજનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમાં જે સ્તુતિ અને સ્તવનો ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય છે, એટલે કે અર્થ-ગંભીર અને વિદ્યમાન ગુણોની યોગ્ય પ્રશંસારૂપ હોય છે, તે કર્મ-વિષને દૂર કરવા માટે પરમમંત્ર-સમાન નીવડે છે. તેથી જ પ્રભુ-પૂજા કર્યા પછી તથા પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલના અનુષ્ઠાન-પ્રસંગે સ્તુતિ અને સ્તોત્રોથી યુક્ત અરબલિતાદિ-ગુણોવાળું ચૈત્યવંદન કરવાનું યોગ્ય મનાયું છે.

સ્તુતિ અને સ્તવન એ બંને અરિહંતદેવના ગુણોત્કૃષ્ટતા-રૂપ હોઈને તાર્કિક દષ્ટિએ એક જ છે, છતાં વ્યવહારમાં તે બંને બુદ્ધાં ગણાયાં છે. તે એ રીતે કે ચૈત્યવંદનની ક્રિયા-દરમિયાન કાર્યોત્સર્ગ કર્યા પછી જે બોલાય અને જેનું પ્રમાણ માત્ર એક શ્લોક જેટલું હોય તેને 'સ્તુતિ' (શુધ્ધ) ગણવી અને જે પ્રાયઃ ચૈત્યવંદનની મધ્યમાં બોલાય અને બહુશ્લોક-પ્રમાણ હોય, તેને 'સ્તવન' (થય) ગણવું. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર સ્તુતિઓ છે, જે પ્રથમ પદ પરથી 'કલ્લાણકંદં' શુધ્ધ કહેવાય છે. કેટલીક પોથીઓમાં

અંચજિન-સ્તુતિ 'એવું નામ પણ જોવામાં આવે છે.

સ્તુતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે એવું છે કે:—

"અદિગયંજિનં પદમથુર્દ, વીયા સન્વાણ તદઅ નાણસ્સ ।
વેયાવંચગરાણં, ઉવઓગત્યં ચઝત્યથુર્દ ॥"

—દેવવંદનબાળ્ય ગાથા—પર.

જે મૂલનાયકના જિણ વગેરેની આગળ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે, તેને 'અધિકૃત-જિન' કહેવામાં આવે છે, તેમને ઉદેશીને પહેલી સ્તુતિ ગોલવી. 'યસ્ય મૂલ-ચિન્નાદેઃ પુરતથૈત્યવન્દના કર્તુમારમ્પતેઽસાવધિકૃતજિન ઉચ્યતે, તમાશ્રિત્ય પ્રથમા સ્તુતિર્દાતવ્યા' (સંઘાચારટીકા. કે. ભા.)

ખીજી સ્તુતિ 'સર્વ જિનો'ને ઉદેશીને ગોલવી. ત્રીજી સ્તુતિ જ્ઞાનની-શ્રુતજ્ઞાનની ગોલવી અને ચોથી સ્તુતિ 'વૈયા-વૃત્ય કરનાર દેવો'ના ઉપયોગાર્થે ગોલવી.

આ ધોરણ આવશ્યક ક્રિયા દરમિયાન ગોલાતી (૧) 'કલ્લાણુકંઠં' થુર્દ, (૨) 'સંસારદાવા-સ્તુતિ અને (૩) 'સ્નાતસ્થા-સ્તુતિ એ ત્રણેમાં જળવાયેલું છે.

જેમનાં દર્શનમાત્રથી શુભ ભાવનાનાં પૂર વહેવા લાગે છે, એવા 'અધિકૃત જિન' એટલે મૂળનાયક સ્તુતિના પ્રથમ અધિકારી છે. વાસ્તવિક રીતે સર્વે તીર્થંકરો શુભોમાં સરળા છે—એ જણાવવા માટે ખીજી સ્તુતિ તેમની કરવામાં આવે છે, અને તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો-તેમણે પ્રરૂપેલું શ્રુતજ્ઞાન એ જ સહુને

માર્ગ-દર્શક હોવાથી ત્રીજી સ્તુતિ શ્રુતની અથવા આગમની કરવામાં આવે છે, તથા એ શ્રુતજ્ઞાનની-પ્રવચનની અધિષ્ઠાત્રી શ્રુત-દેવતા-વાગીશ્વરી હોવાથી ચોથી સ્તુતિ તેની કરવામાં આવે છે.

સારિવકતાના પ્રતીકરૂપ—સંજ્ઞારૂપ શ્વેતવર્ણ, પવિત્રતાના પ્રતીકરૂપ કમલ તથા જ્ઞાનના પ્રતીકરૂપ પુસ્તક વડે નિર્માણ થયેલું શ્રુતદેવીનું સ્વરૂપ મલિનતા તથા જડતાને દૂર કરી પવિત્રતા તથા પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ આપવાને સમર્થ છે, એટલે તેનું આરાધન ઇષ્ટ મનાયું છે. શ્રીજગ્ગણેશ્વર, શ્રીહૃદયંદ્રાચાર્ય, શ્રીબાલચંદ્રસૂરિ, શ્રીજયશેખરસૂરિ, ઉ. શ્રીચણ્ડીવિજયજી આદિને પ્રાપ્ત થયેલું અગાધ જ્ઞાન વાગ્દેવી-શારદાદેવી-સરસ્વતીની યથાર્થ આરાધનાને આભારી હતું. બીજા પણ અનેક મુનિપુંગવોએ એ જ રીતે ‘શ્રુતદેવતા’ની આરાધના કરીને ‘પ્રજ્ઞાનો પ્રસાદ’ મેળવ્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તુતિ, વિ. સં. ૧૭૫૧માં શ્રીજિનવિજયજીએ રચેલા ષડાવશ્યક-ખાલાવબોધના અંત ભાગમાં સ્તુતિ-સંગ્રહમાં આપેલી છે.

સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

२१ संसारदावानल-शुद्धि

तः [श्रीमहावीरस्तुतिः] -

संसारदावानल-शुद्धि

‘संसारदावानल-’ स्तुति

(१) भूखपाठ

(छन्दःपञ्चा)

संसार-दावानल-दाह-नीरं,
संमोह-धूली-हरणे समीरं ।
माया-रसा-द्वारण-सार-सीरं,
नमामि वीरं गिरि-सार-धीरं ॥ १ ॥

(वभंततिलका)

भावावनाम-सुर-दानव-मानवेन-
चूला-विलोल-कमलावलि-भालितानि ।
संपूरिताभिनेत-लोक-समीहितानि,
कामं नमामि जिनराज-पदानि तानि ॥ २ ॥

(મન્દાકાન્તા)

બોધાગાધં સુપદ-પદવી-નીર-પૂરાભિરામં,
 જીવાહિંસાવિરલ-લહરી-સંગમાંગાહદેહં ।
 ચૂલા-ચેલં ગુરુગમ-મળી-સંકુલં દૂરપારં,
 સારં વીરાગમ-જલનિધિં સાદરં સાધુ સેવે ॥ ૩ ॥

(સ્વધરા)

આમૂલાલોલ-ધૂલી-બહુલ-પારિમલાડડલીઢ-લોલાલિમાલા-
 ઝંકારારાવ-સારામલદલ-કમલાગાર-ભૂમિ-નિવાસે ! ।
 છાયા-સંભાર-સારે ! વરકમલ-કરે ! તાર-હારાભિરામે !,
 વાળી-સંદોહ-દેહે ! ભવ-વિરહ-વરં દેહિ મેદેવિ ! સારં ॥૪॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સ્તુતિ જોડાક્ષર વિનાની સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં
 છે; તેથી તેની છાયા પણ ઉપર પ્રમાણે જાણી લેવી.

(૩) ગુજરાતી છાયા

સંસાર-દાવાનલનેા દાહ (સમાવવામાં) નીર(સમાન)ને,
 સંમોહ(રૂપ) ધૂળને ઉડાડવામાં સમીર(સમાન)ને;
 માયા-પૃથ્વીને તોડવામાં ઉત્તમ હળ(સમાન)ને,
 નમું છું વીરને ગિરિ-શ્રેષ્ઠ(સમાન) ધીરને. ૧.

લાવે નમેલા સુર-દાનવ-માનવ-સ્વામીઓના,
 મુગટની ચપલ-કમલાવલિથી પૂજાયેલા;
 પૂર્વો છે નમેલ જનનાં (જેણે) મનો-વાંછિતો,
 અતિ નમું છે જિનરાજ-પદોને તેને. ૨.

ગોધમાં અગાધ, સુપદ-પદવીરૂપી નીર-સમૂહથી અલિરામ,
 અહિંસાની અવિરલ લહરીના સંગમવડે અગાધ દેહ;
 ચલિકા-તટ(યુક્ત), શ્રેષ્ઠ આલાપક(રૂપ) મણિથી ભરપૂર,
 જેનો દૂર છે પાર,
 (તેણે)ઉત્તમ વીરના આગમ-જલનિધિને સાદર સારી રીતે
 સેવું છે. ૩.

મૂલ-પર્યાન્ત ડોલવાવડે (ખરેલા) મકરંદની અત્યંત સુગંધમાં
 મગ્ન થયેલા ચપલ ભ્રમર-વૃંદના,
 ઝંકાર-શબ્દથી યુક્ત ઉત્તમ નિર્મલ પાંખડીવાળા કમલધરની
 ભૂમિમાં વાસ કરનારી!;
 છાયા-સંભારથી શ્રેષ્ઠ! ઉત્તમ કમલ-કરવાળી! સ્વચ્છ હારથી
 અલિરામ,
 વાણી-સમૂહ (જનેલા) દેહવાળી, ભવ-વિરહનું વરદાન દે મને
 દેવી! ઉત્તમ. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સંસાર-દાવાનલ-દાહ-નીરં— સંસારરૂપી દાવાનલના દાહને
 ઓલવવામાં પાણી-સમાનને.

સંસાર એ જ દાવાનલ તે સંસાર-દાવાનલ. તેનો દાહ, તે સંસાર-દાવાનલ-દાહ. તેને માટે નીર-સમાન, તે સંસાર-દાવાનલ-દાહ-નીર, તે પ્રત્યે, તેને.

‘સંસાર’-લવ-ભ્રમણ, સાંસારિક જીવન. ‘દાવાનલ’-જંગલમાં પ્રગટેલો અગ્નિ. ‘દાવસ્ય અનલઃ દાવાનલઃ’—‘દાવ’-જંગલ, ‘અનલ’-અગ્નિ. ‘દાહ’-દાઝવું-ગળવું-તાપ કે ગરમી. આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ સંતાપ એ ‘સંસાર-દાવાનલનો દાહ’ છે. ‘આધિ’ એટલે વિવિધ પ્રકારની માનસિક પીડા. ‘વ્યાધિ’ એટલે વિવિધ પ્રકારની શારીરિક પીડા અને ‘ઉપાધિ’ એટલે વિવિધ પ્રકારની આવી પડેલી બાહ્ય આપદા કે મુશ્કેલીઓ. આ ત્રણે પ્રકારના સંતાપને ખૂબવવામાં-શાંત કરવામાં-કુશલ હોવાથી શ્રીમહાવીર પ્રભુ સંસાર-દાવાનલનો દાહ શાંત કરવા માટે નીર-સમાન છે.

સંમોહ-ધૂલી-હરણે— અજ્ઞાનરૂપી ધૂળને દૂર કરવામાં.

જે ભાવને લીધે બુદ્ધિ યોગ્યાયોગ્ય તત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકતી નથી, તે ‘મોહ’ કહેવાય છે. તે જ્યારે પ્રબલ બને છે ત્યારે ‘સંમોહ’ કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં બુદ્ધિ ખૂબ જ વિકલ બની જાય છે, એટલે તેને જ અજ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

સમીરં— પવનને, વાયુને.

“અગિલો ગંધવહો મારુઓ સમીરો પહંજળો પવળો ।” (પા.

લ. ના.) ‘ અનિલ, ગંધવહ, મારુત, સમીર, પ્રભાંજન અને પવન ’ એ પર્યાય-નામો છે.

ધૂળને દૂર લઈ જવાનું કામ પવન કરે છે. તે મુજબ સંમોહને દૂર કરવાનું કામ શ્રીમહાવીર પ્રભુ કરે છે.

માયા-રસા-દારણ-સાર-સીરં— માયાફી જમીનને તોડવામાં તીક્ષ્ણ હળ-સમાનને.

માયા એ જ રસા તે માયા-રસા, તેનું દારણ તે માયા-રસા-દારણ. તેને માટે સાર-સીરં તે માયા-રસા-દારણ-સાર-સીરં. ‘ માયા ’ એટલે છલ, કપટ, દગો કે શાઙ્ક્ય. કેટલાક કર્મને પણ અવિદ્યા કે ‘ માયા ’ના નામથી ઓળખે છે. તે અર્થ પણ અહીં સંગત છે. ‘ રસા ’ એટલે પૃથ્વી કે ધરતી. ‘ દારણ ’-તોડવાની ક્રિયા. દારણું એટલે વિદારણું, તોડવું, ઢુકડા કરવા કે ફાડી નાખવું. તેની જે ક્રિયા તે દારણ. ‘ સાર ’—ઉત્તમ. ‘ સીરં ’—હળ, હળનો અગ્રભાગ કે જેના વડે પૃથ્વી ખોદાય છે. જમીનનાં કંઠણ પડેા ઉત્તમ પ્રકારના હળ વડે જલદી તૂટી જાય છે. તે મુજબ શ્રીમહાવીર પ્રભુ માયાફી પૃથ્વીનાં પડેા શીઘ્રતાથી તોડનારા છે.

નમામિ— હું નમું છું, હું વંદન કરું છું.

ધીરં— શ્રીમહાવીરને, શ્રીમહાવીર પ્રભુને.

ગિરિ-સાર-ધીરં— મેરુપર્વત જેવા ચિરને.

ગિરિ માં સાર, તે ગિરિ-સાર— તેના જેવા ધીર તે ગિરિ-સાર-

ગોર, તેને. ‘ગિરિ’ એટલે પર્વત, પહાડ કે શૈલ. તેમાં મંદરાચલ અથવા મેરુપર્વત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રીજંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિમાં તેનાં ૧૬ નામો આપેલાં છે, જેમાંનું એક નામ ‘ગિરિરાય’—ગિરિરાજ પણ છે.

માવાવનામ-સુર-દાનવ-માનવેન-ચૂલા-વિલોલ-કમલાવલિ-માલિ-તાનિ—ભાવથી નમેલા સુરેન્દ્ર, દાનવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોના મુગટમાં રહેલી અપલ કમલશ્રેણિવડે પૂજાયેલા.

‘માવ’ એટલે સદ્ભાવ કે ભક્તિ. તેના વડે નમેલા, તે માવાવનામ અને તેવા સુર-દાનવ-માનવેન એટલે ‘સુર,’ ‘દાનવ’ અને ‘માનવ’ના ‘ઇન’—સ્વામી, પતિ. તેમની ‘ચૂલા’ એટલે શિર—શિખા કે શિરનું આલૂપણ—મુગટ. તેમાં રહેલી વિલોલ-કમલાવલિ—વિશેષ પ્રકારે ડોલતી કમળોની પંક્તિ-હાર, તેના વડે માલિતાનિ—પૂજાયેલાં. આ પદ ‘જિનરાજ-પદાનિ’નું વિશેષણ છે.

સંપૂરિતામિનત-લોક-સમીહિતાનિ—સંપૂર્ણ કયાં છે જેમણે નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિતો, તેમને.

સંપૂરિત—સમ્યક્-પૂરિત, સારી રીતે પૂરેલાં, પૂર્ણ કરેલાં. અમિનત-લોક-સમીહિતાનિ—નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિતો. અમિ—સારી રીતે. નત—નમેલા. લોક—માણસો. જે માણસો સારી રીતે નમેલા છે તે ‘અમિનતલોક’. એનો ભાવાર્થ ભક્તજન થાય છે, કારણ કે તેઓ જ હૃદયના ખરા ઉદ્ભાસથી નમે છે. સમીહિતાનિ એ સમીહિતનું બહુવચન છે.

‘સમીહિત’ એટલે સમ્પ્રદિહિત—સારી રીતે ધર્યેલું. અભીષ્ટ, અભિલષિત કે મનોવાંછિત એ તેના પર્યાયશબ્દો છે.

‘કામં’— ધણું, અત્યંત.

નમામિ— હું નમું છું.

જિનરાજ-પદાનિ— જિનેશ્વરનાં ચરણોને.

તાનિ— તેમને.

આ પદ ‘જિનરાજ-પદાનિ’નું વિશેષણ છે.

બોધાગાધં— જ્ઞાનથી ગંભીર છે, તેને.

‘બોધ’ એટલે જ્ઞાન. તેના વડે કરીને જે અગાધ-હિડું છે તે બોધાગાધ. આ પદ ‘વીરાગમ-જલનિધિ’નું વિશેષણ હોવાથી દ્વિતીયામાં યોજાયેલું છે.

આગમોમાં જુદા જુદા અનેક વિષયોનું વર્ણન નય અને નિષ્કેપ-સહિત * કરેલું છે; તેથી તેમાં રહેલું જ્ઞાન અપરિમિત-

* વસ્તુના અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મને મુખ્યરૂપે સ્વીકારીને વર્ણન કર્યું તે ‘નય’. ‘સોનું પીયું છે’ એમ કહેવું તે એક પ્રકારનું નયવાક્ય છે, કારણ કે ચિકાસ, પીળાસ, બારેપણું આદિ અનેક ધર્મો પૈકી એક પીળાસના ધર્મને જ તે જતાવે છે. શાસ્ત્રકારોએ નયના મુખ્ય પ્રકારો બે માનેલા છે: ‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ અને ‘પર્યાયાર્થિક નય’. તેના ‘નિશ્ચય નય’ અને ‘વ્યવહાર નય’ એવા વિભાગો પણ પાડેલા છે. વળી તેના વિચાર સાન બેઠી પણ કરેલો છે. તે આ રીતે: “ (૧)

‘અગાધ’ છે. જે વસ્તુનું તળિયું નજરે દેખાતું હોય, તે ગાઢ—છીછરું કહેવાય છે અને જેનું તળિયું ન દેખાતું હોય અથવા તે કેટલું ઊંડું છે તે ન જણાતું હોય, તે ‘અગાધ’ કહેવાય છે. [ભાવાર્થ] કે વીરપ્રભુના આગમો ‘નય-નિક્ષેપ’ના ઊંડા જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

સુપદ-પદવી-નીર-પૂરામિરામ — સુંદર-પદ-રચનારૂપ જલના સમૂહવડે મનોહર છે, તેને.

સુપ્ત-પદ — સાં પદ તે ‘સુપદ’. તેની ‘પદવી’ એટલે યોગ્ય ગોઠવણ તે સુપદ-પદવી. તેં રૂપી નીરનાં ‘પૂર’ એટલે સમૂહવડે અમિરામ, તે સુપદ-પદવી-નીર-પૂરામિરામ-તે પ્રત્યે, તેને. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

જેમ સમુદ્રમાં પાણીનો સમૂહ ઘણો હોય છે, તેથી તે મનોહર લાગે છે, તેમ વીરાગમરૂપી જલનિધિ-મહાસાગર સુંદર પદોની રચનારૂપ પાણીથી ભરપૂર હોઈને મનોહર લાગે છે.

જીવાર્હિસાઽવિરલ-લહરી-સંગમાગાહદેહં—જીવ-દયાના સિદ્ધાં-

નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋણુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત.” વળી સામાન્ય રીતે દરેક શબ્દના અર્થને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે. આ અર્થ-વિભાગને ‘નિક્ષેપ’ કહેવામાં આવે છે. તેના ચાર પ્રકારો અનુક્રમે—“ ૧ નામ, ૨ સ્થાપના, ૩ દ્રવ્ય અને ૪ ભાવ છે.”

તોની અવિરલ લહરીઓના સંગમવડે જેનો દેહ ગંભીર છે, તેને.

જીવની અહિંસા તે જીવાહિંસા. જીવ પોતે તો મરતો નથી, પણ જે દેહને તે ધારણ કરે છે તેનું છેદન, ભેદન અને મરણ થાય છે. ઉપચારથી આવા જીવયુક્ત દેહને જ 'જીવ' કહેવામાં આવે છે, એટલે તેની 'હિંસા' કરવાનો અર્થ તેણે ધારણ કરેલા દેહની હિંસા છે. પ્રમાદવશાત્ કોઈ પણ પ્રાણીના દેહને તેના જીવથી જુદો પાડવો, કે તેનું કોઈ પણ અંગોપાંગ છેદી નાખવું, યા તો તેને કષ્ટ આપવું એ 'હિંસા' કહેવાય છે. આવી હિંસામાંથી વિરમવું તે 'અહિંસા' છે.

અવિરલ-નિરંતર, જે છૂટું-છવાયું હોય તે 'વિરલ' કહેવાય છે. તેથી 'અવિરલ'નો અર્થ તેના પ્રતિપક્ષી ભાવમાં નિરંતર-આંતરા-વિનાનું થાય છે. 'લહરી'-તરંગ કે મોજી. 'સંગમ'-જોડાણ. જ્યાં એક મોજી શમે ત્યાં બીજી જોડતું હોય અને બીજી શમે ત્યાં ત્રીજી જોડતું હોય ત્યાં લહરીનો સંગમ થયેલો ગણાય છે. આવી ક્રિયા જ્યાં નિરંતર ચાલી રહી હોય તે અવિરલ-લહરી-સંગમ કહેવાય છે, અને આ રીતે જ્યાં નિરંતર લહરી-સંગમ થતો હોય-મોજી જોડાણતાં હોય ત્યાં કોઈને પણ પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ પડે છે, તેથી તે 'અગાદ-દેહ'-જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા દેહવાળો કહેવાય છે.

અહિંસાનો સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે બધા આર્યધર્મોએ સ્વીકારેલો છે, પરંતુ જૈન મહર્ષિઓએ તેના પર ખૂબ જોડો વિચાર કરેલો છે. તેમના અભિપ્રાયથી અહિંસા એ મુખ્ય

ધર્મ છે કે જેનો અમલ આચાર અને વિચાર ઉભયમાં થવો ઘટે છે. ‘જીવ-દયા’ એ આચારની અહિંસા છે અને ‘સ્વાદ્વાદ’ એ વિચારની અહિંસા છે. આ બંને પ્રકારની અહિંસાનો વિચાર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે સ્વાદ્વાદનો વિચાર સ્થલે સ્થલે સૂક્ષ્મ રીતે આવતો હોવાથી સામાન્ય અભ્યાસીને માટે તેમાં પ્રવેશ કરવાનું સહેલું નથી. એટલે જ વીરાગમને જીવાહિંસાઽવિરલ-લહરી-સંગમાગાહ-દેહ કહેવામાં આવ્યો છે.

ચૂલા-વેલ—ચૂલિકા૩૫ તટવાળાને.

‘ચૂલિકા’ એ શાસ્ત્રનો પરિશિષ્ટ૩૫ ભાગ છે, કે જેમાં પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિક-ટીકામાં તેનો પરિચય ‘ઉત્તરતન્ત્ર’ તરીકે આપ્યો છે. ‘તત્ પુનશ્ચૂડાદ્વયમ્ ઉત્તરતન્ત્રં દશવૈકાલિકસ્ય’—તે એ ચૂડાઓ(ચૂલિકાઓ) દશવૈકાલિક-સૂત્રના ‘ઉત્તરતન્ત્ર’૩૫ છે. (દશ. વૈ. ચૂલિકા) ‘વેલ’ એટલે વેળા અથવા ભરતી. ચૂલા એ જ વેલ, તે ચૂલા-વેલ. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

ગુરુ-ગમ-મણિ-સંકુલ—ઉત્તમ આલાપક૩૫ મણિથી ભરપૂરને.

ગુરુ એવો ગમ તે ગુરુ-ગમ, તે ૩૫ મણિ એટલે ગુરુ-ગમ-મણિ અને તેના વડે સંકુલ તે ગુરુ-ગમ-મણિ-સંકુલ. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

‘ગુરુ’ એટલે મોટા કે શ્રેષ્ઠ. ‘ગમ’ એટલે એકસરખા પાઠવાળા આલાપક. આલાપકની સમજ માટે બુચો સૂત્ર ૧૩મું. કેટલેક સ્થલે વ્યાખ્યા અથવા વિવેચન માટે પણ ‘ગમ’ શબ્દ વપરાયેલો જોવાય છે. * વળી નંદીસૂત્રની વૃત્તિમાં એક સૂત્રમાંથી થતા વિવિધ વ્યુત્પત્તિ-લક્ષ્ય અર્થ માટે પણ તે વપરાયેલો છે, પરંતુ અહીં આલાપક-અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે.

સમુદ્રનું એક નામ રત્નાકર-રત્નનો ભંડાર પણ છે, કારણ કે તેના તળિયે અનેક જાતનાં જહુમૂલ્ય રત્નો પડેલાં છે. એ જ રીતે વીરાગમરૂપી સમુદ્રમાં શ્રેષ્ઠ આલાપકો એ રત્નો છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તેને સંકુલ—વ્યાપ—ભરપૂર કહ્યો છે.

દૂર-પાર—જેનો કિનારો ઘણો દૂર છે તેને.

દૂર—છેદો છે પાર જેનો તે દૂર-પાર, તે પ્રત્યે, તેને.

સારં—ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

વીરાગમ-જલનિધિ—શ્રીવીરપ્રભુના આગમરૂપી સમુદ્રને. શ્રીવીરપ્રભુનો આગમ તે ‘વીરાગમ’ અને તે રૂપ જલનિધિ—સમુદ્ર તે વીરાગમ-જલનિધિ, તે પ્રત્યે.

જેનાથી વસ્તુ-તત્ત્વનો સ્ફુટ જોધ થાય, તે ‘આગમ’.

* વિશેષા. બા. ગા. ૯૧૨.

‘આ-સમન્તાદ્ ગમ્યતે વસ્તુતત્ત્વમનેનેત્યાગમઃ’-અથવા આસ-વચનનો સંગ્રહ તે ‘આગમ’ છે, તેથી સર્વજ્ઞ-પ્રણીત વચન, સિદ્ધાંત કે સૂત્રને ‘આગમ’ કહેવામાં આવે છે. અન્ય તીર્થંકરોની જેમ ભગવાન શ્રીમહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે તેમના મુખ્ય શિષ્યો—ગણધર ભગવંતોએ સૂત્ર-રચનાદ્વારા ભાષામાં ઉતાર્યો હતો. આ સાહિત્ય ‘દુર્વાલસ અંગ’ કે ‘ગણિ-પિટક’ના નામથી ઓળખાય છે. વળી તેમની પછી થયેલા મહાન શ્રુત-ધરોએ જે કૃતિઓ અંગ-શાસ્ત્રોની પૂર્તિરૂપે, પ્રાચીન શ્રુતના સંગ્રહરૂપે કે પૂર્વોના ઉદ્ધારરૂપે બનાવી હતી, તે ‘અંગ-ખાદ્ય’ કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના શ્રુતમાંની અતિ અગત્યની કૃતિઓને ‘આગમ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. *

જલનિધિ એટલે સમુદ્ર કે દરિયો.

સાદરં— માન-પૂર્વક.

સાધુ— સારી રીતે.

સેવ— હું સેવું છું, હું ઉપાસના કરું છું.

* આગમેની સંખ્યા-પરત્વે એકમત પ્રવર્તતો નથી. દ્વિગંબર સંપ્રદાયનો મત એવો છે કે આજે એકેય પ્રાચીન આગમ ઉપલબ્ધ નથી. આ મતની પાછળ અભિનિવેશનું બધું વિશેષ જણાય છે. મૂર્તિ-પૂજક શ્વેતાંબર-સંપ્રદાય આગમેની સંખ્યા ૮૪ અથવા ૪૫ની માને છે. સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી સંપ્રદાયવાળાઓ તે પૈકીના ૩૨ આગમોનો જ સ્વીકાર કરે છે; બાકીનાં આગમો નહિ માનવાનું મુખ્ય કારણ તેમનો મૂર્તિ-પૂજા અંગેનો વિરોધ છે.

આમૂલાલોલ-ધૂલી-વહુલ-પરિમલાલીલ-લોલાલિમાલા-ઝંકારારાવ-
સારામલ-દલ-કમલાગાર-ભૂમિ-નિવાસે !— મૂળ-પર્યંત કાંઈક
ડોલવાથી ખરેલા મકરંદની અત્યંત સુગંધમાં મગ્ન થયેલા
અપલ ભ્રમર-વૃંદના ઝંકાર-શબ્દથી યુક્ત ઉત્તમ નિર્મલ
પાંખડીવાળા કમલધરની ભૂમિમાં વાસ કરનારી.

આમૂલ—મૂલ-પર્યંત, આલોલ-કંઈક ડોલી રહેલું, તે
આમૂલાલોલ. ‘મૂલ’ની પૂર્વે વપરાયેલો ‘આ’ ઉપસર્ગ
મર્યાદા કે હદને સૂચવે છે અને ‘લોલ’ની પૂર્વે વપરાયેલો તે
જ ઉપસર્ગ ‘આ’ લગભગ અથવા કંઈકનો અર્થ જતાવે છે.
આ વિશેષણ કમલને ઉદેશીને લગાડવામાં આવ્યું છે. ‘ધૂલી’
એટલે રજ, પરાગ કે મકરંદ. તેની વહુલ-પરિમલ— ઘણી
સુગંધમાં. આલીલ-આસક્ત, મગ્ન, ચોંટી ગયેલી. લોલાલિમાલા-
લોલ એવા અલિઓની માલા. લોલ-અપલ. અલિ-ભ્રમર. માલા-
હાર, પંક્તિ કે શ્રેણી, તેના વડે યુક્ત. સાર-ઉત્તમ. અમલ-દલકમલ=
અમલ-નિર્મલ, દલ-પાંખડીઓવાળું, કમલ તે અમલ-દલ-કમલ.
તે ૩૫ ‘અગારભૂમિ’-રહેવાની જગા. તેમાં નિવાસા-વાસ કરનારી.
આ આખું સામાસિક પદ ‘દેવિ !’નું વિશેષણ છે, તે
સંજોધનાથે મૂકાયેલું હોવાથી નિવાસે ! એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

છાયા-સંમાર-સારે !— કાંતિ-પુજ્યથી ઉત્તમ, અત્યંત તેજસ્વી-
પણાને લીધે રમણીય !

‘છાયા’— કાન્તિ, પ્રજ્ઞા કે હીમ્તિ. તેનો ‘સંમાર’-સમૂહ કે
જથ્થો. તેના વડે ‘સારા’-ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, રમણીય. આ પદ પણ

‘દેવિ!’નું વિશેષણ અને સંબોધન હોવાથી ટાયા-સંભાર-સારે!
એવો પ્રયોગ થયેલો છે.

વરકમલ-કરે!— સુંદર કમલ-યુક્ત હાથવાળી. જેના
હાથમાં સુંદર કમલ છે એવી.

વર એવા કમલથી યુક્ત કરવાળી તે વરકમલકરા. તેનું રૂપ
ઉપરનાં પદો મુજબ સંબોધનાર્થે વરકમલકરે! થયેલું છે.

તાર-હારામિરામે!— દેહીખ્યમાન હાર વડે સુશોભિત!

તાર એવો જે હાર તેના વડે અમિરામાં, તે તાર-હારામિરામા.
‘તાર’—સ્વચ્છ, નિર્મલ કે દેહીખ્યમાન. હાર—કંઠનું આભૂષણ.
અમિરામા—મનોહર. આ પદ પણ ‘દેવિ!’નું વિશેષણ હોવાથી
સંબોધનરૂપ છે.

વાળી-સંદોહ-દેહે!—વાળીના સમૂહરૂપ દેહવાળી! વાળી નો
સંદોહ તે જ જેનો દેહ છે તે વાળી-સંદોહ-દેહા. ‘વાળી’—ભાષા.
‘સંદોહ’—સમૂહ કે જથ્થો. ‘દેહ’—કાયા શરીર. બાર અંગરૂપ
વાળીના સમૂહથી જેનો દેહ બનેલો છે તેવી. આ પદ પણ
‘દેવિ!’નું વિશેષણ હોવાથી સંબોધનાર્થે મૂકાયેલું છે.

મવ-વિરહ-વરં—ભવના વિરહ(મોક્ષ)રૂપ વરદાન, તેને.

‘મવ’ એટલે સંસાર કે જન્મ-મરણના ફેરા. તેનો
‘વિરહ’ થવો એટલે તેમાંથી છૂટી જવું. આ છુટકારો ઉત્તમ
રથારે જ કહેવાય કે જ્યારે ફરી કોઈ વાર સંસારમાં આવવું

ન પડે. તેથી મોક્ષ એ જ 'લવ-વિરહ' છે. તે પ્રાપ્ત થાય તેવું
પરદાન, તેને.

દેહિ—આપો.

મે—મને.

દેવિ !—હે દેવિ ! હે શ્રુતદેવિ !

સારમ્—શ્રેષ્ઠ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સંસાર-દાવાનલ— યુર્હ—' સંસાર-દાવાનલ-' નામની સ્તુતિ.

આ સ્તુતિનો પ્રારંભ સંસાર-દાવાનલ-શબ્દથી થતો હોઈને
તે ' સંસાર-દાવાનલ-' યુર્હ કહેવાય છે. કેટલીક પોથીઓમાં તેનો
ઉલ્લેખ 'શ્રીમદ્દાવોરસ્તુતિ,' 'શ્રીવર્દ્ધમાનસ્તુતિ' અને 'અષ્ટમી-
સ્તુતિ'—એ રીતે પણ થયેલો છે.

૧ સંસાર-દાવાનલ..... ધીરમ્-અહીં નમામિ ક્રિયાપદ છે,
વીરં કમં છે. બાકીનાં બધાં પદો વીરં ના વિશેષણો છે. હું શ્રી-
મહાવીરસ્વામીને ' નમું છું ' એ ક્રિયા છે. તે મહાવીરસ્વામી
કેવા છે ? સંસારરૂપી દાવાનલના દાહને ઓલવવા માટે
પાણી-સમાન છે. વળી પ્રબળ મોહરૂપી ધૂળને દૂર કરવામાં
પવન-સમાન છે તથા માયારૂપી પૃથ્વીનાં પડો તોડી નાખવામાં
તીક્ષ્ણ હળ-સમાન છે અને મેરુપર્વતના જેવા ધીર-સ્થિર છે.

૨ માવાવનામ.....તાનિ-અહીં નમામિ ક્રિયાપદ છે. જિન-

રાજ-પદાનિ કર્મ છે, કામં અવ્યય છે અને બાકીનાં બધાં પદો 'જિનરાજ-પદાનિ' નાં વિશેષણ છે. શ્રીજિનેશ્વરનાં ચરણો કેવાં છે? સુરો, અસુરો અને માનવોના સ્વામીથી પૂજાયેલાં તથા નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિત પૂરાં કરનારાં છે, તેમને.

૩ વોધાગાધં.....સેવે— અહીં સેવે ક્રિયાપદ છે, સારં અને સાધુ એ બે ક્રિયા-વિશેષણ છે. વારાગમ-જલનિર્ધિ એ કર્મ છે અને બાકીનાં બધાં પદો તેનાં વિશેષણ છે. હું વીરપ્રભુના આગમ-સમુદ્રની આદર-પૂર્વક સારી રીતે ઉપાસના કરું છું. આ આગમ-સમુદ્ર કેવો છે? (૧) બોધથી ગંભીર, (૨) મનોહર પદ-રચનાઓથી અભિરામ, (૩) અહિંસાના સિદ્ધાંતો વડે કરીને ઘણો જ ઊંડો, (૪) ચૂલિકાફી કિનારાવાળો, (૫) મોટા મોટા આલાપકફી રત્નોથી ભરપૂર, (૬) જેનો પાર પામવો અતિ મુશ્કેલ છે, તેવો (૭) ઉત્તમ.

૪ આમૂલાલોલ.....સારં— અહીં દેહિ ક્રિયાપદ છે, મવ-વિરહવરં કર્મ છે, સારં કર્મનું વિશેષણ છે, મે સંપ્રદાનાર્થે અતુર્થીમાં છે, તથા દેવીને સંબોધન થયેલું છે. બાકીનાં બધાં પદો દેવીનાં વિશેષણ છે. હે શ્રુતદેવિ! મને તમે સારભૂત, ભવ-વિરહ(મોક્ષ)રૂપ વરદાન આપો. અહીં જે શ્રુતદેવીનું સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તે દેવી કેવી છે? સુંદર કમલ-ઘરની ભૂમિમાં રહેનારી છે, અર્થાત્ સુંદર કમલ પર વિરાજનારી છે, તેજસ્વી છે, હાથમાં શ્રેષ્ઠ કમલને ધારણ કરનારી છે, કંઠમાં સુંદર હાર છે તથા દ્વાદશાંગીથી તેનો દેહ અનેલો છે.

‘મવ-વિરહ’-શબ્દ યાકિનીમહત્તરા-ધર્મસૂત્રુ શ્રીહરિભદ્ર-
સૂરીશ્વરની કૃતિઓના અંતમાં સંકેતરૂપે વપરાયેલો બોવાય
છે, તે રીતે જ અહીં તે વપરાયેલો છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

શ્રીમહાવીરસ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું. જલ જે પ્રકારે
દાવાનલના અગ્નિને શાંત કરે છે, તે જ પ્રકારે તેઓ
સંસારના સંતાપરૂપ અગ્નિને શાંત કરે છે. પપન જે રીતે
ધૂળને ઉડાડી દે છે, તે જ રીતે તેઓ અજ્ઞાનને દૂર કરી દે છે.
તીક્ષ્ણ હળ જેવી રીતે પૃથ્વીને ખોદી કાઢે છે, તેવી જ રીતે
તેઓ માયાને ઉખાડીને ફેંકી દે છે અને જે રીતે મેરુપર્વત
અલાયમાન થતો નથી, તે રીતે અત્યંત ધૈર્યને લીધે તેઓ
અલાયમાન થતા નથી. ૧.

ભક્તિ-પૂર્વક નમન કરનારા દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને
નરેન્દ્રોના મુંગટની અપળ કમલ-માલાઓથી જે શોભાયમાન
છે, જેના પ્રભાવથી નમન કરનારા લોકોનાં મનો-વાંછિત પૂર્ણ
થાય છે, તે પ્રભાવશાળી જિન-ચરણોને હું અત્યંત શ્રદ્ધા-
પૂર્વક નમન કરું છું. ૨.

આ આગમ-સમુદ્ર અપરિમિત જ્ઞાન-બોધના કારણે ગંભીર
છે, લલિત પદોની રચનારૂપ જલથી મનોહર છે, શુભદયા-
સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારોરૂપ મોળાઓથી ભરપૂર હોવાને લીધે
જેમાં પ્રવેશ કરવો કઠિન છે, ચૂલિકારૂપ વેળા(ભરતી)વાળો
છે, આલાપકરૂપી રત્નોથી ભરપૂર છે અને જેનો સંપૂર્ણ પાર

પામવો—મર્મ સમજવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. તેવા વીરપ્રભુના આગમરૂપી સમુદ્રની હું આદર-પૂર્વક સેવા કરું છું. ૩.

મૂલ-પર્યંત ડોલાયમાન તથા પરાગની અત્યંત મુગંધથી મસ્ત થઈ આરે તરફ ગુંબરવ કરતા ભ્રમરોથી શોભાયમાન સુંદર પાંખડીવાળા કમલ-ધર ઉપર આવેલા ભવનમાં રહેનારી ! કાંતિ-પુજ્યથી શોભાયમાન ! હાથમાં સુંદર કમલને ધારણ કરનારી ! અને દેહીપ્યમાન હારવડે અત્યંત મનોહર ! દ્વાદશાંગીની અધિષ્ઠાત્રી હે શ્રુતદેવિ ! તમે મને મોક્ષનું ઉત્તમ વરદાન આપો. ૪.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

માતા, પિતા, બંધુ, બહેન, પુત્ર, પુત્રી, સ્વજન, સંબંધી, વડીલ, ગુરુ આદિ અનેક પ્રકારના સંબંધોથી ગૂંથાયેલું સાંસારિક જીવન જેમ સંસાર છે, તેમ વ્યાપાર-રોજગાર, કલા-કૌશલ્ય, ખેતી-વાડી, હુન્નર-ઉદ્યોગ, શિક્ષણ-સાહિત્ય, વૈદ્યક-વિજ્ઞાન તથા રાજ-કારણ જેમાં વર્તી રહેલાં છે, તે પણ સંસાર છે. સંસારનું આ બાહ્ય સ્વરૂપ છે. વળી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જીશુષ્સા અને કામ-વિકાર જેમાં અનુભવાય છે, તે પણ સંસાર જ છે; પરંતુ એ તેનું આભ્યંતર સ્વરૂપ છે. તે બંનેના યોગે જીવ ભવ-ભ્રમણ કરે છે, આ રીતે જેમાં અનેક પ્રકારના તાપો-સંતાપો અનુભવાય છે, તેને જ્ઞાનીજનોએ દાવાનલની ઉપમા આપી છે. આ સંસારમાં જીવ ક્ષણ પણ શાંતિ અનુભવતો નથી. આજે ધન મેળવવાની ચિંતા,

તો કાલે ધન સાચવવાની ચિંતા. આજે વ્યાપાર-રાજગારની ફિકર, તો કાલે પ્રતિષ્ઠાની ફિકર. આજે કુટુંબ-કળીલાંના પ્રશ્નો, તો કાલે સમાજ અને રાજના પ્રશ્નો. એ પ્રકારની આધિનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. એમાં કોઈ વાર પેટ દુઃખે છે, તો કોઈ વાર માથું દુઃખે છે. કોઈ વાર દાંત દુઃખે છે, તો કોઈ વાર કાન દુઃખે છે. વળી કોઈ વાર શરદી થઈ આવે છે, તો કોઈ વાર વિષૂચિકા થઈ જાય છે. કોઈ વાર ઋતુ માફક નથી આવતી, તો કોઈ વાર પાણી ભારે પડે છે. એ ઉપરાંત તાવ, ખાંસી, હમ, વાયુ, ઝાડા, મરડા, શૂળ, સોજા, ક્ષય ને કેન્સર જેવાં અનેક દર્દો ટાંપીને જ ભૂલાં હોય છે. જરા લાગુ મળ્યો કે શરીરમાં તે સિક્કતથી પેસી જાય છે. એટલે વ્યાધિનો કોઈ સુમાર નથી. તેમ જ આ પ્રકારની આધિ અને વ્યાધિની વચ્ચે ઉપાધિ પણ ડોકિયાં કરતી જ હોય છે. આજે ધરાક પૈસા ઘાલી ગયો, તો કાલે કોઈએ દેવાણું કાઢ્યું. આજે કોઈ સાથે ઝઘડા થયો, તો કાલે કોઈ અકસ્માત નડ્યો. સમાજનાં વિચિત્ર બંધનો, રાષ્ટ્રની અસ્થિર હાલત અને વિશ્વનું અશાંત વાતાવરણ પણ એ ઉપાધિમાં ઉમેરો કર્યા કરે છે. રાત્રે એક માણસ કરોડપતિ તરીકે સૂતો હોય છે, તે સવારે લિખારી બની જાય છે અને સવારે એક માણસ સરમુખત્યાર હોય છે, તે સાંજે જ ફાંસીના માંચડે લટકે છે. વળી આજે ત્યાં શાંતિ અને આજે જ જણાતી હોય છે, ત્યાં આવતી કાલે યુદ્ધ અને સર્વનાશની નોંખત ગડગડતી સંભળાય છે. એટલે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનાં ઘેરા સંતાંપમાં હૂંબેલાં સંસાર હૂંબાડૂ દાવાનલનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દાવાનલ ઝોલવાય કેવી રીતે ? જંગલમાં જ્યારે એકાએક અગ્નિ પ્રગટી નીકળે છે, ત્યારે તે દિવસોના દિવસો સુધી ચાલે છે, જે કોઈ પણ સામાન્ય ઉપાયોથી કાળૂમાં આવતો નથી. અરે મોટાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રો પણ તેને શાંત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. સન ૧૯૪૯ના જુલાઈ માસમાં અમેરિકાનાં જંગલોમાં જે આગો પ્રગટી નીકળી હતી, તે અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવા છતાં ઘણાં અઠવાડિયાં સુધી ચાલી હતી. મતલબ કે આવી આગોને ઝોલવવાનું સંકલ્પ કાર્ય સમર્થ મહામેઘનું પાણી જ કરી શકે છે. જ્યારે તે છૂટથી પડે છે, ત્યારે દાવાનલ શાંત થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે સંસાર-દાવાનલનું છે. તેનો દાહ સામાન્ય ઉપાયોથી શાંત થતો નથી. તે તો જ્યારે મહર્ષિઓની દેશના કે તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતોનો આશ્રય લેવામાં આવે, ત્યારે જ શાંત થાય છે. અહીં તેવું કાર્ય કરનાર તરીકે ચરમતીર્થ કર શ્રીમહાવીરસ્વામીને વંદના કરવામાં આવી છે, કે જેમનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી શકાય તેવો નથી. આજે પણ તેમનું સ્થાપેલું તીર્થ લબ્ધ જીવોને ધર્મોપદેશની અનેક સામગ્રી થૂરી પાડે છે; તેથી પહેલી વંદના તેમને કરવામાં આવી છે.

ખીજી વંદના સર્વ જિનેશ્વરોને કરવામાં આવી છે. તેઓ અહીંના હોવાથી દેવ, દાનવ અને માનવીઓના સ્વામીવડે પૂજાય છે તથા સર્વ કોઈ દેવ, દાનવ અને માનવીઓ પણ તેમની અત્યંત લક્ષિત-ભાવથી પૂજા કરે છે. આ લક્ષિતને લીધે ઉત્પન્ન થતા શુભ અધ્યવસાયોથી તેમનાં મનોવાંછિત પૂરાં

થાય છે અથવા તો તેમના હૃદયમાં રહેલી ગોધિલાલની ઇચ્છા તે શ્રીજિનરાજના ચરણોની સેવા કરવાથી પૂરી થાય છે.

ત્રીજી વંદના શ્રુતજ્ઞાનને એટલે શ્રીમહાવીરપ્રભુના આગમોને કરવામાં આવી છે. આ આગમો અનેક રીતે જલનિધિને-સાગરને મળતાં હોઈને તેમની સરખામણી સાગર સાથે કરવામાં આવી છે. જેમ સાગર ગંભીર હોય છે, તેમ આ આગમો ગોધથી ગંભીર છે. જેમ સાગર મનોહર જલ-લહરિઓ વડે સુંદર હોય છે, તેમ આ આગમો પદ્મચનાઓ વડે સુંદર છે. જેમ સાગર ઘણા જિંડા હોય છે, તેમ આ આગમો જીવદયાના સિદ્ધાંતોને લીધે ઘણા જ ગહન છે. જેમ સાગરમાં મોટી ભરતી આવ્યા કરે છે, તેમ આ આગમોમાં શ્રુતિકાંડી ભરતીઓ આવે છે. જેમ સાગર રત્નોથી ભરપૂર હોય છે, તેમ આ આગમો આલાપકોથી ભરપૂર છે. જેમ સાગરનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તેમ આગમોનો પાર પામવો પણ મુશ્કેલ છે.

ચોથી વંદના શ્રુતદેવીને કરવામાં આવી છે. જેમ શ્રુતજ્ઞાનની અંધિયાયિકા માનવામાં આવે છે. એનો નિવાસ સુંદર કમેલ ઉપર છે, કે જેની આસપાસ સુગંધમાં મત્ત થયેલાં ભંમરા મધુર ગુન્જરવ કરી રહેલા છે. જે લાવણ્યથી ભરપૂર છે, જેના કંઠમાં (ચતુર્દશ-પૂર્વરૂપી) મનોહર હાર શોભી રહેલા છે, જેના હાથમાં મનોહર કંમલ છે અને જેનો સમસ્ત દેહ વાણીથી ઘનેલો છે. આ દેવી પાસે એવું ઉત્તમ વરદાન મેળવવામાં આવ્યું છે, કે જેને લીધે ભવનો આત્યંતિક વિરહ

થાય, મતલબ કે મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

આ સ્તુતિ પર જ્ઞાનવિમલસૂરિ તથા બીજાઓએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચેલી છે તથા તેના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિઓ પણ કરેલી છે.

આ સ્તુતિનો ઉપયોગ શ્રાવિકાઓ દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં ‘નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય’ અને ‘વિશાલ-લોચન-’ સ્તુતિની જગાએ કરે છે તથા પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણના સમયે સજ્જાયના સ્થાને બોલાય છે. ચોથી ગાથાનાં છેલ્લાં ત્રણ ચરણો સકલ સંઘ સાથે બોલે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તુતિની રચના યાકિની-મહત્તરા-ધર્મસૂત્રુ શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિએ કરેલી છે. તેઓ ગૃહસ્થપણામાં પુરોહિત હોઈને વેદ-વેદાંતના જાણકાર હતા અને દીક્ષિત થયા પછી જૈનશાસ્ત્રોનાં પરમ નિષ્ણાત બન્યા હતા. તેમણે શ્રીનન્દીસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર-સૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર આદિ આગમો પર વિશદ ટીકાઓ રચેલી છે તથા ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય આદિ મહાન દાર્શનિક ગ્રંથો રચેલા છે. વળી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિ, પંચાશક, યોગગિંદુ, યોગવિશિકા, ધર્મગિંદુ આદિ તેમના પ્રૌઢ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું સાહિત્ય વિવિધ, મૌલિક અને જાડા ચિંતનવાળું છે. સંભળાય છે કે તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તેમાં ૧૪૪૦ ગ્રંથો

રચાઈ ગયા હતા પણ ચાર ગ્રંથો બાકી રહ્યા હતા; તે વળતે તેમણે ચાર ગ્રંથના સ્થાને 'સંસાર-દાવાનલ' શબ્દથી શરૂ થતી ચાર સ્તુતિ બંનાવી. તેમાં ચોથી શ્રુતદેવીની સ્તુતિનું પ્રથમ ચરણ રચાયું કે તેમની બોલવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ, તેથી ત્રણ ચરણરૂપ બાકીની સ્તુતિ તેમના હૃદયના અભિપ્રાય મુજબ સંઘે પૂરી કરી. ત્યાંથી 'અંકારારાવ' શબ્દોથી માંડીને બાકીની સ્તુતિ સંઘ-દ્વારા ઉચ્ચ સ્વરે બોલાય છે.

તેમની કૃતિઓમાં 'ભવ-વિરહ'—શબ્દ સંકેતરૂપે વપરાયેલો છે, તે શબ્દ અહીં પણ વપરાયેલો છે.

આ સ્તુતિની ભાષા સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત છે.

ૐ પં. શંગરાજરાજ ૮૧ ૐ
મોતીનિહ મોતીયાં આ રાસ્ટા,
વયગુરં સિદ્ધિ. (રાવત્યાન)

२२ सुयधम्म-थुई

[श्रुत-स्तवः]

‘पुक्खरवर-’सूत्र

(१) भूखपाठ

[गाथा]

पुक्खरवर-दीवट्टे, धायइसंडे य जंबूदीवे य ।

भरहेरवय-विदेहे, धम्माइगरे नमंतामि ॥ १ ॥

तम-तिमिर-पडल-विद्धंसणस्स, सुरगण-नरिंद-महियस्स
सीमाधरस्स वंदे, पप्फोडिय-मोहजालस्स ॥ २ ॥

[वसन्ततिदश]

जाई-जरा-मरण-सोग-पणासणस्स ।

कल्लाण-पुक्खल-विसाल-सुहावहस्स ॥

को देव-दाणव-नरिंद-गणच्चियस्स ।

धम्मस्स सारमुवलब्भ करे पमायं ? ॥ ३ ॥

[शास्त्रविहीनित]

सिद्धे भो ! पयओ णमो जिणमए नंदी सया संजमे ।

देवं-नाग-सुवन्न-किन्नर-गण-स्सब्भूअ-भावच्चिए ॥

लोगो जत्य पइटिओ जगमिणं तेलुक्क-मच्चासुरं ।
धम्मो वड्डुड सासओ^१ विजयओ धम्मुत्तरं वड्डुड ॥ ४ ॥
सुअस्स भगवओ करेमि काठस्सग्गं, वंदण-वत्तियाए० ॥

(२) संस्कृत छाया

पुष्करवर-द्वीपार्धे, धातकीखण्डे च जम्बूद्वीपे च ।
भरत-ऐरवत-विदेहे, धर्मादिकरान् नमस्यामि ॥ १ ॥
तमस्तिमिर-पटल-विध्वंसनं सुरगण-नरेन्द्र-महितम् ।
सीमाधरं वन्दे, प्रस्फोटित-मोहजालम् ॥ २ ॥
जाति-जरा-मरण-शोक-प्रणाशनस्य,
कल्याण-पुष्कल-विशाल-सुखावहस्य ।
को देव-दानव-नरेन्द्र-गणार्चितस्य,
धर्मस्य सारमुपलभ्य कुर्यात् प्रमादम् ? ॥ ३ ॥
सिद्धाय भोः ! प्रयतः नमः जिनमताय नन्दिः सदा संयमे,
देव-नाग-सुपर्ण-किन्नर-गण-सद्भूत-भावार्चिते ।
लोकः यत्र प्रतिष्ठितं जगत् इदम् त्रैलोक्य-मर्त्यासुरम्,
धर्मः वर्धतां शाश्वतः विजयतः धर्मोत्तरं वर्धताम् ॥ ४ ॥
श्रुतस्य भगवतः करोमि कायोत्सर्गं वन्दन-प्रत्ययेन० ॥

(३) शुभराती छाया

अर्धपुष्करवर्-द्वीपभां, धातकीखण्डभां तथा जम्बूद्वीपभां-अने;

ભરત-ઐરવત-મહાવિદેહમાં,
ધર્મના આદિ કરનારાઓને નમું છું. ૧.

અજ્ઞાન-તિમિર-પડલનો નાશ કરનારાને,
દેવગણ તથા નરેન્દ્રોથી પૂજાયેલાને;
મર્યાદા ધારણ કરનારાને, વંદું છું મોહ-જલ તોડનારાને. ૨.

જન્મ-જરા-મરણ-શોકનો નાશ કરનારાને,
પુષ્કલ કલ્યાણ અને વિશાલ સુખ કરનારાને;
કોણ દેવ, હાનવ અને નરેન્દ્રોના સમૂહવડે પૂજિત,
(એવા) ધર્મનો સાર પામીને કરે પ્રમાદ ? ૩.

સિદ્ધ (એવા) જિનમતને નમો પ્રયત્નથી હે (લોકો !) જે
મંગલરૂપ સદા સંયમે,
(જે) દેવ, નાગ, સુપર્ણ, કિન્નર-ગણ તણા.

સદ્ભૂત ભાવે અર્ચિત;
લોક જેમાં પ્રતિષ્ઠિત (તથા) જગત્ આ ત્રેલોક્ય-મર્ત્યાસુર,
ધર્મ વધો શાશ્વત, વિજયથી ધર્મોત્તર પણ વધો. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પુષ્કરવર-દીવદે— પુષ્કરવર-દ્વીપાર્ધે— ‘ પુષ્કરવર ’ નામના
અર્ધા દ્વીપમાં.

જે ‘ પુષ્કરો ’ એટલે કમલો વડે સુંદર છે, તે ‘ પુષ્કરવર-
દ્વીપ ’. તેના અર્ધા ભાગમાં.

મધ્યલોકની રચના મધ્યમાં થાળીના આકારવાળા દ્વીપ અને પછી ચૂડીના આકારવાળા સમુદ્રો તથા દ્વીપો વડે થયેલી છે. એટલે પ્રથમ દ્વીપ છે, તેની આસપાસ સમુદ્ર છે, તેની પછી જમીન છે, તેની પછી સમુદ્ર છે અને તેની પછી પાંચી જમીન છે, વગેરે. આ રચના મુજબ મધ્યલોકની વચમાં જંબૂ નામનો દ્વીપ છે, જેની મધ્યમાં ચેરુ નામનો એક મહાન પર્વત આવેલો છે. 'જંબૂદ્વીપ' એટલે જંબૂ-વૃક્ષથી ઉપલક્ષિત અથવા જંબૂ-પ્રધાન દ્વીપ. આ દ્વીપની આસપાસ જે સમુદ્ર છે, તેનું નામ 'લવણસમુદ્ર'. એની પછી જે જમીન આવેલી છે, તેનું નામ 'ધાતકીખંડ'. તેમાં ધાતકીવૃક્ષનાં બે નો વિશેષ હોવાથી એ નામ પડેલું છે. ધાતકીખંડની આસપાસ જે સમુદ્ર છે, તેનું નામ 'કાલોદધિ'. આ સમુદ્ર પછી જે જમીન આવે છે, તેનું નામ 'પુષ્કરવરદ્વીપ'. આ દ્વીપની આસપાસ 'પુષ્કરોદધિ' નામનો સમુદ્ર આવેલો છે. આ ક્રમ 'સ્વયંભૂરમણ' નામના સમુદ્ર સુધી લંબાય છે. 'પુષ્કરવરદ્વીપ'ની વચ્ચે 'માનુષોત્તર' નામનો એક પર્વત આવેલો છે, જેનાથી તેના બે ભાગ પડે છે. તેમાં અંદરના ભાગમાં મનુષ્યની વસતિ છે અને બહારના ભાગમાં મનુષ્યની વસતિ નથી. એટલે 'જંબૂદ્વીપ', 'ધાતકીખંડ' અને 'અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ' મળીને અઢીદ્વીપ જેટલું મનુષ્ય-ક્ષેત્ર છે. તીર્થંકરો અને ળીજ મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ તેમાં જ સંભવે છે.

ધાયડસંદે- ધાતકીખંડે- ધાતકીખંડમાં.

જંબૂદ્વીપે- જંબૂદ્વીપે- જંબૂદ્વીપમાં.

અ- ચ— અને.

મરહૈરવય-વિદેહે— મરૈરવત-વિદેહે— ‘ભરત,’ ‘ઐરવત’
અને ‘વિદેહ’ નામના ક્ષેત્રમાં.

‘જંબૂદ્વીપ’માં “૧ ભરતવર્ષ, ૨ હૈમવતવર્ષ, ૩ હરિ-
વર્ષ, ૪ વિદેહવર્ષ, ૫ રમ્યકવર્ષ, ૬ હૈરણ્યવતવર્ષ, ૭ ઐરવત-
વર્ષ” એ સાત ક્ષેત્રો છે. ‘ઘાતકીખંડ’માં તેનાથી બમણાં
ક્ષેત્રો છે અને ‘પુષ્કરવર દ્વીપ’ના અર્ધા ભાગમાં પણ તેટલાં
જ ક્ષેત્રો છે. એટલે કુલ ક્ષેત્રો ૩૫ છે. તેની સંપૂર્ણ તાલિકા
નીચે મુજબ છે :—

જંબૂદ્વીપ ઘાતકીખંડ પુષ્કરવરદ્વીપ(અર્ધા) કુલ

ભરતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હૈમવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હરિવર્ષ	૧	૨	૨	૫
વિદેહવર્ષ	૧	૨	૨	૫
રમ્યકવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હૈરણ્યવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
ઐરવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
	<u>૭</u>	<u>૧૪</u>	<u>૧૪</u>	<u>૩૫</u>

આ ક્ષેત્રોમાંથી પંદર ક્ષેત્રો, એટલે “પાંચ ભરત, પાંચ
ઐરવત અને પાંચ વિદેહવર્ષ (મહાવિદેહ)” ‘કર્મ-

ભૂમિ' કહેવાય છે. અને જાડીનાં વીસ ક્ષેત્રો 'અકર્મભૂમિ' કહેવાય છે. વળી દરેક 'વિદેહ'માં 'દેવકુરુ' અને 'ઉત્તર-કુરુ' નામના વિભાગો પણ 'અકર્મભૂમિ' હોય છે. પાંચ 'વિદેહ'નાં એ દસ ક્ષેત્રોને ઉપરનાં વીસ ક્ષેત્રોમાં ઉમેરતાં તેની સંખ્યા કુલ ત્રીસની થાય છે. તીર્થંકરો 'કર્મભૂમિ'માં જ જન્મે છે, તેથી ભરતાદિ ક્ષેત્રોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ધર્માદિકારાન્—ધર્મની આદિ કરનારાઓને.

'ધર્મ'નો અર્થ અહીં શ્રુતધર્મ છે. તેની ઉત્પત્તિ તીર્થંકરો દ્વારા જ થાય છે; તેથી તેઓને 'ધર્મ'ની આદિ કરનારા કહ્યા છે.

નમસ્તામિ-નમસ્યામિ—હું નમું છું.

નમસ્ય-નમસ્યતિ—નમન કરવું પરથી આ રૂપ બનેલું છે.

તમ-તિમિર-પટલ-વિદ્વંસણસ્સ-તમસ્તિમિર-પટલ-વિધ્વંસનમ્—અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનારને.

તમ—અજ્ઞાન, તે રૂપ તિમિર-અંધકાર. તેનું પટલ-વૃંદ-સમૂહ. તેનો વિધ્વંસ કરનાર, તે તમસ્તિમિર-પટલ-વિધ્વંસનઃ—તેને.

સુરગણ-નરિદં-મહિઅસ્સ-સુરગણ-નરેન્દ્ર-મહિતમ્—દેવ-સમૂહ અને નરેન્દ્રોથી પૂજાયેલાને.

સુર—દેવતા. તેમનો ગણ—સમૂહ. તથા નર-મનુષ્યો. તેમના હંદ-ઇન્દ્ર—સ્વામી. તેમનાથી મહિત—પૂજાયેલો. તેને.

સીમાધરસ્સ- સીમાધરમ્— સીમા. ધારણ કરનારને.

સીમા— મર્યાદા. તેને ધારણ કરનાર તે 'સીમાધર'.
 'સીમાં-મર્યાદાં ધારયતીતિ સીમાધરઃ।' (આ. ટી.), તેને. સિ. હે.
 શબ્દાનુ. અં. ૮, પા. ૩ના 'કાચિદ્ દ્વિતીયાદેઃ' સૂત્રમાં
 'બીજી વિલક્ષિતાના સ્થાનમાં છઠ્ઠી વપરાય છે' તેવું જણાવતાં
 તેના ઉદાહરણ તરીકે 'સીમાધરસ્સ વન્દે' વાક્યનો ઉલ્લેખ
 કરેલો છે.

વન્દે— વન્દે— હું વાંડું છું.

પ્રસ્ફોટિત-મોહ-જાલસ્સ- પ્રસ્ફોટિત-મોહ-જાલમ્— જેણે
 મોહ-જાલને વિશેષ પ્રકારે તોડી નાખી છે, તેને.

પ્રકર્ષેણ સ્ફોટિતં પ્રસ્ફોટિતમ્— વિશેષ પ્રકારે તોડવામાં
 આવેલ છે, તે પ્રસ્ફોટિત. મોહ-જાલમ્— મિથ્યાત્વરૂપી જાલ.
 જેના વડે મિથ્યાત્વરૂપી જાલ વિશેષ પ્રકારે તોડવામાં આવેલ
 છે, તે પ્રસ્ફોટિત-મોહજાલ. તેના પ્રત્યે, તેને. અહીં સર્વત્ર
 દ્વિતીયાના અર્થમાં ષષ્ઠી વપરાયેલી છે.

જાઈ-જરા-મરણ-સોગ-પ્રણાસનસ્સ- જાતિ-જરા-મરણ-શોક-પ્રણા-
 શનસ્ય— જન્મ, જરા, મૃત્યુ તથા શોકનો નાશ કરનારને.

જાતિ— જન્મ. જરા— ઘડયણ. મરણ— પ્રાણ-નાશ. શોક
 —માનસિક દુઃખ, દિલગીરી. તેનો પ્રણાશનઃ— નાશ કરનાર
 તે જાતિ-જરા-મરણ-શોક-પ્રણાશનઃ, તેને.

કલ્હાણ-પુક્કલ-વિસાલ-સુહાવહસ્સ- કલ્યાણ-પુષ્કલ-વિશાલ-

સુખાવહસ્ય— પુષ્કળ કલ્યાણ અને વિશાળ સુખ કરનારને.

કલ્યાણ— આત્માનું ભલું. વિશેષ અર્થ માટે જુઓ. સૂત્ર ૧૭ તથા ૨૦. પુષ્કલ— પુષ્કળ, ઘણું. વિસાલ— મોટું. 'સુખમાવહતિ- કરોતીતિ સુખાવહઃ તસ્ય'—સુખને કરે તે સુખાવહ, તેને.

કો- કઃ— કોણ ? કોણ વ્યક્તિ ?

દેવ-દાણવ-નરિદ્ર-ગણચ્ચિત્તસ્ય- દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર-ગણાર્ચિતસ્ય —દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોનાં સમૂહથી પૂજાયેલા.

ધમ્મસ- ધર્મસ્ય— ધર્મનો, શ્રુતધર્મનો.

સારમુવલગ્મ- સારમ્ ઉપલગ્મ્ય— સાર પામીને, તત્ત્વ જાણીને. સાર-રહસ્ય, તત્ત્વ. ઉપલગ્મ્ય— પામીને, જોધને.

કરે- કુર્યાત્— કરે.

પમાય- પ્રમાદમ્— પ્રમાદને.

પ્રમાદનો સામાન્ય અર્થ આજસ છે. 'પ્રમાદોડયાત્ન હતિ.' અથવા 'પ્રકર્ષેણ માધન્યનેનેતિ પ્રમાદઃ'—જેના વડે કરીને વધારે આજસ આવે તે 'પ્રમાદ'. વિશેષ અર્થમાં આત્મ-હિત પ્રત્યેની અસાવધાની-અતુક્રિયા પ્રત્યેની વિચુખ્તા તેને 'પ્રમાદ' કહેવામાં આવે છે. ઈર્ષ-જાંધનના પાંચ હેતુઓ પૈકી તે પછુ એક હેતુ છે. 'મિપ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ-કાયાય-યોગા મન્થદેતવઃ.'

(ત..સૂ. ૮-૧) “મિથ્યાત્વ, અવિરતિ (ત્યાગનો અભાવ), પ્રમાદ, કષાય અને યોગ” એ કર્મ-બંધના હેતુઓ છે. પ્રમાદના આઠ પ્રકારો નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :—

“(૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) સ્મૃતિ-ભ્રંશ, (૭) ધર્માચરણમાં આળસ અને (૮) મન, વચન તથા કાયાનું દુષ્પ્રશિધાન (દુષ્ટ રીતે પ્રવર્તન).”

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બત્રીસમા અધ્યયનમાં પ્રમાદનાં અનેક સ્થાનોનું વર્ણન અનેક રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધે- સિદ્ધાય—સિદ્ધને.

સિદ્ધ એટલે ફક્ત આપવામાં સિદ્ધ. ‘તત્ર સિદ્ધઃ ફલાવ્યામિ-ચારેણ.’ (લ. વિ.) તેનો અર્થ પ્રતિષ્ઠિત કે પ્રજ્યાત પણ થાય છે. ‘પ્રતિષ્ઠિત’ એટલે નયો અને પ્રમાણાવડે સ્થાપિત થયેલો અને ‘પ્રજ્યાત’ એટલે ત્રણ કોટિથી શુદ્ધ. અહીં “કષ, છેદ અને તાપ” એ ત્રણ ‘કોટિ’ સમજવાની છે, કે જે પરીક્ષાનું મુખ્ય સાધન છે.

મો !— મોઃ— હે ! હે સુજ જનો !

પયર્થો— પ્રયતઃ— પ્રયત્ન-પૂર્વક, આદરવાળો થયો છતો.

‘પ્રકર્ષેણ યતઃ પ્રયતઃ’ વિશેષ પ્રકારે યત્ન કરાયેલો.

નમો— નમઃ— નમસ્કાર હો.

જિણમણ— જિનમતાય— જિનમતને, જૈન-સિદ્ધાન્તને.

જિનમતનો અર્થ શ્રીમલયગિરિજીએ જીવાલિગમસૂત્રની વૃત્તિમાં નીચે સુજ્ઞા કર્યો છે. —

“જિનમતમિતિ રાંગાદિરાત્રુન્ જયતિ સ્મ. (ઈતિ) જિનઃ । સ ચ યથાપિ છદ્મસ્થવીતરાગોડપિ ભવતિ, તથાડપિ તસ્ય તીર્થ પ્રવર્તકત્વાયોગાદુત્પન્નકેવલજ્ઞાનસ્તીર્થકૃદભિગૃહ્યતે, સોડપિ ચ, વર્દ્ધમાનસ્વામી, તસ્ય વર્તમાનતીર્થાધિપતિત્વાત્, તસ્ય જિનસ્ય વર્દ્ધમાનસ્વામિનો મતમ્—અર્થતસ્તેનૈવ પ્રણીતત્વાદાચારાદિ-દ્વષ્ટિવાદ-પર્યન્ત દ્વાદશાઙ્ગ ગણિ-પિટકમ્, કથમ્ભૂતં વર્દ્ધમાનસ્વામિ-જિનમતમિત્યાહ ।”

‘જિન-મત’ એટલે—રાગાદિ શત્રુને જિતે, તે જિન. તે છદ્મસ્થ-વીતરાગ પણ હોય છે, પરંતુ તેમને તીર્થ-પ્રવર્તનનો યોગ નહિ હોવાથી, જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેમાં તીર્થ કરને જ શ્રેષ્ઠ કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ શ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામીને, કારણ કે તેઓ વર્તમાન-તીર્થના અધિપતિ છે. તેમણે આચારાંગથી માંડીને દ્વષ્ટિવાદ, પર્યંતના આર અંગરૂપ ગણિ-પિટક અર્થથી પ્રરૂપેલા છે. આ આર અંગરૂપ ‘ગણિ-પિટક’ તે જિન-મત. નન્દી-નન્દિ—વૃદ્ધિ. ‘નન્દિ’ શબ્દ જુદા જુદા જાને કહ્યોમાં વપરાય છે, જેમ કે ખાર, પ્રકારનાં જાણિત્રોનો સાથે, જીવાળ, ગાંધાર, આમની, મૂર્છના, પ્રમોહ, હર્ષ, મત્તિરાગ, આદિ પાંચ રાગિ વાંછિત અર્થની પ્રાપ્તિ, અંગલ, સમૃદ્ધિ, જેનાગમ-વિશેષ વૃદ્ધિ વગેરે વગેરે. તેમાંથી અહીં વૃદ્ધિના અર્થમાં વપરાયેલો છે.

સયા—સદા— સદા.

સંજમે— સંયમે— સંયમમાં, સંયમમાર્ગમાં, ચારિત્રમાં.

‘સંયમ’ એટલે કષાય તથા યોગનો નિગ્રહ. વ્યવહારમાં તેના નીચે મુજબ ૧૭ લેટો પ્રસિદ્ધ છે:

“પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવતોનો ત્યાગ, ચાર કષાયોનો જય, તથા મન, વચન અને કાયાની વિરતિ.”

‘સંયમ’નો અર્થ ચારિત્ર પણ થાય છે. ‘સંયમે ચારિત્રે’ (લ. વિ.).

દેવ-નાગ-સુવન્ન-કિન્નર-ગણ-સ્સમ્ભૂત-માવચ્છિર-દેવ-નાગ-સુપર્ણ-કિન્નર-ગણ-સદ્ભૂત-માવાર્ચિતે— દેવો, નાગકુમારો, સુપર્ણકુમારો અને કિન્નરદેવોના સમૂહવડે સદ્ભાવથી પૂજાયેલા.

દેવ—વૈમાનિક દેવો. સિદ્ધહિમચંદ્ર શંખાનુશાસન અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૨૬માં ‘ક્વચિચ્છન્દઃપૂરણેઽપિ દેવ-નાગ-સુવર્ણ-જણાવ્યું છે, તથા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપસ વ્યાખ્યામાં ‘દેવમિત્યનુસ્વારઃ છન્દઃપૂરણે’ એમ જણાવ્યું હોવાથી દેવ ઉપરનો અનુસ્વાર છંદની પૂર્તિ માટે સમજવાનો છે. નાગ—નાગકુમાર. એ ભવનપતિ દેવનો એક પ્રકાર છે. સુપર્ણ—સુપર્ણકુમાર. એ પણ ભવનપતિ દેવનો એક પ્રકાર છે. કિન્નર—એ વ્યંતરભતિના દેવોનો એક પ્રકાર છે. સદ્ભૂત-માવ—સાચો ભાવ, હૃદયનો સાચો ઉલ્લાસ. અહીં છન્દઃ-પૂર્તિ માટે ‘સદ્ભૂત’ના ‘સ’નો દ્વિભાવ થયેલો છે. તેનાથી અર્ચિત—પૂજાયેલ.

લોગો-લોકઃ-લોકઃ

લોક શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે. તેમાંથી 'લોકનં લોકઃ જ્ઞાતમેવ' (લ. વિ.). લોકનં-જેવું તે, લોક-જ્ઞાન એ અર્થ અહીં સંગત છે. અથવા સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને સાવમય લોકના અર્થમાં પણ તે ઘટી શકે છે.

જત્ય-યત્ર-ન્યાં.

પટ્ટદ્વિઓ-પ્રતિષ્ઠિતઃ-પ્રમાણ-સિદ્ધ.

જગમિણં-જંગત્ત્વંદમ્-ઓ જંગત.

તેલુક્ક-મન્ચાસુરં-ત્રૈલોક્ય-મર્ત્યાસુરમ્-ત્રણ લોકના મનુષ્ય તથા [સુર,] અસુરાદિકને આધારરૂપ.

ત્રણ લોકમાં મનુષ્ય મધ્યલોકમાં હોય છે, અને [સુર], અસુર, સ્વર્ગ તથા પાતાળમાં હોય છે.

ધમ્મો-ધર્મઃ-ધર્મ, શ્રુતધર્મ, જ્ઞાન.

શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ પૈકી અહીં શ્રુતધર્મ સમજવાનો છે.

વદ્દુઃ-વર્ધતામ્-વૃદ્ધિ પામે.

સાસઓ(અં)-શાશ્વતઃ(તમ્)-શાશ્વત, નિત્ય.

વિજયઓ-વિજયતઃ-વિજયથી.

વિશેષ-પ્રકારે જય, તે વિજય, તેથી.

ધમ્મુત્તરં-ધર્મોત્તરમ્-ધર્મોત્તર, ચારિત્રધર્મ.

સુઅસ- શ્રુતસ્ય— શ્રુતને, શ્રુતજ્ઞાનને, શાસ્ત્રને.

શબ્દ-નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન, તે ‘શ્રુતજ્ઞાન.’ શ્રુત એટલે સાંભળેલું, તીર્થંકરે પાસેથી સાંભળીને મેળવેલું. જેમ કે ‘સુયંમે આહસં! તેજં ભગવયા એવમકલાયં- શ્રુતં મયા આયુષ્મન્! તેન ભગવતા એવાહ્યાતમ્।’ ‘હે આયુષ્મન્! મેં સાંભળ્યું છે કે ભગવાને આમ કહેલું છે.’ અર્થાત્ તીર્થંકર ભગવાને આપેલા ઉપદેશને લાવ ગ્રહણ કરીને ગણધરે જે સૂત્રો ગ્રંથે છે, તે ‘શ્રુત’ કહેવાય છે. તેના પર્યાય-શબ્દો નીચે મુજબ છે :—

“સુવ-સુત્ત-ગંય-સિદ્ધંત-સાસને આણ-વચન-ઉવણ્ણો ।

વણ્ણવણા આગમ ઇય, એગઢ્ઠા પજ્જવા સુત્તે ॥”

—બૃહત્કદંપ-વૃત્તિ સભાષ્ય, ભા. ગા. ૧૧૭.

શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રંથ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના અને આગમ.

આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે સામાયિકથી માંડીને ણિન્દુસારપૂર્વ સુધીનું જે જ્ઞાન, તે ‘શ્રુત.’ ‘શ્રુતં સામાયિકાદિ-વિન્દુસારાન્તમ્।’

શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે: ‘અંગ-પ્રવિષ્ટ’ અને ‘અંગ-બાહ્ય’. ‘અંગ’ શબ્દ અહીં સૂત્રરૂપ પુરુષના અંગ તરીકે યોજાયેલો છે. નંદીસૂત્રની શૃણિમાં ‘સુત્ત-પુરિસ’— સૂત્ર-પુરુષનો પરિચય નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો છે :—

આચાર અને સૂચક, જે પગ.

ઠાણુ અને સમવાય, જે નળા.

વિવાહપદ્ધતી અને નાયાધર્મકહા, જે જાંઘ.

ઉવાસગદસા અને અંતગડદસા, પીઠ અને ઉદર.

આણુતરોવવાઇયદસા અને પહુડાવાગરણુ, જે હાથ.

વિવાગસુય, ડોક.

દિટ્ટિવાય, મસ્તક.

અંગ-પ્રવિષ્ટને ‘નિયત શ્રુત’ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તે પ્રકારનું શ્રુત દરેક તીર્થંકરના વખતે અવશ્ય હોય છે. જ્યારે અંગ-ખાહને ‘અનિયત શ્રુત’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે દરેક તીર્થંકરના વખતમાં નિયમ હોતું નથી. નંદીસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અંગ-ખાહ શ્રુત જે પ્રકારનું છે: (૧) ‘આવશ્યક’ અને (૨) ‘આવશ્યક-વ્યતિરિક્ત’. તેમાં આવશ્યકના છ ભાગ છે: “૧ સામાયિક, ૨ અતુર્વિશતિસ્તવ, ૩ વંદનક, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાયોત્સર્ગ અને ૬ પ્રત્યાખ્યાન.” તથા આવશ્યક-વ્યતિરિક્તના બે ભાગો છે: ‘કાલિક શ્રુત’ અને ‘ઉત્કાલિક શ્રુત’. તેમાં જે શ્રુત દિવસની અને રાતની પહેલી અને ચોથી પૌરુષીમાં લણાય, તે ‘કાલિક શ્રુત’ અને જે સૂત્ર સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન, ચૂર્યાસ્ત અને મધ્યરાત્રિ-એ ચારેની પહેલી અને છેલ્લી ઘડી સિવાય બાકીના સમયમાં લણી શકાય તે ‘ઉત્કાલિક શ્રુત.’ આ બે વિભાગમાં આવેલાં સૂત્રોની યાદી નંદીસૂત્રમાં તથા પાલિકસૂત્રમાં આપેલી છે.

મગવઓ— મગવત :— લગવંતને.

‘શ્રુત’ શબ્દનું આ વિશેષણ છે. જાને પદો ચતુર્થી વિલક્ષિતના અર્થમાં પખીમાં યોજાયેલાં છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સુવધમ્મ-થુઈ— શ્રુતધર્મ-સ્તુતિ :— શ્રુતધર્મની સ્તુતિ.

‘શ્રુત’ એટલે આગમ. તેના અધ્યયનરૂપ જે ધર્મ, તે ‘શ્રુતધર્મ’. તેનું ગુણ-વર્ણન—સ્તુતિ જેમાં મુખ્ય છે તે, ‘શ્રુત-ધર્મ-સ્તુતિ’. આવશ્યકસૂત્ર-ચૂર્ણ અને આવશ્યકસૂત્ર-ટીકામાં આ સૂત્રને શ્રુતલગવંતની સ્તુતિ ‘સુતધમ્મસ્સ મગવઓ થુઈ’ એ રીતે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. દેવવંદન-લાખ્ય વગેરેમાં તેને ‘શ્રુત-સ્તવ’ તરીકે સંખોદ્યું છે. પ્રારંભના શબ્દો પરથી તે ‘પુકખરવર—’સૂત્રના નામે પણ ઓળખાય છે.

અઢીદ્વીપ—મનુષ્ય—ક્ષેત્ર.

જંજૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરાવર્તદ્વીપના સમૂહનું સાંકેતિક નામ ‘અઢીદ્વીપ’ છે. મનુષ્યનો વાસ તેટલા ક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત હોઈને તેને ‘મનુષ્ય-ક્ષેત્ર’ કહેવામાં આવે છે. હાલની ભૌગોલિક માન્યતા પ્રમાણે એશિયા ખંડ, આફ્રિકા ખંડ, યુરોપ ખંડ, અમેરિકા ખંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ—એ પાંચ ખંડોમાં મનુષ્યની વસ્તી છે અને છઠ્ઠો એન્ટી-આર્કટીક ખંડ બહુધા વેરાન છે, છતાં તેમાં પણ મનુષ્યની વસ્તી હોવાનો સંભવ છે.

કર્મમૂર્તિ— મોક્ષ-સાધનને અનુકૂળ ક્ષેત્ર.

અમુક ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ છે અને અમુક ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિ છે; અન્ય દર્શનકારો પણ આ જાતની માન્યતા ધરાવે છે. જેમ કે વિષ્ણુપુરાણના બીજા અંશના ત્રીજા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે :—

‘કર્મભૂમિરિયં સ્વર્ગમપવર્ગં ચ ગચ્છતામ્ ।’

(ભારતવર્ષને ઉદ્દેશીને) આ કર્મભૂમિ છે, કે જ્યાંથી સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં જઈ શકાય છે.

આદિકર—ધર્મની આદિ કરનારા.

ધર્મના પુનરુદ્ધાર-સંબંધી વૈદિક માન્યતા એવી છે કે જ્યારે જ્યારે આ પૃથ્વી પર પાપનો ભાર વધી જાય છે એટલે કે ધર્મનું તેજ આંધું પડે છે, ત્યારે ઈશ્વર ‘અવતાર’ ધારણ કરે છે અને તે ધર્મની પુનઃ પુનઃ સ્થાપના કરે છે. બૌદ્ધો પણ અવતારમાં માને છે, પરંતુ તેને તે ‘તથાગત’ કહે છે. ઈસાઈ અને ઈસ્લામ ધર્મ એમ માને છે કે આ દુનિયાને તેની ફરજનું ભાન કરાવવા માટે સર્વશક્તિમાન (અલ્લાહ) પોતાના રૂતને પયગંબરરૂપે ખાસ સંદેશો લઈને મોકલે છે. જ્યારે જૈનધર્મનું માનવું એમ છે કે જે આત્મા તદ્દન શુદ્ધ હોય, તે જ ‘પરમાત્મા’ અથવા ‘ઈશ્વર’ કહી શકાય. આવા ઈશ્વરને ઉપાધિના કારણરૂપ કોઈ પણ કર્મ બાકી રહેતું નહિ હોવાથી જન્મ કે મરણ ચાલવી શકે નહિ. પરંતુ સમયે સમયે એવા મહાપુરુષો જન્મ પ્રકટે છે કે જેઓ અહંત જાનીને—તીર્થંકર જાનીને ધર્મમાર્ગનું સ્થાપન કરે છે અને એ

રીતે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ધર્મમાર્ગની ‘આદિ’ કરે છે. આ કાર્યમાં શ્રુતજ્ઞાન નિમિત્તભૂત થાય છે, એટલે તેઓ શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા પણ કહેવાય છે.

સીમાધર— મર્યાદા ધરનાર-આગમયુક્ત.

‘આગમવન્ત એવ મર્યાદાં ધારયન્તિ’ (આ. ટી.) જેઓ આગમવન્ત છે; તેઓ જ મર્યાદાને ધારણ કરે છે. એટલે સીમાધર શબ્દ અહીં આગમવન્ત—આગમ-યુક્તના અર્થમાં વપરાયેલો છે. ‘આગમ’ એટલે આત્મ-વચનવાળું શાસ્ત્ર. શ્રુતજ્ઞાનમાં ગમે તે પુસ્તકનો સમાવેશ થતો નથી, પણ જે આગમરૂપ હોય તેનો જ સમાવેશ થાય છે.

મોહ-જાલ— મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ.

મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ એટલે મોહનીયકર્મ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રતિ, અરતિ, હાસ્ય; શોક, ભય, જુગુપ્સા, વેદ(જાતીયવૃત્તિ) અને મિથ્યાત્વ આદિ ભાવો.

જાતિ-જરા-મરણ-શોક— જન્મ-દુઃખ, જરા-દુઃખ, મરણ-દુઃખ અને શોક-દુઃખ.

(૬) અર્થ-સંકલ્પના

અર્થો પુષ્કરવરદ્વીપ, ધાતકીપાંડ અને જંબૂદ્વીપ મળીને અઢીદ્વીપમાં આવેલા ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં શ્રુતધર્મની આદિ કરનારાઓને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનાર, દેવ-સમૂહથી તથા નૃપ-સમૂહથી પૂજાયેલા અને મોહનીયકર્મની સર્વ જાળને તોડી નાખનાર મર્યાદાવન્ત શ્રુતધર્મને હું વંદન કરું છું. ૨.

જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને શોકરૂપી સાંસારિક દુઃખોનો નાશ કરનાર, ઘણાં કલ્યાણ અને વિશાળ સુખને આપનાર, દેવો, દાનવો અને રાજાઓના સમૂહથી પૂજાયેલ એવા શ્રુતધર્મનો સાર જાણ્યા પછી કયો માણસ ધર્મની આરાધના કરવામાં પ્રમાદ કરે? ૩.

હે મનુષ્યો! (નય-નિક્ષેપથી) સિદ્ધ એવા જૈનદર્શનને હું પુનઃ નમસ્કાર કરું છું, કે જે દેવો, નાગકુમારો, સુપ- (વ)ર્ણ-કુમારો, કિન્નરો, આદિથી સાચા ભાવે પૂજાયેલ છે, તથા જે સંયમ-માર્ગની સદા વૃદ્ધિ કરનારું છે અને જેમાં સકલ પદાર્થો તથા ત્રણ લોકના મનુષ્ય અને [સુર,] અસુર-દિકને આધારરૂપ જગત વર્ણવાયેલું છે. આવા સંયમ-પોષક અને જ્ઞાન-સમૃદ્ધ દર્શન વડે પ્રવૃત્ત થયેલો શાશ્વત જૈનધર્મ વૃદ્ધિ પામે અને વિજયની પરંપરા વડે ચારિત્રધર્મ પણ નિત્ય વૃદ્ધિ પામે. ૪.

શ્રુત-ભગવાનની આરાધના-નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું 'વંદણ-વત્તિયાઓ' વગેરે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ભાષા અને સાહિત્ય આપણા જીવનમાં અતિ મહત્વનો

લાગ લગવે છે. જે મનુષ્ય પાસે ભાષાં (વ્યક્ત વર્ણોચ્ચાર) ન હોત, તો તેના અને પશુના વચ્ચે ઝાઝો તફાવત રહેત નહિ. ભાષાવડે મનુષ્ય પોતાની જરૂરિયાતો ખીજીને જણાવી શકે છે, તથા પોતાના વિચારો ખીજીને સંભળાવી શકે છે. તે જ રીતે ખીજીના વિચારો સાંભળીને તે યાદ રાખી શકે છે, તથા તેમાંથી જે કંઈ ગ્રહણ કરવા જેવું હોય તે ગ્રહણ કરીને તેનો લાભ ઉઠાવી શકે છે.

ભાષાને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવાની કલામાંથી સાહિત્ય-નિર્માણ થયું છે, અને એ સાહિત્યનો પ્રચાર થવામાં લિપિએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ રીતે સાંભળીને મેળવેલું જ્ઞાન ભાષાબદ્ધ તથા લિપિબદ્ધ થવાથી અનેક મનુષ્યોને જ્ઞાન-વૃદ્ધિનું નિમિત્ત બની શકે છે.

શ્રીતીર્થકરદેવોએ જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે તેમના અતિબુદ્ધિશાળી અને લબ્ધિ-સંપન્ન આદ્ય શિષ્યોએ સારી રીતે ઝીલી લીધો હતો અને તેને સાહિત્યના રૂપમાં વ્યવસ્થિત કર્યો હતો. આ રીતે જે સાહિત્યનું નિર્માણ થયું, તેને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને તેની સ્તુતિ કરવી—તેના ગુણોનું વર્ણન કરવું એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે, તેથી તે શ્રુતધર્મ-સ્તુતિ કહેવાય છે.

આ શ્રુતનો ઉદ્ભવ શ્રીતીર્થકરદેવો દ્વારા થયેલો હોવાથી પ્રથમ સ્તુતિ તેમની કરવામાં આવે છે. જે લોકો એમ માને છે કે અસુક શાસ્ત્ર અથવા વેદો અપૌરુષેય છે, એટલે કે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ પુરુષ દ્વારા થઈ નથી, તે માન્યતા આ રીતે

નિરાધાર-ઠરે છે. વાણીકૂપી-શબ્દનું પ્રવર્તન પુરુષ વિના થઈ શકતું નથી, તો સાહિત્યની રચના તો થાય જ ક્યાંથી ? એટલે કે વેદો પણ કોઈએ ણનાવેલા જ છે અને તેની રચના જોતાં એ વાત સહેજે જણાઈ આવે છે. તેનાં જુદાં જુદાં સૂક્તો જુદા જુદા ઋષિઓએ ણનાવેલાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક નામો તેમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીતીર્થકરદેવો ‘અર્હત’ ણનીને જ્યારે કેવલજ્ઞાની થાય છે, ત્યારપછી જ તેમના વિચારો શ્રુત તરીકે ઝીલાય છે. એટલે એ વચનો અર્થ-ગંભીર, મધુર, નિરવદ્ય તથા પરમ-હિતકારી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવું સાહિત્ય તેમણે દર્શાવેલા વિચારોની પરંપરા યોગ્ય રીતે જાળવનારું કોઈને અતિપવિત્ર ગણાય છે અને તેથી જ તેને ભગવાનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ તેમના અગિયાર ગણધરોએ ઝીડ્યો હતો અને તેઓએ તેના પરથી ણાર અંગોની રચના કરી હતી, જે ‘દ્વાદશાંગી’ના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય શ્રુત-સ્થવિરોએ પણ સૂત્રોની રચના કરી છે, જે ગણધરોની રચનાને અનુસરીને હોવાથી તેમની કૃતિઓ જેટલી જ માન્ય ગણાય છે. આ પ્રકારે રચાયેલા સાહિત્યને માટે ‘આગમ’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે.

શ્રીમહાવીર-નિર્વાણ પછી તેમની સાતમી પાટે ચતુર્દશ-પૂર્વધર શ્રીભદ્રજાહુસ્વામી થયા. તેમના ગ્રમયમાં જૈન ગ્રમણોની મુખ્ય વિહારભૂમિ-સમા મધ્યદેશમાં ણારવર્ષી દુકાળ

પડ્યો. એ દુકાળના કારણે સાધુઓ દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા. કેઈ પર્વતની શુક્રાઓમાં ગયા તો કેઈ નદીઓના તટ પર ગયા. વળી કેટલાક સમુદ્ર-કિનારે ગયા અને કેટલાક સાધુઓએ અનશન-પૂર્વક દેહ-ત્યાગ કર્યો.

આ દુકાળ બાર વર્ષ ચાલ્યો. ત્યારબાદ સાધુઓ પાછા ફરવા લાગ્યા. પરંતુ એ વખતે જણાયું કે દુકાળના સમયમાં સ્વાધ્યાય બરાબર નહિ થઈ શકવાથી કેટલાંક સૂત્રો તદ્દન ભૂલાઈ જવાયાં હતાં. એ પરથી પાટલીપુત્રમાં શ્રમણસંઘને એકત્ર કરવામાં આવ્યો ને બચેલું શ્રુત એકઠું કરવામાં આવ્યું. તેમાં અગિયાર અંગો બરાબર મળી આવ્યાં, પણ બારમું અંગ દષ્ટિવાદ મળ્યું નહિ.

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી દષ્ટિવાદના જાણકાર હતા, પણ તેઓ એ સમયે નેપાલના માર્ગમાં રહીને ‘મહાપ્રાણ’ નામનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા કે જે બાર વર્ષે સિદ્ધ થતું હતું તેથી, કેટલાક સાધુઓને તેમની પાસે મોકલવામાં આવ્યા અને તેમાંથી શ્રીસ્થૂલભદ્ર ૧૦ પૂર્વો સુધીનું જ્ઞાન પામી શક્યા. ત્યારબાદ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાછા ફર્યા, પરંતુ એ વખતે એક ઘટના એવી બની ગઈ કે જેણે તેમને બાકીનાં પૂર્વોનું જ્ઞાન આપતા રોકી દીધા. શ્રીસ્થૂલભદ્રની સાતે બહેનોએ દીક્ષા લીધી હતી, તેઓ તેમને આવ્યા જાણીને વંદન કરવા ચાલી. આ વખતે શ્રીસ્થૂલભદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાનો કાંઈક ચમત્કાર બતાવવાના હેતુથી સિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું. બહેનો સ્થૂલભદ્રના સ્થાન પર સિંહને જોઈને ખેદ પામી અને તે વાત તેમણે

શ્રીભદ્રળાહુસ્વામીને જણાવી. ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીભદ્ર-
ળાહુસ્વામીને આ વાત સમજતાં વાર ન લાગી. તેમણે
એ બહેનો(સાધ્વીઓ)ને કહ્યું કે તમે ફરી ત્યાં જાઓ,
તમને શ્રીસ્થૂલભદ્રનાં દર્શન થશે. શ્રીસ્થૂલભદ્ર આ વખતે
પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં આવી ગયા હતા. સાધ્વી-બહેનોએ
તેમનાં દર્શન કર્યો અને પ્રસન્નતા અનુભવી. આ બનાવને
શ્રુત-મદ્ લેખી શ્રીભદ્રળાહુસ્વામીએ બાકીનાં પૂર્વોનું જ્ઞાન
શ્રીસ્થૂલભદ્રને ન આપ્યું. તે માટે શ્રીસ્થૂલભદ્રે માફી માગી,
સંઘે વિનંતિ કરી પણ શ્રીભદ્રળાહુસ્વામી પોતાના વિચારોમાં
મક્કમ રહ્યા. છેવટે સંઘના અતિ આગ્રહથી બાકીનાં પૂર્વો માત્ર
શબ્દથી આપ્યાં. આ બનાવ પછી પૂર્વોનું જ્ઞાન હુમ થતું ગયું.

વિક્રમના બીજા સૈકામાં ફરી એક બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો.
તેના લીધે પુનઃ શ્રુત અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું. પરંતુ વિ. સં.
૧૫૩માં શ્રીઆર્યસ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં શ્રમણસંઘને એકત્ર
કર્યો અને તેમાં સૂત્રોની પુનઃ વ્યવસ્થા કરી. બરાબર આજ
અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીપુરમાં સ્થવિર નાગાજીને પણ
સૂત્ર-વ્યવસ્થાનું કામ હાથ ધર્યું અને તેની પુનર્ઘટના કરી.
આવી રીતે કરાયેલી સૂત્રોની પુનર્વ્યવસ્થાને ‘વાચના’
કહેવામાં આવે છે. એટલે જૈનસૂત્રોની કુલ ત્રણ વાચનાઓ
થઈ. એક પાટલીપુત્રી, બીજી માથુરી અને ત્રીજી વાલભી.

કાલ-ક્રમે પહેલાંનાં સંઘયણો-શરીર-બંધારણો અને
સ્મૃતિ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી સૂત્રો કંઠસ્થ રાખવાં બારે
મુશ્કેલ જણાવાં લાગ્યાં. એટલે વીર-નિર્બાણ પછી ૬૮૦માં વર્ષે

વાલ્મીપુરમાં દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે જૈનશ્રમણસંઘને એકઠો કર્યો અને સૂત્રોને અંથાફેર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય અનુસાર શ્રીદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સૂત્રોને ફરી વ્યવસ્થિત કર્યો ને તેને પુસ્તકાકાર કરાવ્યાં. આ વખતે પાટલીપુત્રી વાચના તો રહી જ ન હતી, પરંતુ માથુરી અને વાલ્મી અને વાચનાઓ હયાત હતી અને તેમાં થોડો થોડો ફેર જણાતો. હોવાથી સૂત્રો માથુરી-વાચના પ્રમાણે રાખ્યા અને પાઠ-લેઠોને તેમાં સમાવેશ કર્યો. આજે ‘ઉપલબ્ધ થતા આગમો’ આ રીતે શ્રીદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા સંપાદિત થયેલાં છે.

આગમો પર નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂલ્લિઓ અને ટીકાઓ રચાયેલી છે. મૂળ સૂત્ર સાથે તેને પંચાંગી કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા-સાહિત્ય પૈકી નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂલ્લિઓ પ્રાકૃતભાષામાં છે, જ્યારે ટીકાઓ સુખ્યતયા સંસ્કૃતભાષામાં છે.

અઢીઢીપ એટલે મનુષ્યલોકમાં જે તીર્થંકરોએ ધર્મનો પ્રચાર પવિત્ર આગમોના અર્થ-પ્રવર્તનદ્વારા નવેસરથી કર્યો છે, તે સઘળા વંદનને યોગ્ય છે અને તેથી શ્રુત-સ્તુતિમાં પ્રથમ નમસ્કાર સર્વ તીર્થંકરોને કરવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજી ગાથામાં શ્રુતનું મહત્ત્વ વર્ણવી તેને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્રુત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો પડદો ચીરી નાખનારું છે, સુર-ગણ અને નરેન્દ્રોથી પૂજાયેલું છે, મોહ-જલને તોડનારું છે તથા ઉચિત મર્યાદાને ધારણ કરનારું છે.

ત્રીજી ગાથામાં તેના ગુણોનું વિશેષ વર્ણન કરવામાં

આવ્યું છે. આ શ્રુતજ્ઞાનનું રહસ્ય જે કોઈ પામે છે, તેના જન્મ, જરા, મરણ અને શોક કાયમને માટે નાશ પામે છે તથા તે પુષ્કળ કલ્યાણ અને વિશાળ સુખનો ભાગીદાર થાય છે; તેથી કોઈ પણ સુર મનુષ્ય એના આરાધનમાં પ્રમાદ ન જ કરે, તેવી આશા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

ચોથી ગાથામાં શ્રુતને સંયમધર્મનું પોષક તથા ચારિત્ર-ધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર વિવિધ-જ્ઞાનથી વિભૂષિત વર્ણવીને શ્રુત-ધર્મનો અને ચારિત્રધર્મનો અહર્નિશ વિજય ઇચ્છવામાં આવ્યો છે.

આ સ્તુતિ પૂર્ણ કરીને શ્રુત-ભગવાનનો કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે, તેથી તેના પ્રારંભમાં 'શ્રુત-ભગવાનના વંદન-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરું છું' આદિ સૂત્ર બોલાય છે.

આ સ્તુતિ પર શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરે આવશ્યકસૂત્ર-ચૂષ્ણિમાં, શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિમાં તથા લલિત-વિસ્તરો ચૈ. વૃ.માં, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપન વિવરણમાં, શ્રીશાંતિસૂરિએ ચૈધર્મવંદણ-મહાભાસમાં અને શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વંદારુવૃત્તિમાં વિવેચન કરેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગ અધ્યયન-માં આપેલો છે.

સૂત્રની ભાષા આર્પપ્રાકૃત છે.

ચાર, આઠ, દસ ને ળે, વંદ્યા જિનવરો ચોવીસ;
(ઓ!) પરમાર્થ-નિષ્ઠિતાર્થો, સિદ્ધો! સિદ્ધિ મને આપો. પ.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સિદ્ધાણં- સિદ્ધેમ્ય :— સિદ્ધોને.

સિદ્ધિગતિ પામેલા આત્માઓ, તે ‘સિદ્ધો’. વિશેષ
વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧, ૮, ૧૩.

બુદ્ધાણં- બુદ્ધેમ્ય :— બુદ્ધોને.

વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ જેમણે જાણ્યું છે, તે ‘બુદ્ધ’. બધી
વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ કેવલજ્ઞાન વડે જ જાણી શકાય છે,
માટે ‘બુદ્ધ’નો અર્થ કેવલજ્ઞાની થાય છે.

પારગયાણં- પારગતેમ્ય :— પારંગતોને, પાર પામેલાઓને.

‘પારં-પર્યન્તં સંસારસ્ય પ્રયોજનત્રાતસ્ય વા ગતાઃ પારગતાઃ।’
(લ. વિ.). સંસાર અથવા પ્રયોજન-સમૂહના પારને પામેલા,
તે પારંગત.

પરંપર-ગયાણં- પરંપર-ગતેમ્ય :— પરંપરાને પામેલાઓને,
શુણસ્થાનની પરંપરાને પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષે ગયેલાઓને.

એક પછી બીજું અને બીજા પછી ત્રીજું, એમ જે ક્રમસર
ગોઠવાયેલું હોય છે, તેને ‘પરંપર’ કહેવાય છે. તેના પરથી
‘પરંપરા’નો અર્થ હાર કે શ્રેણિ થાય છે. અહીં તે
શુણ-શ્રેણિને અનુલક્ષીને વપરાયેલો છે. આત્મા નિગોહા-

વેસ્થાથી 'માંડીને' સિદ્ધાવસ્થા સુધીમાં અનેક ભૂમિકાઓમાંથી પ્રસાર થાય છે, તેને શાસ્ત્રકારોએ ચૌદ વિભાગમાં વહેંચી છે. આ ચૌદ ભૂમિકાઓને 'ચૌદ ગુણસ્થાન' કહેવામાં આવે છે, જેનાં નામો નીચે મુજબ છે :—

(૧) મિથ્યાદષ્ટિ	(૮) અપૂર્વકરણ
(૨) સાસા(સ્વા)દન	(૯) અનિવૃત્તિ
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય
(૪) અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાન્તભોહ
(૫) દેશવિરતિ	(૧૨) ક્ષીણભોહ
(૬) પ્રમત્ત	(૧૩) સંયોગી કેવલી
(૭) અપ્રમત્ત	(૧૪) અયોગી કેવલી

આ ગુણસ્થાનો સંબંધી વિપુલ માહિતી કર્મશ્રેણીમાં આપેલી છે.

લોભગમુવગયાણ—લોકાગ્રમ્ ઉપગતેભ્ય :—લોકના અગ્રભાગે ગયેલાઓને.

લોકપુરુષના મસ્તકભાગે સિદ્ધશિલા આવેલી છે, જેના અગ્રભાગે સિદ્ધાત્માઓ સ્થિર થયેલા છે. તેની આગળ માત્ર આકાશ જ આવેલું છે; જે અલોકાકાશ કહેવાય છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાય નામનાં મૂળ દ્રવ્યો રહેલાં નથી, તેથી ત્યાં આત્માની ગતિ કે સ્થિતિ સંભવતી નથી.

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યના લવમાં જ છે, જોતલે મનુષ્ય-દેહ છૂટી ગયા પછી આત્મા આ સ્થળે કેવી રીતે

રીતે પહોંચી જાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે. આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ ઊર્ધ્વ છે, તેથી જ્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ-બંધન ન હોય ત્યારે તે ઊંચી ઊર્ધ્વરેખા પ્રમાણે જ ગતિ કરે છે; એટલે જે સ્થળેથી તે છેલ્લો દેહ છોડે છે, તેના જ અગ્રભાગે સિદ્ધશિલા ઉપર સ્થિર થાય છે. આ ક્રિયાને પાણીમાં રહેલા તુંગડા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેમ કોઈ તુંગડા પર કપડું વીંટાળી તેના પર માટીનો લેપ કર્યો હોય, વળી તેના પર કપડું વીંટાળી ફરી માટીનો લેપ કર્યો હોય, એ રીતે વારંવાર કપડું વીંટાળ્યું હોય તથા માટીનો લેપ કર્યો હોય, તો એ તુંગડું પાણીને તળિએ ખેંચી જાય છે. હવે પાણીના ઘર્ષણથી તેની માટી પલળતી જાય ને કપડાનો આંટો ઉઠેલાતો જાય તો એક પછી એક તેના પરનાં બંધનો ઓછાં થતાં જાય છે; આ રીતે જ્યારે તેનાં બધાં બંધનો ઓછાં થઈ જાય ત્યારે કપડાં અને માટીમાંથી તે સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે અને તેથી સીધું ઊર્ધ્વગતિ કરીને પાણીના મથાળે પહોંચી જાય છે.

નમો- નમઃ—નમસ્કાર હો.

સયા- સદા—સદા, નિરંતર.

સર્વસિદ્ધાણં- સર્વસિદ્ધેભ્યઃ— સર્વ સિદ્ધોને.

જો- યઃ— જે.

દેવાણ- દેવાનામ્— દેવોના.

ત્રિ- અપિ— પણ.

દેવો-દેવઃ— દેવ, સ્વામી, અધિપતિ.

જં-યમ્— જોને.

દેવા-દેવાઃ— દેવો, સર્વ પ્રકારના દેવો.

પંજલી-પ્રાજ્ઞલયઃ (કૃત-પ્રાજ્ઞલયઃ)— અંજલિ કરેલાં.

પ્રણામ કરવાને માટે સંપુટાકારે હાથ જોડવા, તેને 'અંજલિ' કહે છે. લ. વિ.માં તેને માટે 'ત્રિનયન-રચિત-કરપુટાઃ' એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

નમસંતિ-નમસ્યન્તિ— નમે છે.

તં-તમ્— તેને.

દેવદેવ-મહિઅં-દેવદેવ-મહિતમ્— દેવોના દેવ વડે પૂજાએલા.

દેવના જે દેવ, તે દેવદેવ, તેના વડે મહિત—પૂજાએલા.

શિરસા-શિરસા— શિર વડે, મસ્તક વડે.

વંદે-વન્દે— હું વંદું છું.

મહાવીર-મહાવીરમ્— મહાવીરને.

ઇક્ષો-એકઃ— એક.

વિ-અપિ— પણ.

નમુકારો-નમસ્કારઃ— નમસ્કાર.

જિણવર-વસહસ્સ-જિનવર-વૃષભાય— જિન-શ્રેષ્ઠને.

‘વૃષમ’નો સામાન્ય અર્થ બળદ થાય છે પણ વિશિષ્ટ અર્થમાં પોતાની જાતિમાં શ્રેષ્ઠ હોય તેને માટે એ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. ‘સ્યુરુત્તરપદે વ્યાગ્ર-પુઙ્ગવર્ષમ-કુજ્જરાઃ ॥’.....
..... પ્રશસ્યાર્થપ્રકાશકાઃ । (અભિધાનચિંતામણિ કાંડ ૬, શ્લોક ૭૬.)

‘સંસાર-સાગરાઓ-સંસાર-સાગરાત્—સંસારરૂપ સાગરથી.

સંસાર એ જ સાગર, તે સંસાર-સાગર, તેમાંથી.

તારેહ—તારયતિ—તારે છે.

નરં—નરમ્—પુરુષને.

વા—વા—અથવા.

નારિ—નારીમ્—નારીને.

ઉજ્જિતસેલ-સિહરે—ઉજ્જયન્તશૈલ-શિખરે—ગિરનાર-પર્વતના શિખર પર.

ઉજ્જિત—વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧.

દિક્ષા—દીક્ષા—દીક્ષા, પ્રવ્રજ્યા, સંસાર-ત્યાગની ક્રિયા.

‘દીક્ષણં દીક્ષા’—સંસ્કારનો આરોપ કરવો તે ‘દીક્ષા’. ‘દીક્ષા’ અનેક પ્રકારની હોઈ શકે છે. જેમ કે ‘મંત્ર-દીક્ષા, વ્રત-દીક્ષા’ વગેરે. પરંતુ અહીં ત્યાગી જીવનની ‘દીક્ષા’નો જ ‘દીક્ષા’ તરીકે સામાન્ય પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવ પ્રવ્રજ્યા-શબ્દથી વિશેષ વ્યક્ત થાય છે. પ્રત્રજ્—હર જહું,

ગૃહસ્થાશ્રમની ક્રિયાથી ઘણે દૂર નીકળી જવું, અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરવો, તે ‘અવન્યા’ છે.

નાળં—જ્ઞાનમ્—કેવલજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તો ઓછા-વત્તા અંશે બધા મનુષ્યોને હોય છે, પરંતુ અહીં કેવલજ્ઞાનને અનુલક્ષીને જ ‘જ્ઞાન’-શબ્દ વપરાયેલો છે.

નિસીદ્ધિઆ-નૈપેધિકી—નિર્વાણ.

‘નિપિચ્યન્તે નિરાક્રિયન્તેઽસ્યાં કર્માણીતિ નૈપેધિકી ।’

જેના વડે સર્વ કર્મોનો અંત આવે છે, તે ‘નૈપેધિકી’. તાત્પર્ય કે ‘નૈપેધિકી’નો સ્પષ્ટ અર્થ મોક્ષગતિ છે. ખીજે સ્થળે આ શબ્દ પાપ-નિપેધવાળી કાયાના અર્થમાં પણ વપરાયેલો છે. જુઓ સૂત્ર ૩.

જસ્ત-યસ્ય—જેનાં.

તં-તમ્—તેને.

ધમ્મ-ચક્કવર્ટિ—ધર્મ-ચક્રવર્તિનમ્—ધર્મ-ચક્રવર્તીને.

‘ચક્ર’ એટલે મંડળ, સૈ-ય, અમૂક કે સપ્ત. તેના પર જેની આજુ વર્તે, તે ‘ચક્રવર્તી’. અથવા ચક્રરત્ન વડે જે છ મંડળી સાધના કરે, તેના પર વિજય મેળવે, તે ‘ચક્રવર્તી’. ‘ચક્રેણ રત્નમૃતેન પ્રહરણવિશેષેણ વર્તિતું શીલમસ્ય ચક્રવર્તી’—ચક્રરત્નવડે એટલે કે એક જાતના વિશિષ્ટ શસ્ત્રવડે

જેની આજ્ઞા પ્રવર્તે છે, તે ‘ચક્રવર્તી’. ભારતવર્ષમાં ભરત વગેરે બાર ચક્રવર્તીઓ થયા છે. દુન્યવી સંપત્તિમાં તેઓ સર્વ રીતે અન્નેડ ગણાય છે; એ રીતે જેઓ ધર્મના ક્ષેત્રમાં સહુથી ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે, તે ‘ધર્મ-ચક્રવર્તી’ કહેવાય છે. આ વિશેષણ સામાન્ય રીતે તીર્થંકરોને જ લગાડવામાં આવે છે.

અરિદ્ધનેમિ—અરિષ્ટનેમિમ્—અરિષ્ટનેમિને, બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીનેમિનાથને.

નમંસામિ—નમસ્યામિ— હું નમું છું.

ચત્તારિ—ચત્વારઃ— ચાર સંખ્યા-વિશેષ.

અઠ્ઠ—અષ્ટ— આઠ.

દસ—દશ— દસ.

દો—દ્વા— બે.

અ—ચ— અને.

વંદિઆ—વન્દિતાઃ— વંદાએલા.

જિણવરા—જિનવરાઃ— જિનેશ્વરો.

ચરવ્વીસં—ચૈતુવશતિઃ— ચોવીસ.

પરમદ્ધ-નિદ્ધિઅદ્ધા—પરમાર્થ-નિષ્ઠિતાર્થાઃ— પરમાર્થથી કૃત-કૃત્ય થયેલા, મોક્ષ-સુખને પામેલા.

‘પરમ’ એટલે ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત કે મુખ્ય અને ‘આર્થ’ એટલે પ્રયોજન, ધ્યેય કે સારાંશ; એના પરથી ‘પરમાર્થ’-શબ્દ મુખ્ય કાર્ય, મુખ્ય ધ્યેય કે છેવટના સારરૂપ મોક્ષને માટે વપરાય છે. ‘નિષ્ઠિત’—પૂરું થયેલું છે ‘અર્થ’—ધ્યેય જેનું તે નિષ્ઠિતાર્થ. સારાંશ કે જેમણે મોક્ષ મેળવવારૂપ પોતાનું કાર્ય ‘પૂરું’ કરી લીધું છે, તે ‘પરમાર્થ-નિષ્ઠિતાર્થ’ કહેવાય છે.

સિદ્ધા- સિદ્ધા:— સિદ્ધો.

સિદ્ધિ- સિદ્ધિમ્— સિદ્ધિ.

મમ- મમ— મને.

દિસંતુ- દિશન્તુ— આપો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સિદ્ધ-શુર્દ— સિદ્ધોની સ્તુતિ.

જે સૂત્રમાં સિદ્ધોની સ્તુતિ મુખ્ય છે, તે ‘સિદ્ધ-શુર્દ’. શ્રીઆવશ્યક-ચૂર્ણ તથા આવશ્યક-ટીકામાં આ સૂત્રને સિદ્ધોની સ્તુતિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. અન્ય વ્યાખ્યાકારોએ તેનો ઉદ્દેશ ‘સિદ્ધ-સ્તવ’ તરીકે પણ કરેલો છે. પ્રારંભિક શબ્દો પરથી તે ‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

સિદ્ધ-‘સિદ્ધ’ પરમાત્મા:

સિદ્ધાવસ્થા એ આત્માનું પરમવિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ અંગે શ્રી વિ. આ. ભા.માં કહ્યું છે કે :—

“દીર્ઘકાલ-રયં જં તુ, કમ્મં સે સિયમઢ્ઢહા ।

સિયં ધંતં તિ સિદ્ધસ્સ, સિદ્ધત્તમુવજાયઢ્ઢ ॥ ૩૦૨૯ ॥”

પ્રવાહની અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળાં આઠ પ્રકારનાં બાંધેલાં કમ્મને ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે જોણે બાળી નાખ્યાં છે, એવા ‘સિદ્ધ’ને સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

‘સિદ્ધ’ થયેલા જીવોમાં વાસ્તવિક રીતે કેઈ ભેદ હોતો નથી, પરંતુ ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિને સમક્ષ રાખવાથી તેમના સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે માટે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

‘ક્ષેત્ર-કાલ-ગતિ-લિંગ-તીર્થ-ચારિત્ર-પ્રત્યેક-બુદ્ધબોધિત-

જ્ઞાનાવગાહના-અંતર-સહ્જ્યાહ્મ-વ્રહ્મત્વતઃ સાધ્યાઃ ।’

(અ. ૧૦, સૂ. ૭)

“(૧) ક્ષેત્ર, (૨) કાલ, (૩) ગતિ, (૪) લિંગ, (૫) તીર્થ, (૬) ચારિત્ર, (૭) પ્રત્યેક-બુદ્ધ-બોધિત, (૮) જ્ઞાન, (૯) અવગાહના, (૧૦) અંતર, (૧૧) સંજ્યા, (૧૨) અહ્મ-બ્રહ્મત્વ”-આ બાર બાળતોથી સિદ્ધજીવોનો વિચાર થઈ શકે છે.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ

(૧) ક્ષેત્ર— મનુષ્યલોકમાંથી ‘સિદ્ધ’ થાય છે.

(૨) કાળ— બધા કાળમાં 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૩) ગતિ— અન્તિમ ભાવથી વિચાર કરતાં મનુષ્ય-ગતિમાંથી 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૪) લિંગ— જન-લિંગવાળા 'સિદ્ધ' થાય છે, પર-લિંગવાળા 'સિદ્ધ' થાય છે અને શૂદ્રસ્થ-લિંગવાળા પણ 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૫) તીર્થ— તીર્થંકરરૂપમાં 'સિદ્ધ' થાય છે અને અતીર્થંકરરૂપમાં પણ 'સિદ્ધ' થાય છે. અતીર્થંકરરૂપમાં તીર્થ ચાહુ દોય ત્યારે પણ 'સિદ્ધ' થાય છે અને ન દોય ત્યારે પણ 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૬) ચારિત્ર— જનકાળની દૃષ્ટિએ અન્તિમ મગ્ધ ધ્યાનમાં લેતાં યથાખ્યાતચારિત્રી જ 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૭) પ્રત્યેકબુદ્ધ—
 અને બુદ્ધ-બોધિત } — પ્રત્યેકબુદ્ધ અને બુદ્ધ-
 બોધિત જાને 'સિદ્ધ' થાય છે. જે પોતાની જ્ઞાન-ગામિણી
 બોધ પામે છે, તે 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહેવાય છે. તેમના બે પ્રકારો
 છે: તીર્થંકર અને તીર્થંકર વિજા (કરકંડુ, અમુદ્રપાલ આદિ).
 જેઓ ઉપદેશ પામીને જ બોદ્ધમાં જાય છે, તે 'બુદ્ધ-બોધિત'
 કહેવાય છે.

(૮) જ્ઞાન— વર્તમાન કાળની દૃષ્ટિથી માત્ર દેવજ્ઞાન-
 વાળાને જ મુક્તિ મળે છે.

(૯) અવમાદના— ડાહ્યાઈ. જે અવમાદનાથી 'સિદ્ધ'

થયા હોય, તેની જે તૃતીયાંશ અવગાહના સુક્તિમાં હોય છે.

(૧૦) અંતર— એકના ‘સિદ્ધ’ થયા પછી તરત જ બીજો ‘સિદ્ધ’ થાય તે ‘નિરંતર-સિદ્ધ’ કહેવાય છે. જઘન્ય જે-સમય અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ-સમય સુધી ‘નિરંતર સિદ્ધિ’ ચાલુ હોય છે. એકના ‘સિદ્ધ’ થયા પછી અમુક સમય વીતી જાય તેને ‘સાન્તર-સિદ્ધ’ કહે છે. નિરંતર સિદ્ધ અને સાન્તરસિદ્ધ વચ્ચેનો સમય જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ હોય છે.

(૧૧) સંખ્યા— એકસમયમાં જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી એકસો ને આઠ ‘સિદ્ધ’ થઈ શકે છે.

(૧૨) અદ્ય-બહુત્વ— ઉપરના અગિયાર ભેદોમાંથી સંભાવ્ય ભેદોની પરંપરામાં ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર કરવો, તે અદ્ય-બહુત્વ વિચારણા છે.

‘સિદ્ધો’ વંદ્ય અને સ્તુત્ય છે, કારણ કે તેઓ અનંત-ચતુષ્ટયાદિ ગુણોથી યુક્ત છે. વળી તેમના લીધે સુસુક્ષ્મોને મોક્ષનો પ્રત્યય થાય છે, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો પ્રત્યય થાય છે અને મોક્ષ મેળવવા માટેનો ઉત્સાહ પ્રકટે છે, તેથી સુસુક્ષ્મોને માટે તેઓ અવિનાશીપણાની ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારા હોઈને ઉપકારક છે.

વુદ્ધ— સર્વજ્ઞ.

‘અવગતાશેપાવિપરીતતત્ત્વા વુદ્ધા ઉચ્યન્તે’ (આ. ટી.)

જેમણે સમગ્ર તત્ત્વોને અવિપરીતપણે જાણી લીધા છે, તે 'બુદ્ધો' કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિએ 'બુદ્ધ'નો અર્થ સર્વજ્ઞ થાય છે.

પાર-ગત—અપુનર્ભાવે સંસારને તંત્રી ગયેલા.

પરંપર-ગત—પરંપર-સિદ્ધ.

સત્ય-સિદ્ધ—સર્વ પ્રકારના સિદ્ધો.

'સિદ્ધો' પંદર પ્રકારના છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમ પદે તેના ભેદો નીચે યુજ્જન જણાવેલા છે:—

૧ તિત્થ-સિદ્ધ—'તીર્થ-સિદ્ધો'—જંબૂદ્વીપની જેમ તીર્થની વિધિમાનતામાં સિદ્ધ થયેલા.

૨ અતિત્થ-સિદ્ધ—'અતીર્થ-સિદ્ધો'—મરુદેવી-માતાની જેમ તીર્થની વિધિમાનતા વિના સિદ્ધ થયેલા.

૩ તિત્થગર-સિદ્ધ—'તીર્થકર-સિદ્ધો'—શ્રીઋષભદેવ વગેરેની જેમ તીર્થકર થઈને સિદ્ધ થયેલા.

૪ અતિત્થગર-સિદ્ધ—'અતીર્થકર-સિદ્ધો'—ભરત ચક્રવર્તીની જેમ આમાન્ય કેવળી સિદ્ધ થાય તે.

૫ સંપંચુદ-સિદ્ધ—'સ્વયંબુદ્ધ-સિદ્ધો'—આર્દ્રકુમારની જેમ વ્રતે જ યોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.

૬ પત્તંચુદ-સિદ્ધ—'પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધો'—દરકંડુની જેમ એકાદ નિમિત્તથી યોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.

૭ વુદ્ધત્રોહિય-સિદ્ધ— ‘ગુદ્ધગોધિત-સિદ્ધો’— આચાર્યાદિથી
ગોધ પામેલા.

૮ ઇત્થીલિંગ-સિદ્ધ— ‘સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધો’— ચંદનખાલાની
જેમ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

૯ પુરિસલિંગ-સિદ્ધ— ‘પુરુષલિંગ-સિદ્ધો’— ઇલાચીપુત્રની
જેમ પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

૧૦ નપુંસકલિંગ-સિદ્ધ— ‘નપુંસકલિંગ-સિદ્ધો’— ગાંગેયની
જેમ નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

૧૧ સલિંગ-સિદ્ધ— ‘સ્વલિંગ-સિદ્ધો’— સાધુવેષમાં સિદ્ધ
થયેલા.

૧૨ અણલિંગ-સિદ્ધ— ‘અન્યલિંગ-સિદ્ધો’— વડકલચીરીની
જેમ બીજા વેષમાં સિદ્ધ થયેલા.

૧૩ ગિહિલિંગ-સિદ્ધ— ‘ગૃહસ્થલિંગ-સિદ્ધો’— ચિલાતી-
પુત્રની જેમ ગૃહસ્થના વેષે સિદ્ધ થયેલા.

૧૪ એક-સિદ્ધ— ‘એક-સિદ્ધો’— એક સમયે એક સિદ્ધ
થયેલા.

૧૫ અણેક-સિદ્ધ— ‘અણેક-સિદ્ધો’— એક સમયે અણેક
સિદ્ધ થયેલા.

इको वि' नमुक्कारो— સામથ્યયોગનો એક પણ નમસ્કાર.

શાસ્ત્રકારોએ યોગના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—ઈચ્છાયોગ,
શાસ્ત્રયોગ અને સામથ્યયોગ. તે ત્રણ યોગો પૈકી અહીં

સામર્થ્યયોગનો નમસ્કાર સમજવો કે જે અંતર્મુદ્ધર્તમાં કેવલજ્ઞાન આપે છે. આ ત્રણે પ્રકારના યોગના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય તથા લલિતવિસ્તાર ચૈત્યવંદન-વૃત્તિ.

∴ ચત્તારિ અઠ્ઠ દસ દો — ચાર, આઠ, દસ અને બે. કુલ ચોવીસ.

(૬) અર્થ-નિર્ણય

સિદ્ધિપદને પામેલા, સર્વજ્ઞ, અપુનર્ભાવે સંસારનો પાર પામેલા, પરંપર-સિદ્ધ થયેલા અને લોકના અગ્રભાગને પ્રાપ્ત થયેલા, એવા સર્વ સિદ્ધ ભગવંતોને સદા નમસ્કાર હો. ૧.

જે દેવોના પણ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે તથા જેઓ ઇંદ્રોવડે પૂજાયેલાં છે, તે શ્રીમહાવીર પ્રભુને હું મસ્તક નમાવીને વંદન કરું છું. ૨.

જિનેશ્વરોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીમહાવીર પ્રભુને (સામર્થ્ય યોગથી) કરાયેલો એક નમસ્કાર પણ નર કે નારીને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે.

જેમનાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ ઉન્નયંત (ગિર-નાર) પર્વતનાં શિખર પર થયાં છે, તે ધર્મચક્રવર્તી શ્રીઅરિષ્ટનેમિને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪.

ચાર, આઠ, દસ અને બે, એમ વંદન કરાયેલા ચોવીસે તીર્થંકરો તથા જેમણે પરમાર્થ (મોક્ષ)ને સંપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યો છે, તેવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો. ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

અધ્યાત્મનું અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં જે નિરતિશય સુખ રહેલું છે, તેની વાસ્તવિક કલ્પના કેવળ બુદ્ધિથી આવી શકે તેમ નથી. જેમ કૂવામાં રહેલો દેડકો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં મહાસાગરની વિશાળતાને કલ્પી શકતો નથી, જેમ એક અરણ્યવાસી બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કૃત-સમાજનાં સુખ-સાધનોની કલ્પના કરી શકતો નથી, અથવા તો નિત્ય કાંગ, કોદ્રવા કે કુશકાનું લોજન કરનારો દરિદ્ર-પુરુષ ગમે તેટલી કલ્પનાઓ દોડાવવા છતાં ચક્રવર્તીના લોજનનો વાસ્તવિક ખ્યાલ લાવી શકતો નથી, તેમ વિષયની આકાંક્ષાથી ઉત્પન્ન થતા સુખરૂપી ખાખોચિયામાં ડૂબેલા જીવો સિદ્ધાવસ્થાની સુખ-સંપત્તિનો ખ્યાલ કરી શકતા નથી. આ સંસારનું કોઈ પણ સુખ એ સુખની અંશમાત્ર પણ બરોબરી કરી શકે તેવું નથી. શ્રીભદ્ર-બાહુસ્વામીએ આવશ્યક-નિર્ચુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ નવિ અત્થિ માણુસાણં, તં સુક્ખં નેવ સવ્વદેવાણં ।

જં સિદ્ધાણં સુક્ખં, અવ્વાબાહં ઉવગયાણં ॥ ૧૮૦ ॥ ”

“ તે સુખ મનુષ્યોને નથી, કે સર્વ દેવોને પણ નથી, કે જે સુખ અવ્યાબાધ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધોને છે. ”

વળી તેમણે જણાવ્યું છે કે :—

“ સુરગણ-સુહં સમત્તં, સવ્વદ્ધા-પિંડિઅં અણંતગુણં ।

ન ય પાવહ મુત્તિસુહં, ણંતાહિ વિ વગ્ગ-વગ્ગૂહિ ॥ ૧૮૧ ॥ ”

“ દેવોનાં સર્વકાલનાં એકઠાં કરેલ સમસ્ત સુખને અનંત ગણું કરવામાં આવે, અને તેને અનંત વાર વર્ગના વર્ગથી ગુણવામાં આવે, તોપણ તે સુખ મુક્તિ-સુખની બરોબર થઈ શકતું નથી. ”

‘ સિદ્ધાવસ્થા ’માં જન્મ નથી, જરા નથી અને મરણ પણ નથી; તેથી તેમાં ભય, શોક કે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી; પરંતુ ત્યાં અનંત અનંત સુખની સ્થિતિ વ્યાપી રહી છે. અને એ સ્થિતિ કાલથી બદ્ધ નથી, એટલે કે તે અનંત કાલ સુધી તેવી ને તેવી જ રહેવાની છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એ પ્રત્યેક લબ્ધ આત્માનું અંતિમ લક્ષ્ય છે; તેથી પરમેષ્ઠિપદે રહેલા અરિહંતો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓની સઘળી સાધના તેને માટે જ હોય છે. અરિહંતો પણ જ્યારે દીક્ષા લે છે, ત્યારે ‘ નમો સિદ્ધાણું ’ એ પદનો જ ઉચ્ચાર કરીને સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરે છે. આ રીતે સિદ્ધ ભગવંતો અરિહંતોને પણ માનનીય છે, તો છદ્મસ્થો માટે કહેવું જ શું ? એટલે મોક્ષના આદર્શનો ખ્યાલ સતત રહ્યા કરે તે માટે સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરવી આવશ્યક છે.

સિદ્ધ ભગવંત કર્મક્ષય-સિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવા તેમને માત્ર ‘ સિદ્ધ ’ કહ્યા છે. આ સિદ્ધાવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી, તેમ દર્શાવવાને માટે તેમને ‘ બુદ્ધ ’-સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તે પાછા આવવાના નથી, એટલે તેમને ‘ પારગત ’ કહ્યા છે અને આ પ્રમાણેની ‘ સિદ્ધ ’

થવાની પરંપરા અનાંદિ કાળથી ચાલી આવે છે અને અનંત કાળ સુધી ચાલશે, માટે તેમને ‘પરંપરગત’ કહ્યા છે. તેઓનું સ્થાન લોકના અગ્રભાગે (આવેલી સિદ્ધશિલાના ઉપરના ભાગે) છે, એમ પણ આ સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે.

ખીજો નમસ્કાર શ્રીમહાવીરસ્વામીને કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેઓ છેલ્લા ભવ વખતે ‘દ્રવ્ય-સિદ્ધ’ હતા અને આજે ‘ભાવ-સિદ્ધ’ છે. દેવના દેવો વડે પણ તેઓ વંદાયા અને પૂજયા હતા, કારણ કે તેઓએ ચાર ઘાતીકર્મના ક્ષય વડે અર્હતપણું—પૂજને યોગ્યપણું ઉપાર્જન કર્યું હતું. આવા શ્રીમહાવીરને અપૂર્વ આત્મગણથી જે કોઈ મુમુક્ષુ નમસ્કાર કરે છે, તે નર હોય કે નારી હોય [કે નપુંસક હોય] પણ આ સંસાર-સાગરને તરી ભય છે. [શાસ્ત્રોમાં કૃત્રિમ નપુંસકને મોક્ષના અધિકારી માનેલા છે.] ચોથી અને પાંચમી ગાથાઓ પછીથી ઉમેરાયેલી છે. તેમાં ચોથી ગાથામાં જાવીસમા તીર્થ-કર શ્રીઅરિષ્ટનેમિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે દ્વારા ગિરનાર-તીર્થનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે સંખંધી શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લ. વિ. માં જણાવ્યું છે કે :—

‘एतास्तिस्रः स्तुतयो नियमेनोच्यन्ते, केचित् तु अन्या अपि पठन्ति, न च तत्र नियम इति न तद्-व्याख्यानक्रिया ।’

આ ત્રણ સ્તુતિઓ નિયમ-પૂર્વક બોલાય છે, પરંતુ કેટલાક તો અન્ય સ્તુતિઓ પણ બોલે છે, પરંતુ તેનો નિયમ નહિ હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરેલી નથી. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપશવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે :—

‘एतास्तिष्ठः स्तुतयो गणधरकृतत्वाद् नियमेनोच्यन्ते ।

‘केचित् तु अन्ये अपि स्तुती पठन्ति यथा—‘उज्जित०’ ‘चत्तारि०’

એ ત્રણ સ્તુતિઓ ગણધર-કૃત હોવાથી નિયમ-પૂર્વક બોલાય છે, અને કેટલાકે તો ખીણ પણ જે સ્તુતિઓ બોલે છે; તે નીચે મુજબ: ‘उज्जित०’ ‘चत्तारि०’ ધર્મસંપ્રદમાં પણ એ જ મતલબની નોંધ છે.

પાંચમી ગાથામાં ચોવીસ તીર્થંકરોની સંખ્યાનું જે રીતે વર્ગીકરણ થયેલું છે, તેના પરથી એ ગાથાનો સંગ્રંધ અષ્ટાપદ તીર્થની સાથે સમજવાનો છે. શ્રીભરત ચક્રવર્તીએ ણંધાવેલા સિંહનિપદા-પ્રાસાદમાં દક્ષિણ દિશામાં ચાર, પશ્ચિમ દિશામાં આઠ, ઉત્તર દિશામાં દસ અને પૂર્વ દિશામાં બે જિનજિંઓ આવેલાં છે.

અધિવંદણ-મહાલાસમાં આ ગાથાનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે:—

“चउरो उसमजिणाओ, अट्ट य सुमईजिणाओ आरम्भ ।

विमलजिणाओ दस दो अ, वंदिया पास-वीरजिणा ॥

सव्ये वि जिणवरा ते, चउव्रीसं भरतखेत्त-संभूता ।”

(૭૬૧-૭૭૦)

ઋપલજિનથી ચાર, સુમતિજિનથી આઠ, વિમલજિનથી દસ અને પાર્શ્વ તથા વીરજિન એ રીતે ભરતક્ષેત્રમાં ધર્મ ગયેલા ચોવીસે જિનવરો વાંધા.

આ રીતે ચોવીસે તીર્થકરો જે 'પરમાર્થ' એટલે મોક્ષથી નિષ્ઠિતાર્થ થઈને—કૃતકૃત્ય થઈને સિદ્ધ ભગવાંતરૂપે વિરાજે છે, તે મને સિદ્ધિ આપો.

આ સૂત્ર પર આવશ્યક-ચૂંણિ, આવશ્યક-ટીકા, લ. વિ. ચે. વૃત્તિ, યોગશાસ્ત્ર સ્વો. વિ., ચે. મહાભાષ્ય, દેવવંદન-ભાષ્ય વગેરેમાં વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રની પ્રથમ ત્રણ ગાથાઓ આવશ્યકસૂત્રના કાયો-ત્સર્ગ-અધ્યયનમાં આવેલી છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમ-ચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં પ્રથમની ત્રણ ગાથાઓ ગણધર-કૃત હોવાનું જણાવ્યું છે. પાછળની બે ગાથાઓ પણ પૂર્વાચાર્ય-કૃત હોઈ પ્રાચીન સમયથી માન્ય થયેલી છે.

આ સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

२४ वेयावच्चगर-सुत्तं

[वेयावृत्त्यकर-सूत्रम्]

‘वेयावच्चगराणु’-सूत्र

(१) भूलपाठ

वेयावच्चगराणं संतिगराणं सम्मदिट्ठि-समाहिगराणं ।
करोमि काउस्सग्गं । [अन्नत्थं, इत्यादि]

(२) संस्कृत छाया

वेयावृत्त्यकराणां शान्तिकराणां सम्यग्दृष्टि-समाधिकराणां
[निमित्तं] करोमि कायोत्सर्गम् ।

(३) गुजराती छाया

वेयावृत्त्य करनाशब्धाना, शान्ति करनाशब्धाना, सम्यग्-
दृष्टिआने समाधि करनाशब्धाना [निमित्ते] हुं कायोत्सर्ग
करुंछुं.

(४) सामान्य आने विशेष अर्थ

वेयावच्चगराणं-वेयावृत्त्यकराणाम्-वेयावृत्त्य करनाशब्धाना
निमित्ते.

‘વ્યાવૃત્તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા વૈયાવૃત્ત્યમ્’ (ખં. ડી.)

વ્યાવૃત્ત થયેલાનો ભાવ અથવા કર્મ તે ‘વૈયાવૃત્ત્ય’.
‘વ્યાવૃત્ત’ શબ્દ વ્યાવૃત્—વિશેષ પ્રકારે પ્રવૃત્તિવાળા થવું એ
ધાતુ પરથી બનેલો છે, એટલે તેનો અર્થ વિશેષ પ્રકારે પ્રવૃત્ત
થયેલ, પ્રવૃત્તિવાળો થયેલ, સેવામાં રોકાયેલ થાય છે. તેનો
ભાવ કે તેણે કરેલી ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ એ ‘વૈયાવૃત્ત્ય’ કહેવાય છે.
સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો વિશેષ પ્રકારે કરેલી પ્રવૃત્તિ શુશ્રૂષા-સેવા
એ ‘વૈયાવૃત્ત્ય’ છે. વૈયાવૃત્ત્યને કરનારા તે ‘વૈયાવૃત્ત્યકર’.
તેમના નિમિત્તે.

સંતિગરણં-શાન્તિકરાણામ્—શાંતિ કરનારાઓના નિમિત્તે.

‘શમનં શાન્તિઃ’—શમન થવું તે ‘શાંતિ’. આ શમન
દુઃખ, કલેશ કે કોઈપણ બીજાની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિનું
હોઈ શકે છે. ઉપદ્રવોની ‘શાંતિ’ પણ તેમાં અંતર્ગત છે.
તેના કરનારાઓ તે ‘શાંતિકર’. તેમના નિમિત્તે.

સમ્પ્રદિદ્ધિ-સમાહિગરાણં-સમ્યગ્દૃષ્ટિ-સમાધિકરાણામ્—સમ્યગ્-
દૃષ્ટિઓને સમાધિ ઉપજાવનારાઓના નિમિત્તે.

જેની દૃષ્ટિ સમ્યક્ થયેલી છે, તે ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિ’. ‘દૃષ્ટિ’
શબ્દ અહીં દર્શન, નજર, ધ્યાન કે ધ્યેય માટે વપરાયેલો છે
અને ‘સમ્યક્’ વિશેષણ સત્ય, અવિપરીત, અવિરુદ્ધ કે
યથાસ્થિતનો ભાવ સૂચવે છે; એટલે સત્ય-પ્રાપ્તિ એ જ જેના
જીવનનું ધ્યેય છે, તે ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિ’ કહેવાય.

‘સમ્યક્ આધીયતે મોક્ષં પ્રાપ્તિ આત્મા યેન સમાધિઃ’ અર્થાત્

‘જેના વડે આત્મા મોક્ષ પ્રત્યે-મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપિત કરાય છે, તે ‘સમાધિ’ કહેવાય છે.’ તેથી સત્ય-પ્રાપ્તિને જ જીવન-ધ્યેય ણનાવનારાઓને મોક્ષ-માર્ગમાં ઉત્સાહિત કરવા અથવા તેમના એ માર્ગમાં જે વિઘ્નો—અંતરાયો જિભા થતા હોય તેને દૂર કરવા, તે સમ્યગ્દષ્ટિને ‘સમાધિ’ કરી કહેવાય છે. અથવા ‘સમાધાનં સમાધિઃ’—જે સમાધાન તે જ ‘સમાધિ’ છે. આ ‘સમાધિ’ દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારની છે. તેમાં જેના દ્વારા કાયાને શાંતા ઊપજે, તે ‘દ્રવ્ય-સમાધિ’ કહેવાય છે અને જેના દ્વારા મનને શાંતા ઊપજે—મનની વ્યાધિમ સ્થિતિ મટી જાય, તે ‘ભાવ-સમાધિ’ કહેવાય છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને જેઓ કાયિક અને માનસિક ‘સમાધિ’—શાંતા પહોંચાડવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે, તે ‘સમ્યગ્દષ્ટિ-સમાધિકર’ કહેવાય છે, તેમના નિમિત્તે.

‘કરોમિ કાઉસ્સગં— કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્— હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.’ (અન્નપાન વગેરે પદો-પૂર્વક.)

(૫) અર્થ-નિર્ણય

વૈયાવૃત્ત્યકર—સેવા—શુશ્રૂષા કરનાર.

વ્યાપૃત થયેલાઓની શુભ પ્રવૃત્તિ તે ‘વૈયાવૃત્ત્ય.’ જૈન-પરિભાષામાં તેનો અર્થ ‘સેવા-શુશ્રૂષા’ તરીકે ક્રૂઢ થયેલો છે. તે સંબંધી પ્રવચનસારોદ્ધારના છઠ્ઠા દ્વારમાં નીચેની પ્રાચીન ગાથાનું અવતરણ આપેલું છે :—

“વૈયાવચ્ચં વાવડમાવો, તહ ધમ્મસાહણ-નિમિત્તં ।

અન્નાદ્યાણ વિહિના, સંપાદનમેસ ભાવત્યો ॥”

[વૈયાવૃત્ત્યં વ્યાપૃતભાવસ્તથા ધર્મસાધન-નિમિત્તમ્ ।

અન્નાદિકાનાં વિધિના, સંપાદનમેસ ભાવાર્થઃ ॥]

તથા વૈયાવૃત્ત્ય-એટલે વ્યાપૃતભાવ. ધર્મ-સાધન-નિમિત્તે અન્ન વગેરેનું વિધિ-પૂર્વક સંપાદન કરવું—મેળવી આપવું એ તેનો ભાવાર્થ છે.

શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં વૈયાવૃત્ત્યના દસ પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવેલા છે :—

“સે કિં તં વૈયાવચ્ચે ?

વૈયાવચ્ચે દસવિધે પત્તત્તે, તં જહા— ૧ આચરિય-વૈયાવચ્ચે, ૨ ઉપાધ્યાય-વૈયાવચ્ચે, ૩ થેર-વૈયાવચ્ચે, ૪ તવસ્સિ-વૈયાવચ્ચે, ૫ ગિલાણ-વૈયાવચ્ચે, ૬ સેહં-વૈયાવચ્ચે, ૭ કુલ-વૈયાવચ્ચે, ૮ ગણ-વૈયાવચ્ચે, ૯ સંઘ-વૈયાવચ્ચે, ૧૦ સાહમ્મિય-વૈયાવચ્ચે । સે તં વૈયાવચ્ચે ।”

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! તે વૈયાવૃત્ત્ય કેવું હોય ? વૈયાવૃત્ત્ય દસ પ્રકારનું કહેલું છે, તે આ રીતે : (૧) આચાર્યનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૨) ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૩) સ્થવિરનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૪) તપસ્વીનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૫) જ્ઞાન એટલે માંદા કે અશક્ત સાધુનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૬) શૈક્ષ એટલે નવદીક્ષિત હોઈને જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સાધુનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૭) કુલ એટલે એક આચાર્યનો શિષ્ય-સમુદાય, તેનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૮) ગણ એટલે જુદા જુદા આચાર્યોના સમાન-વાચનાવાળા સહોધ્યાયીઓ, તેમનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૯) સંઘ એટલે સકલ શ્રમણ-

સંધ તેનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૧૦) સાંધેમિક ઝોટલે સમાન ધર્મ પાળનારાઓનું વૈયાવૃત્ત્ય.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે 'વૈયાવૃત્ત્યથી તીર્થંકર-નામગોત્ર કર્મ બંધાય છે.' "વૈયાવચ્ચેણ તિથ્યરનામગુત્તે કમ્મ નિવંધહ." વૃદ્ધ-સંપ્રદાય મુજબ 'વૈયાવૃત્ત્યકર' શબ્દથી અંગા, કૂખમાંડી, અપ્રતિચકા કે ગોમુખયક્ષ આદિ શાસન-રક્ષક દેવો અહુણ કરાય છે.

શાંતિકર— ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર.

'શાંતિ' અનેક પ્રકારે પમાય છે, તથાપિ અહીં તેનો અર્થ ઉપદ્રવોમાંથી 'શાંતિ' લેવાનો છે, કારણ કે તેનો સંબંધ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર દેવો સાથે છે. તે અંગે ચે.મ.માં કહ્યું છે કે: 'શાંતિઃ પ્રત્યર્નાકકૃતોપસર્ગ-નિવારણમ્'— વિરોધીઓએ કરેલા ઉપસર્ગોનું નિવારણ એ 'શાંતિ' સમજવી.

સમ્યગ્દષ્ટિ— સમાધિકર— સમ્યગ્દષ્ટિઓને શાતા પમાડનાર, મુમુક્ષુઓને ધર્મોપાધનમાં સહાયતા કરનાર.

'સમ્યગ્દષ્ટિ'—ઝોટલે અમકિતી કે મુમુક્ષુ. તેને 'સમાધિ' પમાડવી ઝોટલે દરેક રીતે શાતા પમાડવી. જીવનની જરૂરિયાતોથી માંડીને જ્ઞાન, દર્શન અને વ્યવસ્થાનાં આધનો પૂરો પાડવાં મુખીની સર્વ જાગતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ચે.મ.માં 'સમ્યગ્દષ્ટિ'— શબ્દનો અર્થ 'સંધ' દેવો એવું

સૂત્રન છે અને તેને 'સમાધિ' પમાડવી એટલે તેના મનમાં કોઈ પણ કારણે દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે દૂર કરવું એવો અર્થ ઘટાવેલો છે. 'સમ્મદિટ્ઠી સંવો, તસ્સ સમાહી મણો-દુહામાવો' 'સમ્યગ્દષ્ટિ' એટલે સંઘ, તેની 'સમાધિ' એટલે તેના મનોદુઃખનો અભાવ.

(૬) અર્થ-સંકલના.

વૈયાવૃત્ત્ય કરનારાઓના નિમિત્તે, ઉપદ્રવો અથવા ઉપ-સર્ગોની શાંતિ કરનારાઓના નિમિત્તે અને સમ્યગ્-દષ્ટિઓને (મુમુક્ષુઓને) ધર્મારાધનમાં મદદ કરનારાઓના નિમિત્તે હું કાર્યોત્સર્ગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય.

શાસન પર લક્ષિતવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને શાસન-દેવ કહેવામાં આવે છે. આ શાસન-દેવો શાસનની નિરંતર લક્ષિત કરતા રહે છે. તેઓ સંઘમાં ઉપદ્રવ ફેલાતાં તેનું નિવારણ કરીને શાંતિ સ્થાપે છે, તથા કોઈ પણ કારણે સંઘનું (કે સંઘની કોઈ પણ વ્યક્તિનું) મન હુલાતું હોય તેવા વખતે તેઓ એ દુઃખને ટાળવાનો શક્ય પ્રયત્ન કરે છે.

જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં શાસનદેવોની સેવા ઉચ્ચવર્ણ અક્ષરોએ નોંધાયેલી છે, તેથી ચૈત્યવંદન-પ્રસંગે તેઓનું કાર્યોત્સર્ગ દ્વારા આરાધન કરવામાં આવે છે.

આ રીતે શામ્ભનદેવોને યાદ કરવામાં સંઘની સુરક્ષિતતા, શાંતિમય વાતાવરણ તથા વૈયાવૃત્ય કરનારાઓનું કૃતજ્ઞતાથી સંસ્મરણ કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. સંઘની સુરક્ષિતતા અને શાંતિમય વાતાવરણનો મુખ્ય હેતુ ધર્મારાધન માટે વિશેષ અનુકૂલતા મેળવવાનો છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ લલિતવિસ્તર ચૈ.વૃ.માં આપેલો છે. સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

[૧]

સામાયિક લેવાનો વિધિ

સંકેત

‘ ખમા૦ પ્રણિ૦ ’ એટલે ‘ શોભવંદણ-સુત્ત ’ અથવા ‘ ખમાસમણ સૂત્ર ’ દ્વારા પ્રણિપાત કરવાની ક્રિયા. આ પાઠ ઊભા રહીને યોલવો અને છેલ્લું પદ ‘ મત્થએણું વંદામિ ’ યોલતી વખતે નીચા નમીને પંચાંગ-પ્રણિપાત કરવો.

‘ ઇચ્છા૦ ’ એટલે ‘ ઇચ્છાકારેણ મહિસહ ભગવં ! ’

‘ મુહ૦ ’ એટલે મુહપત્તી.

‘ પઢિ૦ ’ એટલે પઢિલેહણની ક્રિયા.

શુદ્ધિ

(૧) શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણની શુદ્ધિ-પૂર્વક સામાયિક કરવાને તત્પર થવું.

ભૂમિ-પ્રમાર્જન તથા આસન

(૨) યેસવાની જગ્યાનું ઘરાબર પ્રમાર્જન કરીને પાઉંછણ પાથરી તેના ઉપર આસન કરવું.

સ્થાપના

(૩) આસન સન્મુખ સાપડા ઉપર પુસ્તક અગર માળા (નવકારવાળી) રાખવી. તેમાં સદ્ગુરુની સ્થાપના કરવા

માટે જમણો હાથ તેની સન્મુખ આહ્વાનમુદ્રાથી રાખીને એક વાર 'નમુદ્ધાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ બોલવો. પછી 'પચ્ચિદ્વિય-સુત્ત' (પચ્ચિદ્વિય-સૂત્ર)નો પાઠ બોલવો. ગુરુમહારાજના સ્થાપનાચાર્ય હોય તો આ કરવાની આવશ્યકતા નથી. (હવે પછીની ણધી ક્રિયા સ્થાપનાચાર્યની સન્મુખ કરવાની છે.)

પ્રણિપાત

(૪) ખમાઁ પ્રણિઁની ક્રિયા કરવી.

ધર્માપથ-પ્રતિક્રમણ

(૫) પુનઃ જિભા યદ્ધને,

(અ) 'ધરિયાવહિયં સુત્ત' (ધરિયાવહી સૂત્ર),

(આ) 'ઉત્તરીકરણ સુત્ત' (તસ્મ.ઉત્તરી સૂત્ર, અને

(ઇ) 'કાઉરસગ્ગ સુત્ત' (અત્તથ સૂત્ર)ના પાઠો અનુક્રમે બોલવા.

(ઈ) પછી પચીસ શ્વાસોચ્છ્વાસ-પ્રમાણ 'કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન'માં સ્થિર થવું. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન 'કાઉરસગ્ગ-મુદ્રા' અગર 'ધ્યાનમુદ્રા'માં સ્થિર થઈને 'ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા' મુધીનો 'ચઉ-વીસતથ-સુત્ત' (લોગરસ સૂત્ર)નો પાઠ મનમાં સ્મરણ કરવાથી થાય છે. જો આ પાઠ ન આવડતો હોય તો તેના સ્થાને 'નમુદ્ધાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ ચાર વખત સ્મરણ કરી શંકાય છે.

(૩) ‘કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાન’માં સ્મરણ પૂરું થતાં ‘નમો
અરિહંતાણુ’ પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(૪) પછી ‘ચઉવીસતથય સુત્ત’ (લોગસ્સ સૂત્ર)નો
પાઠ પ્રકટ રીતે બોલવો.

સુહૃં પડિંનો આદેશ

(૬) પછી ખમાં પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે
આજ્ઞા માગવી :—

‘ઇચ્છાં સુહપત્તી પડિલેહઉ?’ (ગુરુ કહે, ‘પડિલેહ’.)

આપણે કહેવું ‘ઇચ્છં’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સુહૃં પડિં

(૭) પછી બેસીને સુહપત્તીની વિધિસર પડિલેહણ કરવી.
આ ક્રિયામાં પચીસ બોલ સુહપત્તીના તથા પચીસ
બોલ અંગ-પડિલેહણના ચિતવવા.

સામાયિકની ક્રિયા શરૂ કરવાનો આદેશ

(૮) પછી ખમાં પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને
નમ્ર બંની નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ઇચ્છાં સામાયિક સંહિસાહું?’ (ગુરુ કહે, “સંહિ-
સાહ”). આપણે કહેવું ‘ઇચ્છં’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

(૯) પછી ખમાં પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને
નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ઇચ્છાં સામાયિક ઠાઉ?’ (ગુરુ કહે ‘ઠાએહ’.)

આપણે કહેવું ‘ ઇચ્છ’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા

(૧૦) પછી બે હાથ જોડીને ‘ નમુસ્કાર ’ (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એક વખત બોલવો અને જાગ્યા અવાજે બોલવું કે ‘ ઇચ્છકારી ભગવં ! પસાય કરી સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવો છુ ’.

આ સમયે ગુરુ હોય તો તે અગર કોઈ વડીલ ક્રિયામાં હોય તો તે ‘ સામાયિક સુત્ત ’ (કરેમિ ભંતે સૂત્ર)નો પાઠ બોલે અને ક્રિયા કરનાર નમસ્કાર-પૂર્વક શાંતિથી શ્રવણ કરે અને તે પ્રમાણે ધીમે સ્વરે બોલે, પણ તે સમયે કોઈ સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવે તેવું ન હોય તો ચોતે જ ‘ સામાયિક સુત્ત ’ (કરેમિ ભંતે સૂત્ર)નો પાઠ નમસ્કાર-પૂર્વક બોલે.

બેસવાનો આદેશ

(૧૧) પછી ખમાઠ પ્રણિઠની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ ઇચ્છાઠ બેસણે સંદિસાહઉ ? ’ (ગુરુ કહે, ‘ સંદિસહ ’).

આપણે કહેવું ‘ ઇચ્છ’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

(૧૨) પછી ખમાઠ પ્રણિઠની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ ઇચ્છાઠ બેસણે હાઉ ? ’ (ગુરુ કહે, ‘ હાએહ ’).

આપણે કહેવું ‘ ઇચ્છં ’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સ્વાધ્યાયનો આદેશ

(૧૩) પછી આસન ઉપર બેસવું અને જમાનની ક્રિયા કરી નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ ઇચ્છાં સર્જાય સંદિસાહું ? ’ (ગુરુ કહે, ‘ સંદિસહ ’).

આપણે કહેવું ‘ ઇચ્છં ’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

(૧૪) પછી ઉપર પ્રમાણે જ જમાન પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ ઇચ્છાં સર્જાય કરું ? ’ (ગુરુ કહે, ‘ કરેહ ’).

આપણે કહેવું ‘ ઇચ્છં ’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સ્વાધ્યાયનું મંગલાચરણ

(૧૫) પછી ‘ નમુસ્કાર ’ (નમસ્કારમંત્ર) નો પાઠ ત્રણ વખત બોલવો.

(જે ઘડી એટલે ૪૮ મિનિટ સુધી સ્વાધ્યાય કરવો.)

[૨]

સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની સમજ

યોગ અને અધ્યાત્મનો વિષય અતિ સૂક્ષ્મ હોઈને તથા પ્રાયઃ તે માનસિક હોઈને એવા પ્રસંગો અનેક વાર આવે છે

કે ત્યારે સાધક અંશય કે ખેદનાં વિષય વમળોમાં અટવાઈ જાય. આવા પ્રસંગે સદ્ગુરુ સિવાય કોણ અંશય ભાંગે? કોણ ખેદને દૂર કરે? ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમના સંશયો શ્રીવીરશુરુએ ઇલા હતા, એટલે સદ્ગુરુનું સાન્નિધ્ય 'સામાયિક' જેવા યોગાનુષ્ઠાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણની શુદ્ધિ-પૂર્વક 'સામાયિકની સાધના' કરવાને તત્પર બનેલો સાધક ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરીને આવા સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં સામાયિકનું અનુષ્ઠાન કરે.

જે સાધકને સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થયો નથી, તે ગુરુ પ્રત્યેનો વિનય જળવી રાખવા માટે તેમની સ્થાપના કરીને દામ ચલાવે. આવી સ્થાપના કરવા માટે બાબોલ આદિ ઉચ્ચ આસન પર અશ્વ, વરાટક, ધાર્મિક પુસ્તક કે જપમાલા આદિ મૂકીને તેમાં ગુરુપદની ભાવના ભાવવામાં આવે છે. તે માટે 'આહવાનમુદ્રા'થી જમણો હાથ તેની અન્તુષ્ઠ રાખીને તથા ડાબા હાથમાં મુદ્રપત્તી ધારણ કરી તે ગુણ આગળ રાખીને પ્રથમ મંગલરૂપે નમુસ્કાર (નવકાશ્વમંત્ર)નો પાઠ બોલવામાં આવે છે. પછી 'પંચિદિવ્ય-મુક્ત' (ગુરુસ્થાપનાસ્ત્ર) બોલવામાં આવે છે. આ રીતે આચાર્યપદની સ્થાપના થતાં સામે મૂકેલી પરંતુઓ રીતસરના 'સ્થાપના-આચાર્ય', 'સ્થાપના-વાર્ધ' જણાય છે અને ત્યાર પછી જે જે આદેશો કે અનુસાનો લેવાની હોય છે, તે તે તેની પાછળી જ લેવામાં આવે છે. ગુરુમહારાજના 'સ્થાપના-વાર્ધ' હોય તો આ વિધિ કરવાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ 'સ્થાપના-વાર્ધ' એવી રીતે મૂકેલા

હોવા જોઈએ કે તેમની અને સાધકની વચ્ચે કોઈની અવર-જવર થાય નહિ.

સૂત્રની રચનામાં બહુશ્રુતોએ અને તેટલું રહસ્ય ઠાંસીને ભરેલું છે; એટલે તેનો પાઠ કરતી વખતે તે શુદ્ધ રીતે બોલાવ અને સાથે સાથે તેના અર્થ તથા ભાવનું પણ ચિંતન થાય તે જરૂરી છે. નવકારમંત્ર એ સામાયિકનું અંગ છે. જેણે ‘સામાયિક’ની શોધ કરી, જેણે સામાયિકની પ્રરૂપણા કરી તે ‘અહિંસા’ લગવતો તેમાં પ્રથમ સ્થાને બિરાજે છે. ‘સામાયિક’નું અંતિમ સાધ્ય સિદ્ધાવસ્થા છે, તેથી ‘સિદ્ધ’ લગવતો તેમાં બીજા સ્થાને વિરાજે છે. ત્યારપછીના ત્રણ સ્થાનો ‘સામાયિક’ની ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરનાર ‘આચાર્ય’, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ’ને અપાયેલાં છે. આ બધાની મહત્તા ‘સામાયિકની સાધના’ અંગે જ છે.

મંગલરૂપ ‘નમસ્કાર સૂત્ર’ બોલ્યા પછી ‘પંચિદિય-સૂત્ર’ બોલવામાં આવે છે. તેમાં ગુરુ-ગુણનું સ્મરણ છે. આવા ગુણવાળા ગુરુના સાન્નિધ્યમાં બેસીને હું સામાયિકરૂપી આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન કરી રહ્યો છું, એ વિચારથી સાધકને મહદ્અંશે સાંત્વન મળે છે. ગુરુઓને માટે આ સૂત્ર માર્ગ-દર્શક છે અને સાધકોને માટે આ સૂત્ર આલંબનરૂપ છે.

આટલો વિધિ કર્યા પછી ઊભા થઈને ગુરુને વંદન કરવાના હેતુથી ‘ધચ્છામિ ખમાસમણો! વંદિઉં જ્ઞવણિજ્ઞજ્ઞએ નિસી-હિઆએ’ એટલાં પદો બોલવામાં આવે છે. પછી ચરવલાથી જમિને પ્રમાણને નીચે નમતાં, મસ્તક તથા બે હાથ (અંજલિ-

પૂર્વક) અને જો બંનુ (ગોઠણ) એ પ્રમાણે પાંચ અંગો લેવાં કરીને, ભૂમિએ સ્પર્શ કરવા પૂર્વક 'મત્યએણ વંદામિ' એ પદો જોલવામાં આવે છે. વંદન-ક્રિયામાં આ પંચાંગ-પ્રણિપાત મધ્યમ પ્રકારનું વંદન લેવાય છે.

શું જોઈએ આ પ્રકારે વંદન કર્યા પછી પુનઃ ઊભા થઈને 'મિચ્છાકોરેણ સંદિસહુ ભગવં! ધરિયાવહિયં પડિક્કમામિ!' એ શબ્દો વડે ધર્મપથિકી-પ્રતિક્રમણને આદેશ મારવામાં આવે છે. આ 'લઘુપ્રતિક્રમણ' છે અથવા પ્રતિક્રમણની ઘૂહ્-ભાવનાના પ્રતીકરૂપ છે, તેથી સકારણ યોગ્ય છે. જે સાધક સમભાવની સાધના કરવાને તત્પર થયે હોય તેને પાપ-પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે અણુગમે થયેલો હોવો જ જોઈએ અને તે પ્રકારની પોતાની નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ માટે પણ પશ્ચાત્તાપ કરવાની તેની તૈયારી હોવી જોઈએ. આ આશયથી પ્રથમ ગમનાગમનમાં થયેલી જીવહિંસાનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે અંગે થયેલા દુષ્ટત્યની માફી ઇચ્છવામાં આવે છે. 'મિચ્છા મિ દુક્કટ' એ 'પ્રતિક્રમણ'ની ભાવનાનું ખીજ છે. આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે સાધકના હૃદયમાં અરેરાટી થવી જોઈએ કે 'હા! હા! મેં દુષ્ટે શું કર્યું?' ભાવના-શત્રુ ગિચ્છા-દુષ્ટત્ય એ વાણીની વિડંબના છે, અથવા તો અસત્ય પ્રલાપ છે, તે બૂલવું જોઈતું નથી.

ગિચ્છા-દુષ્ટત્યનું ઉત્તરીકરણ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનવટે થાય છે, એટલે 'ઉત્તરીક' એ નાનકડી કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનવટે થાય છે. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનવટે થાય છે. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનવટે થાય છે.

પ્રમાણ કરવામાં આવે છે. સાધકે આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનની ક્રિયાને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. આ સ્થલે તે માત્ર પ્રતીકરૂપે ગોઠવાયેલી છે, પરંતુ સાધના-સમયમાં તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. ‘પ્રાયશ્ચિત્ત, વિશુદ્ધિ અને નિઃશલ્યતા’ એ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનના હેતુઓ છે. “કાયને સ્થાનથી સ્થિર કરીને, વાણીને મૌનથી સ્થિર કરીને અને મનને ધ્યાનથી સ્થિર કરીને બહિર્ભાવમાં રમી રહેલા આત્માનું વિસર્જન કરવું” એ તેની પ્રતિજ્ઞા છે. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન સમજણ-પૂર્વક થાય તો ઉત્તરીકરણનો મુખ્ય હેતુ પાર પડે. કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન દરમિયાન સ્મરણ કરાતાં ‘લોગસ્સ સૂત્ર’નાં પદો જરૂર ઊંડું ચિંતન માગે છે. અભ્યાસ વધતાં એ ચિંતન સહજ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી બોલાતો પ્રકટ ‘લોગસ્સ સૂત્ર’ એટલે ‘અઊવીસત્થય સૂત્ર’નો પાઠ સ્તુતિ-મંગળરૂપે છે. પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તથી કાંઈક નિર્ગળ બનેલું હૃદય ‘અહંત’ અને ‘સિદ્ધ’ ભગવંતોના કીર્તનથી પુનઃ બલવાન બને છે અને સત્પ્રવૃત્તિરૂપ આરાધનામાં ઉત્સાહવંત થાય છે.

આ ક્રિયા પૂરી થયા પછી ‘મુહપત્તી-પડિલેહણ’-(મુખ-વસ્ત્રિકા-પ્રતિલેખન)ની ક્રિયા શરૂ થાય છે. પ્રત્યેક ક્રિયા ગુરુ-વંદન અને ગુરુ-આદેશથી કરવાની હોઈ, અહીં ગુરુને ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક વંદન કરવામાં આવે છે અને મુહપત્તી પડિલેહવા માટે ‘ઇચ્છાકારેણ સંહિસહ ભગવં! સામાયિક-મુહપત્તી પડિલેહઉં!’ એ શબ્દોથી આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. ગુરુ હાજર હોય તો તે કહે છે, ‘પડિલેહ’.

અર્થાત્ ‘પ્રતિલેખના કરા’ સ્વાધક તે આદેશને શિરોધાર્ય કરતાં જણાવે છે કે ‘ઈચ્છ’—‘હું તે જ પ્રમાણે ઇચ્છું છું.’ પછી તે ‘મુહુપત્તીની પડિલેહણા’ કરે છે.

આ વિધિ પૂરો થયા પછી જમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા દ્વારા ગુરુ-વંદન કરીને ‘સામાયિક’માં પ્રવેશ કરવા માટેની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ‘ઈચ્છાકારેણ સંહિસહ ભગવં! સામાયિક સંહિસાહુ’ એ શબ્દ વડે ‘સામાયિક’ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી તે માટે ગુરુનો આદેશ લેવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, અને જ્યારે ગુરુ ‘સંહિસહ’ શબ્દથી તે જાણતની આજ્ઞા આપે, ત્યારે તેને શિરોધાર્ય કરવા ‘ઈચ્છ’ જોડીને પુનઃ જમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાદ્વારા વંદન કરી ‘ઈચ્છાકારેણ સંહિસહ ભગવં! સામાયિક હાઉં?’ એ શબ્દોથી ‘સામાયિક’માં સ્થિર થવાનો આદેશ માગવામાં આવે છે. ગુરુ તરફથી ‘હાએહ’ શબ્દથી આ આદેશ મળી જતાં ‘ઈચ્છ’ કહી ઊભા થઈને બે હાથ જોડીને ‘નમુસ્કાર’ (નમસ્કાર મંત્ર)ના પાઠની એક વખત ગણુના-પૂર્વક ‘ઈચ્છાકારિ ભગવન્! પસાય કરી સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવેણ’ એમ વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ વિનંતિ પરથી ગુરુ તેને ‘સામાયિકસુત્ત’ એટલે ‘કરેમિ ભંતે’નો પાઠ ઉચ્ચરાવે છે. ગુરુ જે સૂત્ર જોલે તે પ્રમાણે સાધકે નમસ્કાર-પૂર્વક શાંતિથી શ્રવણ કરવાનું અને ધીમે સ્વરે જોલવાનું (ઉચ્ચારવાનું) છે; એટલે ગુરુ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે અને સાધક પ્રતિજ્ઞા લે છે.

‘પ્રાણ જ્ઞય પણ પ્રતિજ્ઞા ન જ્ઞય’ એ ભાવનાને સાધકે મજબૂત રીતે હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે, કારણ કે સાધનાત્મી સફલતાનો સર્વ આધાર તેના નિર્વાહ અથવા પાલન પર રહેલો છે. દરેક ધાર્મિક ક્રિયા કે આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે સાધકને તેના સાધ્યનો ઘરાઘર ખ્યાલ રહે અને તેને લગતો તેના પુરુષાર્થ અસ્ખલિત ગતિએ ચાલુ રહે.

‘સામાયિકની સાધના’ કરવા માટે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કર્યા પછી સ્થિર આસને બેસવા માટે ગુરુની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. તે માટે જમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા કરી ‘ઇચ્છાં સંહિસહ ભગવં! બેસણે સંહિસાહું’ એટલે ‘હે ભગવન્! આપની આજ્ઞા હોય તો હું બેસવાની અનુમતિ માગું છું’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે ‘સંહિસહ’ કહે છે, નહિ તો તેમની અનુમતિ મળેલી માનીને ‘ઇચ્છં’ કહી પુનઃ જમાસમણ દ્વારા ‘ઇચ્છાં સંહિસહ ભગવં! બેસણે ઠાઉં?’ એટલે ‘હે ભગવન્! આપની ઇચ્છા હોય તો હું બેઠક પર સ્થિર થાઉં’ એવો આદેશ માગવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે ‘ઠાએહ’ કહે છે, નહિ તો તેમની અનુમતિ મળેલી માનીને ‘ઇચ્છં’ કહેવામાં આવે છે. ‘ઇચ્છં’ પદનો વ્યવહાર સર્વત્ર આ રીતે સમજી લેવાનો છે.

હવે ‘સામાયિક’માં સ્વાધ્યાયાદિ ક્રિયા મુખ્ય હોઈને તેનો આદેશ માગવા માટે જમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક ‘ઇચ્છાં સંહિસહ ભગવં! સજ્જાય (સ્વાધ્યાય) સંહિસાહું?’

એ પ્રમાણે જોલવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે 'સંદિસહ' કહે છે અને આજ્ઞાનો સ્વીકાર 'ઈચ્છ' પદ વડે કરીને કરી ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક 'ઈચ્છાં સંદિસહ ભગવં! મન્મથાય કરું?' એ શબ્દોથી 'સ્વાધ્યાય-કરણ'નો નિશ્ચિત આદેશ લેવામાં આવે છે. ગુરુ તે આદેશ આપે છે, એટલે 'ઈચ્છ' કહી ગંગલરૂપ ત્રણ નવકાર ગણીને 'સામાયિકની સાધના' શરૂ કરવામાં આવે છે, જે આ સમયથી લઈને ખરાબર બે ઘડી સુધી એટલે ૪૮ મિનિટ પર્યંત એકસરખી આંધુ રાખવાની હોય છે.

જેટલી ક્ષણો સમભાવમાં જાય તે 'સામાયિક' છે, છતાં તેને વંતની કાટિમાં લાવવા માટે એક 'સામાયિક-સાધના'નો સમય એક મુદ્દત એટલે બે ઘડી જેટલો (૪૮ મિનિટ) મુકરર કરવામાં આવ્યો છે.

[૩]

સામાયિક પારવાનો વિધિ

(સામાયિકનો સમય બે ઘડીનો છે, તે પૂરો થયે તરત જ સામાયિક પારવાનો વિધિ કરવો જોઈએ. આ સમયમાં કાંઈ પણ ફરક પડે તો તે પ્રમાદ ગણાય અને ક્રિયામાં દોષ લાગે.)

સંકેત

પાના પરર ઉપર આખ્યા મુજબ સમજવો.

પ્રણિપાત

(૧) ખમાઠ પ્રણિઠની ક્રિયા કરવી.

ધ્યાનપથ-પ્રતિક્રમણ

(૨) પુનઃ ઊભા થઈ ને

(અ) ઈરિયાવહીયસુત્ત (ઈરિયાવહી સૂત્ર),

(આ) ઉત્તરીકરણસુત્ત (તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર) અને

(ઈ) કાઉસ્સગ્ગસુત્ત (અન્નતથ સૂત્ર) ના પાઠો અનુક્રમે
ખોલવા.

(૬) પછી પચીસ શ્વાસોર્ધ્વાસ-પ્રમાણુ ‘કાયેત્સર્ગ-
ધ્યાન’માં સ્થિર થવું. આ ‘કાયેત્સર્ગ-ધ્યાન’
‘કાઉસ્સગ્ગ-સુદ્રા’ અગર ‘ધ્યાન-સુદ્રા’માં
સ્થિર થઈને ‘અંદેસુ નિમ્મલયરા’ સુધીનો
‘અઉવીસત્થય સુત્ત’ (લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ
મનમાં સ્મરણ કરવાથી થાય છે. જો આ પાઠ
ન આવડતો હોય તો તેના સ્થાને ‘નમુક્કાર’
(નવકારમંત્ર)નો પાઠ ચાર વખત ગણી
શકાય છે.

(૭) કાયેત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્મરણ પૂરું થતાં ‘નમો
અરિહંતાણુ’ પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(૮) પછી ‘અઉવીસત્થય સુત્ત’ (લોગસ્સ સૂત્ર)નો
પાઠ પ્રકટ રીતે ખોલવો.

મુહૂં પડિંનો આદેશ

(૩) પછી ખમાં પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ઈંછાં મુહૂપત્તી પડિલેહલ ?’ (શુર કહે,
‘પડિલેહ’.)

‘ઈંછ’ (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

મુહૂં પડિં

(૪) પછી ખેસીને મુહૂપત્તીની વિધિસર પડિલેહણા કરવી.
આ ક્રિયામાં પચીસ બોલ મુહૂપત્તીના તથા પચીસ
બોલ અંગ-પડિલેહણાના ચિંતવવા.

સામાયિકની ક્રિયા પારવાનો આદેશ

(૫) પછી ખમાં પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને
નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

‘ઈંછાં સામાયિક પારું ?’ *

‘યથાશક્તિ’.

(૬) પછી ખમાં પ્રણિંની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને
નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવાની આજ્ઞા માગવી :—

* અહીં શુર કહે કે ‘પ્રણે વિ કાયન્વ’ [ફરી પણ કરવું.]

‘ ઇચ્છાં સામાયિક પાયુ’ +

‘ તહ ત્તિ ? (વાક્ય પ્રમાણનો સ્વીકાર.)

સામાયિક પારવાની ક્રિયા

- (૭) પછી જમણો હાથ ચરવણા પર સ્થાપી ‘ નમુસ્કાર’ (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલી ‘ સામાયિક-પારણ ગાહા’ (સામાયિકવચન-નુત્તો)નો પાઠ બોલવો.

સ્થાપનાચાર્યનો ઉત્થાપનવિધિ

- (૮) પછી જમણો હાથ ‘ સ્થાપનાચાર્ય’ સામે અવળો રાખીને ‘ નમુસ્કાર’ (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એકવાર બોલવો. જે ગુરુમહારાજના ‘ સ્થાપનાચાર્ય’ હોય તો ઉપર પ્રમાણે ‘ ઉત્થાપના’ કરવાની જરૂર નથી.
- (૯) સામાયિકની ક્રિયા એક કરતાં વધારે વાર કરવી હોય તો વગર પાયે ત્રણ વાર થઈ શકે; પરંતુ ત્રીજી ક્રિયા અવશ્ય પારવી જોઈએ. એટલે કે ચોથી વારની સામાયિક-ક્રિયા ત્યાર પછી જ થઈ શકે.

+ અહીં ગુરુ કહે કે ‘ આચારો ન મોત્તવો’ [આચાર ન મૂકવો.] અથવા ‘ આચરો ન મોત્તવો’ અર્થાત્ એ પ્રત્યે આદર ન મૂકવો. એટલે કે દીર્ઘકાલ નિરંતર અને સત્કારપૂર્વક આ સાધના એવવા જેવી છે.

સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ.

‘સામાયિકની સાધના’ કરનારનું જીવન પરિવર્તન પામે છે, વાસ્તવિક રીતે તે પરિવર્તન કરવાને માટે જ યોગ્યથેલું છે. મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી વાસિત થયેલું મન કઠોરતા, કૃપણતા, મિથ્યાભિમાન કે મમત્વને જલદી ઝીલતું નથી. એટલે શરૂ કરેલું સામાયિક છૂટી ન જાય એ જ ઇષ્ટ છે. આમ છતાં વ્યાવહારિક મર્યાદાઓને લીધે તેની પૂર્ણાહુતિ કરવી પડે છે, જેનો ખાસ વિધિ છે. તે માટે પ્રથમ ‘ખમાસમણ-પ્રણિપાત દ્વારા’ શુરુ-વંદન કરી ‘ઈર્વાપથ-પ્રતિક્રમણ’ કરવામાં આવે છે, એટલે કે ‘ઈરિયાવહી સૂત્ર,’ ‘તસ્સ ઉત્તરી’ સૂત્ર, ‘અન્નત્થ સૂત્ર’ના પાઠો બોલીને પચીસ ‘શ્વાસોચ્છવાસના કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં’ સ્થિર થઈને પ્રકટ ‘લોગસ્સ સૂત્ર’ બોલવામાં આવે છે. પછી મુંહપત્તી—પંડિલેહણની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, ત્યારબાદ પુનઃ ‘ખમાસમણ-પ્રણિપાત દ્વારા’ શુરુને વંદન કરીને સામાયિક પારવાની—પૂર્ણ કરવાની આજ્ઞા મેળવવા માટે કહેવામાં આવે છે કે ‘ઈચ્છાં સંદિસંહુ લંગવં’ ! સામાયિક પારું ?’ આ સમયે શુરુ કહે છે કે ‘પુણો વિ ક્રોયવં’ ! પુનઃ પેણ કરવાને યોગ્ય છે. તે વખતે સાધક ‘યથા-શક્તિ’ શબ્દ વડે પોતાની મર્યાદા સૂચિત કરે છે કે મારી

શક્તિ હાલ અહીં પૂર્ણાહુતિ કરવા જેટલી છે. ત્યાર બાદ ફરી ખમાસમણ-પ્રણિપાત કરી શુરુને જાહેર કરવામાં આવે છે કે ‘ ઇચ્છાં સંદિસહ ભગવં ! સામાયિક પાર્યુ ’ એટલે ‘ હે ભગવન્ ! ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો—મેં સામાયિક પાર્યુ છે. ’ તે વખતે શુરુ કહે છે કે ‘ આયારો ન મુત્તવ્વો ’—‘ આચાર મૂકવો નહિ ’ અર્થાત્ સામાયિક કરવું એ તમારો આચાર છે, માટે તેમાં પ્રમાદ કરશો નહિ. તાત્પર્ય કે આ સાધના એક કરતાં વધારે વખત કરવા જેવી છે; નિયમિત દરરોજ કરવા જેવી છે અને તેમાં દિવસ ન પડે તે તરફ લક્ષ રાખશો.

આટલા વિધિ બાદ જમણે હાથ ચરવળા પર સ્થાપી એક ‘ નવકાર મંત્ર ’નો પાઠ અંત્ય મંગલ તરીકે બોલવામાં આવે છે; અને ‘ સામાયિક-પારણ-ગાહા ’ (સામાયિકવચ-જુતો)ના પાઠ વડે સામાયિકની મહત્તાને પુનઃ યાદ કરી, તેમાં જે કાંઈ દોષો કે સ્ખલના થઈ હોય તે માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. પછી જમણે હાથ સ્થાપના-સમક્ષ અવળો રાખીને “ નમુસ્કાર ”—(નવકાર મંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલવામાં આવે છે, એટલે ‘ સ્થાપનાચાર્ય ’ની ‘ ઉત્થાપના ’ થઈ ગણાય છે. અહીં ‘ સામાયિક ’નો વિધિ પૂરો થાય છે. જેઓ એક કરતાં વધારે સામાયિક કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓ તેની પૂર્ણાહુતિનો વિધિ ન કરતાં ફરીથી ‘ સામાયિક ’નો પ્રવેશ-વિધિ કરે છે અને એ રીતે સામાયિકને આગળ લાંબાવે છે. આ પ્રમાણે એકસામટી ત્રણ સામાયિકની ક્રિયાઓ થઈ શકે અને ત્રીજી વખત પારવાનો વિધિ કરવો જોઈએ.

જે વ્યક્તિ 'સાંભાલિક'ને અનુસરે છે, તે સુખ, શાંતિ અને સામર્થ્યનો લાભ મેળવી શકે છે.

[૫]

મુંહપત્તી-પડિલેહણનો વિધિ

મુંહપત્તીના માપ, આકાર, પ્રયોજન વગેરે સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા 'ધર્મોપકરણો' નામના આ ગ્રંથના પાંચમા પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવી છે, તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેનું 'પડિલેહણ' શા માટે કરવું અને કેવી રીતે કરવું, તે સંબંધી કેટલીક વિચારણા કરવામાં આવે છે.

'પડિલેહણ' શબ્દનો સંસ્કૃત સંસ્કાર 'પ્રતિલેખના' છે. એ શબ્દ 'પ્રતિ' ઉપસર્ગવાળા 'લિખ્' ધાતુમાંથી બનેલો છે. 'પ્રતિ' ઉપસર્ગ બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક અર્થમાં વપરાય છે, તેમાંથી અહીં તે નિશ્ચયના અર્થમાં વપરાયેલો છે અને 'લિખ્' ધાતુ જોવાનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી 'પ્રતિલેખના'નો અર્થ ળારીકાઈથી જોવું, ધ્યાન-પૂર્વક જોવું કે નિરીક્ષણ કરવું, એવા અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે. આ વાતનું વિશેષ પ્રમાણ આધ-નિર્બુક્તિની નીચેની ગાથામાંથી મળે છે :—

“ આમોગ-મગ્ગણ-ગવેસણા યં ઈહા અપોહ-પહિલેહા ।

પેક્ષણ-નિરિક્ષણા વિ, અ, આલોચન-પલોચનેગદ્વા ॥ ૩ ॥ ”

“ આલોગ,^૧ માર્ગણા,^૨ ગવેષણા,^૩ ઈહા,^૪ અપોહ,^૫ પ્રતિલેખા,^૬ પ્રેક્ષણ,^૭ નિરીક્ષણ,^૮ આલોચ(ક)ન^૯ અને પ્રલોચ(ક)ન^{૧૦} એ એકાદર્શી શબ્દો છે.

‘પ્રતિલેખના’ શબ્દની વ્યાખ્યા જૈનશાસ્ત્રકારોએ નીચે મુજબ કરી છે: ‘પ્રતિલેખનં પ્રતિલેખના આગમાનુસારેણ પ્રતિ પ્રતિ નિરીક્ષણમનુષ્ઠાનં વા’ ધ્યાન-પૂર્વક જોવું તે પ્રતિલેખના અથવા આગમોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વારંવાર નિરીક્ષણ કરવું કે ક્રિયા કરવી તે પ્રતિલેખના.’

‘પ્રતિલેખના’ માટે જૈનસાહિત્યમાં ‘પ્રત્યુપેક્ષણા’ એવો શબ્દ પણ વપરાયેલો જોવાય છે. આ ‘પ્રત્યુપેક્ષણા,’ સાધુઓ જ્યારે ચાલે ત્યારે માર્ગ-સંબંધી કરવાની હોય છે, જ્યારે સ્થિર રહે ત્યારે વસતિ-સંબંધી કરવાની હોય છે અને દૈનિક કાર્યક્રમ મુજબ વસ્ત્ર, પાત્ર તથા ઉપધિની કરવાની હોય છે. વળી જીવનની ‘પ્રત્યુપેક્ષણા’ તો સતત કરવાની હોય છે. તેથી ‘પ્રત્યુપેક્ષણા’ અથવા ‘પ્રતિલેખના’ના બે વિભાગો કરવામાં આવે છે: એક ‘દ્રવ્ય’ અને બીજો ‘ભાવ’. તેમાં ‘દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના’ માર્ગ, વસતિ, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઉપધિ-સંબંધી કરવાની હોય છે, જ્યારે ‘ભાવ-પ્રતિલેખના’ આત્માની કરવાની હોય છે.

‘પ્રતિલેખના’ની અનંતર ક્રિયા ‘પ્રમાર્જના’ છે.

‘ પ્રમાર્જના ’ એટલે વિશેષ માર્જના, વધારે શુદ્ધિ કે ઘણી કાળજીપૂર્વકની શુદ્ધિ; એટલે ખારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું અને કાળજીપૂર્વક શુદ્ધિ કરવી એ બંને ક્રિયાઓ નિર્વાણના સાધકો માટે અતિ ઉપયોગી માનવામાં આવી છે. તેમાં (૧) સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની છે, (૨) લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ છે, (૩) ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ છે અને (૪) વિવેક-પૂર્વકનાં પ્રમાદ-રહિત ચારિત્રનું ઘડતર છે.

‘ દ્રવ્યમાં પ્રતિલેખના ’-સહુથી પહેલી ‘ પ્રતિલેખના ’ વસ્ત્રોની કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ મુહપત્તીની કરવામાં આવે છે. તે માટે આધ-નિયુક્તિમાં કહ્યું છે કે:—

“ ઠાળે સવગરણે યા, પંડિલ-સત્રચંમ-મગ-પંડિલેહા ।

ફિમાઈ, પંડિલેહા-પુવ્વણ્હે ચેવ અવરણ્હે ? ॥ ૨૬૩ ॥ ”

“ પ્રતિલેખના પાંચ વિષયોમાં સંભવે છે; ‘ સ્થાન ’ એટલે કાયોત્સર્ગોદિ અંગે સ્થાન ગ્રહણ કરતાં, ‘ ઉપકરણ ’ એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે સંબંધમાં, ‘ સ્થંડિલ ’ એટલે મૂત્ર-મલ માટેની વિસર્જન-ભૂમિમાં, ‘ અવપ્તલ ’ એટલે કાયને આધારરૂપ પાટ-ફલક વગેરેના પ્રસંગમાં અને ‘ માર્ગ ’ એટલે રસ્તો ચાલવામાં. તેમાં પૂર્વાહ્ણ(પ્રભાત) અને અપરાહ્ણ(બપોર પછીના સમય)ને વિષે આદિમાં કઈ ‘ પ્રતિલેખના ’ હોય છે ? ”

તેના જવાબમાં ભાષ્યકારની ગાથા ટાંકતાં જણાવ્યું છે કે:—

“ સવગરણ વાચ-ગાણ, વાયે-પંડિલેહણં તુ વોષ્ટામિ ।

પુન્વળહે અવરળહે, મુહળંતગમાઈ-પડિલેહા ॥ ૧૫૮ મા. ગા. ॥”

“ ઉપકરણની ‘ પ્રતિલેખના ’ વસ્ત્ર અને પાત્ર-સંબંધી હોય છે. તેમાં વસ્ત્રની ‘ પ્રતિલેખના ’ કહું છું. તે ‘ પ્રતિલેખના ’ પૂર્વાદ્ધે અને અપરાદ્ધે મુહપત્તીથી શરૂ કરીને કરવાની હોય છે. ”

આ ‘ પ્રતિલેખના ’ની સંગ્રાહક પંક્તિઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર (દ્વાર ૬૭)માં નીચે મુજબ છે:—

“ મુહપોતિ ચોલપટ્ટો, કાષ્પતિગં દો-નિસિજ્જ રયહરણં ।
સંથારુત્તરપટ્ટો, દસ-પેહા ડગ્ગણ સૂરે ॥

અન્ને મળંતિ એકારસમો દંડ ઇતિ ।

ઉવગરણ-ચડ્ડસગં, પડિલેહિજ્જઈ દિણસ્સ પહરતિગે ।

ઉઘાડપોરિસીણ ડ પત્તનિજોગ-પડિલેહા ॥ ”

“ (૧) મુહપત્તી, (૨) ચોલપટ્ટ, (૩) ઊનતું કદપ, (૪-૫) સૂતરનાં બે કદપ, (૬) રળેહરણની અંદરનું સૂતરનું નિસિજ્જ (નિશેથિયું), (૭) બહારનું પગ લૂછવાનું નિસિજ્જ (એધારિયું), (૮) એધો, (૯) સંથારો, (૧૦) ઉત્તર-પટ્ટો, (અને કેટલાક કહે છે કે) (૧૧) ઢાંડો. આ અગિયાર વસ્તુઓની પ્રતિલેખના સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં પ્રભાતમાં કરાય છે; અર્થાત્ સૂર્યના ઉદય વખતે ઢાંડાની પ્રતિલેખના થાય તે રીતે કરવી જોઈએ. ત્રીજા પહોરને અંતે ચૌદ પ્રતિલેખના નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે:—

(૧) મુહપત્તી, (૨) ચોલપટ્ટ, (૩) ગોચક, (૪) પાત્રલેખનિકા. (પુંજણી), (૫) પાત્રબંધ, (૬) પડલાંગો, (૭) રજાઆણ, (૮) પાત્રસ્થાપન, (૯) માત્રક, (૧૦) પત્તકાહ (પાતરાં), (૧૧) રજોહરણ, (૧૨) ઊનનું કલ્પ, (૧૩-૧૪) સતરનાં જે કલ્પ. ” આમ ૧૧ ઉપરની અને ૧૪ આં મળી ઔધિક ઉપકરણની કુલ ‘પ્રતિલેખના’ રૂપ થાય છે. અને એ રીતે સાધુ-જીવનમાં મુહપત્તીની ‘પ્રતિલેખના’ જે વાર કરવામાં આવે છે.

સામાયિક એ સાધુ-જીવનનું અનુકરણ હોવાથી તેમાં પણ તે ગ્રહણ કરતી વખતે અને પારતી વખતે એમ જે વાર ઈર્થાપથિકી-પૂર્વક મુહપત્તીની ‘પ્રતિલેખના’ કરવામાં આવે છે અને તેની પાછળ ઉપર પણ જણાવ્યું તેમ (૧) સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની, (૨) ‘લક્ષ્ય’ પ્રત્યેનો ઉત્સાહ, (૩) ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ અને (૪) વિવેક-પૂર્વકના પ્રમાદ-રહિત ચારિત્રના ઘડતરનો ઉદ્દેશ સમાયેલો છે. એ ઈર્થાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી સામાયિક-મુહપત્તીની ‘પડિલેહણ’ કરતી વખતે સામાયિકના સાધકે એ વિચાર કરવાનો છે કે નિર્વાણ-સાધનાનું મુખ્ય સાધન ‘સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-રૂપ’ રતનત્રય છે કે જેની આરાધનાં સાધુ-જીવનમાં સરળતા-પૂર્વક થાય છે. એ સાધુ-જીવનનું આ (મુહપત્તી) પણ એક પ્રતીક છે. આવો વિચાર કરતાં સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની પ્રકટે છે. પછી તેણે એ વિચાર કરવાનો છે કે આ ઉપકરણ રાખવાનો મુખ્ય હેતુ ક્રિયામાં અગ્રમત્ત થવાનો તથા અહિંસાધર્મનું પાલન

કરવાનો છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવે મોક્ષમાર્ગની જે સાધના બતાવી છે અને તેમાં ધર્મનું જે સ્વરૂપ અંકિત કર્યું છે, તેમાં અહિંસા, સંયમ અને તપની પ્રધાનતા છે; તેથી આ મુહુપત્તી મને એમ સૂચવે છે કે મારે એ અહિંસા, સંયમ અને તપોમય જીવનમાં વિશિષ્ટ રીતે પ્રવૃત્ત થવું. આ વિચારણાથી લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ વધે છે. વળી વિચારવું કે આ મુહુપત્તીને ધારણ કરનારા ઉત્તમ આર્ય-માર્ગને અનુસરી રહ્યા છે અને અત્યારે હું પણ હાથમાં મુહુપત્તી ધારણ કરું છું એટલે ઉત્તમ આર્ય-માર્ગને અનુસરી રહ્યો છું. આ વિચારણાથી ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ થાય છે. ત્યારપછી એવો વિચાર કરવો કે જે જે ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનો છે, તે વિધિ-પૂર્વક કરવાથી જ ઉત્તમ ફલને આપે છે; તેથી આ મુહુપત્તીની ‘પડિલેહણ’ વિધિ-પૂર્વક કરવી યોગ્ય છે. આવી વિચારણા કરતાં આરિત્રનું ઘડતર થાય છે. આ રીતે મુહુપત્તીનું મહત્ત્વ વિચારીને સામાયિકના અનુષ્ઠાતાએ તેના ‘પડિલેહણ’માં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

પચાસ બોલ.

મુહુપત્તીનો ‘પડિલેહણ’ અંગે નીચેના ૫૦ બોલ વિચારવામાં આવે છે :—

સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ કરી સદ્દહું.

૧

સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરું.

૩

કામરાગ, સ્નેહરાગ, દષ્ટિરાગ પરિહરું.	૩
સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.	૩
કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મ પરિહરું.	૩
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું.	૩
જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના, ચારિત્ર-વિરાધના પરિહરું.	૩
મનોશુષ્કિત, વચનશુષ્કિત, કાયશુષ્કિત આદરું.	૩
મનો-દંડ, વચન-દંડ, કાય-દંડ પરિહરું.	૩
	<u>૨૫</u>
હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું.	૩
ભંય, શોક, જુગુપ્સા પરિહરું.	૩
કૃષ્ણ-લેશ્યા, નીલ-લેશ્યા, કાષોત-લેશ્યા પરિહરું.	૩
રસ-ગારવ, સિદ્ધિ-ગારવ, સાતા-ગારવ પરિહરું.	૩
માયા-શત્રુ, નિયાણુ-શત્રુ, મિથ્યાત્વ-શત્રુ પરિહરું.	૩
ક્રોધ, માન પરિહરું.	૨
માયા, લોભ પરિહરું.	૨
પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજકાયની રક્ષા કરું.	૩
વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની જયણા કરું.	૩
	<u>૫૦</u>

વૃદ્ધ-સંપ્રદાય મુજબ આ 'ખોલો' મનમાં ખોલવાના હોય છે અને તેનો અર્થ વિચારવાનો હોય છે. તેમાં 'ઉપાદેય'

અને ‘ હેય ’ વસ્તુઓનો વિવેક અત્યંત ખૂબીપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે પ્રવચન એ તીર્થ હોઈને પ્રથમ તેના અંગરૂપ ‘ સૂત્ર અને અર્થની તત્ત્વ વડે શ્રદ્ધા કરવાની છે ’ એટલે કે સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને તત્ત્વરૂપ—સત્યરૂપ સ્વીકારીને તેમાં શ્રદ્ધા રાખવાની છે અને તે શ્રદ્ધામાં અંતરાયરૂપ “ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય ” એ ત્રણ પ્રકારનાં મોહનીય કર્મો હોવાથી તેને પરિહરવાની ભાવના કરવાની છે. મોહનીય કર્મમાં પણ રાગને ખાસ પરિહરવા જેવો છે. તેમાં પ્રથમ “ કાયરાગને, પછી રત્નેહરાગને અને છેલ્લા દષ્ટિરાગને છોડવાનો છે, ” કારણ કે એ પ્રકારનો રાગ છૂટ્યા વિના “ સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને આદરવાનું ” બની શકતું નથી. અહીં સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની મહત્તા વિચારી તેમને જ આદરવાની-ભાવના કરવાની છે તથા “ કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને પરિહરવાનો ” દૃઢ સંકલ્પ કરવાનો છે. જો આટલું થાય તો “ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના ” કે જેનું અપરનામ ‘ સામાયિક ’ છે તેની સાધના યથાર્થ થઈ શકે. આવી આરાધના કરવા માટે “ જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના અને ચારિત્ર-વિરાધના ” ને પરિહરવાની જરૂર છે. ટૂંકમાં ‘ મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ ’ આદરવા યોગ્ય એટલે ઉપાદેય છે અને ‘ મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ ’ પરિહરવા યોગ્ય છે.

આ રીતે ‘ ઉપાદેય ’ અને ‘ હેય ’ અંગે ભાવના લાવ્યા પછી જો વસ્તુઓ ખાસ પરિહરવાની છે તથા જોના અંગે

યતના કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેનો વિચાર અંગની 'પડિલેહણ' પ્રસંગે કરવાનો છે. તે આ રીતે :—

“હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું”, વળી “ભય, શોક અને ભુશુન્સા પણ પરિહરું”. એટલે કે હાસ્યાદિ-પદ્ધતિ જે આરિત્રમોહનીય કપાયપ્રકૃતિથી ઉદ્ભવે છે, તેનો ત્યાગ કરું જેથી મારું આરિત્ર સર્વોંશે નિર્મળ થાય.

“કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા પરિહરું”, કારણ કે એ ત્રણે લેશ્યાઓમાં અશુભ અધ્યવસાયોની પ્રધાનતા છે અને તેનું ફલ આધ્યાત્મિક પતન છે.

“રસ-ગારવ, * રિદ્ધિ-ગારવ અને સાતા-ગારવ પરિહરું”, કારણ કે એનું ફલ પણ સાધનામાં વિશ્લેષ અને આધ્યાત્મિક પતન છે.

તેની સાથે “માયા-શલ્ય, નિયાણ-શલ્ય અને મિથ્યાત્વ-શલ્ય પણ પરિહરું”, કારણ કે તે ધર્મકરણીના અમૂલ્ય ફલનો નોશ કરનાર છે.

આ બધાનો ઉપસંહાર કરતાં હું એવી ભાવના રાખું છું

* મૂલસૂત્રમાં જો કે રિદ્ધિ-ગારવ, રસ-ગારવ અને સાતા-ગારવ એવો ક્રમ છે અને રિદ્ધિ-ગારવને પ્રથમ કહેલું છે, છતાં અહીં રસ-ગારવને પ્રથમ રાખેલું છે, તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે આ ગોત્ર ચિત્રવતી વખતે ‘રસ-ગારવ’ એ પદ મુખ ઉપર ગોત્રવાનું છે અને તેમાં રસ-ગારવનો ત્યાગ સુખ્ય છે.

કે “ક્રોધ અને માન તથા માયા અને લોભ પરિહરું” કે જે અનુક્રમે રાગ અને દ્વેષનાં સ્વરૂપો છે; અને સામાયિકની સાધનાને સફળ બનાવનારી મૈત્રી લાવનાનો બને તેટલો અમલ કરીને “પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, જનસ્પતિકાય તથા ત્રસકાય” એ છયે કાયના જીવોની ચતના કરું. જે આટલું કરું તો આ મુહપત્તી-રૂપી સાધુતાનું જે પ્રતીક મેં હાથમાં લીધું છે, તે સફળ થયું ગણાય.

મુહપત્તીની તથા અંગની ‘પડિલેહણા’ કરતી વખતે આ ‘બોલો’ નીચે પ્રમાણે બોલવા ઘટે છે :—

મુહપત્તીની પડિલેહણ વખતે વિચારવા ચોગ્ય બોલો :

(૧) પ્રથમ ઊભડક બેસો, બે હાથ બે પગ વચ્ચે રાખો, મુહપત્તીની ઘડી ઉકેલો, બંને હાથથી બંને છેડા પકડો અને મુહપત્તીની સામે દૃષ્ટિ રાખો. પછી મનમાં બોલો કે (નીચે કાળા અક્ષરો આખ્યા છે તે મનમાં બોલવાના છે તથા તેનો અર્થ વિચારવાનો છે.)

સૂત્ર,

[આ વખતે મુહપત્તીની એક બાજુની પ્રતિલેખના થાય છે, એટલે કે તેની એક બાજુનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.]

૨. પછી તેને ડાબા હાથ ઉપર મૂકી ડાબે હાથે પકડેલો

છેડા જમણા હાથે પકડેા અને જમણા હાથે પકડેલો છેડા ડાળા હાથે પકડી, ફરી સામે લાવી, મનમાં બોલેા કે—

અર્થ, તત્ત્વ કરી સદહુ.

[સૂત્ર તથા અર્થ ઉભયને તત્ત્વરૂપ એટલે સત્ય-સ્વરૂપ સમજું અને તેની પ્રતીતિ કરી તેના પર શ્રદ્ધા કરું. આ વખતે મુહપત્તીની ખીજી બાજુની પ્રતિલેખના થાય છે, એટલે કે મુહપત્તીની ખીજી બાજુનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.]

૩. પછી મુહપત્તીનો ડાળા હાથ તરફનો ભાગ ત્રણ વાર ખંખેરેા. તે વખતે મનમાં ધીમેથી બોલેા કે—

સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિથ્યમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય
પરિહરું.

[દર્શનમોહનીય કમંની ત્રણ પ્રકૃતિઓ ખંખેરી નાખવા જેવી છે, એટલે મુહપત્તીને અહીં ત્રણ વાર ખંખેરવામાં આવે છે.]

૪. પછી ડાળા હાથ પર મુહપત્તી મૂકી પાશુ ફેરવી જમણા હાથ તરફનો ભાગ ત્રણ વાર ખંખેરેા, તે વખતે મનમાં બોલેા કે—

હામરાગ, રોનેહરાગ, દષ્ટિરાગ પરિહરું.

[ત્રણ પ્રકારના રાગ ખંખેરી નાખવા જેવા છે, એટલે મુહપત્તીને અહીં ત્રણ વાર ખંખેરવામાં આવે છે.]

૫ મુહપત્તીનો મધ્ય ભાગ ડાળા હાથ પર નાખી, વચ્ચલી ઘડી પકડી ઘેવડી કરો. [અહીંથી મુહપત્તીને સંકેલવાનું શરૂ થાય છે.]

૬ પછી જમણા હાથના ચાર આંગળાનાં ત્રણ આંતરામાં મુહપત્તીને ભરાવો.

૭ પછી ડાળા હાથની હથેલીને ન અડે એવી રીતે ત્રણ ટપ્પે કાંડાં સુધી લાવો અને દરેક વખતે બોલો કે—

સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.

[સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ વિષેની શ્રદ્ધા આપણામાં દાખલ થાય તેવી ઈચ્છા છે, તેથી મુહપત્તીને આંગળીઓના અગ્રભાગથી અંદર તરફ લાવવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા ટપ્પે મુહપત્તી લગભગ આંગળીનાં મૂળ સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે ‘સુદેવ’ બોલવું જોઈએ. પછી બીજા ટપ્પે મુહપત્તીને હથેલીના મધ્ય ભાગ સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે ‘સુગુરુ’ બોલવું જોઈએ અને ત્રીજા ટપ્પે મુહપત્તીને હાથનાં કાંડાં સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે ‘સુધર્મ આદરું’ એટલા શબ્દો બોલવા જોઈએ. આ એક જાતનો વ્યાપક ન્યાસ છે.]

૮ હવે ઉપરની રીતથી ઊલટી રીતે મુહપત્તીને ત્રણ ટપ્પે કાંડાંથી આંગળીના ટેરવા સુધી લઈ જાઓ અને કંઈક કાઢી નાખતા હો તે રીતે બોલો કે—

કુંદેષ, કુચુંક, કુધર્મ પરિકરં.

[આ એક જાતનો પ્રમાર્જનવિધિ હોવાથી તેની ક્રિયા પણ તેવી જ રાખવામાં આવી છે.]

૬ એ જ રીતે ત્રણ ટપ્પે હથેલીથી કાંડાં સુધી મુદ્રપત્તી અહર રાખી અંદર લો અને બોલો કે—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરં.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી અંદર આવે તે માટે એનો વ્યાપક ન્યાસ કરવામાં આવે છે.]

૧૦ હવે ઉપરથી ઊલટી રીતે ત્રણ ટપ્પે કાંડાંથી હાથની આંગળી સુધી મુદ્રપત્તી લઈ જાઓ અને બોલો કે—

જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના, ચારિત્ર-વિરાધના પરિકરં.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ બહાર કાઢવાની છે, માટે તેનું પત્તીને પ્રમાર્જન કરવામાં આવે છે.]

૧૧ હવે મુદ્રપત્તીને ત્રણ ટપ્પે અંદર લો અને બોલો કે

મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરં.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી અંદર આવે તે માટે એનો વ્યાપક ન્યાસ કરવામાં આવે છે.]

૧૨ હવે ત્રણ ટપ્પે મુદ્રપત્તીને કાંડાંથી હાથની આંગળી સુધી લઈ જાઓ અને બોલો કે—

મનોદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ પરિહરું.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ બહાર કાઢવાની છે, માટે તેનું પ્રમાર્જન કરવામાં આવે છે.]

શરીર પડિલેહતી વખતે વિચારવાનાં સ્થ બોલ.

[આ બોલોમાં અભ્યંતર પ્રમાર્જના કરવાની હોવાથી દરેક વખતે પ્રમાર્જનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે.]

૧ હવે આંગળામાં ભરાવેલી મુહપત્તી પ્રદક્ષિણાકારે એટલે ડાળા હાથની ઉપર, બન્ને બાજુ તથા નીચે એમ ત્રણ વાર પ્રમાર્જો અને બોલો કે—

હાસ્થ, રતિ, અરતિ પરિહરું.

૨ એવી જ રીતે ડાળા હાથના આંગળાઓના આંતરામાં મુહપત્તી રાખી, જમણા હાથે, પ્રદક્ષિણાકારે, વચ્ચે અને બન્ને બાજુએ પ્રમાર્જના કરે અને મનમાં બોલો કે—

ભય, શોક, દુઃખા પરિહરું.

૩ પછી આંતરામાંથી મુહપત્તી કાઢી લઈ, બેવડીને બેવડી મુહપત્તીના બન્ને છેડા બન્ને ય હાથથી પકડી માથા ઉપર વચ્ચે અને જમણી-ડાળી બે બાજુએ ત્રણ પ્રમાર્જના કરતાં અનુક્રમે મનમાં બોલો કે—

કૃણુ-લેશ્યા, નીલ-લેશ્યા, કાપોત-લેશ્યા પરિહરું.

૪ પછી વચ્ચે અને ડાળી-જમણી બે બાજુએ ત્રણ વાર

પાસેથી શીખવાનું છે. અહીં તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

(૨) નિયમ આઠમામાં જમણો પગ જણાવ્યો છે ત્યાં ડાબો પગ અને નિયમ નવમામાં ડાબો પગ જણાવ્યો છે, ત્યાં જમણો પગ તેવો વિધિભેદ બીજા ગ્રંથમાં માલૂમ પડે છે.

(૩) સાધ્વીજીને છાતીની ૩ અને ખભા તથા કાખની ૪ પ્રમાણના મળીને કુલ ૭ ન હોય અને બાકીની ૧૮ હોય. સ્ત્રીઓને મસ્તકની ત્રણ પણ ન હોય, એટલે કુલ ૧૫ હોય.

મુહપત્તી-પડિલેહણના આ વિધિનો સામાયિક કરતી વખતે તથા પારતી વખતે ઘરાંઘર ઉપયોગ થાય, તે અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

[૬]

ચૈત્યવંદનનો વિધિ

આ ક્રિયા જિનગિળ કે તેની સ્થાપના સમક્ષ કરવાની છે.

પ્રણિપાત

(૧) ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા ત્રણ વાર કરવી.

ક્રિયાનો આદેશ માગવો

(૨) પછી ‘ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! ચૈત્યવંદણું કરેમિ’ એ શબ્દો વડે ચૈત્યવંદનનો આદેશ માગવો.

આદેશ-સ્વીકાર

(૩) 'ઈચ્છ' પદ બોલીને આદેશનો સ્વીકાર કરવો.

આમન

(૪) પછી 'જમણા' હાથનું નીચે સ્થાપી ડાબો હાથ બીજો રાખવો.

મંગલરૂપ આચરણ

(૫) અંતે પ્રભાત હોય તો 'જગચિંતામણિ સુત' (જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન) નો પાઠ બોલવો અથવા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી આદિ કોઈ પણ ભાષામાં બનાવેલું સુવિદિત 'ચૈત્યવંદન' બોલવું.

સકલતીર્થ-વંદન

(૬) પછી 'તિર્થ-વંદણ સુત' (જ' કિચિ સૂત્ર) નો પાઠ બોલવો.

અર્ચન-વંદન

(૭) પછી 'સકલતીર્થ સુત' (નમો ત્યુ ધુ સૂત્ર) નો પાઠ 'ચોંગમુદ્રા' એ બોલવો.

~~આમન પ્રણિવ આદેશનો સામાયિક લેવાનો વિધિ, 'સંકેત'.~~

સર્વચૈત્ય-વંદન

(૮) પછી 'સર્વચૈત્ય-વંદણ સુત' (નંવંતિ ચેઈઆઈ) નો

પાઠ 'મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા'એ બોલવો અને ખમાઠ
પ્રણિઠની ક્રિયા કરવી.

સર્વસાધુ-વંદના

(૯) પછી 'સઘ્વસાહુ-વંદણ સુત્ત' (જાવંત કે વિ સાહુ)નો
પાઠ 'મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા'એ બોલવો.

સ્તવન

(૧૦) પછી 'નમોડહંત-સૂત્ર'નો પાઠ બોલવો, તે સ્તવનના
મંગલાચરણરૂપ છે.

(૧૧) પછી 'ઉવસગ્ગહર થોત્ત' (ઉવસગ્ગહરં સૂત્ર) અને
અથવા કેઈ સુંદર રચનાવાળું સ્તવન મધુર સ્વરથી
ભાવ-પૂર્વક ગાવું.

પ્રણિધાન

(૧૨) પછી 'પણિહાણસુત્ત' (જય વીયરાય સૂત્ર)નો પાઠ
'મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા'એ બોલવો. આ પાઠમાં 'આભવ-
મખંડા' પદ પછી અંજલિ પૂર્વવત્ ઠીંચણ ઉપર મૂકવી.

(શ્રીવર્ગે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા રચવી નહીં.)

કાચોત્સર્ગ

(૧૩) (અ) પછી ઊભા થઈને 'ચેઈયથય સુત્ત' (અરિહંત-
ચેઈઆણું સૂત્ર)નો પાઠ 'જિનમુદ્રા'એ બોલવો.

(આ) પછી 'કાઉસ્સગ્ગ સુત્ત' (અન્નતથ સૂત્ર)નો પાઠ 'જિનમુદ્રા'એ બોલવો.

(ઇ) પછી નમુસ્કાર (નવકાર મંત્ર)નો પાઠ (જઘન્ય) એક વખત મનમાં ગણીને જિનમુદ્રાએ કાયેત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્થિર થવું.

(ઈ) કાયેત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્મરણ પૂરું થયે 'નમો અરિહંતાણુ' પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(ઉ) પછી 'નમોઽહંત સૂત્ર'નો પાઠ બોલવો.

(ઊ) પછી અધિકૃત જિન-સ્તુતિ અથવા 'કલ્લાણુ-કંઠં શુદ્ધ'ની એક ગાથા બોલવી.

અંતિમ પ્રણિપાત

(૧૪) જમાવ પ્રણિબંની ક્રિયા કરવી.

[૭]

ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ

કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન ગુરુ અગર દેવને વંદન કરી તેમની આજ્ઞાપૂર્વક કરવું જોઈએ, એ હેતુથી પ્રથમ ત્રણ જમાવ

સમણ પ્રણિબ્ધિ કરવામાં આવે છે અને ચૈત્યવંદન કરવાનો આદેશ માગવામાં આવે છે. એ આદેશ મળ્યાનો સ્વીકાર કરીને ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. ધર્માનુષ્ઠાનનો પ્રારંભ મંગલાર્ચણથી થયો જોઈએ, એટલે પ્રથમ તેમાં તીર્થંકર ભગવંતોના સ્તુતિ-વર્ણનરૂપ ઐચ્છિક ચૈત્યવંદન બોલવામાં આવે છે. આ ઐચ્છિક ચૈત્યવંદનને લીધે અનુષ્ઠાતા વિવિધ ભાવવડે ચૈત્યવંદન કરી શકે છે. આવા કેઈ પણ ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ ‘જ્ઞં કિંચિં નામ તિથ્યં’ એ ગાથાથી કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેનાથી ત્રિલોકમાં રહેલા સકલ તીર્થોને વંદના થાય છે.—સમસ્ત વિશ્વમાં રહેલી ચૈત્ય અને તીર્થ સંસ્થા પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ‘સક્રત્યય સુત્ત’ (નમોત્યુણં)નો પાઠ યોગસુદ્રાથી બોલવામાં આવે છે, તેનો હેતુ અહંતોના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની આરાધના છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમાં ‘ભાવજિન’ને ભક્તિપૂર્વકનું અર્ધ્ય છે. એ સૂત્રની છેલ્લી ગાથા દ્વારા તીર્થંકરપદની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલીન અવસ્થાને પણ વંદન કરવામાં આવે છે, જેથી આરાધ્ય તરીકેની એ પદની મહત્તા હૃદયમાં સ્થિર થાય છે. ‘યોગ-સુદ્રા’નો હેતુ જિનેશ્વરોના એ ગુણમાં તલ્લીનતા અનુભવવાનો છે. ત્યારપછી ‘સંવચ્છેદ્યવંદણ સુત્ત’ (ભવંતિ ચેદ્યાર્ધ)નો પાઠ સર્વ ચૈત્યોની પૂજ્યતાને મનમાં અંકિત કરે છે તથા ખમાંસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા અને સંવસાહૂવંદણ સુત્ત (ભવંત કે વિ સાહુ)નો પાઠ જગતભરમાં આરિત્રની સુવાસ ફેલાવી રહેલા સાધુ સુનિરાજે પ્રત્યેના પૂજ્યભાવની

અભિવ્યક્તિ કરે છે. ચૈત્યવંદનનાં અધિકારે આ સાધુ-વંદના કેમ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જુદી જુદી ભૂમિકાએ રહીને આત્મ-વિકાસની સાધના કરી રહેલા એ સંત પુરુષો ચૈત્ય-વંદનરૂપી ‘શ્રદ્ધાયોગ’ કે ‘ભક્તિયોગ’ની ભાવનાને દૃઢ કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.

આટલા વિધિ પછી ‘નમોઽર્હત્ સૂત્ર’ના મંગલાચરણ-પૂર્વક સ્તવન બોલવામાં આવે છે. અનુક્રાંતિએ અહીં હૃદયના તારને ઝણઝણાવવાના હોય છે, કારણ કે ‘પોપટના રામ’ ની જેમ માત્ર મુખેથી ઉચ્ચાર કરી જવાનો અર્થ વિશેષ નથી. ભગવદ્-ભજનની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ અને તક્ષીનતા એ ત્રણેય મંગલકારી છે. સ્તવન એ ચૈત્યવંદનનું હૃદય છે, ચૈત્યવંદનનો પ્રાણ છે, તેથી એ ગાતી વંખતે ભાવનાનાં પૂર હેલે ચડવાં જોઈએ. તેમાં કાવ્યકલાને સ્થાન છે, સંગીતકલાને અવકાશ છે અને અભિનયકલાને જરૂર મોકળો માર્ગ છે; પણ શરત એક જ કે તે બધાં અર્હત્-ઉપાસનાની તક્ષીનતામાંથી ઉદ્ભવવાં જોઈએ.

ત્યારપછી ‘પણિહાણ સુત્ર’ (જય વીયરાય)ના પાઠ દ્વારા હૃદયની શુભ ભાવનાઓને દૃઢ કરવામાં આવે છે અને છેવટે ‘ચેઈયવંદણ સુત્ર’ (અરિહંત-ચેઈઆણ) સૂત્ર દ્વારા ‘અર્હત્-ચૈત્યો’ને નિમિત્ત બનાવી ‘કાઉસ્સગ્ગ સુત્ર’ (અનત્થ સૂત્ર)ના ઉચ્ચાર-પૂર્વક કાયેત્સર્ગની ક્રિયામાં એક-નવકાર મંત્રનું આરાધન માત્ર પ્રતીક તરીકે કરવામાં આવે છે. ચૈત્યવંદનની આખરી સિદ્ધિ કાયેત્સર્ગ અને ધ્યાન

દ્વારા જ છે, તે બતાવવા તેનો ક્રમ છેલ્લો રાખેલો છે. એ કાર્યોત્સર્ગ શ્રદ્ધા, મેદા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા-પૂર્વક કરવાનો છે, એ વાતનું સૂચન સૂત્રના મૂલપાઠમાં જ કરેલું છે.

આ કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાનની પૂર્ણાહુતિ નમુસ્કાર - (નવકાર મંત્ર)ના પ્રથમ પદના ઉચ્ચાર વડે કરવામાં આવે છે અને ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ અંત્ય મંગલરૂપ અધિકૃત જિન-સ્તુતિ કે 'કલ્લાણકંદં શુભ'ની પંચજિનસ્તુતિરૂપ પ્રથમ ગાથા બોલીને, બમાસમણની વંદના-પૂર્વક કરવામાં આવે છે.

શ્રીજિનેશ્વરના શુભોનું વારંવાર રટણ કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સાહ વધે છે, ચિત્તમાં પ્રસન્નતા પ્રકટે છે અને તે માટે જોઈતું પુરુષાર્થનું બળ એકત્ર થાય છે.

શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રાવકે ઓછામાં ઓછું સવાર, બપોર અને સાંજ એમ ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવું ધટે છે.

[૮]

પૂજની પરિભાષા

‘જિન-પૂજ’ અને ‘ચૈત્યવંદન’ અથવા ‘દેવવંદન’ નો વિધિ કરવામાં જે પરિભાષાનો ઉપયોગ છે, તેની ટૂંક માહિતી નીચે મુજબ છે:—

‘અભિગમ’

૧ શ્રીતીર્થંકરદેવને વંદન કરવા માટે ગમન કરવું તે ‘અભિગમ’, તે વખતે નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ:—

(૧) સચિત્તદ્રવ્ય પાસે ન રાખવું. (૨) અચિત્ત વસ્તુનો અત્યાગ—આલુપણો વગેરે પહેરી રાખવાં. (૩) મનને ઓકાત્ર કરવું. (૪) ઉત્તરાસંગ રાખવું. (૫) જિનેશ્વર પ્રભુનું દર્શન થતાં જ બે હાથવડે અંજલિ કરવી. રાજાઓ રાજચિહ્નો, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, તલવાર, છત્ર, પગરખાં, મુગટ અને આમરનો ત્યાગ કરવો.

‘અવગ્રહ’

૨ પ્રતિમા અને ઉપામ્રક વચ્ચેનું અંતર તે ‘અવગ્રહ’. તેવો ‘અવગ્રહ’ ઓછામાં ઓછો નવ હાથ અને વધારેમાં વધારે ૬૦ હાથ રાખવો. યાકીનો ‘મધ્યમ’ સમજવો. મંદિર જ નાનું હોય તો ૦૧ હાથ દૂર પણ બેસી શકાય.

‘અવસ્થા’

૩ પ્રભુની બુદ્ધી બુદ્ધી જીવન-અવસ્થા. તે ત્રણ પ્રકારે ચિત્તવવાની છે. “છદ્મસ્થાવસ્થા, કેવલી-અવસ્થા ને સિદ્ધા-વસ્થા”. તેમાં ‘છદ્મસ્થાવસ્થા’નો વિચાર ત્રણ ક્રમે કરવાનો છે. પ્રથમ ‘જન્માવસ્થા,’ બીજી ‘રાજ્યાવસ્થા’ ને ત્રીજી ‘સાધુ-અવસ્થા’. પ્રભુ પ્રતિમાનાં પ્રાતિહાર્યાદિ

જોઈને 'કેવલી-અવસ્થા' ચિંતવવી, તથા 'ધ્યાનદશા'
જોઈને 'સિદ્ધાવસ્થા' ચિંતવવી.

‘આલંગન’

૪ લક્ષિત અંગેનો આધાર તે ‘આલંગન’. સૂત્ર શુદ્ધ
બોલવું, તેનો અર્થ ચિંતવવો અને તે દ્વારા થતા જ્ઞાન વડે
પ્રભુ-પ્રતિમામાં લીન થવું.

‘આસન’

૫ ચૈત્યવંદન કરતી વખતે જે જે આસને બેસવું જોઈએ તે
પ્રમાણે બેસવું.

‘આશાતના’

૬ ‘આ’—જ્ઞાન, દર્શન આદિ આયની+‘શાતના’—ખંડના
કે અપદ્ધવંસ. જે ક્રિયાઓથી જિન-મંદિરની પવિત્રતા ખંડિત
થાય, પવિત્રતા ન જળવાય, તે ‘આશાતના’. જઘન્યથી
તે ૧૦ પ્રકારની છે, મધ્યમથી તે ૪૨ પ્રકારની છે અને
ઉત્કૃષ્ટથી તે ૮૪ પ્રકારની છે. એ ‘આશાતનાઓ’ને
વળીને જિન-મંદિરમાં યોગ્ય વર્તન રાખવું જોઈએ.

જિન-મંદિરમાં વર્તવાના મુખ્ય ૧૦ નિયમો.

૧ પાન, સોપારી કે તાંબૂલ આવવું નહિ. (દાખલ થનારું
મોઢું સાફ હોવું જોઈએ.)

૨ પાણી પીવું નહિ.

૩ ભોજન કરવું નહિ.

૪ મોજડી-પગરણાં પહેરીને જવું નહિ.

૫ કામ-ચેષ્ટા કરવી નહિ.

૬ પથારી કરવી નહિ કે સૂવું નહિ.

૭ થૂંક-ગળખો નાખવો નહિ.

૮ લઘુ નીતિ- (પેશાબ) કરવી નહિ.

૯ વડી નીતિ- (મલ-ત્યાગ) કરવી નહિ.

૧૦ કોઈ પણ પ્રકારનો મુગાર રમવો નહિ.

આમાં બીજાં ૩૨ નિયમો ઉમેરતાં કુલ ૪૨ નિયમો
બને છે. તે નીચે મુજબ:

૧૧ કોઈ જૂગડું રમતું હોય તો તેની કોઈ પણ પ્રકારની
અનુમોદના કરવી નહિ.

૧૨ પલાંડી વાળીને બેસવું નહિ.

૧૩ પગ લાંબા કરીને બેસવું નહિ.

૧૪ પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરવો નહિ.

૧૫ કોઈની મસ્કરી કરવી નહિ.

૧૬ કોઈ પ્રકારનું અભિમાન કરવું નહિ.

૧૭ બેચું આસન માંડીને બેસવું નહિ.

૧૮ દેશ ઓળવા નહિ.

- ૧૯ પોતાના સાથે છત્ર રાખવું નહિ.
- ૨૦ પોતાની સાથે ખડ્ગ રાખવું નહિ.
- ૨૧ પોતાના સાથે મુગટ રાખવો નહિ.
- ૨૨ પોતાના ઉપર ચામર વીંઝાવવો નહિ.
- ૨૩ સંઘ કે અન્યની સાથે તકરારના કારણે ત્યાં લાંઘવા બેસવું નહિ.
- ૨૪ હાંચી-ઠંઠા કરવાં નહિ.
- ૨૫ લંપટ સ્ત્રી, પુરુષ કે વેશ્યાની દલાલી કરનાર પુરુષને ત્યાં બોલાવવો નહિ, કદાચ ત્યાં આવેલો દેખાય તો તેની સાથે કાંઈ પણ વાત કરવી નહિ.
- ૨૬ મુખ-કોશ વિના પૂજા કરવી નહિ.
- ૨૭ શરીર મલિન રાખીને અર્ધોત્ સ્નાન કર્યા વિના મૂર્તિને અડવું નહિ.
- ૨૮ મલિન વસ્ત્રો (અશુચિવાળાં) પહેરીને મૂર્તિને અડવું નહિ.
- ૨૯ અવિધિથી પૂજા કરવી નહિ.
- ૩૦ મનને ભટકતું રાખીને પૂજા કરવી નહિ.
- ૩૧ સચિત્ત દ્રવ્ય અંદર લાવવું નહિ, તે બહાર મૂકવું. (જે પુષ્પ, ફલ વગેરે ચડાવવાનાં હોય તે જ અંદર લઈ જઈ શકાય).

- ૩૨ ઉત્તરાસંગ વિના પૂજા કરવી નહિ.
- ૩૩ ભક્તિભાવથી અંજલિ કરવી.
- ૩૪ પૂજાનાં ઉપકરણો શુદ્ધ રાખવાં.
- ૩૫ પુષ્પો વગેરે હીન વાપરવાં નહિ.
- ૩૬ જિન-મૂર્તિનો અનાદર કરવો નહિ.
- ૩૭ જિનેશ્વર પ્રત્યે શત્રુભાવે વતનારને વારવો.
- ૩૮ ચૈત્ય-દ્રવ્ય ખાવું નહિ.
- ૩૯ વિનાશ પામતા ચૈત્ય-દ્રવ્યની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.
- ૪૦ છતી શક્તિએ પૂજા, વંદન આદિમાં મંદતા કરવી નહિ.
- ૪૧ દેવ-દ્રવ્ય ખાનાર સાથે વ્યાપાર કે મૈત્રી રાખવાં નહિ.
- ૪૨ દેવ-દ્રવ્ય ખાનારને આગેવાન તરીકે ચૂંટવો નહિ કે તેને મત આપવો નહિ.

જિન-મંદિરમાં વર્જવાની ૮૪ આશાતનાનાં નામો નીચે સુજળ છે:

- ૧ ગળગળા આદિ નાખવાં.
- ૨ જૂગડું રમવું.
- ૩ કલહ કરવો.
- ૪ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરવો.
- ૫ કોગળા નાખવાં.

- ૬ પાન-સોપારી ખાવાં.
- ૭ પાન આદિના કૂચા નાખવાં.
- ૮ ગાળો દેવી.
- ૯ ઝાડે કે પેશાળે જવું.
- ૧૦ નાહવું.
- ૧૧ વાળ ઓળવા.
- ૧૨ નખ કાઢવા.
- ૧૩ લોહી, માંસ વગેરે નાખવું.
- ૧૪ શેકેલાં ધાન્ય વગેરે ખાવાં.
- ૧૫ ચામડી વગેરે નાખવું.
- ૧૬ ઓસડ ખાઈ ઊલટી કરવી.
- ૧૭ ઊલટી કરવી.
- ૧૮ દાંતણુ કરવું.
- ૧૯ આરામ કરવો, પગ અંપાવવા વગેરે.
- ૨૦ બકરી, ભેંસ, ગાય, ઘોડા, હાથી ખાંધવા.
- ૨૧-૨૭ દાંત, આંખ, નખ, ગંડસ્થલ, નાક, કાન, માથા આદિ સર્વનો મેલ નાખવો.
- ૨૮ સૂવું.
- ૨૯ મંત્ર, ભૂત, રાજ વગેરેનો વિચાર કરવો.

- ૩૦ વાદ-વિવાદ કરવો.
- ૩૧ નામાં-લેખાં કરવાં.
- ૩૨ ધન વગેરેની વહેંચણી કરવી.
- ૩૩ પોતાનો દ્રવ્ય-ભંડાર ત્યાં સ્થાપવો.
- ૩૪ પગ ઉપર પગ ચડાવી જોડવું.
- ૩૫ છાણાં થાપવાં.
- ૩૬ કપડાં સૂકવવાં.
- ૩૭ દાળ વગેરે ઉગાડવું.
- ૩૮ પાપક વણવા.
- ૩૯ સેવ વણવી, વડી મૂકવી વગેરે.
- ૪૦ રાજા વગેરેના ભયથી દેરાસરમાં સંતાઈ જવું.
- ૪૧ દિલગીરીથી—શોકથી રંડવું.
- ૪૨ વિકથા કરવી.
- ૪૩ ખાણ, તલવાર વગેરે હથિયાર ઘડવાં કે સજવાં.
- ૪૪ ગાય, ભેંસ રાખવાં.
- ૪૫ તાપણી તાપવી.
- ૪૬ અન્નાદિ રાંધવું.
- ૪૭ નાણું પારખવું.
- ૪૮ નિસીદિ કહ્યા વિના દેરાસરમાં જવું.

- ૪૯-પર છત્ર, પગરખાં, હથિયાર-ચામર સાથે પ્રવેશ કરવો.
- ૫૩ મનને ચંચલ રાખવું.
- ૫૪ તેલ વગેરે શરીરે ચોપડવું.
- ૫૫ સચિત્ત પુષ્પ-ફલાદિક જાહાર ન મૂકવાં.
- ૫૬ હાર, વીંટી, કપડાં વગેરે જાહાર મૂકી શોભા વિનાના થઈ દેરાસરમાં દાખલ થવું..
- ૫૭ ભગવંતને જોતાં જ હાથ ન જોડવા.
- ૫૮ ઉત્તરાસંગ ન રાખવું.
- ૫૯ મસ્તકે મુગટ ધરવો.
- ૬૦ મુખ, પાઘડી આદિ પર ખુકાનું હોય તે ન છોડવું.
- ૬૧ ફૂલના હાર-તોરા માથેથી મૂકી ન દેવા.
- ૬૨ શરત જકવી.
- ૬૩ ગેડીદડે રમવું.
- ૬૪ પરોણા આદિને જીહાર કરવો.
- ૬૫ ભાંડ-ભવૈયાની રમત કરવી.
- ૬૬ કોઈને હુકારે ખોલાવવો.
- ૬૭ લેવા-દેવા આશ્રયી ધરાણું માંડવું—લાંઘણ કરવી.
- ૬૮ રણ-સંગ્રામ કરવો.
- ૬૯ માથાના વાળ જીદા કરવા કે માથું ખણવું.

- ૭૦ પલાંઠી વાળીને બેસવું.
 ૭૧ ચાખડીએ ચડવું.
 ૭૨ પગ પસારીને બેસવું.
 ૭૩ પિપૂડી કે સિસોટી બળવવી. (ઇશારા વગેરે માટે.)
 ૭૪ પગનો મેલ કાઢવો.
 ૭૫ કપડાં ઝાટકવાં.
 ૭૬ માંકડ, જૂ આદિ વીણીને નાખવાં.
 ૭૭ મૈથુન-કીડા કરવી.
 ૭૮ જમણું કરવું.
 ૭૯ વેપાર (લેવું, દેવું, વેચવું) કરવો.
 ૮૦ વૈઠું કરવું.
 ૮૧ પથારી, ખાટલો ખંખેરવો.
 ૮૨ શુદ્ધ ભાગ ઉઘાડવો કે સમારવો.
 ૮૩ 'સુધ્ધાળાણ' તથા કૂકડા વગેરેનું યુદ્ધ કરાવવું.
 ૮૪ ચોમાસામાં પાણી સંઘરવું, તેથી સ્નાન કરવું અને
 પીવાને માટે પાણીનાં પાત્ર રાખવાં.

x

x

x

‘ ઉપાસક ’

૭ ચૈત્યવંદન કરનાર તે ‘ ઉપાસક ’.

‘ કાયોત્સર્ગ ’

૮ શારીરિક વ્યાપારો છોડવા, મૌન રાખવું તથા મનને ધ્યાનમાં જોડવું તે ‘ કાયોત્સર્ગ ’.

‘ ચૈત્યવંદન ’

૯ ચૈત્યવંદનના પ્રારંભમાં યોલાતી કોઈ પણ ભાષામાં રચાયેલી નાની સ્તુતિને માટે પણ હાલમાં ‘ ચૈત્યવંદન ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

‘ દદિ-વર્જન ’

૧૦ દેવ-દર્શન, દેવ-પૂજા કે ચૈત્યવંદન કરતી વખતે દદિ પ્રભુની સામે જ રાખવી, પણ યાક્રીની ત્રણ યાજુએ જવા દેવી નહિ, તે ‘ દદિ-વર્જન ’ વિવેક કહેવાય.

‘ દિશા ’

૧૧ પુરુષે પ્રભુની જમણી યાજુએ અને સ્ત્રીએ પ્રભુની ડાબી યાજુએ ઊભા રહીને વંદન, પૂજન, સ્તુતિ વગેરે કરવાં, તે ‘ દિશા ’નો વિવેક કહેવાય.

‘ નિસીહિ ’

૧૨ પાપકર્મોનો નિષેધ તે ‘ નિસીહિ ’. તેનો ક્રમ એવો છે કે પહેલી ‘ નિસીહિ ’ દેરાસરના દરવાજામાં પેસતાં યોલવી, એટલે ત્યારથી ઘર-વ્યવહાર-સંબંધી બધી

(૨) સ્વપ્નસાદૃશ્યવંદણસુત્ત (જાવંત કે વિ આદૃ)-ગુરુવંદન-રૂપ.

(૩) પશ્ચિહાણસુત્ત (જય વીયરાય)-દ્યેય-સ્મરણરૂપ.

‘ પ્રણિપાત ’

૧૬ થોભવંદણસુત્ત(જામાસમણ સૂત્ર) જોડીને પંચાંગ-‘ પ્રણિપાત ’ની ક્રિયા કરવી તે.

‘ પ્રદક્ષિણા ’

૧૭ પ્રભુની જમણી બાજુથી અર્થાત્ પોતાના કાળા હાથ તરફથી ફરવાનું શરૂ કરીને પાછાં મૂળ ઠેકાણે આવી જવું તે ‘ પ્રદક્ષિણા ’ કહેવાય છે. ચૈત્યાગાર તેમ જ ચૈત્યની આસપાસ ત્રણ ‘ પ્રદક્ષિણા ’ દેવાય છે.

‘ પ્રમાજ્ઞન ’

૧૮ ચરવલાવડે કે ખેસના છેડાવડે ખેસવાની જગા શુદ્ધ કરવી તે ‘ પ્રમાજ્ઞન ’. તે ક્રિયા ત્રણ વાર કરવાથી બરાબર થઈ જાય છે.

‘ મુદ્રા ’

૧૯ અમુક પ્રકારનો અંગ-વિન્યાસ કરવો, તે ‘ મુદ્રા ’ કહેવાય છે. યૌગિક પ્રક્રિયામાં તેને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. ચૈત્યવંદનની ક્રિયા પણ એક પ્રકારની યૌગિક ક્રિયા હોઈને તેમાં ‘ મુદ્રા ’નો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે.

એમાં કુલ ત્રણ પ્રકારની 'મુદ્રા'નો ઉપયોગ થાય છે:

- (૧) 'યોગ-મુદ્રા'—જે હાથની દશે આંગળીઓ માંહોમાંહે મેળવી કમળના ઠોડાના આકારે હાથ નેડી પેટ ઉપર ફેણી રાખી રહેલું તે, આ મુદ્રાએ 'પ્રણિપાત-હંડક' (નમો ત્યુ છુ) ઉચ્ચરાય છે અને સ્તવનાદિ કરાય છે.
- (૨) 'જિન-મુદ્રા' અથવા 'કાયોત્સર્ગ મુદ્રા'—જિન ભગવાન કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે જે રીતે બિભા રહે છે તે રીતે બિભા રહેલું, તેનું નામ 'જિન-મુદ્રા' અથવા 'કાયોત્સર્ગ મુદ્રા'. તે ધ્યાન કરતી વખતે જે પગની વચ્ચે આગળથી ચાર આંગળ અને પાછળથી કાંઈક ચોક્કું અંતર રાખવાનું હોય છે, તથા હાથ ધક્કિદંડ એટલે શેરડીના સાંઠા મુજબ સીધા રાખવાના હોય છે. 'અરિહંત-ચેઘ્ઘિઆઈ' સૂત્ર આ મુદ્રાથી બોલાય છે.
- (૩) 'મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રા'—જે હાથ નેડી લલાટની ઉપર જરા દૂર કે લલાટને લગાડવા તે. 'સંવચેધિવંદણસુત્ત' (જવંતિ ચેધ્ઘિઆઈ) 'સંવસાહૂવંદણસુત્ત' (જવંત કે વિ સાહૂ) તથા 'પણિહાણસુત્ત' (જ્ય વીયરાય સૂત્ર) આ મુદ્રાથી બોલાય છે.

‘સ્તવન’

૨૦ પાંચ કે તેથી વધારે ગાથાની જિન-સ્તુતિરૂપ પદ્યાત્મક કૃતિ.

પરિશિષ્ટો અંગે કિંચિત્ વક્તવ્ય

શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યનો પ્રારંભ કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘ચરણ-ગુણ-સંગ્રહં સચક્રં આવસ્તયાણુઓગં’—આવશ્યકનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) ચરણ- (ચારિત્ર)ના અને ગુણ (મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણ)ના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતી કોઈ પણ ક્રિયા એવી નથી કે જે ‘આવશ્યક’ના વિચાર-ક્ષેત્રની બહાર રહેલી હોય.

આવું સકલ-ચરણ-કરણ-ક્રિયા-કલાપરૂપ ‘આવશ્યક’ અતિગંભીર અર્થવાળું અને ગહન હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેનું પૂરેપૂરું રહસ્ય સમજવા માટે જીવનભરની સાધના જોઈએ; તો પણ ‘શુભ કાર્યમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો’ એ ન્યાય મુજબ સૂત્રોના વિવેચન-પ્રસંગે તેનું ગંભીર્ય સમજાવવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરેલો છે; પરંતુ જે વિચારણા કરવાનું તે સ્થળે શક્ય કે સંગત ન હતું, તે વિચારણા આ સ્વતંત્ર નિર્ણયમાં કરવામાં આવી છે અને તેને સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ તરીકે જોડવામાં આવી છે. આ નિર્ણયોમાં યૌગિક દૃષ્ટિબિંદુને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે અને તે સંકારણ છે. આપણા સમાજના ઘણા મોટા ભાગમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થયેલી છે કે જૈનધર્મમાં યોગને ખાસ સ્થાન નથી, અને તેથી તે પર ખાસ

લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી; પરંતુ તે માન્યતા વાસ્તવિક નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આપણી મોક્ષ-સાધનાને મંદ પાડવામાં કારણભૂત બનેલી છે; 'તેથી' 'આવશ્યક ક્રિયા' સાથે યોગનો કેવો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, તે જતાવવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે પાઠકો આ દૃષ્ટિગિહાને લક્ષ્યમાં રાખીને આ પરિશિષ્ટોનું અવલોકન કરશે અને તેમાંથી ક્ષીર-નીર-ન્યાયે ક્ષીરને ગ્રહણ કરી આત્મ-હિતની સાધના કરશે.

પ્રયોગ-ટીકાના દરેક ભાગમાં ક્રમશઃ જે આવશ્યકતા નિર્ણયો આપવામાં આવ્યા છે.

પરિશિષ્ટ પહેલું

પડાવશ્યક

[૭ આવશ્યકે]

“ આવસ્સયં અવસ્સ-કરણિજ્ઞં ધુવ-નિગ્ગહો વિસોહી અ ।

અજ્ઞયણ-છક્ક-વ્રગ્ગો, નાઓ આરાહણા—મગ્ગો ॥ ”

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

“ આવશ્યક, અવશ્ય કરણીય, ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશેધિ,

અધ્યયન-પડવર્ગ, ન્યાય, આરાધના અને માર્ગ (એ પર્યાય-શબ્દો છે:) ”

“ સમણેણં સાવણ ય, અવસ્સ-કાયવ્વયં હવ્વ જમ્હા ।

અંતો અહો-નિસસ્સ ય, તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥ ”

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

“ જે, દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગે શ્રમણ અને શ્રાવક વડે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તેથી તે આવશ્યક કહેવાય છે. ”

“ આવસ્સયસ્સ एसो, પિંડત્થો વણિણો સમાસેણં ।

एत्तो एक्केकं पुण, અજ્ઞયણં કિત્તિહસ્સામિ ॥

તં જહા—[૧] સામાઈઅં, [૨] ચડવીસત્થઓ, [૩] વંદનયં,
[૪] પાઢિક્કમણં, [૫] કાઉસ્સગ્ગો, [૬] પચ્ચક્ખાણં । ”

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

આવશ્યકનો આ સમુદાયાર્થ ટૂંકમાં કહ્યો. હવે તેમાંના એકેક અધ્યયનનું હું વર્ણન કરીશ. તે આ રીતે—(૧) આમાયિક, (૨) અત્રીસત્થઅ (અતુર્વિંશતિ-સ્તવ), (૩) વંદણુય(વંદનક), (૪) પડિક્કમણુ(પ્રતિકમણુ), (૫) કાઉસ્સગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) અને (૬) પરચકખાણુ (પ્રત્યાખ્યાન).

“ આવસ્સગસ્સ ણં હમે અત્યાહિગારા ભવંતિ । તં જહા—
સાવજ્જ-જોગ-વિરદં, ઉક્કિત્તણ ગુણવઓ અ પડિવત્તી ।
ભલ્લિઅસ્સ નિદ્દણા, વણ-તિગિચ્છ ગુણ-ધારણા ચેવ ॥ ”

—અનુયોગદ્વારમ્બર, સુત્ર ૫૮.

“ આવશ્યકના અર્થોધિકારો આ પ્રમાણે હોય છે. જેમ કે આમાયિકનો અર્થોધિકાર આવધ યોગની વિરતિ છે, અતુર્વિંશતિસ્તવનો અર્થોધિકાર એવીશ તીર્થ-કરોના ગુણનું સદ્ભૂત કીર્તન છે, અથવા સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન છે. વંદનકનો અર્થોધિકાર ગુણવાન એવા ગુરુનો વિનય છે, પ્રતિકમણુનો અર્થોધિકાર રૂપલિત આત્માની નિંદા છે, કાયોત્સર્ગનો અર્થોધિકાર મહાન દોષરૂપ ભાવ-વણુની ચિકિત્સા છે અને પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થોધિકાર નાનાવિધ અંયમગુણુની ધારણા છે. ”

અડસરણ-પયસામાં કળું છે કે :—

“ ચારિત્તસ્મ વિસોદ્ધી, વીગ્ધ સામાદ્દણ વિત્થ દ્દાયં ।
સાવજ્જેઅ-જોગાણ, વજ્જણા-સેવણત્તણઓ ॥ ૨ ॥ ”

“ અહીં અપાપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગથી અને નિપાપ પ્રવૃત્તિના

સેવનથી સામાયિક વડે આરિત્રગુણની ખરેખર વિશુદ્ધિ કરાય છે.”

“દંસણાયાર-વિસોહી, ચઝવીસાયત્યણ કિચ્ચઈય ।

અચ્ચમુઅ-ગુણ-કિત્તણરૂવેણ જિણંવરિંદાણં ॥ ૩ ॥”

“જિનેશ્વરોના અતિ-અદ્ભુત ગુણ-કીર્તનરૂપ અતુર્વિંશતિ-સ્તવ વડે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ કરાય છે.”

“નાણાઈઆં ડ ગુણા, તસ્સંપન્ન-પઢિવત્તિ-કરણાઓ ।

વંદણણં વિહિણા, કોરઈ સોહી ડ તેસિં તુ ॥ ૪ ॥”

“જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર અને તપ એ ગુણો છે. તેનાથી સંપન્ન ગુરુનો વિનય કરવાથી વિધિ-પૂર્વક-વંદન વડે તે ગુણોની શુદ્ધિ કરાય છે.”

“ખલિઅસ્સ ય તેસિં પુણો, વિહિણા જં નિંદણાઈ પઢિક્કમણં ।

તેણ પઢિક્કમણેણં, તેસિં પિ અ કોરેણ સોહી ॥ ૫ ॥”

“વળી સ્થાલિત આત્માની (મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોમાં થયેલી) તે(સ્થાલનાઓ)ની વિધિ-પૂર્વકની નિંદા, ગહી અને આલોચના કરવી, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. તેવા પ્રતિક્રમણ વડે તે(મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણો)ની શુદ્ધિ કરાય છે.”

“ચરણાઈયારાણં, જહક્કમં વણ-તિગિચ્છરૂવેણં ।

પઢિક્કમણાસુદ્ધાણં, સોહી તહ કાઝસમ્મેણં ॥ ૬ ॥”

“પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા આરિત્રના અતિઆરોની શુદ્ધિ ત્રણ-ચિકિત્સારૂપ કાર્યોત્સર્ગ વડે યથાક્રમ થાય છે.”

“ગુણ-ધારણરૂત્રેણં, પદ્મકલાણેણ તવ-ઇઆરસ્સ ।

ચિરિયાયારસ્સ પુણો, સન્નેહિ વિ-કારે સોહી ॥ ૭ ॥”

“ગુણ-ધારણ રૂપ પ્રેત્યાખ્યાન વડે તપના અતિચારની તેમ જ વીર્યાચારની સર્વ પ્રકારો વડે એટલે સર્વ આવશ્યકોથી શુદ્ધિ કરાય છે.”

પરિશિષ્ટ બીજું

સામાયિકની સાધના

[પ્રથમ-આવશ્યક]

(૧) સામાયિક શું છે ?

સામાયિકની સાધના કરનારે સર્વ પ્રથમ ‘સામાયિક એ શું છે?’ તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. તેથી પ્રથમ વિચારણા તેની કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આત્મા એ જ ‘સામાયિક’ છે અને આત્મ-દર્શન એ જ સામાયિકનો અર્થ છે. શ્રીભગવતીસૂત્રના પ્રથમ શતકના નવમા ઉદ્દેશમાં શ્રીપાર્શ્વનાથભગવાનના ચતુર્થામ ધર્મને અનુસરનારા શ્રીકાલાસ્યવેષિ અનગારે શ્રમણ ભગવંત શ્રીમહાવીરના પાંચ મહાવ્રતધારી સ્થવિરોને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તેવી નોંધ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ પ્રશ્નો પૈકીનો એક પ્રશ્ન એવો હતો કે- ‘કે મે અજ્ઞો ! સામાઈએ? કે મે અજ્ઞો ! સામાઈયસ્સ અટ્ટે?’ હે આર્યભગવંતો ! આપનું ‘સામાયિક’ શું ? અને ‘સામાયિક’ નો અર્થ શો ?’ તે વખતે એ સ્થવિરોએ જણાવ્યું હતું કે-

‘આયા ણે અજ્ઞો ! સામાઈએ, આયા ણે અજ્ઞો ! સામાઈયસ્સ અટ્ટે;’ ‘હે આર્ય ! અમારો આત્મા એ ‘સામાયિક’ છે અને

અમારો આત્મા એ જ ‘સામાયિક’નો અર્થ છે. ‘તાત્પર્ય’ કે આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવું, તેમાં તદ્દીન થવું એ જ ‘સામાયિક’ છે. વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રત્યે લઈ જનારાં તમામ સાધનો, ક્રિયાઓ કે અનુષ્ઠાનો એ ‘સામાયિક’ છે. એની વિચારણા જુદી જુદી અનેક રીતે થઈ શકે છે. શાસ્ત્રકારોએ તેનું સ્વરૂપ ચાર પ્રકારનું ઘતાવ્યું છે: (૧) ‘શ્રુત-સામાયિક,’ (૨) ‘સમ્યક્ત્વ-સામાયિક,’ (૩) ‘દેશવિરતિ-સામાયિક’ અને (૪) ‘સર્વવિરતિ-સામાયિક.’ એટલે શ્રુતજ્ઞાનની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપાસના એ ‘સામાયિક’ છે, તત્ત્વ પરની નિર્મળ શ્રદ્ધા એ પણ ‘સામાયિક’ છે અને સંયમાસંયમવાળું ચારિત્ર તથા શુદ્ધ સંયમરૂપ ચારિત્ર એ પણ ‘સામાયિક’ છે.

(૨) વિશિષ્ટ વ્રત

‘સામાયિક’ના આ સ્વરૂપની યોગ્ય સાધના થઈ શકે તે માટે શ્રાવક-ધર્મના અધિકારમાં એક વિશિષ્ટ વ્રતની યોજના કરવામાં આવી છે, જેને ‘નવમું વ્રત,’ ‘પ્રથમ શિક્ષાવ્રત’ કે ‘સામાયિક-વ્રત’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘સામાયિક-વ્રત’ જ સામાન્ય રીતે ‘સામાયિક’ના નામથી ઓળખાય છે અને તેની જ વિચારણા અહીં પ્રસ્તુત છે.

(૩) યૌગિક ક્રિયા

આ ‘સામાયિક-વ્રતની ક્રિયા’ એ કોઈ સામાન્ય સાધના નથી, પરંતુ અતિ ઉચ્ચ કોટિનું આધ્યા-

ત્તિમક અનુષ્ઠાન છે અથવા તેા શુદ્ધ યૌગિક ક્રિયા છે. બહુશ્રુત વિદ્વાનોએ ‘યોગ’ની વ્યાખ્યા બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કરેલી છે. ‘યોગિર્બિદુ,’ ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ અને ‘યોગવિશિકા’ જેવા યોગના મનનીય ગ્રંથો સ્વનાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ મોક્ષની સાથે જોડનારા સર્વ ધર્મ-વ્યાપારને ‘યોગ’ તરીકે જાણ-ખાવેલ છે.

‘મુક્તેણ જોયળાઓ. જોગો સર્વો વિ ધર્મ-વાતારો ।’

(યોગત્રિદુ ૧-૧).

યોગના પરમ અભ્યાસી કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ‘યોગશાસ્ત્ર’ નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં ‘યોગ’નો પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે કે—

“ચતુર્વર્ગેડપ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર્યરૂપં રત્નત્રયં ચ સઃ ॥” (પ્ર. ૧, શ્લો. ૧૬)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં અગ્રણી મોક્ષ છે; તેની પ્રાપ્તિમાં ‘યોગ’ કારણભૂત છે. તે ‘યોગ’ સમ્યગ્-જ્ઞાન, સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી-સ્વરૂપ છે. ‘યોગ’ની બુદ્ધા બુદ્ધા દૃષ્ટિર્બિદુઓથી વિશદ સમાલોચના ઇતર દર્શનકારોએ પણ કરી છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસ ભગવદ્ગીતામાં સમત્વને તથા કર્મ-કુશલતાને ‘યોગ’ તરીકે સ્બૂ કરે છે. ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (અ ૨-૪૮) ‘યાગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ (અ ૨-૫૦). ‘યોગતત્ત્વ’નો સમુચિત

સંગ્રહ કરનાર લગવાનું પતંજલિ 'યોગ-દર્શન'માં ચિત્ત-વૃત્તિઓના નિરોધને 'યોગ'નું નામ આપે છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધઃ' (૧-૨)

(૪) સામાયિક અને યોગની અભિન્નતા

'યોગ'ની આ બ્યાખ્યાઓ 'સામાયિક'ને ધરાવતી લાગુ પડે છે. કેમ કે—

(૧) 'સામાયિક'—મોક્ષમાર્ગમાં જોડનારો ધર્મ-બ્યાપાર છે.

(૨) 'સામાયિક'—સમ્યગ્-જ્ઞાન, સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

(૩) 'સામાયિક'—સમત્વને સાધનાર છે.

(૪) 'સામાયિક'—કુશલ અનુષ્ઠાનરૂપ છે.

(૫) 'સામાયિક'—ચિત્તની તમામ (કલ્પેશોત્પાદક) વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે; એથી 'સામાયિક' અને 'યોગ' એ વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન જ છે.

(૫) ચાર પ્રકારની યોગ-પ્રણાલિકાઓ

યોગ-પ્રણાલિકાઓ મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે : “(૧) મંત્ર-યોગ, (૨) હંકયોગ, (૩) લયયોગ અને (૪) રાજયોગ.” તે માટે કહેલું છે કે :—

“યોગયતુર્વિધો મન્ત્ર-લય-રાજ-હંકાભિધઃ ।

શિષ્યત્વમ્યાસયોગેન, સદ્ગુરોરુપદેશતઃ ॥”

—બુદ્ધિગામર-પૃ. ૧૪.

“ યોગ ચાર પ્રકારનો છે : (૧) મંત્ર, (૨) લય, (૩) રાજ અને (૪) હઠ. તે અભ્યાસના યોગથી તથા સદ્ગુરુના ઉપદેશથી સિદ્ધ થાય છે. ”

(૬) સામાયિક રાજયોગ છે.

આ ચાર વિભાગો પૈકી ‘સામાયિક’નો સમાવેશ રાજયોગ-પ્રણાલિકામાં થાય છે, કારણ કે તેનો હેતુ ચિત્તની કલેશમય અવસ્થાનો નાશ કરીને પ્રશમરૂપ લાવ-સમાધિને પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

(૭) રાજયોગનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ ‘યોગના ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ’ને ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત કરેલું છે : “ (૧) તપ, (૨) સ્વાધ્યાય અને (૩) ઈશ્વર-પ્રણિધાન. ” ‘તપ:—સ્વાધ્યાયેશ્વર-પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ:’ । ૨-૧ ॥ ’ આ ત્રણ પ્રકારોમાં ‘સામાયિક’નું સ્વરૂપ સ્વાધ્યાયની મુખ્યતાવાળું છે, છતાં તેમાં તપ અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન એટલે ફલ-સંન્યાસનાં તત્ત્વો પણ યોગ્ય રીતે ગોઠવાયેલાં છે. ‘સામાયિક’માં જે સમય જાય છે, તેમાં શારીરિક અને માનસિક એ બંને પ્રકારનું તપ હોય છે તથા તે સમલાવની સાધના અર્થે થતું હોઈને સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક ફલોની અભિલાષાથી રહિત હોય છે. એટલે ‘સામાયિક’ એ ‘યોગ’ છે—‘રાજયોગ’ છે—‘રાજયોગનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ’ છે.

(૮) સાધ્ય, સાધક અને સાધના

કોઈ પણ ક્રિયાની સિદ્ધિનો આધાર ‘સાધ્ય, સાધક અને સાધના’ની યોગ્યતા અથવા શુદ્ધિ પર રહેલો છે. જો ‘સાધ્ય’ યોગ્ય ન હોય તો તે માટે ‘સાધના’ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જો ‘સાધક’ યોગ્ય ન હોય તો તે ‘સાધના’ કરી શકતો નથી, અને જો ‘સાધના’ યોગ્ય ન હોય તો તેથી ‘સિદ્ધિ’ થતી નથી. એટલે કાર્ય-સિદ્ધિ માટે ‘સાધ્ય, સાધક અને સાધના’ એ ત્રણેની યોગ્યતા (વિશુદ્ધિ) જરૂરી છે.

(૯) સામાયિકનું સાધ્ય

‘સામાયિક’નું સાધ્ય સમભાવ છે, જેને સમત્વ, સમતા (વીતરાગતા), ઉદાસીનતા કે મધ્યસ્થતા પણ કહેવામાં આવે છે. આ ભાવને પ્રાપ્ત થનાર ભાવ-સમાધિમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અદ્વાયમુખના નિધિ-સમી મુક્તિનો મહા-અંશ માણી શકે છે. એટલે નિરવધિ મુખ, પરમ આનંદ કે અનુપમ શાંતિ એ સમભાવનું પરિણામ છે અને તેથી ‘સામાયિક’ની ક્રિયાની સાધ્ય તરીકેની યોગ્યતા સર્વ રીતે સિદ્ધ છે.

(૧૦) સામાયિકનો અધિકાર

‘સામાયિક’નો અધિકાર સૌ કોઈને છે; લિંગ, વય, વર્ણ, જાતિ કે રાષ્ટ્રની મર્યાદાઓ તેને બાધક નથી. તેમ છતાં તેની વિશિષ્ટ પ્રકારે સાધના કરવા માટે જે અવસ્થાઓ વિગ્રેય અનુકૂળ મનાયેલી છે. તેમાંની પ્રથમ અવસ્થા તે શ્રમણાવસ્થા,

સાધુજીવન કે સર્વવિરતિપણું છે અને ખીજી અવસ્થા તે ગૃહસ્થધર્મ, શ્રાવકવ્રત કે દેશવિરતિપણું છે.

(૧૧) સાધકની પહેલી યોગ્યતા.

‘સામાયિક’ના સાધક માટે સર્વાંશે કે અદ્વંપાંશે પણ ‘વિરતિ’ આવશ્યક છે. ‘વિરતિ’ એટલે જ્ઞાન—શ્રદ્ધા-પૂર્વકનો ત્યાગ. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મોહપાશમાં બંધાયેલા આત્માને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં—ધન, ધાન્ય, માલ-મિલકત, પત્ની, પરિવાર, એશ-આરામ અને અધિકારમાં—જે રસ આવે છે, જે રતિ ઊપજે છે, તેનું મન, વચન, કાયાથી નિર્ગમન તે ‘વિરતિ’ છે. અથવા અનાદિ કાલના અધ્યાસથી દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનને ‘હું’ માનીને પૌદ્ગલિક વિષયોમાં રસ લઈ રહેલા ચૈતન્યદેવ (આત્મા)નું આત્માભિમુખ થવું, આત્મ-સન્મુખ થવું કે આત્મ-લક્ષી બનવું તે ‘વિરતિ’ છે. એનું પ્રાકટ્ય પાર્થિવ વસ્તુઓની નિઃસારતા અને આત્મ-સાક્ષાત્કારની અભિરુચિને લીધે જ થાય છે. એટલે જ કે અને ચૈતન્યની જીદાઈનું અરુણલિત જ્ઞાન એ ‘વિરતિ’નો પાયો છે અને તે જ સાધકને ‘સામાયિક’ની સાધના-કરવા માટેની પ્રથમ પ્રકારની યોગ્યતા અર્પે છે.

(૧૨) સાધકની બીજી યોગ્યતા.

લાંબા કાળ સુધી આંતરો પાડ્યા વિના પ્રેમ-પૂર્વક સંસ્કાર-સુધારણાનો સતત પુરુષાર્થ અથવા અભ્યાસ એ સાધકની બીજી યોગ્યતા છે. તે સિવાય

‘વિરતિ’ કે વૈરાગ્યનો રંગ સ્થિર થઈ શકતો નથી. ગુરુકુલ-વાસ, સત્સંગ, શ્રવણ, સ્વાધ્યાય અને જપ-તપ એ સર્વની યોજના તેના માટે જ થયેલી છે. સામાયિકને સિદ્ધ કરવાની ભાવનાવાળો જે સાધક આ ગુણની પ્રાપ્તિમાં બેઠરકાર રહે છે, અથવા તો તે અંગે પ્રમાદનું સેવન કરે છે, તેનું વૈરાગ્ય-બલ જલદી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પુનઃ તે કામ-લોગની અટપટી ગણીમાં અટવાઈ જાય છે.

(૧૩) સાધકની ત્રીજી યોગ્યતા.

દેવ અને ગુરુ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા એ સાધકની ત્રીજી યોગ્યતા છે. જેણે એ પ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી નથી તેની સાધના સફલ થઈ શકતી નથી. ‘દેવ’ એ સામાયિકની સિદ્ધિ કરીને તેનો જગતને વિનિમય કરનાર પરમપુરુષ છે અને ‘ગુરુ’ એ સામાયિકની અનન્ય ભાવે સાધના કરનાર માર્ગ-દર્શક મહાનુભાવ છે. એ બંને પ્રત્યેની કે બંને પૈકી કોઈ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો ઇનકાર આખરે તો સામાયિકના ઇનકારમાં જ પરિણમે છે. તેથી સામાયિકની સફલ સાધના માટે તે બંનેનું આલંબન અનિવાર્ય છે.

(૧૪) સાધકની ચોથી યોગ્યતા.

પાંચ ‘અણુવ્રતો’ અને ત્રણ ‘ગુણુવ્રતો’ને ધારણ કરવાં એ સામાયિકના સાધકની ચોથી યોગ્યતા છે. પાંચ ‘અણુવ્રતો’માં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને મમત્વ-ત્યાગ એ પાંચ ‘યમો’ની યથાશક્તિ ઉપાસના છે અને ત્રણ

‘શુભ્રતો’માં ક્ષેત્રની, ભોગની અને આત્માને અનર્થ દંડનારી પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા છે. આ જાતના યમો કે વ્રતો વિપમ-ભાવનો વિનાશ કરવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે, એટલે તેનાથી સામાયિકની સાધના સત્વર થાય છે.

(૧૫) સામાયિકની સાધના.

સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ, પ્રયત્ન કે પ્રયાસ એ ‘સાધના’ છે. અથવા સાધ્યની સમીપે લઈ જનારી ક્રિયા તે ‘સાધના’ છે. આવી ‘સાધના’ હેયના પ્રત્યાખ્યાનથી અને ઉપાદેયની આરાધનાથી સિદ્ધ થાય છે. ‘હેયનું પ્રત્યાખ્યાન’ એટલે પ્રતિકૂલ અથવા નિષિદ્ધ બાળતોનો ત્યાગ અને ‘ઉપાદેયની આરાધના’ એટલે સાધ્યને અનુકૂળ અથવા વિધેય બાળતોનું અનુસરણ. ‘સામાયિકની સાધના’માં સાવધ વ્યાપાર હેય છે એટલે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું છે અને નિરવધ કે શુભ વ્યાપાર ઉપાદેય છે, એટલે તેનું અનુસરણ કરવાનું છે. ગીજી રીતે કહીએ તો પાપકારી પ્રવૃત્તિઓને છોડવી અને સમ્યગ્-જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રની આરાધના કરવી એ ‘સામાયિકની સાધના’ છે.

(૧૬) સાધના—ક્રમની વિચારણા.

પાપકારી પ્રવૃત્તિ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેથી થાય છે, છતાં તેમાં મુખ્યતા મનની છે; એટલે મન જ્યારે ચંચળ મટીને એકાગ્ર બને અને “ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ” એ ચાર ‘કષાય’ને ઝીલે નહિ, અથવા અન્ય-

દર્શનકારોના શંખદોમાં “ અસ્મિતા (અભિમાન), અવિદ્યા (અજ્ઞાન કે મિથ્યાત્વ), રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (ગ્રિહ-વિષા ” એ પાંચ ‘ કલેશો ’ થી રહિત થાય, ત્યારે ‘ સાંભાલિકની સાધના ’ સફળ થઈ જણાય છે. પરંતુ આ સ્થિતિએ સાધક એકદમ પહોંચી શકતો નથી, એટલે તેણે કયા ક્રમે આગળ વધવું તે વિચારણીય બને છે.

(૧૭) સમાહિત ચિત્તની આવશ્યકતા.

પ્રારંભમાં ચિત્ત જ્યારે વિસ્ખિપ્ત દશામાંથી પસાર થતું હોય છે, ત્યારે તેનું પરિભ્રમણ જુદા જુદા અનેક વિષયોમાં થાય છે અને તે તે વિષયોમાં મનોહ (ગમવાપણું) અને અમનોહ (નહિ ગમવાપણું)ની કલ્પના વડે તે રાગ તથા દ્વેષના ઘેરા રંગે રંગાય છે, જેના પરિણામે આત્માને કાલ્પનિક સુખ અને દુઃખના પ્રણળ સંવેદનો થાય છે. પરંતુ એ જ ચિત્ત જ્યારે સમાહિત (સમાધિવાળું) બને છે, ત્યારે પરિસ્થિતિમાં મોટો ફેર પડી જાય છે, કારણ કે એ વખતે તેની પ્રસરણ-શીલતા અટકી ગયેલી હોવાથી તે વિવિધ વિષયોના સંપર્કમાં આવતું નથી, પછી મનોહ અને અમનોહની કલ્પના કે તે દ્વારા થતો કાલ્પનિક દુઃખ-સુખનો અનુભવ થાય જ ક્યાંથી ? એટલે ચિત્તને સમાહિત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો એ સાંભાલિકની સાધનાનું મુખ્ય કાર્ય છે.

(૧૮) ચિત્તને સમાહિત કરવાનાં સાધનો.

ચિત્તને સમાહિત કરવા માટે “ (૧) નિર્મળ

વાતાવરણ, (૨) સ્થિર આસન, (૩) અનાનુપૂર્વીની ગણના, (૪) નવકારમંત્રનો જાપ, (૫) સ્વાધ્યાય, (૬) કાયોત્સર્ગ અને (૭) ધ્યાન” એ સાધનો ઉપયુક્ત છે.

(૧૯) નિર્મળ વાતાવરણ.

મન જ્યારે પ્રથમની ત્રણ અવસ્થામાં એટલે ક્ષિપ્ત, મૂઢ કે વ્યાધિમ્મ હોય છે, ત્યારે તેના પર વાતાવરણની અસર જલદી થાય છે અને ઊંડી થાય છે. એથી સાધકે સાધનાનું સ્થાન એવું પસંદ કરવું જોઈએ કે જ્યાંનું વાતાવરણ નિર્મળ હોય, યોગ-સાધનાને વિશેષ અનુકૂળ હોય.

ઉપાશ્રયો અને પૌષ્ઠશાળાઓ ‘સામાયિકની સાધના’ જન-સમૂહ સારી રીતે કરી શકે તે માટે યોજાયેલાં છે, એટલે તેનું વાતાવરણ ધને તેટલું શાંત અને સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ-સાધકો ‘સામાયિકની સાધના’ સદ્ગુરુના યોગના અભાવે ઘરમાં રહીને કરે છે, તેઓ તેનો કેઈ એકાંત ભાગ પસંદ કરી શકે છે, અથવા તો તે માટે જ ખાસ ઓરડો અલગ રાખેલો હોય તો તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. આવો ઓરડો, જેને ‘સામાયિક-ભવન’ કહી શકાય તેની સજ્જત તેને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, એટલે કે તે સાદું છતાં સુઘડ અને પ્રશસ્ત વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. આવા ભવનમાં ‘સામાયિકની સાધના’ કરી ગયેલા મહાનુભાવો કે મહર્ષિઓનાં ભાવવાહી ચિત્રો મૂકી શકાય કે જેને જોતાં જ સામાયિકની સાચી સાધના કેવી હોય તેનો ખ્યાલ આવી

શકે. તે માટે નીચેના કેટલાક પ્રસંગો પસંદ કરવા જેવા છે:—

(૧) પ્રભુ મહાવીરને ક્રોધથી ધમધમી રહેલા ચંક્ર-કૌશિક સંપનો દેશ થઈ છતાં તેમની અડગ શાંતિ અને ધર્મોપદેશ.

(૨) પ્રભુ મહાવીરના કાનમાં ગોવાળો દ્વારા શલાકા નખાય છે, છતાં તેઓ ધ્યાનમાં અડગ રહે છે.

(૩) ગજસુકુમાલના મસ્તક પર ખેરના અંગારા, શ્વશુરનો ક્રોધ અને તેમની અજબ સહનશીલતા.

(૪) મેતાર્યમુનિને માથે લીલી વાધરી ખાંધીને તડકે બેસાડ્યા છે, સોની ધમકી આપે છે, પરંતુ તેમના મુખ પર વિપાદની કોઈ રેખા ફરકતી નથી. સમતા અને શાંતિના વાતાવરણથી તેઓ વાતાવરણને પવિત્ર બનાવી રહ્યા છે.

(૫) પ્રભુ શ્રીપાર્શ્વનાથને મેઘમાળીનો ઉપસર્ગ.

(૬) સુકેશલમુનિ જંગલમાં ધ્યાન ધરીને ઊભા છે. વિકરાળ વાઘણ તેમના પર હુલ્લો કરે છે, છતાં અભયનું અનુસરણ કરીને તેઓ સ્થિર ઊભા રહે છે. તેમ કરતાં પ્રાણની આહુતિ આપે છે, પણ પ્રતિજ્ઞાને છોડતા નથી.

(૭) અવંતિસુકુમાલ કંટકમય વૃક્ષોની વચ્ચે આત્મ-ધ્યાનમાં નિમગ્ન છે. હડકાયેલી શિયાળણી આવીને શરીરને કરડી ખાય છે. પરંતુ દેહ અને આત્માની ભુદાઈ વાણી ચૂકેલા

એ મુનિવર જરા પણ કંપતા નથી. તેમ કરતાં પ્રાણ-પંખેરું
ભડી જાય છે, પણ તે સ્થિતિમાંય તેમને જરા પણ હુંખ
નથી. તેઓ છેવટ સુધી સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી રાખે છે.

(૮) સમભાવમાં સ્થિર થયેલા પ્રશમરસ-નિમગ્ન શ્રી-
જિનેશ્વર દેવની છબી.

સામાયિક-ભવનમાં જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રને લગતાં
ઉપકરણો પણ યોગ્ય સ્થાને કલામય રીતે ગોઠવી શકાય.
આ ભવનનો ઉપયોગ ખીણ કેઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે કરવો
ન જોઈએ, જેથી તેનું વાતાવરણ સદા પવિત્ર રહે.

(૨૦) સ્થિર આસન

મનને એકાગ્ર કરવા માટે અન્ય સઘળી ક્રિયાઓ છોડીને
એક સ્થાને બેસવું જરૂરી છે. એટલા માટે સામાયિકમાં કટાસન
જે મોટા ભાગે બેઠેલું હોય છે, તે ણિછાવવામાં આવે છે ને
તેના પર જ બેસવામાં આવે છે. સાધકે એના પર કંઈ ઢોળે
બેસવું, એટલે કયા આસને બેસવું એ પણ સમજવા જેવું
છે. જો એ આસન અક્કડ કે અટપટું હોય તો સંભવ છે
કે જીવ-વિરાધના થાય. જો એ આસન એકદમ સુંવાળું
હોય તો સંભવ છે કે પ્રમાદ થાય અથવા નિદ્રા આવે.
વળી ભીંતને અઢેલીને કે સ્તંભનો ટેકો લઈને બેસવામાં
પણ એ જ ભીંતિ રહેલી છે.

યોગ-નિષ્ણાતો કહે છે કે—‘સ્થિરસુખમાસનમ્’ એટલે

લાંબા વખત સુધી સુખ-પૂર્વક બેસી શકાય એવું નામ 'આસન'. યોગ-સાધકે એવું આસન પસંદ કરવું જોઈએ કે જેનાથી તે લાંબા વખત સુધી સુખ-પૂર્વક એક સ્થાને બેસી શકે. કહ્યું છે કે—

‘જાયતે યેન યેનેહ, ત્રિહિતેન સ્થિરં મનઃ ।
તત્ નદેવ ત્રિચાતત્ર્યમાસનં ધ્યાન-સાધનમ્ ॥’

‘ધ્યાનના સાધન તરીકે તે તે આસન જોઈએ કે જે કરવાથી મન સ્થિર થાય.’

ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં આસનો પર્યકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, ભદ્રાસન, કંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વગેરે છે. સામાયિકના સાધકે સાધના દરમિયાન આમાંનાં કોઈ પણ ‘આસન’નો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે.

(૨૧) અનાનુપૂર્વી

‘નવરો બેઠો નખખોદ વાળો’ એ કહેવત મનના વિલક્ષણ સ્વભાવને લીધે જ પ્રચલિત થયેલી છે. તાત્પર્ય કે વશ નહિ થયેલું મન ઘડી પણ નવરું બેસતું નથી. તેને જો સારા વિચારો ન મળે તો તે ખરાબ વિચારો કરવા લાગે છે ને એથી સ્વ તથા પરનું નુકસાન થાય છે. મનની આ સ્થિતિ રોકવા માટે ‘અનાનુપૂર્વી’ની યોજના કરવામાં

હોઈ શકે. ‘સ્વાધ્યાય’ દ્વારા સાધકે વિશ્વ-વ્યવસ્થા, પદ્ધતિઓ અને તેના ગુણ-પર્યાય, આત્માનું સ્વરૂપ, શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનની આત્માથી ભિન્નતા તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવાનું છે. ‘સ્વાધ્યાય’ દ્વારા થયેલું મનનું સમાધાન કપાય અથવા કલેશને શાંત કરવામાં ઘણું ઉપયોગી નીવડે છે.

(૨૪) કાયોત્સર્ગ

નિર્મળ વાતાવરણમાં સ્થિર આસને બેસીને કહેલી અનાનુપૂર્વી ગણવાથી, નવકારમંત્રના જપથી તથા આખત-વચનના સ્વાધ્યાયથી, કાયા, વાણી અને મનને સ્થિર કરવાની યોગ્યતા કેટલાક અંશે સાધકમાં જરૂર આવી જાય છે. એટલી તૈયારીવાળો સાધક એ સ્થિતિમાંથી આગળ વધવાને ‘કાયોત્સર્ગ’ કરે. ‘કાયોત્સર્ગ’ની સુખ્ય શરત શરીરને સ્થાનવડે, વાણીને મૌનવડે અને મનને ધ્યાનવડે સ્થિર કરવાની હોય છે. દેહ અને આત્માની ભિન્નતા સમજી ચૂકેલો સાધક અહીં દેહાધ્યાસનો (દેહના મમત્વનો) સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને આત્મ-સ્વરૂપમાં તદ્દલીન થવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રયાસથી તેની શ્રદ્ધા નિર્મળ બને છે, મેધા (હેય અને ઉપાદેયને સમજવાની બુદ્ધિ) તેજસ્વી થાય છે, ધૃતિ (મન-પ્રણિધાન) વધે છે, ધારણા (સ્મરણ-શક્તિ) તીવ્ર થાય છે અને અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વ-ચિંતનની શક્તિ ઘણી જ પ્રબલ બની જાય છે. આ વિકાસના પરિણામે તે ધ્યાન કરી શકવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે.

(૨૫) ધ્યાન

‘ધ્યાન’ જે પ્રકારનાં છે : અશુભ અને શુભ. તેમાં અશુભ ‘ધ્યાન’માંથી નિવૃત્ત થવાનું છે અને શુભ ‘ધ્યાન’માં પ્રવેશ કરવાનો છે. ‘અશુભ ધ્યાન’ જે પ્રકારનું હોય છે : “(૧) આર્તધ્યાન અને (૨) રૌદ્રધ્યાન.” તેમાં દુઃખ, નિરાશા, નાસીપાસી કે નિર્માણ્યતાના વિચારો જેમાં પ્રધાન હોય તે ‘આર્તધ્યાન’ કહેવાય છે અને ક્રોધ, દ્વેષ, ધિક્કાર, તિરસ્કાર, હિંસા આદિના વિચારો જેમાં મુખ્ય હોય, તે ‘રૌદ્રધ્યાન’ કહેવાય છે. આ પ્રકારના વિચારો કે ભાવો ‘સામાયિકની સાધના’માં તથા મનની એકાગ્રતામાં પ્રતિકૂલ છે, તે દેખીતું છે. તેથી વિરુદ્ધ જે ભાવમાં આત્મ-વિકાસના વિચારો પ્રધાનપદે હોય તે ‘ધર્મધ્યાન’ છે અને સકલ વિકલ્પથી રહિત આત્મ-સ્વરૂપી જ નિર્દોષતા જેમાં હોય તે ‘શુક્લધ્યાન’ છે. એટલે તેલું ધ્યાન પ્રશસ્ત છે, કરવા યોગ્ય છે.

(૨૬) ચાર ભાવનાઓ

ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ “મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય” એ ચાર ભાવનાઓ વડે થાય છે. ‘મૈત્રી’ એટલે સકલ જીવોને મિત્ર માનવાની વૃત્તિ; ‘પ્રમોદ’ એટલે અન્યની ઉન્નતિ જોઈને આનંદ પામવાની વૃત્તિ; ‘કારુણ્ય’ એટલે દીન-દુઃખીને જોઈને અનુકંપાની વૃત્તિ તથા ‘માધ્યસ્થ્ય’ એટલે વિપરીત માનસ ધરાવનારાઓ તથા નિઃશંકપણે ક્રૂર

કર્મ કરનારાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા. (મતલબ કે તેમનું અનુમોદન પણ નહિ કે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર પણ નહિ.)

(૨૭) મૈત્રી ભાવના

આ ચાર ભાવનાઓનો સંક્ષેપ કરવો હોય તો એક મૈત્રીભાવનામાં થઈ શકે છે, કારણ કે જ્યાં ઉઠે ઉઠે મિત્રતાની ભાવના નથી, ત્યાં પ્રમોદ ઊપજી શકતો નથી; કરુણા સ્ફુરતી નથી કે માધ્યસ્થ્યભાવ અનુભવી શકાતો નથી.

મૈત્રીભાવનું મૂળ નીચેની વિચારણામાં રહેલું છે :—

‘જેવો હું તેવા બીજા. જેમ મને સુખ ગમે છે, તેમ બીજાને પણ સુખ ગમે છે. જેમ મને જીવવું પ્રિય છે, તેમ બીજાને પણ જીવવું પ્રિય છે; તો મારાથી કોઈને પણ ધિક્કારી કેમ શકાય? તિરસ્કારી કેમ શકાય? કે તેના વ્યાજબી હક્કો પર તરાપ કેમ મારી શકાય? કોઈની હિંસા કરીને, કોઈને દુઃખી કરીને, કોઈના ભોગે સુખી થવાની મનોવૃત્તિ એ હરગિજ મિત્રતાનું ચિહ્ન નથી. માટે ચૌદ રાજલોકના સકલ જીવો પ્રત્યે મારી મિત્રતા છે. હું કોઈનો ય વેરી નથી, કોઈનો ય દુશ્મન નથી. કોઈ પણ મારો વેરી નથી, કોઈ પણ મારો દુશ્મન નથી. મારાં સુખ-દુઃખ એ મારાં પોતાનાં જ કર્મોનું ફલ છે. સહુ સુખી થાવ, સહુ ન્યાયી થાવ, સહુ કલ્યાણના માર્ગને અનુસરો.’

મૈત્રીભાવથી ક્ષમાનો ગુણ વિકાસ પામે છે, નમ્રતા પણ

આવે છે, સરલતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંતોષ પણ અનુભવી શકાય છે. જેમ કે ળધા જ મિત્ર છે, ત્યાં ડોના પર ક્રોધ? શા માટે ક્રોધ? જ્યાં ળધા સમાન છે, ત્યાં અભિમાન કેલું? અને શા માટે? જ્યાં મિત્રતા જ વર્તે છે, ત્યાં જુદાઈ કેવી? એટલે ક્રોધનું લેવાપાલું કે ક્રોધ પણ વસ્તુની તૃષ્ણા રહેતી નથી. તાત્પર્ય કે ક્રોધાદિ કષાયો આ ભૂમિકા પર ળલ-રહિત થઈ જાય છે, તેથી ચિત્ત-વૃત્તિનું શોધન થઈ જાય છે. એટલે જે સાધક આ કક્ષાએ પહોંચ્યો હોય છે, તે ક્રોધ કરતો નથી; પણ ગમે તેવી સ્થિતિમાં શાંત જ રહે છે, પોતાનાં રૂપ, ગુણ કે ઐશ્વર્યનું અભિમાન કરતો નથી પણ તે નિરભિમાન જ રહે છે; તે ક્રોધ પણ જાતની કપટ-ક્રિયા કરવાનું વલણ ધરાવતો નથી, પણ સરળતાને જ સજે છે અને તેની પાસે ક્રોધ પણ જાતની માલ-મિલકત ન હોય કે સાધનો અપર્યાપ્ત હોય તો પણ તે સંતોષનું પરમ ગુણ અનુભવે છે. એને ક્રોધ વાતનું દુઃખ હોતું નથી, ક્રોધ વાતની ચિંતા હોતી નથી, ક્રોધ જાતનો લય હોતો નથી કે ક્રોધ પ્રત્યે ક્રોધ પણ પ્રકારનો અણગમો હોતો નથી. ક્રોધ પણ સ્થિતિમાં તે આનંદ જ માણે છે, શાંતિ અનુભવે છે અને અપૂર્વ સામર્થ્યનો સ્વામી હોઈ પોતાના આત્મા સિવાય ક્રોધની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી.

આ સ્થિતિમાં આગળ વધતાં તે શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યાં ળધા તર્ક-વિતર્ક અને સંકલ્પ-વિકલ્પો શમી ગયા હોય છે. દુઃખનું મૂલ કલ્પના છે, મનને નચાવનારી પણ

કલ્પના જ છે અને રાગ-દ્વેષમાં રગદોળનારી પણ કલ્પના જ છે. આ કલ્પનાનો સર્વથા નાશ થતાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનાં સર્વ આવરણો ખસી જાય છે, ચોટલે તેને લાખો સૂર્યો કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી અથવા લાખો ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક નિર્મળ એવા આત્મ-સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. ખસ, આ જ સામાયિકની સાધનાનો ક્રમ છે અને આ જ કપાય-મુક્ત દશા અનુભવવાનો સાચો કીમિયો છે. ‘સામાયિકની સાધના’ કરનારાઓ તેનું આ રહસ્ય સમજી યોગ્ય દિશામાં પુરુષાર્થ કરે—એ જ અભ્યર્થના.

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું રહસ્ય

[દ્વિતીય આવશ્યક]

(૧) ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું પ્રયોજન

ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું પ્રયોજન આ આવશ્યકિણી કાલમાં ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા “(૧) શ્રીઋષભદેવ, (૨) શ્રી-અભિતનાથ, (૩) શ્રીમંભવનાથ, (૪) શ્રીઅભિનંદન પ્રભુ, (૫) શ્રીમુમતિનાથ, (૬) શ્રીપદપ્રભ, (૭) શ્રીમુપાર્શ્વનાથ, (૮) શ્રીચંદ્રપ્રભ, (૯) શ્રીમુવિધિનાથ, (૧૦) શ્રીશીતલનાથ, (૧૧) શ્રીત્રેયાંમનાથ, (૧૨) શ્રીવામુપૂજ્ય, (૧૩) શ્રીવિમલનાથ, (૧૪) શ્રીઅનંતનાથ, (૧૫) શ્રીધર્મનાથ, (૧૬) શ્રીશાંતિ-નાથ, (૧૭) શ્રીકુંથુનાથ, (૧૮) શ્રીઅરનાથ, (૧૯) શ્રીમલ્લિ-નાથ, (૨૦) શ્રીમુનિમુક્તસ્વામી, (૨૧) શ્રીનમિનાથ, (૨૨) શ્રીઅરિષ્ટનેમિ, (૨૩) શ્રીપાર્શ્વનાથ અને (૨૪) શ્રીમહાવીર-સ્વામી” એ ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તવના કરવાનું છે.

(૨) તીર્થકરોની ભિન્નતા અને સમાનતા

આ ચોવીસ તીર્થકરો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ભિન્ન છે, છતાં ગુણથી સમાન છે, તેથી ગ્રથળા એક અરખા સ્તુતિને

પાત્ર છે. એક તીર્થંકર વધારે શક્તિશાળી, વધારે પ્રાભાવિક અથવા વધારે ચમત્કારિક અતિશયોવાળા અથવા ચિત્તને ચમત્કાર કરનાર અતિશયોવાળા અને ણીજ તીર્થંકર તેના કરતાં ઓછા શક્તિશાળી, ઓછા પ્રાભાવિક કે ઓછા ચમત્કારિક એમ માનવાને સુદલ અવકાશ નથી, કારણ કે દરેક તીર્થંકરને ધાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું કેવલ-જ્ઞાન સમાન હોય છે, દરેક તીર્થંકરની વાણી સંસ્કારવત્ત્વ આદિ પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, દરેક તીર્થંકર સુર-અસુર અને મનુષ્યોના સ્વામીથી પૂજવાને યોગ્ય હોય છે અને દરેક તીર્થંકર જ્યાં જ્યાં વિચરે છે, ત્યાં ત્યાં ‘ ઇતિ ’ અને ‘ ભીતિ ’ રૂપ અપાયોનો અપગમ (નાશ) થાય છે. ‘ ઇતિ ’ શબ્દથી અહીં અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, તીક, ઉંદર, શુક, સ્વચક્ર-ભય અને પરચક્ર-ભય—એ સાત ઘટનાઓ સમજવાની છે અને ‘ ભીતિ ’ શબ્દથી સલિલ-ભય, અનલ-ભય, વિષ-ભય, વિષધર-ભય, દુષ્ટગ્રહ-ભય, રાજ-ભય, રોગ(વ્યાધિ)-ભય, રણ-ભય, રાક્ષસાદિ-ભય, રિપુ-ભય, મારિ-ભય(રોગગ્રાણાનો ભય), ચોર-ભય અને શ્વાપદાદિ-ભય સમજવાનાં છે; અથવા તો મહોન્મત્ત હાથી, સિંહ, હાવાનળ, સર્પ, યુદ્ધ, સસુદ્ર, જલોદરાદિ-રોગ અને બંધન, એ આઠ પ્રકારનાં મોટાં અને ઉપલક્ષણથી નાનાં ભયો ગણવાનાં છે. આ ઉપરાંત અશોક વૃક્ષ, કૂલોનો વરસાદ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર, રત્ન-જડિત સિંહાસન, તેજને સંવરનારું ભામંડળ, ઢુંડુલિ અને છત્ર એ આઠ પ્રાતિહાર્યો પણ સરખાં જ હોય છે. ટૂંકમાં

દરેક તીર્થંકર ૩૪ અતિશયોથી યુક્ત હોઈને શક્તિ, પ્રભાવ કે ચમત્કાર-અતિશયોમાં સરળા જ હોય છે.

(૩) સ્તુતિ કરવાનું કારણ

ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ ‘અહંન્’ હોય છે, ‘લગવાન્’ હોય છે, ‘ધર્મની આદિ કરનાર’ હોય છે, ‘ધર્મરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનાર’ હોય છે અને ‘સ્વયંસંબુદ્ધ’ પણ હોય છે. વળી તેઓ ‘પુરુષ-ગ્રિહ,’ ‘પુરુષ-વરપુંડરીક,’ ‘પુરુષ-વરગંધહસ્તી’ તેમ જ ‘લોકોત્તમ,’ ‘લોક-નાથ,’ ‘લોક હિત,’ ‘લોક-પ્રદીપ’ અને ‘લોક-પ્રદ્યોતકર’ પણ હોય છે. તે ઉપરાંત તેઓ ‘અભય આપનાર,’ ‘ચક્ષુ આપનાર,’ ‘માર્ગ આપનાર,’ ‘શરણ આપનાર,’ ‘બોધિ આપનાર,’ ‘ધર્મ આપનાર,’ ‘ધર્મના હેશક,’ ‘ધર્મના નાયક,’ ‘ધર્મના આરથિ’ અને ‘ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તી’ પણ હોય છે. તે આથે જ તેઓ ‘અપ્રતિહત જ્ઞાન અને દર્શનના ધારક’ ‘હ્રદયસ્થતાથી રહિત,’ ‘જિન,’ ‘જાપક’ (જિતાવનાર), ‘તીર્થ,’ ‘તારક,’ ‘બુદ્ધ,’ ‘બોધક,’ ‘મુક્ત,’ ‘મોચક,’ ‘સર્વજ્ઞ,’ ‘સર્વદર્શી,’ ‘અચળ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એવા મોક્ષ-સ્થાનને પામેલા’ તથા ‘જિત-ભય’ પણ હોય છે. વળી તેઓ “દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, વીર્યાન્તરાય, લોગાન્તરાય, ઉપલોગાન્તરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, બ્રુચક્ષ્મા, કામ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ,

રાગ અને દ્વેષ ” એ અઢાર દૂપણાથી રહિત હોય છે; એટલે તેઓ પ્રશમરસથી ભરપૂર અને પ્રાણીનંદમય હોય છે.

(૪) ચતુર્વિંશતિ શ્લોક

આવા પરમ-પવિત્ર અને પરમોપકારી તીર્થંકર-દેવોની સ્તવના કરવાથી આત્મ-વિકાસના પ્રથમ પગથિયા-રૂપ ‘સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ’ થાય છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-‘ચતુર્વાસત્યર્ણમંતે! જીવે કિં જળયઈ?’ (૩.) ‘ચતુર્વાસત્યર્ણમંતે! જળયઈ ॥ ૯ ॥’ (મુમુક્ષુ પ્રગ્ન કરે છે કે) “ હે ભગવંત! ચતુર્વિંશતિસ્તવ કરવાથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે? ” તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવંત જણાવે છે કે ‘હે શિષ્ય! ‘ચતુર્વિંશતિ-સ્તવથી જીવ દર્શન-વિશુદ્ધિ-લાભને પ્રાપ્ત કરે છે.’ ‘દર્શન’ શબ્દથી અહીં સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું છે. તે માટે ટીકાકારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે— ‘દર્શનં સમ્યક્ત્વં તસ્ય વિશુદ્ધિઃ।’—એટલે ‘ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ’નું તાત્કાલિક ફલ ‘સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ’ છે અને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ વિના સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રકટતું નથી, તેમજ સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રકટયા વિના મુક્તિ મળતી નથી, એટલે ‘ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ’નું પરંપરા-ફલ મોક્ષ છે.

(૫) સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ

‘સમ્યક્ત્વ’ એ આત્માનો શ્રદ્ધાન-પરિણતિરૂપ મૂળ શુણ્ણ છે, જે (૧) આસ્તિક્ય, (૨) અનુકંપા, (૩) નિર્વેદ,

(૪) સંવેગ અને (૫) શમનાં લક્ષણો વડે વ્યક્ત થાય છે. x
ળીળ શબ્દોમાં કહીએ તો સમક્રિતથી ભાવિત થયેલો આત્મા
'આસ્તિક' હોય છે. અનુકંપાવાળો હોય છે. નિર્વેદને ધારણ
કરનારો હોય છે, સંવેગના રંગે રંગાયેલો હોય છે અને શમ-
શુભ્રથી વિભૂષિત હોય છે.

'આસ્તિક' શબ્દ અહીં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ,
આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો પર
આસ્થા રાખનારના અર્થમાં સમજવાનો છે; અથવા જે
આત્માને સુદેવ, સુશુરુ અને સુધર્મ પર અવિચલ શ્રદ્ધા છે,
તે જ સાચો આસ્તિક છે. આવી સ્થિતિ પ્રરૂપણા-મિથ્યાત્વ,
પ્રવર્તન-મિથ્યાત્વ, પરિણામ-મિથ્યાત્વ અને પ્રદેશ-મિથ્યાત્વના
નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

'આસ્તિક્ય' ઉત્પન્ન થતાં 'અનુકંપા'નો શુભ પ્રકટે છે,
જેથી તે કોઈ પ્રાણીનો વધ કરવા ચાહતો નથી; કોઈને
નિર્થક દંડ દેવાની ભાવના સેવતો નથી તથા કોઈનું કોઈ
પણ પ્રકારે ખૂરું થાય તેવું અંશમાત્ર પણ ઇચ્છતો નથી. વળી
આ 'અનુકંપા'નો શુભ તેને પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યે દયા
દાખવતાં શીખવે છે, તેને સાચું જોલવાની પ્રેરણા કરે છે,
પોતાની વસ્તુમાં જ સંતોષ માનતાં શીખવે છે, પ્રહાર્ય

x પ્રાચીન :

કરો પ્રદાન કરવા

(૪) અનુકંપા

પાળવાની ભાવના પેદા કરે છે અને ગમે તેમ કે ગમે તે રીતે પરિશ્રદ્ધનો સંચય કરતાં અટકાવે છે. તાત્પર્ય કે શ્રીતીર્થકર-દેવના સ્તવનવડે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થતાં આત્મામાં ‘અનુકંપા’નો જે અદ્ભુત ગુણ પ્રકટે છે, તે તેના પ્રત્યેક જીવન-વ્યવહારને શુદ્ધ રાખવાની જગજગ હાકલ કરે છે, અને પરિણામે તેનો સકલ વ્યવહાર પ્રામાણિક, નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક બને છે.

“આસ્તિક્ય અને અનુકંપા”નું પરિણામ ‘નિર્વેદ’ના પ્રાકટ્યમાં આવે છે, કે જેના લીધે તે ભવસાગરના ભ્રમણથી ભયભીત બને છે અને ‘જન્મ-મરણના ફેરામાંથી ક્યારે મુક્ત થાઉં?’ એવી ઉત્સુકતાનું પ્રતિપણે સેવન કરે છે.

આ રીતે “આસ્તિક, અનુકંપિત અને નિર્વિણ્ણ” બનેલો તે આત્મા સંવેગના રંગે રંગાય છે, જેના લીધે તેને સર્વ વિષય-ભોગો કિંપાક-વૃક્ષના ફળ-તુલ્ય કડવા લાગે છે અને માથે પડેલી સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓને ચલાવવા છતાં હૃદયથી તો તે અળગો જ રહે છે. તેથી જ કહેવાય છે કે—

‘સમકિતવંતો જીવડો, કરે કુટુંબ-પ્રતિપાલ;

અંતરથી અળગો રહે, જ્યમ ધાવ ખેલાવત બાલ.’

“આસ્તિક્ય, અનુકંપા, નિર્વેદ અને સંવેગ” પ્રકટ થતાં ‘શમગુણ’નો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક બને છે કે જેના લીધે ‘ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ’ રૂપી કષાયોથી તથા ‘હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા અને વેદ(જાતીય

ભાવના) રૂપી નોકધાયથી તે ક્ષુબ્ધ થતો નથી. તાત્પર્ય કે લક્ષ્મી અને અધિકારની પ્રાપ્તિ તેને છકાવી શકતી નથી કે ધન-વૈભવ અને સત્તાનો નાશ તેને દુઃખી કરી શકતા નથી. જ્યાં જીવ અને અજીવની જુદાઈ પ્રત્યક્ષ ભાસતી હોય, તથા ધન-માલ, કુટુંબ-પરિવાર અને દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને પણ સંયોગ-જન્ય લેખવામાં આવતા હોય; ત્યાં શેનું અભિમાન? અને શેનું દુઃખ? તાત્પર્ય કે 'શમ' ગુણથી વિભૂષિત આત્મા સુખ અને દુઃખમાં સમાન-સ્થિતિવાળો રહે છે અને પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા સદાકાળ ટકાવી રાખે છે. આ રીતે 'સમ-ક્રિતની શુદ્ધિ'નો અર્થ "આસ્તિક્ય, અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને શમગુણ"નું યથાર્થ પ્રાકટ્ય છે કે જેના લીધે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ગહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ થાય છે.

(૧) ભાવ-મંગલ

શ્રીતીર્થંકર દેવોના સ્તવ-સ્તુતિ-મંગલનું ફક્ત દર્શાવતાં શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના યોગણુત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—“યય-યુદ્ધ-મંગલેનં મંતે ! જીવે કિં જળયદ્ ?

(ઉત્તર) નાળ-દંસળ-ચારિત્ત-ત્રોહિલામં સંજળદ્, નાળ-દંસળ-ચારિત્ત-ત્રોહિલામ-સંપન્ને જં જીવે અંતકિરિયં કપ્પવિમાળોવવત્તિયં આરાહણં આરોહેદ્ ॥ ૧૪ ॥”

“હે ભગવન્ ! સ્તવ અને સ્તુતિરૂપ ભાવ-મંગલથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે છે?

(ઉત્તરમાં ભગવાન જણાવે છે કે હે શિષ્ય !)

અને સ્તુતિ 'રૂપ 'ભાવ-મંગલથી જીવ 'જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ'ના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે રીતે 'જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ'નો લાભ થતાં તે જીવ કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થવાપૂર્વક મોક્ષમાં જાય છે. ”

‘બોધિ’ શબ્દ અહીં ‘સમ્યક્’ અર્થમાં વપરાયેલો છે. તેથી ‘જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ’નો અર્થ ‘સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર’ સમજવાનો છે, કે જે મોક્ષમાર્ગનાં અનિવાર્ય પગથિયાં છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીતીર્થંકરદેવોનાં ‘સ્તવન અને સ્તુતિ’રૂપ ‘ભાવ-મંગલ’થી દર્શનની શુદ્ધિ થવા ઉપરાંત જ્ઞાન અને ક્રિયાની શુદ્ધિ પણ થાય છે, અને તેમ થતાં તે જીવો મુક્તિનું મહાસુખ અવશ્ય માણી શકે છે.

(૭) રાજયોગ-ભક્તિયોગ

મોક્ષની સાથે જોડનારો સર્વ ધર્મ-વ્યાપાર ‘યોગ’ છે અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની અવાપ્તિ એ જ ‘યોગનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ’ છે, તેથી ‘સ્તવ અને સ્તુતિ-મંગલ’નો અથવા ‘ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ’નો સમાવેશ પણ એક પ્રકારની ‘યોગ-ક્રિયા’માં જ થાય છે. આ ‘યોગ’ ચિત્તના પ્રસાદનું કારણ હોઈને તેનો સમાવેશ ‘રાજયોગ’ની પ્રણાલિકામાં કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ ભક્તિના પ્રધાન લક્ષણને લીધે તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન ‘ભક્તિયોગ’માં અંકિત કરવામાં આવે છે. એટલે ચોવીસ તીર્થંકરોનું ભાવપૂર્વક સ્તવન કરવું

એ ‘લક્ષિયોગ’ની એક ભવ્ય ક્રિયા છે અને તેનું ફળ સકલ દુઃખ અને કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ છે.

(૮) ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મ.

‘ભક્તિ મોટી કે જ્ઞાન મોટું?’ અથવા ‘જ્ઞાન મોટું કે કર્મ’(ક્રિયા) મોટું?’ એવા પ્રશ્નને અહીં સ્થાન નથી; કારણ કે મોક્ષની સાધના માટે ‘ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ’(ક્રિયા) એ ત્રણેની એકસરખી ઉપયોગિતા છે અને તેથી એ ત્રણે તત્ત્વોનો સ્વીકાર અનુક્રમે ‘સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર’માં કરવામાં આવ્યો છે. સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ તત્ત્વ—શ્રદ્ધા છે; એટલે તેનું ક્ષેત્ર ‘ભક્તિ’ છે, સમ્યગ્જ્ઞાનનું મુખ્ય લક્ષણ તત્ત્વાવગોચ છે; એટલે તેનું ક્ષેત્ર ‘જ્ઞાન’ છે અને સમ્યક્ચારિત્રનું મુખ્ય લક્ષણ સદાચાર છે; એટલે તેનું ક્ષેત્ર ‘કર્મ’(ક્રિયા) છે. આ રીતે ‘ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ’(ક્રિયા) એ ત્રણે મળીને મોક્ષનો માર્ગ બને છે. જેઓ ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપી જ્ઞાનની અવગણના કરે છે, તેઓ અંતઃકરણને સાષ્ટૂત રાખી મસ્તિષ્કને છેદી નાખવાની વાત કરે છે અને જેઓ જ્ઞાનને સાષ્ટૂત રાખી ભક્તિને અવગણે છે, તેઓ મસ્તિષ્કને સાષ્ટૂત રાખી કાળજીનું કાઢી નાખવાની હિમાયત કરે છે. તે જ રીતે જેઓ ભક્તિ અને જ્ઞાનને સાષ્ટૂત રાખી કર્મની અવગણના કરે છે, તેઓ અંતઃકરણ અને મસ્તિષ્કને સાચવે છે, પણ હાથ, પગ આદિ અવયવોને છેદી નાખે છે; અને જેઓ કર્મને પ્રાધાન્ય આપી ભક્તિ તથા જ્ઞાનની અવગણના કરે છે, તેઓ અંતઃકરણ તથા મસ્તિષ્ક

વિનાના શરીરની કલ્પના કરી રહ્યા છે. આ વાત દૃષ્ટાન્ત-રૂપે સમજવાની છે. સિદ્ધાંતરૂપે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સર્વ આત્મ-પ્રદેશોમાં રહેલાં છે. તાત્પર્ય કે આ ત્રણે તત્ત્વોનું પોતપોતાની રીતિએ વિશિષ્ટ સ્થાન છે, તેથી પરસ્પર વિરોધ ન આવે એ રીતે તે ત્રણેનું આરાધન કરવાનું છે.

(૯) ભક્તિ, જ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા

‘ભક્તિ વિના મુક્તિ નહિ’ એ ઉક્તિનો અર્થ ભક્તિ સિવાયનાં અન્ય સાધનોનો નિષેધ કરવાનો નથી, પણ ભક્તિનું સામર્થ્ય પ્રકટ કરવાનો છે. તે જ રીતે ‘મક્તિ જ્ઞાનાર્ચી માડલી’—‘ભક્તિ એ જ્ઞાનની માતા છે’ એમ કહેવાનો અર્થ જ્ઞાનની મહત્તા ઘટાડવાનો નથી, પણ જ્ઞાન માટેની પૂર્વભૂમિકાનું સૂચન કરવાનો છે. નિર્ઘેય-પ્રવચનમાં કહ્યું છે કે:—

“મક્તીં જિણવરાણં, પરમાણ્ સ્ત્રીણ-પિજ્જ-દોસાણં ।

આરોગ-વોહિલામં, સમાહિ-મરણં ચ પાવેતિ ॥”

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર. શાં. ટીકા, અધ્યયન-૨૯.

“જેમના રાગ અને દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે, તેવા વીતરાગ જિનેશ્વરોની પરમભક્તિ કરવાથી આરોગ્ય અને યોગિનો લાભ થાય છે, તથા સમાધિ-યુક્ત મરણ પામી શકાય છે.”

(૧૦) ભગવાનનું સ્વરૂપ.

ઉપર જણાવેલા આર્પ વચનનું રહસ્ય ઘણું જિડું છે. તેમાં પ્રથમ સૂચન એ કરવામાં આવ્યું છે કે જેની ભક્તિ કરવાની છે તે ભગવાન રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત ન હોવા જોઈએ, પણ વીતરાગ હોવા જોઈએ. એટલે જે દેવો રાગી કે દ્વેષી હોય, તેમની ભક્તિ એ સાચી ભક્તિ નથી અને તેથી ભક્તિનાં જે જે ફલો જતાવવામાં આવ્યાં છે, તેનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે દેવને કોઈ પણ ઉપર રાગ નથી, તેને સી ઉપર રાગ કેમ હોઈ શકે? અર્થાત્ ન જ હોય. એટલે સ્ત્રીને સાથે રાખનાર, સ્ત્રીને ઉત્સંગમાં બેસાડનાર કે સ્ત્રી સાથે કીડા કરનારને ભગવાન માનવા એ અણઘટતું છે. તે જ રીતે જેને દ્વેષ નથી, તે કોઈને પણ મારવાનો વિચાર કેમ કરે? અર્થાત્ ન જ કરે. એટલે હાથમાં ચક્ર, ગદા, ત્રિશૂળ વગેરે હથિયારો રાખનાર, વિવિધ જાતનાં અસ્ત્રો ચલાવનાર કે કોઈને શત્રુ માનીને તેનો સંહાર કરનારને ભગવાન માનવા એ કોઈ પણ રીતે સંગત નથી. તે જ રીતે જેના રાગ અને દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારની આશા, અભિલાષા, આકાંક્ષા, ઇચ્છા કે વાસના કેમ હોઈ શકે? આ વૃત્તિઓનો ઉદ્ભવ કર્મના કલેશ વડે જ થાય છે અને તે કલેશ એનામાં હોતો નથી; તેથી જ તેને મંગલમય, ત્રિદાનદધન, પૂર્ણાનંદમય વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવે છે; એટલે ભગવાનને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છાવાળો કે વાસનાવાળો માનવો તે યુક્તિ-સંગત જણાતું નથી, અને તેથી તેને સૃષ્ટિનો સર્જનહાર, પાલક કે સંહારક

માનવો કે પ્રાણીઓને મુખ-દુઃખ આપનાર કદપવો એ પણ અસંગત અને અવ્યવહારુ જ છે. તાત્પર્ય કે જે ભગવાનનું ભજન કરવાનું છે, તે રાગ અને દ્વેષથી રહિત વીતરાગ ભગવાનનું જ કરવાનું છે કે જે અવસ્થાને સર્વે તીર્થંકરો પામેલા છે.

(૧૧) ભક્તિનું સ્વરૂપ.

ભગવાનની ભક્તિ કોઈને દેખાડવા માટે કે માત્ર નામની કરવાની નથી, પણ અંતરના સાચા ઉમળકાથી કરવાની છે કે જેને માટે ‘પરમ’ (પરા) શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

આવી ‘પરમ (પરા)’ ભક્તિનું ફક્ત ‘આરોગ્ય, યોધિ-લાભ અને સમાધિયુક્ત મરણ’ છે. અહીં ‘આરોગ્ય’ શબ્દથી મુખ્યત્વે આત્માનું અને ગૌણપણે શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એમ ત્રણે પ્રકારનું આરોગ્ય સમજવાનું છે. વાત, પિત્ત અને કફનો ઉપદ્રવ ન હોવો એ ‘શારીરિક આરોગ્ય’ છે, દરેક વસ્તુનો સમતોલ-પણાથી વિચાર કરતાં આવડવો અને તેમાંના સત્ અને અસત્ અંશોને જુદા પાડતાં આવડવા; એ ‘માનસિક આરોગ્ય’ છે અને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયનો અભાવ હોવો એ ‘આધ્યાત્મિક આરોગ્ય’ છે. ‘યોધિ-લાભ’થી ‘સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર’ એ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ સમજવાની છે કે જે મોક્ષનો મુખ્ય માર્ગ છે.

‘સમાધિ’ શબ્દથી અહીં ચિત્તની સમાહિત સ્થિતિ (વિશ્લેષ-રહિત અવસ્થા) સમજવાની છે કે જે જ્ઞાન, દર્શન,

ચારિત્ર અને તપનું યોગ્ય આરાધન થતાં સ્વયંભુ પ્રકટે છે. આવી ઉત્તમ ભાવ-સમાધિનું અંતિમ ફલ ‘કૈવલ્ય’ છે કે જેના પ્રકાશમાં સકલ ચરાચર જગત્ યથાર્થરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. તાત્પર્ય કે જે સુસુક્ષ્મ ભગવદ્-ભક્તિમાં પરમ ઉત્સાહિત થાય છે, તે છેવટે કૈવલ્યાવસ્થા પામીને મહામોંઘા મનુષ્યભવની સાર્થકતા કરે છે. ‘સમાધિ-મરણ’નો અર્થ શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ એવો કરવામાં આવે તો પણ તેનો ધ્વનિ જીવનની સફલતાનો જ છે, કારણ કે જે મનુષ્યે પોતાની જિંદગી પવિત્ર અને પરોપકારી ગાળી હોય, તે જ મરણ-સમયે પૂર્ણ શાંતિનો અનુભવ કરી શકે છે, જ્યારે અપવિત્ર અને અનુપયોગી જીવન ગાળનારાઓ કાળમીઠ કાળજીના હોય છતાં તૂટી પડે છે અને જાળકની જેમ રુદન કરતાં અથવા મનમાં ને મનમાં સમસમતાં હતાશા ને હાયવોયમાં જ છેલ્લો શ્વાસ પૂરો કરે છે.

(૧૨) સ્તવના બે પ્રકારો

ચોવીસ તીર્થંકરોનું સ્તવન બે પ્રકારે થઈ શકે છે.

(૧) તેમના નામનું કે મંત્રનું રટણ કરવાથી, એટલે કે ‘જપ’થી.

(૨) તેમના ગુણોનું વિવિધ રીતે વર્ણન કરવાથી, એટલે કે ‘કીર્તન’થી.

(૧૩) જપનો સુખ્ય મંત્ર

‘જપ’ માટે ‘ૐ અહં નમઃ’ એ પદો બોલવામાં આવે

છે, કારણ કે ‘અર્હે’ પદ સ્થળા અર્હતોનું વાચક છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે આ મંત્રપદનું મહત્ત્વ ‘શ્રીસિદ્ધ-હિમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન’ની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાં દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે :—

“અર્હમિત્યેતદક્ષરં પરમેશ્વરસ્ય પરમેષ્ઠિનો વાચકં સિદ્ધચક્ર-સ્યાદિત્રીજં સકલાગમોપનિપદ્મભૂતમશેષવિગ્નવિઘાતનિગ્નમશ્વિલદૃષ્ટા-દૃષ્ટસંકલ્પકલ્પદ્રુમોપમં શાસ્ત્રાધ્યયનાધ્યાપનાવધિ પ્રણિધેયમ્ ।” —

‘અર્હ’ એ અક્ષર પરમેશ્વર પરમેષ્ઠિનું વાચક છે, સિદ્ધ-ચક્રનું આદિ બીજ છે, સકલ આગમો—સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય-ભૂત છે, સર્વ વિગ્ન-સમૂહોનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ દૃષ્ટ એવાં જે રાજ્ય-સુખાદિ તથા અદૃષ્ટ એવાં જે સંકલ્પિત સ્વર્ગ-સુખાદિ અભિલષિત ફલો તે આપવા માટે કલ્પદ્રુમ-સમાન છે; શાસ્ત્રનાં અધ્યયન અને અધ્યાપન સુધી તેનું પ્રણિધાન કરવું જોઈએ.’

(૧૪) ‘અર્હે’ મંત્ર—સકલ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય

‘અર્હે’ મંત્રમાં સકલ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય કેવી રીતે અંતર્હિત થયેલું છે, તેનો ખ્યાલ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે મહાદેવ-સ્તોત્રમાં આપ્યો છે. તે આ રીતે :—

“અકારેણોચ્યતે ત્રિષ્ણૂ રેફે બ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

હકારેણ હરઃ પ્રોક્તસ્તદન્તે પરમં પદમ્ ॥”

‘અ’ અક્ષર ત્રિષ્ણુનો વાચક છે. ‘ર’કારમાં બ્રહ્મા

વ્યવસ્થિત થયેલ છે અને ‘હ’ અક્ષર વડે હર એટલે મહાદેવ કહેવાય છે. એ પદની અંતે ‘ઞ’ આવી જે ચંદ્રકળા છે, તે પરમપદ એટલે સિદ્ધશિલાની સૂચક છે.’

સકલ અર્હતોના વાચક એવા ‘અર્હ’ પદનો જપ કરવાથી તથા તેના અર્થની ભાવના એટલે ધ્યાન કરવાથી ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા આત્માની શક્તિ આડે જે જે અંતરાયો ઊભેલા હોય છે, તે ખસી જાય છે. * કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે તેનું મહત્ત્વ પ્રકાશિત કરતાં યોગ-શાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

“અકારાદિ હકારાન્તં, રેફમચ્ચં સવિન્દુકમ્ ।

તદેવ પરમં તત્ત્વં, યો જાનાતિ સ તત્ત્વવિત્ ॥

મહાતત્ત્વમિદં યોગી, યદૈવ ધ્યાયતિ સ્થિરઃ ।

તદૈવાનન્દસંપદ્ભૂર્મુક્તિશ્રીરુપતિષ્ઠતે ॥”

* યોગસૂત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ સમાધિપાદમાં નીચેનાં સૂત્રો આપ્યાં છે, તેની સરખામણી આ રથળે કરી શકાય તેમ છે. ‘ઈશ્વર-પ્રણિધાનાદ્ વા । તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ તજ્જપસ્તદર્શભાવનમ્ ॥ તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમોડ્યન્તરાયામાવશ્ય ॥ ૨૩-૨૭-૨૮-૨૯ ॥” ઈશ્વરની ભક્તિ-વિશેષથી પણ આસનનમ સમાધિ-લાભ થાય છે. (અ-સંપ્રજાત સમાધિનો) તેનો વાચક પ્રણવ છે. તેનો જપ અને તેની અર્થ-ભાવના (ધ્યાન) કરવી (તે ભક્તિ-વિશેષ કે પ્રણિધાન છે.) તે પ્રણિધાનથી પુરુષાત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અને અંતરાયોનો અભાવ પણ થાય છે. સૂત્ર-૨૩, ૨૭, ૨૮ અને ૨૯.

“અ જેની આદિમાં છે, હ જેના અંતમાં છે, અને ‘રેફ’ જેની મધ્યમાં છે; ણિન્દુ-સહિત આવું જે ‘અર્દ્ધ’ મંત્ર-પદ છે, તે જ પરમતત્ત્વ છે; તેને જે બાણે છે, તે જ યથાર્થ ‘તત્ત્વજ્ઞ’ છે. જ્યારે યોગી સ્થિર થઈને આ મહાતત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે આનંદ-સંપત્તિની ભૂમિરૂપ સુક્ષિત-લક્ષ્મી-મોક્ષ-વિભૂતિ તેની આગળ આવીને ઊભી રહે છે.”

(૧૫) જપ કરવાની રીતે.

‘જપ’ કરવાની રીત એવી છે કે સહુથી પ્રથમ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારરૂપ ‘વૈળરી’ વાણીથી જપ કરવો કે જેને ‘લાઘ્ય જપ’ કહેવામાં આવે છે. ‘યસ્તુ૧ પૈરઃ શ્રૂયતે માપ્યઃ।’ જે બીજા વડે સાંભળી શકાય, તે ‘લાઘ્ય’. આ ‘જપ’ સારી રીતે કર્યા પછી કંઠગતા ‘મધ્યમા’ વાણીથી જપ કરવો કે જેને ‘ઉપાંશુ જપ’ કહેવામાં આવે છે. ‘ઉપાંશુસ્તુ૨ પૈરશ્રૂયમાણોઽન્તઃ—સંજલ્પરૂપઃ।’—બીજાઓ સાંભળી ન શકે તેવો, પણ અંદરથી રટણરૂપ હોય તે ઉપાંશુ. આ જપની સિદ્ધિ થયા પછી હૃદયગતા ‘પશ્યંતી’ વાણીથી જપ કરવો કે જેને ‘માનસ જપ’ કહેવામાં આવે છે. ‘તત્ર૩ માનસો મનોમાત્ર-વૃત્તિર્નિર્વૃતઃ સ્વસંવેદઃ’—તેમાં માનસ જપ તેને કહેવામાં આવે છે કે જે માત્ર મનની વૃત્તિઓ વડે જ જપાય છે અને પોતે જ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. આ માનસ જપ સારી રીતે સિદ્ધ થતાં નાભિગતા ‘પરા-વાણી’થી ‘જપ’ કરવામાં આવે છે કે જેને ‘અજપા-જપ’ કહે છે. આ સ્થિતિમાં જપનો પ્રયત્ન

કર્તા વિના પણ ‘જપ’ ચાલતો હોય છે અને તેથી શરીરનાં રૂપેરૂપામાં ઇષ્ટદેવનું રટણ ચાલી રહ્યું હોય છે. આવો ‘જપ’ થતાં બપક અનિર્વચનીય સુખનો અનુભવ મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે, કારણ કે એ વળતે વિષયોનો ને વિકારોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ચૂક્યો હોય છે.

(૧૧) જપને યોગ્ય દેવતાક મંત્રો

‘નમો અરિહંતાણં’—‘અહંતોને નમસ્કાર હો’—એ જો પઢોની ગણના ‘સપ્તાક્ષરી મંત્ર’માં થાય છે. તે સંબંધી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે :—

“યદીષ્ટેદ્ ભવંદાવામેઃ, સમુચ્ચંદં ક્ષણાદપિ ।

સ્મરેત્ તદાઽઽદિમન્ત્રસ્ય વર્ણસત્તકમાદિમમ્ ॥ ૪૫ ॥”

“જો સંસારરૂપ દાવાનળનો એક ક્ષણવારમાં ઉગ્રછેદ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ‘આદિમંત્ર’(નવકાર)ના આદિના સાત અક્ષરોનું સ્મરણ કરવું જોઈએ—તેનો ‘જપ’ કરવો જોઈએ.”

‘અરિહંત’પદની ગણતરી ચાર અક્ષરવાળી વિદ્યામાં થાય છે કે જેના ચારસો જપ કરવાથી એક ઉપવાસનું ફલ પ્રાપ્ત થાય. તે સંબંધી કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

“ જ્ઞાતાનિ ત્રોણિ પદ્મર્ણ, ચત્વારિ ચતુશ્ચરણ્ ।
પચ્ચાવર્ણે જપન્ વોર્ગા, ચતુર્થફલ્યમશ્નુતે ॥ ૩૯ ॥ ”

“ છ અક્ષરવાળી વિદ્યા (અર્હંત સિદ્ધ) ત્રણ સો વાર, ચાર અક્ષરવાળી વિદ્યા (અર્હંત) ચાર સો વાર અથવા એક અક્ષરવાળી વિદ્યા ‘ અ ’ વર્ણને પાંચ સો વાર જપનારો થોળી ઉપવાસનું ફલ પામે છે. ”

(૧૭) જપનું ફલ

દ્રવ્યપૂજા અને ગુણોત્ક્રીર્તનરૂપ સ્તુતિ-સ્તોત્રો કરતાં જપનું ફલ અનેકગણું કહેલું છે. જેમકે —

“ પૂજા-કોટિસમં સ્તોત્રં, સ્તોત્ર-કોટિસમો જપઃ ।
જપ-કોટિસમં ધ્યાનં, ધ્યાન-કોટિસમો લયઃ ॥ ”

“ કોડ વાર પૂજા કરો તેના સરખું ‘ સ્તોત્ર ’ છે, કોડ વાર સ્તોત્ર બોલો તેના સરખો ‘ જપ ’ છે. કોડ વાર ‘ જપ ’ કરો તેના સરખું ‘ ધ્યાન ’ છે અને કોડ વાર ધ્યાન ધરો તેના સરખો ‘ લય ’ છે. ” (લય સમાપત્તિરૂપ એટલે ધ્યાન-જનિત સ્પર્શનારૂપ છે. ઇતરો તેને લય કહે છે.)

(૧૮) કીર્તનનું મુખ્ય લક્ષણ

ભગવાનના બાહ્ય અને આંતરિક ગુણોનું વર્ણન કરવું એ ‘ કીર્તન ’નું મુખ્ય લક્ષણ છે. સૂરિ-પુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચતુર્થે ષોડશકમાં કહ્યું છે કે :—

“સારા પુણ ઉ થુઈ-ચોત્તા, મંભીરપયત્થ-વિરહ્યા જે ।

સઘ્ભૂયગુણુક્તિતંજીવા મ્હલ્લ તે જિણાણં તુ ॥ ૨૪ ॥”

“જે, ગંભીર પદો અને અર્થ વડે રચાયેલાં હોય તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવોના યથાર્થ ગુણોના કીર્તનરૂપ હોય, તે જ સ્તુતિ-સ્તોત્રો (સ્તવન) ઉત્તમ જાણવાં.”

“તેસિં અત્યાહિગમે, ણિયમેણં હોઈ કુસલ-પરિણામો ।

સુંદરભાવા તેસિં, હ્યરમ્મિ વિ રયણ-ણાણ ॥ ૨૫ ॥”

“તે સારભૂત સ્તુતિ-સ્તોત્રોના અર્થાવળોધથી કહ્યાણુકારી અધ્યવસાયો જરૂર જાગે છે અને તેના સુંદર ભાવથી અર્થ ન સમજનાર ઈતર જનમાં પણ રત્નના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે કુશલ પરિણામ થાય છે.

રત્નનું દૃષ્ટાંત તેમણે નીચે મુજબ સમજાવ્યું છે:—

“જર-સમણાઈ રયણા, અણ્ણાય-ગુણા વિ તે સમિતિ જહા ।

કમ્મ-જ્જરાઈ થુદ્ધમાહ્યા વિ તહ ભાવગ્ગણા ઉ ॥ ૨૬ ॥”

“રોગીજનોએ જેના ગુણ જાણ્યા નથી, તેવાં રત્નો, જેમ રોગીના જ્વર, શૂળ પ્રમુખ રોગોને શમાવે છે, તેમ પૂર્વોક્ત પ્રશસ્ત ભાવ-રચનાવાળાં અજ્ઞાત-ગુણવાળાં સ્તુતિ-સ્તોત્રરૂપ ભાવરત્નો પણ કર્મ-જ્વર વગેરેને શમાવે છે.”

સદ્ભૂત-ગુણ-કીર્તનરૂપ સ્તવનો વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે. તેનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ પાંચ વિભાગમાં કરી શકાય :

(૧૯) સામાન્ય ગુણુ-કીર્તન

જેમાં માત્ર તેમના ગુણોનું જ વર્ણન હોય. જેમ કે :—

‘ પ્રથમ જિનેશ્વર પ્રણમીએ, જાસ સુગંધી રે કાય;
દ્વિપવૃક્ષ પરે તાસ ઇંદ્રાણી-નયન જે, ભુંગ પરે લપટાય.

પ્રથમ૦ ૧.

રોગ ઉરગ તુજ નવિ નહે, અમૃત જે આસ્વાદ;
તેહથી પ્રતિહત તેહ માનું કોઈ નવિ કરે, જગમાં તુમશું વાદ.
પ્રથમ૦ ૨.” વગેરે.

આ સ્તવનમાં શ્રીતીર્થંકરદેવના ૩૪ અતિશયોનું વર્ણન છે અને તેવા અતિશયવાળા શ્રીઋષભદેવ ભગવાન છે, માટે તેમને નમીએ છીએ એમ જણાવ્યું છે, એટલે તે ‘ગુણુકીર્તન’નું દૃષ્ટાંત છે.

(૨૦) દાસ્યભાવ-પ્રેરિત ગુણુ-કીર્તન

ભગવાનને સ્વામી માની પોતાને તેમનો પરમ સેવક ગણવો અને એ રીતે સેવક તરીકે સ્તવન કરવું, તે દાસ્યભાવે થતું ગુણુ-કીર્તન છે. જેમ કે :—

“ તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક ભણી,
જગતમાં એટલું સુજશ લીજે;

દાસ અવગુણુભર્યો બાણી પોતાતણો,
દયાનિધિ ! દીન પર દયા કીજે. તાર હો૦ ૧.

રાગ-દ્રેષે ભયો મોહ વૈરી નહ્યો,-

લોકની રીતિમાં ઘણું ચ રાતો;

ક્રોધ-વશ ધમધમ્યો શુદ્ધ ગુણ નવિ રમ્યો,

ભમ્યો ભવમાંહિ હું વિષય-માતો. તાર હોં ૨. ” વગેરે.

આ સ્તવનમાં થોડું આત્મ-નિવેદન પણ છે, છતાં તેનો પ્રધાન સૂર દાસ્યભાવનો છે. નીચેનું સ્તવન પણ દાસ્યભાવ-પ્રેરિત છે :—

સિદ્ધારથના રે નંદન ! વિનવું, વિનતડી અવધાર;

ભર્વ-મંડપમાં રે નાટક નાચીઓ, હવે મુજ પાર ઉતાર !

સિદ્ધાં ૧.

પ્રભુ રતન મુજ આપો તાતણ ! જિમ નાવે રે સંતાપ;

દાન દિયંતાં રે પ્રભુ કોસર કીસી ? આપો પદવી રે આપ.

સિદ્ધાં ૨.

(૨૧) સખ્યભાવ-પ્રેરિત ગુણકીર્તન

ભગવાનને ભૂતકાલીન પરમસખા માની તેમની સાથે પ્રીતિ કરવી તથા તેમનો કટાક્ષમંથ વિનોદ પણ કરવો એ ‘સખ્યભાવ-પ્રેરિત ગુણકીર્તન’ છે. જેમ કે :—

“ ઋપણ-જિણું દશું પ્રીતડી, કીમ કીજે હો કહો ચતુર વિચાર;

પ્રભુણ જઈ અલગા વસ્યા, તિહાં કિણે નવિ હો કે વચન-

ઉચ્ચાર. ઋપણ ૧.

કાગળ પણ પહોંચે નહિ, નવિ-પહોંચે હો તિહાં પરધાન;

જે પહોંચે તે તુમ સમો, નવિ ભાળે હો કોનું વ્યવધાન.

ઋપભ૦ ૨.

પ્રીતિ કરે તે રાગીઆ, જિનવરણ હો તુમે તો વીતરાગ;
પ્રીતડી જેહ અરાગીથી, મેલવવી હો તે લોકોત્તર માર્ગ.

ઋ૦ ૩. ” વગેરે.

નીચેનું સ્તવન ‘ સખ્યભાવ ’ સાથે ઉપાલંભથી ભરપૂર છે:

ખાળપણે આપણ સસનેહી, રમતા નવ નવ વેષે;
આજ તુમે પામ્યા પ્રભુતાર્થ, અમે તો અંસારીને વેષે.

હો પ્રભુજી! આલંભડે મત ખીજો. ૧.

જો તુમ ધ્યાતાં શિવ-મુખ લહીએ, તો તુમને કેઈ ધ્યાવે;
પણ ભવસ્થિતિ-પરિપાક થયા વિણ, કોઈ ન મુક્તિ જાવે.

હો પ્રભુજી! ૨.

સિદ્ધ-નિવાસ લહે ભવસિદ્ધિ, તેમાં શો પાડ તુમારો ?
તો ઉપકાર તમારો લહીએ, અલબ્ય સિદ્ધને તારો.

હો પ્રભુજી! ૩. ” વગેરે.

(૨૨) સ્વનિંદા-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન

પોતાની ત્રુટિઓ પ્રકટ કરીને તેને સુધારવા માટે
ભગવાનની કૃપા યાચવી એ ‘ સ્વનિંદા-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન ’ છે.
જેમ કે :—

“ વિહરમાન ભગવાન ! સુણો મુજ વિનતિ,
જગ-તારક ! જગ-નાથ ! અછો ત્રિભુવન-પતિ;

ભાસક લોકાલોકતણા બાણે છતિ,
તો પણ વીતક વાત કહું છું તુજ પ્રતિ. ૧.

હું સરૂપ નિજ છોડી રમ્યો પર-પુદ્ગલે,
ઝીંડ્યો ઉલ્લટ આણી, વિષય-તૃપ્તિ-જલે;
આશ્રવ-ગંધ વિલાવ કરું સચિ આપણી,
ભૂંડ્યો મિથ્યાવાસ દોષ દઉં પર-ભણી.” ૨. વગેરે.

(૨૩) આત્મ-સ્વરૂપાનુભવ-પ્રેરિત શુભ-કીર્તન

આત્મ-સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાથી પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજમાં આવે અને તેનાં વચનો પર વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા જામતી જાય તે રીતે જેમાં પ્રભુના શુભનું વર્ણન કરવામાં આવે, તે ‘આત્મ-સ્વરૂપાનુભવ-પ્રેરિત શુભ-કીર્તન’ કહેવાય. જેમ કે :—

“ હમ મગન ભયે પ્રભુ-ધ્યાનમેં, હમ મગન ભયે પ્રભુ-
ધ્યાનમેં;
ગિસર ગઈ દુવિધા તન-મનકી, અચિરા-મૃત-શુન-ગાનમેં.
હમ મગન૦ ૧.

હરિ, હર, પ્રહ્લ, પુરંદરકી ઋદ્ધિ, આવત નહિ કોઈ
માનમેં;
ચિદાનંદકી મોજ મચી હૈ, સમતા-રસકે પાનમેં.
હમ મગન૦ ૨.” વગેરે.

(૨૪) આગમોક્ત અને આગમ-વ્યતિરિક્ત ચતુર્વિંશતિસ્તવ

ભક્ત હૃદયોએ ચોવીસ તીર્થંકરોના શુભ વિવિધરૂપે-ગાયા

છે. તેમાં ત્રણવીસ-ત્યજ અથવા ‘લોગસસ’ સૂત્ર એ આગમિક ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ છે અને આવશ્યકતા ખાસ અધ્યયનરૂપ છે, તથા શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે’ બનાવેલું સકલાહિત-સ્તવન, શોભન-મુનિકૃત ચતુર્વિંશતિ-જ્ઞાન-સ્તુતિ, શ્રીમદ્ આનંદધન—કૃત ચોવીશી, શ્રીમદ્ યશોવિજય—કૃત ચોવીશી, શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર—કૃત ચોવીશી, શ્રીગુણવિલાસ—કૃત ચોવીશી વગેરે આગમ—વ્યતિરિક્ત ચતુર્વિંશતિ—સ્તવ છે.

(૨૫) સ્તવન બોલવામાં કરવો જોઈતો વિવેક

સ્તવનોની રચના વિવિધ પ્રકારે થતી હોવાથી કયું સ્તવન ક્યારે બોલવું, તેનો વિવેક કરવાની જરૂર છે. કેટલાંક સ્તવનો સર્વત્ર કહી શકાય તેવાં હોય છે, તો કેટલાંક અમુક સ્થળે કહેવા યોગ્ય હોય છે. કેટલાંક સ્તવનો પુરુષોએ બોલવાં જેવાં હોય છે, તો કેટલાંક ખાસ સ્ત્રીઓએ બોલવાં જેવાં હોય છે અને કેટલાંક ઉભયે બોલવાં યોગ્ય હોય છે. તાત્પર્ય કે શ્રી-જિનેશ્વરદેવની આગળ જે સ્તવનો બોલવામાં આવે, તે ઉપર બતાવેલા પાંચ પ્રકારો પૈકી કોઈ પણ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ, પણ બીજી રીતનાં નહિ. દાખલા તરીકે—‘પંચમી-તપ કરો તમે પ્રાણી!’ એવું ઉદ્દબોધન ભગવાનને કરવું યોગ્ય નથી. આ સ્તવન ગુરુદ્વારા શિષ્યોને કરાતા ઉપદેશ-સમાન છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે સ્વાધ્યાયની કોટિનું છે અને તે પ્રતિક્રમણ-સ્વાધ્યાયાદિના પ્રસંગોમાં બોલવું જોઈએ.

(૨૬) રાગ-રાગિણીમય સ્તવન

સ્તવન બોલતી વખતે તેના ઉચ્ચાર અને રાગ-રાગિણી

પરત્વે પૂરતું લક્ષ્ય અપાય તે જરૂરી છે, કારણ કે શુદ્ધ અને સંગીતમય સ્તવન સ્વ અને પરના ભાવની શુદ્ધિ કરવામાં પ્રળળ નિમિત્ત છે. તેનું દ્વ્યાંત આપતાં શ્રીનેમવિજયજી મહારાજે ધર્મપરીક્ષાના રાસમાં કહ્યું છે કે :—

- “ સવિ સામગ્રી સજ કરી, રાજા રાવણ જાય;
મંદોદરી રાણી-સહિત, અષ્ટાપદ તીરથ આય. ૧.
- વિદ્યા-તાણી શક્તે કરી, ચઢી ઊઠ્યા તત્કાળ;
પ્રણમ્યા રિપલદેવને, પહેરાવી મંગલ-માળ. ૨.
- ધૂપ-દીપ આરતી કરી, સવિ સજ શણગાર;
મંદોદરી અધર રહી, નાચે દેવલ-મોઝાર. ૩.
- રાવણ જંઝા લેઈને, ગાયે વાયે ગીત;
ભાવે ભાવે ભાવના, ધત્રીસ-ગદ્દનાં નૃત્ય. ૪.
- શ્રીમંડલને સજ કરી, તાંત ધત્રીસ તાર;
ઉદ્ભટ આણી અંગમે, તાન માન અણુકાર. ૫.
- અદળક ભાવે જે ભવિ, ભાવે અધિકે ભાવ;
તેને સાગર સંસારનો, ઉતારે ભવ નાવ. ૬.
- ભાવ-ગણે કરી ભાવતાં, વાતાં તાંતનો તાર;
તૃત્યો તિણુ મમે રાવણે, નસ કાઢી તે વાર. ૭.
- સાંધ્રી તાલ તેણે મમે, અંડિત કયો ન લગાર;
નહિ તો નાર મંદોદરી, મરી હોત તિણી વાર. ૮.
- લાભ ઉપાયો અતિ ઘણો, લીધો તીર્થકર—પાટ;
આવતી ચોવીઝીમાં હોસે, જિન ઋષિ સમ ઘાટ. ૯.”

(૨૭) ઉપસંહાર

‘અતુવિંશતિ-સ્તવ ’નું રહસ્ય અગાધ છે અને તે વૈષ્ણવી વાણી ’થી પૂર્ણ રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી. છતાં મુમુક્ષુ આત્માઓ આ બીજા આવશ્યકનું રહસ્ય સમજવા માટે પ્રયત્નશીલ થાય તે ઉદ્દેશથી આટલી વિચારણા કરેલી છે. તે પરથી વિશેષજ્ઞ તેમાં વિશેષ રીતે પ્રવૃત્ત થાય અને સામાન્ય મનુષ્યો તેની વાસ્તવિક ગંભીરતાને પિછાની તેમાં વીર્યોદ્ધાસ કરે, એ જ અભ્યર્થના. ઇતિ શમ્ ॥

પરિશિષ્ટ ચોથું

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ-વિરચિત

જિત-ચૈત્યનો વંદન-વિધિ

[પંચાશક ત્રીજું]

પરમતત્ત્વજ્ઞ યાત્રિનીમહત્તરાધમસૂત્ર સૂરિ-પુરંદર શ્રી-હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરીને વિશ્વ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે યોગ, અધ્યાત્મ, તત્ત્વ-જ્ઞાન, ન્યાય અને અનુષ્ઠાન વગેરેનું રહસ્ય ઘણી જ ખૂબીથી સુક્તિપૂર્વક સમજાવ્યું છે. એ ગ્રંથો પૈકીનો એક ગ્રંથ પંચાશક છે કે જેની અંદર શ્રાવક-ધર્મ, દીક્ષા, પૂજા, ચૈત્ય-વંદન આદિ મહત્ત્વના વિષયો ઉપર તેમણે પચાસ પચાસ ગાથામાં અતિમાર્ગિક વિવેચન કર્યું છે. આ પંચાશકો પૈકીનું ત્રીજું પંચાશક “ચૈત્યવંદનની વિધિ”ને લગતું છે, જે આડી પ્રસ્તુત જાણીને મૂળ તથા ભાષાંતર સાથે આપવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે તેના પઠન-પાઠનથી સહુ કોઈને ચૈત્યવંદનની અપૂર્વ ભક્તિનું જ્ઞાન થશે અને હવે પછી તેનો વિધિ શુદ્ધિ-પૂર્વક કરવા તરફ પ્રેરતું લક્ષ્ય અપાશે.

“ નમિઝ્ઞ વદ્ધમાણં, સમ્મં વોચ્છામિ વંદણ-વિહાણં ।
 ઉક્કોસાદ્-તિમેયં મુદ્દા-વિણ્ણાસ-પરિસુદ્ધં ॥ ૧ ॥ ”

શ્રીવર્ધમાનસ્વામીને સમ્યગ્ ભાવ-પૂર્વક નમસ્કાર કરીને
 “ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય ” એ ત્રણ ભેદોવાળું તથા
 અંગવિન્યાસ-લક્ષણરૂપ ‘ મુદ્રા ’ થી વિશુદ્ધ એવું ‘ ચૈત્યવંદન-
 વિધિ ’ નું સ્વરૂપ હું સંક્ષેપથી કહું છું. ૧.

“ ણવકારેણ જહણ્ણા, દંડગથુદ્-જુયલ મઙ્ગિમા ણેયા ।
 સંપુણ્ણા ઉક્કોસા, વિહિણા યલ્લ વંદણા તિવિહા ॥ ૨ ॥ ”

નમસ્કારવડે ‘ જઘન્યા,’ દંડક અને સ્તુતિ-યુગલ વડે
 ‘ મધ્યમા ’ તથા સંપૂર્ણ વિધિવડે ‘ ઉત્કૃષ્ટા,’ એમ ‘ વંદના ’
 ત્રણ પ્રકારની છે.

‘ નમસ્કાર ’ શબ્દથી અહીં માત્ર નમસ્કારરૂપ ટૂંકી સ્તુતિ
 સમજવાની છે. જેમ કે :—

“ સિદ્ધમસ્ત્યમર્ણિદિયમણવજ્જમચ્ચુયં વીરં ।
 પણમામિ સયલ-તિહુયણ-મત્થય-ચૂડામર્ણિં સિરસા ॥ ”

સિદ્ધ, અરૂપી, અગોચર, અનવદ્ય-પવિત્ર, સ્થિર સ્વભાવ-
 વાળા અને સમગ્ર ત્રણ ભુવનના મસ્તકના ચૂડામણિ જેવા
 શ્રીમહાવીરસ્વામીને હું મસ્તકવડે નમસ્કાર કરું છું.

(‘ દંડક ’ એટલે ‘ અરિહંત-ચેઘ્ઞિયાણું ’ આદિ સૂત્રો.
 સ્તુતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું યુગલ એટલે દંડક અને સ્તુતિનું યુગલ.

‘સંપૂર્ણ’ વિધિ’ એટલે પાંચ અભિગમ સાચવવા પૂર્વક, ત્રણ પ્રદક્ષિણા-યુક્ત પૂજા કર્યા બાદ પાંચ પ્રસિદ્ધ દંડકો, ત્રણ સ્તુતિ અને ‘જય વીયરાય’ આદિ પ્રણિધાનત્રિક્તનો પાઠ બોલવો તે.) ૨.

“અહ્યા ત્રિ ભાવમેયા, ઓષેણ અપુનર્વંધગાર્જણ ।

સત્વા વિ તિહા જેયા, સંસાણમિમી ન જં સમણ ॥ ૩ ॥”

અથવા તો સામાન્ય રીતે અપુનર્જંધક વગેરે યોગ્ય જીવોના પરિણામ-વિશેષ કે ગુણસ્થાનક—વિશેષથી સર્વ ચૈત્યવંદના જથ્થાદિ ત્રણ પ્રકારે જાણવી, કારણ કે બાકીના જીવોને આ પ્રકારની વંદના હોતી નથી. ‘અપુનર્જંધક’ વગેરે શબ્દથી “અપુનર્જંધક, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ અને વિરતિવંત” સમજવા. તેમાં ‘અપુનર્જંધક’ને ‘જથ્થા વંદના’ હોય, ‘અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ’ને ‘મધ્યમ વંદના’ હોય અને ‘વિરતિવંત’ને ‘ઉત્કૃષ્ટ વંદના’ હોય. વંદનાના આ ત્રણ પ્રકારના અધિકારી-ઓનો પરિચય આગલી ગાથામાં આપેલો છે. ૩.

“પાવં ન તિવ્યમાત્રા કુણ્ઠ, ન વહુ મળ્લગ્ઠં ભવં ઘોરં ।

ઉચ્ચ-ટિંઠં ચ સેવ્ઠ, સત્ત્વથ વિ અપુનર્વંધો ત્તિ ॥ ૪ ॥”

જે તીવ્ર અધ્યવસાયો વડે પાપકર્મ કરે નહિ, ભયંકર ભવ-સાગરને સારો ગણે નહિ તથા સર્વત્ર ઉચિત મર્યાદાનું પાલન કરે, તેને ‘અપુનર્જંધક’ જાણવો. ૪.

“સુસ્સૂસ ધમ્મરાઓ, ગુરુ-દેવાણં જહા-સમાર્હણ ।

વેવાવસે જિયમો, સમ્મદિદ્ધિસ્સ ટિંગાઈ ॥ ૫ ॥”

શાસ્ત્ર-શ્રવણની તીવ્ર ઇચ્છા, ધર્મને વિષે અત્યંત રાગ અને યથા-અમાધિ—યથાશક્તિ ગુરુ અને દેવની સેવા કરવાનો નિયમ, એ ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિ’નાં લક્ષણો છે. ૫.

“મગ્નાણુસારિ સદ્દો, પળ્લવણિજ્ઞો ક્રિયાપરો ચેવ ।

ગુણરાગી સક્કારંભ-સંગઓ તહ ય ચારિત્તી ॥ ૬ ॥”

તે જ રીતે ‘ચારિત્રી’ એટલે ‘વિરતિવંત,’ માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાવંત, સરલતાથી સમજે તેવો, સ્વધર્મક્રિયામાં સાવધાન, સદ્ગુણનો અનુરાગી અને શક્ય અનુષ્ઠાનમાં આળસ વગરનો હોય છે. ૬.

“એતે અહિગારિણો ઇહ, ણ ઉ સેસા દવ્વઓ વિ જં એસા ।

ઇયરીએ જોગગયાએ, સેસાણ ઉ અપ્પહાણ તિ ॥ ૭ ॥”

આ “અપુનર્જંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને વિરતિવંત” જીવો અહીં ‘વંદના’ના અધિકારી છે, પણ ખીલ નથી. દ્રવ્યથી પણ આ વંદનાની યોગ્યતા તેઓને જ હોય છે, અપુનર્જંધકાદિ સિવાયના જીવોને અપ્રધાન દ્રવ્યવંદના હોય છે. ૭.

“ણ ય અપુણવંધયાઓ, પરેણ ઇહ જોગગયા વિ જુત્ત તિ ।

ણ ય ણ પરેણ વિ એસા, જમમવ્વાણં પિ ણિદિટ્ઠા ॥ ૮ ॥”

અપુનર્જંધક સિવાયના ખીલ જીવોને (સકૃત્ જંધક, દ્વિર્જંધક, મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરેને) ‘લાવવંદના’ સંબંધી યોગ્યતાં પણ ઘટતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યવંદના તો અલબ્ધ જીવોને પણ હોય છે. ૮.

લિંગા ણ તિણ માવો, ણ તયત્થાલોયણં ણ ગુણરાગો ।

ણો વિમ્હઓ ણ મવ-મયમિય વચ્ચાસો ય દોણં પિ ॥ ૯ ॥

‘વંદના’નાં લક્ષણો આ પ્રમાણે સમજવાં. જેમાં ઉપયોગ ન હોય, જેમાં ચૈત્યવંદનના અર્થની વિચારણા ન હોય, જેમાં વંદનને યોગ્ય અરિહંતાદિકના ગુણો પ્રત્યે બહુમાન ન હોય, જેમાં વંદનનો અવસર મળવા બદલ ચિત્તને પ્રમોદ ન હોય અને જેમાં ભવ-ભ્રમણુનો ભય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો ન હોય તે ‘દ્રવ્યવંદના’ જાણવી તથા તેથી વિપરીત લક્ષણોવાળી ‘ભાવ-વંદના’ જાણવી. તાત્પર્ય કે ‘ભાવ-વંદના’નાં મુખ્ય લક્ષણો પાંચ છે. (૧) ક્રિયામાં સતત ઉપયોગ, લક્ષ્ય કે સાવધાની; (૨) સ્તુતિ, સ્તોત્ર કે સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં તેના અર્થની વિચારણા. (૩) આરાધ્ય અરિહંતદેવ પ્રત્યે બહુમાન. (૪) વંદનની ક્રિયા કરવાની તક મળવા બદલ હૃદયમાં આનંદની લાગણી અને (૫) ભવ-ભ્રમણુનો ભય કે નિવેદ. ૯.

“વેલાઈ વિહાણંમિ ય, તમ્મય-ચિત્તાઈણા ય વિણ્ણેઓ ।

તન્નુદ્ધિમાવ-માવેહિં, તહ ય દન્વેયર-વિસેસો ॥ ૧૦ ॥”

વેલાએ વંદન, તદ્ગત ચિત્તાદિ અને ભાવ-વૃદ્ધિ આદિ જેમાં હોય તે દ્રવ્યથી ઈતર એટલે ભાવ-વંદના જાણવી. ૧૦.

“સઙ્ગ સંજાઓ માવો, પાયં માવંતરં જઓ કુણ્ણ ।

તા ણ્યમેત્થ પવરં, લિંગં સઙ્ગ માવ-વુદ્ધી તુ ॥ ૧૧ ॥”

એકવાર ઉત્પન્ન થયેલો શુભભાવ પ્રાયઃ ખીન્ન શુભભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારે શુભભાવને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. તે જ ‘ભાવ-વંદના’નું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે. ૧૧.

“અમણ દેહ-ગણ જહ, અપરિણયમ્મિ વિ સુમા ડ ભાવ ત્તિ ।
તહ મોક્ષ-હેડ અમણ. અણોહિ વિ હંદિ ણિદ્ધિઠ્ઠા ॥ ૧૨ ॥”

જેમ શરીરમાં સંચરેલું અમૃત ધાતુરૂપે પરિણમ્યું ન હોય તોપણ તે સુખદાયી જ થાય છે, તેમ મોક્ષના હેતુરૂપ ભાવ-અમૃત હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવાથી તે સુખદાયી જ થાય છે. આમ (પતંજલિ આદિ) ખીન્નઓએ પણ કહ્યું છે. ૧૨.

“મંતાઈ-વિહાણમ્મિ વિ, જાયઈ કલ્લાણિણો તહિં જત્તો ।
એત્તોડધિગભાવાઓ, મવ્વસ્સ ઇમીણ અહિગો ત્તિ ॥ ૧૩ ॥”

કલ્યાણના અર્થિનો મંત્રાદિ-વિધાનમાં પણ પ્રયત્ન હોય છે, તો તેથી અધિક ફળ આપનાર ચૈત્ય-વંદનાને વિષે ભવ્ય જીવનો અધિક પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. ૧૩.

“ઈઈણ પરમસિદ્ધી, જાયઈ જત્તો દદં તઓ અહિગા ।
જત્તમ્મિ વિ અહિગત્તં, મવ્વસ્સેયાણુસારેણ ॥ ૧૪ ॥”

મંત્રાદિ વડે સામાન્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ‘ચૈત્યવંદના’ વડે પરમ સિદ્ધિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાતનો જ્યાંલ કરીને ભવ્ય જીવોએ ‘ચૈત્યવંદના’માં ઘણો વધારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૪.

“ પાયં ઇમીં જત્તે, ણ હોઈ ઇહલંગિયા વિ હાણિ ત્તિ ।
 ણિરુવક્કમ-માત્તાઓ, માત્રો વિ હુ તોઈ છેચ્ચકરો ॥ ૧૫ ॥ ”

આમાં ચત્તન કરવાથી પ્રાયઃ ઇહલૌકિક હાનિ નથી, તેમ
 છતાં પૂર્વના નિરુપક્રમ કર્મવડે હાનિ થાય તો ચૈત્યવંદનાના
 ભાવવડે તેના અનુબંધનો છેદ થાય છે. ૧૫.

“ મૌક્લદ્ધ-દુગ્ગ-ગહણં, એયં તં સેસગાણ વિ પસિદ્ધં ।
 માત્રેયઘ્વમિણં લલ્લુ, સમ્મં તિ કયં પસંગેણં ॥ ૧૬ ॥ ”

આ ‘ ભાવવંદન ’ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારને કર્મ કે
 કષાયરૂપ ચોરાદિકના ઉપદ્રવથી ગચ્ચવા માટે દુર્ગ જેવું છે.
 અન્ય દર્શનકારોએ પણ તેને એ પ્રકારનું કહેલું છે; તેથી તેના
 પર સારી રીતે વિચાર કરવો એટલે એ સંબંધી વધારે
 ઉદ્દેશ કરવાથી સર્થુ. ૧૬.

“ પંચંગો પણિવાઓ, થય-પાદો હોઈ જોગમુદાણ ।
 વંદણ જિણમુદાણ, પણિહાણં મુત્તસુત્તોણ ॥ ૧૭ ॥ ”

પંચાંગ પ્રણિપાતવાળો શકસ્તવનો પાઠ ‘ યોગમુદ્રા ’એ
 બોલવો, વંદન ‘ જિનમુદ્રા ’વડે કરવું અને પ્રણિધાન ‘ મુક્તા-
 શુક્તિમુદ્રા ’વડે કરવું. (‘ શકસ્તવ ’માં આદિ અને અંત
 ભાગે પંચાંગમુદ્રા વડે પ્રણિપાત એટલે નમસ્કાર કરવો તે
 પંચાંગ-પ્રણિપાત. ‘ વંદન ’ શબ્દથી અહીં ‘ અરિહંત-ચેધ્યાણું ’
 આદિ જિન-જિણની સ્તવનારૂપ ‘ દંડકપાઠો ’ સમજવા.
 ‘ પ્રણિધાન ’ એટલે શુભાર્થ-પ્રાર્થના આદિરૂપ ચિત્તની

“ જિળ્લાસા વિ હુ ઇત્યં, લિંગં ઇયાઈ હંદિ મુદ્દાણ ।

ળેવ્યાળંગ-નિમિત્તં, સિદ્ધા ઇસા તયત્થીણં ॥ ૨૬ ॥ ”

(ક્ષાયોપશમિક લાવની જેમ) જિજ્ઞાસા પણ અહીં શુદ્ધ ‘ચૈત્યવંદના’ નું લક્ષણ છે. આ જિજ્ઞાસા નિર્વાણના ઇચ્છુકોને માટે સમ્યગ્જ્ઞાનના કારણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૨૬.

“ ધિઈ-સદ્ધા-સુહ-વિવિદિસ-ભેયા જં પાયસો ડ જોણિ સ્તિ ।

સળ્લાળાહુદયમ્મિ, પડ્ઢિયા જોગસત્થેસુ ॥ ૨૭ ॥ ”

‘ધૃતિ’—ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, ‘શ્રદ્ધા’—તત્ત્વચિત્તિ, ‘સુખા’—વિશિષ્ટ આહ્લાદ અને ‘વિવિદિયા’—જિજ્ઞાસા એ ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ નો અભ્યુદય થવામાં કારણભૂત છે, એમ યોગ-શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ૨૭.

“ પદમકરણોઘરિ તહા, અળહિણિવિદ્ધાળ સંગયા ઇસા ।

તિવિહં ચ સિદ્ધમેયં, પયહં સમણ્ જઓ મણિયં ॥ ૨૮ ॥ ”

‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ ને વટાવી ગયેલા છવો જે કદાચક્રથી સ્થિત હોય છે, તેઓ આ શુદ્ધ ‘ચૈત્યવંદના’ ના અધિકારી છે. ‘કરણ’ ત્રણ પ્રકારનાં છે, એવું શાસ્ત્રમાં પ્રકટપણે કહ્યું છે. ૨૮.

“ કરણં અહાપવત્તં, અપુન્નમાણેયટ્ઠિ ચેય મન્વાણં ।

ઇયેસિં પદમં ચિય, મળ્ણઈ કરણ સ્તિ પરિણામો ॥ ૨૯ ॥ ”

‘કરણ’ ત્રણ છે: “ (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વ અને (૩) અનિવૃત્તિ. ” તેમાં બીજું અને ત્રીજું કરણ દેવળ

લવ્યજનોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવના અધ્યવસાય-વિશેષને શાસ્ત્રકારો 'કરણ' કહે છે. ૨૯.

“ જા ગંઠી તા પદમં, ગાંઠિં સમજ્જ્ઞઓ ભવે વીયં ।

અણિયટ્ટીકરણં પુણ, સમ્મત્ત-પુરુક્કહે જીવે ॥ ૨૦ ॥ ”

(નિખિડ રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ) ગ્રંથિ-પ્રદેશે પહોંચતાં સુધી પ્રથમ 'કરણ' હોય છે; ઉક્ત ગ્રંથિનો ભેદ કરતાં ખીન્નું 'કરણ' પ્રાપ્ત થાય છે અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તરતમાં જ થવાની હોય તો ત્રીજું 'અનિવૃત્તિકરણ' પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦.

“ ઇત્તો ડ વિભાગાડ, અણાદિભવ-દન્વાલિંગઓ ચેવ ।

ણિડણં ણિરૂવિયવ્વાં, એસા જહ મોક્કહેડ ત્તિ ॥ ૩૧ ॥ ”

“ ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ને વટાવી ગયેલા જીવો જે કદાચહ-રહિત હોય છે, તે શુદ્ધ ‘ચૈત્યવંદના’ના અધિકારી છે” એમ જે કહ્યું છે તે આ વિભાગ મુજબ સમજવું. દ્રવ્યલક્ષણા 'વંદના' તો અનાદિલવથી થતી આવે છે, માટે સુર પુરુષોએ હવે એવી 'વંદના' કરવી કે જે-મોક્ષને મેળવવામાં અનન્ય કારણભૂત થાય. ૩૧.

“ ણો માવઓ ઇમીએ, પરો વિ હુ અવહુપોગલા અહિગો ।

સંસારો જીવાણં, હંદિ પસિદ્ધં જિણમયમ્મિ ॥ ૩૨ ॥ ”

જિનમતમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે શુદ્ધ 'લાવવંદના'ના ચોગે જીવને 'અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તન'થી અધિક સંસાર-ભ્રમણ રહેતું નથી. ૩૨.

“ઇય તંતજુત્તિઓ खलु, णिरूवियन्वा बुहेहिं एस त्ति ।

ण ह्य सत्तामेत्तेणं, इमीए इह होइ णेन्वाणं ॥ ૩૨ ॥”

આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-યુક્તિથી બુદ્ધિવંત જનોએ આ ‘ચૈત્ય-વંદના’નો સારી રીતે વિચાર કરવો, અને માત્ર ચૈત્યવંદનાની સત્તાથી એટલે સદ્ભાવ માત્રથી—મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ તે પ્રમાણે ભાવશુદ્ધિ પણ જોઈએ છે, તેથી ભાવ-શુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૩.

“किंचेह च्छेय-कूडग-रूवगणायं मणंति समयविऊ ।

तंतसु चित्तमेयं, तं पि ह्य परिभावणीयं तु ॥ ૩૪ ॥”

વળી આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ-પ્રમુખ શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધાંતના જાણુ પુરુષો ચાર પ્રકારના સાચા-ખોટા રૂપીઆનું દષ્ટાંત આપે છે, તે અહીં ચૈત્યવંદનાના પ્રસંગે સારી રીતે વિચારવા યોગ્ય જ છે. ૩૪.

“दब्बेणं टंकेण य, जुत्तो च्छेओ ह्य रूवगो होइ ।

टंक-विह्वणो दब्बे वि, ण खलु एगंतछेओ त्ति ॥ ૩૫ ॥”

જેમાં સોનું-રૂપું વગેરે સાચું અને છાપ પણ સાચી તે રૂપીઓ સાચો સમજવો. જેમાં છાપ ખરી ન હોય અને સોનું-રૂપું સાચું હોય તે રૂપીઓ સર્વથા સાચો ન હોવા છતાં દ્રવ્યથી સાચો સમજવો. ૩૫.

“अदब्बे टंकेण वि, कूडो तेण वि विणा उ मुह त्ति ।

फलमेत्तो एवं चिय, मुद्दाण पयारणं मोत्तुं ॥ ૩૬ ॥”

સોનું-રૂપું વગેરે ખોટું છતાં ઉપર છાપ સાચી હોય તો તે રૂપીઓ ખોટો જ જાણવો અને છાપ પણ ખોટી હોય તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ તે તદ્દન ખોટો સમજવો. આવા ખોટા રૂપીઆ જેવી ક્રિયાઓનું ફલ મુગ્ધજનોને છેતરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? ૩૬.

“ તં પુણ અણ્થફલદં, જેહાહિગયં જમણુવઓગિ ત્તિ ।

આય-ગયં ચિય એથં, ચિંતિજ્જઈ સમય-પરિસુદ્ધં ॥ ૩૭ ॥ ”

ત્રીજા ચોથા પ્રકારમાં જણાવેલું મુગ્ધજનોને છેતરવારૂપ અનર્થકારી ફલ આ સ્થળે અનુપયોગી હોવાથી જણાવ્યું નથી. જ્યારે પહેલા અને બીજા પ્રકારમાં જણાવેલા અનુષ્ઠાનનું ફલ ઉત્તમ હોવાથી તેનો વિચાર આગમાનુસાર કરવો. ૩૭.

“ ભાવેણં વળ્ણાદિહિં, ચેવ સુદ્ધેહિં વંદણા ચ્છેયા ।

મોક્ષફલ ચ્ચિય એસા જહોઈયગુણા ય ણિયમેણં ॥ ૩૮ ॥ ”

શુદ્ધ ભાવ અને શુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર, અર્થ-ચિંતન આદિ વડે કરાતી ‘વંદના’ પ્રથમ પ્રકારના રૂપીઆ તુલ્ય જાણવી. આવી ‘વંદના’ યથોદ્દિત ગુણવાળી હોઈને નિશ્ચયે મોક્ષ-ફલને આપે છે જ. ૩૮.

“ ભાવેણં વળ્ણાદિહિં, તહા ડ જા હોઈ અપરિસુદ્ધ ત્તિ ।

ત્રીયગરૂવસમા ચ્ચલ્લ, એસા વિ સુહ ત્તિ ણિદ્ધિઠ્ઠા ॥ ૩૯ ॥ ”

શુદ્ધ ભાવવાળી પણ વર્ણોચ્ચાર અને અર્થ-ચિંતનથી

અશુદ્ધ 'વંદના' ણીત્ત રૂપીઆ જેવી છે. તે અભ્યાસ-દશાને ખહુ સુખકારી છે. ૩૯.

“ભાવ-વિહૂણા વળ્લાદર્પિ સુદ્ધા વિ કૂઢસ્વ-સમા ।
ઉભય-વિહૂણા ગેયા, મુદ્ધપ્પાયા અણિટ્ટફલા ॥ ૪૦ ॥”

ભાવ-વગરની 'વંદના' વણુ વગેરેથી શુદ્ધ હોય તો પણ તે ત્રીત્ત પ્રકારના રૂપીઆ જેવી ખોટી છે અને ઉભય-શુદ્ધિ વગરની 'વંદના' ચોથા પ્રકારના રૂપીઆ જેવી હોવાથી અનિષ્ટફલને આપનારી છે. ૪૦.

“હોઈ ય પાણેસા, કિલિટ્ઠસત્તાણં મદવુદ્ધીણ ।
પાણ દુગ્ગઈ-ફલા, વિસેસઓ દુસ્સમાણ ઉ ॥ ૪૧ ॥”

પ્રાયઃ આવી અશુદ્ધ 'વંદના' ભારેકર્મી અને જડબુદ્ધિ-વાળાને સંભવે છે કે જેનું ફલ દુર્ગતિ છે. પરંતુ ખેદની વાત એ છે કે આ દુષ્પ્રમ કાલમાં તો વિશેષતઃ આવી અશુદ્ધ 'વંદના' પ્રવર્તે છે. ૪૧.

“અળ્લે ઉ લોગિગ ચ્ચિય, એસા ણામેણ વંદણા જઈણી ।
જં તીઈ ફલંતં ચ્ચિય, [ઈ] મીંણ ઉ અહિગયં કિંચિ ॥ ૪૨ ॥”

અન્ય આચાર્યો આવી 'વંદના'નું ફલ દુર્ગતિ છે, તેમ ન કહેતાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે આ 'વંદના' લૌકિક છે, તેથી તેનું ફલ પણ લૌકિક જ છે. એટલે કે તેવી 'વંદના' મોક્ષફલની પ્રાપ્તિ કરાવતી નથી. ૪૨.

“એયં પિ જુજ્જઙ્ ચિય, તદ્દનારંભાઽ તત્પ્પલં વ જઓ ।

તત્પચ્ચવાયમાવો વિ, હંદિ તત્તો ણ જુત્ત ત્તિ ॥ ૪૨ ॥”

એ પણ કહેવું ઠીક જ છે, કેમકે જૈની વંદના નહિ કરવાથી તેના ફલની માફક તેનું અનિષ્ટ પણ થતું નથી. એટલે તેને જૈની વંદના નહિ, પરંતુ લૌકિક વંદના જ સમજવી. ૪૩.

“જમુભયજળણ-સમાન્ના, એસા વિહિણેયરેહિં ણ ડ અણ્ણા ।

તા એયસ્સામાવે, ઇમીએ એવં કહં વીયં? ॥ ૪૪ ॥”

જૈની વંદના ઇષ્ટકર અને અનિષ્ટકર બન્ને સ્વભાવવાળી છે. જો વિધિથી કરીએ તો સારું ફળ આપે અને અવિધિથી કરીએ તો અનિષ્ટ ફળ આપે. બીજી (લૌકિક) વંદનામાં તો આમ છે નહિ. તેથી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ દેવાની જોનામાં શક્તિ નથી તેને જૈની વંદના કેમ કહી શકાય? અર્થાત્ તે લૌકિક વંદના જ છે. ૪૪.

“તમ્હા ડ તદામાસા, અણ્ણા એસ ત્તિ ણાયઓ ણેયા ।

મોસામાસાણુગયા, તદત્થમાવા ણિઓગેણં ॥ ૪૫ ॥”

તેથી આ દૃષ્ટાંત વડે ‘લૌકિક વંદના’ને ‘તદાભાસ’-વાસ્તવમાં તેવી નહિ છતાં તેવી દેખાતી-‘વંદના’ સમજવી, તથા તેમાં અર્થ અને ભાવનો અભાવ હોવાથી તેને એક પ્રકારની મૃષાભાષાયુક્ત ગણવી. ૪૫.

“સુહફલ-જળણ-સમાવા, ચિંતામાણિમાહ્ એ વિ ણામન્વા ।

પાવંતિ કિં પુણેયં, પરમં પરમપયવીયં તિ ॥ ૪૬ ॥”

શુભ ફલને આપનારા ચિંતામણિરત્ન વગેરે પદાર્થો અલભ્ય હવને પ્રાપ્ત થતા નથી, તો પરમપદના બીજ-સમાન આ શ્રેષ્ઠ—શુદ્ધ વંદનાનો લાભ તો તેમને ક્યાંથી જ મળે ? અર્થાત્ ન જ મળે. ૪૬.

“ મઘ્વા વિ ઇત્ય ણેયા, જે આસન્ના ણ જાહમેત્તેણં ।

જમણાઈ સુદ મણિયં, ઇયં ણ ઉ ઇદ્ધફલ-જણમં ॥ ૪૭ ॥ ”

હવે લભ્ય હવે જ શુદ્ધ ‘વંદના’ના અધિકારી છે, તે હકીકતને લક્ષ્યમાં રાખીને જણાવે છે કે ઘડા લભ્ય હવે શુદ્ધ વંદનાના અધિકારી નથી, કારણ કે બતિમાત્રથી લભ્ય-પણું તો દરેક લભ્યોને છે અને તે કાંઈ મોક્ષરૂપી ફલને આપતું નથી. પરંતુ તેમાં સત્પુરુષાર્થના ચોગે જે આસન્નલભ્યપણું આવે છે, તે જ શુદ્ધ ‘વંદના’નું અધિકારીપણું છે. તાત્પર્ય કે જેમનો મોક્ષ થોડા વખતમાં થવાનો હોય તેમને જ શુદ્ધ ‘વંદના’ કરવાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭.

“ વિહિ-અપઓસો જેસિં, આસણ્ણા તે વિ સુદ્ધિપત્ત ચિ ।

સુદ્ધમિગાણં પુણ, સુદ્ધદેસણા સીહણાય-સમા ॥ ૪૮ ॥ ”

જેઓને શુદ્ધ વિધિ તરફ કોઈ પણ પ્રકારનો દ્રેષ નથી, તેઓ કર્મના ક્ષયોપશમથી શુદ્ધિને પામે છે, તેથી તેમને પણ ‘આસન્નલભ્ય’ સમજવા. ઘાકી જેઓ કુદ્ર મૃગલા જેવા છે તેમને તો ‘ચૈત્યવંદન-વિધિ’ની આ શુદ્ધ દેશના સિંહ-નાદ સમી ભયંકર લાગશે. ૪૮.

। “ આલેચિઝ્ઞણ એવં, તંતં પુઞ્વાવરેણ સૂરિહિં ।

વિહિ-જત્તો કાયઞ્ચો, મુદ્ધાણ હિયદ્ધયા. સમ્મં ॥ ૪૯ ॥ ”

આ પ્રકારે ધર્માચાર્યોએ આગમમાં જણાવેલી બધી હકીકતોનો પૂર્વાપર બરાબર વિચાર કરીને શુદ્ધ વિધિ માટે પ્રયત્ન કરવો કે જે મુગ્ધજનોના હિતને માટે થાય. તાત્પર્ય કે તેમણે પોતે શુદ્ધ વિધિ કરવો કે જેથી મુગ્ધજનો પણ તેમને જોઈ ને શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય.

“ તિવ્વગિલાણાદીણં, મેસજદાણાદ્યાઙં ણાયાઙં ।

દદ્ધુવાઙં ઇહં સલ્લ, કુગ્ગહ-વિરહેણ ધીરેહિં ॥ ૫૦ ॥ ”

વંદનવિહી સમત્તા ।

કદાચહથી રહિત બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આ સ્થળે અતિરોગી, મધ્યમરોગી અને સામાન્ય રોગીને જેવી રીતે ઔષધો અપાય છે, તેનો ખ્યાલ કરીને સર્વત્ર શુદ્ધ વિધિની યોજના કરવી. તાત્પર્ય કે અધિકાર-ભેદે વંદનાના સ્વરૂપમાં ભલે ફેરફાર હોય પણ તેમાં ભાવ અથવા શુદ્ધિનું તત્ત્વ તો હોવું જ જોઈએ.

વંદનવિધિ સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ પાંચમું

ધર્મોપકરણો

ધર્મભાવની વૃદ્ધિ કરવામાં જે સાધન ઉપકારક છે, ઉપયોગી છે, તે ‘ધર્મોપકરણ’ કહેવાય છે. એટલે ધર્મોપકરણ એ ધર્મ-ભાવનાનું પ્રતીક છે. અનુયોગદ્વાર-ચર્ચામાં કહ્યું છે કે :—

‘સામાઙ્ગ્યકઉસ્સ સમણોવાસગસ્સ ચઙ્ગિહે ધમ્મોચગરણે પન્નતો, તં જહાઁઠવળાયરિય સિ મુહપુરિઅ સિ જવમાલિઅ સિ દંડપાઠઘ્ઠળગં ચ સિ’—સામાયિક કરનાર શ્રમણોપાસકને ચાર પ્રકારનાં ‘ધર્મોપકરણ’ હોય છે: “(૧) સ્થાપનાચાર્ય, (૨) ‘મુહ-પત્તી’, (૩) જપમાલિકા (નવકારવાળી) અને (૪) દંડ-પ્રાંછણક-રજોહરણ (ચરવળો).” આ ઉપકરણોમાં ‘સ્થાપના-ચાર્ય’ એ વિનયશુભ્રનું પ્રતીક છે. તેની હાજરી શુરુ પ્રત્યેનો અને પરંપરાએ અરિહંતદેવો પ્રત્યેનો વિનય દર્શાવે છે. ‘મુહપત્તી’—મુખવસ્ત્રિકા એ સંયમનું પ્રતીક છે. જરૂર જેટલું જ ખોલવું, અને તે પણ પ્રિય, પથ્ય અને તથ્ય એ તેનો મુખ્ય સાર છે. ‘જપમાલિકા’ એ ઉપાસનાનું પ્રતીક છે. પંચપરમેષ્ઠિની સતત ઉપાસના એ તેનો સંદેશ છે. અને ‘રજોહરણ’ એ અર્હિઆનું પ્રતીક છે. આપણી કોઈ પણ

પ્રવૃત્તિથી જીવને નુકસાન ન થાય—જીવની હિંસા ન થાય એ રીતે વર્તવાનો તે આદેશ કરે છે.

આ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણ કરતાં તેની પાછળ રહેલી ભાવનાને જો સમજવામાં આવે તો તે અંગે કોઈ પણ જાતનો કદાચરૂ, દુરાચરૂ કે હઠાચરૂ થવાનો સંભવ નથી. ‘ઉપકરણો’નાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણ એ સામુદાયિક શિસ્ત-પાલન માટે છે, એટલે તેનું એકસરખાપણું જળવાઈ રહે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

(૧) ‘સ્થાપનાચાર્ય’ની મહત્તા અને સ્થાપના-સંબંધી શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે તથા દેવેન્દ્રસૂરિએ કેટલાંક સ્પષ્ટ વિધાનો કરેલાં છે, જેનો ઉદ્દેશ ‘પંચિદિય-સુત્ત’ના વિવરણમાં કરેલો છે.

(૨) ‘મુહપત્તી’ એટલે મુખ ઢાંકવાનું વસ્ત્ર. તેના માટે શાસ્ત્રોમાં નીચેના શબ્દો વપરાયેલા છે :—

પ્રાકૃત.	સંસ્કૃત.
મુહપત્તી	મુખપટ્ટિકા
મુહપોતિઆ	મુખપોતિકા-મુખ-વસ્ત્રિકા- મુખાચ્છાદન
મુહણુંતગ	મુખાનન્તક
પોતિઆ	પોતિકા
હત્યગ	હસ્તક

મુહુપત્તીનું માપ બૃહત્કલ્પ-ભાષ્યમાં નીચે મુજબ
જણાવેલું છે:

“ ચતરંગુલં ત્રિહત્થી, એયં મુહનંતગત્સ ડ પમાણં ।
ત્રિતાયં પિ ય પમાણં, મુહ-પ્પમાણેણ કાયવ્યં !! ”

“ આર આંગળ ને એક વેંત એ મુહુપત્તીનું પ્રમાણ છે. તેનું
બીજું પ્રમાણ એ છે કે મુખના પ્રમાણે—મુખ હાંટી શકાય તે
પ્રમાણે કરવી. ”

તેનો આકાર આરખૂણિયા એટલે ચોરસ થા લંબચોરસ
હોવો જોઈએ, તેવો અભિપ્રાય યતિદિનચર્યાના નીચેના
ઉલ્લેખથી સમજાય છે:

‘ ચતરંગુલં

વ્યાહ્યા-ચત્વાયંદ્ગુલાનિ એકઃ ચ વિતસ્તિઃ એતાવતા પોહ-
શાદ્ગુલાનીત્વર્થઃ, એતચ્ચતુરસ્રસ્ય મુક્તાનન્તકસ્ય તુ પ્રમાણમુક્તમ્ ’

આર આંગળ અને એક વેંત એટલે સોળ આંગળ. આ
માપ ચોરસ આકારવાળી મુહુપત્તીનું કહેલું છે.

તેની રચના કેમ કરવી તે અંગે આચારદિનકરની ટીકામાં
જણાવ્યું છે કે ‘તસ્ય સમારચના-ચત્રસ્ય પાલિં ચામતો વિચાય,
તતઃ પરં મજ્જનંત દ્વિગુણં કુર્યાત્, પુનસ્તતોડપિ દ્વિગુણમ્, તતઃ તિર્પ્ણ-
મજ્જેનાષ્ટગુણં કુર્યાત્ । મુખવશિષ્ઠાયાઃ ચામયાર્ધવદિર્વજપાન્નિચામ્ણમ્,
દશાનાં તુ માર્ણં ચોપારિ ।’ તેની રચના આ પ્રમાણે છે—
કપડાની દિનાર હાળી બાલુએ રાખીને તેને એવડું કરવું.

પછી તેને ઉપરથી (ત્રીજા ભાગ જોટલું) ઘેવડું કરવું અને પછી તેને આડું વાળવું એટલે તે આઠગણું થશે. આ રીતે મુહપત્તી તૈયાર થાય એટલે તેને ડાળી ઘડીની બાન્ડુએથી પકડવી અને તેના છેડા ઉપર આવે તેમ હાથમાં રાખવી.

મુહપત્તીના વસ્ત્રનો રંગ કેવો જોઈએ? તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી, પરંતુ પરંપરાથી શ્વેત વસ્ત્રને પસંદ કરવામાં આવે છે.

મુહપત્તી રાખવાનું પ્રયોજન પંચવસ્તુ, ચતિદિનચર્યા, પ્રવચનસારોદ્ધાર, ઓઘનિર્ચુકિત-વૃત્તિ તથા આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં નીચે મુજબ જણાવેલું છે :

“ સંપાદ્મ-રચ-રેણુ-પમજ્જનદ્વા વયંતિ મુહપત્તિ ।

નાસં મુહં ચ વંધદ્, તીર્ણ વસહિં પમજ્જંતો ॥ ”

આવી પડતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ અને રજ-રેણુના પ્રમાજન માટે મુહપત્તીને [રાખવા] કહે છે; વસતિ(ઉપાશ્રય)નું પ્રમાજન કરતાં તેના વડે નાક અને મુખને બાંધવું જોઈએ.

મુહપત્તી મુખ પર કાયમ બાંધી રાખવા માટે નથી, પરંતુ પ્રસંગોપાત્ત બાંધવાની છે. તે હકીકત શ્રીવિપાકશ્રુતના પ્રથમ અધ્યયનના નીચેના પાઠ પરથી સમજાય છે :

“ તતે ણં સા મિયાદેવી તં કટ્ઠ-સગહિયં અણુકટ્ઠમાણી અણુકટ્ઠ-

માળી જેનેવ મૂંમિઘે તેનેવ ઉવાગચ્છદ્ધ, ઉવાગચ્છિત્તા ચઠપ્પુહેળં
વથેળં મુહં વંધેતિ। મુહં વંધમાળી મગવં ગોયમં એવં વયાસી—
“તુચ્છે વિ ણં મંતે! મુહપોત્તિયાએ મુહં વંધહ,” તત્તે ણં સે મગવં
ગાયમ મિયાદેત્તીએ એવં વુત્તે સમાણે મુહપોત્તિયાએ મુહં વંધેતિ।”

ભાગ્યાર્થ:—ત્યાર પછી તે મૃગાદેવી લાકડાની તે ગાડીને
ખેંચતી ખેંચતી જ્યાં લોંચરું હતું ત્યાં આવે છે. આવીને
કપડાનાં ચાર પડ કરીને તેની વતી મોઢું બાંધતાં બાંધતાં
કહે છે કે, ‘હો ભગવન્ ગૌતમપ્રભો! આપ પણ મુહપત્તી વડે મોં
બાંધો.’ જ્યારે મૃગાદેવીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ભગવાન
ગૌતમસ્વામી મુહપત્તી વડે મોઢું બાંધે છે.

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે જો ભગવાન ગૌતમસ્વામી
કાયમ મુહપત્તી બાંધી રાખતા હોત તો મૃગાદેવીને
આવી લલામણ કરવી ન પડત. મતલબ કે તેઓ મુહપત્તી
હાથમાં રાખતા હતા અને પ્રસંગ પડ્યે જ બાંધતા હતા.

મુહપત્તી એ શાધુનું ચિહ્ન છે. તે માટે શાસ્ત્રવાતાં-
સમુચ્ચયવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ‘મુલ્લવલ્લોપયોગ:—સંપાતિ-મરજો-
રેણુપ્રમાર્જનાર્ય મુલ્લવલ્લસ્ય આદાનમ્, નિશ્કેપાદિક્રિયાયાં પૂર્વે પ્રમાર્જ-
નાર્ય, લિહ્નાર્ય ચેતિ।’ મુહપત્તીનો ઉપયોગ—સંપાતિમ (આવી
પડતા) વગેરે, રજ અને રેણુના પ્રમાર્જન માટે મુખવસ્ત્રિકાને
થ્રહણ કરવામાં આવે છે. તથા કોઈ વસ્તુને મૂકવા લેવા
વગેરેની કાંઈ પણ ક્રિયા કરવી હોય તો પહેલાં તે સ્થળ કે
વસ્તુનું પ્રમાર્જન કરવામાં મુહપત્તીનો ઉપયોગ થાય છે. તેમ-
જ મુનિ-વેદ ખાતર પણ મુહપત્તીની જરૂર છે.

હકીકત આ પ્રમાણે હોવાથી મુહપત્તીની આવશ્યકતા સામાયિક-પ્રસંગે સ્વીકારવામાં આવી છે.

(૩) જપમાલિકા એટલે નોકારવાળી. તે સૂતર, રેશમ, ચંદન, રતાંજલી, શંખ, પ્રવાલ, સ્ફટિક, મણિ, સુવર્ણ કે રજત આદિના ૧૦૮ મણકાને સૂત્રમાં પરોવવાથી બને છે. માથે મેરુ હોય છે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ નવકારમંત્રના જપમાં થતો હોઈને તે નવકારવાળી કે નોકારવાળી કહેવાય છે. લોકો તેને માળાના નામથી પણ ઓળખે છે.

(૪) ચરવળો(ચરવલઉ).* આ ઉપકરણ સાધુના રજોહરણનો જ નાનો નમૂનો છે. તે માટે સેનપ્રશ્નના ત્રીજા ઉદ્ધાસમાં ખુલાસો કરેલો છે કે ‘શ્રાદ્ધાનાં ચ રજોહરણં ચરવલક એવેતિ’ અર્થાત્ શ્રાવકોનું રજોહરણ ચરવળો જ છે. રજોહરણ એટલે રજને દૂર કરવાનું સાધન. પ્રાકૃતભાષામાં તે રજોહરણ કે રયહરણ કહેવાય છે. તેનો પરિચય શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિએ ‘પંચવસ્તુ’માં નીચે મુજબ આપેલો છે :

“હરઈ રયં જીવાણં, વજ્ઞં અવ્યંતરં ચ જં તેણં । ✓

રયહરણં તિ પવુચ્છઈ, કારણ-કજ્જોવયારાઓ ॥”

જીવોની બાહ્ય અને આભ્યંતર રજને દૂર કરે છે, તેથી તે રજોહરણ કહેવાય છે. અહીં પ્રમાજ્ઞનરૂપ કાર્યનો રજોહરણરૂપ કારણમાં ઉપચાર છે. આભ્યંતર રજ એટલે બંધાતા કર્મની પુદ્ગલ-વર્ગણઓ.

‘રજોહરણ’ નો ઉપયોગ હાલતાં, ચાલતાં, ખોલતાં, ઊઠતાં ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરવા માટે તથા કોઈ જીવ-જંતુ આવી જાય તો તેને વગર ઇન્નએ દૂર કરવા માટે થાય છે; અને તેથી જ તે સંયમનું ખાસ ઉપકરણ ગણાય છે. સાધુને માટે આ ઉપકરણ રાખવાનું ફરજિયાત હોય છે અને તેથી પ્રવ્રજ્યા-સમયે તેને ખાસ વિધિપૂર્વક આપવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે રજોહરણથી સંમાર્જન કરતાં જીવોની દયા જોઈએ તેવી પળાતી નથી, તેથી તેને સંયમનું સાધન માની શકાય નહિ. પરંતુ તેમનું આ કથન ભૂલ-ભરેલું છે. રજોહરણથી પ્રમાર્જન કરતાં કોઈ જીવને ઇન્ન પહોંચતી નથી; બલકે જ્યહા-પૂર્વક તેને દૂર ખસેડી શકાય છે અને તેથી તે સંયમનું સાધન છે, એ નિર્વિવાદ છે.

રજોહરણના માપ માટે પંચવસ્તુમાં કહ્યું છે કે :

“વર્ણસંડગુલ-દીહં, ચતુર્વીસ અંગુલાર્ધં દંડસ્ત ।

સેસદસા-પટ્ટિપુણં, રયહરણં હોઢ માણેણ ॥ ગા. ૮૧૪ ॥”

‘રજોહરણ’ બત્રીસ આંગળ લાંબું હોય છે, તેમાં ચોવીસ આંગળના દંડ હોય છે અને બાકીનો ભાગ દશા- (દર્શીઓ-દિવેટો જેવા ઝુંવાળા ગુચ્છા) થી બનેલો હોય છે. આ પ્રકારે રજોહરણનું માપ જાણવું.

તેની બનાવટ હાલ જો કે બિનમાંથી જ થાય છે, પણ પ્રાચીન સમયમાં તેના પાંચ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ હતા, તેમ બૃહત્-દરપના નીચેના પાઠ પરથી જણાય છે:—

“કપ્પઙ્ગ નિગ્ગંધાણ વા નિગ્ગંથીણ વા ઇમાંઙ્ગ પંચ સ્યહરણાઙ્ગ
ધારિત્તણ વા પરિહરિત્તણ વા, તં જહા-ઉણિણ ઉટ્ઠિણ સાણ્ણ
વચ્ચય-વિપ્પણ મુંજ-વિપ્પણ નામ પંચમે ॥”

સાધુ અથવા સાધ્વીઓને પાંચ પ્રકારનાં રજ્જોહરણો ધારણ કરવાનું તથા રાખવાનું કલ્પે છે, તે આ રીતે: “ઔર્ણિક, ઔષ્ઠિક, શાનક, વલ્કલ-વિકલ્પક અને મુંજ-વિકલ્પક.” તેમાં જે રજ્જોહરણની દશો ઊત્તરી બનેલી હોય તે ઔર્ણિક કહેવાય છે; ઊંટના વાળની બનેલી હોય તે ઔષ્ઠિક કહેવાય છે; શણની બનેલી હોય તે શાનક કહેવાય છે. વલ્કલ નામના તૃણવિશેષને ફૂટીને બનાવેલી હોય તે વલ્કલ-વિકલ્પક કહેવાય છે; અને મુંજને ફૂટીને બનાવેલી હોય તે મુંજ-વિકલ્પક કહેવાય છે.

ચરવળાનું માપ રજ્જોહરણ કરતાં નાનું હોય છે; જે કે કેટલાક સંપ્રદાયો તેની જગાએ છેક નાનો ઊત્તરો ગુચ્છો કે મોરપીંછ રાખે છે અને કેટલાક તેનું કામ પાથરણા વડે જ કરે છે; પરંતુ સામાયિક એ પ્રાયઃ સાધુ-જીવનનું અનુકરણ હોવાથી તે સમયે ચરવળો રાખવો એ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

પાઉંછણ સામાન્ય રીતે દોઢ હાથ લાંબું અને હાથ-સવા-હાથ પહોળું હોતું જોઈએ, જેથી તેના પર બરાબર બેસી શકાય. ખુલ્લી જમીન કે દૂરસળાંધી પર ન બેસતાં આ જાતના આસનનો ઉપયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે તેનાથી પોતાને

એ ખ્યાલ રહે છે કે પોતે સામાયિકમાં છે, ‘તેમ અન્ય લોકો પણ એમ સમજે છે કે આ વળતે એ ધર્મ-ક્રિયામાં છે, માટે એને દોષ પણ પ્રકારનો વિશ્લેષ કરવો નહિ.’ તે જ રીતે બિનના આસનનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ જીવ-જંતુને સહસા બાધક નહિ હોવાથી અહિંસાધર્મના પાલનની દૃષ્ટિએ પણ ઉપ-યોગી છે.

પુસ્તકો, સાપડો અને ઘડી કે ઘડિયાળ એ સાધનો પણ સામાયિકના સમયમાં પાસે રાખવામાં આવે છે, પણ તેનો સમાવેશ ઉપકરણમાં થતો નથી, કારણ કે તે વૈકલ્પિક છે.

અનિવૃત્તિ (ગુણ.)-૪૯૭

અનિવૃત્તિકરણ-૬૩૮

અનુકંપા-૩૨૧, ૩૯૨, ૬૦૪,

૬૦૫, ૬૦૬

અનુકંપિત-૬૦૬

અનુત્તર વિમાનો-૧૪૬

અનુપ્રેક્ષા-૨૨૨, ૪૧૫, ૪૧૬,

૪૨૭, ૫૬૬

-ચિન્નનિકા, ૪૧૬

-વિચારણા, ૪૧૬

-તત્ત્વચિંતન, ૪૧૬

-પર્યાલોચન, ૪૧૬

-અર્થ પરિભાવના, ૪૧૬

-ભાવના, ૪૧૬

-તત્ત્વાનુચિતા, ૪૨૦, ૪૨૭

અનુબંધ-૬૩૩

અનુક્રાંત-૪૮, ૫૦, ૬૮, ૩૯૮,

૪૦૦

-ના પાંચ પ્રકાર, ૩૯૮, ૩૯૯

-ની સદ્વૃત્તાનો આધાર, ૩૯૯

અપવાદ-૧૧૪, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૩૮

-આર, ૧૧૯

અપાનવાયુ-૧૧૭

અપાયાપગમાતિશય-૧૪, ૩૭૪

અપાર-૪૨૫

અપુનર્બંધક-૩૨૧, ૬૨૯

અપુનર્ભવ-૧૭૬

અપૂર્વકરણ (ગુણ.) ૪૯૭

અપૌરુષેય-૪૮૮

અપ્રતિહત-૩૨૭

અપ્રમત્ત (ગુણ.) ૪૯૭

અપ્રમત્ત સંયત-૩૮૫

અપ્રમાદ-૨૨૧

અપ્રશસ્ત ભાવયોગ-૧૮૭

અપ્રશસ્ત ભાવો-૨૪૦

અભય-૩૧૭, ૩૧૯

-દ, ૩૧૯

-(ધૃતિ), ૩૨૧

અભિગમ-૫૬૧

-પાંચ, ૬૨૯

અભિનિવેશ-૫૮૯

અભિન્ન દસપૂર્વી-૧૨

અભિપ્રાય સિદ્ધ-૧૫

અમનોજ-કુલપના-૫૮૯

અમૃતાનુક્રાંત-૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૨

અયોગતા-૨૨

અયોગી કેવલી (ગુણ.) ૪૯૭

અરતિ-૧૧

અરહત-૪

અરહન્ત-૪, ૬

અરિષ્ટનેમિ-૪૩૩

અરિહન્ત-૩, ૪, ૬, ૧૦, ૧૧,

૧૨, ૧૪, ૧૮, ૩૧૦

-અઠાર દોપરહિત, ૧૧

-દેવના ગુણો, ૧૪

-ભગવન્તોને નમસ્કારનું
કારણ, ૨૩

-આદિને નમસ્કાર, ૨૪

-(તો) ની પ્રસન્નતા ૧૬૫

-ને જુદા જુદા નામોથી
સંબોધન, ૧૬૯

-ની ભક્તિ, ૧૭૧

-લોકનો પ્રકાશ કરનાર, ૧૭૨

-તીર્થ પ્રવર્તક, ૧૭૩

-ધર્મના ઉપદેશ, ૧૭૩

-સન્નીતિના સ્થા, ૧૭૩

-નો ઉપદેશ, ૧૭૪

-કેવલી, ૧૭૪

-પૂર્ણપુરુષ, ૧૭૪

-પૂર્ણાત્મા, ૧૭૪

-નો પુરુષાર્થ, ૧૭૫

-સિદ્ધરૂપે, ૧૭૬, ૧૭૭

-નો અચિન્ત્ય પ્રભાવ, ૧૭૭

-નું સ્તવન, ૧૭૭

-ની પ્રાર્થના, ૧૭૭

-લોકોત્તમ, ૧૭૭

-ભગવન્તની સ્તુતિ

કરવાનું કારણ, ૩૪૧

-દેવોની ઉપયોગિતા, ૩૪૨,
૩૪૩

-નું સ્વરૂપ, ૩૪૩

-મુમુક્ષોને પોતાના
જેવા બતાવી શકે છે, ૩૪૪

-દેવોએ પ્રાપ્ત કરેલું
સ્થાન, ૩૪૪

-દેવોની સ્તુતિનું ફળ, ૩૪૪

અરુઢ-૩૩૧

અરુહન્ત-૫, ૬

અરૂપીપણું-૧૫, ૭૬

અરોહન્ત-૫

અર્થસિદ્ધ-૧૫

અર્ધનારાય (સંઘયણ)-૨૬૮

અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તન-૬૩૮

અર્ધપુષ્કરવરદ્રીપ-૪૭૩

અર્ધાવનત પ્રણામ-૫૭૧

અર્દ્ધ-મંત્ર-૬૧૪

અર્દ્ધત-૪, ૬, ૧૨, ૪૮૫, ૪૮૯,
૫૨૮

-ઐત્ય, ૪૧૦, ૪૨૭

અતોક-૧૭૨, ૧૭૩

અતોકાકાશ-૧૪૪, ૪૯૭

અવગ્રહ-૫૬૧

અવતાર-૧૬૪, ૪૮૫

અવધિ (જ્ઞાન) ૧૬૧	—ભવ-પ્રત્યય, ૪૨૦
અવધિજ્ઞાની-૧૨, ૩૫૦	—ઉપાય પ્રત્યય, ૪૨૦
અવસ્થા-ત્રણ પ્રકારની, ૫૬૧	અસિ-૨૯૨
અવસર્પિણી (કાલ)-૧૫૧, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૭૨	અસ્તિકાય-૧૪૫
અવજ્ઞાન-૫૪૧	અસ્મિતા-૫૮૯
અવિદ્યા-૫૮૯	અહિંસા-૫૧, ૪૫૫
અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ-૬૨૯	—નો સિદ્ધાન્ત, ૪૫૫
અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ (ગુણ.) ૪૯૭	અં
અવિરતિ-૧૧	અંગ-૨૧૦, ૪૮૨
અવિવેકનો ભાગ, ૧૭	અંગપૂર્ણ-૪૨૫, ૫૭૧
અવ્યાખ્યાય-૩૩૧, ૫૧૦	અંગશાસ્ત્રોની પૂર્તિ-૪૫૮
અશન-૬૬	અંગો (અગિયાર)-૧૬
અશુભ કર્મ-૨૪૦	—(બાર), ૫૮
અશુભ પ્રવૃત્તિ-૨૦૧, ૨૧૮	અંજલિ-૪૯૯
અશ્વોક્ષભય-૩૧૮	—બદ્ધ પ્રણામ-૫૭૧
અષ્ટપ્રવચન માતા-૪૬	અંતર્જીવન-૧૨૯
અસમાધિ-૧૧૭	અંતર્દીપ-૩૫૦, ૩૫૧
અસતપ્રવૃત્તિ-૮૭	અંતર્મુખતા-૧૩૦
અસત્ય-૪૪	અંતર્મુહૂર્ત-૫૦૯
અસત્યવચન-યોગ	અંતરાય (કર્મ)-૨૬૬
—દસ પ્રકારનો, ૨૧૩, ૨૧૪	અંત્યમંગલ-૪૦૭
અસત્યામૃતા-૧૭૮, ૨૧૦	અં
—ભાષાની પ્રકારો, ૨૧૩, ૨૧૬, ૨૧૭	આકાશ-નો અર્થ-૧૪૪
અસદ્નિવૃત્તિ-૮૭	—દ્રવ્ય, ૧૪૪
અસંપ્રજાત-યોગ-૪૨૦	—ગમન, ૩૬૨

-સૂત્ર અને અર્થરૂપે પ૬૨	આસન (પાઉંછણ)-૪૯
આલાપ-૩૩૮	આસન-૪૯, ૨૨૩, ૨૨૪, ૫૨૨,
આલાપક-૬૭, ૩૩૯, ૪૫૭	૫૫૫, ૫૬૨, ૫૯૨
આસોચન-પ્રતિક્રમણ-૮૮	-ની વ્યાખ્યા, ૫૯૨
આસોચના-૧૦૫	-નો ઉપયોગ, ૫૯૩
આવશ્યક-૪૮૩	-પર્યંકાસન, ૫૯૩
-૭, ૫૮	-વીરાસન, ૫૯૩
-ક્રિયા, ૧૭૧	-વજ્રાસન, ૫૯૩
-ના છ ભાગ, ૪૮૩	-ભદ્રાસન, ૫૯૩
-વ્યતિરિક્ત, ૪૮૩	-દંડાસન, ૫૯૩
-સકલ ચરણ-કરણ-	-ઉત્કટિકાસન-૫૯૩
ક્રિયા-કલાપ ૩૫, ૫૭૪	-ગોદોહિકાસન, ૫૯૩
-નો અનુયોગ, ૫૭૪	-કાયોત્સર્ગ, ૫૯૩
-નો યોગ સાથે સંબંધ,	-નો ઉપયોગ, ૫૯૩
૫૭૫	આસન-ભવ્ય-૬૪૩
-ના પર્યાયશબ્દો, ૫૭૬	આસન-ભવ્યપાણું-૬૪૩
-નો સમુદાયાર્થ, ૫૭૬	આસ્તિક-૬૦૫, ૬૦૬
-ના અર્થાધિકારો, ૫૭૭	આસ્તિક્ય-૩૨૧, ૩૯૨, ૬૦૪
-નાં છ અધ્યયનો, ૫૭૭	૬૦૧
આવલિકા-૧૫૮	આહાર-
આશાતના-	-ચાર પ્રકારના, ૬૬
-દસ પ્રકારની, ૫૬૨	આશ્રવ-૬૦૫
-ખેતાણીસ પ્રકારની, ૫૬૨	
-ચોરાશી પ્રકારની, ૫૬૨	ધ-ધ
આશીવિપલખિધવંત-૩૫૦	
આશ્રવ-બંધ-વિભાવ-૬૨૩	ધમ્મ (કામભોગની)-૩

ધ્વજાકાર-૮૧	ઉદાહરણ શ્રુત-૫૮, ૪૮૩
ધ્વજાયાગ ૫૦૮	ઉત્કૃષ્ટ ભાવસમાધિ-
ધ્વજ-૩૨, ૩૩	—નાં પાંચ સાધન, ૪૨૦
ધ્વજિય-યો-૩૨, ૩૩	ઉત્તરકરણ-૯૨, ૯૭
—અપ્રશસ્ત ભાવમાં વર્તતી, ૩	—ની ક્રિયા માટે કાયોત્સર્ગ,
—પાંચ ૩૪, ૪૦, ૪૭, ૫૬,	૯૯
૭૪	ઉત્તરકુરુ-૪૭૫
—ના ૨૩ વિષયો, ૪૦, ૪૧	ઉત્તરગુણ-૯૧, ૨૨૬, ૨૩૬
—ની આસક્તિ, ૪૧	ઉત્તરતંત્ર-૪૫૬
—નું સંવરણ, ૪૧	ઉત્તરપરિકર્મ-૯૮
—ચાપનીય, ૫૬	ઉત્તરાસંગ-૫૬૧
ધ્વજિય-લાલસા-	ઉત્તરીકરણ-૯૧, ૯૮
—નાં દ્રષ્ટાંતો, ૨૦૮	—ત્રણ પ્રકારનું, ૯૭
ધ્વજિય-૩૯૨, ૩૯૩	—ની ક્રિયા, ૯૮
ધ્વજિયસિદ્ધિ-૪૦૩	—નું ઉત્તરપરિકર્મ સાથે
ધ્વજોક્-ભય-૩૧૮	સામ્ય, ૯૮
ધ્વજોપયપ્રતિક્રમણ-૫૨૩, ૫૩૪	ઉત્થાપના-૫૩૬
—નો અર્થ, ૮૩	ઉત્સર્ગ-૯૬
—ની યોજના, ૮૭	ઉત્સર્પિણી (કાલ)-૧૫૮
ધ્વજોપચિક્રા પ્રતિક્રમણ-૮૧	ઉત્સાહ-કાવ્ય-૨૭૪
ધ્વજોસમિતિ-૩૭, ૪૫	ઉદાનવાયુ-૧૧૭
ધ્વજપ્રણિધાન-૪૮૫	ઉદાસીનતા-૩૯૨
ઉ-ઉ-નંદ	ઉપકરણ-૪૯, ૫૪૧
ઉચ્ચિત-૧૬૦	ઉપકાર
	—લૌકિક, ૩૯૪

-લોકોત્તર, ૩૯૪

ઉપધાત-૫૬, ૫૯

ઉપભોગાન્તરાય-૧૧

ઉપલખિધ-૩૩

ઉપયોગ-૭૬

ઉપયોગાત્મા-૧૯૪

ઉપશમ-૫૮, ૫૯, ૩૬૪, ૩૯૨

ઉપશાન્તિ-૩૬૪

ઉપશાન્તમોહ (ગુણુ.)-૪૯૭

ઉપસર્ગ-૪, ૧૭, ૧૨૯, ૩૫૮

ઉપાધિ-૪૫૦

ઉપાધ્યાય-૭, ૧૫, ૧૮, ૩૫૦

-ભગવંતોને નમસ્કાર કરવાનું

કારણ, ૨૩

ઉપાલંભ-૬૨૨

ઉપાસક-૫૬૯

ઉપાંગો (ખાર)-૧૬

ઉપેક્ષા-ભાવના-૨૦૬

ઉર્ધ્વગતિ-૪૯૮

ઉર્ધ્વ લોક-૧૪૫, ૧૪૬

ઉર્ધ્વી સમજ-૧૦૬

ઋણુમતિ-૩૫૦

ઋષભનારાય (સંઘયણ) ૨૬૮

એ, ઐ, ઓ, ઔ

-નું સુંદર સાધન, ૫૯૪

એકાદશાંગધર-૩૫૦

એકેન્દ્રિય-૮૬

-જીવ, ૭૭

એપણા-સમિતિ-૩૮, ૪૬

એપણીય-૬૬

ઐર્થાપથિકી-૭૨

ઔદયિક (ભાવ)-૯૬

ઔદારિક (કામભોગ)-૪૧

ઔપશમિક (ભાવ)-૯૬

ઔષધ-૬૭

ક

કટાસન-૫૯૨

કરણ-૪૧, ૯૧

-ત્રણ પ્રકારના, ૬૩૭

કરણ-વીર્ય-૧૯૫

કરણસિત્તરિ-૧૬

કરુણાભાવના-૨૦૬

કર્મ-૯૫, ૨૩૬, ૩૬૦, ૩૮૮

-આહ, ૧૪, ૨૧

-અંધનું અને મુક્તિનું કારણ,

૨૦૯

-ફલની દ્રષ્ટિએ, ૨૩૬

એકાગ્રતા-૫૯૪

—ના વિભાગો, ૨૩૬	કંદ-૪૩૨
—ની આડ પ્રકૃતિ, ૨૬૫	કંબલ-૬૬
—ધન, ૩૬૦	કાઉરસગ-ગુઓ કાયોતસર્ગ
—અંધનું કારણ, ૩૯૫	કામ-૧૧
—નો ક્ષય, ૩૯૬, ૪૦૬	કામભોગ-૪૧
—અંધનના હેતુઓ, ૪૭૭	—ઓદારિક, ૪૧
કર્મ-કર્તૃત્વ-૭૬	—દિવ્ય ૪૧
કર્મક્ષયસિદ્ધ-૧૫	—નો ત્યાગ ત્રણ યોગથી, ૪૧
કર્મભૂમિ-૨૬૬, ૨૬૭, ૨૯૨,	—નો ત્યાગ ત્રણ કરણથી, ૪૧
૩૫૦, ૪૭૪, ૪૮૫	
—પંદર, ૨૬૭	—સંપ્રાપ્ત, ૪૨
—ની સંખ્યા, ૩૫૧	—અસંપ્રાપ્ત, ૪૨
કર્મ-બોક્ષત્વ-૭૬	—રાગ, ૫૪૫
કર્મસિદ્ધ-૧૫	કાય-યા-૯૬
કર્મેન્દ્રિયો-૩૩	—ગુપ્તિ, ૪૬, ૨૨૪
કલશ (અષ્ટમંગલ)-૧૦	—ગળ, ૭૪
કલાચાર્ય-૧૫	—ના પર્ણીય શબ્દો, ૯૬
કલ્પવૃક્ષ-૩૬૭	—ના બાર અર્થ, ૯૬
કલ્પના-	‘ભાવ, ૯૬
—કુઃખર્તુ મૂળ, ૫૬૯	‘શરીર, ૯૬
કલ્પાણ-૩૬૧, ૪૩૨	—નો ઉત્સર્ગ, ૧૦૪, ૧૦૬
કલ્પાણ કલ્પનરૂ-૨૦	—વ્યાપારની ક્રિયા, ૧૨૦
કલાય-૪, ૩૫, ૪૪	—એ પરસ્પર, ૧૨૮
—ચાર, ૩૬, ૨૦૭	—નો વ્યાપાર, ૧૩૭
—મુક્તદશા, ૬૦૦	—ની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ, ૨૧૭
કલાચારમા-૧૯૪, ૧૯૫	—ના બાર દોષ, ૨૪૪, ૨૪૫

કાયોત્સર્ગ-૨૧૮, ૫૭૭, ૫૭૮

-તો અર્થ, ૯૬, ૯૭

-આસનરૂપ, ૯૯

-ઉત્તરીકરણની ક્રિયા, ૯૯

-તપરૂપ, ૧૦૦

-ત્રણ પ્રકારનો (સ્થાન

અંગે)-૧૦૦

-તું મુખ્ય લક્ષણ, ૧૦૦

-તું આશ્વત્થ-તર સ્વરૂપ, ૧૦૧

-દોષની શુદ્ધિ અર્થે, ૧૦૧

-ના આગાર (અપવાદોનો પ્રકાર), ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૭, ૧૩૭

-માં સ્થાન, ૧૧૩

-તું સ્વરૂપ. ૧૧૪, ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૯

-અવસ્થામાં દષ્ટિ, ૧૧૮

-ભગ્ન કે વિરાધિત તેનો વિચાર, ૧૨૦, ૧૩૯

-ની ક્રિયા કેમ કરવી? ૧૨૧

-ના દોષો, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩

-તું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૦

-ના મુખ્ય પ્રકારો,

(૧) ચેષ્ટા, (૨) અભિ-

ભવ, ૧૨૫

-તો સમય, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૩૫

-યોગનો સાર, ૧૨૬

-ની પ્રતિજ્ઞા, ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૯

-ની ક્રિયા દરમિયાન

આત્માની સ્થિતિ, ૧૨૮, ૧૨૯

-માં ચિંતવવાના વિષયો, ૧૩૬

-નાં છ નિમિત્તો, ૪૧૯

-નાં પાંચ સાધનો, ૪૨૬

-શ્રુત ભગવાનનો, ૪૯૩

-ધ્યાનના હેતુઓ, ૫૩૦

-મુદ્રા, ૫૭૩

-ત્રણ ચિકિત્સા, ૫૭૮

-ની મુખ્ય શરત, ૫૯૬

કારણ્યભાવના-૫૯૭

કાલ (દ્રવ્ય)-૧૪૪

કાલિકંશ્રુત-૫૮, ૪૮૩

કાસોદધિ સમુદ્ર-૩૫૦, ૪૭૩

કાસ-૧૧૭

કીર્તન-૧૪૯, ૧૬૫, ૬૧૩

-તું મુખ્ય લક્ષણ, ૬૧૮

‘ સદ્ભૂતગુણ, ૬૧૯

‘ સામાન્ય ગુણ, ૬૨૦	કોષ-૪૪, ૨૦૭
‘ દાસ્યભાવપ્રેરિત ગુણ, ૬૨૦	—નો અભાવ, ૪૪
‘ સખ્યભાવપ્રેરિત ગુણ, ૬૨૧	—નો પ્રત્યુપાય, ૨૦૭
‘ સ્વનિંદાપ્રેરિત ગુણ, ૬૨૨	ક્ષેત્રો—
‘ આત્મસ્વરૂપાનુભવપ્રેરિત ગુણ, ૬૨૩	—પાંચ, ૫૮૯
કીલિકા (સંઘયણ)--૨૬૮	ક્ષમા-૧૭, ૪૪, ૫૫
કુમુરુ-૫૧, ૫૪૫	ક્ષમાશ્રમણ-૫૫, ૫૮
કુદેવ-૫૧, ૫૪૫	ક્ષય, ૧૬૧
કુધર્મ-૫૧, ૫૪૫	ક્ષયોપશમ, ૧૬૧
કુવાદી-૪૪૦	ક્ષાયિક (ભાવ)-૯૬
કુશલ-અનુકાન-૩૪	ક્ષાયોપશમિક (ભાવ)-૯૬, ૬૩૬
કૃપિ-૨૯૨	ક્ષિપ્ત-૫૯૦
કેવલસાની-૧૨	ક્ષેત્રો—
કેવલ-૧૫૦	—મનુષ્ય તેહિતપત્ર ચવાનાં, ૩૫૦
—જ્ઞાન, ૩૨૭	ક્ષેમ-૨૫૯, ૩૧૬
કેવલી-૧૬૩, ૧૭૨, ૧૭૪, ૩૫૦	ખ
—પ્રણીતધર્મ, ૧૦	
કેવલ્ય-૬૧૩	ખમાસમણ-પ્રણિપાત-૫૮, ૬૫,
કોટિ-૨૦૫	૫૨૨, ૫૨૩, ૫૫૪
—૭, ૨૦૫	ખંડિત-૧૧૨
—તણ, ૪૭૮	ખાલ-૬૬
કોસર-૬૨૧	
ક્રિયા-૪૯	ગ
—યોગ, ૩૯૮	
—ની શુદ્ધિ, ૬૦૮	ગણિપિટક-૪૫૮, ૪૭૬

ગતિ-૪૩૫	-સમક્ષ એકરાર, ૨૧૯
ગમ-૪૫૭	-વર્ગ, ૩૮૪
ગમનાતિચાર પ્રતિક્રમણ-૮૮	ગુરુકુળવાસ-૫૮૭
ગરાનુદાન-૩૯૮, ૪૦૦	ગુરુજનપૂજન-૩૯૩, ૪૦૪
ગરુડપક્ષી-૨૧	ગુરુચયન સેવના-૪૦૫,
ગંધહસ્તી-૩૧૫	ગોત્ર (કર્મ)-૨૬૬
ગહી-૯૮, ૧૯૩	ગ્રહ-
ગુણુપ્રતો-	-નવ, ૩૬૩
-ત્રણ, ૫૮૭,	ગ્રન્થિપ્રદેશ-૬૩૮
ગુણુશ્રેણિ-૪૨૫	ગ્રેવેયક (નવ)-૧૪૬
ગુણુસ્થાન-	
-ચૌદ, ૪૯૭	ઘ
ગુણુસ્થાનક વિશેષ-૬૨૯	
ગુણોત્કીર્તન-૬૧૮	ઘડી-૬૫૩
ગુપ્તિ-૩૪, ૩૫, ૩૮, ૨૨૨, ૨૨૩,	ઘડિયાળ-૬૫૩
-ત્રણ-૧૭, ૩૮, ૪૬	ઘન-૩૬૦
-(અક્ષયચંદ્રસંબંધી) નવ,	ઘાતીકર્મ-૩૨૮, ૩૬૦
૩૫	ઘાણેન્દ્રિય-૭૮
-તું સ્વરૂપ, ૩૯	
ગુરુ-૩૯, ૪૬, ૪૭, ૩૮૪, ૩૯૩,	ચ
૫૮૭	
-પદ, ૪૭	ચહિવીસતથ્ય (ચ)-૫૭૭
-ની સ્થાપના, ૪૮, ૪૯, ૫૦	ચક્ર-૫૦૧
-નો ન્યાસ, ૫૦	ચક્રવર્તી-૫૦૧
-સ્વરૂપાધિકાર, ૫૨	ચક્ષુરિન્દ્રિય-૭૯
-વંદનના, ૬૦	ચક્ષુર્દ-૩૧૯

અતુરિન્દ્રિય-૮૬	ચાર ધાતીકર્મો-૧૬૪
-જીવો, ૭૯	ચાર દુર્લભ વસ્તુઓ-૪૧૩
અતુર્દશભક્ત-૨૬૧	ચિત્ત-
અતુર્દશ પૂર્વધર-૧૨	-ની નિર્મળતા, ૧૭
અતુર્થામ ધર્મ-૫૮૦	-શુદ્ધિ, ૨૦૧
અતુર્વિધ સંધ-૧૨	ચિદાનંદ-૬૨૩
અતુર્વિંશતિસ્તવ-૪૯, ૧૫૯, ૫૭૮,	ચિન્તામણિસ્તવ-૬૪૩
૬૦૮	ચિત્તવૃત્તિઓનું શોધન-૧૦૫
-નું પ્રયોજન, ૬૦૧	-નું પરિભ્રમણ, ૫૮૯
-નું પરંપરાકળ, ૬૦૪	-ને સમાહિત કરવાનાં
-આગમોક્ત, ૬૨૪	સાધનો, ૫૮૯
-આગમ અતિરિક્ત, ૬૨૪	ચૂલા-૨૨
ચરણ-૩૮૭	ચૂલિકા-૩૦, ૪૫૬
ચરણ સિત્તરિ-૧૬	ચૂર્ણિઓ-૨૨૮, ૪૯૨
ચરમ શરીરી-૨૬૩	ચૈત્ય-૨૮૨, ૨૯૧, ૪૧૦, ૪૨૩
ચરવળો-૬૫૦	-જિનેન્દ્ર પ્રતિમાના અર્થમાં
ચર્ચ-૪૨૩	૩૬, ૨૮૨
ચંદ્રકળા-૬૧૫	-શાશ્વત, ૨૮૯
ચારિત્ર-૧૬૨, ૨૨૩	-સ્તવ, ૪૨૩
-ઓધિ, ૧૫૭	ચૈત્યવંદન-ના ૬૦, ૨૮૧,
-ની સુધારણા, ૧૮૫	૫૫૫
-ની વિશુદ્ધિ, ૫૭૮	-શ્રદ્ધાને વિદ્યાસ કરનારું
ચારિત્રાત્મા-૧૯૪	સાધન, ૩૩૭
ચારિત્રાચાર-૭, ૪૫	-ધાર્મિક અનુદાન, ૪૦૦
ચારંધન્દ્રિયવાળા જીવો-૭૯	-નો મુખ્ય હેતુ, ૪૧૮
-નો પરિચય, ૭૯	-ની સિદ્ધિ, ૫૫૬

-સ્તુતિ, ૫૭૦	જપ-૫૯૪, ૬૧૩, ૬૧૬, ૬૧૭,
-ની વિધિ, ૬૨૭	૬૧૮
-ના ત્રણ ભેદો, ૬૨૮	-તપ, ૫૮૭
-ક્રિયાનો અર્થ, ૬૩૫	-નવકારમંત્રનો, ૫૯૪
-ના અધિકારી, ૬૩૭, ૬૩૮,	-માળા, ૫૯૪
૬૪૩	-ભાષ્ય, ૬૧૬
-વિધિ, ૬૪૩	-ઉપાંશુ, ૬૧૬
ચોવીસ તીર્થકરોના માતપિતાદિનો	-માનસ, ૬૧૬
કોઠો-૧૮૦, ૧૮૧	-અખંડ, ૬૧૬
ચૌદ પૂર્વધર, ૩૫૦	-ને યોગ્ય કેટલાક મંત્રો,
	૬૧૭

છ

છ અરિ-૩	-તું ક્ષણ, ૬૧૮
છ કાયતા જીવોની રક્ષા-૧૭	જપ-માલિકા-૬૪૫
છ દ્રવ્યનો સમૂહ-૧૪૩	-ઉપાસનાનું પ્રતીક, ૬૪૫
છન્ન-૩૨૭	-ની બનાવટ, ૬૫૦
છન્નસ્થાનસ્થા-૩૨૭, ૫૬૧	જંધાચારણ-૩૫૦
છિન્નજ્વાલા-૬૩૫	જંબૂદ્વીપ-૩૫૦, ૪૭૩
છેદોપસ્થાપનીય (ચારિત્ર) ૨૦૩	જિન-૧૨, ૧૪૯, ૧૭૨, ૧૭૪
	-પ્રતિમા, ૨૬૩, ૨૮૭,
	૨૯૦, ૨૯૧, ૩૦૬, ૩૪૮
	-વિહરમાણ, ૨૮૬, ૨૯૨
	-મંદિરો, ૨૯૦, ૨૯૧
	-ચાર પ્રકારના, ૩૪૧
	-મત, ૪૭૬
	-મુદ્રા, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૭૩
	જિનકલ્પી-૧૦૦, ૩૫૦
જગત્-૨૫૮,	
-ગુરુ, ૨૫૯, ૩૮૨	
-રક્ષક, ૨૬૦	
-અન્વય, ૨૬૦	

જ-ક

જિનેન્દ્ર-૪૩૨	જ્ઞાનભોધિ-૧૫૭
જિનેન્દ્ર-૧૨	જ્ઞાનાચાર-૭, ૪૫
-ની ભક્તિ, ૨૮, ૨૮૯	જ્ઞાનાતિશય-૧૪, ૩૭૩, ૩૭૪
-ની પરમ ભક્તિનો લાભ,	જ્ઞાનાવરણીય (કર્મ) ૧૪, ૨૨૬૬
૬૧૦	જ્ઞાનાત્મા-૧૯૪
જ્ય-૭૬, ૭૭, ૪૫૫	જ્ઞાનોપયોગ-૩૨૭
-નાં અનેક લક્ષણો, ૭૬	
-ક્રિયાચારી, ૭૭	૬
-નો પરિચય, ૭૮	
જ્યદ્ધ્યા-૪૫૬	ટીકા(ઓ)-૨૨૮
જ્યન-પર્યાલોચન-૮૨	-પંચાંગીનું અંગ, ૪૯૨
જ્યુષ્ણ-૧૧	-ની ભાષા, ૪૯૨
જૈનાગમ-૧૫, ૨૯૪	
જૈનશાસન-૩૮૯	૮
જૈન સંસ્કૃતિ-૨૯૦	
જ્યોતિષયજ્ઞ-૧૪૬	તત્વાનુચિંતા-૪૨૦
જ્યલન-૭૭	તત્વાનુસારિતા-૩૮૩
જ્ઞાન-૧૬૧, ૩૨૭	તથાગત-૪૮૫
-ના વિભાગો, ૧૬૧	તથાભવ્યત્વ-૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪
-ની વ્યાખ્યા, ૩૨૭	તદુભય-૧૦૫
-સ્વસંવિદિત, ૩૨૯	તદ્રૂપતા-૧૩૦
-કેવલજ્ઞાનનો અનુલક્ષક, ૬	તદ્દેહેતુ અનુષ્ઠાન-૩૯૮, ૪૦૦
૫૦૧	તન્મયતા-૧૩૦
-ની શુદ્ધિ, ૬૦૮	તપ-૫૨, ૫૫, ૬૪, ૨૨૪, ૫૮૪
જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્ર અને તપની	-આચાર, ૭, ૪૫
શુદ્ધિ-૫૭૮	-સિદ્ધ, ૧૫

-વિપધર, ૩૬૦

-સિદ્ધ, ૫૧૨

-પ્રતિલેખના, ૫૪૦

-પૂજા, ૬૧૮

દ્રવ્યે।

-છ, ૧૬૨

દ્રવ્યાત્મા-૧૯૪

દ્વાદશાંગી-૭, ૨૦૯, ૨૧૦, ૩૧૦,
૩૧૧, ૪૬૨, ૪૮૯

-ની આદિ, ૩૧૦

-ની પ્રકૃપણા, ૩૧૧

દ્વાદશાંગધર-૩૫૦

દ્વિર્બેધક-૬૩૦

દ્વેષ-૧૧, ૩૮૧, ૫૮૯

ધ

ધર્મ-૧૪૭, ૧૪૮, ૩૨૧, ૪૭૫

-ઉત્કૃષ્ટ મંગલ, ૧૦

-ના ફળની આસક્તિ, ૧૦૬

-(દ્રવ્ય) ૧૪૬

-નો સામાન્ય અર્થ, ૧૪૭

-ના અનેક અર્થો, ૧૪૮

-ની વ્યાખ્યા, ૧૪૮

-તીર્થ, ૧૪૯, ૧૬૨, ૧૬૩

-સંધ, ૧૭૩.

-ધ્યાન, ૨૧૮, ૫૯૭

-એ પ્રકારનો, ૩૨૧

-દ, ૩૨૧

-દેશક, ૩૨૨

-નાયક, ૩૨૫

-સારથિ, ૩૨૫, ૩૨૬

-રથ, ૩૨૬

-ચક્ર, ૩૨૬

-ચક્રવર્તી, ૩૨૬, ૫૦૨

-કથા, ૪૧૬

-ની આદિ વ્યવહારદૃષ્ટિએ,
૪૮૬ધર્મ - તીર્થકર-૧૪૯, ૧૬૨,
૧૭૨

ધર્માસ્તિકાય-૪૯૭

ધર્માતુષ્ઠાન-૪૮, ૪૯, ૧૮૩

-તું ફળ, ૧૦૬

ધર્મોપકરણો-૫૩૯, ૬૪૫

ધાતકીખંડ-૩૫૦, ૪૭૩, ૪૭૪

ધારણા-૨૨૩, ૨૨૪, ૪૧૫, ૪૨૦,
૪૨૭ધૃતિ-૩૧૯, ૪૧૪, ૫૯૬, ૬૩૭,
૪૨૧, ૪૨૭ધ્યાન-૪૬, ૧૦૦, ૧૧૩, ૧૨૪,
૨૨૩, ૨૨૪, ૪૧૧, ૫૯૭,

૬૧૮

-ના આલંબનસ્વરૂપ ક્ષેય,
૧૩૨

ના બળથી નિરૂપસર્ગ
રિચિતિ, ૪૧૮

-મહાપ્રાણ, ૪૯૦

-ના બે પ્રકાર, ૫૬૭

ધ્યાન-જનિત-સ્પર્શના, ૬૧૮

ધ્રુવ-૫૭૬

ન

નમ્રતા-૪૪

નમુસ્કાર-૨

નવકાર (નમસ્કાર)-૨, ૬૨૮

-દ્રવ્ય ૩

-ભાવ ૩

-નમ્રતાનું ચિહ્ન, ૧૬

-ભક્તિનું નિશાન, ૧૬

-કૃતશ્રુતનો સંકેત, ૧૬

-આદર કે સન્માનની

લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનું

સમુચિત સાધન, ૧૬

-૩૫૧ કેસરીસિંહ, ૨૧

-જિન શાસનનો સાર, ૨૧

-ચતુર્દશ પૂર્વોનો સમ્યગ્

ઉદ્ધાર, ૨૧

-નો મહિમા, ૨૧

-પંચમંગલ મહાશ્રુત સ્કંધ, ૨૨

-ના ક્રમનું કારણ, ૨૩

-નાં જુદા જુદા નામો, ૨૪,
૨૫

-ને વિષે રતિ, ૨૪

-(પંચ), ૨૪

-નો ઉપયોગ, ૨૫

-નું સ્મરણ ક્યારે કરવું
જોઈએ, ૨૫

-મહામંત્ર, ૨૬

-થી ભવાંતરમાં સદ્ગતિ, ૨૬

-નું ધ્યાન, ૨૬

-એક કવચ, ૨૭

-નું આરાધન, ૨૭

-સારભૂત મંત્ર, ૨૭, ૨૮

-તીર્થ કરનામકર્મનું કારણ,
૨૮

-નરક નિવાર, ૨૮

-સર્વ સિદ્ધિઓ આપનાર,
૨૮

-પદોનું આલંબન, ૨૮

-નો જાપ, ૨૮

-નાં પાંચ પદો, ૨૯

-ની રચના, ૨૯

-અનાદિ, ૨૯

—ના બાકીનાં ચાર પદો, ૩૦	નિધત્ત(કર્મબંધ)—૧૫૪, ૨૩૬
—ની ભાષા, ૩૦	નિયતશ્રુત—૪૮૩
—મંત્ર મંગલસ્વરૂપ, ૫૦	નિયમ—૬૪, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૨૩,
નવકારવાળી—૫૦	૨૨૪, ૨૩૬
નય—૪૫૩, ૫૯૫	—પાંચ ૨૨૪
—નિક્ષેપ ૪૫૪	નિરવદ્ય—(વચનપ્રવૃત્તિ) ૪૫
નવકોટી—૨૦૪	નિરાબાધ—૬૩
નવપૂર્વી—૩૫૦	નિરુપક્રમકર્મ—૬૩૩
નષ્ટાદિ વિષયક જ્ઞાન—૨૮	નિરુપસર્ગ પ્રત્યય—૪૧૨
નંદિ—૪૭૯	નિર્ગ્નથ—૩૫૦
નંદાવર્ત—૧૦	—સમુદાય, ૨૯૪
નરકો સાત—૧૪૬, ૨૯૯	—પ્રવચન, ૫૯૫
નામકર્મ—૨૬૬	નિર્ધાતન—૯૫, ૯૭
નારક—૭૯	—ક્રિયા, ૯૫
નારાય (સંઘયણ)—૨૬૮	નિર્જરા—૨૪૦, ૩૯૬
નિકાચિત કર્મ—૧૫૪, ૨૩૬	નિર્ચુકિતઓ—૨૨૮, ૪૯૨
નિક્ષેપ—૪૫૩, ૪૫૪, ૫૯૫	નિર્વાણ—૪૩૯
નિગ્રહ—૫૭૬	—પદ, ૨૬૧
નિજસ્વરૂપ—૧૨૯	—ભૂમિ તીર્થકરોની,—૩૦૧
નિદાન, નિયાણું—૩૮૬, ૩૯૪	—માર્ગ, ૪૩૯
—ધણ્ણોક, ૩૮૬	નિર્વિણુ—૬૦૬
—પરણોક, ૩૮૬	નિર્વેદ—૩૨૧, ૩૮૨, ૩૯૨, ૬૦૪,
—કામભોગ, ૩૮૬	૬૦૬
—આંધવાની મનાઈ, ૩૯૪	નિઃશલ્યતા—૫૩૦
—બંધન, ૩૯૫, ૪૦૬	નિષ્ઠિત—૫૦૩
નિદ્રા—૧૧	નિષ્ઠિતાર્થ—૩૨૯

निसर्ग-३११	पदानुसारि-क्षिप्रवन्त-३५०
निरीक्षि—	पटो-२२
—त्रय, ५७०	परस्वय-१२६
निर्दि-६८, १६३	परपुद्गल-६२३
—आत्मकस्यास्तु साधन, १६३	परमगुरु-१६७
नीरागता—	परमात्मा-१३०, ४८५
—(आराग्य)ने प्रथम स्थान,	—पद, ४२६
१७७	परमार्थ-५०३, ५१४
नृत्य—	परमावधि-३५०
—अनीस पद, ६२५	परमेष्टि—
नैवेदिनी-५७, ५०१	—पञ्च, १८
—भोक्षगति, ५०१	—नभस्कार, २५
नो छन्द्य-१६०	—मन्त्र, २५
—यापनीय, ५६	परवैराग्य-४२२
नोकारवाणी-६४५	परपरगत-५१२
न्याय-५७६	परपरा-४६६
न्यास-५०	—गुरु, १६७
५	परार्थकृत्य-३८५, ३६३, ४०५
	परार्थरसिद्ध-३२१
	परामक्ति-४२२
परमक्षणा-५७७	परिद्ध-२८४,
परिष्कमल-५७७	परिग्रह-४४, १०५
परिसेदल-५२६, ५४७	परिभावना-४१६
—ना पर्याय शब्दो, ५४०	परिवर्तना-(आम्नाय)-४१५,
परमध्यान २८	४१६
परमार्थ-२६१	परिहार विशुद्धि (आरित्य)-२०३

પરીપહ-૧૭, ૧૨૯, ૧૬૨, ૨૨૩

—જય, ૨૨૨

પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓ-૧૦૩

પર્યાય-૨૬૧

પર્યુપાસના-૧૮૮

—નિયમની, ૧૮૩

પંચગિનસ્તુતિ-૫૬૦

પંચપરમેષ્ઠિ-૧૮, ૨૦, ૨૨

—ના એકસો આઠ ગુણો, ૧૮

—તમસ્કાર, ૨૪, ૨૯

—ના પદોવડે ભયો દૂર, ૨૭

—ની સતત ઉપાસના, ૬૪૫

પંચ-મંગલ-મહાશ્રુત સ્કંધ-૨૨,

૨૪

પંચાચાર-૪૫

પંચાસ્તિકાય-૧૪૭

પંચાંગ પ્રણામ-૫૭૧

પંચાંગી-૪૯૨

પંચેન્દ્રિય જીવો-૭૯, ૮૬

—ના વિભાગો, ૭૯

પંડિતમરણ-૪૦૭

પાર્શ્વજી-૬૫૨

પાતાલ-૨૯૯

પાદ-પ્રોંછનક-૬૬

પાન-૬૬

પાપ-૧૦૩

—ભુજંગ, ૨૧

—કર્મોનો સંચય, ૧૦૨

—નિવારણ, ૧૦૩, ૧૦૬

—પુણ્યનું જ્ઞાન, ૧૦૩

—મોચન, ૧૦૪

પાપકર્મ-૯૫

પાપાસ્રવ-૨૦૧

પારંગત-૪૯૬

પારિણામિક (ભાવ)-૯૬

પારિણામિકા સમિતિ-૩૮, ૪૬

પાર્શ્વ-૪૩૪

—યક્ષ, ૩૬૯

—નાથ, ૪૩૩

પીઠ (આસન)-૬૬

પુણ્યકર્મ-૯૫

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય-૨૫૮

પુદ્ગલ-૧૪૪

—નાં લક્ષણો, ૧૬૧

પુદ્ગલ પરિણામી-૧૬૧

પુનર્જન્મક-૩૨૧

પુનઃસંસ્કરણ-૯૨

પુરંદર-૬૨૩

પુરુષ-૩૧૨

—ઉત્તમ, ૩૧૨

પુરુષાદ્વાનીય-૩૫૯

પુલાક-૩૫૦

પુષ્કરવરદ્વીપ-૪૭૨	ની રીતિ, ૮૨, ૮૩
પુષ્કરાવર્ત દ્વીપ-૩૫૦	ની ભાવનાનું બીજ, ૮૩,
પૂજન (પ્રત્યય)-૪૧૧	૫૨૯
પૂજા-	ના બીજરૂપ ત્રણ પદો ૮૯
-ત્રણ પ્રકારની, ૫૭૧	ની ચતુષ્પદી, ૨૧૮, ૨૧૯
પૂજાતિશય-૧૪, ૩૭૪	પ્રતિગ્રહ-૬૬
પૂર્ણ પુરુષ-૧૬૩, ૧૭૪	પ્રતિલેખના-
પૂર્વદરણુ-૬૭	-પાંચ વિષયોમાં, ૫૪૧
પૂર્વો લુપ્ત કેમ થયાં? -૪૯૧	-નો સમય, ૫૪૨
પૌષ્ઠોપવાસ-૨૨૦	-અગિયાર તથા ચૌદ વસ્તુઓ-
પ્રખ્યાત-૪૭૮	ની, ૫૪૨, ૫૪૩
પ્રચીના-૪૧૫	-કરતી વખતે વિચાર, ૫૪૩,
પ્રજ્ઞાનો પ્રસાદ-૪૪૬	૫૪૪
પ્રણામ-	પ્રતિષ્ઠિત-૪૭૮
ત્રણ પ્રકારના, ૫૭૧	પ્રતિહારિ-૬૬
પ્રણિધાન-૩૯૦, ૩૯૯, ૪૦૩	પ્રત્યય-૪૧૧
-નાપચીય શબ્દો, ૩૯૦	પ્રત્યાખ્યાન-૪૯, ૧૮૩, ૨૩૬,
-ની વ્યાખ્યા, ૩૯૦	૫૭૭
-શુભ, ૪૦૦	-ગુણધારણરૂપ, ૫૭૯
-સૂત્રનું નામ ચરિતાર્થ કેવી	પ્રત્યાદાર-૨૨૩, ૨૨૪
રીતે, ૪૦૩	પ્રત્યુપેક્ષણ-૫૪૦
-ત્રિક, ૫૭૧, ૬૨૯	પ્રદક્ષિણા-૫૭૨
પ્રણિપાત-૫૩૪, ૫૭૨	પ્રભાત-ચૈત્યવંદન-૨૯૧
-પંચાંગ, ૫૨૯, ૬૩૩, ૬૩૪	પ્રભાવ-૩૮૨
પ્રતિક્રમણ-૪૯, ૭૨, ૧૦૫,	પ્રભુ-
૫૭૭, ૫૭૮	-નો પ્રસાદ, ૧૭૫

—ભક્તિનું મહત્ત્વ, ૩૯૮	પ્રાચુક-૬૬
પ્રમત્ત (ગુણ.)-૪૯૭	
પ્રમાર્જના-૫૪૦, ૫૪૧, ૫૭૨	૬
પ્રમાદ-૪૭૭	
—ના આઠ પ્રકારો, ૪૭૮	દ્વલક-૬૬
પ્રમોહભાવના-૫૯૭	દ્વલોપધાયકના-૩૧૨
પ્રવર્તક-૩૫૦	દ્વિત્વાવંદણ-૬૦
પ્રવૃત્તિ-૩૯૯, ૪૦૩	
પ્રત્યક્ષ-૫૦૦, ૫૦૧	
પ્રશમ-૩૨૧	બ
—૩૫ ભાવસમાધિ, ૫૮૪	
પ્રશમરસ-૨૧૮, ૨૮૩	
પ્રશસ્તરાગ-૪૨૨	બદ્ધ (કર્મબંધ)-૨૩૬
પ્રશસ્ત-ભાવો-૨૪૦	બહિર્જીવન-૧૨૯
—યોગ, ૧૮૭	બહિર્ભાવ-૫૩૦
પ્રાકૃત-૫૨	બહિર્મુખતા-૧૨૯
પ્રાણાયામ-૨૨૩, ૨૨૪	બંધ-૬૦૫
પ્રાણી-૭૪, ૭૫	બારસાવત-વંદણ-૬૦
પ્રાણો-	બિંબ-૨૮૪, ૩૦૦
—૬૨, ૭૪, ૧૧૫	—બે પ્રકારના, ૨૮૪
પ્રાયશ્ચિત્ત-૯૨, ૯૭, ૯૮, ૧૦૦,	—ત્રી બે પ્રકારની મુદ્રા,
૧૦૪, ૫૩૦	૨૮૪
—કરણ, ૯૨	—શાશ્વત, ૨૮૯
—ના અર્થો, ૯૨	બીજ (સમ્યક્ત્વ)-૩૧૬
—ના દસ પ્રકાર, ૧૦૧	બીજધાન-૩૧૬
પ્રાતિહાર્ય (આહ)-૧૪, ૨૮૪	બુધ-૪૪૧

બુદ્ધ-૩૨૯, ૪૯૬, ૫૦૭ .	-ના પર્યાયવાચક શબ્દો,
બે ઇન્દ્રિય-૮૬	૧૬૭
બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો-૭૮	-નો મંગલ મહિમા, ૧૬૭
-નો પરિચય, ૭૮	-તામસી, ૧૬૭
બોધ-	-રાજસી, ૧૬૭
-બે પ્રકારે, ૩૧૧	-સાત્ત્વિકી, ૧૬૭
-ક, ૩૨૯ .	-નું સ્વરૂપ અને સાધનો,
બોધિ-૧૫૬, ૧૭૭, ૩૨૦, ૬૦૮	૪૨૩
-ના ત્રણ પ્રકાર, ૧૫૭	-ધૃષ્ટદેવની, ૪૨૩
-નું કારણ, ૧૬૫	-ના પ્રકારો, ૧૬૭, ૪૨૪
-ની પ્રાપ્તિ, ૧૭૮	-યોગ, ૫૫૯, ૬૦૮, ૬૦૯
-ક, ૩૨૦, ૩૨૧	-જ્ઞાન-કર્મ, ૬૦૯
-(વિનિર્મિત), ૩૨૧	-જ્ઞાનની પૂર્વ ભૂમિકા, ૬૧૦
-સામ, ૧૭૫, ૩૮૯, ૪૦૬,	-જ્ઞાનની માતા, ૬૧૦
૪૦૭, ૪૧૨	-નું સ્વરૂપ, ૬૧૨
-સામ.પ્રત્યય, ૪૧૨ .	ભગ-૭૧
બ્રહ્મ-૩૪, ૬૨૩	-ક અર્થો -૭૧
બ્રહ્મચર્ય-૩૪, ૪૧, ૫૫ (વાડ)	ભગવદ્-ભક્તિ-૬૧૩ .
-ની રક્ષા, ૪૨ .	ભગવન્ત-૮૫, ૩૧૦ . . .
-અઠાર પ્રકારનું, ૪૨ -	ભગવાન-૭૧
-ની નવગુણિ, ૪૨	-નો સામાન્ય અર્થ, ૭૧
બ્રહ્મા-૧૬૮, ૧૬૯, ૬૧૪ -	ભગવાનનું સ્વરૂપ-૬૧૧
બ્રહ્માણ-૫૫	ભદન્ત-૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૬
ભક્તિ-૧૬૬, ૪૨૧, ૪૨૨	ભદ્રાસન-૧૦ .
	ભય-૧૧, ૩૧૭
	-સ્થાનો, ૩૧૮

ભયાન્ત-૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૬

ભવ-૪૬૦

ભવ-નિર્વેદ-૩૮૨, ૩૯૧, ૪૦૨,

૪૦૩

-ની પૂર્વભૂમિકા, ૪૦૫

ભવમંડપ-૬૨૧

ભવવિરહ-૪૬૧, ૪૬૯.

ભવ-સિદ્ધિ-૬૨૨

ભવ-સ્થિતિ-પરિપાક-૬૨૨

ભવાન્ત-૧૮૪, ૧૯૬

ભવ્યત્વ-૩૧૩

ભવ્યપાત્રું-૬૪૩

ભાવ-

-નમસ્કાર, ૩

-સાધુ, ૮

-મંગલ, ૯, ૬૦૭, ૬૦૮

-તીર્થ, ૧૨, ૧૪૯

-વંદના, ૨૦

-યાત્રા ૬૪

-શુદ્ધિ, ૮૨, ૨૧૮, ૨૧૯

-પાંચ પ્રકારના, ૯૬

-સમાધિ, ૧૫૭, ૧૭૫,

૪૧૮, ૪૨૦, ૪૨૨,

૫૮૪

-આરોગ્ય, ૧૬૫

-તું કારણ, ૧૬૫

-ભક્તિ, ૧૭૧, ૪૨૪

-યોગ, ૧૮૭

-મન, ૧૯૦

-ચાણી, ૧૯૧.

-સંવરના-પાંચ કારણ, ૨૨૧

-ના ત્રણ વિભાગો, ૨૪૦

-શુદ્ધિ, ૨૪૦, ૬૩૯

-અનેક અર્થો, ૨૬૧

-વિપધર, ૩૬૦

-પૂજા, ૪૨૫, ૫૭૧

-સિદ્ધ, ૫૧૨

-પ્રતિષ્ઠાના, ૫૪૦

ભાવના-૨૨૩, ૨૨૪

-ના બાર પ્રકાર, ૧૩૨

-ચાર પ્રકારની, ૫૯૭

-થી ગુણવિકાસ, ૫૯૮

ભાષા-૧૯૧

-સમિતિ, ૩૭, ૪૫

-પ્રાકૃત, ૫૨

-આત્મસ્વરૂપ કે તેથી અન્ય?,

૧૯૧

-રૂપી કે અરૂપી ?, ૧૯૧

-સચિત્ત કે અચિત્ત ?, ૧૯૧

-ચાર પ્રકારની, ૧૯૨, ૨૧૦

-સત્ય, ૨૧૧

-મૃપા, ૨૧૩

-સત્યમૃપા, ૨૧૪	-ગંધ અને મોક્ષાનું કારણ,
-અસત્યમૃપા, ૨૧૬	૨૦૯
-નું મદત્ત, ૪૮૭, ૪૮૮	-ભાષાનું વાદન, ૨૩૯
બાષ્પો-૨૨૮, ૪૯૨	-ના દસ દોષો, ૨૪૧
બાસક-૧૨૩	મનઃપર્યવ (જ્ઞાન)-૧૬૧
ભુવનપતિ-૧૪૬	મનઃપર્યવજ્ઞાની-૧૨
ભૂમિ-પ્રમાર્ગન-૫૨૨, ૬૩૫	મનઃપ્રણિધાન-૪૧૪
ભૂક્તનું બાન-૮૭	મનુષ્ય-૭૬
ભૈષજ્ય-૬૭	-તોષ, ૮, ૩૦૦, ૩૪૭
ભોગાન્તરાય (કર્મ)-૧૧	-ક્ષેત્ર, ૩૫૦, ૪૮૪
ભોગેચ્છા, ૧૦૩	-ભવની સાર્થકતા, ૬૧૩
બ્રમરી-૧૧૭	મનોગુપ્તિ-૨૨૪
	મનોજાળ-૪
મ	મનોજ-રૂપના-૫૮૯
મત-૪૪૦	મરણુભય-૩૧૮
મતિ (જ્ઞાન)-૧૬૧	મરણુસમયે આત્માના અધ્ય-
મન-	વસાયો-૩૮૮
-ની શુદ્ધિ, ૧૦૫	મરિચક-૪૨૩
-આત્માથી બિન, ૧૮૯	મસિ-૨૯૨
-દેહન્યાયી, ૧૮૯	મહસુઅ-ખંધ-૨૨
-પુદ્ગલના રૂંધોની રચના,	મદાદેવ-૧૬૯, ૬૧૫
૧૮૯	મદાશ્રુતરૂંધ-૨૨
-નો ઇન્દ્રિય, ૧૯૦	મહાનરવ-૬૧૬
-ની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ, ૨૦૬	મહાનુભાવ-૫૮૭
-ની ચંચળતા, ૨૦૯	મહાવીર-
	-નાં વચનો, ૧૭૦

મહાવ્રત-૩૬

-ના પાંચ પ્રકારો, ૩૬, ૩૭

-પાંચ, ૧૭, ૪૪

મહારૂપ-૨૭૭

મહેશ્વર-૧૬૮

મંગલ-

-નો અર્થ, ૯

-લૌકિક, ૧૦, ૩૬૧

-લોકોત્તર, ૧૦

-ઉત્કૃષ્ટ, ૧૦

-કારી ક્રિયા, ૨૪૯

મંદિર-૪૨૩

મંત્ર-૩૬૧, ૩૬૨

-સિદ્ધ, ૧૫

-સામાન્ય વિશિષ્ટ અર્થમાં,

૩૬૧

-વિશિષ્ટ અક્ષરોની રચના,

૩૬૨

-પાઠ માત્રથી સિદ્ધ, ૩૬૨

-સિદ્ધિ, ૩૬૨

-યોગ, ૫૮૪

-સપ્તાક્ષરી, ૬૧૭

માધ્યસ્થ ભાવના-૫૯૭

માન-૪૪, ૨૦૭

-નો અભાવ, ૪૪

-નો પ્રત્યુપાય, ૨૦૭

માનસિક રોગો-૩૬૩

માયા-૪૪, ૨૦૭, ૪૫૧

-નો અભાવ (સરલતા), ૪૪

-નો પ્રત્યુપાય, ૨૦૭

માયાચાર-૧૦૬

માર્ગ-૩૧૯, ૩૮૩, ૩૯૨, ૫૪૧,

૫૭૬

-(સુખા) ૩૨૦

માર્ગદ-૩૧૯, ૩૨૦

માર્ગાનુસારિણી ક્રિયા-૩૮૩

માર્ગાનુસારિતા-૩૯૨, ૪૦૨, ૪૦૩

માર્દવ-૫૫

મિથ્યા દુષ્કૃત-

-ભાવનાશૂન્ય, ૫૨૯

મિથ્યાત્વ-૧૧

મિથ્યાદષ્ટિ-૬૩૦

મિથ્યાવાસ-૬૨૩

મિથ્યાદષ્ટિ (ગુણ)-૪૯૭

મિથ્ર (ગુણ)-૪૯૭

મીન-યુગલ-૧૦

મુક્તિ-૩૯૬

-માર્ગ, ૧૭૧

-પુરી, ૩૬૭

-લક્ષ્મી, ૬૧૬

મુદિતા-ભાવના-૨૦૬

મુદ્રા-૫૦, ૪૩૫, ૫૭૨, ૬૩૫

-પર્વ કાસન, ૨૮૪
-કાયોત્સર્ગ, ૨૮૪
-મુક્તાશુક્તિ, ૪૦૭, ૫૫૬,
૫૭૩, ૬૩૩, ૬૩૫
-વિધાન, ૪૧૮
-આહવાન, ૫૨૭
-યોગ, ૫૭૩, ૬૩૩, ૬૩૪
-અંગવિન્યાસ ૩૫, ૬૨૮
-ગિન, ૫૭૩, ૬૩૩, ૬૩૪

મુનિ-૫૫

મુની-૫-૪૩૩

મુમુક્ષુ પરમ દર્શન-૧૬૪

મુદપત્તી-૬૪૫

-પરિસેદણા, ૫૨૪, ૫૩૦

-ના પચાસ યોગ, ૫૩૫, ૫૪૪

૫૪૮

-ના પર્વાય શબ્દો, ૬૪૬

-નું પ્રમાણ, ૬૪૭

-ની રચના, ૬૪૭

-નો રંગ, ૬૪૮

-નું પ્રયોગન, ૬૪૮

-ક્યારે રાખવી? ૬૪૮

-સાધુનું ચિહ્ન, ૬૪૮

-ની આવશ્યકતા, ૬૪૮, ૬૫૦

-પૂજા, ૨૮૪, ૪૨૩

-ના પ્રકારો, ૨૮૪

મૂલગુણ-૪૪, ૬૧, ૨૨૬

-અને ઉત્તર ગુણની શુદ્ધિ, ૫૭૮

મૂલાતિશય-૧૪

મૂળનાયક-૪૪૫

મૂળસૂત્ર-૪૯૨

મૃપા-૨૧૦

મેધા-૪૧૪, ૪૨૬, ૫૬૬

-(પ્રસા), ૪૨૬

મૈત્રીબાવના-૨૦૬, ૫૬૭

-નું મૂળ, ૫૬૮

મૈથુન-૪૪

-સંપ્રાપ્ત, ૪૨

-અસંપ્રાપ્ત, ૪૨

મોક્ષ-૩૬૭

-નાં સાધન, ૩૬૮

-વિમૂતિ, ૬૧૬

મોહ-૪૫૦

મોહનીય દર્મ-૨૬૬

-ની ૨૮ પ્રકૃતિઓ, ૧૬૩

મોન-૪૬, ૧૩૧

ય

મૃદ-૫૬૦

મર્તિ-૨૮૩, ૪૨૩

યતિધર્મ-૫૫, ૨૨૩, ૨૨૪

યથાખ્યાત (ચારિત્ર), ૨૦૩
 યથાપ્રવૃત્તિકરણ-૬૩૭, ૬૩૮
 યમો-
 -પાંચ, ૨૨૩, ૫૮૭
 યંત્રો-૩૭૫, ૩૭૬
 -જગદ્વલ્લભકર, ૩૭૫
 -ભૂતાદિ નિગ્રહકર, ૩૭૫
 -સૌભાગ્યકર, ૩૭૫, ૩૭૬
 -ક્ષુદ્રોપદ્રવનાશક, ૩૭૫
 -કલ્પદ્રુમ, ૩૭૬
 -ચિન્તામણિચક્ર, ૩૭૬
 -દેવકુલ, ૩૭૬
 -મૃત્વત્સાદોપનાશક, ૩૭૬
 -અહપીડા નિવારક, ૩૭૬
 -રોગનાશક, ૩૭૬
 -વન્ધ્યત્વનાશક, ૩૭૬
 -સર્વ સમ્પત્કર, ૩૭૬

યાત્રાસિદ્ધ-૧૫

યાપનીય-૫૫, ૫૬, ૫૭

યાન-૪૩૯

યુગલિક ધર્મ-૨૯૨, ૩૫૧

યોગ (વ્યાપાર)-૪૧, ૧૮૭,
 ૨૦૦

-ના વિભાગો, ૧૮૭, ૫૦૮

-યોજના (આત્માના વીર્ય-

ગુણનું સ્ફુરણ), ૧૮૭

યોગ (ક્રિયાવિશેષ)-

-નિર્વાણસાધક, ૮

-સિદ્ધ, ૧૫

-ત્રી વ્યાખ્યાઓ, ૫૮૨, ૫૮૩

-પ્રણાલિકા, ૫૮૩

-મંત્ર, ૫૮૩

-હં, ૫૮૩

-લય, ૫૮૩,

-રાજ, ૫૮૩, ૬૦૮

-ભક્તિ, ૬૦૮

-ક્રિયા, ૬૦૮, ૬૩૬

-તું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ, ૬૦૮

યોગ (પ્રાપ્તિ) ૨૫૮

યોગ (મુદ્રા)-૫૫૫, ૫૫૮

યોગ-ક્ષેમ-૨૫૮, ૨૫૯, ૩૧૬

યોગાત્મા-૧૯૪

૨

રજ્જુ-૧૪૬

રજોહરણ-૬૬, ૬૪૫, ૬૫૦

-તો પરિચય, ૬૫૦

-તો ઉપયોગ, ૬૫૧

-તું માપ, ૬૫૧

-ત્રી યનાવટ, ૬૫૧

-ના પાંચ પ્રકારો, ૬૫૧, ૬૫૨

रति-११	लाभान्तराय-११
रत्नत्रयी-	श्लोक-८, १४२, १४५, १४७,
—नी योगना, १६८	१६०, १७२
रत्नत्रय-६१२	—७ द्रव्यनो समूह, १४३
रसनेन्द्रिय-७८	—ना यौह विभाग, १४५
रसा-४५१	—ना त्रय भाग, १४५
राग-११, ३८१, ५८६	—नो आकार, १४५
राग (योग)-५८४,	—नो द्रव्यक्षेत्र-ज्ञान-भावथी
रागयोग-	विचार, १६०
—नुं द्विपारमह रयक्ष, ५८४	—अन्य प्राणी, ३१५
रागश्लोक-१६२	—विशिष्टमन्य, ३१६
—यौह, १४५, १४६, १६२	—व्यवहारराशिमां आवेक्षो
रात्रिभोगन-त्याग-१७	प्राणीवर्ग, ३१६
राधावेध-१७८	—संजी श्लोक, ३१६
रूपीआ-	—नाथ, ३१६
—आर प्रकाशना, ६३६	—विशिष्ट यौह पूर्वधर, ३१७
रौद्रलुप्त्यल-२१	—शिष्टनोनो समुदाय, ३८४
रौद्रध्यान-५६७	—ज्ञान, ४८१
	—पुरुष, ४६७
ल	श्लोक-प्रकाशक-१७१
	श्लोकपिरुह त्याग-३८४, ३८३,
लघु प्रतिहमल-५२६	४०३
लघ्विनीय-१६५	—संजंधी पूर्व भद्रपिप्पे,
लय (योग)-५८४, ६१८	४०४
लवणसमुह-३५०, ४७३	—क्षयो, ४०४
लंछन-२८४	श्लोकशारा-१४४

લોકોત્તર-

-ઉપકાર, ૩૯૮

-સાર્ગ, ૬૨૨

લોભ-૧૭, ૪૪, ૨૦૭

-નો અભાવ (સંતોષ), ૪૮

-નો પ્રત્યુધાય, ૨૦૭

૫

વર્ગ-૧૬૦

વર્ગ-વિન્યાસ-૩૬૨

વર્તમાન યોગ-૬૫

વર્તમાન-૪૩૪

વર્ધમાનક-૨૦

વંદન્ય (વંદનક)-૫૫૭

વંદન-ના-૪૬, ૧૭૮, ૪૨૬

-વડે ઉપકાર થતો બાવ

ઉદાસ, ૧૬

વચન-

-ની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ, ૨૦૯

-ના દોષો, ૨૪૨, ૨૪૩

વચન-ગુણિ-૪૬, ૨૨૪

વચન-ગળ-૭૪

વચન-યોગ-

-સત્ય દસ પ્રકારનો, ૨૧૧.

૨૧૨, ૨૧૩

-અસત્ય દસ પ્રકારનો,

૨૧૩

-મિશ્ર દસ પ્રકારનો, ૨૨૪,

૨૨૫

-અવ્યવહાર ચાર પ્રકારનો.

૨૧૬

વચનાનિશય-૧૪, ૩૭૩, ૩૭૪

વજ્રપ્રભનારાય (સંઘયાણુ)-૨૬૮

વરાહ-૨૧

-નમસ્કારકૃપ, ૧૬

-(મત્સ્ય), ૪૧૧, ૪૧૮,

-વિધિપૂર્વક, ૫૭૮

-ગ્રામ પ્રકારની, ૬૨૬

-ચૈત્ય, ૬૦૬, ૬૩૬

-ના આધિકારી, ૬૩૦

-કન્ય, ૬૩૦, ૬૩૧

-બાવ, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨

-ચાર પ્રકારની, ૬૪૦, ૬૪૧

-કૌટિલ, ૬૪૧, ૬૪૨

-કંતી, ૬૪૨,

વાગ્ધોગ-૨૦૬

વાગ્ધીશ્રી-૪૪૨

-ના પર્ચાય શબ્દો, ૪૪૨

વાગ્દેવી-૪૪૬

વાચના-

-સ્વાધ્યાય, ૪૧૫

-જૈન મૂત્રાની, ૪૯૧, ૪૯૨

-નો પરિચય, ૫૮૬

વાણી

-નો પાથો, ૫૮૬

-વૈખરી, ૧૭૮, ૬૧૬,

-વંત, ૬૨૯

૬૨૬ વિરાધના-૭૪

-મધ્યમા; ૬૧૬

-નો ખીજો અર્થ, ૭૭

-પશ્યન્તી, ૬૧૬

વિવિદિપા-૩૨૦, ૬૩૭

-પરા, ૬૧૬

વિશલ્યીકરણ-૯૪

વાદ-૪૪૦

વિશલ્યતા-૯૭, ૧૦૪

વાદી-૪૪૦

વિશુદ્ધિ-૯૭, ૧૦૪, ૧૦૫, ૫૩૦

વિમ્લજય-૩૯૯, ૪૦૩

વિશુદ્ધ-ભાવો-૨૪૦

વિનય-૨૮૫, ૨૯૨

વિશોધિ-૯૩, ૯૮, ૫૭૬

વિનયિત-૩૨૧

વિશોધીકરણ-૯૩, ૯૪

વિદ્યા-

-નો અર્થ, ૯૩

-ચાર અક્ષરવાળી, ૬૧૭

-ક્રિયાનાં જુદાં જુદાં નામો,

-છ અક્ષરવાળી, ૬૧૮

૯૩

-એક અક્ષરવાળી, ૬૧૮

વિશ્વ-૧૭૨.

વિદ્યા-સિદ્ધ-૧૫

-દ્રવ્યરૂપે, ૧૭૨

વિધિપક્ષ-૫૨

-પર્યાયરૂપે, ૧૭૨

વિનય-૧૦૦

-ને યનાવનાર, ૧૭૨

વિનય-સમાચારી-૧૯૬

-ને ચલાવનાર, ૧૭૨

વિન્યાસ-૬૩૫

-નો સંહાર કરનાર ૧૭૨

વિપુલમતિ-૩૫૦

-બેટી કોયડો નથી, ૧૭૩

વિભાગો-૧૬૧

વિવધર-૩૬૦

વિભાવદશા-૪૨૬

વિષય-જ્ઞાતસા ૨૦૮

વિરક્તિ-૩૯૨

-પર વિનય મેળવવાનું

વિરતિ-૨૨૧

સાધન, ૨૮૯

—તૃપ્તિગણ ૬૨૩
 વિપક્ષર દુર્લિંગ મંત્ર—૩૬૧, ૩૭૧,
 ૩૭૪

વિપાતુદાન—૩૬૮, ૪૦૦
 વિપ્લવ—૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૧૪
 વિદારા—૪૨૩
 વીતરાગ (ના)—૩૮૧, ૪૦૧
 —દેવ, ૨૮૪

વીર—૨૭૩
 વીરાગમ—૪૫૪
 વીર્યાચાર—૭, ૪૫
 —ની શુદ્ધિ, ૫૭૬

વીર્યાત્મા—૧૯૫
 વીર્યાત્તરાય—૧૧
 વૃપલા—

—પ્રશસ્ત્યાર્થમાં, ૫૦૦
 વેદતા—૪
 —ભય, ૩૧૮

વેદતીય(કર્મ)—૨૬૬
 વેદો અપૌરુષેય—૪૮૮, ૪૮૯
 વૈક્રિયલબ્ધિવંત—૩૫૦
 વૈદિક માન્યતા

—ધર્મના પુનરુદ્ધાર સંબંધી,
 ૪૮૫

વૈયાકૃત્ય—૧૦૦, ૫૧૬
 —સેવા શુશ્રૂષા, ૫૧૭

—ના દ્વન્વ પ્રકારો, ૫૨૮
 —થી તીર્થકર—
 નાન મોતકર્મ, ૫૧૬

વૈયાકૃત્ય—૫૨૨, ૫૨૬
 —શાસન-રક્ષકદેવો, ૫૧૬

વૈરાગ્ય—૩૬૨
 વ્યતિક્રમ—૭૪
 વ્યવધાન—૬૨૨

વ્યાધિમ—૫૬૦
 વ્યાધિ—૪૫૦
 વ્યુત્સર્ગ—૩૦૦

વ્યુત્સર્ગન—૧૨૪
 —નાં નામો, ૧૨૪
 વ્યુત્સર્ગના—૬૬

યત—૩૬
 —નો અર્થ, ૨૩૫
 યાર, ૨૩૫

શ

શક—૩૩૩

—સ્તવ, ૩૩૩

—ના પર્યાય શબ્દો, ૩૩૪

શત્રુઓ—

—અંતરંગ અથવા ભાવ, ૪

શમ—૬૦૫

—રસ, ૨૧૮	શુભ કાર્ય—૧૦૩
—ગુણ, ૬૦૬	શુભ ગુરુ—૩૮૫, ૩૯૪
શરણુ—૩૨૦	—યોગ, ૪૦૫
—દ, ૩૨૦	શોક—૧૧
શરીર-પૃથક્ત્વ—૭૬	શૌચ—૫૫
શરીરની રચાઆવિરૂપ ક્રિયાઓ—	શ્રદ્ધા—૪૧૩, ૪૨૦, ૪૨૬, ૫૬૬,
૧૧૯	૬૩૭
શસ્ત્ર—૬૪, ૬૮	—આદિ પાંચ સાધનો, ૪૨૦
—નિચારણ, ૧૦૬	—યોગ, ૫૫૬
શારદાદેવી—૪૪૬	શ્રમણ—
શારીરિક-રોગો—૩૬૩	—(ના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો),
—દુઃખ, ૩૬૫	૫૪, ૫૫, ૨૩૫
શાશ્વત ભિષો—૨૮૭	—ધર્મ, ૨૨૨
શાસન—૨૬૬	—સંધ, ૪૬૦
શાસનદેવ—૫૨૧	શ્રવણ—૫૮૭
શાંતિ—૫૧૬, ૫૧૯	શ્રાવક—૨૩૮
શાંતિનાથ—૪૩૨	શાસ્ત્રયોગ—૫૦૮
શિક્ષામત-શિક્ષાપદ—૨૨૦	શ્રાસોદ્ધવાસ—૭૪
—ચાર, ૨૩૫	શ્રાસોદ્ધવાસની ક્રિયા—૧૧૫
શિષ્યસિદ્ધ—૧૫	શ્રી—૪૩૫
શિષ્યાચાર્ય—૧૫	શ્રીમંડળ—૬૨૫
શિવપંથ—૨૦	શ્રીવત્સ—૧૦
શુદ્ધધ્યાન—૫૬૭, ૫૬૮	શ્રુત—૧૬૨,
શ્રુતિ—૪૩૭	—રહસ્ય, ૨૨
શ્રુદ્ધિ—૫૨૨	—આગમ, ૪૪૬, ૪૮૪
—ગો માર્ગ, ૧૦૫	—દેવતા (વાગીશ્વરી), ૪૪૬
૪૪	

—અંગભાષા, ૪૫૮

પાઠ્ય-૧૪૫

—દેવી, ૪૬૭

પાઠ્ય-૪૬૭, ૧૫૧

—ધર્મ, ૪૮૪

—રત્ન, ૪૮૪

સા

—ભગવાન, ૪૮૬, ૪૮૭

—મદ, ૪૮૬

સદ્ગતિ-૪૮૬

—નું મહત્ત્વ, ૪૮૬

સામ્યભાવ-૪૮૬

શ્રુતજ્ઞાન-૪૪૫, ૪૬૭

સંગિત-૪૮

—દ્વાદશાંગ, ૨૦૬

—સાગર, ૪૮

—ગણિપિટક, ૨૦૬

સત્કાર (પ્રત્યય)-૪૧૨, ૪૨૬

—આગમ, ૪૪૬

સત્પ્રવૃત્તિ-૮૭

—પ્રવચન, ૪૪૬

સત્ય-૫૫, ૨૧૦

—અંગપ્રવિષ્ટ, ૪૮૨

—મૃત્યુ, ૨૧૦

—અંગભાષા, ૪૮૨

સત્સંગ-૫૮૭

—ના પર્થાય શબ્દો, ૪૮૨

સદૈવ-૧૫

—ના જે પ્રકાર, ૪૮૨

સદર્શ-૨૩

—નો પરિચય, ૪૮૮

સદ્નિવૃત્તિ-૮૭

—સ્તુતિ, ૪૮૨

સદ્બૃત-૪૮૦

—નું સ્વરૂપ, ૪૮૩

સન્માન (પ્રત્યય)-૪૧૨, ૪૨૬

—સંયમધર્મનું યોગ્ય, ૪૮૩

સમક્ષિત—

શ્રુતિ-૪૩૭

—ની શુદ્ધિનો અર્થ, ૬૦૭

સમ—

પ

—ના ગુણ ગુણ અર્થો, ૧૮૫

પટ્ અંડ-૩૨૬

સમાણ-૫૪, ૫૫

પરિપુ-૩.

સમતા-૨૨૨-૬૨૩

સમભાવ-૨૧૮, ૪૨૨

સમય-૨૨, ૧૫૮, ૩૮૬	સમ્યક્દષ્ટિ-૫૧૬, ૫૧૯
ના અર્થો, ૬૮૬	-સંધ, ૫૨૦
સમરસ-૪૨૨	-નાં લક્ષણો, ૬૩૦
સમર્પણ-૪૨૪	સમ્યક્ત્વ-૨૨૧, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૯૬
સમાધિ-૧૫૭, ૧૭૮, ૨૨૩, ૨૨૪, ૪૨૬, ૫૧૭, ૬૧૨	-આત્માનો પરિણામ, ૩૬૬
-મરણ, ૩૮૮, ૪૦૬, ૪૦૭, ૬૧૩	-તત્ત્વોના અર્થની શ્રદ્ધા, ૩૬૬
-માટે ધ્યેય પ્રત્યે એકતાનતા, ૪૨૦	-વ્યવહારદષ્ટિએ, ૩૬૬
-દ્રવ્ય, ૫૧૭	-ની શુદ્ધિ, ૬૦૪
-ભાવ, ૫૧૭	સયોગી કેવલી (મુચ્ચ)-૪૯૭
સમાપત્તિ-૬૧૮	સરળતા-૪૪
સમિતિ-૩૭, ૨૨૨, ૨૨૩	સરસ્વતી-૪૪૬
-ની સંખ્યા અને નામો, ૩૭	સરોજ-૪૪૧, ૪૪૨
-ની સંખ્યા આદિ, ૩૮	સર્વ-અદત્તાદાન-વિરમણ-નત-૩૭
-નું સ્વરૂપ, ૩૯	સર્વજ્ઞ-૧૨, ૩૨૯
-ના પ્રકાર, ૪૫	-તાની સિદ્ધિ, ૩૩૦
સમુદ્ર-૪૩૫	સર્વદર્શી-૩૨૯
સમ્યક્-૩૬૫	સર્વ-પરિગ્રહ-વિરમણ-નત-૩૭
-દર્શન, ૧૦, ૭૩, ૧૯૮, ૩૬૬	સર્વ-પ્રાણાતિપાન-વિરમણ-નત-૩૭
-જ્ઞાન, ૧૦, ૭૩, ૧૯૮	સર્વ-મૃપાવાદ-વિરમણ-નત-૩૭
-ચારિત્ર, ૧૦, ૭૩, ૧૯૮,	સર્વ-મૈથુન-વિરમણ-નત-૩૭
-ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું, ૨૦૨	સર્વવિરતિ-૪૪
-દર્શનનાં લક્ષણો, ૩૨૧, ૩૯૨	સંક્રમણ-૭૬
-ત્વની વ્યાખ્યા, ૩૬૫	

સંઘયાણુ-૨૬૭, ૪૬૧

-૭ પ્રકારના, ૨૬૭

સંતાપ-૪૪

સંપદા-૨૨, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦

સંમોહ-૪૫૦

સંયમ-૫૧, ૫૫

-પાંચ દિનિયો પદનો, ૧૭

-યાગા, ૬૪, ૬૬

-ના સતત મેદો, ૪૮૦

સંવર-૨૨૦, ૨૨૨

-દ્રવ્ય, ૨૨૧

-બાવ, ૨૨૧

-ના પાંચ દ્વારો, ૨૨૨

-ના સત્તાવન બેદો, ૨૨૩, ૨૨૫

-યમ અને નિયમરૂપ, ૩૯૬

સંવેગ-૩૨૧, ૩૯૨, ૪૦૨, ૬૦૫

સંવેદન-

-સુખ-દુઃખના, ૫૮૯

સંસાર-૪૩૫, ૪૬૪

-તરવાનાં અપૂર્વ સાધનો, ૨૯૧

-સમુદ્ર, ૪૩૬

-દાવાનલતું સ્વરૂપ, ૪૬૪

-બાહ્ય સ્વરૂપ, ૪૬૪

-આભ્યન્તર સ્વરૂપ, ૪૬૪

-સુખ-મોક્ષ સુખનો અંશમાત્ર,

૫૧૦

સંસ્કારસંધારણા-

-નો સતત પુરુષાર્થ, ૫૮૬

સંસ્તાનક (સંચારિયું)-૬૭

સાક્ષરોપયોગ-૩૨૭

સામ્યાચિન્તય-૧૬૨

સાત દિનિયો-૩૧૫

સારિયક આરાધના-૧૬૮

સાધારણ યનરૂપનિ-૩૫

સાધુ-૮, ૧૦, ૧૭, ૧૮

-નગવંતિને નમસ્કાર કરવાનું

કારણ, ૨૩

-સામાચારી, ૨૩૬

-અનેક પ્રકારના, ૩૫૦

સાધ્ય-સાધક અને સાધના-૫૮૫

સાપડો-૬૫૩

સામ-૧૮૫

-ના જુદા જુદા અર્થો, ૧૮૬

સામર્થ્ય યોગ-૫૦૮, ૫૦૯

સામાયિક-૪૯, ૧૮૫, ૧૯૭,

૨૨૦, ૨૪૮, ૫૨૭, ૫૩૩,

૫૭૭

-નાં પદો, ૧૯૭

-ના આઠ અર્થો, ૧૯૭,

૧૯૮

-સમભાવની સાધના, ૧૯૮,

૨૦૦, ૨૦૧

- નો કાલ, ૨૦૧
 -ની વ્યાખ્યા, ૨૦૧
 -નામનું પ્રથમ ચારિત્ર, ૨૦૨,
 -સર્વ વિરતિ, ૨૦૪
 -દેશ વિરતિ, ૨૦૪
 -કોને થાય? ૨૨૬
 -ની સિદ્ધિ માટે ભૂમિકા,
 ૨૨૬
 -માં ગોઠવાયેલા તત્ત્વો, ૨૨૭
 -બીજી શ્રેણી, ૨૨૯, ૨૩૪,
 ૨૪૧, ૨૫૦
 -ની ક્રિયા, ૨૩૯
 -મોક્ષમાર્ગનો દરવાજો,
 ૨૪૮
 -પર્વ દિવસો, ૨૪૮
 -નું માહાત્મ્ય, ૨૪૮
 -ઉત્કૃષ્ટ તપ, ૨૪૯
 -યોગાનુક્રમ, ૫૨૭
 -આચાર, ૫૩૮
 -ની સાધના, ૫૨૭, ૫૨૮,
 ૫૩૨, ૫૩૭, ૫૮૮
 -નું અંતિમ સાધ્ય, ૫૨૮
 -આત્મા, ૫૮૦
 -નું ચાર પ્રકારનું સ્વરૂપ,
 ૫૮૧
 -વિશિષ્ટ વ્રત, ૫૮૧
 -વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ, ૫૮૧
 -નો અર્થ શો? ૫૮૧
 -આધ્યાત્મિક અનુક્રમ, ૫૮૧,
 ૫૮૨
 -નવમું વ્રત, ૫૮૧
 -અને યોગની અભિજ્ઞતા,
 ૫૮૩
 -રાજયોગ, ૫૮૪
 -માટેની અનુકૂળ અવસ્થાઓ,
 ૫૮૫
 -નો અધિકાર, ૫૮૫
 -નું સાધ્ય, ૫૮૫
 -સાધકની યોગ્યતા, ૫૮૬
 -સાધનાક્રમની વિચારણા,
 ૫૮૮
 -ની સાધના માટેનું સ્થાન,
 ૫૯૦
 -ભવન, ૫૯૦, ૫૯૨
 -ભવનનાં કેટલાક ભાવચાકી
 ચિત્રો, ૫૯૧
 -માં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને
 લગતાં ઉપકરણો, ૫૯૨
 -ની સાધનાનો ક્રમ, ૬૦૦
 સાર્થવાદ-૨૬૦
 સાવચ-૧૮૬
 યોગ ૧૮૩, ૧૮૭

સાસાદન (ગુણ.)-૪૯૭

સિદ્ધિ-૬, ૧૦, ૧૫, ૧૮,

૪૯૬, ૫૦૪, ૫૧૧, ૫૨૮

-નાં લક્ષણો, ૧૪, ૧૫

-ભગવંતોને નમસ્કાર કરવાનું

પ્રકારણ, ૨૩

-મંત્ર, ૨૫

-શિલા, ૧૪૬, ૧૭૮, ૩૬૭,

૪૯૭, ૬૧૫

-આત્માઓ, ૪૯૭

-નો આર આપતોથી વિચાર,

૫૦૪

-પંદર પ્રકારના, ૫૦૭

-અવસ્થાની સુખસંપત્તિ, ૫૧૦

-નિવાસ, ૬૨૨

સિદ્ધિ-

-ની વ્યાખ્યા, ૩૩૨

સિદ્ધિ-૫૬-૧૭૫

-ગતિ, ૩૩૭

સીમાધર-૪૭૬

સુખા-૩૨૦, ૬૩૭

સુગુરુ-૫૧, ૩૬૬

સુદેવ-૫૧, ૩૬૬

સુધર્મ-૫૧, ૩૬૬

સુરવૃન્દ-૪૩૮

સૂક્ષ્મકાય-વ્યાપાર-૧૧૮

સૂક્ષ્મ સંપરાય (ચારિત્ર.)-૨૦૩

સૂક્ષ્મ સંપરાય (ગુણ.)-૨૦૩

સૂત્રપુરુષ-૪૮૨

સૂત્રાર્થ-૫૯૫

સૂત્રો-અંગબાહ્ય, -૫૮

-અન્યાકૃત કરવાનો નિર્ણય,

૪૯૨

સેવાર્ત (છેવટ) (સંધયણ)-૨૬૮

સ્તવ-સ્તુતિ-મંગલ-૩૩૭, ૩૩૮,

૬૦૭, ૬૦૮

સ્તવ-૧૫૯

-ના બે પ્રકારો, ૬૧૩

સ્તવન-૧૫૯, ૫૫૯, ૫૭૩

-નો વિવેક, ૬૨૪

-રાગ-રાગણીમય, ૬૨૪

સ્તુતિ-

-દ્વારાધર્મધ્યાન, ૧૩૭,

-અને સ્તોત્રની રચના, ૧૫૯,

૩૭૨

-સ્તોત્રો, ૪૨૫

-અને સ્તવન, ૪૪૪

-ત્રણ, ૬૨૯

સ્તૂપ-૨૭૭, ૩૦૧

સ્તેય-૪૪

સ્તોત્ર-૬૧૮

સ્તોભવંદન-૫૭, ૬૧

સ્થપિરકલ્પી, -૧૦૦	સ્વાધ્યાય-૧૦૦, ૫૮૪, ૫૮૭, ૫૯૫
સ્થાનિક-૫૪૧	-દ્વાદશાંગીરૂપ, ૭
સ્થાન-૫૪૧	-નો ઝીદિશ, ૫૨૬
સ્થાનક-૪૨૩	-ના પાંચ પ્રકાર, ૪૧૫, ૪૧૬
સ્થાપના-૫૦, ૫૨૨	-નું મંગલચારણ, ૫૨૬
-આચાર્ય, ૫૦, ૫૩૮, ૬૪૫	-કરણ, ૫૩૩
-નું વિસર્ગન-હિત્યાપન,	-માટેનું સાહિત્ય, ૫૯૫
૫૦	-ની રીત, ૫૯૫
-મુદ્રા, ૫૦	-થી મનનું સમાધાન, ૫૯૬
-સ્થાવર જીવો, ૭૭	સ્વાભાવિક ગતિ-૪૯૮
-ના પ્રકારો, ૭૭	સ્વાહા-૩૬૨
સ્થિતપ્રજ્ઞ-૫૮૫.	
સ્થાનક-૩૫૦	હ
સ્પર્શમુખનો સ્વાદ-૨૦૭.	
સ્પર્શન્દ્રિય-૭૮	હઠ (યોગ)-૫૮૪
સ્પૃહકર્મબંધ-૧૫૪, ૨૩૬	હર-૧૬૬, ૧૭૦, ૬૨૩
સ્પર્શ (નય)-૩૭૩	હરિ-૬૨૩
સ્વાદાદ-૪૫૬, ૫૯૫	હસ્તી-૩૧૫
-શૈલી, ૫૯૫	હાસ (હાસ્ય)-૧૧
સ્વરિતક-૧૦	હિરણ્યગર્ભ-૧૭૦
સ્વભાવદશા-૪૨૬	હિંસા-૪૪, ૧૧૫, ૪૫૫
સ્વયંભૂરમણ (સમુદ્ર)-૪૭૩.	-દસ પ્રાણોનો વિયોગ, ૧૧૫
સ્વરૂપ-યોગ્યતા-૩૧૨	હૃદય-૩૬૮
સ્વર્ગ-૨૯૯	હેય-૧૦૨
સ્વાઘ-૬૬	-નું પ્રત્યાખ્યાન, ૫૮૮

વિશેષ નામોની અનુક્રમણિકા

(અ) વ્યક્તિ વિશેષ

અભયદેવસૂરિ-૫, ૨૪, ૩૦, ૧૬૦,	કુલમંડનસૂરિ-૨૫
—૨૩૮, ૨૮૧, ૩૩૦, ૩૬૨	કેસરીચોર-૨૪૬
અદલાઉદ્દીન ખીલજી-૨૭૪	કોઠ્યાચાર્ય-૩૬૨
અવંતિ સુકુમાલ-૫૯૧	ખપુટાચાર્ય-૨૭૬
અશ્વસેન-૧૮૦, ૩૫૯	ખારવેલ (મહારાજા)-૫
આનંદધન-૬૨૪	ગજસુકુમાલ-૫૯૧
આમરાજ-૨૭૫, ૨૭૬	ગુણવિલાસ-૬૨૪
આમ્રભટ્ટ-૨૭૭	ગૌતમસ્વામી-૨૬૪, ૨૯૬, ૬૪૯
આર્યરક્ષિતસૂરિ-૨૯૩	ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ-૨૭૭
આર્યરક્ષિલાચાર્ય-૨૭૭, ૨૯૪,	ચન્દ્રાચાર્ય-૩૭૬
૪૯૧	ચિરંતનાચાર્ય-૩૭૬
ધન્દ્રભૂતિ (ગૌતમ)-૫૨૭	જાનિજગસૂરિ-૨૭૪
ઉદયનમંત્રી-૨૭૭	જયકેસરિસૂરિ-(અંચલગાઝીય)
ઉમાસ્વાતિ-૨૨૨, ૩૦૮, ૩૬૬	૫૨, ૨૩૧
ઋષભદત્ત (બ્રાહ્મણ)-૩૩૩, ૩૩૪	જયશેખરસૂરિ-૪૪૬
ઋષભદેવ-૧૭૦, ૨૯૧	જયસાગરગણિ-૩૭૬
કનિષ્ઠ-૨૭૮	જયસિંહસૂરિ-૪, ૨૫, ૨૭૮
કપર્દિયક્ષ-૨૭૨	જહ્નુકુમાર-૨૬૪
કર્ણદેવ-૨૭૭	જંબૂસ્વામી-૨૭૭
કાલારયવેપિ અણુગાર-૫૮૦	જિનકીર્તિસૂરિ-૨૯
કુમારપાલ-૨૭૭	જિનકુશલસૂરિ-૩૦૭, ૩૫૫

નિનયંદ્રસૂરિ-૨૯, ૩૦૮	ધનપાલ-૨૭૪
નિનદત્તસૂરિ-૩૦૭	ધરણેન્દ્ર-૩૬૯
નિનદાસગણિમહત્તર-૧૭૮, ૩૦૧, ૪૯૩	નાગાર્જુન-૪૯૧
નિનપ્રભસૂરિ (ખરતરગચ્છીય)- ૨૨૯, ૨૬૨, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૯૪, ૩૫૫ ૩૭૫, ૩૭૬	નેમવિજયજી-૬૨૫ ન્યાયવિજયજી-૨૭૬ પતંગલિ-૩૯૮, ૪૨૦, ૫૮૩, ૫૮૪, ૬૧૫, ૬૩૨
નિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણુ-૯, ૨૯, ૪૮, ૫૮, ૧૯૯, ૨૨૮, ૫૭૪; ૬૪૬	પદ્મવિજયજી (કવિરાજ)- ૨૯૬
નિનવિજયજી-૨૯૬, ૪૪૬	પદ્માવતી-૩૬૯
નિનસૂરસૂરિ-૩૭૭	પાદલિપ્તાચાર્ય-૨૭૭
નિનેશ્વરસૂરિ-૨૯	પાશ્વદેવ-૨૦૨
નાનવિમલસૂરિ-૪૬૮	પાશ્વદેવગણિ-૩૬૯, ૩૭૬
તરણપ્રભાચાર્ય (સૂરિ-ખરતર- ગચ્છીય)-૨૩૦, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૯૫, ૩૦૮	પાર્શ્વયક્ષ-૩૬૯, ૩૭૫
ચાવચ્ચાપુત્ર-૨૭૦	પ્રભવસ્વામી-૨૭૭
દયાનંદ સરસ્વતી-૪૨૩	બાપભટ્ટિસૂરિ-૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૯૩, ૨૯૪, ૪૪૬
દેવચંદ્ર-૬૨૪	બલમિત્ર-૨૭૬
દેવધિગણિક્ષમાશ્રમણુ-૫૮, ૪૯૨	બાલચંદ્રસૂરિ-૪૪૬
દેવાનંદા-૩૩૩, ૩૩૪	બ્રહ્મશાન્તિયક્ષ-૨૭૪, ૨૯૩
દેવેન્દ્રસૂરિ-૪૯, ૧૦૭, ૧૭૯, ૩૮૩, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૯૩, ૬૪૬	ભગીરથ-૨૬૫ ભદ્રબાહુસ્વામી-૩, ૪, ૫, ૨૯, ૩૦, ૯૧, ૧૫૦, ૧૭૧, ૧૭૮, ૨૫૦, ૩૭૭, ૩૭૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૫૧૦

भरतयज्ञवर्ती-२६४, २६१, ५१३	वामादेवी-३५६
भानुमित्र-२७६	विक्रमादित्य-२७६
भावविजयगुण-१६६	विजयानंदसूरि-२६२
भोज-२७४	विष्णु-१७०
भरुदेवी-२७२	वीरविजयगुण-२४५, २४६
भक्त्यगिरि-७, १७८, ३३०, ४७६	वेदव्यास (भर्षि)-५८२
भक्तिभासागर उपा. (अंयल- गच्छीय)-५२, २३१, २५०	शान्त्याचार्य-२६३, ३६२, ४०७, ४०८, ४१६
भंदोदरी-६२५	शान्तिभूरि-१७८, ४६३
भानतुंगसूरि-१६६	शोभनमुनि-६२४
भानविजयगुण उपा.-१७६	श्रेष्ठि-३४१
मुनियंद्रसूरि-२२०	सगर यज्ञवर्ती-२६४, २६५
मुंज-२७४	संप्रति-२७६
भृगादेवी-६४६	सातवाहन-२७७
भेधभाली-५६१	सिद्धसेन आचार्य-२६, २७६
भेतार्यमुनि-५६१	सिद्धर्षि-३३८
यशोदेवसूरि-५८	सिद्धियंद्रगुण-३७७
यशोविजयगुण-२१, ४४६, ६२४	सिंहगुणिक्रमाश्रमण-५८
रत्नशेखरसूरि-६५	सिंहल राज-२७६
राजभती-२७३	सीमंधरस्वामी-२६३
रावण-६२५	मुंडाशलमुनि, ५६१
रेवती-२४६	मुद्दर्शना-२७६
लाभकुशल-२५	सुलसा-२४६
वराहमिहिर-३७७, ३७८	सोमिल-५५, ५६
वर्धमानसूरि (रुद्रपल्लीयगच्छ)- -१७८, २३०, ३०८, ३५५	स्थूलभद्र-४६०, ४६१ ६२-१७०

હેમચંદ્રમૂરિ (મલધારી)-૨૯	૧૬૦, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૮, ૨૨૦,
હેમચંદ્રાચાર્ય-૧૧, ૨૪, ૨૬, ૨૮,	૨૫૦, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૬, ૩૦૦,
૩૦, ૪૧, ૪૬, ૬૭, ૭૩, ૮૩, ૮૮,	૩૦૬, ૩૩૦, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૬૬,
૯૯, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૨૦, ૧૩૧,	૩૭૨, ૩૯૦, ૪૦૨, ૪૦૭, ૪૧૪,
૧૩૨, ૧૬૫, ૧૬૮, ૧૭૮, ૧૯૬,	૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૨, ૪૫૬, ૪૬૩,
૨૦૧, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૭,	૪૬૮, ૪૯૩, ૫૧૨, ૫૮૨, ૬૧૮,
૨૨૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૭, ૨૮૨,	૬૨૭, ૬૫૦.
૩૦૭, ૩૩૦, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૮૩,	દર્શિન-૨૭૮
૪૦૨, ૪૦૭, ૪૪૬, ૪૬૩, ૫૧૨,	દર્શકાર્તિમૂરિ-૩૭૭
૫૧૪, ૫૮૨, ૬૧૪, -૬૧૫,	દર્શવિજય-૨૫
૬૧૭, ૬૨૪	દિરણ્યગર્ભ-૧૭૦
દરિબદ્રમૂરિ-૧૫, ૧૯, ૨૪, ૫૧,	હેમદંસગણિ-૨૩૨, ૨૫૦, ૪૦૮
૫૭, ૭૨, ૮૮, ૯૨, ૧૦૭, ૧૧૩,	

(આ) સ્થાનવિશેષ

અગનદરા-૩૦૩	ઈડર-૨૭૮
અદીક્ષીપ-૪૮૪	ઉત્તર-૩૦૩
અમેરિકા-૪૬૬, ૪૮૪	ઉત્તરવન્ત (ગિરનાર)-૨૭૨, ૨૮૮,
અયોધ્યા-૧૮૦, ૩૦૨	૩૦૨, ૫૦૬
અષ્ટાપદ-૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩,	ઉત્તરકુરુ-૪૭૫
૨૬૪, ૨૬૫, ૩૦૧, ૩૦૨,	ઉના-દેસવાડા-૩૦૩
૫૧૬, ૬૨૫	એન્ડીઆર્કટિક ખંડ-૪૮૪
અંગ-૨૬૫	એશિયા ખંડ-૪૮૪
અંતરિક્ષ-૩૦૩	ઐરવત વર્ષ-૨૬૭, ૨૮૫, ૨૮૭,
આન્દ્ર-૨૭૭	૪૭૪
આફ્રિકા ખંડ-૪૮૪	ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડ-૪૮૪
આબુ-૩૦૩	હડી-૨૭૫

કદંબગિરિ-૩૦૩	ગંગાવતાર કુંડ-૨૭૩
કલિંગ-૫	ગંગા નદી-૧૦૫, ૨૬૪, ૨૬૫
કાકંદી-૧૮૦, ૩૦૨	ચમરેતપાતસ્થળ-૩૦૧
કાલોદધિ-૩૫૦, ૪૭૩	ચાણુરમા-૨૭૫
કાવી-૩૦૩	ચંદ્રગુફા-૨૭૩
કાશી-૧૮૦, ૨૬૫, ૩૦૨, ૩૫૯	ચંદ્રપુરી-૧૮૦, ૩૦૨
કુરુદેશ-૨૬૫	ચંપા-૧૮૦, ૩૦૨
કુલપાકેશ-૩૦૩	જંબૂદ્વીપ-૩૫૦, ૪૭૩
કેદાર-૧૦૫	જુનાગઢ-૨૭૨
કેસરિયાશ-૩૦૩	જ્ઞેધપુર-૨૭૩
કૈલાસ પર્વત-૨૬૨, ૨૬૩	ઝઘડિયાશ-૩૦૩
કોશલદેશ-૨૬૪, ૨૬૫	ટીંટોઈ-૨૭૮
કોશલા-(અયોધ્યા)-૩૦૨	દુંદભુ-૨૭૫
કૌશાંબી-૧૮૦, ૩૦૨	તારંગા-૩૦૩
કંકાલીટીલા-૨૭૮	તાલધ્વજ (તળાજી)-૩૦૩
કંચનવિહાર-૨૭૩	તિબેટ-૨૬૩
કાંપિલ્યપુર-૧૮૦, ૩૦૨	દિલ્હી-૨૭૪
કુંભારિયાશ-૩૦૩	દેવકુરુ-૪૭૫
ક્ષત્રિયકુંડ-૧૮૦, ૩૦૨	ધર્મચક્ર (તક્ષશિલા)-૩૦૧, ૩૦૨
ગન્ધાપદ-(દશાર્ણ કૂટ પર્વતથી દેલ ખંડ) ૩૦૧, ૩૦૨	ધાતકીખંડ-૩૫૦, ૪૭૩
ગણેશગુફા-૫	નેપાલ-૪૯૦
ગિરનાર પર્વત-૭૨, ૨૭૫, ૨૭૯, ૫૦૦, ૫૧૨.	પાટણ-૨૭૫
ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર)-૨૭૫	પાટલીપુત્ર-૪૯૦
ગાંધાર-૩૦૩	પાનસર-૩૦૩
	પાલીતાણા-૨૭૦
	પાવાપુરી-૧૪૮, ૩૦૩

પાર્શ્વતીર્થ (અહિચંદ્રાનગરી)-	માલવા-૨૭૪
૩૦૧, ૩૦૨	માહણકુંડઆમ-૩૩૩
પુષ્કરાવર્ત-૩૫૦	માંડવગઢ-૩૦૩
પુંડરીક-૨૭૦	મિથિલા-૧૮૦, ૩૦૨
પ્રયાગ-૨૬૫, ૩૦૩	મેરુપર્વત (મન્દરાચલ)-૪૫૨
પ્રાણત-૩૩૩	મોઢેરા-૨૭૫, ૨૭૬
ફલૌદી-૩૦૩	યુરોપ ખંડ-૪૮૪
બહરી-૧૦૫	રથાવર્ત (વિદિશામાં આવેલા
બનારસ-૩૦૩	કુંજરાવર્ત પર્વતની પાસેનો
બામણવાડા-૩૦૩	એક પહાડ)-૩૦૧, ૩૦૨
ભદિલપુર-૧૮૦, ૩૦૨	રતનપુર-૧૮૦, ૩૦૨
ભદ્રેશ્વર (કચ્છ)-૩૦૩	રમ્યક વર્ષ-૪૭૪
ભરતક્ષેત્ર-૩૫૯	રાજગૃહ-૧૮૦, ૩૦૨
ભરતવર્ષ-૪૭૪	રાજસ્થાન-૨૭૩
ભરુચ-૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૯,	રાજિમતીનું સ્થાન-૨૭૩
૨૮૮, ૨૯૪	રાણકપુર-૩૦૩
મિનમાલ-૨૭૩	રૈવતગિરિ-૨૭૨, ૫૦૦
મોપાવર-૩૦૩	સખનહિ-૨૭૮
મોપણી-૩૦૩	સવણસમુદ્ર-૩૫૦, ૪૭૩
માંડકચ-૩૦૩	સાખાવન-૭૩
મધીચ-૩૦૩	વલભીપુર-૪૯૧, ૪૯૨
મગધ દેશ-૨૬૫	વાગ્મબટમેરુ (બાહડમેર)-
મથુરા-૫, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭,	૩૦૭
૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૮, ૨૯૪,	વારાણસી (કાશી)-૩૫૯
૩૦૨, ૪૯૧	વિદેહ વર્ષ-૪૭૪
માનુષોત્તર પર્વત-૩૫૦, ૪૭૩	વિનીતા-૨૬૪

શત્રુગ-ન્યા-૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨,	મેરીસા-૩૦૩
૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૮	સોરઠ-૨૭૫
શત્રુગ-ન્યાવતાર-૨૭૨	સૌરાષ્ટ્ર-૭૦, ૨૭૨, ૪૯૧
શૌરીપુર-૧૮૦, ૩૦૨	સ્તંભન (ખંભાત)-૩૦૩
શંખેશ્વર-૩૦૩	હરિવર્ષ-૪૭૪
શ્રાવસ્તી-૧૮૦, ૩૦૨	હાથીગુફા-૫
સત્યપુર (સાચોર)-૨૭૩, ૨૭૪,	હસ્તિનાપુર-૧૮૦, ૨૬૫, ૩૦૨,
૨૭૬, ૨૮૮	૩૦૩
સમ્મેત શિખર-૧૪૮, ૩૦૩	હિમાલય-૨૬૩, ૨૬૫
સિંહપુર-૧૮૦, ૩૦૨	હૈમવતવર્ષ-૪૭૪
સિદ્ધક્ષેત્ર-૧૪૮	હૈરણ્યવતવર્ષ-૪૭૪
સેટમેટકા કિલ્લા (શ્રાવસ્તી)-૩૦૩	

અંતિમ વચન

- પ્રતિક્રમણને અર્થથી, ભાષે જિન ભગવાન;
 ‘દૂર ગયેલા જીવનું, પાછું ફરવું સ્થાન.’ ૧.
- સૂત્ર-માળા તેની રચે, ગણધર અતિ ગુણવંત;
 અર્થ ગહન ભાવે ભરી, ઐદંપર્થ મહંત. ૨.
- પ્રબોધ એ સૂત્રોતણો, હોય સમય અનુસાર;
 તે કારણ રૂઢાં રચ્યાં, અંગો આઠ ઉદાર. ૩.
- ટીકા તે પદગંભીરા, તેનો પહેલો ભાગ;
 ઉક્તિઓ પૂરણ કર્યો, રાખી મન અનુરાગ. ૪.
- એ હજાર ને સાતની, વિક્રમ કેરી સાલ;
 ધીરજને ધરપત થઈ, હરજ્યા અમૃત-લાલ. ૫.

પૃષ્ઠ ૪૨૦-૪૨૧નો સુધારેલો ભાગ

શ્રદ્ધાદિ પાંચ સાધનો

ઉત્કૃષ્ટ ‘ભાવસમાધિ’ની પ્રાપ્તિ માટે પાંચ સાધનો આવશ્યક છે : “(૧) શ્રદ્ધા, (૨) મેધા-પ્રજ્ઞા, (૩) ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાન, (૪) ધારણા-અવિસ્મૃતિ અને (૫) અનુપ્રેક્ષા-તત્ત્વાનુચિંતા.” તેમાં શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિથી મેધા-પ્રજ્ઞા, મેધા-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાન, ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાનની વૃદ્ધિથી ધારણા-અવિસ્મૃતિ અને ધારણા-અવિસ્મૃતિની વૃદ્ધિથી અનુપ્રેક્ષા-તત્ત્વાનુચિંતા વધે છે. પરિણામે આત્માના અધ્ય-વસાયે અત્યંત વિશુદ્ધ થાય છે અને ‘ભાવસમાધિ’ પ્રકટે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ ‘અસંપ્રજ્ઞાત યોગ’ બે પ્રકારનો જણાવ્યો છે : ‘ભવપ્રત્યય’ અને ‘ઉપાયપ્રત્યય’. તેમાં ‘ઉપાય-પ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાતયોગ’નાં સાધનો નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે :—

“શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞા-પૂર્વકાં રૂપાણામ્ ।”

“બીજાઓને (વિદેહંથી અને પ્રકૃતિલયથી ભિન્ન સુમુદ્ધ યોગીઓને) શ્રદ્ધા, [ધારણા નામનો] પ્રયત્ન, ધ્યાન, સમાધિ અને વિવેકખ્યાતિ એ કારણવાળો [અસંપ્રજ્ઞાત યોગ થાય છે.]” સમાધિ પાદસૂત્ર ૨૦ (શ્રીમન્નથુરામશર્માપ્રણીત રહસ્યહીપિકા ટીકા).

આ સાધનોની સરખામણી નીચે મુજબ કરી શકાય :—

શ્રદ્ધા—તત્ત્વ પર અભિરુચિ; (શ્રદ્ધા)

મેધા—આત્માનો પદ્ધ પરિણામ; તીવ્ર બુદ્ધિ; (પ્રજ્ઞા)

ધૃતિ—મનઃ પ્રણિધાન; 'ધારણા' નામનો પ્રયત્ન; (વીર્ય)

ધારણા—અવિસ્મૃતિ; 'ધ્યાન' (સ્મૃતિ)

અનુપ્રેક્ષા—તત્ત્વના અર્થનું ચિંતન; (સમાધિ).

વૃદ્ધસામી—વૃદ્ધિ પામતી.

આ વિશેષણ શ્રદ્ધા વગેરે પાંચે ચ પદોને લાગુ પડે છે.

ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં—કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

પ્રથમ 'કરેમિ' પદથી કાયોત્સર્ગ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી અને હવે 'ઠામિ' પદથી તેમાં સ્થિર થવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

અર્હત્ત્યેત્યેનું આરાધન કરવા હું કાયોત્સર્ગ કરવાને ઇચ્છું છું. વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષાથી વંદનની ભાવનાપૂર્વક, સત્કારની ભાવનાપૂર્વક, સન્માનની ભાવનાપૂર્વક, યોગિલાભની ભાવનાપૂર્વક અને મોક્ષની ભાવનાપૂર્વક હું કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

